ANTİK ÇAĞ'DAN XXI. YÜZYILA

BÜYÜK İSTANBUL TARİHİ

EĞİTİM, BİLİM VE TEKNOLOJİ

CİLT 9

PROJE YÖNETİCİSİ

M. Âkif Aydın

EDİTÖR

Coşkun Yılmaz

BÜYÜK İSTANBUL TARİHİ

CİLT IX

PROJE YÖNETİCİSİ

M. Âkif Aydın

EDİTÖR

Coşkun Yılmaz

YAYIN KURULU

M. Âkif Aydın
Coşkun Yılmaz
Feridun M. Emecen
Yunus Uğur
Tuncay Başoğlu
Mehmet İpşirli
Coşkun Çakır

KÜLTÜR A.Ş.

Genel Müdür

Nevzat Kütük

Proje Koordinatörü

Fatih Yavaş

İBB KÜLTÜR AŞ.

Maltepe Mahallesi
Topkapı Kültür Parkı
Osmanlı Evleri
Topkapı Zeytinburnu
34010 İstanbul
T: +90 0212 467 07 00
iletisim@kultursanat.org
www.kultursanat.org
ISBN (Takım): 978-605-9132-16-9
ISBN: 978-605-9132-25-1
Seri No: Tarih Serisi - 1
Yayınevi No: 15321

BÖLÜM EDİTÖRLERİ

Dünya Ölçeğinde İstanbul
Yunus Uğur

Topoğrafya ve Yerleşim
Mehmet Karakuyu

Siyaset ve Yönetim
Feridun M. Emecen
Coşkun Yılmaz

Demografi
Yunus Koç

Toplum
Arif Bilgin

Din
Hür Mahmut Yücer

İktisat
Coşkun Çakır

Ulaşım ve Haberleşme
Ali Akyıldız

Edebiyat, Kültür ve Sanat
Hatice Aynur

Mimari
H. İbrahim Düzenli

Eğitim, Bilim ve Teknoloji
Mehmet İpşirli
Salim Aydüz

Söyleşi: Hafızalarda İstanbul
Beşir Ayvazoğlu

BİLİM VE DANIŞMA KURULU

A. Haluk Dursun
Abdülhamit Kırmızı
Ahmet Emre Bilgili
Beşir Ayvazoğlu
Cemalettin Şahin
Çiçek Derman
Erhan Afyoncu
Fikret Sarıcaoğlu
Halil İnalcık
İlber Ortaylı
İskender Pala
İsmail E. Erünsal
Kemal Beydilli
Korkut Tuna
Mehmet Genç
Mustafa İsmet Uzun
Orhan Okay
Ömer Faruk Harman
Sadettin Ökten
Turhan Kaçar
Uğur Derman
Uğur Tanyeli

İLMÎ REDAKSİYON

Feridun M. Emecen
Kemal Beydilli
Tuncay Başoğlu
Ömer Faruk Harman
Mustafa İsmet Uzun
Turhan Kaçar
Cemalettin Şahin

RESİM ALTI METİNLERİ

Uğur Demir
Kemal Beydilli

SON OKUMA

Mustafa Birol Ülker

GÖRSEL EDİTÖR

Uğur Demir

GÖRSEL ARAŞTIRMA

M. Esat Coşkun
M. Erhan Demir
A. Fatih Yılmaz
Ahmet Önal
Hasan Yapıcı
Kemalettin Kuzucu
Ramazan Demir
İrfan Dağdelen

FOTOĞRAF

İsmail Küçük
Coşkun Aydın
A. Bilal Arslan
M. Esat Coşkun
Ersin Çetintaş
Ahmet Akman
Sercan Samancı
TSM- BOA- SMEY
İBB ATATÜRK
KÜTÜPHANESİ
İSAM

İMLA VE TASHİH KONTROL

Mustafa Demiray

TASHİH KOORDİNASYONU

Sabahattin Yenice

BİBLİYOGRAFYA KONTROL

Abdülkadir Şenel

TASHİH

Pelin Aslan
Aylin Samancı
Semih Atiş

TASARIM

Bülent Erkmen

GRAFİK UYGULAMA

Barış Akkurt, BEK
Emre Çelik, BEK
Merve Çakıroğlu, MAS
Önder Sakıp Dündar, BEK
Sarp Sözdinler, BEK

BASKI VE RENK AYRIMI

Mas Matbaacılık A.Ş.
Hamidiye Mahallesi,
Soğuksu Caddesi, No: 3
Kağıthane – İstanbul
Tel: 0212 294 10 00
info@masmat.com.tr
Sertifika No: 12055

İcadiye Bağlarbaşı Caddesi
No: 40 Üsküdar 34662 İstanbul
T: +90 0216 474 08 50
isam@isam.org.tr
www.isam.org.tr

İSTANBUL
2015

ANTİK ÇAĞ'DAN XXI. YÜZYILA
BÜYÜK
İSTANBUL
TARİHİ
EĞİTİM, BİLİM VE TEKNOLOJİ

TAKDİM

M. ÂKİF AYDIN
PROJE YÖNETİCİSİ

Bu şehr-i Stanbul ki bî-misl ü bahâdır
Bir sengine yekpâre acem mülkü fedâdır
Nedim

Dünyada İstanbul kadar siyasi, ekonomik, kültürel, stratejik ve hatta dinî bakımlardan tarihe damgasını vuran pek az şehir vardır. İstanbul deyince Roma/Bizans ve Osmanlı imparatorluklarına başkentlik etmiş, iki kıtayı, dolayısıyla iki dünyayı ve iki büyük denizi birleştiren bir şehirden bahsediyoruz. Dünya siyasetine ya bu şehirden veya bu şehrin duruşu dikkate alınarak yön verilmiştir. İstanbul her dönemde dünya ticaretinin gözdesi olan bir şehir olma özelliğini korumuştur. Bu sebepledir ki her dönem İstanbul çok kalabalık bir nüfusu ve zenginliği kendisine çekmiştir.

İstanbul'un önemi ve büyüklüğü bunlarla da sınırlı değil. Doğu Ortodoks kiliselerinin en büyüğü, Rum Ortodoks Kilisesi, Hristiyanlığın Bizans'ta resmen kabulünden beri hep bu şehirde öğretilerine, yönlendirmelerine en fazla değer verilen bir dinî merkez olarak varlığını sürdürmüştür. Yine bu şehir Yavuz Sultan Selim'den itibaren hilafetin kaldırılmasına kadar dört asır İslam hilafetine makar olmuş ve dünya Müslümanlığının gözü ve gönlü hep bu şehre çevrilmiştir.

Bu durum aynı zamanda sivil ve dinî mimarinin en güzide eserlerinin neden bu şehirde toplandığını da izah etmektedir; mimarlar, sanatkârlar en görkemli eserlerini bu şehirde ortaya koyma imkânı bulmuşlar, bunun için çabalamışlardır. Doğu mabetlerinin en eskilerinden birisi olan Ayasofya hâlâ ilk yapıldığı görkemiyle bu şehirde ayakta. Kız Kulesi ve Galata kulesi hala İstanbul'un simge eserlerinden. İslam mimarisinin en göz alıcı eserleri Fatih, Beyazıt, Süleymaniye, Şehzadebaşı, Sultanahmet camileri başta olmak üzere Osmanlı cami mimarisinin en güzide örnekleri hâlâ bu şehrin müminlerine hizmet ediyor. Köprüler, su kemerleri, sarnıçlar ve bentler burada yaşayanların hayatlarını kolaylaştırmak için şehrin muhtelif yerlerine ve civarına damgasını vurmuş medeniyet eserleri. Büyük Saray'ın kalıntıları, Ayvansaray'daki Tekfur Sarayı, Doğu Roma/Bizans, Topkapı Sarayı Osmanlı yönetimin/medeniyetinin izlerini günümüze taşıyor. Özellikle Topkapı Sarayı sergilediği tevazu ve ihtişamla Osmanlı İmparatorluğu'nun dayandığı dinamikleri anlatıyor gibi. Boğaziçi ve Adalar Osmanlı saray mimarisinin ve sivil mimarinin en güzel eserlerini bünyesinde taşıyor.

Sadece mimari ve tabii güzellikler değil, kültürel zenginlikler de bu şehre damgasını vurmuştur. İki büyük hukuk sistemi, Roma ve İslam hukuklarının en önemli iki derlemesi *Corpus Iuris Civilis* ve *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* bu şehirde hazırlandı. Bizans ve Osmanlı kültür ve sanatlarının en güzel eserleri bu şehirde ortaya kondu. İstanbul bütün imparatorluktaki en değerli kültür ve sanat adamlarını kendine çekti, bünyesinde yetiştirdi. Bâkî, Nedim, Nef'î, Şeyh Galip, Yahya Kemal, Necip Fazıl şiirlerini bu şehirde yazdılar. Şeyh Hamdullah, Karahisarî, Kazasker Mustafa İzzet, Hasan Rıza, Sami Efendi en güzel hatlarını burada meşk ettiler. Ortodoks Kilisesi'nin en güzel ilahileri bu şehirde bestelendi. Hafız Post, Buhurîzade Mustafa Itrî, Hammamîzade İsmail Dede Efendi, Zekâî Dede, Sultan III. Selim, Nâyî Osman Dede, Hacı Arif Bey, Tanburî Cemil dinî ve lâdinî en güzel bestelerini bu şehirde yaptılar. Nedim'in bir sengine acem mülkünü feda etmesi bu kültürel zenginlik sebebiyle de olmalı.

İstanbul'un stratejik önemini anlatmaya gerek var mı? Doğu'ya söz geçirmek isteyen Batı, Batı'ya hâkim olmak isteyen Doğu hükümdarlarının gönlünde hep İstanbul'a sahip olmak var olmuştur. Sıcak denizlere inme hayali kuran Kuzey'in hedefinde de Akdeniz'e geçişin anahtarı olan İstanbul vardır. Hz. Peygamber'in Müslümanlara müşterek bir hedef olarak İstanbul'u göstermesi ve sonrasında nice İslam ordularının fetih için bu şehre yönelmesi boşuna değildir. Bu yönleriyle İstanbul'a sahip olmak hem bir mazhariyettir hem de o nisbette bir sorumluluk.

Kabul etmek gerekir ki Cumhuriyet yönetimi biraz başkent Ankara'yı ortaya çıkarmak düşüncesiyle biraz Osmanlı tarihine soğuk bakışının etkisiyle İstanbul'u ikinci plana itmeye, onun ihtişamını ve bir ülke için sunduğu imkânları görmezlikten gelmeye çalıştı. Şehrin imparatorluğun son yıllarında sahip olduğu bir milyon iki yüz bin nüfusun Cumhuriyet'in ilk yıllarında beş yüz bine düşmüş olması hem bu bakışın ve hem de devletin küçülmesinin kaçınılmaz sonucu gibidir. En az bir çeyrek asır şehre ciddi hiçbir yatırım yapılmadı.

Ne var ki İstanbul öyle kolaylıkla ikinci plana atılacak, unutturulacak, ihtişamı görmezlikten gelinecek bir

şehir değildi. 1950'lerden itibaren yavaş yavaş, 1980'lerden itibarense süratli bir şekilde İstanbul, dünya şehirleri arasında hak ettiği yeri almaya başladı. Bugün Türkiye'nin sanayi, iktisat ve ticaret hayatının kalbi bu şehirde atıyor, bünyesinde mevcut üniversiteler, yayın kuruluşları ve her türlü sanat etkinlikleriyle ülkemizin eğitim, kültür ve sanat hayatına burası yön veriyor. Barındırdığı Hristiyan-Bizans ve Osmanlı-İslam medeniyetinin en güzide eserleri, Haliç, Boğaziçi ve Adalar başta olmak üzere sahip olduğu tabiat güzellikleri geçmişte olduğu gibi bugün de İstanbul'un güzelliğine güzellik katmaya devam ediyor.

Evet, böyle bir şehre sahip olmak gerçekten büyük bir mazhariyettir. Fakat aynı zamanda bir sorumluluktur. Onu tarihî, kültürel ve doğa güzellikleriyle birlikte koruma sorumluluğu. Gelecek nesillere güzide bir emanet olarak tevdi etme sorumluluğu. Bu sorumluluk sadece onu korumanın omuzlarımıza yüklediği bir sorumluluk değil, onu şimdiki ve gelecek nesillere bütün yönleri ve zenginlikleriyle tanıtmak da buna dâhildir. Sorumluluğumuzu artıran ve biraz da şehrin büyüklüğüne dikkatimizi bir kez daha çeviren, Marmaray kazıları başta olmak üzere son zamanlarda yapılan arkeolojik kazıların İstanbul'un 8000-8500 yıllık bir tarihinin olduğunu gözlerimizin önüne sermesiydi.

Bu sorumluluk bilinciyle üç yüz kadar bilim adamının desteğini alarak bu şehre, bu şehrin tarihî ve aktüel kimliğine yakışır bir tarihini yazmaya koyulduk. Bu çalışmayı ortaya koyan yönetim ve bilim ekibi kısa zamanda bu çapta bir eseri hayata geçirmek için geceyi gündüze kattı. Bunu yaparken kuru bir siyasi tarih veya sosyal tarih ortaya konulsun istenmedi. On üç ana konu tespit edilerek, tarih öncesinden günümüze kadar İstanbul bütün yönleriyle insanımızın bilgi ve dikkat alanına getirilmek istendi.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi on üç ana bölüm halinde tematik olarak planlandı ve hazırlandı. İlk bölümde "İstanbul'un Emperyal Dönüşümleri" ve dünya tarihindeki yeri ortaya konmaya çalışıldı. Onları "Topoğrafya ve Yerleşim", "Siyaset ve Yönetim", "Demografi", "Toplumsal Hayat", "Dinî Hayat", "İktisat, Ulaşım ve Haberleşme", "Edebiyat, Sanat ve Kültür", "Mimari", "Eğitim, Bilim ve Teknoloji" bölümleri takip etti. Son bölümde hayatlarını veya hayatlarının büyük kısmını İstanbul'da geçirmiş kültür, sanat ve bilim adamlarıyla yapılan konuşmaları içeren "Hafızalardaki İstanbul" yer aldı

Elinizdeki İstanbul tarihinin bir şehir tarihi olmanın ötesinde özellikler taşıdığının altını çizmek gerekir. Bizans İmparatorluğu döneminde Doğu Roma, Osmanlı İmparatorluğu döneminde geniş Osmanlı coğrafyası bu şehirden yönetildiği ve ona buradan yön verildiği için İstanbul tarihi aynı zamanda önemli ölçüde Bizans ve Osmanlı tarihidir. Çünkü bu şehirdeki gelişmeler her iki imparatorluğu derinden etkilemiştir.

Şurasını da özellikle vurgulamak gerekir. İstanbul tarihi ele alınan on üç ana konuyla ilk defa bu ölçüde siyasi tarihin dışına çıkmış, din, eğitim, bilim, teknoloji, sanat, kültür, iktisat, hukuk tarihi, diğer konuların ve özellikle sosyal tarih araştırmalarının konusu olmuştur.

Eserin ortaya çıkmasında editörümüz Coşkun Yılmaz'ın olağanüstü çabası, günler geceler boyu devam eden mesaisi başat rolü oynadı, şükran borçluyuz. Öte yandan, bölüm editörlerinin ve yayın kurulunun çabaları ile redaksiyon, bilim ve danışma kurulunun katkılarını da burada teşekkürle anmalıyım.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş.'nin ısrarlı taleplerinin belirleyici olduğunun altını çizmeliyim. Başından beri İstanbul Büyükşehir Belediyesi Başkanı Dr. Mimar Kadir Topbaş bu projeyle yakından ilgilendi, destek verdi. Doğrusunu ifade etmek gerekirse böyle ağır bir yükün altına girerken onun desteğine her zaman güveneceğimizi biliyorduk. İstanbul'u geliştirme ve yaşanır bir şehir yapma desteklerine kültür alanında elimizden geldiğince bir katkı düşüncesiyle bu yükü üstlendik. Kitabın, muhtevasının ötesinde elinizdeki şekil güzelliği ve mükemmelliği içinde sunulmasında Kadir Topbaş'ın yakın ilgisinin ve katkısının büyük rolü var. Kendisine şahsım ve İstanbul Tarihi ekibi adına en samimi şükranlarımı sunarım.

Kültür A.Ş.'nin o dönemki genel müdürü Sabri Dereli'nin, sonraki genel müdür Nevzat Kütük'ün her zorluğumuzu aşma yolundaki gayretleri olmasaydı böyle bir projenin gerçekleşmesi mümkün olmayabilirdi.

Şüphesiz şükran duymamız, minnet duygularımızı belirtmemiz gerekenler sadece bunlarla sınırlı değil. Çok geniş bir bilim adamları kadrosuna, kurumlara, kuruluşlara, yetkililere şükran hislerimizi ifade etmemiz gerekir. Teşekkür sayfasında bunların oldukça geniş ama tam olmayan bir listesini vermeye çalıştık. Nasıl ifade edersek edelim layıkı veçhile teşekkürden aciz olduğumuzu belirtmeliyim.

On ciltlik *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*'yle bu şehrin büyüklüğüne layık bir eser ortaya koyabilmiş, onun zenginliklerini ve dünya siyasi, sosyal, ticari ve kültürel tarihindeki yerini gereği gibi belirtebilmişsek kendimizi bahtiyar hissedeceğiz.

Saygılarımla.

ÖNSÖZ

COŞKUN YILMAZ
Editör

"Şehirlerin Sultanı"...

Hiçbir şehir bu tanımlamaya İstanbul kadar layık görülmemiştir... Doğal güzelliğiyle, coğrafi konumuyla, stratejik mevkiiyle, kadim medeniyetlere ev sahipliği yapmış olmasıyla, tarihî geçmişiyle, askerî önemiyle, ticari fonksiyonuyla, dinî merkez oluşuyla, siyasi rolüyle, toplumsal yapısıyla, demografik zenginliğiyle, kültürel renkliliğiyle, bilimsel, kültürel ve hukuki birikimiyle, entelektüel ortamıyla, mimari anıtlarıyla, payitahtlığıyla ve de Boğaz'ı, Haliç'i ve Marmara'sıyla! ...

"İmparatorlar ve Sultanlar Şehri"dir İstanbul... Roma, Doğu Roma/Bizans ve Osmanlı gibi dünya tarihini şekillendiren büyük imparatorluklara 1600 sene (330-1923) payitahtlık yapmış ve yeryüzünün en uzun ömürlü başkenti unvanını almıştır. Hiçbir şehir, imparatorları/sultanları açısından İstanbul'unki kadar uzun bir listeye ev sahipliği yapmamıştır. 95 Roma/Bizans imparatoru ve 30 Osmanlı padişahı bu şehirde hüküm sürmüştür.

"Payitaht-ı Zemin/Yeryüzünün merkezi"dir İstanbul. Bunda Boğaz'ın etrafında konumlanması yanında, Doğu ve Batı'nın bitiş ve başlangıcını kendi sınırlarında barındırmasının da önemli bir rolü vardır. Jeopolitik konumu, askerî, siyasi ve dinî etkisiyle de "Dünya başkenti", "Şehirler kraliçesi", "Belde-i tayyibe/Kutsal belde", "Ümmü'd-dünya/Dünyanın annesi"... şeklinde isimlendirilmektedir ki, bunlar İstanbul'un konumuna vurgu yapan tanımlamalardan bazılarıdır...

Bir şehir devleti olarak tarih sahnesine çıkan, yolculuğuna imparatorluklar payitahtı olarak devam eden İstanbul, kurucu, inşacı ve kuşatıcı kimliği, farklı tecrübeleri bir arada barındıran bünyesi ve kadim geleneği ile insanlığın sadece geçmişine değil ufkuna da hitap eden en önemli ve dönüştürücü medeniyet merkezlerinden birisidir.

Hristiyanların ilk başkenti İstanbul'dur. İlk Hristiyan imparator Konstantin tarafından ilk Hristiyan imparatorluğun başkenti olarak tasarlanıp geliştirilen İstanbul, Ayasofya başta olmak üzere bu dinin kadîm ve görkemli abidevi yapılarını bünyesinde barındırır. Hristiyanlık tarihinin mühim olaylarının mekânı ve en büyük iki mezhebinden birisinin, Ortodoksluğun kurucu merkezi, patrikhanesinin de ev sahibidir.

İstanbul Müslümanlar için, fethi Hz. Muhammed tarafından müjdelenen, fâtihi ve ordusu övülen, mukaddes bir hedef ve Müslümanlara 400 sene "Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye" olmuş, "hilâfet merkezliği" yapmış bir şehirdir. Kudüs hariç hiçbir şehir iki dinin mensupları tarafından burası kadar kutsal kabul edilmemiştir.

Müslümanlar ve Hristiyanlar kadar eski bir geçmişe sahip olmamakla birlikte İstanbul'un Museviler için de ayrı bir önemi vardır. Zorla din değiştirmeye mahkûm edildikleri, bunu kabul etmeyenlerin ise katledildiği veya sürgüne zorlandıkları İspanya, Portekiz ve diğer Avrupa ülkelerinde yaşam imkânı bulamayan Yahudilerin inançlarını özgürce yaşadıkları ve korundukları bir merkez olmuştur İstanbul.

Geçmişten devraldığı beşerî birikimi yeni katılımlarla zenginleştirip, bütün insani renklere kendi iklimlerinde yaşama imkânını sunan, dünyanın en zengin dinî ve etnik çeşitliliğine sahip Osmanlı İstanbul'u, demografik zenginliği, şahitlik ettiği ve sahnesi olduğu olaylar, kültürel renkliliği, farklı inanç mensuplarının yaşamlarındaki serbestlik ve kimliklerini ifade açısından, uzun asırlar din ve mezhep kavgalarıyla yoğrulan Avrupa'nın önde gelen yerleşim merkezlerine kıyasla "Dünyanın Sığınağı" kabul edilmiş bir şehirdir

Tarih sahnesine İstanbul'dan önce, onunla beraber veya daha sonra çıkmış hiçbir şehir, onun mirasıyla ve etkinliğiyle yarışamaz. Hangi metropolün geçmişi binlerce yıllık bir derinliğe sahiptir? Yarımburgaz kazıları İstanbul yakın bölgesindeki tarih izlerini MÖ 800 binlere taşımaktadır. Marmaray çalışmaları sırasında Yenikapı'da yapılan kazıların bulguları ise bizzat Suriçi İstanbul'unun yerleşim tarihini günümüzden yaklaşık 8500 yıl geriye götürmektedir. Bu bulgular ışığında İstanbul, insanlığın etkinliği süreklilik arz eden en eski yerleşim birimlerinden biri olarak öne çıkmaktadır.

Geçmişte yoğun nüfusu olan, başkentlik yapan veya planlı şehirciliğin ilk örneklerini oluşturan birçok önemli yerleşim merkezi bugün arkeolojik, tarihî ve turistik özellikleriyle gündemdedir. İstanbul ise tarihî derinliği, etkin sürekliliği ve eserleriyle çağdaşları veya sonraki büyük şehirlere kıyasla özel bir konuma sahiptir. Roma döneminde İstanbul ile mukayese edilebilen

veya tarih sahnesinde yer alan Venedik, Cenova, Roma, Sicilya, İskenderiye, Antakya, Beyrut, Bağdat, İznik... benzeri bir devamlılığı sürdürememiştir. Bu durum geçmişleri ve gelecekleri itibariyle Osmanlı İstanbul'uyla mukayese edilebilecek şehirler için de geçerlidir. Londra, Paris, Amsterdam, Viyana, Lizbon, Roma... Halep, Şam, İskenderiye, Kahire, Bağdat, İsfahan...

İstanbul etkin sürekliliğini tarihin her döneminde devam ettirmiş, XV. yüzyılın başlarında sendelemesine, XX. yüzyılın ilk yarısında konum değiştirmesine rağmen yüzyılın ikinci yarısında yeniden yükselişe geçerek dünya metropolleri arasındaki yerini tekrar almıştır. Bu durum, dinamik yapısını her zaman koruyan İstanbul'un kendi küllerinden doğmaya devam ettiğini, geçmişin medeniyet birikimi yanında geleceğin medeniyet tasavvurunda da rol sahibi olduğunu göstermektedir.

İstanbul'u tanımlamak için kullanılan isimlerin listesi bile bu şehrin zenginliğini, tarihî fonksiyonunu, konumunu, renkliliğini, kültür ve inanç iklimini, farklı toplumlar tarafından algılanma biçimini ve iddiasını yansıtmaktadır. Tarihî kayıtlarda bilinen en eski ismi Bizantion olan şehir, 330'da Roma İmparatorluğu'nun merkezi buraya taşınınca Secunda Roma/İkinci Roma ve Nova Roma/Yeni Roma olarak anılmıştır. Araplar için Rûmiyyetü'l-kübrâ, Taht-ı Rûm, Gulgule-i Rûm'dur. İstanbul, İran-Ordu dili için Taht-ı Rûm, Kayser-i Zemin'dir. Şehrin başkentlikten sonraki en yaygın ismi, banisi Konstantin'den hareketle Konstantinopolis'dir. Bunun, Araplar ve Osmanlılar gibi Müslümanlardaki karşılığı Hz. Peygamber'in Fetih hadisinde ifadesini bulan Kostantiniyye'dir ve bu isim, resmî yazışmalarda, literatürde ve sikkelerde varlığını Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar sürdürmüştür. Yazılı kaynaklardaki kullanımı X. yüzyıla kadar uzanan ve Osmanlı fethinden sonra yaygınlaşan İstanbul isminin aslında Konstantinopolis'ten bozma olduğuna; genel kabul görmüş "is-tin-polis" (=şehre) kalıbından geldiğine dair nitelendirmenin, yakışan bir "fantezi"den öteye geçemeyeceğine yeni araştırmalarda işaret edilmektedir. Bu isimlere zaman zaman, İstanbul'dan üretilen, hatta benzetmesi Fatih Sultan Mehmed'e atfedilen "Müslümanın bol olduğu yer" anlamında "İslambol" eşlik etmiş; XV. yüzyılda kimi resmî kayıtlarda görünen İslambol, bazı Osmanlı sultanlarının bastırdığı paraların üzerinde de yer bulmuştur. Yine Hasretü'l-mülûk, Payitaht-ı Saltanat, Tahtgâh-ı Saltanat, Makarr-ı Saltanat, Darü's-Saltanat-ı Aliyye, Dârü'l-hilafe, Dârü'n-nasr, Medînetü'l-muvahhidîn, Deraliyye, Mahrûse-i Saltanat, Dergâh-ı Muallâ, Südde-i Saâdet, Dersaâdet, Âsitâne... Osmanlıların kullandığı isim ve unvanlardan bazılarıdır.

Avrupalılar İstanbul'un Türklerin eline geçmesinden ötürü şehri "Konstantinopolis" yerine "Türkopolis" olarak isimlendirmişse de bu isim yeni mukimleri tarafından kullanılmamıştır. İstanbul'un yukarıdakiler dışında da çeşitli dillerde farklı isimleri vardır. Şehrin adı İskandinav halkları arasında büyük şehir anlamında Miklagrad, Slav dünyasında Çar Şehri anlamında Tsargrad/Carigrad, yine aynı anlamda Grekçe Vasileos Polis, İbranice Kustandina/Kostan'dır. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi okurlarına İstanbul'un farklı milletler tarafından kullanılan ve şehrin tarihteki algısına ve zenginliğine delalet eden uzun bir isim listesi verir.

Sahiplerini emperyal bir güce dönüştüren İstanbul aynı zamanda, XIV-XV. yüzyıllarda Bizans'ta, XIX. yüzyılda Osmanlılarda olduğu gibi, "Devleti Koruyan Şehir"dir. "İstanbul'a sahip olan dünyaya sahip olur" hükmünce egemen güçler, dengelerin sarsılmaması için şehrin el değiştirmemesi yolunda gayret göstermişlerdir. Diğer taraftan İstanbul, kurulduğu andan itibaren bir "esirgemenin" kanatları altında olduğuna inanılan ve bu inancın dua mahiyetinde unvanlara dönüştüğü bir şehirdir. Allah tarafından korunan, himaye edilen anlamındaki "Mahmiye-i İstanbul" veya "Mahrûse-i İstanbul", bunların en çok kullanılanıdır.

Uzayıp giden isim listesine rağmen bu belde sakinleri tarafından "şehir" olarak anılmaktaydı. "Bu gün şehre indin mi?" yakın zamanlara kadar İstanbulluların birbirlerine sordukları sorulardandı. Çünkü burası imparatorluklar başkentidir. En gelişmiş kurumlar, devasa binalar, abidevi mabetler buradadır. Burası siyasi, dinî ve kültürel temsil yeridir. Estetiğiyle, beşerî ilişkileriyle, hukukuyla, örfüyle, alt yapısıyla, imkânlarıyla, yaşam standardıyla hayatın en üst düzeyde devam ettiği yerleşim birimidir. Büyük bir güç ve medeniyet merkezidir. Onun için burası ismi açıkça dile getirilmeye ihtiyaç duyulmayan "şehir"dir ve şehir denince akla İstanbul, "şehrî" denince de İstanbullu gelirdi! Bugün ise tek bir isim hâkimdir: İstanbul.

Modern dünyayı şekillendiren gelişmelere merkezlik eden İstanbul, tarihi boyunca hep talep edilen, belki de yeryüzünde en çok arzulanan, orduların ve sultanların hayallerini süsleyen bir şehirdir. Ediplerin, seyyahların, bilginlerin, müverrihlerin, araştırmacıların en güzel eserlerine konu olan İstanbul'un, tarihin akışı içerisinde karakteristik özelliği "özne" bir şehir oluşudur. Yani sahiplerinin ve şehir sakinlerinin ufuklarını yönlendiren, dünyaya bakışlarını ve hayat tarzlarını belirleyen bir rolü vardır. Uzun tarihinde kısa süreli iniş çıkışları olmuşsa da her zaman dünya sahnesinde varlığını hissettiren ağırlık merkezlerinden birisidir. İstanbul, tarihin yaşandığı ve

yapıldığı, tarihin seyrine tesir eden nice olaylara sahne olmuş, şahitlik etmiş, dünya tarihinde iz bırakmış bir merkezdir.

Bu çerçevede "özne" ya da "etken" bir role sahip şehirlerin ve tarihsel olayların her yeni nesilde, zihnî iklimde ve tarihsel bağlamda tekrar ele alınması, anlaşılması ve konuşturulması gereklidir. Roma ile başlayan, ancak konumunu Doğu Roma/Bizans ve Osmanlı ile uzun soluklu imparatorluklar merkezi olarak devam ettiren İstanbul'un tarihinin bütüncül bir anlayışla yeniden yazılması, çokça dile getirilen İstanbul merkezli bir dünya tarihi yazımının da ön adımıdır. İstanbul'un tarihini yazmak sadece bir şehrin tarihini ortaya koymak değildir. Aynı zamanda asırların birikimine ve insanlık tarihinin dönüm noktalarına da ışık tutmaktır. Dünya tarihi yazmak nasıl zihnî ve sosyopolitik bir iddianın göstergesi ise şehrin, özellikle de İstanbul'un uzun tarihini yazmak da başlı başına iddialı bir duruştur.

İstanbul'un uzun tarihine dair pek çok kaynak ve araştırma bulunmaktadır. Ancak bunlar bir bütünü tamamlayan parçalar olmaktan ziyade farklı neden ve amaçlarla hazırlanmış, şehrin tarihinden kesitler sunan eserlerdir. Az sayıdaki İstanbul monografisi ise hacim ve kapsam itibariyle sınırlı çalışmalardır. Bilgi ve yorumlarıyla şehrin tarihine önemli katkılar sunan elimizdeki binlerce çalışma dağınık ve parçalı bir görünüş arz etmektedir. Bu durum her veçhesiyle şehrin kapsamlı bir tarihinin yazılmasını zorunlu kılmıştır.

İstanbul'u tarihî bütünlüğü içerisinde ortaya koyan eserlerin yetersizliği, büyük dünya şehirleri hakkında yazılmış tarihlere bakılınca daha da göze batmaktadır. Bugün metropol olan fakat tarihî derinlik ve etkinlik hususunda İstanbul ile mukayese dahi edilemeyecek olan, birkaç yüz yıllık geçmişe sahip New York hakkında onlarca büyük şehir tarihi vardır. Örneğin Edwin G. Burrows ile Mike Wallece'nin yazdığı ve Oxford Üniversitesi'nin yayınladığı Pulitzer ödüllü *Gotham: A History of New York City to 1898* (Oxford 2000) kitabının hacmi 1.500 sayfa civarındadır ve esasen şehrin 200 yıllık tarihini anlatmaktadır. Aynı şekilde çok yeni bir şehir olan Chicago'nun *A History of Chicago* başlıklı 3 ciltlik (Bessie Louise Pierce, Chicago Üniversitesi, Chicago 1937) tarihi, erken sayılabilecek bir tarihte kaleme alınmıştır. XVII. yüzyılda dünyaya adını duyuran Londra'nın ise 45 yıl önce yayınlanan *History of London* isimli 6 ciltlik (Secker and Warburg, London 1971) bir tarihi vardır. Londra ile ilgili ayrıca 1900 yılından başlayıp devam eden ve 45 cildi bulan *Survey of London* isimli bir çalışma da mevcuttur. Roma, Atina, Pekin, Paris, Kahire ve diğer bazı şehirlerin de kendi dillerinde oldukça hacimli tarihleri vardır. Birçok şehrin ansiklopedik tarzda yani maddeler halinde yazılan tarihleri de bulunmaktadır.

Elinizdeki *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, kentin tüm tarihî dönemlerini ele almasıyla alanındaki en hacimli ve kapsamlı çalışma olma özelliğine sahiptir. Yine de İstanbul'un büyük tarihsel birikimi yanında mütevazı bir ilk adım olarak değerlendirilmelidir. Şüphesiz İstanbul, bu eserin hazırlıkları sırasında daha da iyi anlaşılmıştır ki, hakkında çok daha ayrıntıya sahip eserlerin yazımını zaruri kılan bir şehirdir.

İstanbul gibi tarihî derinliğe sahip, hele de bu kadar çok açık uçlu ve birbiriyle bağlantılı temaları olan bir şehrin tarihini yazmak oldukça güç bir iştir. Bunun için, organizasyon kabiliyetinin, planlama becerisinin, imkânların temin edilmesinin ve uzmanlığın yanında içerik ve biçimi ile model olabilecek önerilerin ve örnek çalışmaların devreye girmesi icap etmiş ve böylesi bir çalışmada ilk iş, İstanbul'un uzun tarihini ele almanın yöntem ve modelini belirlemek olmuştur. Zira doğru bir yöntem belirlenemezse ortaya çıkan eserin arzu edilen katkıyı sağlaması da mümkün olamaz. Bu çerçevede *Büyük İstanbul Tarihi*'nin hazırlık safhasında üzerinde en çok durulan konular, ilke ve yöntem meseleleriydi. Ön hazırlıklarını yayın kurulu üyemiz Yunus Uğur'un yürüttüğü bu süreç yayın kurulumuzda etraflıca değerlendirilmiş, bölüm editörlerimizin ve bilim kurulu üyelerimizin fikirlerine müracaat edilmiş, pek çok uzmanın görüş ve önerileri alınmak suretiyle takip edilecek ilkeler ve yöntem belirlenerek özgün bir eser hazırlanmasına gayret edilmiştir. Neticede bu süreçteki tartışmalar ve öneriler hem bu kitabın yazımına hem de genel olarak Türkiye'deki şehir tarihi yazımına önemli katkılar sunmaktadır.

İstanbul tarihi yazılırken "Hangi ilkeler benimsenmeli?" sorusuna cevap olarak şu esaslar tespit edildi. İstanbul "özne" yani "etken" bir şehir olarak ele alınacak, tarihi, devlet ve toplumlarının tarihi ile etkileşimli bir şekilde incelenecek; kapsam olarak İstanbul'un bütün kadimi kucaklanacak, şehrin dünya şehirleri arasında konumu her dönemde mukayeseli bir şekilde ortaya konacak, özellikle şehir tarihçiliğinde tartışılan temaların İstanbul özelindeki tezahürleri çalışılacak, şehirdeki hayat ve ilişkiler zaman ve mekân bağlamları içerisinde ele alınacak ve eser birbirinden farklı düzeylerdeki okuyucu kitlesine hitap edecek bir üsluba sahip olacak.

Bu genel ilkelerden sonra, İstanbul'un tarihi gibi uzun bir dönemi yazma yöntemlerinin tartışıldığı bir

süreç yaşadık. Bu safhada iki yöntem öne çıktı: Birincisi, kronolojinin öncelenmesi ve olaylar ile ele alınan konuların tarihî süreç dikkate alınarak yazılmasıdır. Bu yöntemin güçlü tarafı, İstanbul'un oluşumundan başlayıp günümüze kadarki tarihini dönemlere göre kronolojik bir anlayışla yazmak ve tarihî bütünlüğü anlamak iddiasıdır. Dönemselliği vurgulayan bu usulün zaafı, özellikle çok yazarlı bir kitapta tematik bir bütünlüğün oluşturulamaması, bazı konuların hiç temas edilmeden atlanması sakıncası ve en önemlisi de dönemleri aşan şehirdeki tematik süreklilikleri göz ardı ederek şehrin uzun dönemli kültürünü ve gündelik yaşamını anlamayı zorlaştırmasıdır.

İkinci yöntem ise, temaların öncelemesi ve tarihsel dönemlerin/kronolojinin her temanın kendi özel şartları, süreklilik ve kesintileri dikkate alınarak yazılmasıydı. Her iki yöntemde de, uzun dönemli tarih yazmanın zorunlu kıldığı, dönemlendirmelerin siyasi tarih temelli olma tehlikesi varsa da bu tehlike tematik yaklaşımda nispeten daha azdı. İncelenen konunun farklı yönleriyle ve daha bütünlükçü bir yaklaşımla ortaya konulması hususunda bu yöntem daha dikkate değer kabul edildi. Bu nedenle de, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*'nin yazımında şehrin tarihinde var olan süreklilikleri ve değişimleri takip etmeye daha fazla imkân vermesi nedeniyle bu yöntem tercih edilerek tematik bir şehir tarihi hazırlandı.

Tematik anlayışa göre hazırlanan bu çalışmada konular makaleler halinde yazıldı. Ana makalelerde yeterince üzerinde durulamayan konuların daha iyi anlaşılmasını sağlayacak detaylar ise çerçeve ve derkenar yazılar ile derinlikli olarak incelenmeye çalışıldı.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'nin yazımında, modern şehir tarihi yazımı ve Osmanlı şehir tarihi yazım gelenekleri birlikte düşünülerek ana bölümler şu sıralamaya göre belirlendi:

İstanbul'un Emperyal Dönüşümleri,
Dünya Ölçeğinde İstanbul,
Topoğrafya ve Yerleşme,
Siyaset ve Yönetim,
Demografi,
Toplum,
Din,
İktisat,
Ulaşım ve Haberleşme,
Edebiyat, Kültür ve Sanat,
Mimari,
Eğitim, Bilim ve Teknoloji
Hafızalardaki İstanbul.

Bu bölümleri İstanbul Kronolojisi ve İstanbul Bibliyografyası başlıkları takip etti.

Temaların kendi içindeki kronolojilerinin oluşturulmasında şehrin kimliğini belirleyen ve tarihî akışında dönüm noktasını oluşturan üç dönem esas alınsa da bazı temalarda farklı/aralarında geçişken dönemlendirmeler de yapılmıştır. Bunlar; Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleridir.

İstanbul'un Konstantin tarafından kuruluşundan sonra şehrin tarihindeki en tanımlayıcı ikinci değişim şüphesiz Osmanlılar tarafından fethidir. Bu dönemde şehrin sahipliği, yönetimi, hâkim medeniyet, inanç ve mimarisi bakımından İstanbul yeni bir kimlik ve temsil kabiliyeti kazanmıştır. Cumhuriyet dönemi ise Osmanlı dönemi ile aralarında Bizans ve Osmanlı devri gibi kimlik belirleyici bir geçiş olmasa da şehrin başkentlik konumunu kaybetmesi, yeni idari yapılanmaların merkezinden uzak olması, hatta çeşitli nedenlerden dolayı geri plana itilmesi ve genel olarak demografik, siyasi, sosyal, iktisadi, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin seyri açısından üçüncü bir devir olarak ele alınmıştır.

İstanbul'un, Osmanlı öncesi dönemi muhtelif tanımlama ve tartışmalara konu olmuştur. Bu tartışmalar devam etmekte ve farklı saiklerle farklı tercihlere yol açmaktadır: Roma, Doğu Roma ve Bizans İstanbul'u gibi... Öncekilere oranla daha geç dönemlerde ortaya çıkmasına rağmen "Bizans" tanımlaması özellikle de Doğu Roma'yı nitelemek için XVIII-XIX. yüzyıllarda yaygınlık kazanmış ve geniş kitlelerce kullanılmaya başlanmıştır. Bu nedenle elinizdeki eserde, hedef kitle gözetilerek, editoryal tercihlerde "Bizans" isimlendirmesi benimsenmiştir. Fakat yazılarda tek bir isimlendirmeye gidilmemiş, yazarların tanımlamalarına riayet edilmiştir.

Her tema kendi içinde süreklilikler ve değişimler dikkate alınarak dönemlendirilmiş, Antik çağlar, Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri mutlak kopuşlar olarak ele alınmamıştır. Üç ana dönemin farklılıkları tartışılmış ve keskin bölümlemelerin mahzurları dikkatten uzak tutulmamıştır. Geçişkenliklere dikkat edilmek ve konusuna göre uygulanmak kaydıyla kronolojik üç dönem anlayışı benimsenmiştir. Bunun yanında İstanbul'un Roma öncesi de incelenmiş, fakat şehrin uzun tarihi düşünüldüğünde antik döneme ait verilerin, bilgi kaynaklarının ve belirleyici gelişmelerin diğer üç devre oranla çok daha az olması nedeniyle dönem merkezli temel bir bölümlendirmeye gidilmemiştir.

Her temanın planlanmasında kendi içindeki öncelikleri ve süreklilikleri dikkate alınmıştır. Ancak bu, her temanın mutlak anlamda diğerlerinden bağımsız

olduğu anlamına gelmemektedir. Mesela doğal afetler Topoğrafya ve Yerleşim bölümünde şehrin fiziki yapısına etkisi itibariyle ele alınırken Toplum bölümünde şehir hayatına tesirleri açısından incelenmiştir. Dolayısıyla aynı tarihte meydana gelen bir olay iki ayrı bölümde ilgili temaya yönelik önceliğiyle ele alınmıştır. Yine Bizans ve Osmanlı toplumlarında din-toplum ilişkisinin tartışılmaz bir içiçeliği bulunmaktadır ve bunu günümüz anlayışıyla sınırlandırmak mümkün değildir. Nitekim temalar belirlenirken de bu iki konunun tarihte birbirinden ayrılıp ayrılmayacağı en çok tartışılan meselelerden olmuştur. Yine hangi konu ele alınırsa alınsın siyaset, iktisat, sanat, diplomasi, törenler vb. alanlarda özellikle de Osmanlı İstanbul'unda dinin toplumda daha belirleyici bir rolü olduğu görülür. Dinî, diğer konulardan veya diğer konuları da dinden tamamen bağımsız ele almak veya dışlamak hatalı bir tarih okuması olacağı gibi eksik veya yanlış sonuçlara ulaşmak gibi temel bir problemi de beraberinde getirecektir. Toplum bölümünün de Din, Siyaset ve Yönetim bölümleriyle kesişen konuları bulunmaktadır. Aynı şekilde İktisat ile Demografi, Ulaşım ve Haberleşme bölümleri veya Mimari, İktisat, Toplum ve Siyaset bölümleri arasında güçlü bağlar bulunmaktadır. Benzer durum daha özel konular için de geçerlidir. Mesela, Dünya Ölçeğinde İstanbul bölümündeki "İstanbul'un Uzun Asrı: Dünya ve Türkiye", Mimari bölümündeki "Geç Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Çağdaş Şehir Düşüncesi ve İstanbul Planlaması" ile "Cumhuriyet Döneminde İstanbul'da Mimarlık" makaleleri İstanbul'un Emperyal Dönüşümleri bölümünü daha da zenginleştiren ve tamamlayan bir mahiyete sahiptir. Bu nedenle konular, aralarındaki keskin kopuşlardan ziyade "Hangi temayla ilgisi daha fazla?" sorusuna verilen cevaplara göre tasnif edilmiş olup okuyucunun da bunu dikkate alması önerilir.

Eserin hazırlanmasında ilmî üslubun yanısıra genel okuyucuya hitap edebilecek bir dil kullanılmasına özen gösterildi. Böylece *Büyük İstanbul Tarihi*'nin, alanındaki çalışmalara bilgi, yöntem ve içerik olarak kaynaklık etmesi yanında Türkiye'de ve yurt dışındaki İstanbul derslerinde kullanılabilecek bir metin/kaynak olacağı düşünülerek akıcı, kuşatıcı ve güçlü bir ifade diline sahip olmasına da gayret edilmiştir.

Makalelerde ele alınan konunun doğrudan şehir hayatıyla ilgisinin kurulması, meselenin ana esaslarının ve genel seyrinin aktarılması; tartışma ve ayrıntılara girmekten kaçınılması, konular ele alınırken yeni bulguların, güncel bilimsel sonuçların ve ortak kabullerin yansıtılması; zorunlu olmadıkça dipnot kullanılmaması, dipnotun bir bibliyografya yığınağına dönüştürülmemesi, atıfların en son yayınlara ve ana kaynaklara yapılması, dipnot dışında istifade edilen eserlerin kaynaklar başlığı altında ayrıca gösterilmesi gibi hususlar yazarlarla paylaşıldı. Fakat onların tercihlerine de müdahale edilmedi. Dipnotta kullanılan eserlerin kaynaklar kısmında topluca yer alması sık karşılaşılan bir durum olmakla birlikte, hacmin şişirilmemesi, baskı ve kâğıttan tasarruf amacıyla makale sonlarındaki kaynaklar kısmında sadece dipnotlarda gösterilmeyen eserlere yer verildi.

Kitapta yer alan yazılar üç grupta tanımlanmıştır. Bunlar;

1- Makaleler: Elinizdeki kitabın ana yazılarıdır. Ele alınan konunun çerçevesi ve bölümleri ile ilgili bir girişten sonra, konuyla ilgili ortak kabullerle öncü ve güncel bilgiler verilmiş, ardından önemli bazı soru ve tartışmalar ele alınmıştır. Konular işlenirken İstanbul'un bir şehir olarak merkezde olması, konuların doğrudan İstanbul'u ilgilendiren yönüyle ele alınması önemsenmiştir. Konuyla ilgili çok bilinen temalar, kavramlar, mekânlar ve kişiler makalelerde belirtilmekle birlikte, kişilere indirgenen ve sadece konunun uzmanlarını ilgilendiren tartışmalardan uzak durulmuş, standart olarak genel okuyucu esas alınmıştır.

2- Çerçeve yazılar: Ana makalelerde bahsi kısaca geçen veya geçmeyen fakat dikkat çekilmek istenen önemli konular çerçeve yazılara taşınarak ana makaleden ayırt edilecek bir tasarımla okuyucuya sunulmuştur.

3- Derkenar: Ana konunun anlaşılması için kaynak metinlerden alıntılanmış yazılar olup okuyucuya makale ve çerçeve yazıdan ayırt edici bir tasarımla sunulmuştur.

Tematik on üç ana bölüme ayrılan eser 10 cilt olarak yayınlanmaktadır. İlk bölüm hariç her bölümün girişinde ayrıntılı bir değerlendirme yer aldığından burada bölümler hakkında genel bir değerlendirmeyle yetinilecektir.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'nin 1. cildi üç bölümden oluşuyor: İstanbul'un Emperyal Dönüşümleri, Dünya Ölçeğinde İstanbul, Topoğrafya ve Yerleşim.

Kitabın giriş bölümü olarak planlanan İstanbul'un Emperyal Dönüşümleri'nde şehrin siyasi, zihnî, sosyal, dinî ve imar alanındaki büyük dönüşüm ve buhranları inceleniyor. Tarihî mecrası bir şehir devleti olarak tahkiye ve tahkim edilen İstanbul'un emperyal dönüşümü Roma İmparatorluğu'nun Roma'sına rakip ve alternatif bir başkent olarak inşa edilişiyle başlamış, Osmanlı ile devam etmiş, Türkiye Cumhuriyeti ile resmî olmasa da fiilî iddiasını sürdürmüştür. İstanbul, payitahtı olduğu imparatorlukların üç kıtaya yayılan dünya görüşü ile siyasetlerinin oluşum ve

uygulama merkezi olarak coğrafi, siyasi ve dinî açıdan saha ve süre bakımından en geniş alana ve zamana hükmeden bir şehirdir. Balkanlar, Doğu Avrupa, Afrika, Ortadoğu, Batı Asya, Karadeniz stepleri, Hindistan ve diğer okyanus ötesi bölgelere kadar ulaşan fiilî, siyasi, dinî, iktisadi, askerî nüfuzuyla geniş bir coğrafyanın merkezi olma fonksiyonunu asırlarca sürdürmüştür.

Bu bölüm Halil İnalcık'ın "Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u" makalesiyle başlamaktadır. Bu tercih, dünya tarihçiliğindeki konumu ve İstanbul tarihine katkıları nedeniyle yayın ve editörler kurulunun müellife saygı ve teşekkürünün ifadesidir. Uzun tarihi boyunca büyük dönüşümlere ve gelişmelere sahne olan İstanbul'un geçirdiği en köklü emperyal değişim şehrin Osmanlılar tarafından fethidir. Yazı, İstanbul'un karakterini, temsil kabiliyetini ve değerlerini temelden değiştiren olayın hemen akabinde İstanbul'un büyük dönüşümünü ve Fatih Sultan Mehmed'in rolünü incelemektedir.

Osmanlıların şehirle temaslarına ve fethe kısaca temas eden Halil İnalcık öncelikli olarak 1455 tarihli İstanbul ve Galata tahrir defteri ışığında İstanbul'un demografisini, iskânını, bina stoklarını ve bunların nasıl değerlendirildiğini inceliyor. Akabinde Fatih'in şehri imar faaliyetlerini, İstanbul Bedesteni ve Kapalı Çarşısı'nı, şehrin mimari dönüşümünü sağlayan ve görünür kimliğini şekillendiren külliyelerini, idari yapılanmasını, mahallerini ve nüfusunun gelişimini, yerleşimin yayılışını, dinî ve kültürel dokusunu, güvenliğini, farklı inanç mensuplarının yerleşimini ve toplumsal katmanların ilişkilerini, şehrin alt yapı çalışmalarını, ev tiplerini, şehirde konuşulan Türkçe ve diğer dilleri, ticari faaliyetlerini ve insan gruplarını ele alıyor. "Galata" başlıklı çerçeve yazısında da bu bölgenin Osmanlı idaresindeki gelişimini anlatıyor. Böylece fethin akabinde şehirde yürütülen çok yönlü faaliyetler ile Latin işgaliyle birlikte harabeye dönen ve eski parlaklığını bir daha bulamayan İstanbul'un yeniden dünya sahnesine çıkışında Fatih Sultan Mehmed ve haleflerinin gayretlerinin şehre yansıması okura bu büyük Osmanlı tarihçisinin kaleminden aktarılmaktadır.

Bölümün ikinci makalesi "Medeniyet Harmanının Özne Şehri: İstanbul" başlığını taşımaktadır. Ahmet Davutoğlu tarafından kaleme alınan yazı, şehrin tarih boyunca geçirdiği değişimleri, yerleşimleri, fonksiyonelliğini, simgeselliğini ele alıyor. Tarih okumasını Osmanlı fethi ile aynı asırlarda Avrupalıların ele geçirdikleri şehirlerdeki uygulamaların mukayesesi ile devam ettiren Ahmet Davutoğlu, şehrin medeniyet dönüşümlerindeki rolünü dün-bugün-yarın ilişkisi içerisinde yorumluyor. Mukimlerin şehirdeki medeniyet inşalarının mukayeseli olarak okunduğu yazıda, yazar Osmanlıların fethini, iskân, iktisat, mimari, siyaset, yönetim, kültür ve medeniyet alanındaki faaliyetlerini, bir arada yaşama tecrübelerini Avrupa tarihiyle ile eş zamanlı bir okumayla, özgünlük ve özgürlük açısından değerlendiriyor. İstanbul'un medeniyet tarihindeki kurucu ve taşıyıcı rolünü, tesirlerini ve mirasını Roma-Osmanlı ve Cumhuriyet tarihi sürekliliği içerisinde değerlendiriyor.

Teorik-kavramsal muhtevasıyla da önemli bir şehir okuması sunan Makale, "Kadimin her aşamasında ve modern dönemde eksen şehir niteliğini koruyan İstanbul'un küreselleşme sürecinde tarihî akışın merkezinde olması kaçınılmazdır. Bu açıdan, İstanbul'un önümüzdeki yüzyıl içinde bir ulaştırma kavşağı, ticaret ve finans merkezi, kültür ve medya odağı olması, yaşayan canlı bir şehrin doğal kaderidir. Ancak bu kaderin hangi ontolojik öz ve mimari/estetik form ile yeniden şekilleneceği bizim tarih karşısındaki belki de en büyük sınavımızdır." diyen müellifin şehre bakışını ve şehrin geleceğine dair tasavvurlarını da yansıtıyor.

Bölümün üçüncü yazısı, "Emperyal Dönüşümlerin Muhteşem Kenti İstanbul" olup, Feridun M. Emecen tarafından kaleme alınmıştır. Yazar burada şehrin büyük dönüşüm ve buhranlarını Bizans'tan başlayıp XIX. yüzyılın başlarına kadarki süreyi kapsayacak şekilde ele almaktadır. Konunun Bizans ve Osmanlı şeklinde iki temel dönemlendirmeye ayrıldığı yazı kavramsal çerçeve ile başlıyor. İstanbul'un coğrafi konumu ve buna göre konuşlanışı, yerleşiminin tarihî izleri, şehrin gelişimi, imar faaliyetleri, başkent olarak planlanması, Hristiyanlık başkenti olarak tasarlanması, başkent Konstantinopolis'in doğu ve batıdaki algısı, şehrin yaşadığı büyük buhranların ve karşı karşıya kaldığı tehditlerin anlatımıyla gelişen konu Bizans İstanbul'undan Osmanlı İstanbul'una geçişin dünyadaki yansımaları ve şehre tesiri ile devam ediyor. Akabinde şehrin dinî, siyasi, sosyal, kültürel, mimari, ticari misyon ve fonksiyonlarına temas edilerek Osmanlı İstanbul'unun aynı zamanda nasıl bir büyük dünya şehrine dönüştüğü konu ediliyor. Osmanlı İstanbul'unun yaşadığı büyük buhranların ve bunların şehre yansımalarının da incelendiği yazıda ayrıca "Kriz ve Dönüşüm Çağının Başkenti" ve "Batılılaşan Payitaht" alt başlıklarıyla şehrin XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla Osmanlı ve dünyadaki gelişmeler doğrultusunda yeniden konumlandırılması ve yapılandırılması da değerlendiriliyor. İstanbul'un emperyal hikâyesinin, yaşadığı büyük buhran ve dönüşümlerin de konu

edildiği yazı, İstanbul'un tarihiyle ilgili farklı bir okuma olarak okurun şehre bakışına ve yeni yaklaşımlarına zemin oluşturmaktadır.

Bölümün dördüncü ve son makalesi İlhan Tekeli tarafından kaleme alınmıştır. Yazar burada, şehrin XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılın sonlarına kadarki dönüşümünü anlatıyor. Yazıda İstanbul'un 150 yıllık modernleşme öyküsü üç döneme ayrılmaktadır: "Utangaç modernleşme" diye adlandırılan birinci dönem 1838-1923 arasını kapsamaktadır. Bu dönem, Osmanlıların modernleşme konusundaki adımlarının çekingenliğine işaret etmektedir. 1923-1948 yılları moderniteye cesur bağlılık ve "köktenci modernite projesi"ni uygulama dönemidir. 1948-1980 yılları arasını kapsayan üçüncü devre ise tek parti rejiminden çok partili rejime geçişle birlikte yaşanan "popülist bir modernleşme" dönemidir. Yazının son kısmında "1980 yılı sonrasında modernite projesinin aşınmaya, postmodernist uygulamaların gelişmeye başladığı dördüncü bir döneme" girildiği, 1990'lı yıllarda dünyadaki büyük siyasi değişimle; Doğu Bloku'nun çözülmesiyle İstanbul'un I. Dünya Savaşı sonrasında kaybettiği "dünya kenti" olma fırsatını tekrar kazanıp "tek merkezli bir azman sanayi kentinden, çok merkezli bir kentsel bölgeye geçişi" yaşadığı ifade ediliyor. Şehrin sahip değiştirmeden yaşadığı radikal dönüşümü ve yansımalarını yani son asırdaki hikâyesini ortaya koyan yazı İstanbul'un yakın tarihini şehircilik bakımından ve sosyolojik açıdan değerlendirirken ülkenin siyasi tarihi ile modernleşme tarihini birlikte ele alarak renkli bir şehir okuması sunuyor.

İkinci bölümün konusu Dünya Ölçeğinde İstanbul'dur. Burada İstanbul'un kendi ve dünya şehirleri bağlamındaki önemi ve konumu üzerinde durulmakta; şehrin tarihi, geçmişte ve günümüzde öne çıkan dünya şehirleriyle karşılaştırılmalı olarak okunmaktadır. İstanbul'un konumu, Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde çağdaşı dünya şehirleri ile ayrı ayrı mukayese edilmekte, böylece belki de ilk kez İstanbul bu kadar detaylı bir şekilde dünya şehirleri bağlamına oturtulmaktadır.

Topoğrafya ve Yerleşim bölümünde yer alan "Doğal Yapı", "Arkeoloji", "Mekânsal Gelişim ve Topoğrafya", "Doğal ve Beşerî Afetler", "İdari Yapı ve Kartografya" şeklindeki alt başlıklarda İstanbul'un coğrafi yapısı, fiziki özellikleri, yerleşim tarihi ve haritalara yansıması anlatılmaktadır.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'nin en hacimli konusunu oluşturan "Siyaset ve Yönetim" bölümünün yazıları 2. cildin tamamını, 3. cildin de büyük bir kısmını kapsamaktadır. İstanbul, uzun tarihi boyunca siyasi merkez özelliğini koruyan nadir dünya şehirlerinden birisidir. Bin yılı aşan bir süre Doğu Roma/Bizans'ın, 1453'ten sonra da Osmanlı siyasi kudretinin temsilcisi olarak öne çıkmış, çok geniş bir coğrafyanın tek siyasi hakimi olmuş, başka hiçbir şehirle mukayese edilemeyecek bir siyaset ve yönetim merkezi olarak temeyyüz etmiştir. Şehrin tarihî derinliği içerisinde geçirdiği siyasi gelişmelerin ve yönetim merkezi olma hususiyetlerinin ele alındığı bölüm yazıları şu alt kısımlarda toplanmıştır: "Siyaset", "Kuşatmalar ve Fetih", "Diplomasi", "Hukuk", "Yönetim ve İdari Yapı", "Seçimler", "Törenler".

3. cildin son bölümü Demografi'dir. Şehrin demografisi yani nüfus yapısı kuruluşundan Osmanlıların fethine, fetihten modern nüfus sayımının yapıldığı XIX. yüzyıla, XIX. yüzyıldan Cumhuriyet'e ve Cumhuriyet dönemi şeklinde kronolojik olarak dört alt bölüme ayrılmıştır. Osmanlı coğrafyasındaki büyük daralmanın sebep olduğu ve İstanbul'un demografisine etki eden XIX. yüzyıldaki göçler ve Cumhuriyet dönemindeki mübadele de bu bölümde ele alınmaktadır. Cumhuriyet dönemi göçlerinin şehrin demografisine etkisi ise Cumhuriyet sonrası İstanbul demografisiyle birlikte incelenmektedir.

4. ciltte Toplum ele alınıyor. İstanbul toplumunun tarihî süreklilik içerisinde ele alındığı bölümde şu alt başlıklar yer almaktadır: "Toplumsal Katmanlar", "Sağlık ve Yemek", "Giyim-Kuşam", "Merasim-Eğlence-Spor", "Sosyalleşme ve Âdâb-ı Muâşeret", "Âfetler ve Sosyal Yardımlaşma", "İstanbul'da Çocuk Olmak ve Spor Yapmak", "İstanbul Bahçeleri", "Suç ve Teftiş".

5. cildin konusunu Din oluşturmaktadır. İstanbul gibi bir şehirdeki dinî anlayışların ve hayatların ortaya konulması aslında inanç sistemlerinin en üst düzey telakkilerini ortaya koymak anlamına da gelmektedir. Bu durum bütün konular için geçerli olmakla birlikte günümüzde din üzerinden yürütülen tartışmalar dikkate alındığında daha bir önem kazanmaktadır. Konu üç alt başlıkla incelenmiştir: "Hristiyanlık", "Musevilik" ve "İslam". İstanbul'un pagan geçmişi de bölümün başında anlatılmaktadır.

6. ciltte İktisat ile Ulaşım ve Haberleşme bölümleri yer almaktadır. Bir taraftan Boğaz'ı kontrol etmesi, Marmara'ya açılması ve Haliç gibi bir iç limana sahip olması diğer taraftan deniz ve karayolu ile Doğu ve Batı'yı, kuzey ve güneyi buluşturması İstanbul'u, tarihinin ilk dönemlerinden itibaren önemli bir kesişme noktası ve ticari hayatın temel güzergâhlarından birisi yapmıştır. Şehir aynı özellikleriyle ulaşım ve haberleşme açısından

da merkezî bir konuma sahiptir. Ulusal ve uluslararası ilişkiler dikkate alınarak planlanan İktisat bölümünde şu alt başlıklar ele alınmaktadır: "Bizans İstanbul'unda İktisat", "Osmanlı İstanbul'unda İaşe ve Vakıf", "Osmanlı İstanbul'unda Ticaret, Sanayi ve Finans", "Cumhuriyet İstanbul'unda Vakıflar, Ticaret, Sanayi ve Finans".

Bu cildin son bölümü Ulaşım ve Haberleşme'de, İstanbul'un gerek şehiriçi gerekse uzak ve yakın çevresiyle olan ulaşım ve haberleşmesinin tarihî serüveni çeşitli alt başlıklarda anlatılmaktadır. Ulaşım, şartları, araçları ve kurumlarıyla birlikte kara, deniz ve hava ulaşımı şeklinde üç döneme ayrılarak incelenmekte; haberleşme ise, ulaşımın ve haberleşmenin araçlarının mecrası doğrultusunda dönemsel ağları ve yapısıyla ortaya konulmaktadır.

Siyaset ve Yönetim'den sonra kitabın en hacimli bölümü olan "Edebiyat, Sanat ve Kültür" 7. ciltte yer alıyor. İstanbul'un kültürel çeşitliliğini yansıtan bölüm, "Müzik ve Kültürü", "Edebiyat", "Görsel Sanatlar", "Okuma-Yazma ve Kitap Kültürü" alt başlıklarından oluşuyor.

Mimari kitabın 8. cildinde yer alıyor. Şehrin planlama tarihinin de incelendiği bu bölümde "Bizans Dönemi Mimarisi", "Erken Dönem Osmanlı Mimarisi", "XVI.-XVII. Yüzyıl Osmanlı Mimarisi", "XVIII. ve XIX. Yüzyıllar Osmanlı Mimarisi", "Osmanlı İstanbul'unun Yapı Bazında Mirası", "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Planlama" ve "Cumhuriyet Dönemi Mimarisi" alt başlıkları yer almaktadır.

9. ciltte Eğitim, Bilim ve Teknoloji konusu değerlendiriliyor. "Eğitim" alt başlığında Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi eğitim faaliyetleri konu edilmektedir. Aynı şekilde "Bilim ve Teknoloji" alt başlığı da üç döneme göre incelenmektedir.

10. ciltte "Hafızalardaki İstanbul" kayıtlara geçiriliyor. Bölümde Semavi Eyice, Mehmet Şevket Eygi, Nevzad Atlığ, Saadettin Ökten, M. Orhan Okay, Hüsrev Hatemi, İnci Enginün, Hilmi Yavuz ve Gülbün Mesara şehir ve şehirli ile ilgili hatıralarını, gözlemlerini, izlenimlerini ve yorumlarını anlatıyor. Turgut Cansever ve Tâhir Olgun da (Tâhirü'l-Mevlevî) dergi sayfalarındaki söyleşi ve yazılarıyla bölüme zenginlik katıyor. Bölüm, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren şehrin ihmaline, yıkımlarına, imarına, kısacası büyük değişmelere şahit olmuş, bu değişmelerde rol almış kültür, sanat, edebiyat ve bilim hayatımızın seçkin simalarının bu sayfalara yansıyan anlatımlarıyla şehrin geçmişi kadar geleceğine de ışık tutacak bir "sözlü tarih" çalışmasıdır. Beşir Ayvazoğlu gibi önde gelen bir edebiyatçı ve kültür adamının gerçekleştirdiği söyleşiler İstanbul tarihi çalışmaları için özgün bir kaynak özelliğine sahiptir.

Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'nde, bu temaları iki müstakil çalışma takip etmektedir. Birincisi, "İstanbul'un Kronolojisi", diğeri ise "İstanbul Bibliyografyası"dır.

Böylece eserde İstanbul tarihi süreklilik anlayışı içerisinde ortaya konulmaktadır. Her bölümün, kendi bağlamında İstanbul'un tarihinin okunması açısından bütüncül, hacimli ve hemen hemen ilk okuma çalışması olduğunun altı çizilmelidir. Eser ana temasıyla İstanbul tarihini ortaya koymayı hedeflerken, şehrin tarihi derinliği, etkinliği ve konumu doğrultusunda da ele aldığı konular çerçevesinde Antik Çağ, Roma, Doğu Roma/Bizans ve Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti tarihine de önemli katkılarda bulunmaktadır.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'ni pek çok şehir tarihinden ayıran ve muhtevanın tamamlayıcı unsuru olarak görülen hususlardan birisi de görselliğidir. İlke, yöntem ve muhtevanın yanında özellikle şehir tarihinin yazımı açısından önemli konulardan birisini de bu husus teşkil etti. Şüphesiz tarihçiliğimizde yazılı belgelerin tartışılmaz bir yeri vardır ve tabiidir. Ancak görsel belgeler için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Hâlbuki görsel materyal de yazılı belgeler gibi önemsenmesi gereken kaynaklardır. Bunlar da yazılı belgeler gibi kaynak değeri, bağlam, işlev, söylem, mesaj, temsil, amaç, telif, müellif, dönem, konum vb. ilişkisi dikkate alınarak tarih yazımında değerlendirilmelidir. "Bir resim bin sözcükten fazlasını söyler" diyen Kurt Tucholsky ve "*Afişten Heykel'e Minyatürden Fotoğrafa*" görsel materyalin tarih yazımındaki rolünü inceleyen kitabına *Tarihin Görgü Tanıkları* ismini veren Peter Burke tarihin kaynakları açısından son derece önemli bir konuya temas etmektedirler. Görseller bazen metinlerden çok daha önemlidir ve kelimelerin ifade edemediği veya yetersiz kaldığı, yazılı kaynakların tamamlayamadığı boşlukları tamamlayacak bir mahiyete sahiptir. Okuyucunun tasvir veya tasavvur edemediği bir dünyaya kapı aralayabilmekte, anlatılamayanı anlatma, olanı görme ve tahayyül imkânı sağlayabilmektedir. Görsellerin şahitlik ettiği pek çok konu vardır ve bazı meseleler ancak onların rehberliğinde açıklığa kavuşabilmekte ve görünür kılınabilmektedir.

Bu nedenle eserde görsel materyal önemsendi ve sayfalara yansımasına özen gösterildi. Şehrin, yaşayanların ve yaşananların tarihî serüvenini ortaya koyan haritalara, minyatürlere, gravürlere, resimlere, fotoğraflara, arşiv belgelerine, yazmalara, hat, tezhip, ebru gibi eserlere, süslemelere, mekân-bina görsellerine ve grafiklere yer verildi.

Eserde, bu alanda ciddi bir birikime sahip Uğur Demir'in katkılarıyla 4.000 civarındaki materyal ile şehrin geçmiş yolculuğu görsel olarak da yansıtılmaya, okuyucunun zaman ve mekân tasavvuruna katkıda bulunulmaya gayret edildi. Her görsel kısa açıklamalarla tanımlandı. Ancak eserin hacmi, amacı, muhteva planlaması, zaman ve görsellerin yoğunluğu nedeniyle tahlillere girilmedi. Bu materyalin aidiyeti ve kaynakları belirtilerek dönemi, müellifi ve muhtevası hakkında bilgi edinmek isteyenlere temel referansları sunuldu.

Eseri baştan sona kat eden okuyucu zaman zaman görsellerin tekrarı hissine kapılabilir. Bunun temel nedeni bazı mekânların her dönemde ve pek çok konu ile iç içe olmasıdır. Mesela Ayasofya üç dönemin; Roma/Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet'in buluşma noktasıdır. Bir yönüyle İstanbul tarihinin dönüşüm noktalarının sembolleri Ayasofya'da tecessüm etmiştir. Önce büyük bir imparatorluğun gücünün ve inancının simgesi olarak inşa edilen ulu bir mabed/kilise, sonra şehrin sahip değiştirdiğini gösteren bir simge, yine büyüklüğüne yaraşır bir ihtimamla camiye tahvil ve külliyeye dönüştürme, ve akabinde başkentliğini kaybeden şehrin bu tarihî yapısının müzeye dönüşmesi... Sadece din ve mimaride değil, siyaset, toplum, kültür, sanat, törenler, turizm vb. pek çok konuda İstanbul deyince yolun ucu bir şekilde Ayasofya'ya çıkmaktadır. Yine Topkapı Sarayı, Sultanahmet ve Süleymaniye başta olmak üzere büyük Osmanlı külliyeleri ve meydanlar şehrin hemen her konudaki merkezî gelişmelerine ve dönüşümlerine tanıklık yapan ve sahne olan mekânlardır. İmparatorlukların emperyal fonksiyonunu yüklenmiş törensel gösterilerinin ve siyasette belirleyici gelişmelerin mekânı Hipodrom/Sultanahmet Meydanı... Çevresiyle birlikte bu meydanı çıkarılsa İstanbul'un tarihinin ne kadarının devre dışı bırakılmış olacağının hesabını yababilir miyiz? Tarihin akışına bu tarihî meydan gibi şahitlik etmiş meydan nadir bulunur.

Tabii olarak, kendi içinde görsel bir iddiayı barındıran bu hacimdeki ve konu çeşitliliğindeki bir eserde ister istemez aynı karenin tekrarı tercih edilmese de aynı mekânla ilgili farklı görsellerin kullanımından kaçınmak mümkün olmamıştır. Çok az olmakla birlikte bazı tarihî görsellere, farklı nedenlerden dolayı, birden fazla defa müracaat edildi. Bunun da çarpıcı örneğini Matrakçı Nasuh'un İstanbul planı oluşturmaktadır. İstanbul'un topografik, şehirleşme, mimari ve pek çok açıdan çok önemli bir kaynağı olan bu minyatür/plandan doğrudan atıflar ile coğrafi ve mimari nedenlerden dolayı birden fazla defa istifade edilmiştir.

Şüphesiz İstanbul söz konusu olunca temin edilebilecek görsel materyal bu kitapta yer alan binlerle sınırlı değildir. Şehrin tarihî derinliği görsel zenginliğine, obje ve materyaline de yansımıştır. Burada zaman, mekân, imkân ilişkisi içerisinde temin edilen on binlerce görsel arasından, konulara ve muhtevaya uygunluğu doğrultusunda seçilenler yer almaktadır.

Görsel materyallerin araştırılması, temini, seçimi ve tanımlaması ciddi bir bilgi, birikim, emek, sabır, tecrübe ve yorgunluğu gerektirmektedir. Her görselin kendisinin ve şahitlik ettiği konunun yanında, tespit, temin ve tercih edilişinin de bir hikâyesi vardır. Görsel materyalin önemli bir kısmı dönem eseri olup asırlarla ifade edilen geçmişe sahiptirler. Sayfaları çevirirken okuyucusuna veya seyircisine yeni bir dünya aralayan bir görselin, mekânından sayfalara intikali uzun soluklu, acı ve tatlı hikâyelere kaynaklık edebilmektedir. Bir görsele ulaşmak bazen uzun bir süreyi, ciddi bir takibi ve çeşitli kapıları aşındırmayı zorunlu kılmaktadır. Bazen bir yapı topluluğunun fotoğrafı için on ayrı kurumdan izin almak, hepsinin ayrı ayrı uygun vaktini belirlemek ve ona riayet gerekmektedir. Bu durum aynı zamanda tarihî eserlerin mecrasından çıkarıldıktan sonra dramatik sahipliğine de işaret etmektedir. İzin alınan yapıların fotoğraflarını çekmek için de ayrı bir mücadele gerekiyor. Bazen görevli bulunmaz bazen açı... Çünkü iyilik olsun diye yapılan ilaveler, avluya konulan aparatlar, köşelere biriktirilen yığıntılar, zamana şahitlik eden ağaçlar, hem duracağınız yeri hem de çekeceğiniz açıyı etkileyebilmektedir.

Bazı yapıların fotoğraflarının çekiminde istenen görüntünün alınamamasına rağmen sonuç mutluluk verici de olabilmektedir. Çünkü sebep sevindirici ve umut vericidir. Bunların başında restorasyon çalışmaları gelmektedir. Fotoğraf çekimleri sırasında daha iyi görüldü ki İstanbul'un tarihî eserleriyle ilgili büyük bir seferberlik var ve belki de İstanbul, tarihi boyunca böyle bir yoğunluğu hiç yaşamadı.

Görselin belgesel değeriyle ilgili algı ve internet teminciliği, emeğin çoğu defa görmezlikten gelinmesine sebebiyet verebilmektedir. Bu materyalin kendisi kadar çözünürlüğü, fotoğraf değeri ve çekim kalitesi de baskı için önem arz etmektedir. Eğer kitabın gecikmesine, yorgunluğun, maliyetin ve tasarım zahmetinin kat be kat artmasına sebebiyet vermesine rağmen proje yönetiminin, tasarım ekibinin ve yayıncı kuruluşun anlayışlı ve müşevvik tavrı ile görsellerle ilgili heyetin sabrı olmasaydı bu materyalin sayfalara aksetmesi mümkün olmazdı. Tabii ki bu görsel zenginliğinin temelini, ilgili kurum mensuplarının yardımları oluşturmaktadır.

Yazılar, yazılışından tasarıma birden fazla safhadan geçmiştir. Bunlar bölüm editörünün, kitabın editörünün, hakemin ve proje yöneticisinin, ilmî redaksiyon heyetinin okuması ve müteakiben donanımlı ve tecrübeli bir heyetin yürüttüğü bibliyografya, tashih, teknik redaksiyon, imla ve tashih kontrolü ile son okuma safhalarıdır. Her safha birbirini takip etmiş, okumalar, grafik ve matbaa ekibinin engin hoşgörüsüyle tasarım safhasında, hatta baskı aşamasında bile devam etmiş, hatalar mümkün olduğunca en aza indirgenmeye çalışılmıştır. Aynı süreç editör, görsel editör, tasarımcı, proje yönetmeni ve resimaltı tanımlamaları ilişkisi açısından görsel materyal için de geçerlidir.

Eser, farklı ülkelerden uzmanların da yer aldığı geniş bir bilimsel kadronun desteğiyle şekillenmiştir. Kitabın hazırlanması safhasında, bölüm editörleri, yayın ve bilim kurulu, danışman ve bilgisine müracaat edilen uzmanların önerileriyle, ilmî yeterlilik esasına dayalı geniş bir yazar listesi oluşturuldu ve bölüm editörlerimizin temasları başta olmak üzere, ilgililerinin gayretleriyle zengin bir kadronun birikimi kitaba yansıtıldı. Neticede 270 bilim adamının derkenarlar hariç 363 yazısı ve tecrübeli bir ekibin temin ettiği görsel materyal ile bu eser hazırlandı. Farklı katkılar da dikkate alındığında kitaba emek veren bilim adamı sayısı 300'e ulaşmaktadır. Bu cildin sonunda yer alan, içindekiler bölümü dikkatlice incelendiğinde dünyaca ünlü, alanında uzman ve nitelikli çalışmalara imza atmış, çok değerli yazarların bu eserin sayfalarında buluştuğu görülecektir.

Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'ni diğer şehir tarihlerinden ayıran hususiyetlerinin başında geniş yazar kadrosu, uluslararası akademik katkılar, görsel materyal zenginliği ve hacmi gelmektedir. Muhteva, tasarım ve baskı materyali itibariyle birbirini tamamlayan ve destekleyen bu çalışma aynı zamanda şehirlerin uzun tarihlerini yazmada bir model önerisi de sunmuş olmaktadır.

Eserin sadece Türkçe değil İngilizce gerçekleşecek neşri ve farklı dillere tercümesinin planlanması, kitabın istifade edilirliğine ve İstanbul'un uluslararası akademik, kültür, sanat ve entelektüel alandaki görünürlüğüne de önemli katkılarda bulunacaktır.

Bu çalışmanın muhtevası kadar basılacağı materyal ve fontları da özenle seçilmiştir. 10 ciltlik bu eser toplam 5.320 sayfadır. Kitabın iç ebadı 24×29 cm'dir. Metinde kullanılan font Ineborg, 10,5 punto, çerçeve yazılarda kullanılan font Neutraface Text, 11 punto, resimaltlarında kullanılan font Neutraface Text, 8 puntodur. Eserin kağıdı dünyanın sayılı prestij kağıtlarından birisi olan GardaPat 13 Klassica 115 gr/m²'dir. Cilt malzemesi Gmund'un sadece cilt kapağı için kullanılan f-color Bütten meerblau, yan kağıtları ise yine Gmund f-color Feinleinen titan'dır. Kapak üzerinde özel seri Kurz yaldızlar kullanılmıştır. Tabi eseri görünür kılan hususiyetlerden birisi de ülkemizin seçkin bir tasarımcısının imzasını taşıması, renk ayrımı ve baskısına gösterilen özendir.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi hacimli bir eser olmasına rağmen eksikliklerden azade değildir. Bunda birden fazla sebep etkendir. Zaman, hacim, uzmanlık, tercihler vb... Bu eser ucu açık bir zaman dilimi anlayışıyla hazırlanmadı. Muhteva ve hacmiyle mukayese edildiğinde bilakis sıkıştırılmış bir takvimle hazırlanmaya gayret edildi. Süre daha ziyade yayıncının da iyi bir eserin oluşması için gösterdiği müsamaha ile yazıların işlenmesi ve tasarım safhasında kısmi bir esneklik kazandı. Şüphesiz ehlinin gerçeğe ışık tutacak ve katkı maksadını güden her değerlendirmesi, eser ve şehrin tarihi için önemli bir katkı olarak kabul görecek ve istifade edilecektir.

Bu kitap, planlanmasından basımına, nitelikli, gayretli, samimi, ülfetli, üretici ve paylaşımcı yüzlerce insanın rol aldığı geniş bir ekibin ortak çalışması olarak okuyucuya sunulmaktadır. Şüphesiz okuyucusunun ilgisiyle zenginleşecek, etkinleşecek ve kalıcı bir esere dönüşecektir. Katkı sahipleri jenerik, teşekkür, içindekiler sayfaları ve ilgili mecralarda şahıs ve kurumsal temsil tanımlamasıyla, gösterilmeye gayret edildi. Ancak her şeye rağmen bu sayfalarda yer alması gerekenlerin zikredildiği ve arzu edilene uygun bir şekilde yansıtıldığı gibi bir iddia da söz konusu değildir. Katkı sahiplerinin müsamahasına sığınırız.

Sözün nihayetine doğru, 40 ciltlik *İstanbul Kadı Sicilleri*'nin neşrinde de, Proje Yöneticisi ve Editör olarak birlikte çalıştığımız M. Âkif Aydın'a hocalığı, nezaketi, sükûneti ve yöneticiliği için müteşekkirim. Onun yöneticiliği bu eserin en önemli imkânlarından birisi oldu.

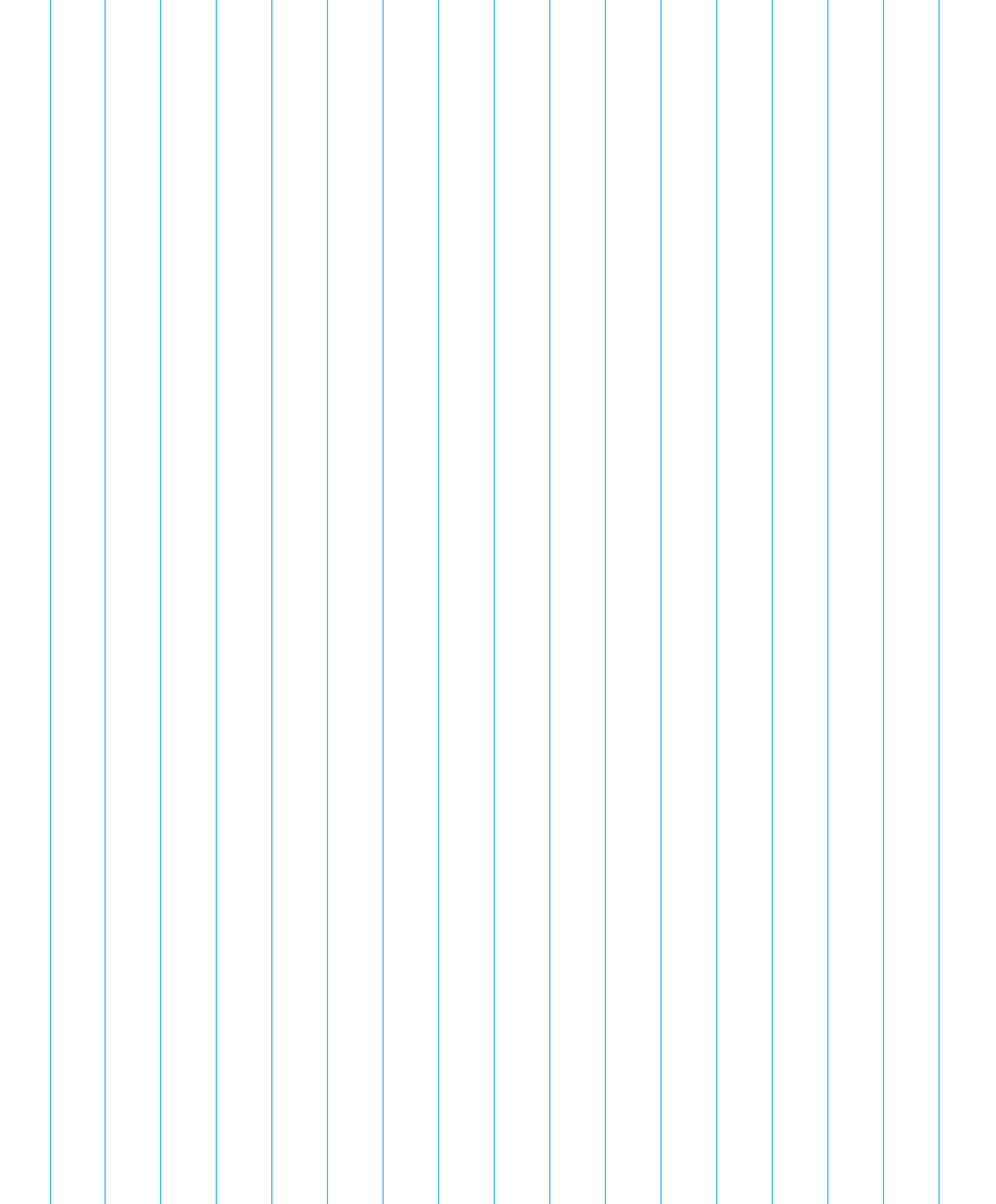
Kitabı çoğu defa metinden ibaret zannederiz. En azından böyle yaygın bir kanaat vardır. Şüphesiz yazılar kitabın olmazsa olmazlarındandır. Ancak, sözü edilen salt yazı değil, adı üzerinde kitaptır ve umumiyetle "eser" olarak isimlendirilmektedir. Eser birden fazla unsurun bir araya gelmesiyle ortaya çıkar. Kitabı sadece metinden ibaret görmek, eserin hukukunu çiğnemektir. Bu sadece kitabın değil yazının da hukukunu ihlaldir.

Kitap, muhtevanın planlanmasından okuyucuya ulaşıncaya kadar her biri bir öncekini anlamlı ve

sonrakini zorunlu kılan bir süreçler topluluğunun ürünüdür. Planlama, yazıların siparişi, redaksiyonu, metin, görsel materyal, font, punto, tasarım, kâğıt, baskı, cilt, okuyucuya ulaştırma ve okunurluluk... bir kitabı tamamlayan, anlamlı kılan ve esere dönüştüren süreçlerdir. Birisinin ihmali önceki adımların etkisini azaltır ve sonraki safhanın gerekliliğini anlamsız kılabilir. Bu kitabın her safhası zamanımıza ve gelecek zamanlara bir eser bırakma hassasiyeti ile planlandı ve takip edildi. Daha iyisini yapmak her zaman mümkündür. Öncelik, işin ruhuna uygun bir anlayışla, zaman, mekân, imkân ve insan ilişkisi içerisinde vicdani sorumluluk hisseden bir yaklaşımla hareket etmektedir. İyisi için gayret edildi ama öncelikten feragat edilmemesine de titizlik gösterildi.

Biliyoruz ki, tarih sadece geçmişe şahitlik etmiyor, zamanına da ayna tutuyor ve bir gün kaybolduğu zannedilen gölgelerin aksi bile karşımıza çıkıyor.

Zaman aynasında aksimizin aydınlık olması temennisiyle...

Eserin hazırlanmasında imla, dipnot ve isimlerin yazılışında ortak bir dil kullanımına özen gösterildi. Ancak bu tercihlerin belirlenmesinde eserin hedef kitlesi esas alındı ve günümüzdeki yazma ve okuma alışkanlıkları da göz ardı edilmedi. Bu anlayışla genel okuyucuya hitap etmek amaçlandığından imlada hafifletme yoluna gidildi.

Tarihî isimlerin yazımında düzeltme işareti (^) kullanımı, hafifletme amacıyla, anlam farklılaşması, sık kullanım ve bilinirlik kıstasına göre muhafaza edilmiş ya da azaltılmıştır. Buna göre;

Fâil kalıbındaki isimlerde düzeltme işareti kullanılmamıştır: Hâlid değil Halid; istisna; Kâmil. Fâil kalıbıyla karışması muhtemel durumlarda feîl kalıbındaki isimlerin yazımında düzeltme işareti muhafaza edilmiştir: Latîfî, Nesîmî.

Nisbet -î'si taşıyan isimlerde eser adında geçmesi ya da edebî bir kişilik olması durumlarında düzeltme işareti muhafaza edilmiştir: Abdi Paşa, Abdî, *Abdî Tarihi*.

Nisbet -î'si taşıyan isimlerde sadece sondaki uzun ses muhafaza edilmiştir: Osmânî, Buhârî değil Osmanî, Buharî.

Nisbet -î'si, devletler, mezhepler, tarikatların yazımında muhafaza edilmiştir: Abbasî, Hanefî, Nakşibendî.

Arapça kökenli dişil çoğul/cemi müennes isimlerde sondaki uzun "a" gösterilmemiş (müessesat), eril çoğul/cemi müzekker isimlerin sonundaki "i" ise uzun yazılmıştır (müslimin değil müslimîn).

Farsça kökenli isimlerin çoğullarında düzeltme işareti muhafaza edilmiştir: Bektaşiyân, dedegân.

Farsça kökenli isimlerde kelimenin başındaki uzun a harfi gösterilmiştir: Âgâh, Âsâfî.

Osmanlı dönemine ait şahıs ve yer isimlerinde "b" ve "d" harfleri korunmuştur: Mahmut, Bayezit değil, Mahmud, Bayezid; Bâb-ı Zaptiye, İhtisap Nezareti değil Bâb-ı Zabtiye, İhtisab Nezareti. Bağdad, Belgrad gibi yer isimleri ise güncel kullanıma göre yazılmıştır: Bağdat, Belgrat.

Şahıs isimleri bir tamlama içinde kullanıldığında güncel kullanıma riayet edilmiştir. II. Mahmut Türbesi, Sultanahmet Camii, Beyazıt Meydanı.

Türkçe ve Arapça tamlama şeklindeki kapı, bab, dar, meydan, pazar, hamam, hisar, kavak, oda, dağ, köy, burun isimleri genelde bitişik olarak, Farisî tamlama şeklinde olanlar ise ayrı olarak yazılmıştır: Altınkapısı, Bâbülferes, Darülfünun, Okmeydanı, Atpazarı, Ağahamamı, Anadoluhisarı, Rumelikavağı, Arzodası, Alemdağı, Kadıköyü, Akıntıburnu. Bâb-ı Fetva; istisna: Bâbıâli.

Kitap isimleri ve alıntı metinler haricinde müennes nisbet eki –iyye değil –iye olarak yazılmıştır: Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*.

Ayn harfi şahıs isimlerinde gösterilmemiş, eser isimlerinde gerekli yerlerde gösterilmiştir: Esad Efendi, *Lu'biyât-ı Osmânî*.

Musiki makamlarının yazımında *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin (*DİA*) imlası tercih edilmiştir. Musiki aletlerine nisbet ifade eden kelimelerde sadece sondaki nisbet –î'si muhafaza edilmiştir: ûdî değil udî.

Grekçe isimler I. Konstantinos'tan (ykl. 4. yüzyıldan) itibaren Grekçe transkripsiyon ile yazılmıştır: Buna göre Grekçe transkripsiyonda

-genellikle-

Θ/θ için Th/th (Theodosios);

I/ι için J/j ya da İ/ı değil I/i (Iustinianos);

K/ϰ için C/c değil K/k (Konstantinos);

Ξ/ξ için X/x değil Ks/ks (Aleksandros);

Y/υ için Y/y ve i (Argiros);

Φ/ϕ için Ph/ph değil F/f (Fotios);

X/χ harfi için Ch/ch değil Kh/kh (Khalkedon);

Xϱ ile başlayan kelimelerde Hr (Hrisostomos);

T/ζ için ise Ç/ç değil Tz/tz (Tzetzes) tercih edilmiştir.

Aya, Hagios, St. gibi unvanlar mümkün mertebe Aziz olarak yazılmıştır: Aya İrini, Aziz Georgios.

İMLA

Bunların dışındaki hususlarda Türk Dil Kurumu'nun www.tdk.org.tr adresinden erişilen Yazım Kılavuzu kullanılmıştır.

Tarihler genelde miladi tarih olarak verilmiş; evrakın ya da eserin üzerinde kayıtlı bir tarih aktarıldığında ya da karşılığı iki miladi yıl ile belirtildiğinde hicri tarih muhafaza edilmiştir.

Şahısların doğum ve ölüm tarihleri, imparatorluk, saltanat vb. görev dönemleri parantez içinde belirtilmiştir: II. Bayezid (1481-1512), Keçecizade Fuad Paşa (d. 1815-ö. 1869).

Geçmişten bugüne çokça isim alan İstanbul'a atıf yaparken genelde yazarın kullanımı korunmuş, sadece Constantinopolis ismi Grekçe yazımda tercih edilen kurallardan dolayı Konstantinopolis olarak yazılmış, Grekçe aslını daha doğru yansıtan Konstantinupolis imlası yaygınlık şartını sağlamadığı için tercih edilmemiştir.

Dipnotlarda geçen kaynaklar ilk geçtikleri yerde tam künye olarak verilmiş olup makalenin sonundaki kaynaklar kısmına alınmamıştır.

Elbette çok farklı ilim dallarından bu kadar geniş bir ilim adamı grubunca kaleme alınan böylesine hacimli bir eserde bazı tutarlılık problemlerinin yaşanması kaçınılmazdır. Yazarların ya da alanın özel imlasının muhafazası gibi sebeplerden kaynaklanan ufak farklılıklar söz konusudur ve bunların da dikkatli okuyucularca mazur karşılanacağı ümit edilmektedir.

KISALTMALAR

a.e.: Aynı eser

a.mlf.: Aynı müellif

AFL.: Archive de L'Association French Lines

AGS, *E*: Archivo General de Simancas, Papeles de Estado

AOH: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae

APC: Archivio Proprio Costantinopoli

Ar.: Arapça

Ar.Ott: Archivum Ottomanicum

ASV: Archivio di Stato di Venezia

aş.: Aşağı, aşağıda

AÜ: Ankara Üniveritesi

AÜİFD: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi

b.: İbn

B.: Receb

BCA: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BİK: Bursa İnebey Kütüphanesi

bkz.: Bakınız

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, A.AMD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Âmedî Kalemi Defterleri

BOA, A.DVN.d: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Âsafi Divan-ı Hümayun Kalemi Defterleri

BOA, A.DVN.MKL: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Âsafi Divan-ı Hümayun Mukavele Kısmı

BOA, A.DVN.NMH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Âsafi Divan-ı Hümayun Name-i Hümayun Kalemi

BOA, A.DVN.RSK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Âsafi Divan-ı Hümayun Ruûs Kalemi

BOA, A.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi

BOA, A.MKT.DV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Deâvî Evrakı

BOA, A.MKT.MHM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı

BOA, A.MKT.MVL: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı

BOA, A.MKT.NZD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair Yazışmaları Evrakı

BOA, A.MKT.UM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı

BOA, AE: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Ali Emirî Tasnifi

BOA, AE.SMMD.IV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Ali Emirî Sultan IV. Mehmed

BOA, BEO: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâbıâli Evrak Odası Evrakı

BOA, C.ADL: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Adliye

BOA, C.AS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Askeriye

BOA, C.BLD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Belediye

BOA, C.DH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Dahiliye

BOA, C.EV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Evkaf

BOA, C.İKTS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet İktisat

BOA, C.MF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Maarif

BOA, C.ML: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Maliye

BOA, C.NF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Nafia

BOA, C.SH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Sıhhiye

BOA, C.SM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Saray

BOA, C.ZB: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Zabtiye

BOA, D.BŞM.BNE: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Bina Eminliği

BOA, D.BŞM.BRİ: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe İstanbul Baruthanesi

BOA, D.BŞM.BRİ.d: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe İstanbul Baruthanesi Defterleri

BOA, D.BŞM.BRİ.DES: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe İstanbul Baruthanesi Dosya Envanter Usûlü

BOA, D.BŞM.KSB: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kasabbaşılığı

BOA, D.BŞM.MHF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Muhallefat Halifeliği

BOA, D.BŞM.SHK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Salhane Kâtibliği

BOA, D.BŞM.ZCR: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Zecriye Rüsumu

BOA, D.BŞM.ZMT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Zimmet Halifeliği

BOA, DH.EUM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri

BOA, DH.EUM.6.Şb: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Altıncı Şube

BOA, DH.EUM.MH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi

BOA, DH.EUM.THR: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemi Evrakı

BOA, DH.İ.UM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı

BOAİ, DH.İD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti İdare Evrakı

BOA, DH.KMS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri

BOA, DH.MB.HPS.M: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti

BOA, DH.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi

BOA, DH.MUİ: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı

BOA, DH.SYS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı

BOA, DH.TMİK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu

BOA, DH.UMVM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı

KISALTMALAR

BOA, EV.HMH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Evkaf Haremeyn Muhasebesi

BOA, EV.VKF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Evkaf Vakfiyeler Evrakı

BOA, HH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hatt-ı Hümayun

BOA, HH.VRK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hazine-i Hassa Evrak Odası

BOA, HR.HMŞ.İŞO: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı

BOA, HR.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı

BOA, HR.MTV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Mütenevvia Kısmı Evrakı

BOA, HR.TO: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı

BOA, İ.AS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Askeriye

BOA, İ.B.K: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İstanbul Belediye Kütüphanesi

BOA, İ.DH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dahiliye

BOA, İ.DUİT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dosya Usulü

BOA, İ.EV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Evkaf

BOA, İ.HR: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Hariciye

BOA, İ.HUS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Hususi

BOA, İ.İMT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade İmtiyazat ve Mukavelat

BOA, İ.KAN: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Kanun ve Nizamat

BOA, İ.MLU: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Meclis-i Umumi

BOA, İ.MMS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Meclis-i Mahsus

BOA, İ.MSM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Mesail-i Mühimme

BOA, İ.MVL: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Meclis-i Vâlâ

BOA, İ.ŞH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Şehremaneti

BOA, İ.TNF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Ticaret ve Nafia

BOA, KK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kâmil Kepeci Tasnifi

BOA, MAD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver Defterler

BOA, MD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mühimme Defteri

BOA, MF.ALY: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif Nezareti Tedrisat-ı Aliye Dairesi

BOA, MF.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif Nezareti Mektubî Kalemi

BOA, MHD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Muahedeler

BOA, ML.MKT.d: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliye Nezareti Mektubî Kalemi Defterleri

BOA, MV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Meclis-i Vükela Mazbataları

BOA, NFS.d: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Nüfus Defteri

BOA, PLK.p: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Plan, Proje ve Krokiler

BOA, ŞD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Şûra-yı Devlet Evrakı

BOA, T: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Ticaret, Nafia, Ziraat, Orman, Meadin Nezaretlerine aid Evrak

BOA, TŞH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Teşhir

BOA, Y.A.HUS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Sadaret Hususi Evrakı

BOA,Y.EE: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Esas Evrakı

BOA, Y.EE.d.: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Esas Evrakı defterleri

BOA, Y.MTV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

BOA, Y.PRK.ASK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat

BOA, Y.PRK.AZJ: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal

BOA, Y.PRK.BŞK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı

BOA, Y.PRK.EŞA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik

BOA, Y.PRK.HH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa

BOA, Y.PRK.SRN: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Serkurenâlık

BOA, Y.PRK.ŞH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı

BOA, Y.PRK.TKM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği

BOA, Y.PRK.TNF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı

BOA, Y.PRK.ZB: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı

BOA, ZB: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Zabtiye Nezareti Evrakı

BPOWM: Bombay Prince of Wales Museum

BRIJMES: British Journal for Middle Eastern Studies

bs.: Basım, baskı

BSB: Berlin Staatsbibliothek

BSMES: British Society for Middle Eastern Studies

bşl.: Başlangıç

btş.: Bitiş

BTTD: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi

BZ: Byzantinische Zeitschrift

c.: Carta

c.: Cilt

C.: Cemaziyelahir

Ca.: Cemaziyelevvel

CAMSM: Cambridge Arthur M. Sackler Museum

çev.: Çeviren

d.: Doğum tarihi

DBİst.A: Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi

DCBL: Dublin Chester Beatty Library

D-DAI-IST: Alman Arkeoloji Enstitüsü Arşivi

der.: Derleyen

KISALTMALAR

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

dn.: Dipnot

DOP: Dumbarton Oaks Papers

DSLB: Dresden Sachsische Landesbibliothek

DTCF: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

DTCFD: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi

DÜİFD: Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi

ed.: Editör, edisyon

EFAD: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi

EHR: The English Historical Review

EI² (İng): *The Encyclopedia of Islam (new edition)*

EÜ.: Ege Üniversitesi

F.: Farsça

fil.: Filza

fl.: Fluorished/Faal olduğu dönem

fol.: Folio

fot.: Fotoğraf

G.S., G.S.: Geographical Section General Staff

GDAAD: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi

gr.: Graecus

HGM: Harita Genel Müdürlüğü

HP. ARC.: Henri Prost Archives

HTR: Harvard Theological Review

HUM: Harita Umum Müdürlüğü

IJMES: International Journal of Middle East Studies

IJTES: International Journal of Turkish Studies

Isl.: Der Islam

İA: İslâm Ansiklopedisi (Milli Eğitim Bakanlığı)

İBB: İstanbul Büyükşehir Belediyesi

İBBŞM: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Şehir Müzesi

İFM: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası

İRHM: İstanbul Resim Heykel Müzesi

İSO: İstanbul Sanayi Odası

İst.A: İstanbul Ansiklopedisi (Reşat Ekrem Koçu)

İSTEM: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi

İŞS: İstanbul Şer'iye Sicilleri

İTED: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi

İTO: İstanbul Ticaret Odası

İTSO: İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası

İÜ: İstanbul Üniversitesi

İÜ Ktp.: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi

JA: Journal Asiatique

JEH: Journal of Ecclesiastical Studies

JRS: The Journal of Roman Studies

JTS: Journal of Turkish Studies.

KMM: Konya Mevlana Müzesi

krş.: Karşılaştırınız

Ktp.: Kütüphane, kütüphanesi

L.: Şevval

LACMA: Los Angeles Country Museum of Art

LBL: Londra British Library

LNG: Londra National Gallery

M.: Muharrem

MB: Merkez Bankası

md.: Madde

MEJ: The Middle East Journal

MES: Middle Eastern Studies

MTM: Milli Tetebbular Mecmuası

MÖ: Milattan önce

MS: Milattan sonra

MSA: TBMM Milli Saraylar Arşivi

MSÜRHM: Mimar Sinan Üniversitesi İstanbul Resim Heykel Müzesi Koleksiyonu

MÜ: Marmara Üniversitesi

MÜİFD: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi

MÜTAD: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi

MW: The Muslim World

N°: Numara

N.: Ramazan

NMET: New York Metropolitan Museum of Art

NPL: New York Public Library

nr.: Numara

nşr.: Neşir, neşreden

OAM: Oxford Ashmolean Müzesi

OBL: Oxford Bodleian Library

OM: Oriente Moderno

Osm.Ar.: Osmanlı Araştırmaları

OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

ö.: Ölüm tarihi

PBN: Paris Bibliotheque National

pr.yön.: proje yöneticisi

Pub.: Published

r.: Recto

R.: Rebiülahir

Ra.: Rebiülevvel

REB: Revue des Etudes Byzantines

reg.: Registro

RH: Revue Historique

RTM: Resimli Tarih Mecmuası

s.: Sayfa

S.: Safer

s.nşr.: Sadeleştirilmiş neşir

SBFD: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

SDC: Senato, Dispacci Costantinopoli

St.I: Stvdia Islamica

STAD: Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi

sy.: Sayı

SYEK: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi

Ş.: Şaban

T.: Türkçe

TA: Türk Ansiklopedisi

TAD: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi

TCTA: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi

KISALTMALAR

TD: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

TDA: Türk Dünyası Araştırmaları

TDEA: Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi

TDEAD: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi

TDED: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi

TDI.: Türk Dili

TED: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi

TFA: Türk Folklor Araştırmaları

TİD: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi

TİEM: Türk İslâm Eserleri Müzesi

TK: Türk Kültürü

TKDB: Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni

TM: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Mecmuası

TOEM: Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası

ts.: Tarihsiz

TSM: Topkapı Sarayı Müzesi

TSMA: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

TSMA, D: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defter

TSMA, E: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak

TSMK: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi

TSMK, A.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmed

TSMK, B.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat Köşkü

TSMK, CY.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Cilt ve Yazı Araçları

TSMK, E.H.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Emanet Hazinesi

TSMK, H.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine

TSMK, H.E.A.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Halil Edhem Arda Koleksiyonu

TSMK, HS.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hırka-i Saadet

TSMK, R.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan Köşkü

TSMK, YB.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Yeni Basmalar

TSMK, YY.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Yeni Yazmalar

TT: Tarih ve Toplum

TTK: Türk Tarih Kurumu

TTK Belgeler: Türk Tarih Kurumu Belgeler

TTK Belleten: Türk Tarih Kurumu Belleten

TTK Bildiriler: Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler

TUBA: Türklük Bilgisi Araştırmaları

tür.yer.: Türlü yerde, birçok yerde

TY: Türkçe Yazmalar

UUL: Uppsala University Library

v.: Verso

v.dğr.: Ve diğerleri

Vat. gr.: Vaticanus graecus

vb.: Ve benzerleri, ve başkaları

VC: Vigiliau Christianae

VD: Vakıflar Dergisi

vd.: Ve devamı

VGMA: Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi

VML: Venedik Marciana Library

VÖNB: Viyana Österreichische Nationalbibliothek

vr.: Varak

WFGA: Washington Freer Gallery of Art

WZKM: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes

YA: Yurt Ansiklopedisi Türkiye, İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını

ykl.: Yaklaşık

yuk.: Yukarı, yukarıda

Z.: Zilhicce

Za.: Zilkade

ZDMG: Zeitschrift des Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

ZKG: Zeitschrift für Kirchengeschichte

KİTAP KISALTMALARI

A. Cevad: *Tarîh-i Askeriyye-i Osmanî*, Paris, 1882.

Aelst: Peter Coeck Aelst, *The Turks in MDXXXIII, A Series of Drawing Made in that year at Constantinople*, London 1873.

Allom: Thomas Allom, *Constantinople and the scenery of the seven Curches of Asia Minor*, London-Paris 1838.

Ârifi, *Süleymannâme*: Fethullah Ârifi, *Süleymannâme*, 1558, TSMK, H. 1517.

Bartlett: W.H. Bartlett, *The Bosphorus and Danube*, London 1850.

Broquiere: Bertrandon de La Broquière, *Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la géographie depuis le XIIIe jusqu'à la fin du XVIe siècle*, Paris 1892.

Brindesi: Jean Giovanni Brindesi, *Les Anciens Costumes*, Paris 1855.

Bruyn: Corneille Le Bruyn, *Reisen van Cornelis de Bruyn*, Delft 1698.

Cange: Charles du Fresne du Cange, *Historia Byzantina duplici commentario illustrata: prior familias ac stemmata imperatorum Constantinopolianorum, cum eorundem Augustorum nomismatibus & aliquot iconibus: praeterea familias Dalmaticas & Turcicas complecticur: alter descriptionem urbis Constantinopolitanae, qualis extitit sub imperatoribus Christianis*, Brüksel 1680.

Castellan: A.L. Castellan, *Moeurs, usages, costumes des Othomans et abrégé de leur Histoire*, Paris 1812.

Coignard: Joannis Baptist Coignard, *Imprerium Oriantale five Antiquitates Constantinopolitanæ*, Paris 1711.

Cumhuriyet Devrinde İstanbul: İstanbul 1949.

d'Ohsson: Ignatius Mouradgea d'Ohsson, *Tableau general de L'Empire Othoman*, I-III, Paris 1787-1820.

Dallaway: James Dallaway, *Constantinople ancient and modern*, London 1797.

Diez-Glück: Ernst Diez, Heinrich Glück, *Alt-Konstantinopel:*

KISALTMALAR

Hundertzehn photographische Aufnahmen..., München-Passing 1920.

Ferriol: De M. De Ferriol, *Recueill de cent estampes representant differentes nations du Levant*, Paris 1714.

Flandin: Eugene Napoleon Flandin, *L'Orient*, Paris 1853.

Fossati: Chevalier Gaspard Fossati, *Ayasofia Constantinople, as recently restored by Order of H.M. the Sultan Abdul Medjid*, London 1854.

Gilles: Pierre Gilles, *The Antiquities of Constantinople*, London 1727.

Gouffier: Marie-Gabriel-Florent-Auguste de Choiseul Gouffier, *Voyage Pittoresque de la Gréce*, I-II, Paris 1782-1822.

Guer: M. Guer, *Moeurs et usages des Turcs, leur religion, leur gouvernement civil, militaire et politique*, Paris 1747.

Gurlitt: Cornelius Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin 1912.

Hünernâme: Seyyid Lokman, *Hünernâme*, 1584-1589, I-II, TSMK, H., 1523-1524.

İntizâmî: İntizâmî, *Surnâme-i Hümâyûn*, 1587, TSM, H. 1344.

İstanbul'un Kitabı 1: İstanbul, ts.

Jouannin: M.J.M. Jouannin, *Turquie*, Paris 1853.

Levnî, *Albüm:* Levnî (Abdülcelil Çelebi), *Albüm*, 1720-1730, TSMK, H. 2164.

Lewis: John F. Lewis, *Lewis's Illustrations of Constantinople made during a residence in that city & in the Years 1835-6*, London 1836.

Lokman, *Selimhannâme:* Seyyid Lokman, *Şehnâme-i Selim Han/ Selimhannâme*, 1581, TSMK, A. 3595.

Lorichs: Melchior Lorichs, *Konstantinopel unter Sultan Suleiman dem Grossen*, München 1902.

M. Fuad: M. Fouad, *Souvenirs de Constantinople*, baskı yeri yok, ts.

Mahmud Raif, Mahmud Raif, *Tableau des nouveaux reglements de l'Empire Ottoman*, İstanbul 1798.

Mamboury: Ernest Mamboury, *Istanbul touristique*, İstanbul 1951.

Mamboury-Wiegand: Ernest Mamboury-Theodor Wiegand, *Die Kaiserpalaste von Konstantinopel*, Leipzig 1934.

Marsigli: Luigi Ferdinando Marsigli, *Stato Militare dell'Impreio Ottomanno/L'etat militare de l'empire Ottoman*, Amsterdam 1732.

Matrakçı: Matrakçı Nasûh, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn*, İÜ Ktp., 5964.

Maxwell: Sir William Stirling Maxwell, *The Turks in MDXXXIII, A Series of Drawings made in the Year at Constantinople by Peter Coeck Aelst*, London 1873.

Mayer: Luigi Mayer, *Interesting Views in the Ottoman Dominions in Europe and Asia*, London 1810.

Mecmûa: Yâhya Âgâh Efendi, *Mecmûatü'z-zerâif sandûkatü'l-maarif*, SYEK, Nuri Arlasez, nr. 2492; Hakkı Tarık Us Ktp., nr. 13400.

Mehmed Arif: Mehmed Arif, *Ta'rîfât-ı Eşkâl-i Elbise-i Atîka*, Paris, ts.

Melling: Antoine-Ignace Melling, *Le Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore*, Paris 1819.

Mèry: Joseph Mèry, *Constantinople et la mer noire*, Paris 1855.

Miller: Alexander Miller, *The Costume of Turkey Illustrated by a series of engravings, with descriptions in English and French*, London 1802.

Millingen: Alexander van Millingen, *Constantinople*, London 1906.

Moreno, Moreno, *Viage à Contantinopla en el Ano de 1784*, Madrid

Mornand, Joubert et F. Mornand, *Turquie et de la Russie*, Paris 1854

Motraye: Aubry de La Motraye, *A. de La Motraye's travels through Europe, Asia and into part of Africa*, London 1723.

Nâdirî, *Dîvan:* Nâdirî, *Dîvan*, 1605, TSMK, H. 889.

Nâdirî, *Şehnâme:* Nâdirî, *Şehnâme*, 1620, TSMK, H. 1124.

Pardoe: Julia Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus*, London 1835.

Pertusier: Charles Pertusier, *Atlas des promenades pittoresques dans Constantinople et sur rives du Bosphore*, Paris 1817.

Preziosi: Amedeo Preziosi, *Stamboul*, Paris 1858.

Raymond: Alexandre M. Raymond, *l'Art islamique en Orient*, Prag 1924.

Salutis: Camillie Rogier, *La Turquie, moeurs et usages des orientaux*, Paris 1848.

Salzenberg: W. Salzenberg, *Alt-christliche Baudenkmale von Constantinopel*, Berlin 1854.

Schedel: Hartmann Schedel, *Liber Chronicarum*, Augsburg 1497.

Schranz: J. Schranz, *Le Bosphore et Constantinople, dessiné d'après nature*, Paris 1855.

Şehinşâhnâme: Seyyid Lokman, *Şehinşâhnâme-i Murâd-ı Sâlis/ Şehinşâhnâme*, 1597-1598, TSMK, B. 200.

Şekâik: İsâmüddin, Ahmed b. Muslihiddin Mustafa Taşköprizâde, *Şekâik-i Nu'mâniyye*, 1620, TSMK, H. 1263.

Taeschner: Veröffentlicht von Franz Taeschner, *Alt-Stambuler Hof- und Volksleben*, Hannover 1925.

Thomas Shaw: Thomas Shaw, *Travels, or Observations relating to several parts of Barbary and Levant*, London 1757.

Urbium: Theophilum Urbium, *Türkisches Stadt-Büchlein*, Nürnbeg 1664.

Vavassore: Giovanni Andrea Vavassore, *İstanbul Haritası*, TSMK, YB. 3854.

Vehbî, *Surnâme:* Vehbî, *Surnâme*, 1727, TSMK, A. 3593.

Walsh: Robert Walsh, *Constantinople and the scenery of the seven churches of Asia Minor*, London 1839.

Yıldız Albümleri: II. Abdülhamid devri fotoğrafları, İÜ. Nadir Eserler Kütüphanesi

Zenânnâme: Fâzıl Enderûnî, *Hûbânnâme ve Zenânnâme*, 1793, İÜ Ktp., 5502.

Zonaro: Adolphe Thalasso, *Déri Séadet ou Stambul porte du Bonheur*, Paris 1908.

EĞİTİM, BİLİM VE TEKNOLOJİ

GİRİŞ

MEHMET İPŞİRLİ
Bölüm Editörü

Dünyanın en mühim ilim ve eğitim merkezlerinden biri olan İstanbul, tarih boyunca birçok bilimsel faaliyete ev sahipliği yapmış, pek çok bilim adamının yetişmesine imkân sağlamış ve çeşitli vesilelerle sayısız bilim adamı tarafından da ziyaret edilmiştir. Aynı zamanda çok sayıda ve muhtelif sahalarda ilim kurumunun açıldığı bu şehirde, günümüze ulaşan veya ulaşmayan pek çok mekân, eğitim ve ilim faaliyetlerine sahne olmuştur. Takdir edilir ki, böylesine geniş bir konuda nelerin ve hangi mevzuların ele alınacağına karar vermek hiç kolay bir mesele değildir. İstanbul'un fethi ile birlikte yeni bir oluşum içerisine giren Osmanlı ilim toplumunun özellikleri kadar devlet düzeninin de öngördüğü hareketlilik sebebiyle, ilim ve eğitim alanına katkıda bulunan insanların hangi faaliyetlerinin şehre ait olup hangisinin ait olmadığı konusunda da karar vermenin zorluğu aşikârdır. Bütün bu endişeler göz önünde bulundurularak projenin bu cildinde, tarih boyunca İstanbul'da faaliyet göstermiş seçkin ilim kurumlarına ve buralarda gerçekleştirilen eğitim ve ilim faaliyetlerine yer verilmiştir.

"İstanbul'da Eğitim, Bilim ve Teknoloji" bölümü Osmanlı bilimi ile birlikte Osmanlı öncesi bilim ve eğitim faaliyetlerini de bir arada ele alacak şekilde, seçkin müellifler tarafından hazırlanmıştır. Bu bölümde ele alınan konular iki ana başlık altında toplanmıştır. Birinci başlık Eğitim, ikinci başlık ise Bilim-Teknoloji olarak belirlenmiştir. İlk başlığın altında Bizans döneminden günümüze kadar İstanbul'da meydana gelen eğitim faaliyetleri ile eğitim kurumları ele alınmıştır. Bu bölümde makalelerle ilgili olarak çerçeve yazılar ve derkenarlar vasıtasıyla, konularla bağlantılı ilgi çekici ilave bilgilere de yer verilmiştir. Medrese gibi İslam medeniyetinin en mühim eğitim kurumunun yanı sıra İstanbul'da açılan yabancı okullar da bu kısımda geniş bir yer tutmuştur. Bilim-Teknoloji başlığını taşıyan ikinci bölümde ise Bizans döneminden günümüze kadar İstanbul'da ortaya konulan bilimsel ve teknolojik faaliyetler ele alınmıştır. Bunlar arasında hiç şüphesiz askerî kurumlar ve teknolojileri ile ilgili çalışmalar dikkat çekici bir hacimdedir. Her iki bölümde de Cumhuriyet döneminden günümüze kadar olan konular sınırlı bir şekilde ele alınmıştır. Cumhuriyet'in ilanından sonra her ne kadar İstanbul başkent olmaktan çıkıp normal bir şehir statüsüne getirilmiş olsa da tarihî köklerinden gelmekte olan önemi devam etmiş ve yoğun bir eğitim ve bilim faaliyetine sahne olmuştur. Özellikle son kırk-elli yıl içinde İstanbul'da konumuzu ilgilendiren sahalarda meydana konulan çalışmalar ve faaliyetler çok ciddi olarak artmıştır. Bunların tümünü ele almak ve incelemek bu bölümün hacmini fazlasıyla zorlayacağı için, Cumhuriyet sonrası İstanbul eğitim ve bilim tarihi ile ilgili konuları biraz daha sınırlandırıp sadece çok mühim olanlarının ele alınması ve değerlendirilmesi yönüne gidilmiştir. Bu meyanda önemli eğitim kurumlarıyla teknolojik manada büyük önem ifade eden elektriğin ve gazın İstanbul'a gelişi konularını incelemekle iktifa edilmiştir. Çerçevenin belli başlı konularla sınırlı tutulmasının en mühim sebebi az önce de ifade ettiğimiz gibi cildimizi belli bir hacimde tutma endişesidir. Ancak hem Cumhuriyet öncesi hem de sonrası itibariyle ele alınan eğitim, bilim ve teknoloji konularında İstanbul'da öne çıkan hemen her şeyden kısa da olsa bahsedilmeye gayret gösterilmiştir. Fetihten önceki Bizans döneminde İstanbul'da meydana gelen ilmî faaliyetler ve eğitim hareketleri ile bunların mahiyetleri konusunda çok az bilgi bulunmaktadır. Hiç şüphesiz Konstantinopolis'in Osmanlı öncesi itibarıyla yüzlerce yıllık ilim ve eğitimi, cezbedici, araştırılması hakikaten heyecan verici bir konudur ve bu durum, bir dönemden diğerine esaslı değişikler gösterir. Bizans döneminde Konstantinopolis'in yaşadığı uzun zaman diliminin en iyi şekilde anlaşılabilmesi için bu alan ile ilgili çalışmalarını, her iki bölümün de ilk makaleleri olarak ele aldık.

İstanbul'un Osmanlıların eline geçmesinden önceki birkaç yüzyıl içinde, ciddi ilmî faaliyetlere sahne olduğunu söylemek mümkün değildir. Özellikle Haçlı ordusunun 1204 yılında yapmış olduğu büyük tahribat ve yağmalama, şehrin geleneksel yapısını dramatik şekilde bozmuş, eğitim ve bilim faaliyetlerine ciddi zararlar vermiştir. 1453 yılına kadar ekonomik ve siyasi bakımdan büyük sıkıntılar geçiren şehir ahalisinden herhangi bir ilmî faaliyetin beklenmesi tabiatıyla söz konusu değildir. Yine de şehrin bin yıldan fazla olan tarihî geçmişi,

Osmanlı İstanbul'una müspet manada etki etmiştir. Bu sebeple Osmanlı öncesi şehrin tarihinin en iyi şekilde anlaşılması, Osmanlıların fetihten sonra ortaya koyduğu katkılarının değerlendirilebilmesi açısından son derece mühimdir. Bizans dönemi ile alakalı olarak telif edilmiş olan her üç makalede ele alınan konular, birbirini tamamlayıcı mahiyette olup tarihi boyunca şehirde meydana gelen ilmî faaliyetleri göstermesi bakımından yeterli malumatı havidir. Bu makalelerde ele alınan ve Bizans dönemi Konstantinopolis'inde dikkat çeken teknolojik faaliyetlerden biri hiç şüphesiz İmparator Theofilos'un (829-842) kendi kendine çalışan makineler koleksiyonunun olmasıdır. Mesela, onun imparatorluk tahtı böyle bir düzenek sayesinde kendi kendine tavana doğru yükselebiliyor, aynı anda tahtın iki yanında yer alan aslanlar kükrüyor, kuyruklarını şaklatıyor, öte yandan kızıl akbabalar kalkıyor ve bütün bu gösterişe ilaveten kuşlar, altın ağaçlarda ötmeye başlıyordu. Söz konusu aletler, İskenderiyeli Filon'un (MS II. yüzyıl) veya eserleri X. yüzyılda istinsah edilen harikulade bir Konstantinopolis el yazması ile günümüze intikal etmiş olan Heron'un (MS I. yüzyıl) tarif ve tasvir ettiği kadim tekniklere göre yapılmıştı. Osmanlı Türklerinin İstanbul'a yerleşmeleri hiç şüphesiz, Bizans'ın son yüzyıllarında ciddi bir ilim ve eğitim faaliyetine sahne olmayan şehre çok ciddi bir hareketlilik ve ilmî canlılık getirmiştir. Özellikle Fatih Sultan Mehmed'in şahsi gayretleriyle şehirde kesif bir bilimsel hareketlilik başlamış ve ilmî canlılık devletin sonuna kadar zaman zaman artıp zaman zaman azalarak devam edegelmiştir. İstanbul'u bir ilim ve kültür merkezi yapmak gayretiyle başlatılan faaliyetler çerçevesinde bir yandan Sahn-ı Seman, Zeyrek ve Ayasofya Medresesi gibi pek çok yeni medreseler açılmış, öbür yandan dünyanın hemen her yerinden seçkin ilim adamları, cazip tekliflerle İstanbul'a davet edilerek kendilerine çok özel çalışma imkânları sağlanmıştır. Bunlar arasında Semerkant'tan gelen Ali Kuşçu, hiç şüphesiz en çok tanınanıdır. Ali Kuşçu'nun gelmesiyle birlikte devletin kuruluşundan sonuna kadar faaliyet gösterecek olan medreselerin ders programlarına bir çekidüzen verilmiş ve uzun asırlar sürecek olan bir sistem kurulmuştur.

Eğitim bölümünün Osmanlılar devriyle alakalı ilk makalesi, Osmanlı İstanbul'undaki düşünce hayatı ve hareketlerinden çok geniş ve detaylı bir şekilde bahsetmektedir. Bu makale özellikle bu cildin konularının seçilmesinde ortaya çıkan temel meseleleri analiz ederek başlar. Hiç şüphesiz İstanbul'un düşünce ve eğitim hayatını birbirinden ayırmak hayli güç bir meseledir. Nitekim ilim adamlarının ve sanatkârların belirli bir eğitim sürecinden geçtikleri düşünüldüğünde, düşünce hayatının eğitim hayatı ile doğrudan irtibatlı olduğu görülür. Benzer bir şekilde siyasi ve idari hayatta etkin olan insanların ilim ve fikir hayatında etkin olmaları yanında, bunların da eğitim hayatı ile doğrudan irtibatlı olmaları da önem arz etmektedir. Bu durumda İstanbul'un eğitim hayatı ilim, fikir, sanat, idare ve siyasi alanda ortaya çıkan etkinliklerin önemli bir yerinde durduğu gibi, eğitim hayatında elde edilen bilgi ve becerilerin, gerçek hayattaki verilerle irtibatlı olarak uygulanması; daha sonra eğitime bu alanlarda kazanılan tecrübenin yansıması da, dikkate alınması gereken mühim bir boyutu teşkil etmektedir.

Aynı bölümün bir diğer dikkat çekici makalesinde, fetihten Cumhuriyet'e kadar devam edecek olan geleneksel eğitim sistemi kapsamlı bir şekilde, zengin örnekler verilip muhtelif dönemlerdeki hadiseler değerlendirilerek incelenmiştir. Bu çalışmada etraflıca ele alınan Osmanlı eğitim sistemi ve müesseseleri konusu, özellikle İslam tarihi ve coğrafyasının meydana getirip geliştirdiği ortak ve geleneksel eğitim kurumu olan medreseler üzerinde yoğunlaşılmaktadır. Hiç şüphesiz İslam eğitim sisteminin temel kurumu olan medrese ve medresedeki eğitim, düşünce ile doğrudan irtibatlıdır. Medrese bir yönü itibarıyla düşünce ortamını hazırlayan bir yönden de düşünceyi taşıyan ve onun devamını sağlayan bir müessesedir. Bu açıdan medreselerin hem eğitim hem de düşünce hayatında çok mühim bir yeri vardır. Söz konusu makale özellikle ulemayı ve onların başta padişahlar olmak üzere, diğer devlet ricaliyle olan münasebetlerini, siyasi ve ilmî etkilerini, vermiş olduğu ilmî eserlerini, dünya ilim tarihindeki yerlerini, devlet idaresindeki önemlerini ve konumlarını derinlemesine incelemektedir. Özellikle vurgulamak lazım gelir ki Osmanlı uleması, devlet ve cemiyetin temel bir unsuru olup bilhassa kuruluş ve yükselme dönemlerinde yeni ufuklar sergilemiş ve toplumda bir dinamizm oluşturmuştur. Siyasi ve coğrafi açıdan olduğu kadar eğitim ve düşünce hayatı açısından da İslam dünyasında çok mühim bir konuma sahip bulunan İstanbul'da, Osmanlı devletinin en yüksek seviyeli medreseleri yer almakta ve burada yetişen medrese talebeleri, eğitimlerini tamamladıktan sonra ülkenin her bir tarafına dağılmaktaydı. İstanbul'da bulunan âlimler Osmanlı ilmiye teşkilatının omurgasını teşkil etmekteydi. Bunun yanı sıra farklı geleneklerden gelen özellikle Arap eyaletlerinin tanınmış, köklü medreselerinde okuyan fakat sistemin dışında kalmış Mısır-Ezher, Şam, Tunus, Cezayir uleması olduğu gibi ayrıca Osmanlı ülkesi olmadığı hâlde Osmanlı ile çok sıkı münasebetler içinde olan

İran uleması, Fas, Özbek ve Babür uleması da İstanbul âlimleriyle yakın münasebetler içinde bulunmaktaydı. Bu âlimlerin özellikle diplomatik bir görevle Osmanlı ülkesine geldikleri, zaman zaman ilmî tartışmalara katıldıkları bilinmektedir.

Eğitim konuları arasında ele aldığımız tarih boyunca İstanbul'daki tıp eğitimi, Bizans döneminden başlayıp günümüze kadar geniş bir şekilde muhtelif örnekler verilerek ele alınmıştır. Bunun yanı sıra ayrıca kimya eğitimi ve kurumları da etraflıca incelenmiştir. Kimya konusu, özellikle Avrupa'da ortaya çıkan bilim ve teknoloji devrimi sonrası büyük önem kazanmış ve hem eğitimine hem de uygulanmasına büyük önem verilmiştir. Bu açıdan kimya eğitimi konusu da ayrı bir makale olarak telif edilmiştir.

İstanbul'da XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra, yani özellikle Tanzimat'ın ilanını takip eden yıllarda hızlı bir şekilde modern tarzda eğitim kurumları açılmaya başlanmıştır. Açılan bu eğitim kurumları arasında yerli modern okulların yanı sıra hususan yabancılar tarafından işletmeye açılan okullar dikkat çeker. Bir kısmı tamamen misyoner faaliyetleri için açılan bu okullarla ilgili de hayli geniş bir çalışma eğitim bölümünün içinde yer almıştır. Bu bölümde yer alan Tanzimat döneminde İstanbul'da açılan modern okullarda Müslüman halkın eğitimi konusu ile ilgili makale son derece geniş ve detaylı bilgilerle mücehhezdir. İstanbul'daki eğitim hayatının en dikkat çeken yönlerinden birisi de geleneksel Türk-İslam medeniyetine ait eğitim faaliyetlerinin yanı sıra gayrimüslim okullarının da bulunmasıdır. Bu konuda telif edilen bir çalışmada ise İstanbul'daki gayrimüslimlerin eğitimi incelenmiş, onların okulları, eğitim sistemleri ve hukuki yapıları ortaya konulmuştur. Bu bölümde incelenen diğer eğitim kurumları ise Darüşşafaka, Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlîsi, Amerikan Kız Koleji ve Amerikan Kız Teoloji Okulu'dur. Osmanlıların modern manadaki ilk üniversitesi olan Darülfünun konusu da bölümün mühim çalışmalarından birisi olarak yer almıştır.

XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan, çoğu Cumhuriyet döneminde de devam eden eğitim kurumları ve bilim faaliyetleri, eğitim bölümümüzün son çalışması olarak yer almıştır. Cumhuriyet dönemi İstanbul'undaki eğitim faaliyetleri de bu çalışmada geniş bir şekilde değerlendirilmiştir. Bugün içinde barındırdığı elli kadar üniversite ve çok sayıdaki eğitim kurumlarıyla hakiki manada bir ilim-eğitim şehri olan İstanbul'un dünyadaki yerini anlayabilmek için son doksan yıllık tarihine dikkatlice bakmak lazım gelir. Hiç kuşkusuz Cumhuriyet dönemi İstanbul'unun eğitim ve bilim hayatını birkaç makale ile anlatmak kolay bir iş değildir. Zira üç imparatorluğa başkentlik yapan İstanbul, Cumhuriyet dönemine, bunların, bilhassa altı yüz yıllık Osmanlı medeniyetinin mirasçısı olarak girmiştir. Bu mirasın en önemli unsurlarından biri, Cumhuriyet'i kuran nesli yetiştiren modern eğitim kurumlarıdır. Söz konusu miras, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında Türk eğitim sisteminin omurgasını teşkil etmiştir. Gerçekten de Türkiye Cumhuriyeti'nin tevarüs ettiği Osmanlı eğitim mirasının önemli bir bölümü İstanbul'daydı. Kentin ülke eğitim sistemindeki başlıca rolü, orta ve yükseköğretim kademelerinde daha bariz hâle geliyordu. Nitekim 1923-1924 öğretim yılında Türkiye'deki özel ve resmî liselerin yarıdan fazlası, üniversite ve yüksekokulların ise tamamı İstanbul'daydı. Fakat hemen belirtelim ki İstanbul'un eğitim sistemindeki seçkin konumu, sahip olduğu eğitim kurumlarının sayısı kadar, onların niteliği ile ilgiliydi; çünkü ülkenin farklı kademelerdeki en iyi okulları da buradaydı. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul, Türkiye eğitim sistemini anlatan mükemmel bir örneklem oluşturuyordu; bu sebeple de onun eğitim tarihini yazmak, ülkeninkini yazmak kadar güçtür.

"Bilim ve Teknoloji" başlıklı bölümde ağırlıklı olarak askerî teknoloji ele alınmaktadır. Bizans İstanbul'undaki bilim ve teknoloji iki makalede ele alınmaktadır. Bölümün ilk yazılarını oluşturan yazılarda çok da fazla olmayan tedahüllere konulara yaklaşımlarındaki farklılıkları okuyuculara taşımak ve akışı değiştirmemek maksadıyla, müdahale edilmedi. Bu yazılar, Osmanlı öncesi İstanbulu'nun bilim hayatını, teknolojik gelişmelerini ve kronolojisini ana hatları ve dönüm noktalarıyla ortaya koymakta ve tarihi süreci bir bütünlük içerisinde okuyucuya aktarmaktadır. Bu yazıları Osmanlı dönemi bilim ve teknoloji hayatını anlatan makaleler takip etti.

Osmanlılar döneminde İstanbul'daki askerî kurumlar arasında hiç şüphesiz en mühimleri Tersane-i Âmire ve Tophane-i Âmire kurumlarıdır. Her ikisi de İstanbul'un fethinden kısa bir süre sonra bir birine yakın mekânlarda kurulmuş ve zaman içinde son derece büyük askerî kurumlar haline gelmişlerdir. Denizcilikte modern teknolojilerin uygulanmaya başlandığı XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki Osmanlı deniz teknolojisinin ele alındığı makalede gelişen yeni teknolojik uygulamalar, buna paralel olarak artan faaliyetler ve denizcilik ile ilgili liman ve tersaneler değerlendirilmiştir. Özellikle modern gemi yapım teknik ve teknolojileri ile denizcilikteki yeni uygulamalar ele alınmıştır.

Tersane-i Âmire'den sonra en büyük askerî kurum olan Tophane-i Âmire de faaliyetleri ve mahzen ve

ambarlarıyla son derece büyük bir merkez idi. Daha önceleri bir Ceneviz yerleşim yeri olan Tophane semti içinde kurulan Tophane, devletin en büyük top döküm merkezi olarak XIX. yüzyılın ortalarına kadar faaliyette kalmıştır. İçinde çalışanların zaman zaman binleri bulduğu bu askerî fabrikada özellikle savaş dönemlerinde üretim ve faaliyetler artmış, buna paralel olarak etraftaki hareketlilik de çoğalmıştır. Söz konusu makalede, Tophane semti ile birlikte Tophane-i Âmire'deki faaliyetler ve Tophane'nin bölümleri ile birlikte burada yapılan diğer faaliyetler değerlendirilmiştir. Bir diğer askerî kurum olan baruthanelerin ele alındığı makalede ise, İstanbul'da faaliyet gösteren tüm barut üretim merkezleri ayrı ayrı detaylı bir şekilde ele alınmış ve buradaki üretim faaliyetleri incelenmiştir. Fethin hemen ardından Atmeydanı'na kurulan ilk baruthaneyi daha sonra şehrin kenar mahallelerine kurulan diğer baruthaneler takip etmiştir. Zaman zaman ciddi kazaların meydana geldiği bu barut üretim merkezleri şehir dışında bulunan yerlere taşınmış ve insanlar için tehlike arz etmemesine özen gösterilmiştir. Ordunun barut ihtiyacının hemen hepsini karşılamaya yeterli olan baruthaneler zamanla yetersiz kalmaya başlayınca barut ithali başlamıştır. XIX. yüzyılda güherçileden barut üretimi yerine kimyasal barut üretimine geçilmesiyle İstanbul'da klasik yöntemle barut üreten fabrikalar eski önemini yitirmiştir. Osmanlı Devleti barut üretimi konusunda ortaya çıkan yeni teknolojiye adapte olmakta gecikmemiş, dışarıya bağımlı olmamak için derhal kendi tesislerini kurmuştur.

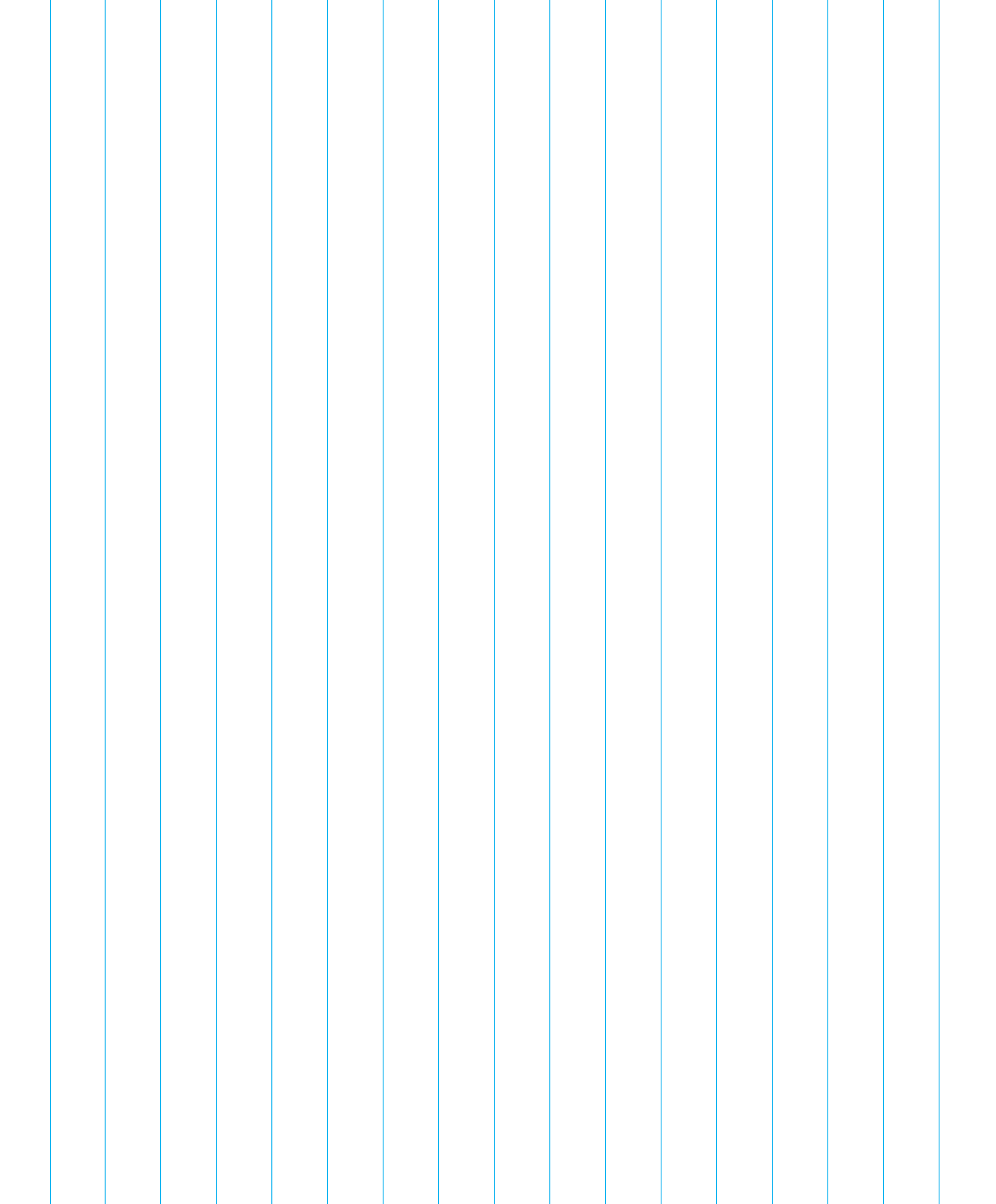
Avrupa tarzı eğitim veren Deniz ve Kara mühendishaneleri XVIII. yüzyılın son çeyreğinde, özellikle ordunun mühendislik hizmetlerine duyulan ihtiyacı karşılamaya yönelik olarak açılmıştır. Nitekim mühendislik hizmetlerine duyulan ihtiyaç, silah teknolojisinde ve savaş taktiklerindeki gelişme ve değişimlerin de bir neticesi olarak, XVII. yüzyıldan itibaren giderek artan oranlarda kendisini hissettirmeye başlamış, nihayet XVIII. yüzyılda birçok ülkede ordu birlikleri içinde müstakil mühendislik birimlerine yer verilmesiyle sonuçlanmıştır. Kara ve deniz kuvvetlerinde tecrübeden kaynaklanan, uzun yıllar bilfiil hizmet vererek edinilen beceriye dayanan eğitimli olma hâlinin, teknik birikimin belirli bir öğrenimden geçmiş olarak edinilmesi ve buna uygulamadan gelen tatbikî eğitimin ilave edilmesiyle oluşan şekli, XVIII. yüzyıl ordularının subay kadroları yanında mühendislik dallarıyla ilgili teknik branşlarında da okullaşmayı bir zaruret haline sokmuştur. Bu zaruret neticesinde de Deniz ve Kara mühendishaneleri kurulmuştur. Söz konusu makalede bu okulların kuruluşları ve faaliyetleri ele alınmaktadır. Sivil mühendislik eğitimi ve tarihî gelişimi ayrı bir makalede incelenmektedir.

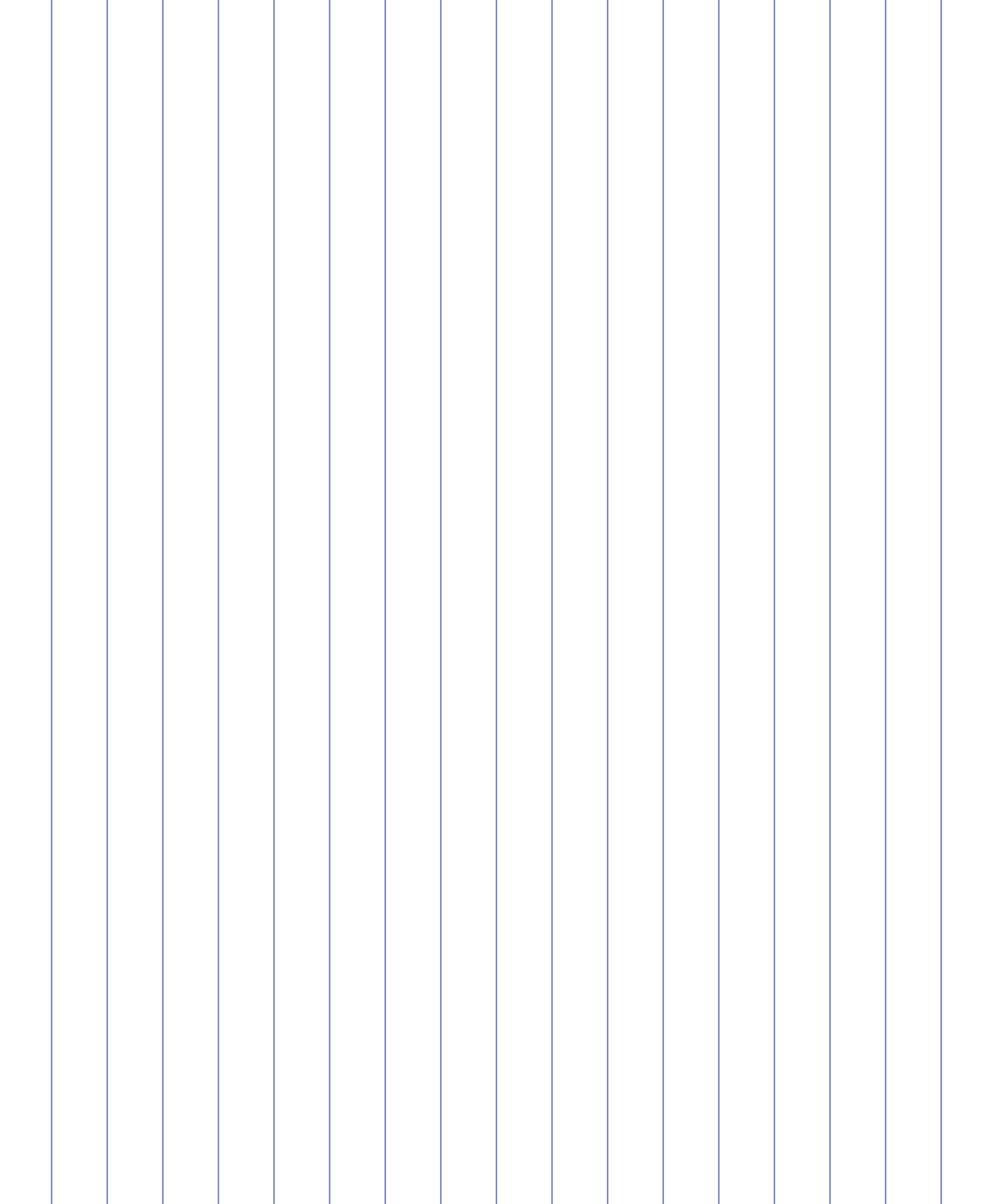
Bu bölümün bir diğer makalesi ise İstanbul'da faaliyet gösteren bilimsel ve mesleki cemiyetler ile ilgilidir. Avrupa'da hayli erken bir dönemde başlamış olan cemiyetleşme faaliyetlerinin Osmanlı dünyasında yaygın olarak görülmeye başlanması XIX. yüzyılın başlarından itibarendir. Osmanlı toplumunda yaşayan Türklerin genel olarak tıp ve eczacılık gibi alanlarla ilgilenmemeleri sebebiyle hekim ve eczacıların çok büyük bir çoğunluğu yabancılardan ve azınlıklardan oluşmaktaydı. Bunun bir sonucu olarak Osmanlı Devleti'nde ilk mesleki cemiyetlerin XIX. yüzyılın ikinci yarısında yabancı ve azınlıklara mensup hekim ve eczacılar tarafından kurulmuş olduğu görülür. Bununla birlikte XIX. yüzyılın sonlarından itibaren bu alanlardaki Türklerin sayısının da giderek arttığı gözlenmektedir. İkinci Meşrutiyet'in ardından derneklerin sayısında bir patlama meydana gelmiş olmakla birlikte bunların büyük bir çoğunluğu kalıcı olamamıştır. Mesleki cemiyet ve kuruluşlar bakımından Osmanlı'dan 1960'lara kadarki dönem göz önüne aldığında bunların etkin ve sözü dinlenir örgütler olduğu görülür. Makalede bu ilmî ve mesleki cemiyetler hakkında bilgiler yer almaktadır.

Bu bölümün son makaleleri ise İstanbul'da gaz ve elektrik kullanımı üzerinedir. Gaz kullanımının İstanbul'un gündelik hayatına girişi 1850'lere doğru olmuştur. Gazhanelerin kurulmaya başlamasının hemen ardından gaz tüketimi de yaygınlaşmaya başlamıştır. Makalede İstanbul'a havagazı verilmesi ve semtlerde bunun etkin şekilde bir aydınlatma aracı olarak kullanılması ile İstanbul'daki mevcut gazhaneler incelenerek günlük uygulamalar ele alınmıştır. İstanbul'un aydınlatılmasının ele alındığı makale ise hiç şüphesiz havagazı kullanımı ile doğrudan bağlantılıdır. Nitekim 1856 yılından itibaren Beyoğlu'nda başlayan cadde ışıklandırması faaliyetleri kısa sürede Beyoğlu'nun ve Galata'nın diğer caddelerinin aydınlatılmasıyla devam etmiştir. Hatta bazı Beyoğlu sakinleri de evlerine havagazı tesisatı yaptırmaya başlamışlardır. Aydınlatma faaliyetleri kısa sürede genişlemiş, daha sonra Tophane-i Âmire Caddesi, Talimhane, Ortaköy, Pangaltı, Bahçekapı, Beşiktaş Karakolu ve civarı, Yıldız Sarayı ve civarı, Gümüşsuyu Hastanesi, Hamidiye Etfal Hastanesi gibi yer ve mekânlarda da başlanmıştır. İstanbul'un suriçi ve Anadolu yakasındaki gazhanelerin birer birer devreye girmesiyle birlikte aydınlatma faaliyetleri bu semtlere de ulaşmış ve İstanbul'un pek çok semti gaz ile aydınlatılmaya

başlanmıştır. İstanbul'daki ilk elektrik fabrikasının 1888 yılında kurulup faaliyete geçmesinin ardından binaların da aydınlatılması gündeme gelmeye başlamış ve bu yönde adımlar atılmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in elektriğe ilgi duymasının ardından bu konu ile ilgili çalışmalar hızlanmış, Avrupa'dan elektrikli araba ve sandal getirtilmiş, sarayın aydınlatılmasına başlanmıştır. İstanbul şehrinin aydınlatılması konusuna da eğilen sultan, bu amaçla, İzmir şehrinin elektriklendirilmesi için imtiyaz talep eden Alman uyruklu Ferdinand'la, İstanbul'un da elektriklendirilmesi için müzakereler yapılmasını istedi. Elektriğin şehre ve binalara getirilmesi konusu üzerinde durulurken bir yandan da tehlikelerine dikkat çekilmiş ve bunların önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınması istenilmiştir. İstanbul'a elektriğin gelmesi ve yaygın olarak kullanılmaya başlamasıyla birlikte elektrik şirketleri de kurulmaya başlanmıştır. İstanbul'da elektrik, 1923-1933 döneminde, şehrin aydınlatılmasının yanı sıra sanayi ve ulaşım sektöründe de geniş şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Söz konusu dönemde İstanbul, elektrikle birlikte modernleşme sürecinin altyapısını ve dinamiklerini oluşturmaya başlamış ve bu süreç zamanla şehrin ekonomik ve sosyal hayatında önemli bir değişimin zeminini hazırlamıştı. Şehrin 1923 öncesi ve sonrasının ağır sosyal, ekonomik ve siyasi şartları göz önüne alındığında, elektrik üretimi ve yaygınlaştırılması konusunda yapılanlar açısından 1930'larda gelinen nokta oldukça önemlidir. Elektrik, bu dönemde, şehrin tarihsel dönüşümünde ve modernleşmesinde fonksiyonel ve öncü bir rol oynamış, en azından, bu dönüşümü hızlandıran etkin bir araç olmuştur. Makalede İstanbul'da elektrik kullanımın getirdiği sorunlar ve yeni hayat tarzı ele alınmaktadır.

"İstanbul'da Eğitim, Bilim ve Teknoloji" bölümün konuları ve bu konuları ele alacak müelliflerin belirlenmesi hususu, bu alanın uzmanları olan pek çok hocamızın ve meslektaşımızın samimi yardımları ve teklifleriyle tespit edilmiştir. Hiç şüphesiz İstanbul gibi geçmişte ve günümüzde dünyanın en büyük ilim ve düşünce merkezlerinden birisi olan bir şehrin bu sahadaki tüm konularının ele alındığı iddiasında değiliz. Ancak şehrin eğitim, bilim ve teknoloji alanında bilinmesi gereken temel konularını yansıtma hususuna da büyük itina gösterilmiştir. Ancak, iktisat, ulaşım ve haberleşme başta olmak üzere diğer bölümlerdeki, bazı yazıların da bu bölümü tamamlayıcı bir mahiyete sahip olduğu, dikkatten uzak tutulmamalıdır.

EĞİTİM

BİZANS İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE KONSTANTİNOPOLİS'TE EĞİTİM

ATHANASIOS MARKOPOULOS*
ÇEV. AHMET AYDOĞAN

Bizans eğitimi cezbedici, araştırılması heyecan verici bir konudur ve bir dönemden diğerine esaslı değişiklikler gösterir. Elbette Bizans eğitiminin uzun tarihi boyunca değişmeksizin kalan sağlam kuralları vardı. Eğitim, Bizans tarihi boyunca özünü muhafaza ederek gelişip serpilen bu tür temel referans noktalarından biri oldu. Geçmişiyle -esas itibarıyla Helenistik- bağlarını muhafaza etti ve gelişmesini nispeten erken bir aşamada hem klasik tahsil ve terbiyeye, hem de Hristiyan inançlarına sadık kalmış olan bir *homo Byzantinus*'u yoğurup şekillendirerek bu bağlar üzerinde sürdürdü.

Bizans İmparatorluğu, tebaası üzerine hiçbir zaman zorunlu eğitim mükellefiyeti getirmedi, buna karşılık eğitim arzu eden ve masrafını karşılayacak varlığa sahip olan herkese açıktı.[1] Ayrıca devlet, memurlarının hiç olmazsa temel okul eğitimine ihtiyaç duyduğunun gayet farkında olmasına karşın, eğitim devlet kademelerinde bir makam veya mevki edinmenin hiçbir zaman bir ön şartı olmadı. Buna mukabil var olduğunda eğitim herhangi bir kimsenin tekevvün ve tekâmülünde ziyadesiyle saygı duyulan bir unsur oldu, fakat bilhassa yüksek devlet memurlarında herkesin hayranlığını cezbediyordu.

IV. yüzyıl Hristiyanlarının Grek-Roma dünyasının ilim ve irfan mirasına karşı tavrı hakkında çok şey yazılıp çizilmiştir. Tecessüm etmiş tanrı inancına dayalı bir din olarak Hristiyanlık vazettiği inancı benimsemeleri için insanların eğitilmeleri gerektiği düşüncesine asla rağbet edemezdi. Buna karşılık, kadim dünyanın ilim ve irfan geleneğiyle temas ve münasebetin ancak Hristiyanlığın hayrına olacağını, tarihinin erken aşamasında fark etmişti. Haddizatında böyle bir temas ve münasebet bu dönemin kurucu fikri tartışmalarında ve entelektüel meraklarında büyük bir rol oynadı.[2]

Bizans'ın ilk dönemlerinde eğitimin en büyük destekçilerinden biri İmparator Iulianos ([Apostate] 361-363) idi. Genç imparator, Grek-Roma medeniyetinin tarihi meşruiyetini teolojik bakımdan bulması gerektiği görüşünü ortaya attı; din ve eğitim ayrılamaz koparılamaz derecede iç içe geçmişti, eğitimin nihai garantörü ise tanrısal öngörünün bizatihi kendisiydi. Bu kanaatle Iulianos 362'de bir ferman yayınladı: Bu fermanla Hristiyan muallimler, ders kitabı olarak kullandıkları eserlere saygı duymadıkları iddiasıyla mesleklerini icradan men edildi. Ferman, devlet gözetimindeki okullara tatbik edildi fakat yasak, özel dersler veren ve ücretleri öğrenciler tarafından ödenen öğretmenlerin büyük çoğunluğuna ilişmedi.[3] Nihayetinde gelişmelerin daha yavaş bir seyir almasını sağlayan Büyük Basileos (d. 329-ö. 379) oldu. *Grek Edebiyatından Nasıl Yararlanacaklarına Dair Gençlere Nutuk*'ta Hristiyanlara talebelerin yeni dinin ahlakıyla bağdaşan her şeyi pagan yazarlardan almaları kaydıyla klasiklerin tahsil ve terbiyesini tavsiye etti. Yakın arkadaşı ve dönemin en büyüleyici ve entelektüel bakımdan yerinde duramaz adamlarından biri olan Konstantinopolis Patriği Nazianzoslu Gregorios (d. 329-ö. 330-390) Iulianos'a yönelttiği eleştirilerde daha keskin ve etkileyiciydi. Gregorios, kadim pagan dönemlerin eserlerinin sadece paganların değil, Hristiyanların da yararlanması gereken bir miras olduğunu ileri sürüyordu. Geçen zaman bu görüşün gelecek yüzyıllarda haklılığını koruyacak en sağlam görüş olduğunu gösterdi ve Hristiyanlıkla hem dinî hem dünyevi alanlarda eski

* Fatih Üniversitesi

1 Athanasios Markopoulos, "Education", *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, ed. Elizabeth Jeffreys vd., Oxford 2008, s. 785-795, özellikle s. 786.

2 Mesela bkz. Arnaldo Momigliano (ed.), *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford 1963.

3 *Codex Theodosianus*, 13.3.5=*Codex Justinianus*, 10.53.7.

edebî ve ilmî/irfani eserler arasındaki uzlaşmanın yolunu hazırladı.

Bizans'ta eğitim kişinin tercihine bırakılmış bir meseleydi ve hiçbir zaman okula kabul için kanunen haiz olunması gereken şartlar diye bir şey aranmadı. Ebeveyni hür yurttaş olan herhangi bir çocuğun okula alınmasının önünde hiçbir engel yoktu. Okullar her zaman şahıslar eliyle kurulup işletildiği için ebeveynin çocuğun eğitimini karşılayacak yeterli mali imkânlara sahip olması gerekiyordu. Velilerce ödenen okul parası veya ders ücretlerine umumiyetle *misthos* veya *siteresion* denirdi. Bu ücretlerin seviyesi ile ilgili kesin bir bilgi yoktur; her ne kadar öğretmenin verdiği eğitime ve sahip olduğu şöhrete bağlı olsa da ücretlerin hayli yüksek olduklarını ancak dolaylı yoldan anlayabiliyoruz. Birçok durumda öğretmenlerin tahakkuk eden eğitim ücretini okul çocuklarının ebeveynlerinden ödenmesini talep ettikleri biliniyor. Hatta zaman zaman bunları tahsil etmek için hukuk mahkemelerine müracaat etmek zorunda kalmışlardır. X. yüzyılda Konstantinopolis'te *prokathemenos ton paideuterion* diye bilinen bir devlet dairesinin mevcudiyetinden haberdarız. Bu kurumun görevi, okulları denetlemekti. Öğretmenler arasında baş gösteren münakaşa ve ihtilaflar *eparkhos*, *patriarkhos*, hatta duruma göre bizzat imparatorun müdahalesiyle çözümlenebiliyordu. İmparatorluk hazinesinden zaman zaman belli öğretmenlere tahsisat ve ianeler gönderildiği vakiydi, ancak bunlar nadiren yeterli veya düzenli olarak ödenirdi. Aynı siyaset Konstantinopolis patriği tarafından da takip edilmiştir: Ancak bu durumda da mali destek düzenli ve yeterli olmaktan uzaktı. Birçok manastır temel okul eğitimini, daha sonra umumiyetle keşiş ya da ruhban sınıfına üye olmaları beklenen genç yatılı öğrencilere de tevdi ediyordu; ne var ki bu uygulama pek o kadar yaygın değildi.

Mamafih burada bütünüyle Bizans'a mahsus bir eğitimden söz etmenin mümkün olmadığının vurgulanması gerekir.[4] Bizans Devleti ne *kendine mahsus* bir eğitim biliyordu, ne de sunduğu eğitim üzerine yeni ilke veya kılavuzlar koydu. Bilakis Bizans'ın Helen ve Roma geçmişi, yapısı imparatorluğun son yıllarına kadar değişmeden kalmış olan bir eğitim sistemi miras bırakmıştı: çocuğa okuma yazmanın öğretildiği bir ilk veya temel okul ve müfredatın büyük bölümünün münhasıran dünyevi edebiyat üzerine oturduğu bir ikinci veya ortaokul.[5] Yükseköğretim kurumlarının imparatorluğun ilk dönemlerinde ancak büyük şehirlerinde mevcut olduğu, IX. yüzyıldan itibaren ise umumiyetle ömürleri kısa olan imparatorların ve -daha nadir rastlanan durumlarda kıdemli yüksek devlet görevlilerinin- inisiyatiflerine bağlı oldukları bilindiğine göre, Bizans İmparatorluğu'nun orta ve son dönemlerinde çocukların eğitiminin asıl yükünü ortaokulların taşıdığı sonucuna varılabilir.

Bizans okulları tek kişinin çekip çevirdiği kurumlardı; küçük eğitim biriminin civardaki toplumsal muhite yansıttığı görüntü veya kanaati de belirleyen bir özel öğretmenin (deyiş yerinde ise) sahasının genişlemesiyle vücut buluyordu. Her ne kadar istisnalar mevcut ise de kaynakların -esas itibarıyla yazışmaların- okunması gösteriyor ki belli bir okulun başarısı (veya başarısızlığı) münhasıran öğretmeninin karakterine bağlıydı. Ebeveynleri ve talebeleri cezbeden onun mevcudiyeti ve eğitim-öğretim tarzıydı.[6]

Konstantinopolis'te çocuklar, ebeveynlerin durumlarının böyle bir tahsil ve terbiyenin masraflarını karşılayacak kadar iyi olduğu her yerde okula gidiyorlardı. İlk eğitim seviyesi genellikle *propaideia* diye biliniyordu, altı ila sekiz yaşları civarında başlıyor ve üç ya da dört yıl devam ediyordu. "İlk" okul öğretmenine *grammatistes*, *paidodidaskalos*, *paidotribes* veya *paidagogos* deniyordu. Bu okulların barındıkları yerler hakkında çok az şey bilinmektedir; birçok *grammatistai* aynı zamanda ruhban sınıfının üyeleri olduğu için belli bir mantık silsilesi içinde derslerin büyük ölçüde kiliselerde veya manastırların avlularında verildiği sonucuna varılabilir. Talebeler önce münferiden harfleri, ardından heceleri, tek heceli kelimeleri, alfabe düzeni içerisinde veya tersi sıralamayla sesli ve sessizlerin terkiplerini, bütün sözcükleri ve zamanla yazının tamamını öğrenerek başlıyorlardı. Talebeler *schedaria* diye bilinen, ya taş veya çanak levhalar ya da ahşap tahtalar üzerine alıştırmalarını yazmak için

4 Konuya dair daha eski bibliyografya Paul Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, Paris 1971'de bulunur; Paul Speck, *Die Kaiserliche Universität von Konstantinopel*, Munich 1973; Cyril Mango, *Byzantium: The Empire of New Rome*, London 1980, s. 125-148, ayrıca bk. tür. yer., gayet faydalıdır. Ayrıca C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca. 1310)*, Nicosia 1982; Sophia Mergiali, *L'Enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues (1261-1453)*, Athens 1996; Raffaella Cribiore, *The School of Libanius in Late Antique Antioch*, Princeton ve Oxford 2007. Krş. Cavallo, *Lire à Byzance*, s. 23-34; Athanasios Markopoulos, "De la structure de l'école byzantine: le maître, les livres et le processus éducatif", *Lire et écrire à Byzance*, ed. Brigitte Mondrain, Paris 2006, s. 85-96.

5 Nigel G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, London 1983, s. 18-27.

6 Robert Browning, "Literacy in the Byzantine World", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 1978, c. 4, s. 39-54, özellikle s. 46; Athanasios Markopoulos, *Anonymi professoris epistulae*, Berlin ve New York 2000, s. 7*.

taş kalem kullanıyorlardı. En iyi levha türü balmumuyla kaplanmış olanıydı. Ucuz levhalar sadece ince bir çamur ya da kum tabakasıyla kaplanmış olabiliyordu; talebeler alıştırmalarını bunların üzerine tırnaklarıyla çiziyorlardı. Temel ders kitapları, başka metinler de kullanılmakla beraber, *Mezmurlar Kitabı*'ydı. Kitapların çok pahalı oldukları hesap edilecek olursa talebelerin dersleri metni yüksek sesle okuyarak ve ardından tekrarlayıp ezberleyerek yaptıkları düşünülebilir. Aritmetik için çocuklar parmaklarını sayıyor veya temel hesaplamaları yapmak için taşları kullanıyorlardı; bundan başka bir hesap aygıtı, yani üzerinde sayılara karşılık gelen oyukların bulunduğu bir tahta kullandıkları da varitti. Bizans İmparatorluğu'nun sonlarına kadar Grek sayı sisteminin kullanımı yaygın bir tatbikat olarak kaldığı için *grammatistes*, çocukların sayıları kendisine hesap tahtası üzerindeki uygun oyukları işaret ederek göstermelerini istiyordu.

Aynı zamanda *maistor* da denilen *grammatikos* orta eğitim seviyesinden, on bir ila on dört yaşlarında başlayan ve umumiyetle en az dört yıl süren ünlü *enkyklios paideia*dan sorumluydu. Ortaokullar genellikle Konstantinopolis'in merkezindeki binaları mesken tutarlardı. Talebeler bütün günlerini okulda geçirirlerdi ve aileleri okulun bulunduğu mahallerde ikamet etmeyen çocuklar için genellikle yatılı barınma imkânları mevcuttu. Sınıfa devam mecburiydi; X. yüzyılın ortalarında Konstantinopolis'te böyle bir okul kurmuş olan ismi bilinmeyen bir öğretmen, bir keresinde okulda olduğunu zannettiği oğlunu pazar yerinde arkadaşlarıyla ötücü kuşlar için pazarlık yaparken görmüş olan öfkeli bir babanın ziyaretine gelişini kaydeder.[7] Bu isimsiz mektupların alıcılarından hareketle bu öğretmenin sarayla, yüksek devlet memurlarıyla, keza ruhban sınıfıyla da sıra dışı münasebetlere sahip olduğu sonucuna varılabilir; hatta patrikhanenin, onun okulunu zaman zaman mali yardımlarla desteklediği anlaşılmaktadır.[8]

Akranların eğitimi, eğitim sisteminin büyüleyici metodolojik bir özelliğidir ve yukarıda sözü geçen isimsiz öğretmenin mektuplarında bundan söz edilir. Bu durumda bir grup öğrenciye, muhtemelen okul, başka türlü verimli bir şekilde idare edilemeyeceği için, eğitim görevleri devredilir. İsimsiz mektupların muhteviyatının mukayeseli tetkiki eğitim görevlerinin üstlenilmesine ilave olarak -ki bu muhtemelen okulun daha küçük çocuklarına ders verilmesinden ibaretti- *ekkritoi tes scholes* veya *epistatountes*in kurumsal karar alma sürecinde görüş ya da kanaat belirtme hakkının da olduğuna işaret eder.[9] Bu önemli tanıklık Athoslu Athanasios'un *Hayat*'ı ile de desteklenir. Burada hem öğretmenler arasında bir hiyerarşi olduğundan hem de bu hiyerarşi içerisinde öğretmenlerin terfisiyle ilgili rey beyan etme hakkına sahip öğrencilerden söz edilir.[10] Bununla beraber kaynakların Bizans tarihinin son döneminde okul içi mukayeseli teşkilat yapısından söz etmemesi kayda değerdir.

Orta eğitim seviyesinde müfredat; dilbilgisi, belagat [retorik] ve felsefe *trivium*undan ve aritmetik, müzik, geometri ve astronomi *quadrivium*undan[11*] teşekkül ediyordu. Homeros (başta *İlyada* ve ancak ikinci derecede önem atfedilen *Odysseia* olmak üzere) dışında, *Trivium*un temel metinleri[12] dokuz Bizans tragedyası olarak bilinenler, her bir tragedya yazarının üç eseri (Aiskhylos'un *Persler*, *Zincire Vurulmuş Prometheus* ve *Thebai'ye Karşı Yediler*; Sofokles'in *Aias*, *Elektra* ve *Kral Oidipus*, Euripides'in *Hekube*, *Orestes* ve *Fenikeli Kadınlar*), Aristofanes'in üç komedyası (*Servet*, *Bulutlar*, *Kurbağalar*), Hesiodos, Pindaros ve Theokritos'tan pasajlar, Platon'un diyalogları, Lukianos, Ksenophon'un öteki eserlerinden alınma parçalarla birlikte, *Kyropaedia*,[13**] Demostenes ve Isokrates'in konuşmaları, Philostratus, Davud Peygamber'in "Mezmurlar"ı, Nazianzoslu Gregorios'un şiirleri vesair malzemelerdi. Dionysios Thrakseios'un *Tekhne grammatike*'si Bizans İmparatorluğu dönemi boyunca dilbilgisi tedrisatının en başta gelen muhtasarı olarak kaldı. Ayrıca İskenderiyeli Theodosios'un *Canon*ları [Kilise Babalarının Metinleri] ve Georgios Khoiroboskos'un dilbilgisi kitabı da yaygındı.[14] X. yüzyılın sonlarından itibaren *schedographia* ("eskiz", "taslak" anlamına gelen *schedos*tan) diye bilinen yeni bir

7 Markopoulos, *Anonymi professoris epistulae*, nr. 69, s. 62-63.

8 Markopoulos, *Anonymi professoris epistulae,* s. 4* vd., 16* vd.

9 Markopoulos, *Anonymi professoris epistulae*, s. 8*-9.*

10 Jacques Noret, *Vitae Duae Antiquae Sancti Athanasii Athonitae*, Louvain 1982, 13.1-5-14. 1-5, s. 8-9.

13 * [Tabirler ve Grek eğitim geleneği içindeki yeriyle ilgili olarak Türkçede bkz. T. Davidson, *Gereklerde Eğitim Düşüncesi*, İstanbul 2010.]

12 *Grammatikos* okulundaki müfredatla ilgili olarak bkz. Lemerle, *Premier humanisme*, s. 100-102, 132; Wilson, *Scholars*, s. 18-27; Cribiore, *The School of Libanius*, s. 147-155; Guglielmo Cavallo, "Le pratiche di lettura", *La bizantina*, ed. Guglielmo Cavallo, Rome 2004, s. 569-603, özellikle s. 571.

13 ** [: Ksenophon, *Kyros'un Eğitimi*. Muhtevası ve kıymetlendirilmesi için bkz. Davidson, *Greklerde Eğitim Düşüncesi*.]

14 Robert H. Robins, *The Byzantine Grammarians. Their Place in History*, Berlin ve New York 1993; Jean Schneider, *Les traités orthographiques grecs antiques et byzantins*, Turnhout 1999.

öğretim tekniği geliştirildi; buna göre öğretmen talebeye bir cinas ve bilmeceler terkibi aracılığıyla heceleme ve dilbilgisi kurallarını öğretiyordu. *Schedographia*nın yaygınlığı dönemin entelektüel kamuoyu nezdinde neredeyse en yüksek noktaya ulaşacaktır ve yaz başlarında yapılan *schede* yoklamaları tatbikatına başlanmasının hemen ardından resmî bir hüviyet kazandı.[15]

Retorik, [Belagat] Bizans eğitiminin ikinci aşamasının en önemli cüzü olarak görülüyordu. *Grammatikos*'un en önemli öğretim aracı *progymnasmata* diye bilinen alıştırmalardı; bunlar öğrenciyi muhtelif konular üzerine kısa metinler kaleme almaya hazırlamayı hedefliyordu. Mitoslardan alınma hikâyeler, yaygın deyişler, tarihî veya mitolojik karakterlere methiyeler veya zıt nitelikleri haiz kişi ve olaylar arasında mukayese (bunlar da yine genellikle mitologyadan alınıyorlardı) bu konulardandı. *Ethopoiia*, yani belli bir karakterin taklidi ve *ekphrasis*, bir sanat eserinin, binanın vb. tasviri *progymnasmata*nın en yaygın formları arasındaydı. Konunun temel ders kitabı, her ne kadar muhtelif Bizanslı yazarlar eseri üzerine yorumlar yazmışlarsa da, Tarsuslu Hermogenes'inkiydi (*Staseis Üzerine* ve *Tasavvurlar Üzerine*). Başka şeylerin yanı sıra kısmi bir retorik hülasası da sunan Aftonios'un *Progymnasmata*'sı,[16] keza Joseph Rhakendytes'in *Encyclopedia*'sı da çok ünlüydü. Matematik ya münferit bir ders veya gökbilimle irtibatlı olarak öğretiliyordu. Bütün Bizans dönemi boyunca en fazla rağbet edilen ders kitabı, Gerasalı Nikomakhos'un kaleme aldığı kitaptı (I-II. yüzyıl), fakat Metrodoros'un matematik epigramlar dizisi de yaygın olarak kullanılıyordu. Geometri bu hüviyetiyle Bizans okullarında çok fazla gelişmemişti. Her ne kadar kadim zamanlardan itibaren eserlerine eklenmiş bol miktarda yorum ve zeyiller de kullanılıyorduysa da Euklides temel vasfını koruyordu. Gökbilim [*astronomia*] ve yıldızbilim [*astrologia*] arasındaki sınır her zaman açık değildi, fakat Bizanslılar Konstantinopolis'in düşüşüne yakın dönemlerde bu konuyla yoğun biçimde ilgileniyorlardı. Aratos'un *Phainomena*'sı ve Autolykos, Euklides ve Theodosios'un bir grup küçük eseriyle birlikte Ptolemaios'un *Matematik Derlemesi* [*He mathematike syntaksis*] de sık sık başvurulan bir başka metindi. *Quadrivium* ile ilgili, Diofantos'u yorumlayan Georgios Pakhymeres'in (d. 1242-ö. 1310) *Tetrabiblos*'u da dâhil çok sayıda önemli nazari eser derlenmiştir.[17]

Öğretmenlerin çekirdek müfredatın tamamını, bilhassa *quadrivium*u öğretip öğretmedikleri hakkında bir fikre sahip değiliz. Kaynaklar bize bu bakımdan çok az yardım ediyor, günümüze kalan izahat ve rivayetler de tam değildir. Yukarıda sözü edilen isimsiz öğretmenin mektupları *Khoiroboskos*'tan dolaylı olarak söz etmesi ve okul müfredatı hakkında çok az şey söylemesi bakımından kendine özgü bir hüviyet arz eder; buna mukabil Konstantinopolis okulları hakkında en sert tabirlerle yürütülen tartışma ve çekişmeleri tafsilatıyla verir, kendi mali durumu hakkında dokunaklı bir tablo çizer.[18] XI. yüzyıl rivayetleri de farklı değildir; Ioannes Mauropous'un çalıştığı (ykl. d. 1000-ö. 1075/1081) okullar hakkında hemen hiçbir şey bilmeyiz; aynı şey annesine *enkomion*u okul hayatındaki farklı dönemleri sıralayan Mikhael Psellos (d. 1018-ö. 1081 sonrası [?]) hakkında da geçerlidir.[19] Bununla beraber kardeşi Ioannes'in hatırasına Nikolas Mesarites (d. 1163/1164-ö. 1214 sonrası) tarafından kaleme alınmış olan kitabe ve aynı yazarın Kutsal Havariler okuluna dair tasviri gibi, başka bazı metinler XII. yüzyılda talebelerin hayatıyla ilgili bazı ilginç bilgiler sunar.[20] Nihayet Kıbrıslı Patrik Gregorios'un (d. 1241-ö. 1290) öz yaşam öyküsü XIII. yüzyıl okullarına ve ilk olarak İznik'te (Nikaia) ardından VIII. Mikhael Palaiologos tarafından yeniden ele geçirilmesinden (1261) sonra Konstantinopolis'te okutulan malzemeye

15 Ioannis Vassis, "Graeca sunt, non leguntur. Zu den schedographischen Spielereien des Theodoros Prodromos", *BZ*, 1993-94, c. 86-87, s. 1-19; Ioannis D. Polemis, "Philologische und historische Probleme in der schedographischen Sammlung des *Codex Marcianus gr. XI, 31*", *Byzantion*, 1997, c. 67, s. 252-263; Niels Gaul, "Ἄνασσα Ἄννα σκόπει-Fürstin Anna bedenke! Beobachtungen zur Schedo- und Lexikographie in der spätbyzantinischen Provinz", *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie*, ed. Lars Hoffmann ve Anuscha Monchizadech, Wiesbaden 2005, s. 663-703; Marina Loukaki, *Discours annuels en l'honneur du patriarche Georges Xiphilin*, Paris 2005, s. 49-50.

16 Retorik eğitimi ile ilgili olarak bkz. George L. Kustas, *Studies in byzantine rhetoric*, Thessaloniki 1973, s. 5-26, ayrıca bk. tür. yer.; Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Munich 1978, c. 1, s. 74-132, 170-188; Cribiore, *The School of Libanius*, s. 90, 196, ayrıca bk. tür. yer.; E. Jeffreys (ed.), *Rhetoric in Byzantium*, Aldershot 2003 ve yakın zamanlarda, Elizabeth Jeffreys, "Rhetoric", *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, s. 827-837.

17 Anne Tihon, "Numeracy and Science", *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, s. 803-819.

18 Markopoulos, *Anonymi professoris epistulae*, s. 4*-10*.

19 Anthony Kaldellis, *Mothers and Sons, Fathers and Daughters: The Byzantine Family of Michael Psellos*, Notre Dame 2006, s. 29-109.

20 August Heisenberg, "Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertum und der Kirchenunion: I. Der Epitaphios des Nikolaos Mesarites auf seinen Bruder Johannes", *Sitzungsber. d. Bayer. Akademie der Wissenschaften. Philosoph.-philol. und historische Klasse*, 1922, c. 5, s. 3-75; Glanville Downey, "Description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople", *Transactions of the American Philosophical Society*, 1957, c. 47, s. 855-924.

son derece özel bir yaklaşım sunar. Gregorios kendisi de ders vermiş ve hem mesleki hem seçtiği meslek hakkında bilgi veren eserler kaleme almış, ilgileri son derece geniş olan bir adamdı; el yazmalarını toplayıp istinsah ederek -ki bunların en azından bir kısmı eğitim amaçları için kullanılmıştır- Geç Bizans döneminde tedrisat sistemine katkıda da bulunmuştur.[21]

Schedographia bir tarafa bırakılacak olursa, okul müfredatı bunun dışında başka bir değişime maruz kalmadı. Özellikle Geç Bizans'ta öğretmenlerin en başta gelen karakteristiği meslekleriyle ilgili vücuda getirdikleri çok sayıda eserdir (el kitapları, derlemeler, standart metinler üzerine yorumlar vb.). Bu gelişmenin belki de en iyi örneği çok ve çeşitli ilgileri olan bir bilgin, Maksimos Planoudes'ti. Kitapların kaderine dair geniş bir tecessüsle birlikte matematik ve coğrafya bu geniş ilgilerin arasında en başta gelen yeri alıyordu. Müstensihliği ve velut tarzda kaleme aldığı ciltlerin müellifliğinden başka Planoudes, aynı zamanda kitapları ciltlemede de bir uzmandı.[22]

Her ne kadar günümüz üniversitelerinin yapılarıyla aralarında çok az benzerlik bulunsa da Bizans'ta "yüksek eğitim" mevcuttu. Kadim zamanlarda veya Byzantion'da tabirin günümüzde kullanılan hususi anlamında yüksek eğitim kurumları mevcut değildi. İmparatorluk Roma dönemlerinden itibaren devlet aygıtının kurmay kadrosunu teşkil edecek olanların eğitimini, bilgi veren ve vergi muafiyeti gibi, sırf amme menfaati maksadına matuf özel imtiyazlara sahip olan belli sayıdaki kamu görevlileri eliyle yürütüyordu.[23] Bu Geç Antikite'nin ünlü okullarının eğitiminin en azından VI. veya VII. yüzyıllara kadar engellenmeyen faaliyetine bağlı olarak kendiliğinden yayılmasıyla gerçekleşti. Söz konusu okullar, tedrisatlarını belli çalışma alanları: Atina okulu Platon felsefesi ve genellikle Yeni-Platoncu okulun öğretileri, Antakya Okulu retorik, İskenderiye ve Afrodisias okulları daha geniş klasik ve felsefi çalışma alanları üzerinde yoğunlaştırmışlardı. Felsefe aynı zamanda Apameia okulunun tedrisat konusuydu, Kayseri ise seçkin bir kütüphane ve ünlü manastır yazıhanesiyle mücehhez olarak Hristiyan-Yahudi edebiyatı ve fikriyatına dönmüştü.[24] Nihayet Berytus ilk zamanlardan itibaren ve hayli yüksek bir seviyede hukuk çalışmalarıyla meşgul ve maruftu. Bütün bu okullar, tıpkı daha önceki ilk iki kademe okullar gibi, zaman zaman devletin veya faaliyet gösterdikleri şehirlerin mali imkânlarıyla desteklenmişlerse de, özel vasıflarını korumuşlardır.[25]

Her zaman yeterli bilgiye sahip olduğumuz en önde gelen Atina ve İskenderiye okullarının dışında şimdi bu kurumların birçoğunun iç teşkilatları ve çalışma tarzları hakkında bazı bilgilere sahibiz.[26] Bazı örnekleri kaydediyorum: MS 354'te Libanios'un idare ettiği Antakya okulundaki müstakbel öğrenciler büyük retorikçinin talep ettiği referans mektupları eşliğinde başvuruda bulunuyorlardı.[27] Her ne kadar Libanios büyük önemi haiz olduğunu düşündüğü klasik metinlerin öğretimini üstlenmek üzere çoğu zaman *grammatikoi* istihdam ediyorduysa da, Bizans'ta hemen her yerde olduğu gibi bu okul da bir tek-adam okuluydu. Libanios'un istihdam ettiği öğretim üyelerinin bazıları ya Antakya'da çalışıyor veya kendisinin daha önceki öğrencileri arasından seçiliyordu.[28] Okulun işletilmesine yeni mezun öğrencilerden de yardım eden oluyordu. Bu öğrencilerin hatiple şahsi mektuplaşmalarla sık sık bir araya gelmeleri ve yakın temas hâlinde bulunmaları kurumun ve bilhassa Libanios'un kamuoyu nezdindeki itibarının yükselmesine katkıda bulunuyordu.[29] Berytus'un hukuk mektebi, Konstantinopolis'teki ile birlikte, Iustinianos (527-565) tarafından 533 yılının *constitutio Omnem*'ine dâhil edilmiş ve ardından her bir yıl boyunca farklı konuların işlendiği beş yıllık sıkı

21 Immaculada Pérez Martin, *El patriarca Gregorio de Chipre (ca. 1240-1290) y la transmision de los textos clasicos en Bizancio*, Madrid 1996, tür. yer.; Sofia Kotzabassi, *Die handschriftliche Überlieferung der rhetorischen und hagiographischen Werke des Gregor von Zypern*, Wiesbaden 1998, tür. yer.; Kotzabassi, "Gregorios Kyprios as Reader and Critic", *Realia Byzantina*, ed. Sofia Kotzabassi ve Giannis Mavromatis, Berlin ve New York 2009, s. 75-88.

22 Constantinides, *Higher Education in Byzantium*, s. 66-89; Wilson, *Scholars*, s. 230-241; Robins, *Byzantine grammarians*, s. 201-233; Mergiali, *L'enseignement et les lettrés*, s. 34-42; Edmund Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance (1261*-ca?. *1360)*, Leiden-Boston-Cologne 2000, s. 226-267; Immaculada Pérez Martin, "La 'escuela de Planudes'", *BZ*, 1997, c. 90, s. 73-90; Grammatiki Karla, "Maximos Planoudes: Dr. Bowdler in Byzanz? Zensur und Innovation im späten Byzanz", *Classica et Mediaevalia*, 2006, c. 57, s. 214-238.

23 Lemerle, *Premier humanisme*, s. 50 vd.

24 Anthony Grafton ve Megan Williams, *Christianity and the Transformation of the Book*, Cambridge Mass. 2006, s. 178 vd., 215 vd., ayrıca bk. tür. yer.

25 Mesela bkz. Ilsetraut Hadot, *Arts libéraux et philosophie dans la pensée antique. Contribution à l'histoire de l'éducation et de la culture dans l'Antiquité*, Paris 2005, s. 217-220, 226, 244, 251, 451-453 ayrıca bk. tür. yer.; Markopoulos, "Education", s. 786, 790.

26 Mesela bkz. Edward Watts, *City and School in Late Antique Athens and Alexandria,* 2008, tür. yer.

27 Cribiore, *The School of Libanius*, s. 84, 111 vd.

28 Cribiore, *The School of Libanius*, s. 30-37.

29 Cribiore, *The School of Libanius*, s. 104 vd. Cribiore (*The School of Libanius*, s. 97)'ye göre Libanios'un 359/60 yılında yirmi sekiz öğrencisi vardı ki bu sayı sair herhangi bir yılın öğrenci sayısından fazlaydı.

bir müfredat benimsemişti.[30] Hukuk metinleri Latince okunuyor, aynı zamanda *oikoumenikoi didaskaloi* da denilen *antecessores* [hukuk profesörleri] tarafından yorumlanıyor, ardından da öğrenciler tarafından Grekçeye tercüme ediliyordu; öğrencilerin çoğunun Latinceyi anlamada güçlükleri vardı ve dolayısıyla metinlerin çözülmesi için çoğu zaman öğretmenler araya giriyordu.[31] Öğrencilerin notlarının yanı sıra *antecessores*in açıklama metinlerinin de günümüze ulaşmış olması kayda değer bir husustur. Nihayet okul meselelerine iştirak eden öğrenci birliklerinin mevcut olduğuna dair emareler mevcuttur.[32]

Eğer taşrada bütün bunlara riayet ediliyorsa Konstantinopolis'te eğitimin durumu hakkında edinilen kanaatleri sağlamlaştırmak amacıyla sıra eğitim tatbikatında bir devlet olarak Byzantion'un yapısının yoklanmasına geldiğinde daha büyük bir dikkat gerektiği açıktır. Şehrin "yüksek" okullar tarihi yoktur, dolayısıyla şehrin ideolojik belirleyicilerinin şekillenmesi için zorunlu olan bir zaman dilimi içinde işlerin istikrarsız bir yapı arz ettiği kuvvetle muhtemeldi. Bununla beraber devletin müdahaleleri her zaman aynı hareket noktasına sahip değildi. Libanios, 340'lar civarında iş aramak için Konstantinopolis'e geldiğinde pazar yerlerinde ders veren "sofistler" ile karşılaşır; bunların eski teamüllere göre resmî makamları ve hüviyetleri vardı, emeklerinin karşılığını devlet veriyordu.[33] Hatta onun da kaydettiği üzere, bu sofistlerden biri derslerini *exhedra*da [kapalı toplantı yeri] özel kürsüden veriyordu.[34] Libanius'un rakip sofistler arasındaki kavgalara katılması ünlü retorikçinin mahkeme maceralarının yolunu aralamış ve dolayısıyla Konstantinopolis'te kalışı ona bir hayli pahalıya mal olmuştur. Neticede başına gelenler hatibi alelacele kapağı Nikomedeia'ya atmaya zorlamıştır.[35] Libanios, muhtemelen 348 ila 355 arasında tekrar Konstantinopolis'e dönmüş, fakat bu ikinci yolculuk, İmparator Konstantinos'un (d. 337-ö. 361) kendisine bol keseden dağıttığı şeref payelerine rağmen, daha önceki nahoş izlenimlerine ancak yenilerini ilave etmiştir.[36]

Konstantinopolis, İmparator Konstantinos'un döneminde, 355'ten sonra imparatorluğun kültürel başkenti olma yolunda hızla ilerler.[37] Bu süreç içerisinde en önemli rolü, imparatorun tavsiyesini içeren bir mektuba istinaden senatoya kabul edilmiş olan Themistios oynamıştır. Mektup retorikçinin atanmasını tafsilatlı olarak anlatır.[38] Konstantinopolis'te ders vermesi için Themistios'a yapılan davet Konstantinos'un yeni başkenti, sofistlerin mevcudiyetine rağmen, o zamana kadar mahrum olduğu ilmî/irfani şöhret ve itibarla donatma kararlılığını açıkça yansıtır.[39] Şehrin *koinon theatron*da ders veren hatip, Konstantinos'a borcunu çok geçmeden ödeyecektir. 357 yılında -imparatorun Roma'daki *vicennalia* [(hükümranlık süresini doldurduğu) yirmi yıl şenliği] kutlamaları vesilesiyle[40]- yaptığı ünlü konuşmasında Themistios, Konstantinopolis'e yüklenen yeni rolün esas itibarıyla ilmî/irfani bir hüviyete sahip olduğunu söyler. Şehre yüklenen vazife Grek diliyle klasik geçmişi muhafaza etmek ve onu o zaman bilinen bütün dünyaya yaymaktır. Aynı konuşmada Themistios, metinlerin istinsah edilmesi ve o dönemde yeni başkentte bir kütüphanenin kurulması yolunda yine imparatorun izniyle başlatılmış olan çalışmaları alkışlar.[41]

Themistios'un Konstantinopolis'te değişik bakımlardan anlamlı bulunuşu ve yeni başkentin eğitim meseleleri ve entelektüel hayatı üzerindeki -her zaman imparatorluk korumasının güvenli ağı içinden- tesirinin İmparator II. Theodosios (d. 408-ö. 450) tarafından Konstantinopolis'te *Pandidakterion*'un kuruluşunu büyük ölçüde kolaylaştırmış olduğu açıktır. Bu hiç kuşkusuz

30 Troianos, *Peges*, s. 99 vd., özellikle s. 101, nr. 22.

31 Spyros Troianos, *E ellenike nomike glossa,* Athens-Komotini 2000, s. 27 vd. Ayrıca bkz., Averil Cameron, "Old and New Rome: Roman Studies in Sixth-Century Constantinople", *Transformations of Late Antiquity. Essays for Peter Brown*, ed. Philip Rousseau ve Manolis Papoutsakis, Aldershot 2009, s. 15-36; Athanasios Markopoulos, "Roman Antiquarianism: Aspects of the Roman Past in the Middle Byzantine Period (9th-11th Centuries)", *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London 21-26 August, 2006*, *Plenary Papers*, Aldershot 2006, c. 1, s. 277-297, özellikle s. 280-281.

32 İhtiyatı elden bırakmamak kaydıyla her zaman bkz. Paul Collinet, *Histoire de l'École de droit de Beyrouth*, Paris 1925, s. 92 vd., 103 vd.; Lemerle, *Premier humanisme*, s. 51, 85-87; Troianos, *Peges,* s. 100 vd., 104-108, geniş bir bibliyografya ile birlikte.

33 Cribiore, *The School of Libanius*, s. 60-61.

34 *Exhedra* için bkz. W(illiam) L(oerke), *Oxford Dictionary of Byzantium,* c. 2, s. 769.

35 Cribiore, *The School of Libanius*, s. 61.

36 Gilbert Dagron, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris 1984, s. 222.

37 Lemerle, *Premier humanisme*, s. 54 vd.

38 Gilbert Dagron, "L'Empire Romain en Orient au IVe siècle et les traditions politiques de l'Hellénisme. Le témoignage de Thémistios", *Travaux et Mémoires*, 1968, c. 3, s. 1-242, özellikle s. 60 vd.

39 Lemerle, *Premier humanisme*, s. 55 vd.; Dagron, *Naissance d'une capitale*, s. 125-127, ayrıca bk. tür. yer.

40 Dagron, "Le témoignage de Thémistios", s. 205 vd.

41 Lemerle, *Premier humanisme*, s. 56-60; J. Vanderspool, *Themistius and the Imperial Court*, Ann Arbor 1995, s. 96-100; Anthony Kaldellis, *Hellenism in Byzantium. The Transformation of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge 2007, s. 72 vd.

kurumsal bir yenilikti ve açılışı 425'te yapılmıştır;[42] Byzantion bir devlet olarak ilk defa yeni bir eğitim politikası ve mevcut olana (bütünüyle özel okullara dayalı tedrisat, ihtiyatlı devlet desteğiyle eğitim vb.) muvazi yeni bir sistem kurma hedefiyle ilim irfan meselelerine el atar. Bu örneği görülmemiş okulun münhasıran devlet yönetimi için kamu görevlileri yetiştirme gayesi güttüğü vurgulanmalıdır.[43] 357'de Themistios'un Grek dilinin teşvikine dair teklif ettiği önerinin, Grekçe ve Latince için hemen hemen eşit sayıda öğretmeni barındıran bu yeni müesseseyle hayata geçirilmiş olması anlamlıdır.[44] İmparatorluğun IV. yüzyılda Grekçe ve Latince arasında bir rekabet -ki buna münhasıran, Grekçe konuşanların devlet aygıtında bir mesleki geçmişe sahip olduktan sonra Latince öğrenmeye yönlendirilmeleri yol açmıştır- yaşamış olması bu noktada ayrıca kayda değerdir.[45] Bununla beraber I. Theodosios'un ölümünden (ö. 395) ve müteakiben imparatorluğun bölünmesinden sonra yeni bir dil sınırı oluşturuldu ve muhtelif toplum katmanlarının mütekabil tercihleriyle telif edildi. Dolayısıyla başlangıçtaki *Pandidakterion*'un kendine gaye edindiği biri Grekçe diğeri Latince olmak üzere *iki* "resmî" dilli, *tek* bir devlete sahip olma temayülü gitgide geriledi ve uzmanlarca yaygın olarak kabul edildiği üzere zaman içinde bütünüyle terk edildi.[46]

Herakleios'un hükümranlık döneminin (610-641) ardından *Pandidakterion*'un varlığını sürdüremediği neredeyse kesindir.[47] Bundan sonra devlet "yüksek" eğitim alanında başka bir girişimde bulunmayacaktır ve *constitutio Omnem* bir tarafa bırakılacak olursa bir sonraki devlet girişimi, Magnaura okulunun kurulması (855) için iki yüzyıldan fazla bir zaman geçmesi gerekecektir. Devlet siyasetindeki değişimin arkasındaki sebepler Iustinianos dönemine kadar gider. Helenlik ve Hristiyanlığın birbirine taban tabana zıt ancak yine de birbiriyle telifi kabil iki dünya görüşü olarak ele alınmasını öngören daha önceki devlet dogması[48] (Themistios tarafından bir kez daha esaslı bir şekilde elden geçirilip biçimlendirilecektir) bu dönemde Iustinianos'un istisna tanımayan *tek* dil, *tek* devlet - Iustinianos gibi ateşli bir Latince âşığı olan bir imparator için kaba olmakla beraber gerçek buydu- ve *tek* din dogmasının yolunu hazırlar. Böylece 529'da Iustinianos putperestleri, sapkınları ve Yahudileri eğitim ve öğretimden men eden ünlü fermanını yayınlar; VI. yüzyılın başından itibaren burada felsefe dersleri vermeyi sürdüren Damaskios'un mevcudiyetine rağmen gittikçe ilerleyen gerileme belirtileri gösterse de Atina okulunun fiilen kapanması işte o zaman gerçekleşir.[49] Sonuçta ilk yüzyılların eğitiminin en önemli unsuru olan araştırma geriler; hukuk mekteplerinin *antecessores*inin yerini hukuk teorisinden ziyade retoriğe yakın olan *scholastikoi* alır;[50] her şey sistemleştirilir; öğretmenler yüzyıllardır sahip oldukları vergi muafiyetlerini yitirirler, edebî neşriyat neredeyse denetim altına alınır.[51]

Iustinianos'un eğitim ile ilgili sert bir şekilde tatbik edilmiş olan müessesevi kararlarından sonra Byzantion'u daha genel manada ilim irfan dünyasına bağlayan göbek bağını kendi eliyle kestiğini iddia etmek bu dönemlerin gerçekliğini tahrif etmek olacaktır. Öte yandan VII. yüzyıldan itibaren kaynaklarımızın neredeyse tamamen kuruduğuna kuşku yoktur ve yüksek eğitime, hatta hangisi olursa olsun, eğitimin her seviyesine dair bilgi bulmak güçtür. Bununla beraber taşradan ziyade şehirlerde sınırlı, muayyen bir seçkinler zümresinin eğitim düzeyi yüksek kalır, çünkü başta azizlerinin yaşam öykülerinin derç edildiği metinler olmak üzere çok sayıda belge ve tanıklıklardan çıkarılabileceği gibi, tedrisat sistemi dağılmamıştır.[52] Her hâlükârda ele aldığımız döneme dair dağınık malumat yeni kurumların ortaya çıkmadığını teyit etmektedir. Bundan başka Herakleios'un hükümranlık yıllarının ardından uzun bir zaman Byzantion'u kıskacı içerisine almış olan büyük buhran döneminin eğitim üzerinde derin bir

42 *Codex Theodosianus*, 14.9.3=*Codex Justinianus*, 11.19.1.

43 Lemerle, *Premier humanisme*, s. 64; A(lexander) K(azhdan), "University of Constantinople", *Oxford Dictionary of Byzantium,* c. 3, s. 2143.

44 Lemerle, *Premier humanisme*, s. 63-64; Wilson, *Scholars*, s. 49 vd.

45 Bkz. Gilbert Dagron, "Aux origines de la civilisation byzantine: Langue de culture et langue d'État", *Revue Historique*, 1969, c. 241, s. 23-56; Bruno Rochette, *Le latin dans le monde grec. Recherches sur la diffusion de la langue et des lettres latines dans les provinces hellénophones de l'empire romain*, Brussels 1997, s. 130 vd.

46 Markopoulos, "Roman Antiquarianism", s. 280-281, konuyla ilgili tam bir bibliyografya ile birlikte.

47 Lemerle, *Premier humanisme*, s. 77 vd.

48 Dagron, "Le témoignage de Thémistios", s. 163-186; ayrıca bkz. Vanderspool, *Themistius and the Imperial Court*, s. 138-139.

49 Joëlle Beaucamp, "Le philosophe et le joueur. La date de la "fermeture de l'école d'Athènes"", *Travaux et Mémoires*, 2002, c. 14, s. 21-35; Edward Watts, "Justinian, Malalas, and the End of Athenian Philosophical Teaching in A. D. 529", *Journal of Roman Studies*, 2004, c. 94, s. 168-182, özellikle s. 169.

50 Troianos, *Peges*, s. 147-148 vd.

51 Claudia Rapp, "Literary Culture under Justinian", *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, ed. Michael Maas, Cambridge 2005, s. 376-397, özellikle s. 392 vd.

52 Lemerle, *Premier humanisme*, s. 98-99.

tesiri olmuştur. Bu dönemde imparatorluğun maruz kaldığı büyük toprak kayıpları devleti İskenderiye gibi hâlen sahip olduğu yüksekokullardan mahrum bırakır, beri taraftan tabii afetler ve salgın hastalıklar bu süreci hızlandırmaya başlar; MS 551 depremi Berytus'un hukuk mektebini yok eder,[53] daha sonraki bir deprem Afrodisias'ı yerle bir eder[54] ve son olarak 551 yılındaki veba salgını Konstantinopolis'in hukuk mektebinin kapanışını ardında bırakmış olabilir.[55]

Yüksekokulların yokluğu *enkyklios paideia*, *grammatikoi* marifetiyle işletilen okullarca doldurulmuştur. Bu sessiz ıslahat teşebbüsü şartların bir zorlamasıydı: yani şehirlerin terk edilmesi, bunun sonucunda devletin yeniden yapılanması, fakat aynı zamanda (biraz sonra) daha önce alınmış fakat hâlâ uygulanan kararlarla irtibatlı ikonoklazm [*eikonoklastes*: tasvir kırıcı] hareketi o zamana kadar farklı yapılarla işlemiş olan bir devlette bütünüyle yeni şartlar meydana getirmiştir. Neredeyse değişmez şekilde tek öğretmene dayanan bu okulların esas itibarıyla eğitim hiyerarşisinde "irtifa kaydettiğini" ve ülkenin entelektüel hayatında yüksek eğitimin yokluğunun doğurduğu boşluğu doldurmaya çalıştığını ve büyük ölçüde bunda muvaffak olduğunu söylemek mübalağa olmayacaktır.[56] Teşekkülünü tamamlamış bir *enkyklios paideia* okulunun iç yapısının eski yüksekokullarınkine oldukça benzer olduğu kaydedilmeli; en azından mezkûr isimsiz öğretmenin mektuplarından dışarıya sızan havadan çıkarılabilen budur. O dönemde başkentte bu düzeyde bir okulun mevcudiyetini haklı çıkarmaya çalışırken Lemerle eğitimi içtimai terakki ve şehir toplumunun yüksek zümreleri arasına girmek için kullanmış olan bir *couche sociale urbaine*den söz eder.[57] Bu isabetli değerlendirme hemen hemen aynı zamanlarda başkentte muhtemelen benzer bir yapıya sahip başka okulların mevcudiyetiyle doğrulanır.[58] Beri taraftan şu da kaydedilmelidir ki ikonoklazm (843) hareketinin sona ermesinden kısa bir süre sonra imparatorluk bir tedbir olarak, *caesar* Bardas tarafından kurulan, Magnaura okulu formunda daha yüksek bir "devlet" müessesesinin tesisini uygun bulmuştur.[59]

İkonoklazm hareketinin dogmatik belirsizlik içinde geçen uzun yıllarından kurtulduktan sonra bu yeni tesisin mezunlarıyla kendi seçkinler zümresini oluşturmak üzere ilk adımlarını atan acaba aynı *couche sociale* [içtimai tabaka] olabilir miydi? Bilhassa Magnaura'nın imparatorluğun yüksek tabakasından bir memur tarafından kurulması Matematikçi Leon'un okulun başına atanmasıyla birlikte düşünülecek olursa bu, ihtimalden daha büyük bir kesinlik arz eder. Leon'un ikonoklazm hareketi içindeki geçmişi ne onun geniş çaplı kabulünü azaltmış, ne de gözü çok yukarılarda olan bu kurumun dizginlerini eline almasını önlemiştir.[60] Kaynaklarımız (felsefe dersleri veren) Leon'a katılan ve özel öğretim görevleri olan üç öğretmenden söz eder: Leon'un bir talebesi Theodore geometri dersleri veriyordu; gökbilim dersleri Theodegios'a, dilbilgisi dersleri de ünlü Kometas'a verilmişti. Metinler Magnaura'nın hiçbir masraftan kaçınılmaksızın cömertçe kuruluşunun bizzat Bardas tarafından gerçekleştirildiğini kaydeder.[61]

Leon'un ölümünden sonra (869'dan sonra) Magnaura'nın bütün izleri kayboldu ve okulun daha sonra herhangi bir müddet zarfında faaliyetini sürdürdüğüne dair hiçbir delil yoktur.[62] Öyle görünüyor ki X. yüzyılın ikinci yarısından sonra işler yeniden değişmiştir, Konstantinopolis'te bu dönem civarında yukarıda sözü edilen isimsiz öğretmenin okulu faaliyet gösteriyordu. Theofanes Kontinuatos'a göre, İmparator VII. Konstantinos Porfirogennetos (945-959) yüksek eğitim sistemini seçkin öğretmenleri iş başına getirerek yeniden teşkilatlandırmaya karar verdi: *protospatharios* Konstantinos felsefe, İznikli Aleksanderos retorik, Patrik Nikeforos geometri, *asekretis* Gregorios gökbilim dersleri verecekti. Bu karar ve tatbikatıyla birlikte, vekayinamelerin coşkuyla işaret ettikleri gibi, hem öğretmenlere hem öğrencilere mali destek sağlayan imparator, Bardas'ın Magnaura ile yaptığına benzer şekilde, Roma Devleti'ni bilgeliğiyle yüceltmiştir.[63]

53 Troianos, *Peges*, s. 147.

54 C(live) F(oss), Aphrodisias, *Oxford Dictionary of Byzantium,* c. 1, s. 128.

55 Troianos, *Peges*, s. 101, nr. 21.

56 Markopoulos, "De la structure de l'école byzantine", s. 86.

57 Lemerle, *Premier humanisme*, s. 256.

58 Lemerle, *Premier Humanisme*, s. 256-257 vd.

59 Lemerle, *Premier humanisme*, s. 159-160, 165-167, ayrıca bk. tür. yer.; Speck, *Kaiserliche Universität*, s. 10-13 ve tür. yer.; Alan Cameron, *The Greek Anthology from Meleager to Planudes*, Oxford 1993, s. 308-311; Patricia Varona Codeso, *Miguel III (842-867) Construcción histórica y literaria de un reinado*, Madrid 2009, s. 141 vd.

60 Leo ile ilgili olarak Lemerle ve Speck'in kaydettiklerinden ayrı olarak bkz., P. Magdalino, *L'Orthodoxie des astrologues. La science entre le dogme et la divination à Byzance (VIIe-XIVe siècle)*, Paris 2006, s. 65-68 ve tür. yer.; Kaldellis, *Hellenism in Byzantium,* s. 182-183 ve tür. yer.; Niketas Siniossoglou, *Radical Platonism in Byzantium. Illumination and Utopia in Gemistos Plethon*, Cambridge 2011, s. 64 vd.

61 Genesios 69, 55-70, 67 (Thurn); Theophanes Continuatus 192, 16-23 (Bonn).

62 Speck, *Kaiserliche Universität*, s. 22 vd.

63 Theophanes Continuatus 446, s. 1-22.

İmparatorun ölümünden sonra varlığını sürdüren Porphyrogennetos “okul”u hakkında hiçbir kaynakta bahis yoktur. Şahsi kanaatim o yöndedir ki bütün meseleyi sahibi ortadan çekildikten sonra yüzüstü bırakma yönündeki eski tatbikat bu durumda da takip edilmiştir, çünkü daha sonraki imparatorların hiçbiri okulun faaliyeti ve işleyişine dair ciddi alaka göstermemişlerdir.

Byzantion’da bir yükseköğretim kurumunun ihdasına dair son teşebbüs Nisan 1047 tarihli çok önemli *novella*sıyla XI. Konstantinos Monomakhos’tan (1042-1055) geldi. Bu metinle; biri felsefe diğeri hukuk olmak üzere iki “yönelim”i bulunan daha önceki Michael Psellos ve Ioannes Ksifilinos (özel) okulu ayrı okullara bölündü. Psellos’un riyasetinde bir felsefe okulu, Ksifilinos’un nezaretinde bir hukuk mektebi.[64] Mamafih, bu kurumların hem kuruluş yılları, hem de tesis ve tanzimatı hakkında geniş bir malumata sahip olmakla beraber,[65] uzun zaman varlıklarını devam ettiremedikleri neredeyse kesindir; hukuk mektebi anlaşılan o ki 1054 yılından sonra faaliyetini sürdürmemiştir.[66]

Müteakip yıllarda ve Konstantinopolis’in düşüşüne kadar yukarıda tasvir edilen türden herhangi bir yüksekokul ortaya çıkmayacaktır. Manzaraya mezkûr isimsiz öğretmenin okuluna benzer çapta okullar egemen olacak ve onun okulu gibi bunların da sarayla yakın bağları olmayacaktır. Yeni ortaya çıkan veya eskilerin devamı olan başka okullar, Georgios Pakhymeres’in felsefe okulu,[67] Ioannes Argyropoulos’un devlet hazinesinden tahsis edilen imkânlarla desteklenen tıp mektebi,[68] 1430 ila 1448 yılları arasında Konstantinopolis’te evinde felsefe dersleri veren George Skholarios’un okulu gibi, özel eğitim hedefi olan okullardır.[69] İmparatorluğun sonu yaklaşırken eğitim meselelerinde bir çevrim yavaş yavaş fakat istikrarlı olarak kapanışa doğru ilerler görünür ki bu eski tatbikata geri dönüştür.

64 Jacques Lefort, “Rhétorique et politique. Trois discours de Jean Mauropous en 1047”, *Travaux et Mémoires*, 1976, c. 6, s. 265-303, özelikle s. 272-284. Monomachos döneminde eğitim sisteminin yeniden ele alınmasına dair bkz. Wanda Wolska-Conus, “Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque”, *Travaux et Mémoires*, 1976, c. 6, s. 223-243 ve “L’école de droit et l’enseignement du droit à Byzance au XIe siècle: Xiphilin et Psellos”, *Travaux et Mémoires*, 1979, c. 7, s. 1-107; Paul Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, s. 193-248 ve yakın zamanlarda Troianos, *Peges*, s. 216-217 ve nr. 7, 236, nr. 68.

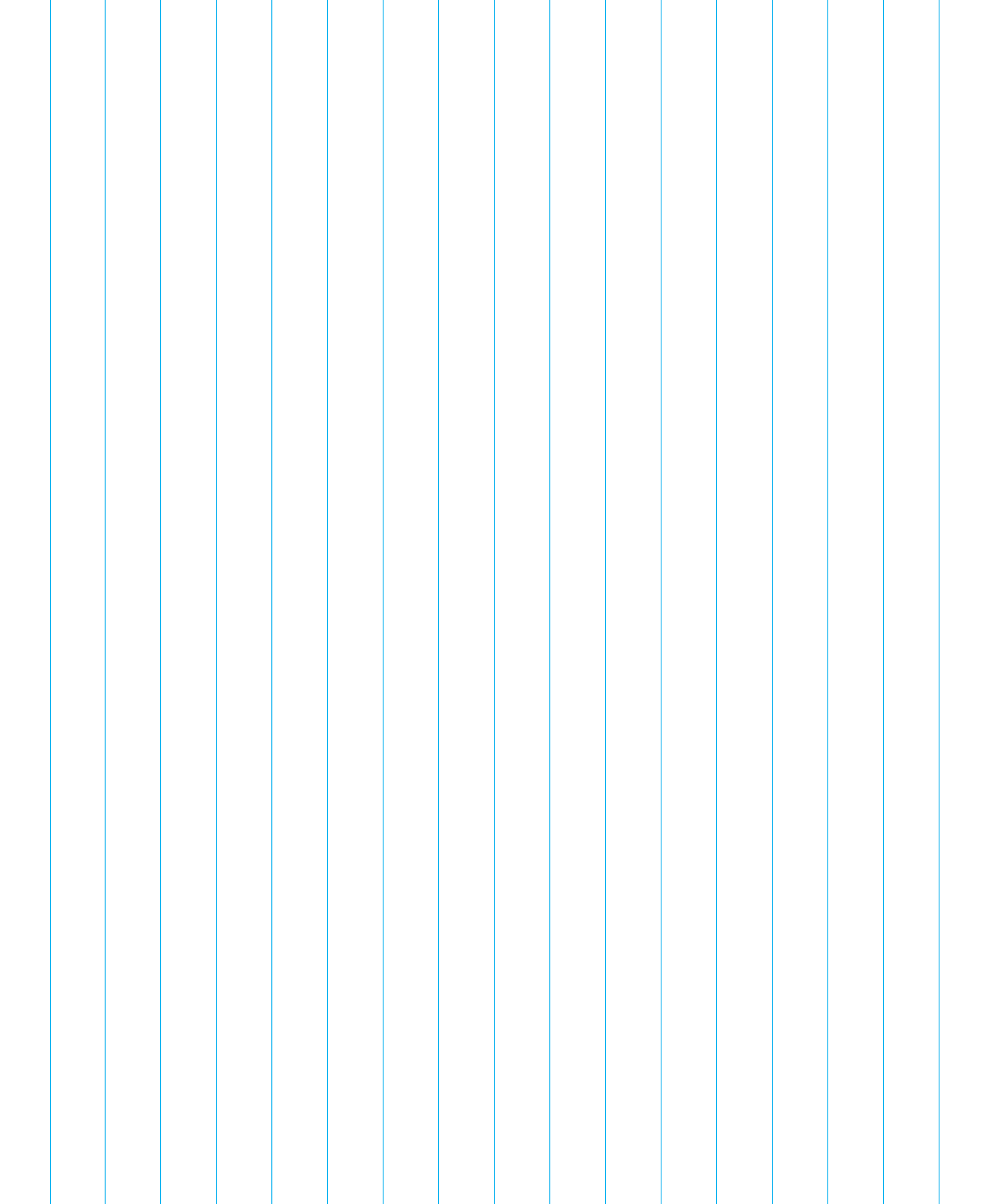
65 *Novella*nın muhtevasına göre, *nomophylax*ın -hukuk mektebinin idaresini üstlenen devlet görevlisinin- kuşkusuz Grekçe konuşması gerekir, fakat işini görebilmesi, vazifelerini yerine getirebilmesi için aynı zamanda yeterli derecede Latince de bilmesi lazımdır.

66 Troianos, *Peges*, s. 217.

67 Eleni Pappa, *Georgios Pachymeres. Scholien und Glossen zu De partibus animalium des Aristoteles (cod. Vaticanus gr. 261),* editio princeps, Athens 2009 ve çok yakınlarda Pantelis Golitsis, “A Byzantine Philosopher’s Devoutness Toward God: George Pachymeres’ Poetic Epilogue to His Commentary on Aristotle’s Physics”, *The Many Faces of Byzantine Philosophy*, ed. Börje Bydén ve Katerina Ierodiakonou, Athens 2012, s. 109-127, tam bir bibliyografya ile.

68 Brigitte Mondrain, “Jean Argyropoulos professeur à Constantinople et ses auditeurs médecins, d’Andronic Éparque à Démétrios Angelos”, *Polypleuros nous. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*, ed. Cordula Scholz ve Georgios Makris, Leipzig 2000, s. 223-250.

69 Marie-Hélène Blanchet, *Georges-Gennadios Scholarios (vers 1400-vers 1472)*, Paris 2008, s. 478 vd.

OSMANLI İSTANBUL'UNDA GELENEKSEL EĞİTİM VE ULEMA

MEHMET İPŞİRLİ*

MEDRESE

Medrese, İslam tarihi ve coğrafyasının meydana getirip geliştirdiği ortak ve geleneksel bir eğitim kurumudur. İslam eğitim sisteminin temel kurumu olan medreseyi Osmanlılar benimsemişler, ancak diğer kurumlarda olduğu gibi medrese sisteminde de önemli değişiklikler yaparak bu sistemin gelişmesini sağlamışlardır. Böylece fiziki şartları, programı ve temsil ettiği zihniyet ile Osmanlı medresesi ortaya çıkmıştır. Medrese Osmanlı döneminde sıbyan mektebinden sonra ortaöğretim, yüksekokul ve üniversite eğitimine tekabül eden, İslamî kimliği sebebiyle sadece Müslümanların devam ettiği bir eğitim kurumudur. Bu sistemde temel unsur ise müderristir. Her medrese genellikle bir müderrisin sorumluluğunda olup belirli sayıdaki talebesini, başta ilmî liyakat ve kabiliyeti olmak üzere bütün yönleriyle tanır, okutabildiği seviyeye kadar okutup sonra kendisinden daha üstün bir âlime tavsiye ile gönderirdi.

İstanbul Medreseleri

Osmanlı Beyliği'nde ilk medreseyi Orhan Bey 1331'de fethinden hemen sonra İznik'te kurmuş, bunu daha sonra Bursa ve Edirne'de tesis edilen medreseler takip etmiştir. Fatih'in İstanbul'u fethiyle başlayan dönem ise Osmanlı ilim ve eğitim hayatında önemli bir dönüm noktasıdır. Fatih, 1453'te fetihten hemen sonra eğitimin kesintiye uğramaması için Zeyrek kiliselerini ve Ayasofya'daki bazı keşiş odalarını eğitime tahsis etti. Ayrıca Ayasofya avlusunda bir medrese inşa edildi. II. Mehmed fetihten hemen sonra Ayasofya'yı fethin sembolü olarak camiye çevirirken burada bulunan papaz odaları da medrese olarak kullanılmaya başlanmıştı. Ayrıca Ayasofya'nın avlusuna tek katlı bir medrese inşa edilmiş, II. Bayezid zamanında üstüne bir kat daha ilave edilerek medrese iki katlı olmuştu. Altmış akçeli en yüksek medreselerden olan Ayasofya Medresesi'nin ilk müderrisi dönemin tanınmış İslam hukuku âlimi, Fatih Sultan Mehmed'in çağının "İmam-ı Azam"ı diye taltif ettiği Molla Hüsrev olmuştur. Ondan sonra Ali Kuşçu ve birçok tanınmış âlim ve şeyhülislam özellikle bu medresede müderrislik yapmıştır. Bunlar arasında XVI. yüzyıl şeyhülislamlarından Hamid Efendi, Abdülkadir Şeyhi Efendi, Çivizade Mehmed Efendi sayılabilir.[1]

Bu arada 1459'da Eyüp Medresesi tamamlanmıştır. Fatih'in Eyüp Sultan Vakfiyesi'nde bu medrese hakkında cami hariminde her nevi güzelliklerle mücehhez ve kubbelerle süslü, on altı odalı (hücreli) yüce ve değerli bir medrese bina edildiğinden bahsedilmektedir.[2] Burası, Dâhil derecesinde elli akçeli bir medrese idi. Tarihçi Âlî, Ayasofya'da bir medrese inşa edilerek müderrisine altmış, Eyüp'te de Dâhil seviyesinde bir medrese teşkil edilerek müderrisine elli akçe verildiğini belirtmektedir.[3]

Bütün bu çalışmaların ardından Fatih, kendi adıyla anılacak büyük külliyenin inşasını başlattı. 1471 yılında tamamlanan külliye içerisinde sekiz medreseden oluşan, Arapça "sekiz avlu" anlamına gelen Sahn-ı Seman ve bunların bir sıra gerisinde yer alan sekiz tetimme medresesi sadece Osmanlı dönemi değil, şüphesiz İslam eğitim tarihi için de yeni bir devrin başlangıcını temsil ediyordu. Bu medrese, konumu, fiziki ve mimari özellikleri, sağlanan maddi imkânları ve bilhassa müfredat programı ile mükemmel bir yükseköğretim ve araştırma kurumu idi. Sahn-ı Seman üzerine çok değerli araştırmalar yapılarak medresenin pek çok yanı aydınlatılmış olmakla birlikte[4] özellikle eğitim programları

* İstanbul Medipol Üniversitesi

1 Cahid Baltacı, *XV - XVI. yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 2005, s. 752-759.

2 *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri, İstanbul 1938,* s. 10-11.

3 Âlî Mustafa Efendi, *Künhü'l-ahbâr*, haz. M. Hüdai Şentürk, Ankara 2003, s. 70.

4 A. Süheyl Ünver, *Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946; Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Ankara 2003.

1- Fatih/Sahn-ı Seman/Akdeniz medreseleri

ile ilgili hâlâ bilinmeyen hususlar bulunmaktadır. Kurumun Marmara tarafındakilere Akdeniz medreseleri, Haliç tarafındakilere Karadeniz medreseleri denilerek denizlerle irtibatlandırılmış olması da manidardır. Her bir medresede on dokuz oda (hücre) ve bir dershane bulunmakta idi. Odalardan on beşi *dânişmend* adı verilen talebeye, diğer dört oda ise müderris, muid, ferraş ve bevvaba tahsis edilmişti. Sekiz medresede toplam 152 oda bulunmakta idi. Medresenin müfredat programları ile Ali Kuşçu, Molla Hüsrev ve Mahmud Paşa'nın ilgilendiği, padişahın da bizzat medreselerin mimarisi ve programları ile yakından alakadar olduğu bilinmektedir. Fatih medreselerinin inşası ile Osmanlı ilim hayatı yeni bir hüviyet ve muhteva kazanmış ve burası esas alınarak medrese dereceleri belirlenmeye başlanmış, daha sonra Süleymaniye medreseleri ile en gelişmiş hâlini almıştır. En yüksek seviyedeki bu medreselere talebe yetiştirmek üzere Sahn medreseleri paralelinde sekiz Tetimme Medresesi teşkil edilmiş, bunların da programları ve işleyiş sistemi hakkında kurallar konulmuştur. Fatih Vakfiyesi'nde müderris, muid ve talebede aranacak vasıflar ayrı ayrı ifade edilmiştir. Nitekim müderrisin vasıfları sıralanırken, sekiz medresenin (Medaris-i Semaniye) her birinde ders vermeye fevkalade yeteneği olan, akli ve naklî ilimlerde benzeri az bulunur ders verme usulünü hakkıyla bilen, topluma faydalı ilimlerin tahsili için büyük çaba sarf etmiş, belirlenen tatil günleri dışında eğitim faaliyetlerini vakıf kurucusunun belirlediği şartlara uyarak hiç aksatmayacak kimsenin müderris olması ve mukabilinde vakıftan günlük elli akçe alması şart koşulmuştur.

Fatih'in teşkilat ve teşrifat kanunnamesinde birkaç cümle içerisinde medreseden bahsedilmekte, özellikle medresenin ismiyle ilgili olarak "Hâliyâ bina eylediğim Medaris-i âliyeye Sahn deyü isim konulmuştur." denilmektedir. Sahn-ı Seman derece itibarıyla yüksek seviyede olup müderrisleri yatay geçişle kadılığa geçmek istediklerinde beş yüz akçeli büyük şehir kadılıklarından birine geçerlerdi.[5] Bu medreseler kuruluşundan 1924'te medreselerin kapatılmasına kadar aralıksız olarak Osmanlı Devleti'ne ve toplumuna hizmet verecek eleman yetiştirmiş ve bunların entelektüel hayatta önemli bir yeri olmuştur.

Sahn-ı Seman'ın arkasında Tetimme medreseleri yer almakta olup buradaki talebeye de *suhte* (*softa*) denilir, dânişmendlerin suhtelerin derslerine yardımcı olması keyfiyeti vakfiyede "Medaris-i kebire hücuratında sakin olan müstaiddin-i kiram medaris-i sagirede sakin olan talebe-i uluma talimi iltizam ederler." şeklinde ifade edilmektedir.

5 Fatih Sultan Mehmed, *Kānûnnâme-i Âl-i Osman*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 2003, s.11.

2- Fatih/Sahn-ı Seman/Karadeniz medreseleri

1530 tarihinde İstanbul'u ziyaret etmiş olan Bedreddin Gazzî, seyahatnamesinde Sahn-ı Seman medreselerinde memleketin en meşhur âlimlerinin dersler verdiğini, külliye imaretinden fukaraya, talebeye, misafirlere, gelip geçenlere hatta yerlilere erkek kadın fark etmeksizin yemek verildiğini, ortadaki büyük cami etrafında bir *mâristan* (hastane) yer aldığını, burada kantarlarla şurup, kehil ve macunların tıp ilmine göre hazırlandığını, ilaçların bulunduğunu, koyun ve çeşitli kuş etlerinin olduğunu, yataklar ve örtüler hazırlanmış olduğunu, hastaların tedavisi için en mahir tabipler ve görevlilerin hizmet ettiğini yazar. Bedreddin Gazzî'ye göre burada verilen, dağıtılan ilaçların haddi hesabı yoktur.[6]

Gelibolulu Âlî, Medaris-i Semaniye ve Sahn medreseleri ismiyle verdiği Fatih medreselerinin her birine elli akçe yevmiye ile birer müderris, dörder akçe günlük, ayrıca ekmek ve çorba ikramıyla birer muidin bulunduğunu ve her bir medresenin 15 hücresinde ikamet eden her bir dânişmende günde ikişer akçe ile ekmek ve çorba verildiğini zikretmektedir. Tetimmelerde kalan talebeye (*suhtegân*) de aylık on iki akçe şem-bahâ (mum akçesi) ve imaretten yemek imkânı sağlanmıştır. Tanınmış bütün İstanbul ulemasının hemen hepsi kariyerinin bir döneminde kısa veya uzun süre mutlaka Fatih medreselerinden birinde müderrislik yapmıştır. Birçok âlimin İstanbul kadılığı, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği yaptıktan sonra Sahn müderrisliğini tercih ettikleri görülmektedir.

Fatih'in vezirlerinden Mahmud Paşa, Davud Paşa, Rum Mehmed Paşa, Murad Paşa da İstanbul'da bugün kendi adlarıyla anılan semtlerde birer medrese inşa ettirmişlerdir.[7]

Fatih'in oğlu II. Bayezid, biri Amasya (1481-1486), diğeri Edirne (1484-1488), üçüncüsü de İstanbul'da (1501-1505) kendi adıyla anılan semtte inşa ettirdiği üç önemli külliye içerisinde mükemmel medreseler kurmakla eğitim ve kültüre ne kadar çok önem verdiğini göstermiştir. II. Bayezid, Bizans dönemi İstanbul'unun önemli bir mekânı olan Beyazıt Meydanı'na inşa etmiş olduğu külliyesi ile eğitim ve kültüre önemli katkı sağlarken diğer taraftan da buraya Türk ve İslam karakterini kazandırmıştır. İstanbul Beyazıt Medresesi kuruluş itibarıyla ellili medrese idi ve vakfiyesinde burada müderrislik görevi şeyhülislamlara şart koşulmuştu. Bu görev dönemin şeyhülislamı Zenbilli Ali Efendi (ö. 1526) ile başlamıştır. Daha sonraki şeyhülislamlar Kemalpaşazade, Sadi Efendi, Çivizade Muhyiddin Efendi, Abdülkadir Efendi, Fenarîzade ve Ebussuud Efendi ile bunları takiben diğer şeyhülislamlar sırasıyla Beyazıt Medresesi'nde müderrislik yapmışlardır.

Ancak şeyhülislamların ağır ve yoğun iş yükü ve sorumlulukları sebebiyle fiilen ders vermeleri bir süre

6 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1965, s. 6.

7 Baltacı, *Medreseler*, s. 404, 545, 601, 575.

3- Ayasofya Medresesi öğrencileri

sonra mümkün olamayınca derslerin bir vekil vasıtasıyla yürütülmesi yoluna gidilerek ders vekâleti[8] ihdas edilmiştir.

Sahn-ı Seman'dan tam bir asır sonra Kanunî Sultan Süleyman tarafından inşa edilen Süleymaniye Külliyesi (1551-1557), özellikle Haliç tarafında yer alan Medrese-i Evvel, Sânî; Marmara tarafında yer alan Sâlis ve Râbi' isimleriyle dört medrese, bir tıp medresesi ve darüşşifa ile darülhadisten oluşmaktadır. Gerek fiziki ve mimari estetiği, gerekse mali imkân ve programlarıyla bu medreseler Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitimde varılan en yüksek noktayı temsil ediyordu. Büyük münşi Celalzade Mustafa Çelebi'nin kaleminden çıktığı kabul edilen külliye vakfiyesi içerisinde medreselerin işleyişine, müderrislere, talebelere, kütüphane ve kitaplara hususi pasajlar ayrılmıştır.[9]

Sonuçta, medrese inşası hususunda İstanbul'un müstesna bir konumu vardı.[10] Fetihten XX. yüzyıl

8 Daha geniş bilgi için bkz. M. İpşirli, "Ders Vekâleti", *DİA*, IX, 183-184.

9 Kemal Edîb Kürkçüoğlu (haz.), *Süleymaniye Vakfiyesi*, Ankara 1962; Yasin Yılmaz (haz.), *Kanuni Vakfiyesi, Süleymaniye Külliyesi*, Ankara 2008.

10 Bazı medreseler kaynaklarda farklı isimlerle geçmekte, bu durum da araştırmacıyı bazen farklı medreseler olduğu yanılgısına düşürmektedir. Mesela Sahn-ı Seman için "Medaris-i Semaniye" ve "Fatih medreseleri" denildiği gibi Bursa Hüdavendigâr

4- Beyazıt Medresesi (İBB, Encümen Arşivi)

başlarına kadar İstanbul'da yüzlerce medrese tesis edilmiştir. Kanunî'nin saltanatında sadece İstanbul'da inşa edilen medrese sayısı 38'dir.[11] XVI. yüzyıl sonlarında İstanbul'da 150 civarında medresenin varlığı tespit edilmektedir. XVII. yüzyıl ortalarında sadece suriçi İstanbul'da 122 medrese vardır.[12] Hezarfen Hüseyin Çelebi 1675'te İstanbul'da *hâric*, *dâhil* ve *mahreç* derecelerinde olmak üzere 126 medrese bulunduğunu zikreder.[13] 1869'da düzenlenen bir listeye göre İstanbul'da kullanılabilir medrese sayısı 166'dır.[14] İstanbul'da XX. yüzyıl başlarında tespit edilmiş 185 medrese bulunmakta idi.[15] Bu rakama kazasker ruznamçelerinde rastlanan yüzlerce "dersiye" dâhil değildir. Bilindiği kadarıyla dersiye, müstakil bir medrese olmayıp cami, medrese, dergâh gibi belirli mekânlarda belirli dersin, özelliklerine vâkıf bir âlim tarafından vakfiyede belirlenmiş ücret karşılığında verilmesi idi. Bunun için muayyen bir gelir tahsisi gerekmekteydi. Bu özellikleriyle bunun medrese sayılması mümkün değildir.[16] İstanbul medreselerinin büyük çoğunluğu suriçinde idi, özellikle de Divanyolu, Beyazıt, Fatih-Çarşamba arası büyük medrese yoğunluğuna sahipti. Buna uygun olarak suriçinde oldukça seviyeli ilmî bir muhit oluşmuştu.

Dânişmend

"Bilgili, ilim sahibi" anlamına gelen Farsça bir kelime olan *dânişmend* genellikle Sahn-ı Seman (Fatih) ve Süleymaniye medreseleri talebesi için kullanılırdı. Bunlar medresede oda sahibi idiler ve mali durumu iyi olanların, hizmetlerini görmek üzere yanlarına çömez alma yetkileri de vardı. Fatih Külliyesi'ne ait muhasebe defterinde dânişmend yerine "talebe" kelimesinin yer alması, bu iki kelimenin o dönemlerde eş anlamlı olarak kullanıldığını göstermektedir. Dânişmendlerin statüleri, genellikle okudukları medreseleri de içine alan vakfiyelerde belirlenmiştir. Fatih Vakfiyesi'ne göre Sahn-ı

Medresesi için de "Kaplıca" veya "Çegirge Medresesi" denilmektedir. Buna benzer onlarca örnek bulunmaktadır.

11 M. İpşirli, "Scholarship and Intellectual Life in the Reign of Süleyman The Magnificent", *The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificent*, ed. Tülay Duran, Istanbul 1988, c. 2, s. 57-58.

12 M. K. Özergin, "Eski Bir Ruzname'ye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri", *TED*, 1974, sy. 4-5, s. 268.

13 Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l- beyan fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Ankara 1998, s. 52.

14 M. S. Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *TED*, 1977, sy. 7-8, s. 277-393.

15 M. S. Kütükoğlu, *XX Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara 2000, s. IX-XIV, 4.

16 M. C. Baysun, "Osmanlı Devri Medreseleri", *İA*, VIII, 74.

5- Yavuz Sultan Selim Medresesi (İBB, Encümen Arşivi)

Seman medreselerinin her birinde on beş dânişmend bulunuyor ve kendilerine ikişer akçe yevmiye ile imaretten ekmek ve çorba veriliyordu. Aynı şekilde Süleymaniye Vakfiyesi'nde, her medresede derslerinde başarılı on beş öğrencinin dânişmend olması ve bunlara vakıftan ikişer akçe yevmiye ödenmesi şart koşulmuştu. Tıp medresesinde ise tıp tahsili için kabiliyeti olan sekiz dânişmendin okuması öngörülmüştü. Dânişmendlere ortaöğretim seviyesindeki talebelere ders verme yetkisi de tanınmıştı. Böylece kendileri bir taraftan müderrislerden ders alırken, bir taraftan da ders vermek suretiyle öğretim kabiliyetlerini geliştirmiş oluyorlardı.

Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren medrese mezunu dânişmendlerin çoğalması ve ulema çocuklarına liyakata bakılmaksızın öncelik tanınması büyük huzursuzluk doğurmuştu. Nitekim Kanunî Sultan Süleyman döneminde bu konuyu topluca padişaha arz eden dânişmendler bunun bir nizama bağlanmasını istemişlerdi. Kanunî de bu işi devrin Rumeli Kazaskeri Ebussuud Efendi'ye havale etmiş ve onun yaptığı düzenlemeler uzun süre uygulanmıştı.

Medrese Mezunları ve Müderrislik İmtihanları

İlk dönemlerde medrese mezunları, müderris olmada da bir problemle karşılaşmıyorlardı. Fakat XVI. yüzyıldan itibaren mezun sayısı artınca mevcut medrese müderrislikleri yetmemeye başladı. Tanınmış medreselerde müderrislik kadrosu açıldığında bu göreve birden fazla talip çıkması durumunda bunlar arasında imtihan yapılırdı. Bu imtihanda adaylardan bir konuyu değerlendiren bir risale yazmaları istenirdi. Bu durum bilhassa İstanbul'da büyük medreselerde yaşanmakta idi. İmtihanlar çok defa büyük camilerden birinde Rumeli ve Anadolu kazaskerinin de iştirakıyla halka açık olarak gerçekleşirdi. 1528'de Fatih medreselerinden birinin müderrisliği boşalınca Sahn payesiyle Edirne Darülhadisi müderrisi Kılıççızade İshak Çelebi (ö. 1537), Edirne Üç Şerefeli müderrisi Çivizade Muhyiddin Mehmed ve Bursa Sultaniye müderrisi İsrafilzade Fahreddin efendiler imtihana başvurmuşlardı. Rumeli Kazaskeri Fenarîzade Muhyiddin ve Anadolu Kazaskeri Kadirî efendiler huzurunda Ayasofya Camii'nde yapılan imtihanda cevapları ihtiva eden risaleler değerlendirilmiş, ayrıca adaylar arasında cevaplarla ilgili tartışma da düzenlenmişti.[17]

Kılıççızade'nin, Sahn-ı Seman müderrisliği için *el-Mevakıf*'tan Arapça olarak hazırladığı bu metin daha sonra

17 Nev'îzâde Atâî, *Hadâiku'l-hakāik fî tekmileti'ş-Şekāik*: *Zeyl-i Şekāik*, haz. A. Özcan, İstanbul 1989, s. 134.

6- Süleymaniye Medresesi ve Sıbyan Mektebi (sol başta iki kubbeli)

Risâle-i imtihâniyye adıyla meşhur olmuştur; İstanbul kütüphanelerinde birçok nüshası bulunmaktadır.[18] Müderris Kara Abdurrahman Efendi 40 akçe ile İstanbul'da Efdalzade Medresesi'ne talip olmuş, müracaat eden müderrisler arasında yapılan imtihanı kazanarak 950'de (1543-1544) bu medreseye tayin olunmuştur.[19] İmtihanda risale yazma son dönemlere kadar devam etmiştir. Son örneklerinden biri Hüsrev Hoca'nın (ö. 1953) ruûs imtihanında yazdığı risaledir.

Öte yandan bazı Osmanlı kaynaklarında medrese mezunlarının İstanbul'da müderrislik için imtihana nasıl girdiği ve onlara hangi derslerden sorular sorulduğu hakkında dikkat çekici bilgiler vardır. XVIII. yüzyılın son çeyreğine ait bir kaynakta Şeyhülislam Dürrîzade Mehmed Arif Efendi'nin müderrislik imtihanı yapmak için padişah tarafından görevlendirildiği, İstanbul'da cuma günü başlayan imtihana 199 kişinin katıldığı, imtihan heyetinin bunları üç kısma ayırdığı, *el-Mutavvel*'den bir konunun ders olarak tayin edildiği, bir hafta süren imtihanın tamamlanmasından sonra mevalizadeler dâhil altmış dört kişinin seçildiği ve bunların dersiyelere dağıtıldığı belirtilir.[20] Yine aynı kaynakta (s. 123-124) silsile hâlindeki müderris tayinleriyle ilgili kayıtlara rastlanır.

Dânişmendler içinden temayüz edenlerin bürokraside görev yapmaları da mümkündü. Nitekim Celalzade Mustafa Çelebi henüz Sahn-ı Seman'da dânişmend iken Veziriazam Pîrî Mehmed Paşa'nın dikkatini çekerek onun divan kâtibi olmuştu. Osmanlı toplumunda reayadan bir kimse medrese tahsili görerek dânişmend olunca reaya olmaktan kurtulup imtiyazlı bir sınıf olan askerî zümreye girer, ancak ailesi reaya olarak kalırdı.[21]

İstanbul medreselerinde eğitimini tamamlayan mezunlar Anadolu, Rumeli ve Arabistan'dan oluşan Osmanlı coğrafyasında eğitim, yargı ve dinî hizmetleri ifa ederler, ayrıca defterdarlık, nişancılık gibi bürokratik görevlerle, özellikle Müslüman ülkelerde elçilik gibi hizmetlerde bulunurlardı.

Medreselerin Gelir Kaynakları

Süleymaniye Külliyesi'nin vakfiyesi iki kere yayınlanmış olup[22] giriş kısmından sonra Kanunî'nin tuğrası ve altında

18 Hamdi Savaş, "İshak Çelebi, Kılıççızâde", *DİA*, XXII, 528.

19 Baltacı, *Medreseler*, s. 757.

20 F. Emecen (haz.), *Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi: İstanbul'un Uzun Dört Yılı: 1785-1789*, İstanbul 2003, s. 112-114.

21 *Kanunnâme*, Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 1004, vr. 79; *Süleymaniye Vakfiyesi*, Ankara 1957, s. 74-85, 87; Lutfî Paşa, *Âsafnâme*, haz. M. Kütükoğlu, İstanbul 1991, s. 41; Cevdet Paşa, *Târih*, İstanbul 1309, c. 1, s. 109 vd.; Ahmed Refik [Altınay], *Onuncu Asrı Hicrîde İstanbul Hayatı*, (İstanbul 1332), Ankara 1987, s. 51-52; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, tür. yer.; M. İpşirli, "Danişmend", *DİA*, VIII, 464-465.

23 K. Edip Kürkçüoğlu ve daha sonra Yasin Yılmaz.

ise Rumeli Kazaskeri Hamid Efendi'nin (ö. 985/1577) imzalı tasdiki bulunmaktadır. Vakfiyenin giriş kısmında hayır hasenatla ilgili ayetler ve hadislere yer verilmiş, sonra vakfedilen onlarca mülkler, köyler (akarat-ı mevkufe) tek tek zikredilmiştir. Vakfiye metninde toplam 217 köy, otuz dört mezra, iki ada -Gökçeada ve Semadirek- üç mahalle, yedi değirmen, iki dalyan, iki iskele, altı köy mahsulü, iki çiftlik, bir çayırlık, üç hisse vakfedildiği bilgisi verilmiştir. Vakfiyelerden anlaşıldığına göre Fatih Külliyesi'nin gelir kaynaklarını büyük ölçüde dükkân, han, hamam, evler değirmenler vs.nin kira gelirleri teşkil ederken, Süleymaniye Külliyesi'nin gelir kaynaklarının ağırlıklı olarak zirai topraklar ve onların mahsulleri teşkil ediyor olması dikkati çekmektedir. Vakfiyenin sonunda da Süleymaniye'de okutulan ve okunan kitapların listesi yer almaktadır.

Süleymaniye Külliyesi'nin 1585-1586 yıllarına ait 9.039.602 akçe tutan toplam gelirleri arasında medrese görevlilerinin yıllık toplam ödenekleri 259.200 akçe tutmaktadır.[23] Küçük ve mütevazı ölçekteki medreselerde bu miktarların çok daha düşük olduğu görülmektedir.[24]

Daha sonraları devlet, her vesile ile yeni medreseler teşkiline çalışmıştır. Nitekim 1675'teki sünnet düğününde tamamen boşalmış olan Galatasaray ve İbrahim Paşa Sarayı medrese hâline getirilerek buralara münasip müderrisler tayin edilmiştir.[25]

İcazetnameler

Medrese eğitiminin yüzyıllar boyunca yerleşmiş bazı özellikleri vardı. Bu sistemde temel unsur müderristi. Bir beyitte şöyle denilmektedir:

İptidâ her ilmin ehlini bul, arayıp Rum u Şâm
Ba'dehû eyle telemmüz cidden cehd et subh u şâm

Bu durum icazetnamelerde açık olarak görülmektedir. Burada müderrisin hangi medresede okuduğu değil, hangi hocalara ve ona bağlı olarak hangi geleneğe mensup olduğuna zincirleme olarak vurgu yapılmaktadır. Bu, İslam dünyasının Gazzalî, Fahreddin Razî, Sadeddin Taftazanî, Seyyid Şerif Cürcanî gibi tanınmış üstatlarına, hatta bazen dört halifeye ve Hz. Peygamber'e kadar uzanan bir silsile teşkil ederdi.[26]

İcazetnameler tarihî seyir içerisinde bazı farklılıklar ihtiva etmekle birlikte bazı kısımlardan oluşurdu. Besmele, Allah'a hamd ü sena, Hz. Peygamber'e salat u selamdan sonra ilmin ve ilim tahsilinin önemi üzerinde durulur, sonra talebenin ve hocanın isminden, hoca

23 Ö. L. Barkan, "Süleymaniye Camii ve İmareti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu", *VD,* 1971, sy. 9, s. 109-161, bilhassa s. 125, 133.

24 Bkz. Ö. L. Barkan, E. H. Ayverdi (haz.), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul 1970, tür. yer.

25 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât,* haz. A. Özcan, Ankara 1995, s. 68.

26 Örnekler için bkz. Cemil Akpınar, "İcazet", *DİA*, XXI, 393-400.

7- Sultanahmet Medresesi

silsilesinden, okutulan kitaplardan bahsedilir, icazet alan talebeye ders verme yetkisinin verilmesi gibi hususlardan sonra hocanın imzası, mührü vesaire yer alırdı. İcazetnamenin temel vasfı resmî ve kurumsal olmayıp tamamen şahsi olması idi.[27] İstanbul'da medrese eğitimi belirli ilim dallarının belirli süreler içerisinde tamamlanması ile olup buna *tekmil-i nüsah* (*ikmal-i nüsah*) denilirdi. Bu tahsil bazı özel hâllerde medrese dışında da tamamlanabilirdi. Ancak, genel olarak Razî ekolünün Osmanlı ilim hayatı ve medrese eğitim sisteminde Molla Fenarî, Molla Yegân, Hızır Bey ve sonraki bilginler ile devam eden etkisi büyük idi.[28] Bu eğitim sadece İstanbul ile hatta Osmanlı ülkesi ile sınırlı olmayıp Darülislam[29] olarak bilinen İslam coğrafyasında medrese eğitiminin serbestçe alınması bir gelenekti. İlim tahsili için seyahatin kutsallığı özellikle hadislerde vurgulanmış, uygulamada ise ilim taliplerinin tükenmek bilmeyen bir gayret ile devamlı olarak şehirden şehire, medreseden medreseye gitmeleri yerleşmiş bir gelenek olmuştur. Ancak bu seyahatlerde esas arananın medrese olmayıp hoca olduğu da bir gerçektir.

27 Akpınar, "İcazet", XXI, 398.

28 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 76-77.

29 *Ülke* kavramı için bkz. Ahmet Özel, *İslam Hukukunda Ülke Kavramı, Dârülislâm-Dârülharb*, İstanbul 1991.

Dersler ve Konular

Geniş mali imkânlara ve zengin bir programa sahip İstanbul medreseleri programında yer alan konular ve dersleri, akli ve naklî, dinî ve din dışı ilimler, yüksek ilimler ve alet dersleri, doğrudan ve dolaylı olarak programda okutulan dersler olmak üzere çeşitli bakımlardan sınıflandırmak mümkündür. Bütün bu ilimlerin okutulması İslamî bir anlayış ve zihniyet içerisinde olurdu. Böylece medreseler sadece Müslüman zümreye eğitim imkânı sağlardı. Medresede okutulan ilimler, esas itibarıyla cüziyyat denilen, hesap, hendese, hey'et ve hikmet dersleri; alet ilimleri (*ulûm-ı âliye*) kabul edilen belagat (maânî, bediî, beyan), mantık, Kelam, Arap sarf ve nahvi, dil ve edebiyatı dersleri; yüksek dersler (*ulûm-ı 'âliye*) denilen tefsir, hadis ve fıkıh derslerinden oluşmakta idi. Medreselerde derslerde belirli kitaplar takip edilirdi. Ders kitaplarının hemen tamamı Arapça idi. Ancak eğitim dili Türkçe, eğitim metodu ise genelde takrir ve müzakere tarzında idi. Medrese ve bütünüyle Osmanlı bilim hayatı kendine has zengin bir terminolojiye sahiptir. Bu; medrese

8- Bir müderrisin ders okutması (Taeschner)

teşkilatı, eğitim görevlileri, tayin ve azilleri, medrese yönetim ve denetimi, eğitim dereceleri, okunan dersler ve takip edilen kitaplar çerçevesinde oluşmuş bir terimler topluluğudur. Bu aynı zamanda Türk eğitim tarihi için zengin bir mirastır. Bunlar arasında yaygın olarak bilinenler yanında oldukça teknik seviyede kalmış olanlar da vardır.

İstanbul medreseleri ve onu takiben bilhassa Balkan şehirlerinde görülen başlıca dersler ve en çok t akip edilen ders kitapları zengin bir liste oluşturmaktadır. Bunlardan en çok takip edilenler arasında; tefsirde Kadı Beyzavî, *Envârü't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl* (Beyzavî tefsiri); Mahmud Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl* (kısaca *el-Keşşâf*) tefsirleri; hadiste *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim*, *eş-Şifâ*; fıkıhta *Hidâye*, *Vikâye*, *Mülteka'l-ebhur*; kelamda *Hâşiye-i Tecrîd*, *Şerhu Mevâkıf*; mantıkta Furfuriyus'un (Porphyrios) *Îsâgûcî*'si (*Eisagoge*) üzerine yazılmış *Şerhu Îsâgûcî*; Ali b. Ömer el-Kazvinî'nin (ö. 675/1277) *eş-Şemsiyye* adlı eserine Necmeddin Ömer el-Kâtibî tarafından yazılan *Şerh-i Şemsiyye* eserleri başlıcaları idi.

Böylece müderris, Gazzalî, Nesefî, el-Îcî, Sadeddin Taftazanî, Seyyid Şerif Cürcanî, Kadı Beyzavî, Zemahşerî ve Razî gibi İslam dünyasının büyük üstatlarının klasik metinler hâline gelmiş olan Arapça kitapları takrir edilir, *mübâhase* denilen tartışma ise Türkçe yapılırdı.

İlk Osmanlı medreselerinde ders veren âlimler çoğunlukla tahsillerini Arap dünyasında tamamlamış olduklarından medresede sadece Arapça eserler takip edilmekle kalmayıp âlimlerin bu dilin konuşulması hatta yazılmasında bile başarılı oldukları düşünülebilir. İstanbul'un fethinden sonra medreselerde müderrislik yapan Molla Hüsrev, Hızır Bey, Ali Kuşçu ve Hocazade gibi müderrisler Arapça eserler yazmış, Arapça takrir yapabilecek âlimlerdi. Daha sonra tahsil ve tedris için seyahat ve büyük merkezleri ziyaret önemli ölçüde azalmıştı. Böylece ağırlıklı olarak dersler Türkçe takrir

9- Fatih, Saraçhane'deki Ebu'l-Fazl Medresesi (İBB, Encümen Arşivi)

edilir olmuştu. Medrese ders kitapları İslam dünyasında meşhur, üzerlerine pek çok şerh ve haşiyelerin yazıldığı kitaplardı. Bunlar genellikle Osmanlı öncesi dönemde yazılmış eserler olmakla birlikte, içlerinde Molla Fenarî'nin *Fusûlü'l-bedâyi*'i, Molla Hüsrev'in *Dürer* ve *Gurer*'i, ayrıca *Mirkâtü'l-vusûl* ile bunun şerhi *Mir'âtü'l-usûl*'ü, Molla Gürani'nin *Gayetü'l-emânî* ve Ebussuud'un *İrşâdu akli's-selîm* tefsirleri, Birgivî'nin nahvden *Avâmil* ve *Izhâr* kitapları, İbrahim Halebî'nin *Mülteka'l-ebhur*'u gibi Osmanlı âlimleri tarafından yazılanları da vardı. Bunlardan ayrı olarak Osmanlı âlimleri tarafından önceki eserlere yazılan şerh ve haşiyeler de doğrudan ders kitabı veya yardımcı kitap olarak medreselerde takip edilirdi.

XVII-XVIII. yüzyıllarda medreselerde okutulan konular ve derslerle ilgili nesir ve nazım müfredat programlarının yazıldığı bilinmektedir. İshak Tokadî'nin (ö. 1688) *Manzûme-i Tertib-i Ulûm*'u, Saçaklızade Muhammed Mar'aşî'nin (ö. 1732) çok kapsamlı ve sistemli Arapça *Tertibü'l-ulûm*'u, Müderris Ali Uşşakî'nin (ö. 1786) *Kasîde fi'l-kütübü'l-meşhûre fi'l-ulûm*'u bir heyet tarafından Fransa'nın medreseler hakkındaki bir sorusu üzerine hazırlanan *Kevâkib-i Seb'a* ve nihayet Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (d. 1703-ö. 1780) *Tertib-i Ulûm* adlı eserleri bu hususta aydınlatıcıdır.[30] 1728-1741 yılları arasında İstanbul'da Fransız büyükelçisi olan Marquis de Villeneuve, Bâbıâli'ye resmen müracaat ederek hükûmeti adına medrese eğitimi ve mahiyeti hakkında bilgi istemiş, Reisülküttab Mustafa Efendi'nin başkanlığında bir heyet medrese müfredat programı ve eğitim metotları hakkında iki bölümden oluşan *Kevâkib-i Seb'a* adıyla bir eser hazırlayıp büyükelçiye vermiştir.[31] *Kevâkib-i Seb'a*'da Osmanlı medreselerinde, sınıfın değil dersin geçildiği; her dersin başlangıç (*iktisâr*), orta (*iktisâd*), ileri (*istiksâ*) seviyelerinde ele alınıp böylece her ders için en az üç kitabın takip edildiği belirtilmekte; talebenin derse hazırlanması, dersin işleniş tarzı, hoca-talebe münasebetleri hakkında önemli bilgiler verilmektedir.[32]

XVI. yüzyıl başlarında Taşköprülüzade, XVII. yüzyılda Kâtib Çelebi (ö. 1658), daha sonraları Şeyhülislam Feyzullah Efendi (ö. 1703), Bursalı İsmail Hakkı Efendi (ö. 1725); Abdullah el-Ahıskavî (ö. 1803)

30 Ö. Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Ankara 2001, s. 21-46.

31 Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, s. 21-46.

32 C. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul 1997, c. 1, s. 69-77; Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, s. 39.

10- Fatih, Saraçhane'deki Ebu'l-Fazl Medresesi (İBB, Encümen Arşivi)

ve nihayet XIX. yüzyılda Cevdet Paşa (ö. 1895) medrese programları hakkında önemli bilgiler vermektedir.[33] Nitekim Taşköprülüzade 1524-1545 arasında en aşağı 60 akçeli medreseden en yüksek medreseye kadar muhtelif medreselerde kelamdan *Hâşiye-i Tecrîd* ve *Şerh-i Mevâkıf*'ı; fıkıhtan *Şerh-i Ferâiz*, *Sadru'ş-şerî'a* ve *Hidâye*'yi; usul-i fıkıhtan, *Tavzîh* ve *Telvîh*'i; hadisten *Mesâbih* ve *Meşârık*'ı, *Buharî*'yi; tefsirden *Beyzâvî Tefsiri*'ni; belagattan *Mutavvel* ve *Şerh-i Miftâh*'ı takip ettiğini otobiyografisinde belirtmektedir.[34]

XV-XVI. yüzyıllarda felsefi konular, matematik, mühendislik ve tıp gibi teknik konular Osmanlı medrese programında etkili bir şekilde yer almakta ve okutulmakta iken, bu konu ve derslerin medreselerden tedricen neden ve nasıl çekildiği ve neden bunlara rağbet edilmez hâle gelindiği üzerinde çok durulan bir tartışma konusudur. Taşköprülüzade daha 1540'larda medresede tartışmalı kelam ve matematik bahislerinin ulema arasında önemini yitirmesinden, ilim seviyesinin düşmesinden şikâyet etmektedir.[35] Ancak kelam ve felsefe bahislerinin Kâtib Çelebi'nin *Mizanü'l-hak* adlı eserinde belirttiği şekilde terk edildiği ifadesinin gerçekle bağdaşmadığı görülmektedir. İstanbul'da Kadızadeliler ve Sivasîler arasındaki yersiz ve talihsiz tartışmaları bizzat yaşamış olan Kâtib Çelebi muhtemelen bunun da tesiri ile artık seviyeli, faydalı kelam ve felsefe tartışmalarının yerini kendi zamanında lüzumsuz zıtlaşma ve inatlaşmaların aldığını belirtmek istemektedir. Kâtib Çelebi medreselerde matematik derslerinin de artık eskisi gibi okutulmadığını belirtip matematik okumamış bir kadı efendiye eni, boyu, yüksekliği ikişer arşın olan bir kuyu ile dörder arşın olan kuyunun birbirine nispetini sorduğunu yanlış olarak iki katı cevabını aldığını, aynı soruyu matematik bilen kadıya sorduğunda doğru olarak sekiz katı cevabını aldığını söylüyor ve medreselerde fıkhi meseleler için lüzumlu olan matematik ve hesap derslerinin okutulması hususunu anlatmak istiyordu.[36]

33 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c. 1, s. 97-106.

34 Mecdî, *Şekāik Tercümesi*, haz. A. Özcan, İstanbul 1989, s. 525-526; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 41; M. Hızlı, *Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Bursa 1997, s. 146-147.

35 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klâsik Çağ: 1300-1600,* çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003, s. 187.

36 Kâtib Çelebi, *Mîzanü'l-hak fî ihtiyâri'l-ehak*, haz. O. Şaik Gökyay, İstanbul, ts.

11- Osmanlı medrese talebeleri kırda (TSMK, *I. Ahmed Albümü*)

Medrese ders programı içerisinde tarih, coğrafya, Türk edebiyatı, Fars edebiyatı yer almadığı hâlde bilhassa İstanbul medreselerinden yetişen ve daha sonra yıllarca müderrislik yapan birçok âlimin mükemmel tarih kitapları yazdıkları, değerli şiirler içeren Türkçe divan sahibi oldukları görülmektedir. Medresede tefsir, hadis, kelam gibi temel derslerin bahisleri tarih bilmeyi ve müderris tarafından açıklamalar yapmayı gerektirmekte idi. Ayrıca müderrislerin mensup olduğu ilmî muhitte tarih sohbet ve tartışmaları en çok zevk alınan konular idi.

Ahmed Cevdet Paşa, XIX. yüzyılın ikinci yarısında medrese eğitiminin şekli, uygulanışı, hakkında hatırat olarak bilgi vermektedir. Buradan öğrendiğimize göre, birçok talebe medrese odalarında kalmayıp "neharî" olarak medrese derslerine devam ediyor, ayrıca hafta sonu tatillerinde geceleri sıklıkla ilmî toplantılar yapıyorlardı. Cevdet Paşa, bayram tatili hariç bazı hocaların derse devam ettiğini; talebelerin kanaatkâr ve perhizkâr bir hayat yaşadığını, çok mahdut bir gelire sahip olduğunu anlatmaktadır.[37]

Medreselerin Dereceleri

İstanbul'da medreselerinde dereceleri göstermek üzere birbirinden ayrı gibi görünen aslında birbiriyle bağlantılı olan üç ayrı usulün kullanıldığı bilinmektedir. Bunlar *Hâşiye-i Tecrîd*, *Miftâh*, *Telvîh* medreseleri şeklinde kitap adlarına göre; 20'li, 30'lu, 40'lı, 50'li, 60'lı şeklinde müderrisine ödenen günlük ücretlere göre ve nihayet Fatih ve Süleymaniye medreseleri esas alınarak Hâric, Dâhil, Sahn, Altmışlı, Süleymaniye, Darülhadis şeklinde dereceler olarak belirlenmiştir. XVII. asır sonlarından itibaren giderek, iki Hâric, iki Dâhil, iki Sahn, iki Altmışlı, üç Süleymaniye ve bir Darülhadis medreseleri olmak üzere İbtida-i Hâric, Hareket-i Hâric; İbtida-i Dâhil, Hareket-i Dâhil; Mûsıla-i Sahn, Sahn-ı Seman; İbtidâ-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı; Mûsıla-i Süleymaniye, Süleymaniye, Hâmise-i Süleymaniye, Darülhadis-i Süleymaniye dereceleri oluştu.[38] Bu sistem imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. Osmanlı medrese sisteminde özellikle XVI. asır ortalarından itibaren kendi içinde çeşitli hareketliliğin yaşandığı izlenmektedir. Bunlar

a) Medrese, kadılık ve müftülük derecelerinin birbirine uyumu sağlanarak çok sıklıkla müderrislikten kadılığa, bazen de kadılıktan müderrisliğe geçişin olduğu görülmektedir. Burada yerleşmiş bir teamül vardı.[39]

b) İstanbul'da medrese derecelerinin çok sık olmasa da değiştiği görülmektedir. Mesela, 1548'de Şehzade Medresesi elli akçelik iken altmış akçeliye; 1623'te Hâric seviyesinde olan Mehmet Paşa Medresesi Dâhil derecesine yükseltilmiş; Dâhil derecesinde olan Soğukkuyu Medresesi Hâric derecesine düşürülmüştür.

İstanbul'da Sinan Paşa Darülhadisi 1622'de, Eyüp'te Zal Paşa Sultanı Medresesi 1619'da Altmışlı'ya yükseltilmiştir. Medrese derecelerinde bu değişiklikler genellikle müderrislerin kıdem durumlarıyla ilgili olması dolayısıyla bir süre sonra medrese eski derecesine dönmektedir.[40]

37 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, haz. C. Baysun, Ankara 1967, c. 4, s. 2-8.

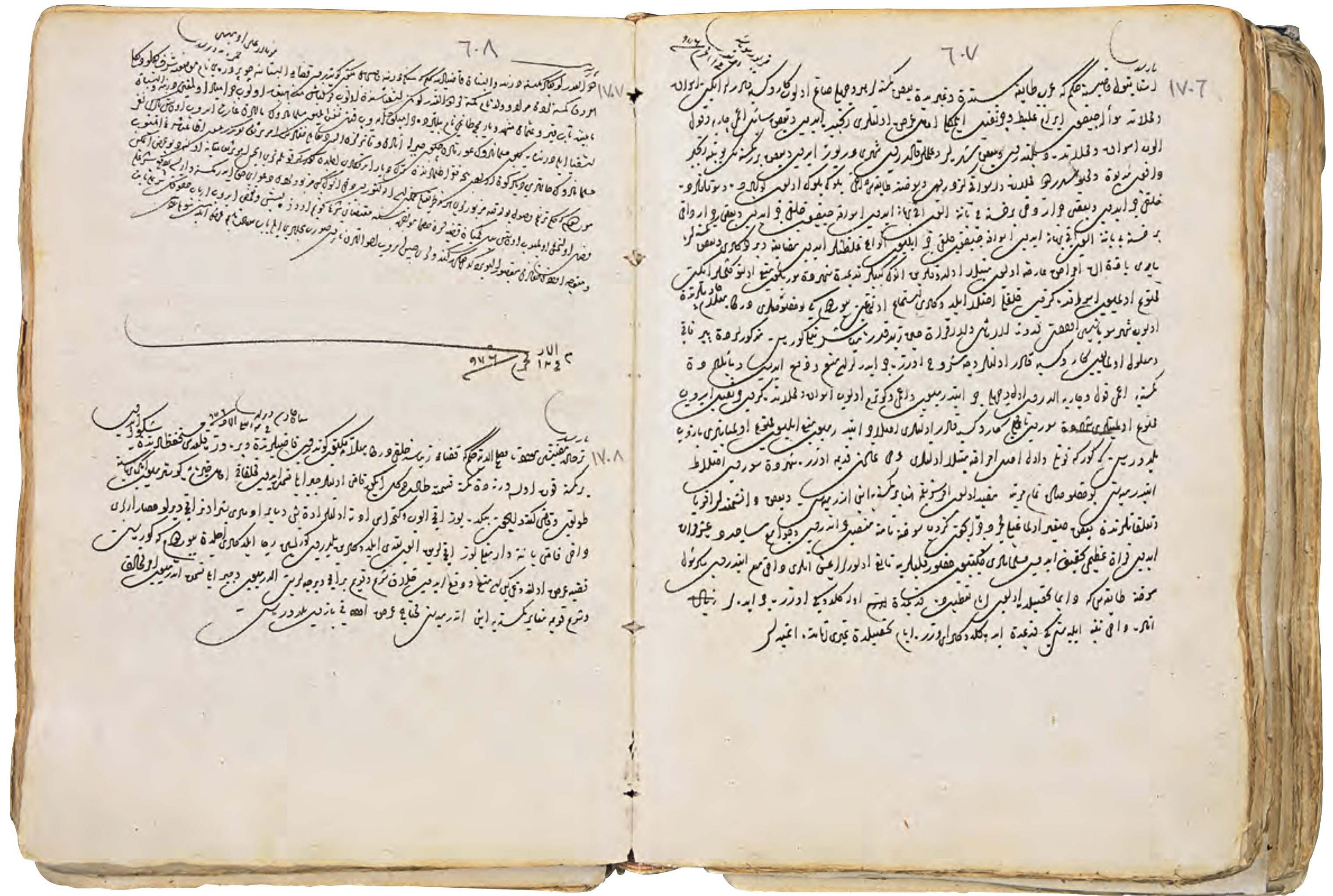
38 Cevdet, *Târih*, c. 1, s. 108-117.

39 İnalcık, *Klâsik Çağ*, s. 174.

40 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 62-63.

XVI. ASIR SONLARINDA İSTANBUL MEDRESELERİ

1. Âmâ Hasan Efendi Medresesi
2. Cafer Çelebi Medresesi
3. Cenabî Efendi Medresesi
4. Cerrahbaşı Medresesi
5. Emre Hoca Medresesi
6. Eyyühüm Ahmet Efendi Medresesi
7. Firuz Ağa Medresesi
8. Hasan Çelebi Medresesi
9. Hatip Mehmet Medresesi
10. Hoca Ahmet Medresesi
11. Hoca Ebubekir Medresesi
12. İlyas Kethüda Medresesi
13. Kadı Abdülhalim Medresesi
14. Kadı Süleyman Medresesi
15. Kâtip Mehmet Bey Medresesi
16. Mir Ali Sinan Ağa Medresesi
17. Yahya Efendi Medresesi, Yoros Anadolukavağı
18. Fatma Hatun Medresesi
19. Ferruh Kethüda Medresesi
20. Hızır Çavuş Medresesi
21. Hoca Ahmet Medresesi
22. Kadı Mahmut Medresesi
23. Kırmastî Medresesi
24. Molla Şeref Medresesi
25. Molla Yeğen Medresesi
26. Mustafa Ağa Medresesi
27. Tahta Kadı Medresesi
28. Yahya Efendi Medresesi, Beşiktaş
29. Ali Paşa Medresesi
30. Atik Nişancı Medresesi
31. Baba Çelebi Medresesi
32. Başçı İbrahim Medresesi
33. Behram Kethüda Medresesi
34. Cambaz Mustafa Medresesi
35. Defterdar Ahmet Medresesi
36. Habbaziye Medresesi
37. Hacı Kadın Medresesi
38. Hekimzade Molla Kestel Medresesi
39. Hürremiyye Medresesi
40. Kovacı Dede Medresesi
41. Süleyman Subaşı Medresesi
42. Şeyhülharem Medresesi
43. Yusuf Ağa Medresesi
44. Abdurrahman Paşa Medresesi
45. Abdüsselam Medresesi
46. Ahmet Paşa Medresesi
47. Alaeddin Tekkesi Medresesi
48. Ali Paşa Medresesi
49. Atik Ali Paşa Medresesi
50. Ayşe Sultan Medresesi
51. Beyazıt Medresesi
52. Cafer Ağa Medresesi
53. Cedid Nişancı Medresesi
54. Cemal Halife Medresesi
55. Cezerî Kasım Paşa Medresesi
56. Davut Paşa Medresesi
57. Eski İbrahim Paşa Medresesi
58. Eyüp Sultan Medresesi
59. Fethiye Medresesi
60. Fethiye-i Sinan Paşa Medresesi
61. Gazanfer Ağa Medresesi
62. Gevher Han Sultan Medresesi
63. Güzelce Kasım Paşa Medresesi
64. Hacı Hasanzade Medresesi
65. Hadım Hasan Paşa Medresesi
66. Hadım İbrahim Paşa Medresesi
67. Hammamiye Medresesi
68. Haseki Sultan Ka'riye Medresesi
69. Hatice Sultan Medresesi
70. Haydar Paşa Medresesi
71. Hayrettin Paşa Medresesi
72. Hızır Çelebi Medresesi
73. Hoca Hayrettin Medresesi
74. Hüsrev Kethüda Medresesi
75. İbrahim Kethüda Medresesi
76. İsmihan Sultan Eyüp Medresesi
77. İsmihan Sultan Fethiye Medresesi
78. Kadı Hüsam Medresesi
79. Kalenderhane Medresesi
80. Kaptan Sinan Paşa Medresesi
81. Kara Ahmet Paşa Medresesi
82. Kepenekçi Sinan Paşa Medresesi
83. Kılıç Ali Paşa Medresesi
84. Koca Mustafa Paşa Medresesi
85. Koca Sinan Paşa Medresesi
86. Kürkçübaşı Medresesi
87. Mahmut Paşa Medresesi
88. Manav Kadı Medresesi
89. Mehmet Ağa Medresesi
90. Merdumiye Medresesi
91. Mesih Paşa Medresesi
92. Mihrimah Sultan Edirnekapı Medresesi
93. Mihrimah Sultan Üsküdar Medresesi
94. Molla Güranî Medresesi
95. Murat Paşa Medresesi
96. Osman Paşa Medresesi
97. Papaszade Mustafa Çelebi Medresesi
98. Perviz Efendi Medresesi
99. Pîrî Mehmed Paşa Medresesi
100. Rum Mehmet Paşa Medresesi
101. Rüstem Paşa Medresesi
102. Saatçi Hasan Paşa Medresesi
103. Sahn-ı Seman Medresesi (Sekiz Medrese; Sekiz Tetimme Medresesi)
104. Sekban Ali Medresesi
105. Seyfi Efendi Medresesi
106. Sitti Hatun Medresesi
107. Siyavuş Paşa Medresesi
108. Sokullu Mehmet Paşa Medresesi
109. Şah-ı Hûbân Medresesi
110. Şah Kulu Medresesi
111. Şah Sultan Medresesi
112. Şeyhülislam Eftalzade Medresesi
113. Şeyhülislam Hamid Efendi Medresesi
114. Şeyhülislam Zekeriyya Efendi Medresesi
115. Taşzade Medresesi
116. Tûtî Latif Medresesi
117. Ümmü Velet Medresesi
118. Yahya Efendi Medresesi
119. Yeni Ali Paşa Medresesi
120. Yusuf Paşa Medresesi
121. Zal Mahmut Paşa Medresesi
122. Zeyni Çelebi Medresesi
123. Zeyrek Medresesi
124. Atik Valide Medresesi
125. Ayasofya Medresesi
126. Haseki Sultan Medresesi
127. Süleymaniye medreseleri (Dört Medrese)
128. Şehzade Medresesi

12- İstanbul kadısına medrese talebelerinin tatil zamanı dışında cerre çıkmamalarına ve bazı kişilerin talebe diye ortaya çıkıp cami ve mescitlerde Kur'an-ı Kerim'i tahfif ederek aşir okumalarına izin verilmemesine dair 6 Temmuz 1568 tarihli hüküm (BOA, MD, nr. 7/607/1706)

Medreselerin Yönetim ve Denetimi

İstanbul'da, genelde Osmanlılarda, medrese esas itibarıyla bir vakıf kurumu olduğundan işleyişi, mali kaynakları ve kaynakların kullanılması ve denetlenmesi tamamıyla vakıf kuralları içinde yapılırdı. Bu sistemde statüyü belirlemesi açısından vakfın şartları ve vakfiye önemli idi. Ancak konu toplum eğitimi meselesi olduğundan devletin medreselere payitaht İstanbul'dan daima uyguladığı sıkı bir denetimi de vardı. Bütün hâlinde medreseler önceleri tamamıyla kazaskere bağlı iken, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren yüksek dereceliler şeyhülislama verilmiş, diğerleri kazaskerlerde kalmıştı. XIX. asırdan itibaren teşkilat bütünüyle İstanbul'da Meşihat makamına devredilmiştir. Her bir medresenin yönetimi genellikle müderrisin sorumluluğunda idi. Talebenin gördüğü derslerin deftere kaydını da müderris yapardı. Bazı gelir ve kapasitesi küçük olan medreselerde ayrı bir mütevelli olmayıp o görevi de müderris yapmakta idi. Talebenin çalışmasını, medresedeki inzibat ve gündelik hayatı hep müderris izlerdi. Vakıfların ve bunun içerisinde medreselerin denetimi (nezareti) farklı yetkililerin uhdesinde idi. Mesela külliye olarak Fatih sadrazamların, Beyazıt şeyhülislamların, diğer birçok külliye ise Darüssaâde ağalarının nezaretinde idi. Ayrıca kadılar derslerin şartlara uygun yapılıp yapılmadığını, yolsuzluk vs. gibi konuları bazen şikâyetler üzerine, bazen re'sen teftiş yaparak denetlerdi. Padişahların da bazen teftişleri olurdu. III. Selim zamanında, çarşı, han, medrese, bekâr odaları gibi yerleri nezaretçiler devamlı teftiş ederek, dolaşarak taşradan gelen işsiz güçsüzlerin memleketlerine iadesini sağladı.[41]

Son yüzyıllarda bütün ilmiye tayinleri şeyhülislama ait olduğundan, Hâric müderrisliğinden Süleymaniye Darülhadisi'ne kadar çeşitli medreselere o sırada tayin edileceklerin listesini şeyhülislam telhisçi ile sadrazama teklif eder, sadrazam ise listeyi

41 M. T. Akad, "Nizâm-ı Cedîd", *İst.A*, VI, 91.

Mihrimah Sultan Medresesi (İBB, Encümen Arşivi)

129. Vefa Medresesi
130. Yavuz Selim Medresesi
131. Valide-i Cedid Medresesi
132. Balî Efendi Medresesi
133. Çivizade Medresesi
134. Çukur Medresesi
135. Defterdar İbrahim Paşa Medresesi
136. Defterdar Nazlı Mahmut Efendi Medresesi
137. Hasan Çelebi Medresesi
138. İskender Paşa Medresesi
139. Macunî Kasım Efendi Medresesi
140. Malulzade Medresesi
141. Manav İvaz Medresesi
142. Mehmet Paşa Medresesi
143. Mustafa Ağa Medresesi
144. Nişancı Mehmet Bey Medresesi
145. Piyale Paşa Medresesi
146. Sinan Efendi Medresesi
147. Şeyhülislam Yahya Efendi Medresesi
148. Üçbaş Medresesi

İSTANBUL'DA DARÜLHADİSLER

1. Ankaravî Darülhadisi
2. Atik Valide Darülhadisi
3. Bakkal Pîrî Çelebi Darülhadisi
4. Cafer Paşa Darülhadisi
5. Defterdar Nazlı Mahmut Çelebi Darülhadisi
6. Hakaniye Darülhadisi
7. Haseki Sultan Darülhadisi
8. Mahmut Ağa Darülhadisi
9. Mehmet Ağa Darülhadisi
10. Mudurnulu Mehmet Efendi Darülhadisi
11. Papaszade Mustafa Çelebi Darülhadisi
12. Sinan Paşa Darülhadisi
13. Sofu Mehmet Paşa Darülhadisi
14. Şemsi Paşa Darülhadisi
15. Süleymaniye Darülhadisi

KAYNAK

Cahid Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 2008.

13- Caferağa Medresesi (İBB, Encümen Arşivi)

hazırlamış olduğu telhis ile birlikte padişaha sunar ve padişahtan aldığı hatt-ı hümayun ile birlikte tayin listesini gereğini yapmak üzere şeyhülislama gönderirdi. Dâhil ve Hâric medreselerine silsile hâlinde tayin teklifi önceleri sadrazama ait iken XVII. yüzyılın sonlarından itibaren silsile hâlinde tayin yetkisi şeyhülislama havale edilmiştir. Daha önce Ebussuud Efendi'nin, fetva işlerinin yeterince kendisini meşgul ettiğini ileri sürerek bu görevden kaçındığı bilinmektedir. Sadrazam Nasuh Paşa silsile hâlinde tayini I. Ahmed'e sununca padişah, "Şeyhülislam görecek umura niçin müdahale edersin?" diye not düşmüş, bunun eskiden beri sadrazamların görevi olduğu söylenince padişah da kabul etmiştir.[42] Nadiren de olsa sadrazamın şeyhülislamın tayin listesini dikkate almadığı olurdu. Nitekim Sadrazam Yemişçi Hasan Paşa ile Şeyhülislam Sunullah Efendi'nin araları açık olduğundan şeyhülislamın listesini Hasan Paşa dikkate almamıştır.[43]

II. Osman, saltanatın babadan oğula geçmesi gerekirken, amcası I. Mustafa'nın padişah ilan edilmesinden dolayı şeyhülislama kırılmış, ilmiye tayinlerini şeyhülislamdan alarak hocası Ömer Efendi'ye vermek suretiyle keyfî bir harekette bulunmuştur ancak kısa süre sonra bu keyfilikten vazgeçilmiştir.[44] Aynı şekilde, Sadrazam Çorlulu Ali Paşa, çevresinin tesiri ile Şeyhülislam Mehmed Sadık Efendi'nin müderris tayinlerine güvenmeyip şeyhülislamın listeyi kazasker ile birlikte hazırlamasını istemiş ise de III. Ahmed gönderdiği hatt-ı hümayunda şeyhülislamın silsile tayinlerde tam yetkisini bildirmiştir.

Medreselerin Kütüphaneleri

Medreselerin eğitim ve ilmî faaliyetlerini sürdürmesinde önemli bir unsur da bünyelerinde sahip oldukları vakıf kütüphaneleri idi. Özellikle İstanbul medreselerinde fetihten itibaren bunun çok sayıda ve değişik şartları içeren örnekleri bulunmaktadır. Sahn medreselerinin

42 Hezârfen, *Telhîsü'l-beyân*, S. İlgürel, s. 200.

43 Kâtib Çelebi, *Fezleke*, c. 1, s. 200; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 181.

44 Peçuylu İbrahim, *Târih*, İstanbul 1283, c. 2, s. 370; *Naîmâ*, *Târih*, İstanbul 1280, c. 2, s. 172; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 181, not 4.

dördünde de kütüphane bulunduğu ancak buradaki kitapların Fatih'in sağlığında veya Bayezid devrinde cami kütüphanesine nakledildiği bilinmektedir.[45] Mahmud Paşa (ö. 1474) İstanbul ve Hasköy'deki medreselerinde birer kütüphane kurmuştur. XVI. yüzyıl ortalarında İstanbul'daki medrese kütüphanesinde 195, Hasköy'deki medrese kütüphanesi'nde 84 kitap bulunmakta idi. Kitap vakfeden kimseler kitabın başka yere götürülmemesi, aynı kişiye ikinci defa ödünç verilmemesi, belli bir süreden fazla ödünç verilmemesi, değiştirilmemesi gibi çeşitli şartlar koyabilirlerdi.[46] Mesela, Hacı Beşir Ağa, Eyüp Medresesi'nde kurduğu (1735) kütüphanenin kitaplarının medrese içinde bile dolaştırılmamasını ve kütüphanenin her gün açık olmasını şart koşmuştur. Burada görev yapan hafız-ı kütüplerden birinin talebe olduğu bilinmektedir.[47] Medrese kütüphanelerinde ve dershanedeki kitap dolaplarında genellikle ders kitapları ve bunlara ait şerh ve haşiyeler bulunurdu. Ancak büyük medreselere çok farklı kitapların vakfedildiği de bilinmektedir. Mesela Sahn medreselerinden birisinde *Târîh-i Cengiz Han*'ın bir nüshası bulunmakta idi.[48]

Medrese Eserlerinin Onarımı

Esas olarak medrese veya külliye vakfiyelerinde vakıf eserlerin onarımı ile ilgili maddeler ve ayrılmış tahsisat vardır. Ancak zelzeleler, büyük yangınlar gibi afetlerde zarar gören vakıf eserlerin tamiri imkânsız olmuş, bu durum birçok cami ve medresenin yok olmasına yol açmıştır. Bu felaketler karşısında devlet hukuk yolunu da işleterek icareteyn ve istibdal usulleri gibi yollarla, daha sonra da "müstağnen anh" uygulamasıyla bazı vakıfları "Artık ihtiyaç yoktur." diyerek satıp ayrıca diğerlerini tamir etmek çözümünü üretmiştir. 1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulup tedricen bütün vakıflar devlet bünyesi içine alınınca vakıfların gelirleri de tamiratı da tamamen Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bırakılmıştır.[49]

Müştemilat ve Gündelik Hayat

İstanbul medreselerinin, genellikle bir avlu etrafında sahip olduğu çeşitli birimler eğitim sistemi açısından önem taşımaktadır. İstanbul medreseleri genellikle şehrin merkezinde, yüksek ihata duvarları ile çevrili böylece gürültüden ve şehrin sıkletinden korunmuş bir konumda idi. Bir medresenin kapısından içeri girildiğinde yeşil bir avlu etrafında talebe odaları yer alırdı. Avluda bulunan kuyu veya şadırvandan sağlanan su hayat kaynağı olurdu. Medrese avlusunda çoğunlukla bir kuyu, müstakil suyu olan medreselerde ortada bir şadırvan veya bir kenarda çeşme vardı. Üzeri kurşunla kaplı medreselerde çatıdaki yağmurun toplandığı sarnıç bulunurdu. Bu konuda en mükemmel örnek Süleymaniye medreseleri idi. Kurşunlu kubbe ve çatıların suyu sarnıçlarda sağlıklı bir şekilde biriktirilirdi. Ayakyolu veya hela denilen talebenin müştereken kullanacağı tuvaletler uygun bir mahalde ayrıca yer alırdı. Bunun dışında medreselerde çamaşırhane, gusülhane, abdesthane için ayrılmış mekânlar olurdu. Bunlardan dershane, müderris odası ve dânişmend hücreleri hemen her medresede bulunmaktadır. İstanbul medreselerinde ayrıca bir mescit bulunmaz, mihrap yeri bulunan dershanelerde vakitler girdikçe namazlar cemaatle kılınırdı. Vefa'daki Şeyh Vefa Camii'nin ana mekânının mescit, dershane ve semahane olarak kullanıldığı biliniyor.

Büyükçe bir oda veya sofa genişliğinde ve umumiyetle kubbe ile örtülü olan dershane zemini hasır veya kilim ile kaplanırdı. Talebe minderler üzerine oturur, müderris yüksekçe bir minder üzerine oturup büyükçe rahle ile ders takrir ederdi. Süleymaniye ve Fatih medreselerinin her birinde merkezî konumda birer dershane bulunmaktadır. Ancak genelde her medresede bir dershane mevcut idi. Talebe, derslerinin dışında yemek ve temizlik ihtiyaçlarını kendisi karşılar ancak iktisadi şartları iyi olan talebeye *çömez*[50] denilen genç talebeler hizmet ederdi. Ailevi durumu iyi olan talebelere ailesinden erzak, kuru yemiş vs. gelirdi. Bu durum XVIII-XIX. yüzyıllarda medreselerin gelirlerinin kaybolduğu, akarlarını yangın ve zelzelelerle kaybettiği dönemlere aittir, yoksa erken dönemlerde külliyelerin sahip olduğu imaretler bu tür ihtiyaçları tamamıyla karşılamakta idi. Bu imkândan mahrum olan talebeler ise üç aylarda, özellikle ramazanlarda medresenin tatil olmasını fırsat bilerek çeşitli kaza ve köylere dağılırlar, orada imam hatiplik ve özellikle vaizlik yaparak elde ettikleri para ile müteakip üç aylara kadar geçinmeye çalışırlardı. *Cerre*[51] *çıkma* tabir edilen bu uygulama medrese talebelerinin halkı tanımasına,

45 İ. E. Erünsal, "Fatih Devri Kütüphâneleri ve Molla Lütfi Hakkında Birkaç Not", *TD*, 1982, sy. 33, s. 67-68.

46 Erünsal, "Fatih Devri Kütüphâneleri", s. 59.

47 İ. E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri,* Ankara 1988 s. 238.

48 Erünsal, "Fatih Devri Kütüphâneleri, s. 68.

49 Bu konularda BOA, İrade tasnifinde pek çok belge bulunmaktadır.

50 M. İpşirli, "Çömez", *DİA*, VIII, 380.

51 Bilgi için bk. M. İpşirli, "Cer", *DİA*, VII, 388-389.

14- Gazanfer Ağa Medresesi ve müderrisler (Nâdirî, *Dîvân*)

15- Ahmet Ağa Medresesi (Üsküdar) (Gurlitt)

onlarla bütünleşmesine yardımcı olurdu. Talebe, ileride tahsilini tamamlayıp icazetini aldığı zaman halkı ve onların ihtiyaçlarını, hassasiyetlerini tanıyan, onlarla rahat diyalog kurabilen bir aydın olurdu. İstanbul'da medrese odalarında zaman zaman eğitimle ilgisi olmayan uygunsuz kişilerin, işsizlerin yerleştikleri ve çeşitli yolsuzluklara isimlerinin karıştığı olurdu. Devlet bu sebeple zaman zaman odaları teftiş edip aramalar yaparak bu kimseleri bulup çıkarırdı. 1792 yılında bu amaçla İstanbul medreselerinde umumi bir teftişin ve sayımın yapıldığı bilinmektedir. Bu gibi hâllerde dışarıdan İstanbul'a gelmiş olan kimselerin kefile bağlanması, kefili olmayanların geldikleri yere geri gönderilmesi esastı.[52]

Koca Sinan Paşa'nın İstanbul Divanyolu'ndaki medresesesi, 16 hücresi, dershanesi, ortada şadırvan ve kuyusu, tuvaleti, yol tarafındaki haziresi ve Koca Sinan Paşa'nın şaheser türbesi ile XVI. asır müstakil medrese tipinin çeşitli birimleriyle bugün görülebilecek mükemmel bir örneğini teşkil etmektedir. Süleymaniye Külliyesi içeresinde bugün Süleymaniye Kütüphanesi okuma salonu ve idare binası olarak kullanılan dördüncü medrese, yüksek ihata duvarı, mükemmel bahçesi, etrafındaki talebe hücreleri ve dershanesi ile külliye içerisinde yer alan medrese tipinin en güzel örneklerindendir. Günümüzde İstanbul'da tarihî yarımada içerisinde eğitim, sağlık, kültür ve sanat hizmetleri için kullanılan Amcazade Hüseyin Paşa, Merzifonî Mustafa Paşa, Ankaravî, Kuyucu Murat Paşa, Kızlarağası, Cafer Ağa, Gazanfer Ağa medreseleri müstakil medrese tipinin en güzel örneklerinden birkaç tanesidir. Bu medreselerin

52 Kütükoğlu, *XX Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, s. 26; BOA, *HH*, nr. 10805, kefile bağlanma hakkında sadrazam telhisi.

hepsinde talebeye gürültüden uzak, huzurlu bir eğitim vermeye azami dikkat gösterilmiş, hepsinin mimarisi ona göre hazırlanmıştır.

Medrese ve ilim hayatının kendine has özellikleri vardı. Medreselerde mutat olarak haftanın beş günü ders verilir, salı ve cuma olmak üzere iki gün tatil olurdu. Molla Fenarî talebenin ders kitaplarını istinsah edebilmesi için pazartesiyi de ekleyerek tatil günlerini üçe çıkarmıştır. Hoca Sadeddin Efendi kendi zamanında bu usulün devam ettiğini belirtmektedir.[53] Genelde salı günleri bütün dersler ve kütüphaneler tatil edilirdi. Medresede dersler sabah ve ikindi namazı sonrası olmak üzere iki kere olurdu, ancak icazete esas olan dersler sabah dersleri idi. Talebenin bir günlük medrese hayatının nasıl geçtiği konusunda detaylı bilgiler yoktur. Medreselerde okuyan talebe mevcudunu bugünün okullarındaki gibi çok olduğunu düşünmemek gerekir. Medresede hayatın çok mütevazı olduğunu ve talebenin çok cüzi bir gelir ile geçinip kendisini derslerine verdiğini değişik dönemlerde kaynaklar ifade etmektedir. İlim taliplerine her bakımdan sahip ve destek çıkmak sevaplı bir gelenek olduğundan medrese civarındaki varlıklı ve orta hâlli evlerden ve konaklardan talebelere tatlılar, etli yemekler, ikram edilir, adaklık ve kurbanlık koyunlar gönderilir, bazen de varlıklı aileler onları kendi konaklarına davet ederlerdi. Ayrıca talebenin ihtiyacı olan kışlık odun yardımı, giyecek yardımı da yapılırdı. Evlere davet edildiklerinde Kur'anlar okunur, talebenin bilgisinden yararlanılır, sohbetler edilirdi. Talebe ile toplum arasında yüzyıllar boyunca gelenekselleşmiş çok iyi bir ortak anlayış vardı. Ancak medrese talebesi arasında kendisini kontrol edemeyip zaman zaman gece hayatına kendisini kaptıran, zorbalık ve ahlak dışı işler yapanlar da olurdu. Daha XVI. asırdan itibaren mühimme ve şikâyet defterlerinde dânişmend ve suhtelerin bu nevi taşkınlıklarından şikâyet edilmekte ve bunların müderrisler, kadılar, subaşılar tarafından sıkıca kontrol edilmesi ve cezalandırılmaları istenmektedir. Nitekim İstanbul kadısına gönderilen 1574 tarihli hükümde Sahn-ı Seman müderrisleri sorumluluğu altındaki Tetimme medreseleri kapılarını açık bıraktıklarından suhte taifesinin dışarı çıkıp fesat çıkardıkları, ilimle meşguliyeti terk ettikleri belirtilip bu sebeplerden Tetimme medreseleri kapılarının açık bırakılmaması, kefilsiz öğrencinin medreseye kaydedilmemesi emredilmişti.[54] Medreselerde şikâyetler üzerine teftişler yapıldığı gibi belirli aralıklarla da mutat teftişlerin yapıldığı, kefilsiz olan veya şehirde ahlak ve adaba aykırı harekette bulunanların cezalandırıldığı bilinmektedir.[55]

1792 senesinde Fatih medreselerinin, Sahn ve Tetimme kısımlarında toplam 447 kişi bulunmaktaydı (Bunun 10'u müderris, 45'i mülazim, 3'ü muid, 198'i molla, 181'i refik, 8'i çömez, 21'i taşrada idi).[56] Aynı tarihte Süleymaniye medreselerinin durumuna gelince, toplam 131 hücrede 223 kişi yaşamakta olup bunun 11'i müderris, 116'sı hücre sahibi talebe, 69'u refik ve çömez idi.[57] Aynı senede İstanbul'daki medrese odalarında kalan 2.947 talebeden 1.193'nün tek başına, 1.097'sinin ikişer

53 Hoca Sâdeddin, *Tâcü't-tevârîh*, İstanbul 1280, c. 2, s. 414.

54 Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, s. 51.

55 A. Cihan, "Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, Ankara 1999, c. 5, s. 184, not 19'dan naklen BOA, A.DVN, nr. 829, 852; BOA, *HH*, nr. 52166 ve A, 55088; BOA, C.ZB, nr. 3453; BOA, KK, nr. 6534.

56 Kütükoğlu, *XX Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, s. 178.

57 Kütükoğlu, *XX Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, s. 125.

16- Hamidiye (I. Abdülhamid) Medresesi (İBB, Encümen Arşivi)

kişi olarak, 403 talebenin üçer kişi olarak, 69 kişinin ise 4-5 kişi olarak bir odayı paylaştığı tespit edilmiştir. Medrese hücreleri aslında bir talebe için olmakla beraber zaruretler sebebiyle bazı hücrelerde muhtemelen geçici olarak 3-4 talebenin kaldığını sayımlar göstermektedir. Bir mukayese açısından, XVIII. yüzyıl sonunda Edirne'deki 17 medresede toplam 224 talebenin ders gördüğü; XIX. yüzyılda Kayseri'deki 22 medresede 593 talebenin bulunduğu belirtilebilir.[58]

Islahat Çalışmaları

Osmanlı medrese eğitiminde devamlı olarak düzenlemeler yapıldığı padişahların çıkardığı fermanlardan izlenmektedir. Bu düzenlemelerin ilk uygulandığı yer İstanbul medreseleridir ve buradaki sonuçlar diğer bölgelerdeki medreselere de yansımıştır. Burada düzenleme girişimlerinin bazı temel karakterlerini belirlemek gerekir: 1) Osmanlı'da eğitim sisteminin temeli medreseye değil müderris ve okunan dersler ile kitaplara dayanmaktadır. Dolayısıyla ıslahatla ilgili resmî ve hususi metinlerde müderrise, okunan derslere ve bunları alacak olan dânişmende ağırlıklı olarak vurgu yapılmakta, hususi olarak bir medrese zikredilmemektedir. 2) Gerçek manada medrese ıslahatı ancak XIX. yüzyılın sonu ve bilhassa XX. yüzyılın başında gündeme gelmiştir. 3) Padişahların zaman zaman çıkardıkları fermanlarda eğitim sistemi ile ilgili olarak bilinen aksaklıklara temas ediliyor, ancak ulema çocuklarının imtiyazlarının tamamen kaldırılması; medreselerde görülecek derslerin kesin isimleri, programlarının belirlenmesi bunların defterlere kaydedilmesi gibi hususlar ihmal ediliyordu. 4) İlim erbabının medrese ve kadılıklara tayini konusunu düzenleyen mülazemet sistemi, kadılık ve müderrislik atamaları düzenli olarak defterlere işlendiği hâlde talebenin gördüğü dersleri, her deste nereye kadar geldiği gibi hususların deftere işlenmesi istenildiği hâlde bu, ihmal ediliyordu.

İmtiyazlar devamlı huzursuzluk kaynağı idi. 1221 (1806) tarihli bir belgede yapılan bir müderrislik imtihanı sonucu müderrisliği gerçekten hak eden dört beş neferin yanında on adaya zadegândan oldukları için merhameten müderrislik görevi verilmesi istenmektedir.[59] 1806'da şeyhülislam olan Ataullah Efendi on iki, 1832'de şeyhülislam olan Mekkîzade ise henüz on üç yaşında iken müderrislik payesini almışlardır. Her ikisi de ulemazade idi.[60]

İçeride ve bilhassa dışarıda çok hızlı ve çoğu kere de aleyhte gelişmelerle sarsılan Osmanlı Devleti, farklı ve alternatif olabilecek çözüm arayışları içerisine girmişse de medrese sistemi kendisini yenileyememiştir. Medreseler, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Deniz ve Kara mühendishanelerinin kurulmasıyla daha önce önemli ölçüde bünyesinde barındırdığı teknik eğitimden mahrum kalmış, XIX. yüzyılın birinci yarısında Tıphane'nin teşkiliyle tıptan, Avrupai mekteplerin, daha sonra Mülkiye'nin kurulup devlet imkânlarıyla donatılması sonucu da önemli ölçüde fikrî ve idari alandan uzak kalmıştır. 1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulup bütün vakıf gelirleri devlet hazinesine alınınca medrese ve ulemanın mali imkânları daralmış; Nizamiye mahkemelerinin teşkili ve daha sonra hukuk mektebinin ortaya çıkışıyla büyük ölçüde yargı alanından uzaklaştırılmış, sadece diyanet hizmetleri ifa eden bir konuma gelmiştir.

XIX. yüzyılda II. Mahmud ve II. Abdülhamid dönemlerinde, özellikle eğitim konusunda ıslahat ve yenilikler yapılırken en çok ıslaha muhtaç olan medrese ihmal edilmiştir. Bu tutum muhtemelen medresenin ve temsil ettiği zihniyetin ıslahının çok zor, hatta mümkün olmadığı kanaatine dayanmaktaydı. II. Abdülhamid'den sonra İttihatçılar döneminde Şeyhülislam Musa Kâzım ve

58 Cihan, "Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat", s. 177-178.

59 BOA, *HH*, nr. 22665.

60 Lutfî, *Târih*, c. 8, s. 124.

17- Cedit Mehmet Efendi Medresesi

Mustafa Hayri efendiler zamanında ciddi olarak medrese ıslahı yapılmak istendi. Islah-ı Medaris Komisyonu kurulup çeşitli nizamnameler hazırlandı, medresenin geleneksel yapısından tamamen farklı, mektep tarzında yeni program, Darü'l-hilafe medreselerinde uygulanmaya başlandı. Bu arada ayrıca Medresetü'l-kuzât, Medresetü'l-eimme ve'l-hutaba (1913), Medresetü'l-vaizîn (1913), Medresetü'l-mütehassisîn (1914), Medresetü'l-hattatîn (1914), Medresetü'l-irşad (Medresetü'l-eimme ve'l-hutaba ile Medresetü'l-vaizîn'in birleştirilmesiyle 1919) kurulmuştur. Ancak I. Cihan Harbi ve arkasından yaşanan imparatorluğun tasfiyesi sebebiyle bu okullar uzun süreli olmadı. XX. yüzyılın başlarından itibaren başta *Beyânü'l-hak*, *Sırât-ı Müstakim* ve *Sebilü'r-reşâd* olmak üzere devrin muhafazakâr mecmualarında medreseyi değerlendiren, çözüm önerileri ileri süren makaleler yazılmıştır.

Medreseler 430 sayılı ve 3 Mart 1924 tarihli *Tevhid-i Tedrisat Kanunu* ile Milli Eğitim Bakanlığı'na (Maarif Vekâleti) devredilmiştir. İstanbul ve diğer şehirlerdeki birçok Osmanlı medresesi hâlen kütüphane, hastane ve sağlık kurumu, kültür kuruluşları, okul, müze vs. binası olarak kullanılmaktadır.

ENDERUN MEKTEBİ

Osmanlılarda idari ve askerî kadronun yetiştirilmesi için Topkapı Sarayı içerisinde teşkil edilen en önemli eğitim kurumudur.[61] Osmanlı Devleti'nde XV. yüzyıl ortalarından itibaren medrese dışında en önemli resmî eğitim kurumu

61 Hızır İlyas, *Târîh-i Enderun*, İstanbul 1276; Tayyarzâde Atâ Bey, *Târih*, II c., İstanbul 1292-93; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1945, s. 297-357; Fethi İsfendiyaroğlu, *Galata Sarayı Tarihi*, İstanbul 1952; İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul 1953; Rycaut, *The Present State of the Ottoman Empire,* London 1968, s. 25-33; B. Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Cambridge 1941; M. D'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, Paris 1824, c. 7, s. 34-56; Ülker Akkutay, *Enderun Mektebi*, Ankara 1984; A. H. Lybyer, *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi,* çev. Seçkin Cılızoğlu, İstanbul 1987, s. 73-80; V. J. Parry, "Enderun", *EI*^{2} (İng.), II, 697-698.

18- İstanbul uleması (İntizâmî)

niteliği taşır. Medrese devletten bağımsız olarak vakıf sistemi ile çalışırken, enderun tamamıyla devlet mali desteği ve kontrolü ile çalışmakta idi. Daha ziyade mülki ve askerî idarecilerin yetiştirildiği bu mektep, Osmanlı merkez ve taşra bürokrasisine gerekli insan gücü kaynağını oluşturmak için kurulmuştur. Bu vasfı ile resmî Osmanlı ideolojisi veya zihniyetinin öğretilip geliştirildiği temel eğitim birimini teşkil ettiği gibi idari ve siyasi hedeflerin tayininde, devletin ana kurumlarının işleyişinde önemli bir yere sahip olmuştur. Enderun'un II. Murad veya Fatih Sultan Mehmed dönemlerinde açılmış olduğu şeklinde iki ayrı görüş ileri sürülmekteyse de II. Murad zamanında Edirne Sarayı'nda teşkil edildiği, ancak gerçek teşkilatına Fatih döneminde kavuştuğu söylenebilir. Böyle bir kurumun teşkilinde esas hedef, askerî temele dayanan Osmanlı Devleti'ne yetenekli kumandan yetiştirmek ve devamlı büyüyen ülkenin farklı din, dil ve kültürlere mensup kitlelerini idare edecek sağlam yönetici kadroları temin etmekti. Devlet gayrimütecanis bir sosyal yapıya sahip olduğundan böyle bir eğitim kurumu için ırk veya kan bağı yerine kültür ve disiplini temel prensipler olarak benimsenmiş, kadrolar bu anlayış içerisinde yetiştirilmiştir.

Enderun'daki Eğitim

Genellikle aileleriyle hiçbir ilgileri kalmayan, devşirme yoluyla sağlanmış çocukların Enderun'a alınmadan önce belli bir alt eğitimden geçmiş olmaları gerekiyordu. Hristiyan ailelerden devşirilen çocuklar öncelikle

Müslüman Türk aileleri yanında Türkçeyi, İslamî esasları ve adabı öğrenir, daha sonra Edirne, Galatasaray, İbrahim Paşa (bir ara İskender Çelebi) saraylarında bedenî ve ruhi kabiliyetlerini geliştirecek dersler ve talimler görürlerdi. Bunlara "acemi oğlanları" denilirdi. Acemi oğlanları, buradaki belirli talim ve terbiyeden sonra "çıkma" adıyla buradan ayrılarak çeşitli askerî birlikler içerisine dağıtılır, üstün yetenekli olanlar ise daha yüksek seviyede bir eğitime tâbi tutulmak üzere Enderun'a alınırdı.[62]

62 İdrîs-i Bitlisî, *Heşt Bihişt*'te Enderun geçleri için "... hüsn-i şemail ve cemail-i hasail ile eğerçi surette âdemi amma sirette melek girdar... hemîşe Enderun-ı Saray-ı Sultanide mülazim... esnaf-ı ubudiyet ile müdavimdirler." demektedir (*Tercüme-i Heşt Bihişt*, çev. Abdülbâki Sâdî Efendi, TSMK, B. nr. 196, s. 31'den naklen Baykal, *Enderun*, s. 32).

Enderun'daki eğitim Büyük ve Küçük odalar, Doğancı Koğuşu, Seferli Koğuşu, Kiler Odası, Hazine Odası ve Has Oda olmak üzere yedi kademe üzerine kurulmuştu. Buradaki eğitimi sonuna kadar götüremeyen iç oğlanlar ara sınıflardan aynı şekilde çıkma adıyla ayrılarak çeşitli askerî birliklere katılırlardı.

Enderun'un ilk iki kademesinden Küçük Oda Bâbüssaâde'den içeri girince solda, Büyük Oda ise sağda yer almaktaydı. Bu odalara acemi oğlanları mektebinden üstün başarı ile mezun olan gençler alınırdı. Bunlar İslam dini ve kültürü, Türkçe, Arapça ve Farsça dersleri görür, güreş, atlama, koşu, ok çekme gibi spor talimleri yaparlardı. Bu odalarda okuyanlar "dolama" denilen bir çeşit cübbe giydikleri için bunlara "dolamalı" denilirdi.

19- Topkapı Sarayı'nda Enderun'un havadan görünümü

Gençler yaklaşık on beş yaş civarındaydı. Buralarda disiplini sağlayan, gençlere çeşitli konularda yardımcı olan lalalar bulunurdu. Büyük Oda'nın kadrosu 100, Küçük Oda'nın 60 iken XVII. yüzyılda toplam kadro 258'e ulaşmıştı. Bu odaların 1675'te kaldırıldığı belirtilmektedir. Enderun'un üçüncü derecesi Doğancı Koğuşu idi; 40 kadar gencin talim gördüğü bu koğuş IV. Mehmed zamanında kaldırılmıştır.

Seferli Koğuşu, 1635 yılında IV. Murad tarafından teşkil edilmiştir. Burada önceleri Enderun halkının çamaşırlarının yıkanıp düzenlenmesi hizmeti görülürken daha sonra çalışmalar sanata kaydırılmış ve buradaki gençler musikişinas, hanende, kemankeş, pehlivan, berber vb. meslek dallarında yetiştirilmişlerdi. Nitekim bu koğuştan birçok musikişinas ve şair çıkmıştır. Saray dilsiz ve cüceleri de aynı koğuşta eğitilmiştir. Seferli Koğuşu'nda 100 kadar genç eğitim görürdü ve bu koğuşun iç oğlanları çıkmalarda sipahi bölüklerine verilirdi.

Kilerci Koğuşu, Fatih Sultan Mehmed zamanında kurulmuştur. Buranın amiri serkilârî-i hâssa idi. Padişaha yemek servisi yapmak bu koğuşun göreviydi. Burada bulunan iç oğlanları hükümdarın ve Harem-i Hümayun'un ekmek, et, yemiş, tatlı, şerbet gibi her türlü yiyecek ve içecek ihtiyacını hazırlar ve muhafaza ederdi. Saray odaları ve mescitlerinin mumları da bu koğuş tarafından temin edilirdi. Bunların sayıları 30 kadardı. Kilerci Koğuşu iç oğlanları çıkmalarda kapıkulu süvari bölüklerine girerlerdi.

Hazine Koğuşu da Fatih tarafından teşkil edilmiştir. Buranın amiri hazinedarbaşı ve hazine kethüdası idi. Hazinedarbaşı sarayın en nüfuzlu görevlilerindendi. Sarayda hizmet gören, sayıları 2.000 civarındaki *ehl-i hiref* denilen saray sanatkârlarının başı olduğu gibi Enderun hazinesi ve saraya ait mücevherat ve kıymetli eşyanın korunmasından da sorumluydu. Barış ve savaş zamanlarında padişahın yanından ayrılmazdı. Bu koğuşun mevcudu zaman zaman 150'ye kadar çıkmıştır. Buradan çıkma olduğunda gençler kapıkulu süvari bölüklerine, müteferrikalığa ve çaşnigîrliğe girerlerdi.

20- Enderun ağası (İBB, Atatürk Kitaplığı)

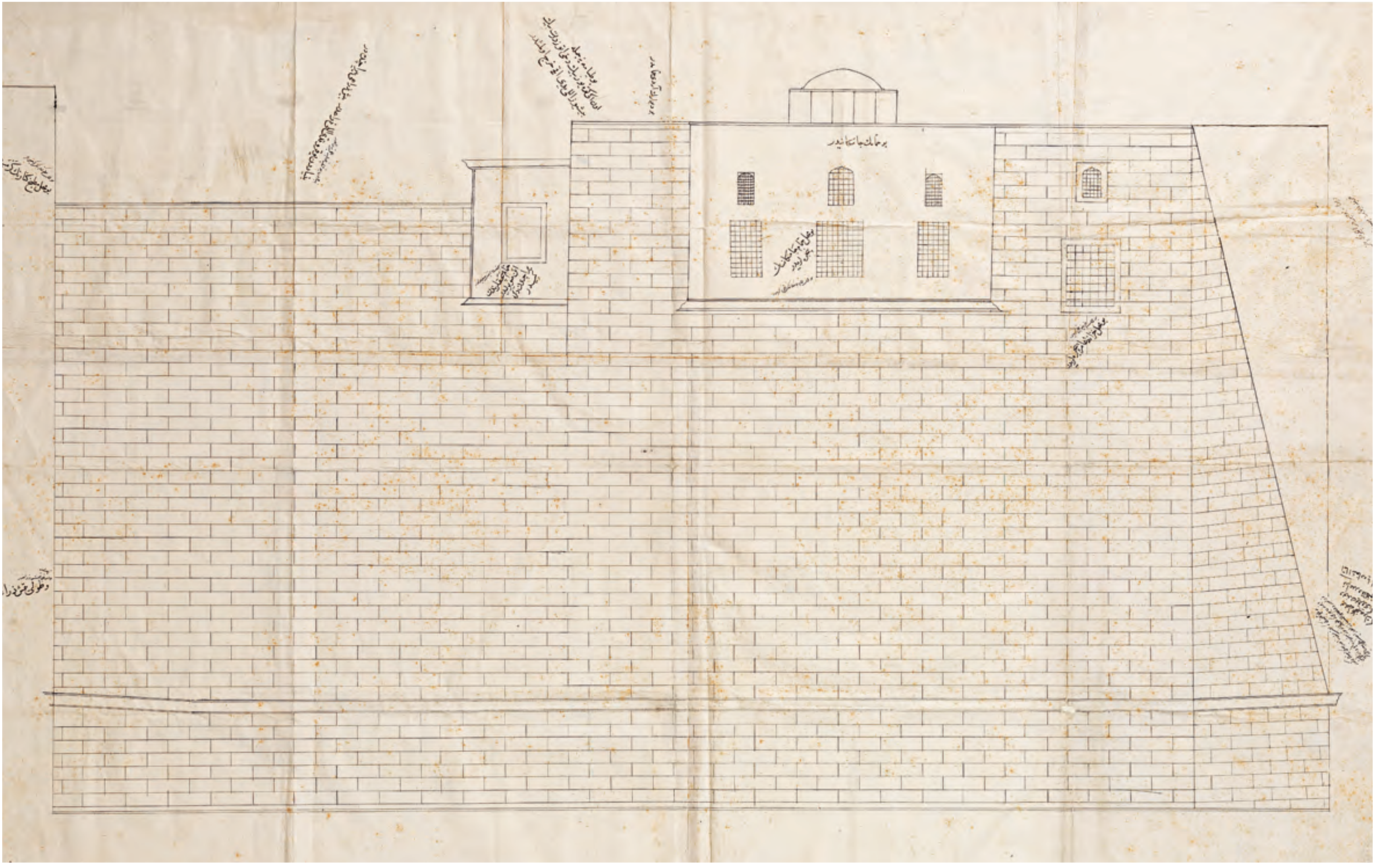
21- Enderun içoğlanı çavuşu (İBB, Atatürk Kitaplığı)

Has Oda, Enderun kademelerinin sonuncusu olup yine Fatih tarafından kurulmuştur. Has Oda'nın dört meşhur zabiti has odabaşı, silahdar, çuhadar, rikâbdar idi; bunlardan sadece has odabaşının padişah huzuruna çıkma yetkisi olduğu *Fatih Kanunnâmesi*'nde belirtilmiştir. Has Oda'nın toplam mevcudu kırk civarındaydı. Has odalıların görevleri arasında Hırka-i Saadet Dairesi'ni temizlemek, eşyasının bakımını yapmak, kandil gecelerinde öd ağacı yakmak, gülsuyu dökmek ve mukaddes emanetleri korumak gibi işler sayılabilir. Hünkâr müezzini, sır kâtibi, sankçıbaşı, kahvecibaşı, başçavuş gibi padişah hizmetinde bulunanlar da Has Oda mensupları arasından seçilirdi. Hareme bitişik *Mabeyn* denilen odada bulunan Has odalılardan çıkma olduğunda bunlar kıdem durumlarına göre önemli görevlere tayin edilirlerdi.

Enderun Eğitim Sisteminin Kademeleri

Enderun sistemi, organik bağ içerisinde çeşitli kademeleri bulunan bir eğitim sürecine dayanır. Buradaki başarı büyük ölçüde kendi içindeki bütünlükten gelmektedir. Adaylar özel olarak teşkil edilmiş, belirli kurallara göre hareket eden gezici ekipler tarafından fiziki, bedenî ve ruhi özellikleri incelenerek seçilirdi. Bunların gönderilecekleri ailelerde de bazı vasıflar aranıyordu. Hazırlık sınıflarının bulunduğu saraylarda Türk ve İslam kültürüyle ilgili derslerle bedenî kabiliyetleri geliştirecek spor dersleri esastı. Bu eğitim sisteminde başından sonuna kadar titizlikle riayet edilen ilkelerden biri çıkma idi. Başlangıçtan beri uygulanan bu usul Kanunî devrinde geliştirilmişti ve bu usulle hazırlık sınıflarından Enderun eğitiminin sonuna kadar geçen süre içinde başarı ve ilerleme gösteremeyenler buradan alınıp ordunun çeşitli kademelerine verilirdi. Böylece ancak fevkalâde başarı gösterenler eğitim süresini tamamlayabilirdi. Ayrıca oda ve koğuşlardaki sabit kontenjana göre belirli aralıklarla sayıyı azaltıp kabiliyetli yeni elemanlara yer açmak için de çıkma usulüne başvurulmuştur.

Enderun sisteminde önemle üzerinde durulan bir diğer ilke de kültürün etkili bir şekilde verilmesiydi. Çok değişik ırk ve dinî kökenlerden gelen gençler İslam-Türk

22- Enderun Hamamı planı (TSMA, nr. E.12307/2)

kültürü içerisinde yetiştiriliyordu. Yabancı gözlemciler hazırlık ve Enderun eğitimi için seçilmiş gençlerden bahsederken Türklerin kabiliyetli gördükleri kimseleri eğitmekten büyük bir zevk aldıklarını ve bu uğurda her türlü fedakârlığa katlandıklarını belirttikleri gibi, ayrıca seçim sırasında güzel yüzlü ve fiziki kusuru olmayanların tercih edilmesini de Türklerdeki "güzel bir yüzde kötü bir ruhun saklanamayacağı" inancına bağlamaktadırlar. Habsburg elçisi olarak XVI. yüzyıl ortalarında Osmanlı ülkesine gelen Busbecq mektuplarında Batılıların iyi yetiştirilmiş attan ve köpekten zevk aldığını, Türklerin ise iyi eğitilmiş insandan büyük haz duyduklarını yazmaktadır.

Enderun gençlerinin içinde bulunduğu çevre de onların bilgi ve görgülerinin artmasına yardımcı oluyordu. Topkapı Sarayı asırlarca yoğun idari, siyasi ve diplomatik faaliyetlere sahne olmuş bir merkezdi. Ülke dâhilinden beylerbeyiler, sancak beyleri, kadılar; Müslüman ve gayrimüslim devletlerden gelen diplomatik heyetler, elçiler, Divan-ı hümayun üyeleri olan sadrazamlar, vezirler, kazaskerler hep bu sarayda yoğun faaliyet içerisinde bulunuyordu. Bu husus Enderunlu gençlere engin bir görüş ve tecrübe sağlıyordu. Gerek merkezde gerekse eyaletlerde çeşitli seviyelerde hizmet gören vezirler, beylerbeyiler, sancak beyleri ve diğer idari görevliler genellikle bu kurumdan yetişmiş kimselerdir. Tayyarzade Ata Bey ve Hızır İlyas'ın eserlerinde saray ve Enderun hayatı ile burada oluşan kültür muhiti hakkında ayrıntılı bilgiler vardır. Özellikle Ata Bey'in eserinde, Enderun'da yetişen ve değişik alanlarda görev yapan âlim, şair, devlet adamı, asker ve idarecilerin adları ve yer yer biyografileri verilmiştir.

Enderun'dan Mehmed Halife,[63] Fındıklılı Mehmed Ağa[64] gibi tanınmış tarihçiler yetişmiş, Osmanlı

63 Mehmed Halife aslen Bosnalı olup uzun süre sarayda Sultan İbrahim devrinde seferli odasında hizmet etmiş, IV. Mehmed döneminde ibrikdar şâkirtliği ile kul üzerinde şâkirt olmuş ve *Târîh-i Gılmânî* adlı eserini 1659 yılında tamamlamıştır. Eserin son bölümünde Enderun'da yetişen ve müellifin çağdaşı olan seçkin simalar hakkında önemli bilgiler vardır (bkz. B. Kütükoğlu, "Mehmed Halîfe", *DİA*, XXVIII, 489-490).

64 Fındıklılı Mehmed Ağa, Fındıklı'da doğdu. Küçük yaşlarda saray hizmetine girip IV. Mehmed'in başmuhasibi Şahin Ağa'nın himayesinde yetişti ve hamisinin desteğiyle zülüflü baltacılan zümresine daha sonra seferli koğuşuna geçti. 1688'de yeniçeri ağası

23- Enderun

şeyhülislamlarından üçü Enderun'da eğitim görmüştür. Bunların biyografileri *Tarih-i Ata*'da verilmiştir. Fatih döneminde Arnavud İskender Bey, XVII. yüzyılda Osmanlı tarihi yazan ve Türk musikisinde derin bilgi sahibi olan Kantemiroğlu prens olarak İstanbul'da bulunduğu sırada Enderun'da tahsil görmüşlerdir, her ikisi de daha sonra Osmanlı'ya ihanet etmiştir. Ali Ufkî Bey (Albert Bobowski, ö, 1675?) Enderun'da bulunmuş ve o da Türk musikisinde üstat olmuştur.

Enderun Odaları ve İşleyişi ile İlgili Düzenlemeler

Enderun odaları ve işleyişi ile ilgili zaman zaman yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bunlar arasında Çorlulu Ali Paşa'nın icraatı önemlidir.[65] Paşa bütün saray memuriyetlerinin rütbe ve derecelerini tayin eden yeni bir nizamname vücuda getirmiş, bu arada kendi makamını Enderun-ı Hümayun'un en büyük zabitliği derecesine çıkarmış, o zamana kadar tavaşi ak hadımların elinde bulunan Bâbüssaâde ağalığına tâbi Enderun-ı Hümayun koğuşlarındaki zülüflü gılmanları silahtar ağanın idaresine bağlamıştır. Bir de sarayda padişah ile sadrazam arasındaki muhabereye Darüssaâde ağaları vasıta olurken, bu teşkilatı mütakip bu hizmet silahtar ağaya intikal etmiştir.

Çalışma sistemi, programı ve işleyişi göz önünde tutulursa Enderun'un bir mektepten ziyade çeşitli hünerlerin, sanatların, idari ve siyasi bilgilerin uygulamalı olarak öğretildiği, kabiliyetlerin tespit edildiği bir kurs ve staj yeri olduğu söylenebilir. Enderun'u teşkil eden

Hasan Ağa'nın himayesiyle Has Oda'ya alındı ve burada silahtar ağalığa kadar yükseldi. Birbirinden kıymetli *Silâhdar Târihi* ve *Nusretnâme* adlı iki tarih eseri telif etmiştir (bkz. A. Özcan, "Silâhdar Mehmed Ağa", *DİA*, XXXVII, 194-195).

65 Çorlulu Ali Paşa (ö. 1123/1711) 1670 civarında doğdu. Çorlu'da yerleşmiş bir çiftci ailesinin çocuğudur. II. Ahmed'in ricalinden kapıcıbaşı Kara Türkmen Ağa'nın evlatlığı olarak önce Galatasarayı'na daha sonra Enderun-ı Hümâyun'daki seferli koğuşuna, buradan da Has Oda'ya alındı. II. Mustafa zamanında, Amcazade Hüseyin Paşa'dan 1700'de silahtar olmayı talep etmiş ve silahtar olmuş, daha sonra da sadrazam olmuştur (bkz. Reşad Ekrem Koçu, "Ali Paşa", *İA*, I, 326-327).

yedi oda ve koğuşta çıkmalar, terfiler ve boşalan yerlerin doldurulmasında kesinlikle uyulan belirlenmiş kurallar vardı. Ancak padişahların sık olmamakla birlikte terfi ve çıkmalarda usul dışı uygulamaları da olmuştur. Kanunî Sultan Süleyman'ın Has odabaşı İbrahim'i veziriazamlık makamına getirmesi bunun ilginç bir örneğidir.

Sonuç olarak, Enderun tamamen farklı metotlara ve hedeflere dayanan medrese ile karşılaştırıldığında birinci kurumun hedefine ulaşma açısından daha şanslı ve başarılı olduğu görülür. Medrese eğitimi, ilmiyeye mensup ailelerin çocuklarına tanınan imtiyazlar ve himayelerle içeriden zayıflarken Enderun'un sıkı bir disipline dayanan, başarı ve mahareti yükselebilmenin yegâne vasıtası yapan prensibi, kimseye bir ayrıcalığın tanınmadığı klasik dönemde bu kurumu imparatorluğun en başarılı eğitim müessesesi hâline getirmiştir. Nitekim Batılı birçok gözlemci ve uzun yıllar İstanbul'da kalmış elçiler medreseden ziyade Enderun eğitimiyle ilgilenmişler, en garazkâr olanları dahi takdirkâr ifadeler kullanmışlardır. Ancak XVII. yüzyılda, mevcut usullere aykırı olarak birtakım himaye ve kayırmalarla Enderun'a şartlara uymayan kimselerin alınmaya başlanması, eğitim sisteminin gelişen yeni ihtiyaçlara ayak uyduramaması, özellikle bu dönemlerde kapıkulu askerinin iktidarı belirleyici büyük nüfuz ve gücü, Enderun'daki disiplinin ve eğitim kalitesinin sarsılmasına yol açtı. Genel olarak imparatorluktaki diğer kurumlar gibi bu müessese de önemini yitirmeye başladı. Buna rağmen Enderun XIX. yüzyıl başlarına kadar etkisini devam ettirmiş, daha sonra ise Batı tarzında açılan mekteplerden yetişenler idari ve siyasi makamlara tayin olunmuştur.

HUZUR DERSLERİ

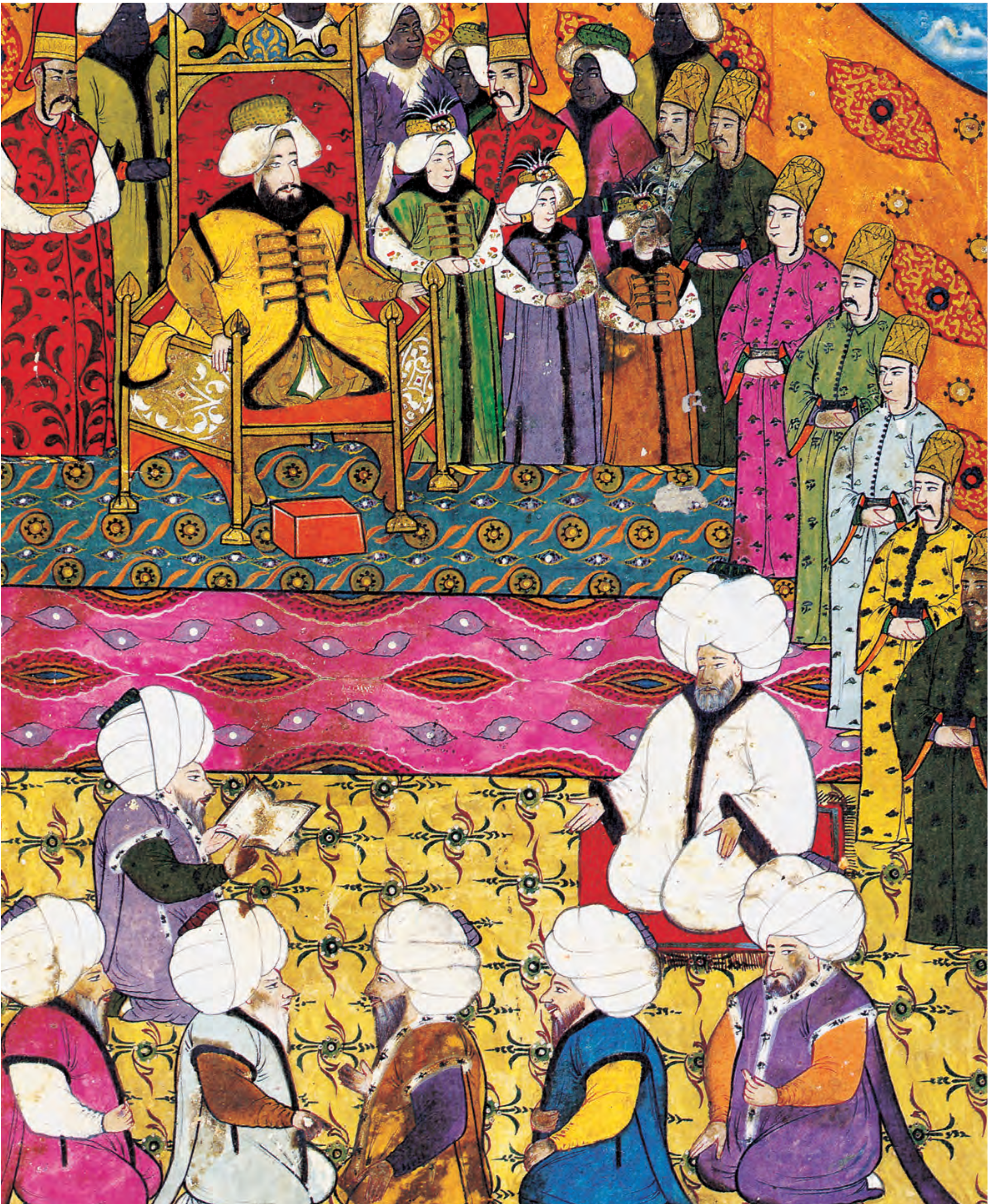
İstanbul'da geleneksel eğitim hayatı incelenirken ihmal edilmemesi gereken bir kurum da huzur dersleridir. Huzur dersleri, Topkapı Sarayı'nda fasılasız yüz altmış sene devam eden yüksek seviyeli dinî-ilmî bir faaliyet idi. Erken dönemlerden itibaren çeşitli örneklerine rastlanmakla birlikte ilk sistemli huzur dersleri uygulamasının III. Ahmed zamanında Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından 1724'te başlatıldığı bilinmektedir. İbrahim Paşa, devrinin tanınmış âlimlerini bazı ramazanlarda kendi sarayında toplayarak onlara Kur'an'dan bazı ayetlerin tartışmalı tefsirini yaptırmış, Nisan 1728'de bu derslerden birine III. Ahmed de katılarak dersi başından sonuna kadar takip etmiştir. III. Mustafa'nın, babası III. Ahmed'in yanında genç bir şehzade olarak bu derslere katılması ve bundan etkilenerek huzur derslerini ihdas etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Daha sonraki padişahlar da bu geleneği sürdürmüşlerdir. Nitekim Haziran 1755'te III. Osman'ın, Üsküdar sahilinde Şerefabad Kasrı'nda kütüphane hocası Hamidî Efendi'yi huzuruna davet ederek tefsir dersi yaptırdığı ve dersin sonunda ona ihsanlarda bulunduğu bilinmektedir.

Başlangıç ve esas teşkil etmesi bakımından önemli olan ilk huzur derslerinin zamanı, mekânı, iştirakçileri ve bunlara yapılan ihsanlar hakkında *III. Mustafa Rûznâmesî*'nde önemli bilgiler bulunmaktadır. İlk derste Fetva Emini Ebubekir Efendi mukarrir, Nebih Mehmed, Konevî İsmail, Müzellef ve İdris efendiler de talip (muhatap) olmuşlardır. Kadı Beyzavî'nin tefsirinden, "Ey iman edenler! Kendiniz, anne babanız ve yakınlarınız aleyhine de olsa Allah için şahitler olarak adaleti gözetin." mealindeki ayet takrir edilmiştir. Bu ders, başlangıcından itibaren tartışmalı geçmiş ve Sultan III. Mustafa tarafından ders sonunda her âlime yüz altın ihsanda bulunulmuştur. 15-26 Mayıs 1759 tarihleri arasında cuma dışında her gün padişahın huzurunda yapılan bu dersler Sepetçiler Kasrı, Sarık Odası, Ağa Bahçesi, Sofa ve Divanhane gibi Topkapı Sarayı'nın çeşitli mekânlarında gerçekleştirilmiş, toplantılara müzakereci olarak beş altı kadar âlim katılmıştır. Dersler öğle ile ikindi arasında icra edilir, ikindi namazından sonra padişah Harem'e çekilirdi.

Huzur derslerinde dersi takrir eden âlime *mukarrir*, müzakereci durumunda olan âlimlere önceleri *talib*, daha sonra *muhatab* denilmiştir. Bir mukarrir ve beş muhatapla başlayan bu derslerde muhatapların sayısı zaman içinde artmış, eksilmiş, ders adediyle günleri, saatleri ve dersin süresi değişikliğe uğramıştır. Nitekim Şubat 1767'de huzur dersleri için belirlenen âlim sayısı 126 olup bunlar on dokuz meclise taksim edilmiş ve her biri bir güne ayrılmıştır.

İçlerinden en kıdemli ve liyakatli bulunanlar mukarrir olmuştur. I. Abdülhamid döneminde Kasım 1775'te huzur dersleri için şeyhülislamın görüşü alınarak mukarrir ve muhatap olarak yetmiş âlim belirlenmiş, böylece sayı azaltılmıştır. Bu uygulamadan, huzur dersleri hocalarının şeyhülislam tarafından seçildiği anlaşılmaktadır. Gerek mukarrir gerekse muhatapların seçiminde liyakate ve ilmî mertebeye dikkat edilmesi, gönderilen emir ve tezkirelerde önemle belirtilmiştir. 1786 yılından itibaren ramazanda sekiz ders ile yetinildiği ve dokuzuncusunda mukarrirler meclisi toplanmasının bazı istisnalarla âdet hâline geldiği görülmektedir.

Tam bir ilmî serbestiyet içinde yapılan derslerde bir ayet okunup mukarrir tarafından onun tefsiri

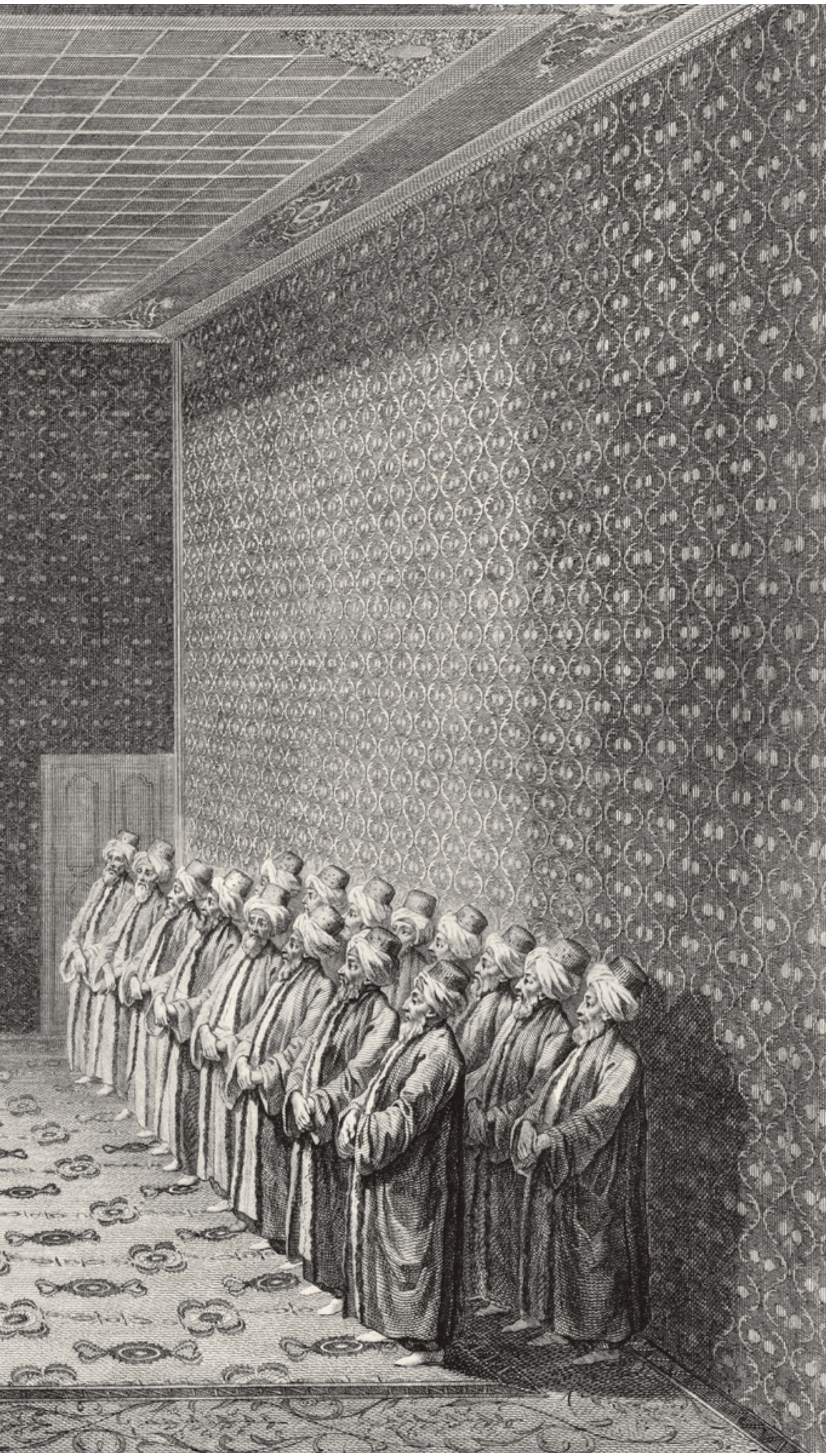

24- III. Ahmed'in huzurunda Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi (beyaz elbiseli, padişahın önünde sağda oturan) ile devrin uleması ders yaparken (Vehbî)

25- I. Abdülhamid'in huzurunda dinî bir sohbet. Sağda ayakta duranlar, Şehzade Selim (III.), Mustafa (IV.), Mahmud (II.) (d'Ohsson)

yapılır, muhatapların sorularına ve itirazlarına mukarrir cevap verir, böylece ilmî bir tartışma cereyan ederdi. Dersler genellikle *Kadı Beyzavî Tefsiri*'nden yapılırdı. Ancak ayetlerin tefsirinin son derece ağır ilerlediği, birkaç yılda sadece birkaç ayetin ele alınabildiği, bunun ise ayetlerin tefsir ve tahlillerinde gramer meselelerine, etimolojik ve ilgisiz yorumlara ağırlık verilmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Nitekim İsra suresinin tefsiri Kasım 1775'te başlamış, Ekim 1778'e kadar sürmüş, Fetih suresinin tefsiri ise 1779-1784 yılları arasında tamamlanabilmiştir. Temmuz 1787'de Bakara suresinin tefsirine başlanmış, Mayıs 1791'e kadar beş yıl boyunca ancak ilk otuz ayetinin tefsiri müzakere edilebilmiştir.

Derslerde ilminin derecesini göstermek isteyen bazı muhatapların münazaralarda terbiye ve edep dışına çıktıkları da görülmüştür. Mesela Mart-Nisan 1763'te muhataplardan Tatar Hoca diye anılan Tatar Ali Efendi, mukarrir Abdülmümin Efendi ile ilmî tartışma sınırlarını aşarak, mukarrire terbiye dışı ağır sözler sarf edince Bozcaada'ya sürgün edilmiştir. Yine Ocak-Şubat 1801'deki bir huzur dersi, mukarrir ve muhataplar arasındaki münazarada kendilerini ispatlamak isteyen muhatapların mukarrire lüzumsuz itirazları ile ilmî zeminden çıkarak terbiye dışı sözlerin sarf edilmesine sahne olmuş, bu durumdan müteessir olan III. Selim dersi yarıda kestirmiştir. Bu münazara, Kudsî Efendi'nin bir ayeti tefsirinden sonra muhataplardan Kastamonulu Ömer Efendi'nin itirazı ile başlamış, ardından Dağıstanlı Abdurrahman ve Ahıskalı Ali efendilerin itirazlarıyla büyümüştür. Mukarrir Kudsî Efendi, itirazlara sükûnetle cevap verip muhataplarını ikna etmek istemişse de muvaffak olamamıştır. Münazarayı dinlemekte olan Sultan III. Selim, cereyan eden tartışmadan üç muhatabın haksız olduklarını anlayarak her üçünün de muhataplıktan çıkarılmasını şeyhülislama bildirmiştir.

III. Selim döneminde muhatap sayısı yedi sekiz kadardı. Ocak-Şubat 1801 dersi sonunda padişahın verdiği yüzer kuruş ihsana, bir o kadar da Valide Mihrişah Sultan ilave etmiştir. IV. Mustafa'nın kısa hükümdarlık dönemindeki derse vakanüvis Mütercim Asım Efendi de katılmıştır. II. Mahmud devrinde 1834-1835 (1250) yılında Mabeyn başkâtipliğinden şeyhülislama gönderilen bir iradede derslerin çok derin, mücerret ve padişahın zihnini yoracak tarzda yapılması yerine gaza ve cihadı teşvik edici, padişahın yorulmadan dinleyebileceği sade olması tarzda istenmiş, bu, avam üslubu gibi görünse de padişahın bu tarzdan hoşlandığı ifade edilmiştir.

XIX. yüzyıl boyunca yapılan huzur derslerinde yeni bazı prensipler belirlenmiş ve bir teamül teşekkül etmiştir. Bu dönemde mukarrir ve muhatapların İstanbul ruûsunu almış, herhangi bir resmî vazifesi olmayan, İstanbul'da ikamet eden âlimler arasından seçilmesi, tayinlerin şeyhülislamın teklifi üzerine padişah tarafından yapılması, mukarrirlikte bir münhal olduğunda daha sonraki meclislerin mukarrirlerinin hiyerarşik sırayla yükselmesi, böylece son mukarrirliğe ilk meclisin baş muhatabının seçilmesi âdet olmuştur. Meclislerin toplantı yerini padişah belirlerdi. Burada mukarrir padişahın sağında, muhataplar ise mukarririn yanında yarım daire şeklinde önlerinde rahlelerle minderlere otururlardı. Erkek ve kadınlardan huzurda ders dinlemek üzere kalacakların isimlerinin padişahın tasvibinden geçmesi gerekirdi. Kethüdazade Arif Efendi, II. Mahmud zamanında ramazan ayının başından itibaren bir hafta devam eden huzur dersinde muhatap olarak bulunmuş ve *Menâkıbnâme*'sinde dersle ilgili bilgiler vermiştir. Arif Efendi dersle ilgili ayetler okunarak tartışmaya başlandığını; ayete uygun olarak askerin nizamı, sabır ve sebatı, Allah'a bağlılığı gibi konular işlenmesi gerekirken hoca

26- Yavuz Sultan Selim Camii ve Sıbyan Mektebi

efendilerin, ayetteki "vav" atıfe mi hâliye mi, gibi meclise uygun düşmeyen gereksiz tartışmalara girdiklerini, Sultan II. Mahmud'un canının sıkıldığını, böylece dersin tatsız sona erdiğini belirtmektedir.

Sultan Abdülaziz döneminde Dolmabahçe Sarayı'nın Muayede Salonu'nda yapılan huzur dersleri II. Abdülhamid zamanında Yıldız Sarayı'nın Çit Kasrı'nda icra edilmiştir. Padişah burada yüksekçe bir mindere oturur, karşısında önlerinde rahlelerle mukarrir ve muhataplar yerlerini alırlardı. Ramazan ayı boyunca haftada iki gün devam eden ve iki saat süren bu derslerde mabeyn dairesinin büyükleriyle davet üzerine bazı vükela ve devlet adamları da bulunabilirdi. Her dersin mukarrir ve muhatapları farklı olurdu. Ders sonunda kendilerine eskiden olduğu gibi atiyyeler, cübbe ve şal verilirdi.

Huzur dersleri Sultan V. Mehmed Reşad zamanında Dolmabahçe Sarayı'nın Zülvecheyn sofasında ramazan ayının ilk on gününde sekiz oturum hâlinde yapılırdı. Derslere şehzadeler ve devlet erkânı da davet edilirdi.

Hünkâr deniz tarafında kanepenin üzerine yerleştirilmiş mindere otururdu; sağ tarafında hanedan mensupları, sol tarafında da Mabeyn erkân ve memurlarıyla bendegân bulunurdu. Harem kadınları ise dersleri bir paravana arkasından takip ederdi. Mabeyn başkâtibi Halid Ziya'nın (Uşaklıgil) da katıldığı bu derslerde mukarrir siyah, muhataplar mavi cübbe giyerlerdi. Aynı padişah dönemi Mabeyn başkâtiplerinden Lütfi Simavi ise hatıralarında huzur mukarrirliğinin âdeta inhisar hâlini aldığını; bunların da çoğunun taşralı olduğunu ve Türkçeyi bile düzgün konuşamadıklarını, padişahın bu durumu şeyhülislama hatırlatmasına rağmen olumlu sonuç alınamadığını belirtmektedir.

İSTANBULLU TANINMIŞ BİR ULEMA AİLESİ: DÜRRÎZADELER

MEHMET İPŞİRLİ

İlmiye sınıfında meslek babadan oğula devam ettirildiği için İstanbul'un fethinden sonra özellikle İstanbul'da birçok güçlü, nüfuzlu ulema ailesi teşekkül etmiştir. Bunlar arasında Dürrîzade ailesinin özel bir yeri vardır.

XVIII. yüzyıl başlarından XX. yüzyıl başlarına kadar 200 yıldan fazla devam eden ve Osmanlı ilmiye mesleğine altı şeyhülislam, birkaç kazasker ve birçok kadı ve müderris yetiştiren bu köklü aileden kaynaklarda "hânedân-ı kadîm, âile-i pâknihâd" gibi isimlerle bahsedilmektedir. Ailenin tanınmış ilk ferdi Dürrî Mehmed Efendi'dir (ö. 1736). Aslen Ankaralı olup hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan İlyas Efendi adında bir kişinin oğludur. Dürrî lakabının nereden geldiği bilinmemektedir. Medrese tahsilinden sonra müderrislik ve kadılıklarda bulunan, İstanbul'da şeyhülislamlığa kadar yükselen Mehmed Efendi, Babazade Sinan ailesinden Reisülulema Abdülkadir Efendi'nin kızı ile evlenmiştir. Mehmed Efendi'nin iki oğlundan büyüğü Mustafa üç defa şeyhülislam olmuştur. İkinci oğlu Nureddin ise müderrisken genç yaşta ölmüştür.

Şeyhülislam Mustafa Efendi'nin Paşmakçızadelerden Şeyhülislam Seyyid Abdullah Efendi'nin kızı Şerife Safiye Hanım'la evlenmesiyle Dürrîzadeler aynı zamanda bir Seyyid ailesi de olmuştur. Bu sebeple daha sonra aile fertleri arasında nakibüleşraflık yapanlar da vardır. Mustafa Efendi'nin beş oğlundan ikisi şeyhülislamlık, biri Rumeli kazaskerliği, biri kadılık, biri de müderrislik görevinde bulunmuştur. Ayrıca Mehmed Arif Efendi nakibüleşraflık da yapmıştır. Kızı Şerife Ayşe Hanım (ö. 1817) genç yaşta vefat etmiştir. Mustafa Efendi'nin beş oğlunun soyundan aile hayli genişlemiştir.

Dürrîzadeler, çeşitli ulema aileleriyle kurmuş oldukları akrabalık bağları sayesinde daha da güçlenmişlerdir. Bunlar içerisinde en tanınmış ilmiye ailesi Paşmakçızadeler olup ayrıca Feyzullahzadeler, Çerkezbeyzadeler ile de akrabalık tesis edilmiştir. Ailenin erkek çocuklarının isimleri ve bulundukları görevler genellikle tespit edilmekte, ancak kız çocuklarının adları, yetişmeleri, evlilikleri ve ölüm tarihleri çok defa bilinmemektedir.

Dürrîzadeler çok önemli ilmiye görevlerinde bulunmakla birlikte içlerinde eser telif edenler azdır. Aile fertleri arasında sadece Şeyhülislam Mustafa Efendi'nin *ed-Dürretü'l-beyzâ*, Şeyhülislam Mehmed Arif Efendi'nin de *Netîcetü'l-fetâvâ* adlı eserleri kaleme aldıkları bilinmektedir.

Aile mezarları İstanbul'un çeşitli yerlerinde bulunmaktadır. Üsküdar Karacaahmet ve Tunusbağı ile Edirnekapı dışında La'li Çeşmesi haziresinde, ayrıca Rumelihisarı Kayalar Mezarlığı'nda medfun olanlar vardır.

Dürrîzadeler ailesiyle ilgili en önemli hadise, ailenin son ferdi olan Şeyhülislam Abdullah Beyefendi'nin Millî Mücadele aleyhine verdiği fetvalardır. Bu sebeple Abdullah Beyefendi "yüz ellilikler" listesine dâhil edilmiştir. Aile bugün devam etmektedir.

Şeyhülislam Mehmed Ataullah Efendi tarafından İstanbul Bebek'te yaptırılan Dürrîzadeler Yalısı birkaç defa el değiştirmiş ve çeşitli olaylara sahne olmuştur. Ailenin uzun süre yaşadığı yalı, Şeyhülislam Abdullah Efendi'nin 1828'de ölümünden sonra Mehmed Emin Rauf Paşa, Ali Paşa gibi devlet erkânının ikametgâhı hâline gelmiştir. Daha sonra II. Abdülhamid tarafından satın alınarak Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın annesine hediye edilmiş, bir müddet sonra yıktırılarak yerine Mısır Elçiliği binası yapılmıştır. Cumhuriyet döneminde ise Mısır Konsolosluğu'na tahsis edilmiştir.

Şeyhülislam (Miller)

KAYNAKLAR

Akalın, M. Şihabüddin, "Dürrî-zâdeler Ailesi ve Onun Diğer Ailelerle Vücuda Getirdiği Sihrî Münasebât", mezuniyet tezi, 1948, İÜ Edebiyat Fakültesi, Genel Kitaplık, nr. 1643.

Bilici, Faruk, "Büyük Bir Şeyhülislâm Ailesinin Son Halkası: Dürrizâde Abdullah Beyefendi", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 307-318.

Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, *Târîh*, haz. Ziya Yılmazer, İstanbul 2008, c. 1, s. 710; c. 2, s. 1200-1202.

27- Ayasofya Sıbyan Mektebi

Bu derslere mukarrir olarak katılan Vildan Faik Efendi, dört dersin takrir ve müzakerelerini *el-Mevâizü'l-hisân* adıyla kitap hâline getirmiştir.[66]

SIBYAN MEKTEPLERİ

Osmanlı Devleti'nde çocukların ilk tahsillerini aldıkları eğitim kurumlarına darüttalim, sıbyan mektebi, muallimhane, mahalle mektebi, mektep ve taş mektep adları verilmiştir. Şehir, kaza ve köylere kadar yayılmış olan bu mektepler her mahallede, hatta birçok sokakta yer alan yaygın eğitim kurumları idi. Eğitim dili tamamen Türkçe idi. Genellikle kurucularının adını taşıyan bu mektepler vakıf usulüyle ve ortak yardımlaşma ile faaliyetlerini devam ettirirdi.

Buralarda çoğunlukla erkek ve kız çocuklar birlikte okurlardı, ayrıca kızlara ve erkeklere ayrılmış sıbyan mektepleri de vardı. "İlim tahsili her Müslüman erkek ve kadına farzdır." hadisi kızların da bu mekteplere devamında temel ilke olmuştur. Hoca veya muallim denilen öğretmenler çoğunlukla erkek olmakla birlikte belli yaşa ve olgunluğa gelmiş bilgi ve yetenek sahibi kadın öğretmenlerin de sıbyan mekteplerinde hocalık yaptıkları bilinmektedir. Hatta müsait olduğu takdirde kadın hocaların evinde de bilhassa kız çocukları için sıbyan mektebi eğitimi verildiği de olmuştur.[67] Mahalle mescitlerine bitişik mekteplerde çoğunlukla mescidin imamı mektepte hocalık da yapardı. İstanbul'daki sıbyan mektepleri, devletin dışında ve devletten bağımsız olarak, padişahlar, hanedan mensupları, devlet ricali ve halktan insanların kendi mal varlıklarıyla kurulmuş, vakıf yoluyla idare edilen ilköğretim kurumları idi.

Bu mekteplerin böylesine yaygın olması İslam'ın

66 İstanbul 1330.

67 F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, Ankara 1964, s. 6.

28- Zevkî Kadın (III. Osman'ın eşi) Sıbyan Mektebi

eğitime verdiği önemin tabii bir sonucudur. Sıbyan mekteplerinde eğitime başlamak için kesin bir yaş belirlenmemişti; genellikle dört ila yedi yaş arasındaki kız ve oğlanlar mektebe başlarlardı. II. Mahmud zamanında çıkarılan talimatnamede başlama yaşı yedi olarak belirlenmiştir.

Bu mektepler müstakil binalar şeklinde inşa edildiği gibi mahalle camisine bitişik olanları veya cami içinde imam ve müezzin odasında faaliyet gösterenleri de vardı. Osmanlı cografyasında sayıları binleri bulan bu mekteplerin her bakımdan en gelişmiş, en güzel örnekleri payitaht İstanbul'da bulunmakta idi. Bunlar arasında en meşhur ve mimari bakımdan en mükemmel olanları ise padişah ve hanedan mensuplarına ait olanlarıdır.

İstanbul'un fethinden sonra Fatih'in kendi adıyla anılan semtte kurmuş olduğu külliye içerisinde çocuklar için Türkçe vakfiyede darüttalim,[68] Arapça vakfiyede mektep adıyla anılan sıbyan mektebi bulunmaktadır.

İstanbul'un ilk mükemmel sıbyan mektebi olan bu bina külliyenin batı tarafında yer almaktadır. Türk maarif tarihi açısından çok önemli olan bu taş mektep 1916 Fatih yangınında zarar görmüş, binası satılmıştır. Vakfiyesinde sıbyan mektebinde istikamet sahibi, güzel soluklu (*nefes-i enfes*) bir öğretmen (*muallim*) tayin olunup öncelikle yetim çocuklara, bulunmaz ise fakir Müslüman çocuklarına dersler vermesi ve kendisine günlük altı akçe ödenmesi şart koşulmuştur. Ayrıca yardımcı olarak bir mektep halifesinin tayin edilmesi ve bu şahsın çocuklara iyi muamele etmesi ve derslerini tekrar etmesi ve çocukların anlamadıkları hususları izah etmesi, karşılığında vakıftan günlük iki akçe alması, mektebin güvenliği ve temizliğini temin etmek üzere bir de hademenin (*kayyım*) tayin edilip kendisine günlük bir akçe verilmesi vakfiyede şart koşulmuştur.

Sultan II. Bayezid'in (1481-1512) İstanbul'da kendi adıyla anılan külliyesinin kıble tarafında yaptırmış

68 *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Ankara 1938, s. 204, 257.

29- Cevrî Kalfa Sıbyan Mektebi

olduğu çift kubbeli mektep mükemmel örneklerden biri olup külliye vakfiyesinde burası hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Burada yetim ve fukara çocuklarına muallim ve yardımcısının (*halife*) Kur'an-ı Kerim öğretmesi üzerinde bilhassa durulmaktadır.[69] Ayrıca, çocukların eğitimi için dürüst, namazın şartlarını ve farzlarını bilen, münasip bir kimse muallimhanede yetim ve fakir çocuklardan otuz erkek çocuğa cuma dışında diğer günlerde Kur'an öğrete ve okuya, eski derslerini dinleye, namazla ilgili konuları okuta, tedibi gerekenleri tedip eyleye denilmektedir.[70]

İstanbul'un en muhteşem külliyesi Süleymaniye'de ise üçüncü medreseye bitişik üniversite bahçesine bakan mahalde türünün en güzel örneklerinden olmak üzere etrafı yüksek duvarlarla çerilmiş, birkaç basamakla çıkılan bahçe içerisinde kubbe ile örtülü büyükçe oda hâlinde sıbyan mektebi yer almaktadır.

Külliye vakfiyesinde daha önceki Fatih ve Beyazıt sıbyan mekteplerine benzer hususlara temas edilmektedir. Külliyeden bahseden *Tabakâtü'l-memâlîk* ve *Süleymannâme* gibi vakayinamelerde sıbyan mektebinden bahsedilmektedir.

Bu erken dönem vakfiyelerindeki kayıt ve şartlarda sıbyan mekteplerinde öncelikle çocuklara Kur'an'ın öğretilmesine ve çocukların Kur'an'ı düzgün okumalarının sağlanmasına vurgu yapılmaktadır. XV-XVI. yüzyıla ait vakfiyelerde Kur'an talimi dışında başka konuların okutulması ve öğretilmesine pek temas edilmezken daha sonra mektep vakfiyelerinde muallim ve kalfaya ilaveten başka hoca ve derslerin zikredildiği görülür.

Nitekim Sultan I. Mahmud'un validesi Saliha Sultan'ın Azapkapı'da nefis sebili yanında yaptırmış olduğu, 1957'de yol genişletme çalışması sırasında yıkılmış olan sıbyan mektebinin vakfiyesinde kitabeti düzgün, hat sanatını öğretmekte maharet

69 "Ve muallimhaneyi dahi talim-i eytam ve evlad-ı fukara için vakfetti ki onlara muallimhanede muallim ve halife olanlar talim-i Kelam-ı kadim ve Kur'an-ı azim edeler."

70 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, c. 1, s. 83.

30- Şehzade Mahmud Celâleddin için hazırlanan cüz kesesi (TSM, nr. 2/269)

sahibi bir kimsenin hoca olması şart koşulmaktadır. Aynı padişahın hasekisi Ramî Kadın'ın Beşiktaş'ta yaptırmış olduğu mektebin vakfiyesinde yine hat dersleri üzerinde durulmaktadır. Böylece en azından XVIII. yüzyılda hat derslerinin verilmesi üzerinde dikkatle durulduğu görülmektedir.[71] Giderek sıbyan mekteplerinin programında gelişmeler olduğu vakfiyelerden takip edilmektedir. Nitekim 1782 (1196) Sultan I. Abdülhamid'in yaptırdığı sıbyan mektebi için vakfiyesinde ilmiyle amil, Arap diline vakıf bir hocanın ders vermesini, Arapça ve Farsçayı öğretmesini şart koşması müfredat programı açısından çok önemli bir gelişmedir.[72] Osman Ergin, bu programın çok gelişmiş olduğundan, bunun sebebinin ise mektebin amacının yakınındaki Bâbıâli'ye küçük yaştan itibaren eleman yetiştirmek olabileceğini, mektebin açılması düşünülen rüşdiye mektepleri için bir başlangıç teşkil edeceğini söylüyor.[73]

Mali bakımdan vakıflarla desteklenen sıbyan mekteplerinde çocuklar parasız okudukları gibi kendilerine ayrıca elbise, harçlık verilir, padişah mektepleri imaretlerin yakınında olduğundan bedava yemek verilir, talebeler belli zamanlarda gezintiye götürülürdü. Sultan II. Bayezid Vakfiyesi'nde "Her iki nevbet (sabah akşam) fukara için pişen taamdan, eytamdan ve evlad-ı fukaradan mektepte hazır olanlara âdet üzere her ikisine birer aş verilir, eti ve ekmeğiyle..." denilmektedir.[74]

Bir başka sıbyan mektebi vakfiyesinde sıbyan mektebinde Kur'an öğrenen yetim çocuklarının giyim

71 Ergin, *Maarif Tarihi*, c. 1, s. 86.

72 "Ve ulema-i âmilinden ulûm-ı Arabiyyete mâhir, tetkik ile istihrac-ı mesâile kadir bir kimesne dahi mekteb-i şerif-i mezkûrda hâce-i küttab olup mekteb-i münife müdâvemet üzere olan sıbyandan sâhib-i râst u sedad ve bâliğ-i nisab-ı isti'dad olup ulûm-ı şettâ nahvine (tarafına) kudretin sarf edenlere tedris-i ulûm-ı Arabiyye ve talim-i lugat-ı Farisiyye-i dürriyye eyleye."

73 Ergin, *Maarif Tarihi*, c. 1, s. 87.

74 Ergin, *Maarif Tarihi*, c. 1, s. 87.

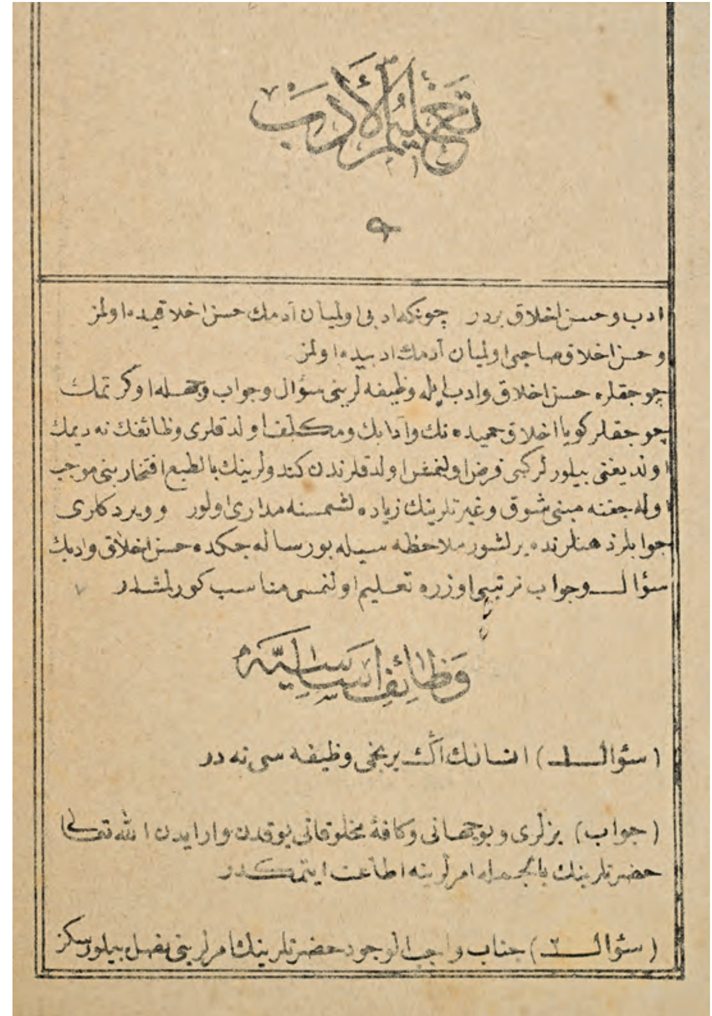

31- Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi

kuşamları için günde onar akçe, yılda iki kere elbise ve her gün iki öğün fukara için pişen yemekten mektepte hazır olan yetim ve fakir çocuklara verilmesi şart koşulmuştur.[75]

Sıbyan mekteplerinde talebeye verilen elbise konusunda Şeyhülislam Esad Efendi Vakfiyesi'nde her sene talebeye birer boğası kapama, birer fes, birer mintan, birer zıbın, birer kuşak, birer mest pabuç verilmesi istenmektedir. Yine aynı vakfiyede her sene 1.200 akçe ile mektep hocası ve halifenin çocukları pikniğe (*seyir*) götürüp yemekler pişirilip çocukların doyurulması istenmiştir. Saliha Sultan Vakfiyesi'nde ramazan bayramında sıbyan talebesine birer kapama, birer kavuk, birer tiftik kuşak, birer mest pabuç, on akçe harclık (*na'lçe-bahâ*) verilmesi şart koşulmuştur. İlkbaharda seyre çıkma yerleşmiş bir âdet olup hemen bütün sıbyan mekteplerinde uygulanır, bundan talebe ve velileri çok memnun olurlardı.

İstanbul'daki sıbyan mekteplerinin sayısı konusunda da kaynak ve istatistiklerde farklı bilgiler verilmektedir. Bayramzade Zekeriyya Efendi'nin şeyhülislam olmadan önce 1585'te yaptırmış olduğu bir sayıma göre İstanbul'daki sıbyan mektebi (*muallimhane*) sayısı 1.653'tür. Evliya Çelebi 1630'da geçit resminden bahsederken İstanbul'da 1.299 sıbyan mektebi bulunduğunu belirtir ve İstanbul'a ait vermiş

تعليم الأدب

وظائف انسانيه

(سؤال) انسانك أك برنجى وظيفه سى نه در

(جواب) بزلرى و بو جهانى وكافۀ مخلوقاتى يوقدن وار ايدن الله تعالى حضرتلرينك بالجمله امرلرينه اطاعت ايتمكدر

(سؤال) جناب واجب الوجود حضرتلرينك امرلرينى نصل بيلورسكز

32- Sıbyan mekteblerinin üçüncü ve dördüncü senelerinde okutulan *Ta'lîmül-edeb*'in ilk sayfası

olduğu uzun listede mektep (*muallimhâne-i sıbyân-ı ebcedhân*) sayısını 1.993 olarak verir. XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyıl başlarında bu sayı 300-350 civarında olup bunların bir kısmı harap veya arsa hâlinde bulunmakta idi. 1920'li yılların ortalarında düzenlendiği anlaşılan "Mekâtib-i Vakfiye Cedveli" başlıklı A. Turgut Kut tarafından yayınlanan[76] bir listede 314 sıbyan mektebinin ismi, banisi ve o andaki durumu belirtilmektedir. Buna göre arsa olanlar 83; harap hâlde olanlar 19; boş duranlar 14, yıkılanlar 5, polis veya jandarma karakolu olan 10, cami personeli tarafından kullanılan 23, mahalle bekçilerinin veya muhtarların kullandıkları 4, hâlen okul olarak kullanılan 40, vakıf tarafından satılanlar 19, özel idare tarafından satılanlar 2, belediye tarafından satılanlar 1, vakıf tarafından kiraya verilenler 18, özel idarece kiraya verilenler 9, belediye tarafından kiraya

75 "Mekteb-i şerif-i mezburda taallüm-i Kur'an-ı azim eden eytam-ı zuafanın melbusatı hususu için yevmî onar akçe verilip, yılda iki defa eytam-ı mezbureye kifayet miktarı libas alıvereler. Ve her gün iki nevbet fukara için pişen aştan ve ekmekten mektepte hazır olan eytama ve evlad-ı fukaraya vereler. Ve âdet üzre her gün ikisine birer çanak aş, bir pare et ve iki ekmek vereler" (Ergin, *Maarif Tarihi*, c. 1, s. 87).

76 A. Turgut Kut, "İstanbul Sıbyan Mektepleriyle İlgili Bir Vesika", *JTS*, 1978, c. 2, s. 55-84.

verilenler 10, spor kulübü, kurum veya birliklere verilenler 5, parti binası olarak kullanılanlar 9, yola gidenler 6, özel idarece el konulanlar 8, belediyece el konulanlar 3, mesken olarak kullanılanlar 6, mütevellisi tarafından oturulan veya kiraya verilenler 3, resmî daire veya depo olanlar 6, durumu bilinmeyenler 11 olmak üzere toplam 314 olmaktadır.[77]

XIX. yüzyıla kadar ilköğretim sıbyan mekteplerinde veriliyordu ve buralara devlet müdahalesi yoktu. İlk ciddi müdahale ve düzenleme II. Mahmud zamanında oldu. Çıkarmış olduğu 1240 (1824) tarihli fermanda II. Mahmud, sıbyan mekteplerine ilişkin önemli yenilikler getirmiştir.[78] 1848 tarihli bir talimata göre sıbyan mekteplerinin dersleri elif bâ, Kur'an-ı Kerim, tecvid, ilmihâl, harekeli Türkçe, muhtasar ahlak, hattan oluşmakta idi.[79] Daha sonra 1875'te Saffet Paşa'nın Maarif Nazırlığı zamanında bu mekteplerin idaresiyle ilgili yeni bir talimatname çıkarılmıştır.[80]

Kara tahtanın, 1870'lerden itibaren sıbyan mekteplerinde kullanılmaya başladığı bilinmektedir. Yazı yazmak için taş levhanın sıbyan mekteplerinde kullanılması ise 1847 tarihli talimat iledir. 1279 (1862-1863) tarihli bir talimat ile İstanbul'daki otuz altı sıbyan mektebindeki talebeye harfleri yazıp silmek için devlet hazinesinden birer taş levha, taş kalem ve küçük devatın verileceği bildirilmiştir. 1870'lerden sonra harita da sıbyan mekteplerinde kullanılmaya başlanmıştır.[81]

XIX. asrın ikinci yarısından itibaren bu mekteplerle ilgili çeşitli hatıralar, âmin alayı veya bed-i Besmele gibi merasimler[82] hakkında yazılar yazılmış, gazete ve mecmualarda tefrikalar yayınlanmıştır, bunlar daha sonra kitaplaştırılmıştır.[83]

Padişah sıbyan mektepleri dışında bugün İstanbul'da bir minyatür gibi şehrin cadde ve sokaklarını süsleyen mektepler arasında Vatan Caddesi'nde Sinan'ın eseri Şah-ı Hûbân Sıbyan Mektebi, Zeyrek'te Zenbilli Ali Efendi Sıbyan Mektebi, Küçük Ayasofya yakınında İskender Paşa Sıbyan Mektebi, Üsküdar Doğancılar'da Rüstem Paşa Sıbyan Mektebi, Eminönü Alemdar Caddesi'nde Zeynep Sultan Sıbyan Mektebi, Eminönü Horhor Caddesi'nde Süleyman Halife Sıbyan Mektebi, Beyoğlu Fındıklı'da Zevkî Sıbyan Mektebi, Beylerbeyi'nde II. Mahmut Sıbyan Mektebi, Harf İnkılabı'nda kitabesinin bir kısmı kazınmış olan Cevri Kalfa Sıbyan mektebi, Aksaray Namık Kemal Caddesi üzerinde Ebubekir Ağa Sıbyan Mektebi, Vefa'da Recai Mehmet Efendi Sıbyan Mektebi bugün hâlâ ayakta duran, her biri kendi devrinin mimari ve sanat hususiyetlerini taşıyan görülmeye değer güzellikteki sıbyan mektepleridir. Bu mektepler bugün çeşitli kültür ve sanat faaliyetleri için kullanılmaktadır.

İSTANBUL ULEMASI

İslam devletlerine tarih boyunca uzun süre başkentlik yapmış olan Semerkant, Buhara, Merv, İsfahan, Fas, Tunus, Konya gibi şehirlerin her birinde kendine has bir ilim ve ulema geleneği oluşmuştur. 1.400 sene boyunca sırayla hilafet merkezi olmuş Medine, Şam, Bağdad, Kurtuba, Kahire ve İstanbul'da ise bu gelenek çok daha tesirli ve kalıcı olmuştur. Bu tesir siyaset kurumunda, dinî ve toplumsal hayatta çok iyi fark edilir. Bu şehirlerin, bilginlerinin biyografilerini içeren cilt cilt tabakat kitapları yazılmıştır.

İslam dünyasında yaygın kullanılan *ulemâ* Arapça ilim kökünden ism-i fail olan *âlim*in çoğulu olmakla birlikte terim olarak özel bir anlam kazanmış, toplumun aydın bir ölçüde de aristokrat sayılan bir zümresine verilen ortak bir isim olmuştur. Osmanlı'da hemen her devirde ulema, toplumu oluşturan temel unsurların başında görülmüş, kendisinden çok şey beklenen bu zümre hakkında çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır.[84] Osmanlı Devleti'nde medrese tahsilini tamamlayarak icazet alıp hukuk, eğitim alanında, başlıca dinî hizmetlerde ve zaman zaman da bürokraside sorumluluk üstlenen veya tamamıyla kendisini özel olarak toplum hizmetine adayan ilim erbabına ortak bir terim olarak *ulemâ* denilmiştir. Başkent ve hilafet merkezi olarak İstanbul'da ulema, gelenek ve imtiyazlarını iyi koruyan temsil ettiği hukuki ve dinî formasyondan dolayı toplumun her kesiminde etkili olan ayrıcalıklı bir zümre olmuştur.

İstanbul'un fethinden sonra Fatih'in uyguladığı kültürel siyasetin bir başka yönünü, payitaht yaptığı bu

77 Kut, "İstanbul Sıbyan Mektepleri", s. 57.

78 Tam metni için bkz. Cevdet, *Târih*, c. 12, s. 238-240.

79 Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, haz. M. Ergun v.dğr., Ankara 2002.

80 Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti*.

81 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara 2012, s. 217-218.

82 Bu konuda geniş bilgi için bu bölümde yayınlanan Mustafa İsmet Uzun'un "İstanbul'da Okula Başlama Merasimi" yazısına bakınız.

83 Hatıralardan seçmeler için bkz. İsmail Kara, Ali Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle / Sıbyan Mektepleri, Hatıralar, Yorumlar, Tetkikler*, İstanbul 2005.

84 M. İpşirli, "Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler: XVI-XVII. Asırlar", *Osmanlı Araştırmaları,* 1988, sy. 7, s. 273-285.

33- Ali Kuşçu ile Fatih Sultan Mehmed (*Şekaik*)

şehrin âlimlerle dolu bir merkez hâline gelmesi düşüncesi oluşturur.

Fatih ulemaya çok değer vermiş her türlü icraatında onların görüşlerinden istifade etmiş ve onları önemli mevkilere getirmiştir. Bu dönem sadece teşkilat açısından değil anlayış ve yaklaşım bakımından da bir dönüm noktası teşkil eder. Fatih'i meşhur teşkilat ve teşrifat kanunnamesinde ilk defa olarak ulema ile ilgili hükümlere yer verilmiştir. Ayrıca ilmiye, seyfiye ve kalemiye şeklinde mesleklerde bariz bir ayrılma söz konusu olmuş, bu mesleklere intisap edecek gençlerin menşeleri, tahsilleri, formasyonları ve hizmet edecekleri alanlar tedricen belirmeye başlamıştır.

Osmanlı şehzade ve sultanları içinde en çok hocası olan Fatih'tir. Genellikle padişah hocaları İstanbul'un en tanınmış uleması arasından seçilirdi.

Halepli Siraceddin Mehmed, İbn Temcid, Mevlana Ayas, Molla Güranî şehzadeliğinde; Sinan Paşa, Bursalı Hocazade Muslihiddin Mehmed, Ispartalı Abdülkadir, Samsunlu Hasan, Veliyyüddinzade Ahmed Paşa ve Hayreddin Efendi ise padişahlığı sırasında Fatih'in hocaları olmuştur.[85] Fatih'in hocaları ile münasebeti, münakaşaları ve nihayet Molla Güranî karşısında boyun eğmesi hoca-talebe münasebetleri için iyi bir örnek teşkil etmiştir. Fatih dinî-felsefi konulara büyük ilgi duymuş, bilginler arasında bu konuların tartışılmasını sağlamıştır. Gazzalî ile İbn Rüşd *Tehâfüt*'lerinin onun isteği üzerine tertip edilen münazarada iki grup ulema arasında günlerce tartışılması ve Gazzalî'nin görüşlerinin daha tutarlı olduğunu ortaya koyan üçüncü bir *Tehâfüt*'ün yazılması bunun en güzel örneğini oluşturmaktadır.[86] O dönemde medreselerde de aynı istikamette gelişmenin olduğu ve felsefe derslerinin programda yer aldığı, ancak daha sonraları bu derslerin tedricen kaybolduğu bilinmektedir.

II. Bayezid daha Amasya'da şehzadeliği döneminde sarayında ulema ve şuaradan bir kültür muhiti oluşturmuş, daha sonra bu seçkin zümre II. Bayezid ile İstanbul'a gelmiştir. I. Selim devrinin fetihlerle geçen kısa saltanat döneminden sonra Kanunî devrinde Osmanlı ilim hayatı özellikle teşkilat ve fiziki imkânlar açısından en yüksek seviyesine ulaşmıştır.[87]

Osmanlı Devleti'nde özellikle payitaht uleması çeşitli ayrıcalıklar ve imtiyazlarla taltif edilmiştir. Bunları vergilerde ve cezalardaki ayrıcalık ile çocuklarına tanınan imtiyazlar şeklinde iki noktada toplamak mümkündür. Bütün askerîler için bazı vergilerden muafiyet tanınmış olmakla birlikte ulema için bu muafiyetin sınırı çok daha geniş tutulmuştur. Diğer taraftan askerî sınıfın ehl-i örf kesimine idam da dâhil her türlü ceza verilirken *ehl-i şer'* olarak tanımlanan ulemaya en ağır ceza olarak görevden azil veya sürgün verilmektedir.[88] Ulemaya istisnai olarak ölüm cezasının verildiği de olurdu. Nitekim XVII. yüzyılda iki şeyhülislam Ahîzade Hüseyin (ö. 1634) ve Hocazade Mesud (ö. 1656) efendilerin ölümle cezalandırılmaları değerlendirildiğinde keyfî kararlarla ulemadan kişilerin öldürüldüğü görülür.

Şeyhülislam ve padişah hocası Seyyid Feyzullah Efendi ise asiler tarafından öldürülmüştür (ö. 1703). Ancak bütün hâlinde değerlendirildiğinde bunların münferit olaylar olduğu görülür.

Mevalîzâde Kanunu adıyle bilinen uygulama ile ilk defa II. Murad'ın Molla Fenarî'nin (ö. 1431) evlatlarına bahşettiği imtiyazla başlamıştır. Buna göre Molla Fenarî oğulları ve torunları müderrisliğe kırk

85 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı,* s. 145.

86 Mübahat Türker, *Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, Ankara 1956.

87 Ayrıntılı inceleme için bkz. İpşirli, "Scholarship and Intellectual Life", c. 2, s. 15-58.

88 Geniş bilgi için bkz. Ahmet Mumcu, *Osmanlı İmparatorluğunda Siyaseten Katl*, Ankara 1963, s. 67-70, 125-131.

34- Şeyhülislam Ebussuud Efendi (Sağda) (*Tezkiretü'ş-şuara*)

akçe ile tayin olunurlardı.[89] Daha sonra bu imtiyazların kapsamı genişletilerek diğer ilmiye ailelerine, hatta ulema çocuklarına da verilmiş netice itibarıyla bu, ilmin itibarının zedelenmesine ve ulemanın kadrinin azalmasına sebep olmuştur. Uygulamaya yansıyan bu ayrıcalıkların dışında belki en önemli olanı ise bu zümrenin toplumda sahip olduğu itibar yüceliğidir.

Ancak sadece ilmiyeye tanınan böylesine geniş kapsamlı imtiyazların ilim adamları tarafından nasıl yanlış uygulandığının pek çok örnekleri de görülmüştür.

Osmanlı İstanbul'unda, zamanla önemli ulema aileleri de ortaya çıkmıştır. Tanınan hususi imtiyazlar ile bu aileler arası akrabalık münasebetleri de tesis edilerek âdeta bir "ilmiye ağı/şebekesi" oluşturmuşlardır. Genel bir değerlendirme yapılırsa mesleğin babadan oğula intikali ve ailelerin teşekkülü müspet ve menfi yönleri olan bir gelişmedir. Akademik hayata girecek kimsenin daha küçük yaştan itibaren ilim ortamında büyümesi, birçok meseleyi babasından ve onun dostlarından sıkıntısız olarak öğrenmesi ve bilhassa kitap ve kütüphane temininin maddi manevi güçlükler arz ettiği o dönemlerde çocuğun babasının kitaplarına sahip olması şüphesiz müspet noktalardır. Ancak bir çocuğa ulema çocuğu olduğu için imtiyaz tanınması hiçbir şekilde savunulacak bir husus değildir. Değişik dönemlerde en güçlü devirlerini yaşayan yirmi civarında aile belli başlı ilmiye makamlarını kolayca elde etmiş, ayrıca ulema aileleri arasındaki evlilikler ailelerin güç ve nüfuzunu bir kat daha artırmıştır. Bu ağın dışından mesleğe girmek ve yükselmek isteyen gencin yılmadan, moralini bozmadan çok çalışması gerekmekte idi.

XV. yüzyılın ikinci yarısında Çandarlılar ve Fenarîler hariç henüz güçlü ilmiye aileleri teşekkül etmiş değildi. Aslında Fatih döneminde çok tanınmış âlimler vardı ancak köklü ailelerin oluşması için biraz daha beklemek gerekiyordu. XVI. yüzyıl başlarından itibaren Müeyyedzadeler, Kınalızadeler, Çivizadeler, Taşköprülüzadeler, Ebussuudzadeler, Bostanzadeler, Hoca Sadeddinzadeler, Zekeriyyazadeler aile olarak oluşmaya başladı. XVII. yüzyıl boyunca bazı yeni aileler oluştu. XVIII. yüzyılda ise daha önce mevcut olan ailelerin çoğu giderek güçlenip aristokrat birer kimlik kazanırken, bazı aileler gücünü ve nüfuzunu kaybetmiş ancak bu yüzyılda Dürrîzadeler, Arapzadeler, Feyzullahzadeler, Ebu İshakzadeler, İvazpaşazadeler gibi ailelerden bazıları Osmanlı'nın sonuna kadar devam edip Cumhuriyet'in başlarında da köklü eşraf ailelerini teşkil etmiştir. Bu ailelerden pek çok şeyhülislam, nakibüleşraf, kazasker, kadı ve müderris yetişmiş, hatta bazı dönemlerde yüksek ilmiye makamlarını bunlar tekellerine almışlardır.

İçtimai bakımdan önemli mevkilerde bulunan İstanbul ulemasının iktisadi bakımdan da vüzera kadar olmasa da kalabalık bir kapı halkı ile refah içinde oldukları, özellikle XVIII. asırdan itibaren Boğaziçi'nde yalılarda oturdukları İstanbul'un meşhur mezarlık veya hazirelerinde hususi mezar yeri ve sandukaları

89 Atâî, *Zeyl-i Şekāik,* s. 32; ayrca bkz. oradan naklen Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 71-72.

35- Şeyhülislam (Gouffier)

bulunduğu bilinmektedir. Nitekim son devir İstanbul ulemasından Şeyhülislam İmam-ı Şehriyarı Mahmud Efendi'nin Kanlıca'da; Yasincizade'nin Beykoz'da; Bahaî Efendi'nin Kanlıca'da; Şeyhülislam Mehmed Salih Efendi'nin mazuliyette yalıları vardı. Ebubekirzade Ahmed Efendi'nin Kanlıca'da Bahaî Mezarlığı'nda, Yenişehirli Abdullah Efendi'nin Kanlıca Mezarlığı'nda aile kabirleri bulunmaktadır.

Ulema-Siyaset İlişkisi

XVII. yüzyıla kadar daima gücünü koruyan, önemli bir nüfuza sahip olan İstanbul uleması bu yüzyılda umumiyetle kendi dışında oluşan gelişmeler sebebiyle bir yıpranma dönemine girmiş, genellikle elde olmayan sebeplerle kendilerini siyasetin yıpratıcı ortamı içinde bulmuşlardır. I. Ahmed'le başlayan ve peş peşe, devlet ve yönetim tecrübesinden mahrum, genç yaştaki padişahların hüküm sürdüğü bu dönemde dizginler, askerî ağaların, saraydaki başta Valide Kösem Sultan olmak üzere nüfuz odaklarının ve tabii olarak ulemanın eline geçmiştir. Her bir zümre kendi nüfuzunu kuvvetlendirmek için İstanbul ulemasını yanına çekmek istemiştir. Siyasi fetvalar, ulemanın bölünerek farklı taraflarda yer alması, onları hem ilim yolundan alıkoymuş, hem de siyasi mücadele içinde yıpratmıştır. Bunlar içerisinde en önemlisi ve toplumda büyük sarsıntı meydana getireni şüphesiz isyanlar ve ulemanın verdiği padişah hal' fetvalarıdır. İstanbul'da şeyhülislam, kazasker, nakibüleşraf, padişah hocası, İstanbul kadısı gibi yüksek mevkili ulema "ehlü'l-hal ve'l-akd" yetkisine sahip idi. Dolayısıyla biat, culüs, kılıç kuşanma, isyanlar ve hal' gibi işlevsel yönü ağır basan olaylarda tabii olarak yetki ve söz sahibi oldular.

Bu toplumsal ve siyasi olayların en sert ve sarsıcı olanı şüphesiz isyanlardır. Bu anlamda gerek yeniçeri ve sipahilerin çeşitli sebeplerle çıkardıkları isyanlarda gerekse 1703, 1730 ve 1808 isyanları gibi toplumu sarsan, saltanat değişikliklerine sebep olan ve geniş halk kitlelerini derinden etkileyen hadiselerde İstanbul uleması ister istemez kendisini olayların içerisinde bulmuştur.

1703 isyanında ulemanın olayların içinde yer aldığı, fiilen müdahil olduğu görülmektedir. Bunların hepsinde de ulemanın bazen çok aktif ve istekli, bazen de kerhen, mukteza-i hâle uygun fetvalar verdikleri tarihî bir gerçektir. II. Mustafa'nın akıbeti ile ilgili fetvada dört husus üzerinde duruluyordu: Birincisi, II. Mustafa'nın devlet hazinesini israf etmesi hususu; ikincisi, adaleti ihlal eden bir hükümdara halkın karşı çıkmasının meşruiyeti konusu; üçüncüsü adaleti ihlal eden bir hükümdarı tutanların mahkûm edilmesi; dördüncüsü ise, sulha rıza göstererek büyük toprak kayıplarına sebep olması ithamı idi.[90]

1730 ayaklanmasında Yenişehirli Abdullah Efendi, İstanbul kadısı Zülalî Hasan Efendi, Kazasker Paşmakçızade Abdullah Efendi ve diğer ulemanın tutumları, bu zümrenin zaman zaman sosyal ve siyasi olaylarda ne denli önemli rol oynadıklarının bir göstergesidir.

III. Selim'in 1807'de tahttan indirilmesi, IV. Mustafa'nın cülusu olaylarında Şeyhülislam Ataullah Efendi, Sadrazam Köse Musa Paşa ve askerin ileri gelenleriyle yapılan müzakereler yine İstanbul ulemasının nasıl olayların içinde yer aldığına işaret eder. Bu sırada

90 Rifaat Ali Abou-el-Haj, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics*, Istanbul 1984, s.71'den aktaran Virginia Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri, 1700-1870*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2010, s. 44.

36- İstanbul uleması, XVI. yüzyıl (İntizâmî)

ordusuyla Rusçuk'tan İstanbul'a gelen Alemdar Mustafa Paşa 21 Temmuz 1807'de Ataullah Efendi'yi azlederek yerine Arapzade Mehmed Arif Efendi'yi şeyhülislamlığa getirdi; III. Selim'in tahttan indirilmesinde rol oynayan uleması da sürgüne gönderdi. Ataullah Efendi bir süre Bebek'teki yalısında oturduktan sonra 31 Temmuz 1808'de Bulgaristan'ın Kızanlık kasabasına sürüldü.

İstanbul ulemasını derinden sarsan ve çoğu zaman konumunu tartışmalı hâle getiren husus şüphesiz hal' yani padişahları tahtından eden fetvalarıdır.

Otuz altı Osmanlı padişahından ondan fazlasının çoğu kere hukuki ilkeler zorlanarak tahttan indirilmiş olması son derece manidardır. XVII. yüzyıl başlarında I. Mustafa, II. Osman ve Sultan İbrahim'in hal' edilmelerinde ulema isteyerek veya istemeyerek üzücü olayların tam ortasında yer almış, aktif rol oynamıştır. Nitekim Sultan İbrahim'e hal' edildiğini tebliğ etmek üzere giden heyete Sultan İbrahim'in hakaretler etmesi üzerine heyette bulunan mazul İstanbul kadısı Kara Çelebizade Abdülaziz Efendi'nin "Umur-ı şer'iyye vü diniyyeye adem-i

37- İstanbul uleması, XVIII. yüzyıl (Vehbî)

tekayyüdle cihanı haraba verdin, evkatını lehv ü gafletle geçirip rüşveti fâş ve bunca zalemeyi âleme musallat ve beytülmali telef ettin." şeklindeki ağır hakaret içeren sert konuşması bir taraftan ulemanın cesaretini, diğer taraftan da siyasete ne derece müdahil olduğunu göstermektedir.[91]

XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında Sultan V. Mehmed Reşad hariç dört padişahın peş peşe tahttan indirilme fetvalarının siyasi irade doğrultusunda müsevvit ve fetva eminleri tarafından hazırlanması ve şeyhülislamın tasvip ve imzasıyla tatbik mevkisine konulması makam sahibi İstanbul ulemasının siyaset ile iç içeliğinin önemli bir göstergesidir.

Sultan V. Mehmed Reşad döneminde ise fiilen iktidarı elinde bulunduran İttihat ve Terakki Partisi'nin I. Cihan Harbi'ne girmesi ve bu oldubittiye dinî ve kutsal bir mahiyet kazandırmak için kendisi de bir İttihatçı olan Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'ye Cihad-ı Ekber fetvaları verdirmiş olması, ulema tarafından dinin siyasete alet edilmesinin bir başka örneğidir.

İstanbul ulemasının siyasi ve idari anlamda güçlü etkisi meşveret meclislerinde görülmektedir. Osmanlı asırlarında daima müracaat edilen etkili bir kurum olarak meşveret meclisleri özellikle XVII. yüzyıl sonlarından itibaren Divan-ı hümayunun tedricen önemini ve düzenli toplanma kuralını kaybetmesiyle büyük önem ve güç kazandı. Bu kurula devlet erkânı yanında fiilen görevde veya mazul durumda olan üst düzey ulema katılır, toplantının seyrinde kararların alınmasında etkili rol oynardı. Sarayda, Bâbıâli'de, ağa kapısında ve şeyhülislam konağında yapılan bu toplantılara kimlerin katıldığı belli olmakla birlikte tartışma zabıtları, bir iki istisna dışında maalesef mevcut değildir. Bu meşveret meclislerinde görüşleri, yorumları, olaylara yaklaşımıyla padişahın dikkatini çeken âlimler süratle kazaskerlik ve bilhassa şeyhülislamlık makamına yükselirdi. Nitekim Kadızade Mehmed Tahir Efendi Anadolu kazaskeri olarak katıldığı bir meşveret meclisinde yorumları ile II. Mahmud'un dikkatini çekmiş 1825 yılında Mekkîzade yerine şeyhülislam olmuştur. İdari, askerî, siyasi konularda yapılması gereken ıslahatlar, alınacak tedbirler ve girişilecek teşebbüsler konularında İstanbul ulemasının fikir üreten ve en çok ıslahat layihası sunan zümre olduğu bilinmektedir. Nitekim III. Selim'in 1792'de çıkardığı bir fermanla ıslahat hakkında devlet adamlarının fikirlerini birer layiha

91 İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronoloji*, İstanbul 1972, c. 3, s. 409.

BİR İSTANBUL KADISININ VE ÂLİMİNİN KENDİ KALEMİNDEN BİYOGRAFİSİ: TAŞKÖPRÜLÜZADE İSAMEDDİN AHMED EFENDİ

Çok sayıda Osmanlı ulema ve meşayihinin tercüme-i hâllerini ihtiva eden *Şakâiku'n-nu'maniye* ve ilimlerin tasnifine ait *Miftahü's-saade* isimli kitapları başta olmak üzere çok sayıdaki eseriyle Osmanlı bilim tarihinde önemli bir mevkiye sahip Taşköprülüzade Ahmed Efendi, kaleme aldığı otobiyografisi ile de bu vadide Osmanlı bilim tarihinin ilk örneğini oluşturmuştur. Onun otobiyografisinde İstanbullu bir âlimin tahsil ve tedrisinin (talebelik ve hocalık) önemli merhalelerini takip mümkün olabilmektedir:

"Doğumumdan bir ay kadar önce babam Bursa'dan Ankara'ya gideceği sırada bir rüya görmüş, rüyasında nur yüzlü bir şeyh yakında bir oğlunun olacağını, ona Ahmed adını vermesini söylemiş. 14 Rebiülevvel 901 [2 Aralık 1495] gecesinde dünyaya gelmişim. Büluğ çağıma eriştiğimde Ankara'ya taşındık. Kur'an okumaya başladım. Babam bana İsameddin lakabını ve Ebü'l-Hayr künyesini; benden iki yaş büyük ağabeyim Mehmed'e ise Nizameddin lakabını ve Ebu Said künyesini verdi. Kur'an'ı hatmettiğim sırada ailem tekrar Bursa'ya döndü. Babam bir süre bana Arapça öğrettikten sonra görevi icabı İstanbul'a giderken beni Yetim lakaplı Molla Âlim Alaeddin'e emanet etti. Bu âlimden sarf ilminden Maksûd, İzzî ve Merâhu'l-ervâh adlı dilbilgisi eserlerini okudum. Nahiv ilmi konusunda yine aynı âlimden Şeyh Abdülkadir Cürcanî'nin Muhtasarü'l-mie'sini, İmam Mutarrizî'nin Kitâbü'l-Misbâh'ını ve İbn Hacib'in Kitâbü'l-Kâfiye isimli eserini okudum. Bütün bu dersleri ağabeyim ile birlikte takip ettik.

Daha sonra el-Vâfiye fi şerhi'l-Kâfiye'yi "Merfuat" bahsine kadar okuduk. Bu sırada amcam Kıvameddin Kasım Bursa'da Molla Hüsrev Medresesi'ne müderris oldu.

Bu sırada ağabeyim müzmin bir hastalığa yakalandı ve iyileşinceye kadar benden derse ara vermemi istediği için dersi bıraktım. Bu arada amcamdan sarfa dair Hârûniyye'yi ve İbn Malik'in nahve dair el-Elfiyye'sini okudum ve el-Elfiyye'yi ezberledim. 914 (1508) yılında ağabeyim vefat etti. Amcamdan Dav'ü'l-misbâh'ı okudum, bu eseri yazdım ve bazı düzeltmeler yaptım.

Daha sonra mantık ilminden Muhtasaru Îsâgocî'yi Hüsameddin Kâtî tarafından yapılan şerhiyle beraber okudum. Yine amcamdan Allame Razî'nin Şerhu'ş Şemsiyye'sinden bazı kısımları okudum.

O dönemde babam İstanbul'dan Bursa'ya geldi. Amasya Hüseyniye Medresesi'ne müderris olarak tayin edilince onunla Amasya'ya varıp kendisinden Şerhu'ş-Şemsiyye'yi Seyyid Şerif Cürcanî'nin haşiyeleriyle birlikte baştan sona okumuştum. Bilahare Allame Taftazanî'nin Şerhu'l-Akâid'ini Molla Hayalî'nin haşiyeleriyle birlikte okudum. Yine babama Mevlanazade'nin Hidâyetü'l-hikme adlı eserini Molla Hocazade'nin haşiyeleriyle birlikte okudum. Ardından Mevlana Mesud Rumî'nin Âdâbü'l-bahs'ini okudum. Sonra Allame İsfahanî'nin Şerhu't-Tavâli kitabını Seyyid Şerif'in haşiyeleriyle birlikte okudum. Ardından Allame Taftazanî'nin eş-Şerhu'l-Mutavvel li't-Telhis adlı eserini de Seyyid Şerif'in haşiyeleriyle okudum. Bu okumayı gayet titiz ve sağlam bir şekilde yaptım.

Nihayet rahmetli babam "Ben babalık görevimi yerine getirdim, bundan sonrası sana kalmış." dedi. Bunu söyledikten sonra bana başka bir şey okutmadı. Ben de dayımdan Seyyid Şerif'in Şerhu't-Tecrid adlı eserini baştan "Vücûb ve İmkân" bahsine kadar titiz ve sağlam bir şekilde okudum.

Ardından Molla Muhyiddin Fenarî'den Seyyid Şerif'in Şerhu'l-Miftâh adlı eserini başından "Fasl ve Vasl" bahsinin sonuna kadar okudum. Sonra fazilet ve kemal ehli, ilmiyle amil âlim Molla Muhyiddin Seyyidî Kocavî'den Seyyid Şerif'in Şerhu'l-Mevâkıf adlı eserini "İlahiyat" bölümünün başından "Nübüvvet" bahsine kadar inceleyerek okudum. Yine ondan Keşşâf tefsirinden Nisa suresini okudum. Sonra ilmiyle âmil bir âlim ve Mirim Çelebi lakabıyla meşhur olan Molla Bedreddin Mahmud b. Mehmed b. Kadızade Rumî'den Molla Ali Kuşçu'nun heyet ilmine dair Kitâbü'l-Fethiyyesi'ni okudum. Ben okurken hocam kitap üzerine şerh yazıyordu. Bu şerhini Sultan Selim Han'a hediye etmiş, Sultan da buna karşılık kendisini Anadolu kazaskerliği makamına tayin etmişti.

Sonra değerli âlim Şeyh Mehmed Tunusî'den Sahîh-i Buhârî ve Kadı İyaz'ın eş-Şifâ adlı eserinin bazı bölümlerini okudum. Yine ondan cedel ve hilaf ilimlerini okudum. Akli ilimleri ve Arapça ilimlerini kendisiyle karşılıklı tartışarak tahsil ettim. Sonunda bana hem yazılı hem şifahi olarak tefsir, hadis ve diğer ilimleri rivayet edebilmem için

38- Şeyhülislam (Vehbî)

hâlinde sunmasını istemesi üzerine, layiha sunanlar arasında ilmiye menşelilerin çoğunluğu oluşturması dikkati çekmektedir. Dönemin Rumeli Kazaskeri Tatarcık Abdullah Efendi de bir layiha sunmuştur. Bir örnek olmak üzere burada incelenecek olursa layihanın muhafazakâr bir tutum içinde ve edebî bir üslupla kaleme alındığı görülür. Abdullah Efendi'nin fikirlerinin büyük ölçüde benimsendiği, gerek zamanında gerekse daha sonraki dönemlerde bunlar üzerinde dikkatle durulduğu anlaşılmaktadır.

Yenilik teşebbüsleriyle girilen XVIII. yüzyılda İstanbul uleması yeniliklere taraftar, hatta yer yer öncü olarak görülmüş, devletin toparlanmasında ağır sorumluluk üstlenmiştir.[92] Ayrıca bu asırda Damad Ali Paşa, Nevşehirli İbrahim Paşa ve Hekimoğlu Ali Paşa gibi sadrazamlar ulemayı himaye ederek durumunu iyileştirmek için gayret sarf etmişlerdir.[93] XIX. yüzyıldan itibaren ise önce eğitimin önemli bir kısmı ulemanın tekelinden çıkmıştır. Bu dönemde devlet desteği ile Batı tarzında yeni açılan mektepler ulemanın kontrolü dışında kaldı. Aynı dönemde yargı sisteminin en önemli kısmı olan Nizamiye mahkemeleri de ulemanın kontrolünden çıkmış, ulemanın elinde sadece ahval-i şahsiyyenin görüldüğü kadı mahkemeleri kalmıştır. Önce eğitim, sonra da yargı sisteminin önemli bir kısmı elinden alınıp başka mahfellere verilmesiyle ulemanın istihdam alanında devamlı bir daralma başlamış, vakıf yönetimi ve gelirlerinin de Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulmasıyla ulemadan alınıp devlet idaresine ve bütçesine aktarılması sonucu[94] ulema maddi manevi büyük bir nüfuz ve güç kaybına uğramıştır.

Ulema ve İlim

Osmanlı Devleti'nde genel olarak bilinen ve inanılanın tersine, birçok yenileşme hareketi ulemanın öncülüğü, desteği veya en azından tasvibi ile olmuştur. Esasen bunun Osmanlı Devleti'nde köklü bir geleneği bulunmaktadır. Kuruluş döneminden başlayarak devletin tasfiyesine kadar her devirde birçok askerî, ilmî ve siyasi teşkilat ulemanın öncülüğü ve teşviki ile vücut bulmuştur. Devlet teşkilatına dair eser yazanlar arasında, XVIII-XIX. yüzyıllarda ıslahat layihası veren her seviyeden çok sayıda ilmiye ricalinin mevcut olduğu bilinmektedir. Somut örnekler vermek gerekirse, matbaanın gelmesine fetva veren Yenişehirli Abdullah Efendi, III. Selim'in ıslahat layihası talebine en şümullü raporları verenlerin başta Tatarcık Abdullah Efendi olmak üzere ilmiye ricali olduğu ve nihayet II. Mahmud'un ıslahatını meşru ve zaruri göstermek, bu konuda kamuoyu oluşturmak üzere Şeyhülislam Kadızade Mehmed Tahir ve Yasincizade Abdülvehhab efendilerin, Rumeli Kazaskeri Sahaflarşeyhizade Esad Efendi'nin yoğun çalışmaları dikkate değer örneklerdir.[95]

XVI. yüzyıl sonları ve XVII. yüzyıl başlarında bazı teşkilat tarihi eserlerinde ulemaya bazen kısa bazen uzun pasajlar ayrılmış, ulema hakkında genel değerlendirmeler

92 H. A. R. Gibb, H. Bowen, *Islamic Society and the West*, Oxford 1957, c. 2/1, s. 81-113.

93 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı,* s. 296; M. T. Gökbilgin, "Ulema", *İA*, XIII, 26.

94 Açıklama için bkz. M. İpşirli, "II. Mahmud Döneminde Vakıfların İdaresi", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri Bildirileri*, İstanbul 1990, s. 49-57.

95 Geniş bilgi için bkz. Uriel Heyd, "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", *Asian and African Studies*, 1972, c. 7, s. 64-69; Avigdor Levy, "Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmud'un Askerî Islahatı", *Modern Çağda Ulema,* ed. Ebubekir Bagader, çev. Osman Bayraktar, İstanbul 1991, s. 29-61.

icazet verdi. Bu icazet kendisinin rivayet etmesi sahih ve caiz olan bütün ilimleri kapsıyordu. Kendisi hocası Veliyyullah Şihabüddin Ahmed Bekkî'den, o da hadis konusunda Şihabüddin Ahmed b. Hacer Askalanî'den rivayette bulunmuştu.

Tefsir ve hadis ilimlerinde bir icazeti de babam vermişti. Bu bilgileri babam dedemden, dedem Molla Yegân'dan, o Molla Fenarî'den, o Cemaleddin Aksarayî'den, o da Şeyh Ekmeleddin'den rivayet etmişti. Babam bu iki ilmi, Molla Hocazade, Molla Fahreddin Acemî, Molla Haydar Allame, Molla Sadeddin Taftazanî kanalından da rivayet etmekte idi. Hadis ve tefsir ilimlerinde bana icazet veren bir diğer âlim de Molla Seyyid Muhyiddin'dir ki, o da büyük âlim Şeyh Şihabeddin Ahmed b. Hacer'in öğrencilerinden rivayette bulunan, ilmiyle âmil büyük bilgin Molla Hasan Çelebi Fenarî'den rivayet etmekte idi.

Ben fakir, ilk defa Recep 931 [Mayıs 1525] sonlarında, Dimetoka Medresesi'ne müderris olarak tayin edildim. Orada eş-Şerhu'l-Mutavvel li't-Telhîs'i "Beyân" bölümünün başından "İstiâre" bahislerine kadar, Havâşî Şerhi't-Tecrid'i başından "Umûr-ı âmme" bahislerinin sonuna kadar okuttum.

Yine orada Seyyid Şerif'in Şerhu'l-Ferâiz'ini okuttum. Daha sonra Recep 933'te [Mayıs 1527] İstanbul'da Molla İbn Hacı Hasan Medresesi'ne tayin oldum. Bu medresede Sadrüşşerîa'nın Şerhü'l-Vikâye adlı eserini başından "Alışveriş" kitabına kadar okuttum. Yine burada Şerhü'l-Miftâh'ı başından "İcaz ve İtnâb" bahsine kadar okuttum. Şerhü't-Tecrid'i "Umur-ı âmme" bahislerinden "Vücub ve İmkân" bahislerine kadar okuttum.

Hadis ilmine dair Kitâbü'l-Mesâbih'i başından sonuna kadar iki kez okuttum. Onu bitirdiğim sırada rahmetli babam İstanbul'da 12 Şevval 935'te [8 Haziran 1529] kuşluk vakti hakkın rahmetine kavuştu.

Zilhicce 936'da [Temuz 1530] Üsküp'teki İshak Paşa Medresesi'ne tayin edildim. Oraya gittikten sonra ramazan ayında Kitâbü'l-Mesâbih ve Kitâbü'l-Meşârık'ı baştan sona okuttum. Yine orada et-Tavzîh kitabını baştan sona, Sadrüşşeria'nın Şerhü'l-Vikâye adlı eserini "Alışveriş" kitabının başından sonuna kadar okuttum. Seyyid Şerif'in Şerhü'l-Ferâiz'ini okuttum. Şerhü'l-Miftâh'ı da "Beyân" kısmının başından kitabın sonuna kadar okuttum.

Daha sonra İstanbul'a döndüm ve Şevval 942'de [Mart 1536] Kalenderhane Medresesi'ne müderris oldum. Burada Kitâbü'l-Mesâbih'i başından "Alışveriş" bahsine kadar okuttum. Şerhü'l-Mevâkıf'ı okutmaya burada başladım. Yine burada Şerhü'l-Vikâye adlı eserden ve Seyyid Şerif'in Şerhü'l-Miftâh'ından bazı bölümler okuttum.

21 Rebiülahir 944 [27 Eylül 1537] tarihinde İstanbul'da Mustafa Paşa Medresesi'nde derse başladım. Burada Kitâbü'l-Mesâbih'i "Alışveriş" bahsinden sonuna kadar okuttum. el-Hidâye'yi başından "Zekât" bahsine kadar okuttum. Ayrıca Şerhü'l-Mevâkıf'ın ilahiyat bölümünden bazı kısımları okuttum.

4 Zilkade 945 [24 Mart 1539] tarihinde Edirne'ye müderris olarak tayin edildim.

23 Rebiülahir 946'da [7 Eylül 1539] Sahn [Fatih] medreselerinden birine müderris oldum. Burada Sahîh-i Buhârî'yi iki kere baştan sonra okuttum. Kadı Beyzavî tefsirinden Bakara suresini okuttum. el-Hidâye'yi "Nikâh" bahsinden "Alışveriş" bahsine kadar okuttum. Yine burada Kitâbü't-Telvîh'i "Ahkâm" bahsine kadar okuttum.

11 Şevval 951'de [26Aralık 1544] Edirne Sultan Beyazıt Medresesi'ne müderris olarak tayin edildim. Burada da Sahîh-i Buhârî'den, el-Hidâye'den, et-Telvîh'ten ve Seyyid Şerif'in Şerhü'l-Ferâiz'inden çeşitli bahisleri okuttum.

Sonra kadılık mesleğine geçtim. 26 Ramazan 952'de [1 Aralık 1545] Bursa kadılığına tayin edildim. Ne zahmetli günlerdi.

18 Recep 954 [3 Eylül 1547] tarihinde tekrar İstanbul'da Sahn (Fatih) medreselerinden birine tayin edildim. Burada da yukarıda zikredilen kitapları okuttum.

17 Şevval 958'de [18 Ekim 1551] İstanbul kadısı oldum. Kadılık görevi ilmî faaliyetlerime büyük çapta engel oldu.

17 Rebiülevvel 961'de [20 Şubat 1554] gözlerime ak düştü. Gözlerim bundan çok etkilendi, görmez oldu. Allahu Teala ilmî faaliyetlerim sırasında tefsir, usul-i din, usul-i fıkıh, Arapça sahalarında bazı eserler yazmayı bana nasip etti. Bunlar arasında âlimler ve şeyhlerin hayat hikâyelerinden bahseden Şakâik kitabını 965 Ramazan'ının sonunda [Temmuz 1558] tamamladım. Allah İstanbul şehrini idarecilerinin gölgesinde her türlü afetten korusun."[1]

1- Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniye*: Osmanlı Bilginleri, çev. Muharrem Tan, İstanbul 2007, s. 377-380.

39- III. Selim, sadrazam ve ulema ile Topkapı Sarayı'nda Babü's-selam'ın önünde (TSM, nr. 17/163)

yapılmıştır. Bunların çoğu ulemanın bozuk bir düzen içinde olması, çeşitli yolsuzluklara karışması, sefih bir duruma düşmeleri gibi olumsuz konulara hasredilmiştir. Bu metinler İstanbul ulemasının tamamının aynı kategoride olduğu anlamında yorumlanmamalıdır. Metinlerin retorik yapısı, aslında nasihat ve olması gerekeni ortaya koymaya yönelik bir mahiyet arz eder. Öte yandan XVII. yüzyılın tanınmış bilgini Kâtib Çelebi de çeşitli vesileler ile İstanbul'daki ulemadan, medrese tahsilinden ve genel olarak ilim hayatının içine düştüğü buhrandan, bunun sebep ve çarelerinden bahsetmiştir. Bu konuda en sıhhatli yaklaşım onun değerlendirmelerinde görülür. Kâtib Çelebi *Mîzânü'l-hak fî ihtiyâri'l-ehak* adlı eserinde Hristiyanlıkla felsefi ilimler daima birbiri ile çatışma hâlinde olmasına mukabil İslam dünyası bu ilimleri hiçbir zaman reddetmemiş, tam aksine uzlaştırmaya çalışmıştır, demekte, İslamiyet'in ilk döneminde yabancı ilim ve düşüncelerin imanı sarsar endişesi ile menedildiğini, bir süre sonra İslam inancı yerleşince bütün ilimlere müsaade edildiğini dile getirmektedir. Yunan ilim ve felsefesi tamamıyla tercüme ve şerh edilmiştir. Bu sahada çalışan Gazzalî, Fahreddin Razî, Alaüddin Îcî, Sadeddin Taftazanî, Seyyid Şerif Cürcanî gibi âlimler çıkmıştır. Kısa görüşlü kimseler ilk halifeler zamanındaki yasağın manasını anlamamışlar, felsefeyi ve ilmi inkâr etmişlerdir ama Osmanlıların ilk zamanlarından Kanunî dönemine kadar hikmet ve şeriati birleştiren ulema yetişmiştir. Fatih Sultan Mehmed kurduğu Sahn-ı Seman medreselerinde *Hâşiye-i Tecrîd*, *Şerh-i Mevâkıf* gibi derslerin okunmasını şart koşmuştur. Sonra gelenler "felsefiyattır" diyerek bu dersleri kaldırmışlar, böylece fikrin gelişmesi engellenmiştir. Doğu eyaletlerinden gelen eski usule göre okumuş bazı âlimler meydanı boş bularak üstünlük taslamaya başlamışlardır. Bunun farkına varan bazı ilim erbabı bu nevi derslerin yeniden okutulması için çaba sarf etmiş, hatta bizzat kendileri kabiliyetli talebeyi bu hususta teşvik etmişlerdir.[96] Kâtib Çelebi *Keşfü'z-zunûn*'da "İlmü'l-hikme" konusunu işlerken bu hususa temas etmekte hikmet ve felsefe derslerinin medreselerden kaldırılmasından yakınmaktadır.[97]

İstanbul ulemasının hemen her dönemde oldukça başarılı olduğu bir telif sahası da tarihî eserler olmuştur. Tarih yazıcılığının umumi tarihçilik, hanedan ve saltanat tarihçiliği, şehir ve sefer tarihçiliği gibi hemen her sahasında muteber eserler yazmışlardır. XVIII. yüzyılda teşkil edilip Osmanlı'nın sonuna kadar devam eden vakanüvislik vazifesinde bulunanların büyük çoğunluğu da ilmiyeden gelmektedir.[98] Kemalpaşazade, Neşrî Mehmed Efendi, Celalzade Mustafa ve Salih kardeşler, Hoca Sadeddin Efendi, Solakzade, Mehmed Reşad Çelebizade Asım, Cevdet Paşa ilk akla gelenlerdir. İstanbul uleması için şiir çok önemli bir edebî faaliyet olup bu alanda hemen her asırda İstanbul'da zengin ve renkli muhitlerin oluştuğu bilinmektedir. Sehî, Latifî, Âşık Çelebi, Hasan Çelebi, Salim vesairenin tezkirelerinde yüzlerce İstanbullu ilmiye mensubu şairin biyografisi

96 Kâtib Çelebi, *Mîzânü'l-hak fî ihtiyâri'l-ehak*, İstanbul 1306.

97 *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, haz. Kilisli Muallim Rifat ve Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul 1941, c. 1, s. 680 vd.

98 İlmiye menşeli tarihciler ve eserlerinin isim ve türlerinin tespiti için bkz. Fr. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara 1982.

40- İstanbullu iki âlim (İntizâmî)

verilmektedir. Bunlar arasında birçoğu ilmî derinliğinden ziyade şiirdeki kudreti sayesinde ilmiyede yükselmişlerdir. Bunun en tipik örneği Rumeli Kazaskeri şair Bakîdir.

Teşkilat tarihine dair eserlerde ulema genellikle cemiyetin muharrik gücü ve öncüsü olarak gösterilmiş, geniş imkâna sahip olduğu belirtilmiştir. Devlet hizmetinde olan ulema mülazemet (rotasyon) sistemi sayesinde ülkenin pek çok yerinde görev yapmış bu vesile ile halkı ve memleket şartlarını tanımak imkânı bulmuştur. Bu sebeple kendilerinin bu bölgelerin halkı, ihtiyaçları, sıkıntıları, çözüm yolları hakkında başta padişah olmak üzere ilgililere gerçekci risale ve layihalar yazmaları ve bunların takipçisi olmaları beklenirdi. Bu tür raporlar bugünün tarihçisi için de birinci elden kaynaklar olurdu. İstanbul uleması içinde geçmişte İslam dünyasında tanınmış âlimlerin ardından oluşan ekolleri temsil eden tanınmış âlimler vardı. Fahreddin Razî, Sadeddin Taftazanî, Seyyid Şerif Cürcanî ve Celaleddin Devvanî'yi takip eden, Molla Fenarî, Hızır Bey, Sinan Paşa bunların en önemlileri idi. Bu üstatlar pek çok talebe yetiştirmiş, yazdıkları eserler, ders verme usulleriyle öncü olmuş, bunların çok sayıdaki talebeleri Osmanlı başkentlerine, bilhassa İstanbul'a gelmiş ve bu ilim erbabından ders alanlarla birer ekol oluşmuştur.

Ulemanın Gücünün Elinden Alınması-Zayıflaması

İlmiye teşkilatındaki ıslah çalışmaları biraz farklı bir yaklaşım ile daha sonraki asırlarda da devam etmiştir. XVIII. yüzyıl başlarında III. Ahmed ve I. Mahmud'un saltanatında ilgililere ilmiyenin ıslahı ile ilgili muhtelif fermanlar çıkmıştır. Bunlar klasik türde XVI-XVII. yüzyıllarda temas edilen konuları ele almakta idi. Asrın sonlarına doğru III. Selim hemen her konuda ıslahata girişirken ilmiyeye önem ve öncelik verdi. Kazasker Hamidîzade'ye ve daha sonra Şeyhülislam Dürrîzade Mehmed Arif Efendi'ye hitaben çıkardığı fermanlarda kadılık kurumundaki aksaklıklara ve alınması gerekli tedbirlere temas edilmiştir.[99] Bütün bu gayretlerin ve bakış açısının genellikle klasik anlayışın bir devamı olduğu görülmektedir.

II. Mahmud'dan itibaren ulema sınıfına ve rolüne farklı bir gözle bakıldığı gözlenmektedir. Daha açık bir ifade ile bu dönem ulemanın bir kenara bırakılmaya, sahip oldukları geniş imkânların ve hâkim oldukları geniş nüfuz sahalarının teker teker ellerinden alınmaya başlandığı bir dönem olmuştur. Bu alanda indirilen en büyük darbe 1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulup o zamana kadar ulemanın büyük ölçüde yararlandığı vakıf gelirlerinin tamamıyla nezaret dolayısıyla devlet bütçesine alınması oldu. Bundan vakıf gelirleriyle idare edilen medrese ve dinî hizmetler büyük zarar gördü.[100] Bu dönem medreseler açısından kaynaklarının elinden alındığı, yenilenmesi ve gelişmesi için hiçbir ciddi teşebbüsün yapılmadığı, bilakis kendi hâline terk edilerek alternatif eğitim kurumlarının yani Batı usulü eğitimin öngörüldüğü bir devir olmuştur. Bu tavır ve yaklaşım II. Mahmud'dan sonra Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid devirlerinde de bazı ufak değişikliklerle aynen devam etti.
Özellikle II. Abdülhamid eğitimin Osmanlı ülkesinde yerleşmesi için çok büyük hamleler yaptığı hâlde medrese ve ulema konusunda ciddi bir teşebbüse girişmemiştir.

Ancak gerek III. Selim ve II. Mahmud gerekse II. Abdülhamid giriştikleri işlerde, uygulamalarının topluma mal edilmesinde, bu konularda kamuoyu oluşturulmasında ilmiye ricalinden ve bilhassa temayüz etmiş ulemadan oldukça yararlanmışlardır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin bir Hristiyan devlet ile tedafüi ve tecavüzi (savunma ve saldırı) ittifakı yapması XVIII. asrın sonlarına kadar o zamana kadar şeriate aykırı görülerek kabul edilmemişti. III. Selim böyle bir antlaşmayı zaruri görerek Şeyhülislam Hamidîzade'nin görüşünü sordu ve fetva istedi. Hamidîzade İslam'ın menfaatine olduğu müddetçe böyle bir antlaşmanın yapılabileceğine dair fetva verdi.

99 Bu fermanların muhtevası için bk. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 254-260.

100 Daha geniş bilgi için bkz. B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. M. Kıratlı, Ankara 1970, s. 93-95; İpşirli, "II. Mahmud Döneminde Vakıfların İdaresi", s. 49-57.

41- İstanbul uleması (d'Ohsson)

Sonuç olarak ana hatlarıyla belirtilen özellikleriyle Osmanlı uleması devlet ve cemiyetin temel bir unsuru olup özellikle kuruluş ve yükselme dönemlerinde yeni ufuklar sergilemiş ve bütün eksikliklerine rağmen toplumda bir dinamizm oluşturmuştur. İstanbul ulemasının önde gelen kısmı şeyhülislam, kazasker, nakibüleşraf, İstanbul ve Bilad-ı Selase (Eyüp, Galata ve Üsküdar) kadıları vesaire olarak devletin merkez teşkilatının önemli bir rüknünü teşkil etmiştir. Onun bu özelliği Batılı diplomat, seyyah ve gözlemcilerin eserlerinde açık ve kendi toplumlarıyla mukayeseli bir şekilde dile getirilmiştir. Burada ele alınan ve Türkiye'de çeşitli seviyelerde ulema üzerine yapılan çalışmalar genellikle İstanbul medreselerinde yetişip daha sonra devletin muhtelif bölgelerinde sorumluluklar üstlenen merkez ulemasıdır. İstanbul uleması ilmiyenin omurgasını teşkil etmekle birlikte farklı geleneklerden gelen özellikle Arap eyaletlerinin tanınmış, köklü medreselerinde okuyan fakat sistemin dışında kalmış Mısır-Ezher,[101] Şam,[102] Tunus,[103] Cezayir uleması olduğu gibi ayrıca Osmanlı ülkesi olmadığı hâlde Osmanlı ile çok sıkı münasebetler içinde olan Safevî ve Kaçar uleması,[104]

101 D. N. Crecelius, "The Ulema and the State in Modern Egypt", doktora tezi, Princeton University, 1967; A. Chris Eccel, *Egypt, Islam and Social Change: al-Azhar*, Berlin 1984.

102 J. E. Gilbert, "The Ulema of Medieval Damascus and the International World of Islamic Scholarship", doktora tezi, University of California, Berkeley, 1977; Moshe Maoz, "The Ulema and the Process of Modernization in Syria during the Mid-Nineteenth Century, The Ulema in Modern History", *Asian and African Studies*, 1971, c. 7, s. 77-88.

103 A. H. Green, *The Tunisian Ulema 1873-1915: Social Structure and Response to Ideological Currents*, Leiden 1978; L. C. Brown, "The Religious Establisment in Husainid Tunisia", *Scholar, Saints, and Sufis, Muslim Religious Institutions since 1500*, ed. N. R. Keddie, Berkeley, Los Angeles 1972, s. 47-92.

104 H. Algar, *Religion and State in Iran, 1785-1906, The Role of the Ulema in the Qajar Period*, Berkeley, Los Angeles 1969.

Fas,[105] Özbek ve Babür uleması bulunmaktadır. Bu âlimlerin özellikle diplomatik bir görevle Osmanlı ülkesine geldikleri, zaman zaman ilmî tartışmalara katıldıkları bilinmektedir. Osmanlı dünyası içinde farklı geleneğe mensup bu ulema ekollerinin ayrıca değerlendirilmesi gerekir.

105 P. Shinar, "The Historical Approach of the Reformist Ulema in the Contemporary Maghrib", *The Ulema in Modern History: Asian and African Studies*, 1971, c. 7, s. 181-210.

OSMANLI İSTANBUL'UNDA DÜŞÜNCE HAYATI: BAZI TEMEL MESELELER

TAHSİN GÖRGÜN*

Giriş

İstanbul'da düşünce hayatını ele almadan önce bazı kayıtlara ve bu konudaki bazı inceliklere dikkat etmek gerekmektedir. Öncelikle her ne kadar muhtelif medreseler, tekkeler, şahıslar ve müesseseler hakkında çalışmalar yapılmış ise de, bu yazıda bir kısmına işaret edilecek olan esasa müteallik çalışmalar henüz yapılmadığı gibi, şerh ve haşiyeler başta olmak üzere bu alandaki kaynakların büyük bir kısmı, henüz araştırma konusu bile yapılmış değildir. Ancak diğer birçok alanda olduğu gibi bu konularda da malumatımız, yapılan çalışmalarla her geçen gün biraz daha artmaktadır.

Hem genel olarak İstanbul, hem de "İstanbul'da ilim ve düşünce hayatı" hakkında düşünürken, buna tam olarak neyin, hangi anlamda dâhil olduğuna nasıl karar verileceği meselesi, cevabı kolayca verilecek bir soru gibi görünmemektedir. Osmanlı toplumunun özellikleri kadar devlet düzeninin de öngördüğü hareketlilik sebebi ile düşünce, ilim ve eğitim alanına katkıda bulunan insanların hangi faaliyetlerinin İstanbul'a ait olup hangisinin İstanbul'a ait olmadığı konusunda karar vermek kolay değildir.

Üçüncüsü, İstanbul'un veya İstanbul'daki entelektüel/fikir ve ilim hayatının tarihini yazarken, bir tarihten bekleneni vermenin zorluğu olarak ifade edilebilir. Bir tarihten beklenen, bilindiği gibi, kalıcı olan ile değişeni birbiri ile ilişkisi içerisinde ortaya koymaktır. Bu durum bir bütün olarak Osmanlı Devleti için geçerli olduğu gibi Osmanlı toplumunun ilmî ve fikrî ciheti ile ilgili olarak da ciddi zorlukları içinde taşımaktadır. İlim ve eğitim hayatında değişime konu olmayan, belki ciddi bir şekilde istikrarı sağlayan en önemli unsur müesseselerdir. İnsanın ferdî hayatıyla karşılaştırıldığında müesseselerde gerçekleşen değişim fark edilmeyecek kadar yavaş olduğu için, onları değişime konu olmayanlar sınıfına dâhil edebiliriz. Müesseseler dediğimizde ilk akla gelen de medreseler, tekkeler ve bunların maddi ihtiyaçlarını sağlayan ve özellikle medreselerde ders içeriklerini de büyük ölçüde belirleyen vakıf sistemidir. Vakıf sisteminin yapısı dikkate alınmadan bir bütün olarak bu alanlardaki istikrarı görmek ve göstermek mümkün olmaz.

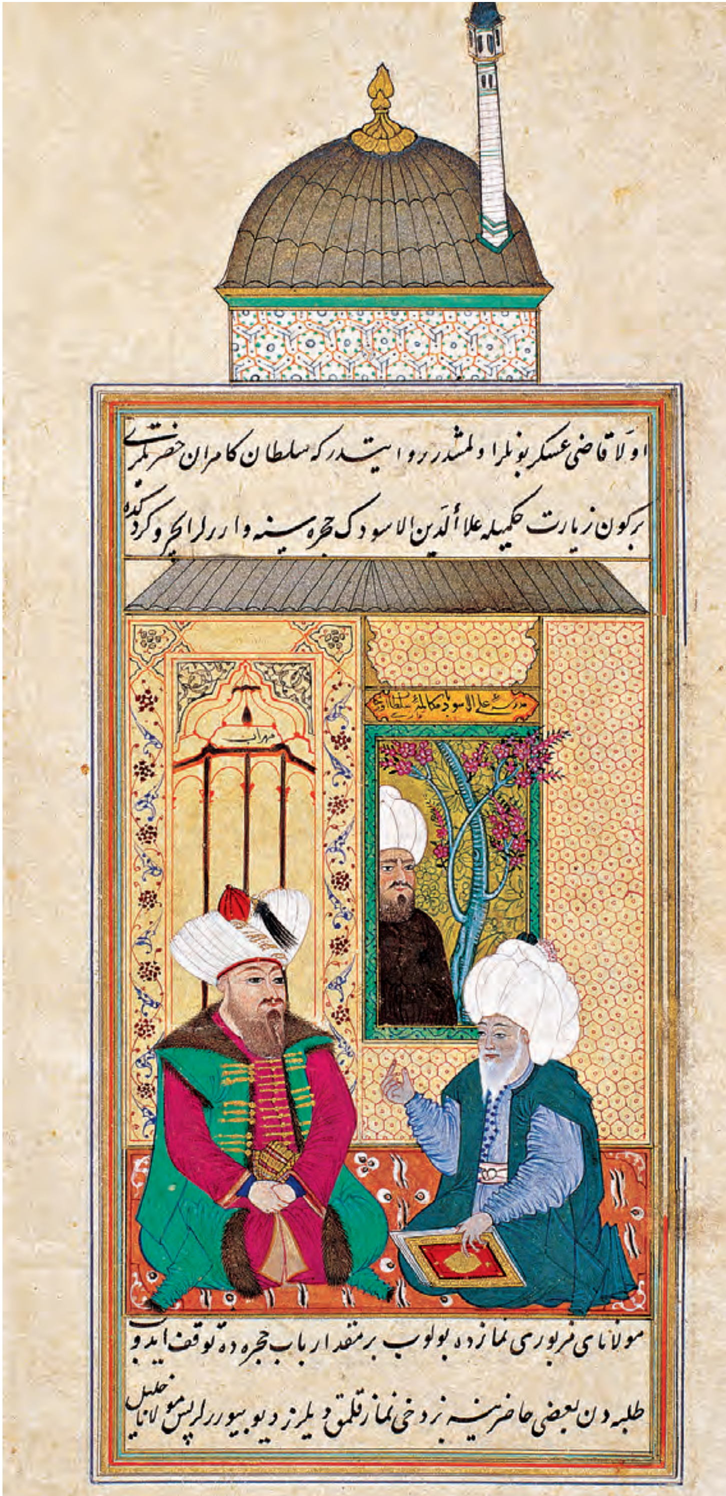
Değişime nispeten daha az maruz olan bir başka konu ise medresedeki metinler, yani ders kitaplarıdır. Bu kitaplar genellikle vakfiyelerde tayin edildiği için, hem metin bakımından bir istikrar söz konusudur hem de nelerin okutulduğunu tespit etmek nispeten kolaydır. Benzer bir durum tarikatlar için de geçerlidir. Medreselerdeki metinler gibi tarikatlarda da erkân kolayca değişmez; uzun süreli bir formu isimlendirirler. Günümüzde yapılan birçok araştırmada, vakfiyelere ve diğer bazı beyanlara atıfla, medreselerde hangi metinlerin okutulduğu açık bir şekilde tespit edilmiş olmakla birlikte,[1] esas yapılması gereken şey, "bu metinleri okuma ve okutmanın ne anlama geldiği, bu öğretilen ve öğrenilen şeylerin geçmişten gelen birikim, mevcut sorunlar ve nihayet gelecekte yapılacak şeylere göre konumunun ne olduğu" sorusu henüz sorulmamıştır.

Değişime konu olan en önemli unsur ise ders veren hocalar ve ders alan talebelerdir. Hocalar ve talebeler sürekli değiştiği için, metinler aynı olsa da, hocaların değişmesine bağlı olarak derslerin içeriğinde de değişiklikler ortaya çıkmakta; yine benzer bir şekilde talebenin ilgi ve kabiliyetlerine bağlı olarak, derslerden ne anlaşıldığında da tabii olarak farklar zuhur etmektedir.

Değişen ve değişmeyen meselesinde önemli olan noktalardan birisi de Osmanlı Devleti'nin daha geniş bir İslam medeniyetinin parçası olması; hem oluşum

* İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

1 Bu konularda yapılmış ve bu hususları ortaya koymuş üç önemli çalışmadan birisi ve birincisi İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı* (Ankara 1965, 1988, 3.bs.), ikincisi Hüseyin Atay'ın *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi* (İstanbul 1983) ve üçüncüsü de Cevat İzgi'nin *Osmanlı Medreselerinde İlim* (II c., İstanbul 1997)'dir.

1- Orhan Gazi ve devrin önde gelen âlimlerinden vezîriâzam Çandarlı Kara Halil (*Şekaik*)

sürecinde hem de varlığını sürdürürken bu vakıanın dışında düşünülmemesi gerektiğidir. Bunun anlamı Osmanlı ilim ve fikir hayatının genel İslam ilim ve fikir hayatını üstlenen, geliştirerek sürdüren bir özellik taşımasıdır. Geliştirerek sürdürme, Osmanlı ilim ve fikir hayatını bir dönemde katılımcı ve alıcı-üstlenici konumda ele almayı gerektirirken, zaman içinde kendi özgünlüğünü kazanarak, taşıyıcı ve verici bir konuma geldiğini; bu çerçevede de Osmanlı ilim ve fikir hayatının, genel İslam medeniyeti akışı içinde merkezîleşmesi süreci olarak ele alınmasının gerektiğini de göstermektedir. Daha başka bir ifade ile Osmanlı Devleti'ndeki ilim ve eğitim hayatı İslam medeniyetinin bir dönemi ile neredeyse özdeştir; bu özdeşlik hem iştirak, hem de taşıyıcı ve merkezî konumda olduğu dönemlerinde, farklı itibarlarla söz konusudur. Bu merkezî konuma gelme ve merkez olma hususiyetinde İstanbul'un ve İstanbul'daki ilim ve eğitim müesseselerinin tayin edici bir konumu olduğunu söylemek gerekir. Osmanlı ilim ve fikir hayatı ele alınırken, bunu tarihî bir süreç olarak, yani değişen ve değişmeyen cihetleri ile birlikte ama her hâlükârda kendi özdeşliğini muhafaza eden bir süreç olarak tasvir etmek zorunluluğu vardır.

İfade edilmesi gereken başka bir husus da, İstanbul ile Osmanlı arasındaki temsil ilişkisidir. İstanbul'un fetihten sonra Osmanlı'nın her cihetten merkezi olduğu konusunda şüphe olmamakla birlikte, bu merkeziyetin alelıtlak olmadığının; İstanbul dışında da merkezler bulunduğunun farkında olmak gerekir. Osmanlı Devleti içinde İstanbul'da bulunmayan birçok şey İstanbul dışında mevcut olabilir; benzer şekilde İstanbul'da bulunan her şeyin bütün bir Osmanlı'yı temsil edip etmediği de sürekli sorgulanmalıdır. Mesela İstanbul'da ağırlıklı olarak Türkçe konuşulmakla birlikte, Osmanlı Devleti topraklarında Rumca, Ermenice, Arapça, Farsça yanında, daha birçok yerel dilin de kullanıldığı açıktır. Esas mesele bunların mevcudiyetini dikkate alarak, farklılıkların nasıl bir vahdet oluşturduğu ve bu vahdetin itibari tahakkuk mertebelerinin, bölge ve zamana bağlı olarak incelenmesidir.

İstanbul'da İlim ve Eğitim Müesseseleri

Genel olarak bütün toplumlar bilgiyle ve bilgileri çerçevesinde yaşarlar. Toplumsal hayatı sürdürmek bu bilgiyi üstlenip geliştirerek mümkün olduğu için, hemen bütün toplumlar kendi varoluş şekillerini kavrayıp kavramsallaştırarak, yeni nesillere aktarırlar.[2] Bütün toplumlar için geçerli olan bu ilke, uygulamada farklılıklar gösterir; bazı toplumlar diğerlerine göre daha fazla meselenin farkındadır. Bu farkındalık, zaman

2 Batı dünyasında, özellikle "bilgi sosyolojisi" ile "ethnomethology" başlığı altında bütün bir toplumsal hayatı böylesi bir bilgi birikimi zemini üzerinden kavrayarak, buradan toplumun "sembolik" yapısını ortaya çıkarmak, sosyolojik yaklaşımlar arasında önemli bir yer tutmaktadır. Bununla ilgili birkaç örnek için bkz. A. Schütz, T. Luckmann, *Strukturen der Lebenswelt*, II c., Frankfurt 1979; H. Garfinkel, *Studies in Ethnomethodology*, Prentice-Hall 1967; T. Luckman, P. Berger, *The Social Construction of Reality*, London 1991.

2- Molla Fenarî ile müzakerelerde bulunan İbnü'l-Bezzazî (Ş*ekaik*)

içerisinde yüksek kültür şekilleri dediğimiz önemli farklar ortaya çıkarır. Osmanlı İstanbul'u, bu alanda yapılan çalışmalardan da açıkça anlaşılabileceği gibi, oldukça eğitimli ve kültür seviyesi yüksek bir şehirdir.[3] İlim, eğitim ve teknik dediğimizde, aklımıza hemen medreselerin gelmesi ve medreselerle ilgili olarak söylenenlerin İstanbul'daki ilim, eğitim ve genel olarak kültür için geçerli olduğunu varsaymamız doğru olmayacaktır. Çünkü her şeyden önce medrese, yegâne ilim ve eğitim kurumu değildir. Medreselerin dışında çok çeşitli eğitim kurumları bulunmaktadır ve bunlar, henüz yeterince çalışılmamış olduğundan bilgi birikimimizi bu alanlarda yapılacak çalışmalarla güçlendirmemiz gerekmektedir. Ayrıca medrese tekdüze, sadece tek programı olan, merkezî olarak yönetilen bir "sistem" de değildir; ademimerkeziyet medreselerin tabii hâlidir ve bir medrese için söylenen şeyler, bütün Osmanlı coğrafyasında binleri bulan diğer medreselere ve eğitim kurumlarına teşmil edilemez. Bütün toplumlar ve şehirlerde olduğu gibi İstanbul şehrinde yaşayan insanların da bilgi ile yaşadıkları ve bu bilginin bir muhtevası olduğu, bu bilgiyi üreterek çeşitli şekillerde naklettiklerini hatırda tutarak, İstanbul'da eğitimin yapıldığı muhtelif seviye ve içerikli eğitim kurumlarına bakacak olursak, bu konuyu ana hatları ile bile olsa tarihî ve sistematik bir şekilde ele almak kolay değildir.

İstanbul'da bulunan ve çeşitli şekillerde eğitimin yapıldığı "müesseselere" kabaca bir bakış, bu konuda açık bir fikir verecektir. Her şeyden önce sarayın kendisi, başta şehzadeler için oluşturulan ve bir tür mektep olarak kabul edilmesi gereken düzenli eğitim faaliyetlerine sahipti. Bunun yanında, Enderun denilen çok önemli bir eğitim kurumu, devletin ihtiyaç hissettiği yetişmiş insanları düzenli olarak yetiştirmekteydi. Bunun yanında ciddi bir musiki eğitimi veren Meşkhane'yi de, kendi başına bir eğitim kurumu olarak kabul etmek gerekir. Osmanlı toplumsal düzeninde saray ve hükûmet işleri yanında askerî alanda da yetişmiş adam ihtiyacını karşılamak üzere çeşitli eğitim faaliyetleri yürütülmekteydi ki bunlar arasında Acemioğlanlar Mektebi, Mehterhane ve Cambazhane oldukça önemlidir. Bunların yanında askerî faaliyetlerde teknik bilginin aktarıldığı daha özel sanat mektepleri de bulunmaktaydı ve bunlar, belirli bir bilgi ve ilim anlayışına göre alanında mütehassıs insanlar yetiştirmekteydi. Tophane, Kılıçhane, Tüfenkhane ve Humbarahane, bu anlamda örnek olarak gösterilebilir. Devlet içindeki her bir müessese ve makamın da, aynı zamanda bir eğitim kurumu gibi faaliyet gösterdiği; bunun özellikle kaza sistemi içinde açık ve seçik bir şekilde ortaya konulabileceğini söyleyebiliriz. Döneme göre isimleri ve müfredatları değişse de, bürokratik işleri yürütmek üzere, bu alanın gerektirdiği donanımın kazandırıldığı; divan, defterdarlık, kazaskerlik ve şeyhülislamlık büroları, bir nevi mektep görevi yapıyordu. Nitekim ilmi –daha sonra biraz daha teferruatlı bir şekilde ele alacağımız gibi– bir meleke olarak kabul edince, öğrenme ve öğretmenin bir "zanaat" tarafının bulunduğunu ve bu çerçevede hakiki anlamı ile ehil insanların nazari seviyede gerekli bilgileri almış olarak ilgili alanın ustalarının yanında yetiştiklerini

3 Avusturyalı tarihçi ve devlet adamı Joseph von Hammer'in *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst* isimli dört ciltlik eserine (Pesth 1836-38) 1300-1826 yılları arasında -yaklaşık beş yüzyıllık bir dönemde- yaşamış, 2.200 şairi, seçme şiirleri ile birlikte alması, -ki bu şairlerin büyük bir kısmı İstanbul ile irtibatlıdır- oldukça önemlidir. Bu dikkate alındığında sadece Hammer'in dikkate aldığı -almadığı daha ne kadar şair olduğu ayrı bir konudur- her asırda Türkçe şiir söylemiş 450'den fazla şair olduğu ortaya çıkmaktadır. Her asırda 450 civarında şair çıkarmış bir toplum ile karşı karşıya olunduğunu ve bunun ne anlama geldiğini ciddi bir şekilde müzakere etmek gerekir.

söyleyebiliriz. Osmanlı İstanbul'undaki ilim ve eğitim yanında teknikle ilgili meseleleri ele alırken, bu cihetin özellikle hatırda tutulması gerekmektedir.

Genel olarak halkın bilgisini belirli bir seviyede tutmak ve onlar arasında belirli bir müşterek bilgi zemini sağlamak, uyumlu bir toplum hayatının vazgeçilmezleri arasındadır. Bu yönden yaygın olarak her mahallede bulunan ve mahallenin küçük çocuklarının aile dışında ilk bilgilerini alarak, aile dışı toplumla belirli bir düzen içinde tanıştıkları sıbyan mektepleri[4] ve genel olarak halkın ilim ve kültürünü geliştirme imkânını bulduğu çeşitli medreseler, yaygın olarak toplumun genel eğitimini sağlıyordu.

Özellikle medreseler, seviyeli ve ciddi bir eğitimin sistematik bir şekilde verildiği müesseseler olarak toplumun kendisini taşıyan ve insanları bir arada tutarak, aralarında iletişim ve düzeni mümkün kılan bilgiyi üstlenip geliştirerek, yeni nesillere aktarmayı etkin oldukları her dönemde başarabilmişlerdir. Her müessese gibi muhtelif bölgelerde, muhtelif zamanlarda, muhtelif medreselerin işini yapmakta zaaf göstermiş olması ve bu sebeple bazı müellifler tarafından eleştirilmiş olmaları, onların her dönemde önemli bir yerde bulunmaları ile alakalıdır. Hakikaten medreseler, kendi içlerindeki zengin çeşitlilikle birlikte, toplum hayatındaki farklılıkları ihmal etmeden, farklılık içinde bir vahdetin sistematik bir şekilde sağlanarak sürdürülmesinde tayin edici olagelmişlerdir. Medreseler arasında özellikle hadis, tıp, hendese ve *Mesnevî* olmak üzere, kadılar, vaizler, imamlar ve hatipleri kendi alanlarında daha da geliştiren birimlerin olması, onların parçası bulundukları toplumun ilmî ve fikrî ihtiyaçlarını, ihtiyaçların gerektirdiği çeşitli seviyelerde karşılama konumunda olduklarını da göstermektedir.

Osmanlı Düşüncesinin Karakteristiği

Osmanlı toplumsal ve siyasi nizamı "yepyeni" bir nizam olmadığı gibi, bu nizamın entelektüel esaslarını kendisine konu edinen Osmanlı düşüncesi de kendi kökeni ve bulunduğu yer itibarıyla bir yenilik iddiası taşımaz. Ancak bu durum, Osmanlı düşüncesinin kendisinden önce gelişmiş olan düşüncenin bir kopyası veya kötü bir tekrarı olduğu anlamına da gelmez; toplumsal ve siyasi nizamın devamı, onun yeniden üretilmesine bağlı olduğu gibi, düşüncede sürekliliğin muhafazası da, tekrar (taklit) ile değil, anlayıp kavrayarak yeniden üretme (tahkik) ile mümkündür. Osmanlı düşüncesi de, ait olduğu geleneğin yeniden üretilmesi ile kendisini tanımlamış ve içinde gerçekleştiği toplumun meseleleri ile iç içe bir oluşum ve gelişme yaşamış; bu toplumsal nizamın –muhtelif nedenlerden kaynaklanan– çözülmesi ile birlikte, bu çözülmeyi kendisine konu edinmekle birlikte, sırf fikrî gayretlerin toplumsal çözülmeyi engelleyemeyişinin bir örneği olarak, sadece çözülmenin bir şahidi olarak kalabilmiştir.

3- Molla Fenarî (*Şekaik*)

Osmanlı medreselerinin temel metinlerinden *el-Mutavvel*'in baş kısmında, müellif, taklidi tenkit ederek eserine başlamaktadır.[5] Benzer bir tavır, Mehmed Emin'in

4 Evliya Çelebi İstanbul'da 1630 tarihinde 1.299 sıbyan mektebi bulunduğunu kaydeder (Osman Nuri Ergin bu rakamı –abartılı bularak–, *Türkiye Maarif Tarihi,* İstanbul 1939, c. 1, s. 89'da zikretmektedir). Yine Evliya Çelebi'nin "İstanbul'da bulunan benî âdemler" ile ilgili verdiği rakamlar da, en azından bir fikir vermek için zikredilebilir: "Sâdât-ı kirâm 3.036 ve ulemâ-yı izâm 3.000 ve meşâyih 3.005 ve imâm 3.006" (Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1314, c. 1, s. 669).

5 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, İstanbul 1310, s. 2-3. Kara Halil'in 1105/1694 tarihinde tamamladığı Mehmet Emin'in *Cihet-i Vahde Risâlesi* haşiyesinin (İstanbul 1288/1871) baş kısmında (s. 23 vd.) taklit ve talebelerde aranan bazı vasıflarla ilgili söylenenler, *el-Mutavvel*'de (s. 5) aynen mevcuttur.

4- Fatih Sultan Mehmed'in huzurunda Hocazâde ile Molla Zeyrek'in bir hafta devam eden tartışmasını Veziriazam Mahmud Paşa ayakta izliyor (*Şekaik*)

risalesinde de mevcuttur;[6] aynı şekilde Devvanî de *Akâid Şerhi*'nde Allah'a hamdederken, "bizi taklitten koruyan"[7] ifadesini kullanır ki bu ifadelerin mesela Gelenbevî tarafından nasıl anlaşıldığı, Osmanlı döneminde taklit meselesinin nasıl algılandığının tespiti için ayrı bir önem arz etmektedir. Yine Devvanî, eseri şerh ederken takip ettiği yolu, "Meşhura muhalif olsa da açık doğruyu tercih ettim; cumhurun görüşlerini desteklemese de, delilin muktezasınca amel ettim."[8] şeklinde ifade ederken, medreselerde okutulan bir eser olarak taklit konusundaki düşünceleri de etkilemiş olmalıdır. Medreselerde metin olarak seçilen bir eserin taklit karşısında menfi bir tavır sergilemesi, oldukça dikkat çekicidir. Bu husus, Osmanlı medreselerinde metin olarak kullanılan hemen bütün eserler için geçerlidir.

6 Mehmed Emin, *Alâ Ciheti'l-Vahde*, İstanbul, ts., s. 5.

7 Devvânî, *Mukayyed Celâl*, İstanbul 1321, s. 2.

8 Devvânî, *Mukayyed Celâl*, s. 3.

Tahkik kavramı Osmanlı uleması için tayin edici önemi haiz gibi gözükmektedir. Bu kavram hem ilim anlayışını hem de eğitim anlayışını ilgilendirdiği için, özellikle üzerinde durulması gereken bir kavramdır. Tahkik, burada sözü uzatmamak için yeni bir kavramla karşılamak gerekirse, yaklaşık olarak "rekonstrüksiyon" anlamına gelmektedir. Tahkik, ifade edilmiş bir düşünceyi, sıfırdan başlayarak yeniden inşa etmek ve böylece her adımın hesabını vererek, benimsemek anlamına gelmektedir. "Muhakkikîn-i ulema" denilen âlimler, "yeni fikirler" ortaya atan âlimler değil, eskiden gelen fikirlerin hesabını sorup/vererek onları benimseyen ve sürdüren, bu süreçte ortaya çıkan yeniliklere de açık olan âlimlerdir. Bunun nasıl olduğunu Mehmed Emin Efendi'nin *Cihet-i Vahde Risâlesi* temsil edebilir. Bu risale esas itibarıyla Fenarî'nin *Îsâgûcî* şerhinin baş kısmının müstakil olarak şerhi ile ortaya çıkmıştır. Mehmed Emin Efendi, şerhinde asıl itibarıyla Molla Fenarî'nin ifadelerini tahkik etmekte, yani onu kabule şayan kılan esasları ile birlikte yeniden inşa edip kazanarak temellendirmekte; böylece hem o düşünceyi anladığını veya nasıl anladığını göstermekte, hem de onu makbul hâle getiren dayanakları göstermektedir. Bu husus görebildiğim kadarıyla "şerh"lerin genel karakterini de ifade etmektedir. Bu arada zaman zaman "metin"den ayrı düşülmekte; bu durumlarda nezaket içerisinde metin tenkit edilerek, doğru olduğuna inanılan görüş ifade edilmektedir. Bu iki husus, şerhin bir taraftan metinle alakasını gösterirken, diğer taraftan da ondan müstakil bir "telif tarzı" olarak görülmesi gerektiğine işaret etmektedir.

"Osmanlı düşüncesi, Osmanlı medresesi, Osmanlı ilim ve eğitim anlayışı" gibi ifadeler, asıl itibarıyla bir mezhep, bir dünya görüşü, bir ideolojiyi ifade etmeyip sadece Osmanlı Devleti dediğimiz siyasi birimin yönetimi altında bulunan topraklarda ortaya çıkmış muhtelif olgulara ve tavırlara işaret ettikleri için, bu ifadelerin medlullerine bir başlangıç izafe etmek mümkün olamamaktadır. Bu, Osmanlıların medrese kurmadıkları, onların herhangi bir ilim ve eğitim anlayışına sahip olmadıkları veya hâkim oldukları topraklardaki mezkûr şeylerin onların hâkimiyeti ile birlikte, daha önce "eşi ve benzeri" bulunmayan bir tarzda ortaya çıkarıldıkları anlamına gelmez. Osmanlı toplumsal düzeni (siyasi, iktisadi, ilmî vs. açılardan), akan bir nehir gibi süreklilik arz eden İslam medeniyetinin muhtelif vecihlerden sürdürücüsüdür. Osmanlıların kendilerinden önce mevcut olanı sürdürdüklerinden hareket etmek demek, yaptıklarının ancak bir sibak ve siyak içerisinde görüldüğünde doğru kavranabileceğine işaret eder.

Ancak burada işaret edilmesi gereken hususlardan birisi; bizzat o dönemde yaşayan insanlar tarafından Osmanlı'nın sadece siyasi bir birim olarak görülmeyip kendi başına çok yönü bulunan ve bütün çok yönlülüğüne rağmen bir vahdet olarak algılanmasıdır. Bu durum daha sonra ortaya çıkmış, tarih yazarlığının bir kurgusu olmayıp o dönemde yaşayan ulemanın da kendi kendisini Osmanlı uleması olarak algılayarak, Osmanlı ülkesi dışından tefrik eden bir algılama şekline de tekabül eder. Nitekim 1561 yılında vefat eden Taşköprîzade'nin, Kanunî döneminde yaşamış olan âlimleri de içine alan geniş bir ulema grubunu, Osmanlı uleması olarak tabaka tabaka ele alması, Osmanlı Devleti'nin başlangıcını bir "milat" olarak görüp onu tarihte bir birim olarak kabul ederek, tabakaları buna göre birbirinden tefrik etmesi, Kanunî döneminin önemli şahıslarından birisinin eserinde dile gelmiş bir "kendine şuur"u (bir kimlik şuuru) veya "kendisi hakkındaki kanaat"i bildirmesi açısından oldukça önemlidir. Açıkça Osmanlı Devleti mensubu bu âlim, Osmanlı Devleti'ni, bir hanedanın yönetiminin ötesinde, kendi başına bir birim olarak kabul etmekte ve bir anlamda bu birim içinde oluşan ilmî ve fikrî hayatı, en azından isimler açısından Osmanlı merkezli olarak yeniden inşa etmektedir.

Bu nokta artık Osmanlı Devleti'nin, toplumu ve uleması ile yerleşmiş bir düzene sahip, buna bağlı olarak kendini diğer devlet ve hanedanlardan aynı zamanda ilmî anlamda tefrik edebilecek dayanaklara sahip olduğunu göstermektedir. Osmanlı Devleti toplumsal ve ilmî düzeninin, siyasi bir parçalanmışlık arz eden bir ortam içerisinde, esas itibarıyla Maveraünnehir'den devam eden ilmî bir geleneğe bağlı olarak "belirdiğini" ve bütün siyasi parçalanmışlık görüntüsüne rağmen, bunun gerisinde "ilmî bir vahdet"in bulunduğunu ve netice itibarıyla bu ilmî vahdetin tesirli kılınması sayesinde, toplumsal vahdetin ve buna bağlı olarak gücün ve siyasi vahdetin sağlandığını; bunun neticesinde Osmanlı Devleti denilen siyasi birimin, asıl itibarıyla toplumda mevcut olan "bilgi ve değerlerdeki" vahdetin "tecessüm etmiş" bir hâli olduğunu söylemek mümkündür. Bu yönden, Osmanlı Devleti'ndeki toplumsal entegrasyon sürecini takip etmenin ana çerçevesi ve çizgisini bu "ilmî ve ahlaki" vahdet alanında aramak gerektiği ifade edilmelidir. Osmanlı medresesi, bir anlamda bu vahdetin sağlanarak, yeniden üretildiği merkez olması açısından, Osmanlı Devleti olarak ortaya çıkan siyasi vahdete, siyasi ve kültürel alandaki şuurun gelişimine paralel olarak kendisini özel bir birim olarak algılamış olmalıdır. Bu husus, Osmanlı medresesi tabirini kullanmanın, bütün

5- Molla Fenarî'nin oğlu Molla Ali Çelebi (*Şekaik*)

süreklilik ve esaslardaki müşterekliğe rağmen, yine de özel bir birimi ifade edebildiğine işaret etmek açısından önemlidir.

Osmanlı düşünürlerinin meseleleri, Osmanlı'nın ait olduğu geleneğin yeniden üretilmesi sürecinde karşılaşılan meseleler gibi gözükmektedir; bu meseleler kabaca iki kısımda mütalaa edilebilir: Geleneğin kavranması sırasında karşılaşılan meseleler ve daha öncekilerin değinmekle birlikte, derinlemesine söz konusu etmedikleri esasa müteallik meseleler. Birinci kısımdaki meseleler, eğitim alanında medrese ve tekkeler vasıtasıyla halledilme yoluna gidilmiş; medrese ve tekkeler, biri formel diğeri ahlaki ve deruni olarak daha önceden geleni kavrayıp fikren ve amelî olarak yeniden üreterek sürdürmeyi mümkün kılarken, aynı zamanda Osmanlı düşüncesinin meselelerini de tayin etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde, geçerli olan ve genel olarak insanların memnun olduğu bir nizam söz konusu olduğu için, Osmanlı düşüncesinde külli "yeni bir nizam" arayışı XIX. yüzyıla kadar söz konusu olmamıştır. Bunun neticesinde, daha önce bilinmeyen yeni büyük felsefi sistemler inşa etme, düşüncenin kendisine amaç olarak gördüğü hususlar arasında sayılmamıştır. Bunun yerine mevcut ve etkin varlığı ile Osmanlı'yı – Busbecque'nin ifadesi ile– üstün kılan[9] nizamın işleyişinde ortaya çıkan aksaklıkları tamir etmek, düşüncenin ve fikrî gayretlerin esas amacını teşkil etmiştir. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn* isimli eserinde, "Niçin bir eser telif edilir?" sorusunu cevaplandırırken, aynı zamanda Osmanlı düşünürlerinin niçin büyük sistemler geliştirme yoluna girmediklerinin bir cevabını da vermektedir;[10] mevcut ve geçerli olan nizamın anlaşılması ve bu nizam içinde ortaya çıkan bazı meselelerin söz konusu edilmesi, Osmanlı düşüncesinin en belirgin özelliğini teşkil etmektedir. Bu yönden Osmanlı düşünürlerinin düşüncesi, şiir ve diğer sanatlar ile ihtiyaca göre yazılmış bidayeten telif eserler yanında, şerh, haşiye ve talikat türü eserlerde bulunmaktadır.

Burada metin, şerh ve haşiye ile ilgili bazı hususlara işaret edilmelidir. Metin, ders kitabı olarak seçilmiş, kısa ve mucez bir yazıdır. Üslubu genellikle basit, ezberlemeye müsait, kavramlarla dolu, ancak dil açısından anlaşılması zor olmayan bir yazıdır. Şerh genellikle, metni anlaşılır kılma hedefi bulunmakla birlikte, metnin bütününü dikkate alarak yazılan "yeni bir eser"dir; dili metinden daha ağır, anlaşılması için metnin anlaşılmasından daha fazla bilgi ve tecrübeyi gerektiren bir yazı şeklidir. Haşiye ise, daha çok şerhte bulunan, anlaşılması güç olan yerlerin "açıklandığı" ama şerhe göre anlaşılması daha zor, şerhin anlaşılması için gerekli olan bilgi ve tecrübeden daha fazla bilgi ve tecrübeyi gerektiren bir yazıdır. Genellikle metin, şerh ve haşiye aynı konuda olsalar da, birbirinden farklı ve müstakil eserlerdir. Bu yönden metin, şerh ve haşiye, bazı istisnaların dışında, birbirinin tekrarı değil, farklı müelliflerin bir geleneğe aidiyet şuuru içerisinde aynı konu ile ilgili telif ettikleri üç ayrı eserdir. Bu husus, bir metne yazılan her şerh ve bir şerhe yazılan her haşiye için hemen hemen aynen geçerlidir. Bunun en güzel misallerinden birini *Telhîsü'l-miftâh*, *el-Mutavvel ale't-Telhîs* ve Hasan Çelebi'nin *Hâşiye*'si gibi *el-Mutavvel* üzerine yazılmış haşiyeler teşkil etmektedir.[11]

Osmanlı Düşüncesinin Temel Bazı Meseleleri

Osmanlı döneminde daha çok payitaht İstanbul'da toplanmış olan düşünürleri meşgul eden konular arasında, teknik anlamda çeşitli disiplinlerin sorunları yanında, felsefi alanın en önemlileri arasında yer alan bazı meselelerin önemli bir yekûn teşkil ettiği görülür. Bu meseleler arasında Molla Fenarî tarafından formüle edilen ve daha sonra çok sayıda tartışmaya konu teşkil

9 Busbecque'nin yazdığı kitaplardan birisinin başlığı şöyledir: *De Causis Magnitudinis Imperii Turcici & Virtutis ac Felicitatis Turcarum*, Lipsiae 1594.

10 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn,* haz. Kilisli Muallim Rifat ve Şerefeddin Yaltkaya, II c., İstanbul 1360-62/1941-43, c. 1, s. 35 vd.; Kâtib Çelebi'nin aynı yerde özellikle şerh konusunu ele alarak, şerhe olan ihtiyacı vurgulaması da, kendi başına önemli gözükmektedir.

11 Şerh ve haşiye konusunda yeni bir değerlendirme için bkz. İsmail Kara, *İlim Bilmez, Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, İstanbul 2013.

eden "cihet-i vahde" meselesi, varlığın birliğine rağmen ilimlerdeki farklılaşmayı yeniden fikrî olarak birliğe kavuşturmaya yönelerek, ilimleri ve ilimler tasnifinin esasını açığa çıkarırken; görünüş ve gerçeklik meselesinin, daha doğrusu görünen ile gerçeğin aynı olup olmadığı ile ilgili meselelerin tartışıldığı "nefsü'l-emr" risaleleri, değerlerin ontolojik statüsünün tartışıldığı "mukaddimât-ı erbaa" risaleleri ve doğru düşünme ve istidlal yollarının ahlaki boyutunun da dikkate alınarak tartışıldığı, günümüzde ahlaki boyutundan uzak bir şekilde "theory of argumentation" veya "critical argumentation" veya "informal logic" veya "traite de l'argumentation" vs. isimlerle tartışılan meselelerin ele alındığı "adabü'l-bahs" risaleleri oldukça önemli bir yekûn tutmaktadır. Özellikle adabü'l-bahs alanı, bir yönden konuşmayı ama aynı zamanda ilmî ve fikrî müzakereyi, ahlakî boyutu da olan bir ilim hâline getirirken, dil ve konuşmanın toplumsal ilişkilerde tayin edici bir konumda bulunduğu bir toplumun, kendi hâlini üst bir dilde müzakere etmesinin önemli bir misalini teşkil etmektedir. Adudüddin el-Îcî tarafından telif edilmekle birlikte, bir ilim hâline Osmanlı uleması tarafından getirilen *vaz* meselesi ve bu mesele etrafında oluşan *vaziye* risaleleri de, daha önce oluşan düşünce içinde ortaya çıkan, ancak bütün boyutları ile Osmanlı döneminde müzakere edilen bir konudur. Bunların yanında, muhtelif filozofların o dönemde de önemini muhafaza eden bazı görüşlerinin tartışıldığı risaleler de önemlidir; bunlar arasında Eflatun'un ideler nazariyesi ile ilgili telif edilmiş çok sayıda risalesinin bulunduğu bilinmektedir.

Cihet-i vahde risaleleri esas itibarıyla "İlim nedir?" sorusuna verilen bir cevabın, ilimlerin çokluğu ve çeşitliliğine karşılık, bunlar arasında müşterek bir cihetin olup olmadığı, ilimlerin çokluk içerisinde vahdetinin nasıl sağlanacağı meselesini kendilerine konu olarak seçmişlerdir. Bu mesele, insanın bütün ilgi alanları ve ihtiyaçlarını düzenleyen bir nizam içerisinde yaşarken, ortaya çıkan çeşitliliğin felsefi olarak, yani daha üst bir seviyeden nasıl bir vahdete müncer olduğunun görülüp gösterilmesi ihtiyacının bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır.

Değerlerin varlığının anlamının ele alındığı "mukaddimât-ı erbaa" risaleleri, ismini büyük Hanefî fakihi Sadrüşşeria'nın *et-Tavzîh* isimli eserinde hüsün-kubuh meselesini ele alırken, bu meseleyi gereği gibi ele alabilmenin ön şartları olarak ortaya koyduğu, dört mukaddimeden almışlardır. Daha sonra bu konuda çok sayıda müstakil risale ele alınmış ve bu mesele, değerlerin ontolojik statüsünün tartışıldığı felsefe tarihinin en çetin meselelerinden birisi olarak, bir Osmanlı düşüncesi başarısı olmuştur.

Adabü'l-bahs, esas itibarıyla herhangi bir konuyu müzakere edenlerin, hakikate ulaşabilmeleri için nasıl bir yol takip etmeleri gerektiğini ele almaktadır. Goethe'nin Eckermann ile yaptığı sohbetlerde söz konusu ettiği yaklaşım şekli de, bu hususun Osmanlı düşüncesinin ayırıcı hususiyeti olarak, Osmanlı sınırları dışına taşan bir üne sahip olduğunun bir alameti olarak görülebilir. Bu risalelerde esas itibarıyla bugün "tenkidî düşünme" adı verilen, düşünme şeklinin metodu ele alınmaktadır. Hülasası ise, bir istidlalde eğer bir habere dayanılıyorsa, haberin sıhhatinin sorgulanması, bir iddia söz konusu ise, o iddiayı ispat edecek bir delilin getirilmesinin gerektiği şeklinde verilebilir. Ancak bir haberin sıhhatinin nasıl tahkik edileceği, bir delilin, iddiaya bağlı olarak ne zaman geçerli olduğu, hangi delilin hangi iddialar için veya hangi iddiaların ne gibi delillerle savunulabileceği; delilin ne olduğu ve hangi delilin hangi alanda anlamlı olduğu gibi birçok önemli sualin yanında, deliller arasında insicamın nasıl sağlanacağı; insicamlı bir düşünme tarzının ve bunun neticelerinin neler olduğu gibi birçok husus, bu risalelerde söz konusu edilmektedir. İstanbul'daki kütüphanelerde 1.000'in üzerinde yazma hâlde *adabü'l-bahs* risalesinin bulunması, bu alanın ne kadar ciddiye alındığı ve bu alana ilginin ne kadar yaygın olduğunun bir alameti olarak görülebilir.

Vaziye risaleleri ise esas itibarıyla, dilin rasyonel ve formel bir şekilde yeniden inşası amacına matuf olarak geliştirilmiş; dil üzerinden varlık felsefesi yapmanın bir yolu olarak gerçekleştirilmiştir. İstanbul'da bulunan bazı önde gelen medreselerin programları incelendiğinde; dünyanın başka hiçbir kültürü ve medeniyetinde görülmediği kadar mantık ve dil bilimi eğitiminin yapıldığı ortaya çıkar. Bu ilim dalları, her türlü ilmî ve fikrî faaliyetin "aleti" ve olmazsa olmaz ön şartı olarak görülmekteydi. Bundan dolayı mantık, dil bilimi ve dil felsefesi Osmanlı düşüncesinin en önemli ilgi alanları olarak dünya kültür ve düşünce tarihi içerisinde önemli bir yere sahiptir. Bu alanla ilgili sadece *Muhtasaru'l-meânî*, *el-Mutavvel*, *el-Kâfiye* şerhleri, kendi başına çok büyük bir kütüphane oluşturacak kadar zengindir.

Dil ile ilgili yazılan müstakil, müstakil olduğu kadar da önemli olan diğer bir konu ise "mecaz ve istiare" konusudur. Bu alanda yazılan *Alâka* isimli küçük metin, benzeri *Ferîde* gibi hem yaygın olarak okutulmuş hem de çok sayıda şerh ve haşiyeye konu olmuştur. Bunlar arasında Fatih dersiamlarından Hüseyin Necmeddin Efendi tarafından telif edilen *Hâşiyetü'ş-şerhi'l-cedîd*

li'l-Alâka (İstanbul 1325), kendi başına bu alandaki düşüncenin şümulü ve derinliği hususunda fikir verebilir. Hakkında oldukça zengin bir literatür bulunan ve eğitimin vazgeçilmez bir parçası olan mecaz konusunda geliştirilen düşüncenin bütün bir ilim, fikir, siyaset ve sanat hayatı için ne ifade ettiği, mecazın toplumsal hayat içindeki yeri ve ehemmiyetinin ne olduğu gibi soruların, günümüzde yeterince müzakere edildiğini söylemek mümkün değildir.

Osmanlı düşüncesi, halk için yazılmış bazı eserlere bakıldığında bile çok mertebeli ve edebiyat ile yüksek düşünceyi telif ve tevhidi başarabilmiş, seviyesi oldukça yüksek, geçerli olan bir nizam içinde ve bu nizama bağlı olarak gerçekleşmiş; ancak form olarak kendisini Batı'da gördüğümüz tarzda ifade etmemiştir. Bu hususu bir eksiklik olarak telakki etmek, dünyayı Batı merkezli ve Batılı nokta-i nazardan görmek anlamına gelir. Bu tavrın yanlış olduğunu söylemeye bile gerek yoktur. Osmanlı düşüncesini anlamak için, onu başka düşüncelere irca veya onlarda olanın olup olmadığı sorusuyla birlikte değil, kendi dünyası ve idealleri açısından araştırmak gerekir. Daha başka bir ifade ile Osmanlı'da mevcut olanların anlaşılmasına yönelerek, onu anlamaya çalışmak, Osmanlı düşüncesini araştırmanın ön şartıdır. Osmanlı'da –özellikle Batı Avrupa'ya bakarak– şu neden yoktu gibi bir soru ile –genel olarak tarih araştırması yapılamayacağı gibi– düşünce tarihi araştırması da yapılamaz. Çünkü mevcut olmayanların sonu yoktur. Anlamlı ve hakiki bir araştırma, mevcut olmayanın niçin mevcut olmadığını değil, olanı olduğu hâliyle kavramaya yönelik olandır.

Burada Osmanlı medreselerinde okutulan bazı eserleri dikkate alarak, onların bu eserlerde karşımıza çıktığı hâli ve kadarıyla ilim ve eğitim anlayışlarının felsefi bir boyutunun olup olmadığını, daha doğrusu nasıl bir felsefi boyuta sahip olduğunu sormak gerekir. Bu, bir taraftan "İlim nedir?" sorusuna hangi cevabı verdikleri ile alakalı olduğu gibi, "ilim olarak kabul edilenin, talimi esnasında müteallime, bu ilimlerin nasıl ve hangi ilkeleri dikkate alınarak verildiği; bu ilkelerin felsefi olarak nasıl temellendirildiği" meselesiyle de ilgilidir.

Burada ortaya atılacak ve cevap verilmeye çalışılacak olan soru, en gelişmiş hâliyle İstanbul'da şekillenen Osmanlı medresesinde bir ilim anlayışının olup olmadığı, varsa bunun nasıl bir ilim anlayışı olduğu; diğer taraftan bu anlayışla sahip olunan ilimlerin eğitim şeklini nasıl etkilediği, ilim ve eğitim anlayışının "felsefi" bir boyutunun olup olmadığıdır. Bugüne kadar yapılan çalışmalar, doğrudan ilim ve eğitim anlayışını kendisine konu edinenler bile, ilim ve eğitim anlayışı üzerinde durmadıkları gibi, ilim ve eğitim anlayışının bir felsefi boyutu olup olmadığını da sormadıkları için, bilebildiğim kadarıyla bu husus, henüz soru olarak veya ilmî ve tarihî bir mesele olarak bile görülmüş değildir.[12] Bu yazıda ana hatları ile bazı hususlara işaret edilecektir.

Bu meseleyi ele alırken, bu konu hakkında sistematik bir şekilde İstanbul'da yazılmış, Kâtib Çelebi'nin (ö. 1659) *Keşfü'z-zunûn*'u ve Taşköprîzade'nin (ö. 1560-1561) *Miftâhü's-sa'âde*'si gibi eserlerin mukaddimeleri ve Molla Lütfü'nün (ö. 1494) doğrudan bu konuya tahsis edilmiş olan eserlerini dikkate almak zorunlu olduğu gibi,[13] özellikle mantık ile ilgili eserleri (bunlar arasında Molla Fenarî'nin *İsâgûcî Şerhi* ve bu şerhe yazılan haşiyelerin özellikle baş kısımlarında ilim ve eğitim anlayışı ile ilgili meseleleri ele alan kısımları), dil bilimi ve dil felsefesi ile ilgili belagat eserleri, bunların yanında muhtelif fıkıh usulü eserleri ve bunlara yazılan şerh ve haşiyeler, kelam kitapları ve bunlara yazılan şerh, haşiye ve talikatları dikkate almak gerekmektedir. Her ne kadar *Mevzû'âtü'l-ulûm* benzeri eserlerde genel olarak ilimler hakkında bir tasavvur verilmekte ve bu tasavvur üzerinden ilim anlayışını tespit için bir yol ortaya çıkmakta ise de, sadece bu eserlerden hareketle ilim anlayışını belirlemek, muhtevasız bir form ortaya çıkarmaktan başka bir netice vermez. Önemli olan bu eserlerde ele alınan ve "ilim" olarak zikredilen başlıkların ikinci kısmını teşkil eden kavramların müştereğini veya "cihet-i vahde"sini keşfetmektir. Bu keşfi yapabilmek için, doğrudan bu ilimlerde neler yapıldığına bakmak zorunludur.

Bu soru, özellikle Osmanlı toplumu gibi ademimerkeziyetçiliği, biraz modern bir ifade ile "sivilliği" ön planda olan bir eğitim düzeninde, ilimlerce zorunlu olarak parçalanan gerçekliğin esastaki ve kendindeki birliğinin, eğitim süreci içinde nasıl yeniden kazanıldığıyla ilgilidir. Bir bütünlük içerisinde yaşanılan hayatın, muhtelif veçhelerini kendisine konu edinen ilimler, gerçekliğin gerek konularındaki farklılıklar

12 Bu alanla ilgili ilk çalışma olarak kabul edilen Adnan Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim* isimli eseri, pozitivist bir bakış açısıyla Osmanlı dönemindeki modern anlamıyla tabii ilimler alanındaki çalışmaları ele alan bir eserdir. Bu hâliyle başından itibaren meselenin yanlış ortaya konduğu bir çalışma olduğu için, ulaştığı neticelerin sıhhati problemlidir. Bunun yanında Uzunçarşılı, İzgi ve Hasan Akgündüz'ün (*Klasik dönem Osmanlı medrese sistemi: amaç, yapı, işleyiş*, İstanbul 1997.) çalışmalarında da ilim anlayışı bir mesele olarak görülmüş değildir. Bundan dolayı bu sorunun henüz sorulmadığını söylemek gerekir.

13 Böyle bir değerlendirme denemesi için bkz. Fahri Unan, "Klasik Dönem Osmanlı Bilim Anlayışı", *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji: Makaleler*, ed. Yavuz Unat, Ankara 2010, s. 15-38.

6- Molla Hatipzade'nin ilmî müzakeresi (*Şekaik*)

gerekse konuları gereği ortaya çıkan usul farklılıkları sebebiyle zorunlu olarak gerçekliği parçalara ayırırlar. Zaman içerisinde, özellikle medreselerin yaygınlaşmaya başladığı dönemlerden itibaren yazılan ders kitaplarının (metinler) konuları, tedris tarzıyla da bağlantılı olarak birbirinden kopuk alanlar hâline gelir. Muhtelif ilimlerin, "kendinde bir olan gerçekliğin" bir cihetini konu edinmeleri, bunların daha üst bir düşünce seviyesinde yeniden birleştirilmesi zaruretini ortaya koymuştur.[14] Bu vazife en azından Îcî tarafından görülerek ifade edilmiş, daha sonra muhtelif âlimler tarafından dikkate değer bulunarak zikredilmiş ve nihayet Muhammed Emin (veya Mehmed Emin) tarafından müstakil bir risale hâline getirilerek, benzer birçok risalenin yazılmasına öncülük etmiştir. Böylece ilimlerdeki çeşitlenmenin getirdiği sorunların nasıl aşılması gerektiği konusunda bir cevap verilmiş olmaktadır. Kısaca *cihet-i vahde* risaleleri olarak, meşhur olan bu çalışmalar dizisi, ortaya çıkan bir meselenin nasıl kavranıp nasıl çözülmeye çalışıldığını anlamak için önemli bir misal ve aynı zamanda esas teşkil eder.

Osmanlı uleması tarafından yazılan *Mevzû'âtü'l-ulûm* benzeri eserler, muhtemelen ilimlerde ortaya çıkan çeşitliliğin, onları tahsile yönelen insanların şahsiyet bütünlüğünü bozmadan öğrenilmesi için bir tür yol gösterici olarak telif edilmiştir. Bunun, *Cihet-i Vahde* risalelerinin farklı bir seviyeden yapmaya çalıştıkları şeyin, daha özel bir şekilde üstesinden gelinmesi gayreti olduğunu söylemek mümkündür.

Cihet-i Vahde risalelerinin, başka alanlarda değil de, mantık ilminin bir cüzü olarak telif edilmesi de, –dil ile ilgili ilimlerin yanında tayin edici bir "alet" olarak kabul edilen, başka hiçbir dönem ve medeniyette görülmediği kadar yaygın olarak eğitimi yapılan– mantığa verilen değeri göstermektedir. Aslında mantık-dil bilimi-ilimler arasında kurulan alaka, bir yönüyle de nizam-ı âlem (inşa edilen manevi dünyanın düzeni) fikriyle alakalıdır. Çünkü hem dil bilimi hem de mantık, netice itibarıyla bir düzeni, biri konuşma düzenini diğeri de düşünme düzenini ifade ederken, nizam-ı âlem de, düzenli bir âlemi ifade eder. Bu, nizam-ı âlemin herkes tarafından kabul edilebilir bir tarzda anlaşılarak, yeniden üretilebileceği, bunun yolunun da bir taraftan düşünmede herkesin doğru olarak kabul ettiği bir yolu takip etmekten, diğer taraftan yine herkesin doğru olarak kabul edebileceği bir konuşma tarzını muhafaza etmekten geçtiği anlamına gelmektedir. Bundan dolayı olsa gerektir ki üstlenilen ve sürdürülmek istenen nizam-ı âlemin mantık ve dil bilimi yoluyla anlaşılması ve yine aynı yollar dikkate alınarak anlatılması, sanki Osmanlı ilim ve eğitim anlayışının esasını teşkil etmişe benzemektedir.[15]

Osmanlı Düşüncesinin Kökenleri

İstanbul medreselerinin ve daha genel olarak Osmanlı maarifinin ilim anlayışı ile ilgili soruya cevap verebilmek için gerekli olan bazı hususlara kısaca işaret ettikten sonra, medreselerdeki ilim anlayışını yeniden inşa etmeye yönelmek ve ilmin kendisinden kaynaklanan, yani mahiyeti gereği öylece olması gereken eğitim şekli üzerinde durmak uygun olacaktır.

Medreselerde okutulan eserlerdeki ilim anlayışı üzerinde dururken, bu ilim anlayışını inşa edici ilkeyi tespit etmek gerekir. Bu ilkenin Fenarî'nin açıkça ifade

14 Taşköprîzade, fenlerin çokluğu ve bunların öğrenilmesinin zorluğuna işaret ederken aynı zamanda ilimlerdeki tenevvüün ortaya çıkardığı meselelere de işaret etmektedir, *Mevsua'tü Mustalahati Miftahi's-sa'âde fi mevzu'ati'l-'ulum*, thk. Ali Dahruc, Beyrut, 1998, s. 3.

15 *Netâyicü'l-fünûn* ve *Kitâbü'l-Müstetâb*'da müellifler, eserleri on iki fen veya mesele olarak tasnif ederken, fiziki dünyada mevcut olan on iki burca mümasil olmasını dikkate aldıklarını ifade etmektedirler. Bu husus, bir taraftan ilim ile malum arasındaki bir alakaya işaret ederken, aynı zamanda nizam-ı âlemin insanın herhangi bir dahli olmadan yaratılmış olan fiziki dünyaya mümasil olduğu veya olması gerektiğine dair bir şuura da işaret etmektedir. Bu husus Osmanlı toplumundaki ilim ve nizam anlayışındaki iddianın cüzi ve sınırlı bir iddia olmayıp külli ve cihanşümul olma iddiasını da göstermektedir ki Osmanlı dönemindeki ilim ve fikir hayatının (buna şiir de dâhildir) anlaşılabilmesi için oldukça önemli gözükmektedir.

7- Kanunî Sultan Süleyman'ın huzurunda ilmî bir müzakere (*Hünernâme*)

ettiği ve kısaca "ilim maluma tabidir" şeklinde dile getirilen ilke olduğunu söyleyebiliriz.[16] İlim, nasıl tanımlanırsa tanımlansın, sürekli bir şey hakkındadır. Yani ilim denildiğinde, bir şeyle ilgili olan, bir konusu olan insani bir faaliyet kastedilir. Böyle olunca da, ilim ancak konusu (mevzu veya malum) ile anlaşılabilir bir insani faaliyet olarak karşımıza çıkar. Konu "mevcut olan" bir şey olduğu veya olması gerektiği için, herhangi bir ilim hakkında, onun ne olduğu sorusu, zorunlu olarak onun "ne hakkında" olduğu sorusuyla bağlantılı olarak ele alınabilir.

Osmanlı ulemasının ilim anlayışını tespit edebilmek için, demek oluyor ki onların varlık anlayışını ortaya koymak gerekmektedir. Bu hususta karşımıza iki ayrı ana gelenek çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, fıkıh usulü ve dil bilimi-dil felsefesi alanlarında, diğeri de klasik Farabî-İbn Sina (felsefe) geleneğinde gelişen, varlık anlayışı içinde karşımıza çıkar. Bu iki ana gelenek; başlangıçları itibarıyla birbirinden ayrılabilmekte ise de daha sonra özellikle Fahreddin er-Razî sonrasında, İbn Arabî'nin vahdet-i vücud olarak isimlendirilecek, metafizik çerçevesi içinde sentezlenerek sürdürülmüşe benzemektedir. Bu iki temel yaklaşımın izleri Osmanlı düşünce sistemi içinde devam etmiştir. Ayrıca yukarıda işaret edildiği gibi, Osmanlı medresesi bir sürekliliği temsil eder ve bu süreklilikte özellikle muhakkik âlimler olarak bilinen "Sa'd ve Seyyid", yani Sadeddin et-Taftazanî ve Seyyid Şerif el-Cürcanî ile bunların hocası olan Adudüddin el-Îcî'nin telif ettiği eserler, mühim bir yer teşkil eder. Bundan dolayı bu âlimlerin eserlerini de, bunlar her ne kadar bölge ve kısmen zaman olarak Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde yaşamamış olsalar da, Osmanlı düşüncesinin mütemmim cüzü olarak kabul etmek gerekir.

16 Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, İstanbul 1289, c. 1, s. 6.

İlk olarak üzerinde durulacak olan fıkıh ve dil bilimi/nahiv alanında kendisini izhar eden gelenek, başından itibaren "felsefi" olan alana duyarsız kalmış; ilim ve varlık anlayışında, kendine has bir üslup ve tavır geliştirmiştir ki bu tavır içinde klasik anlamıyla felsefeye bir yer verilmemiştir. Bu tavrı ifade eden en önemli iki eser, İbn Abdilberr'in *Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlih* isimli eseri ile *el-Hidâye* müellifi Merginanî'nin talebesi Burhanüddin ez-Zernucî'nin *Ta'lîmü'l-müteallim*'idir.[17] Bu iki eserde de ilim, tam bir fakih gözüyle görülür. İbn Abdilberr'in eserinde nakledilen, ilmin ne olduğu ile ilgili soruya verilen cevaplar, asıl itibarıyla Müslümanların Müslüman olarak varlığını ilgilendiren bir perspektiften verilmiş; bu noktada herhangi bir dahli olmayan "yabancı" unsurlar, ilim olarak kabul edilmemiştir. Bu tavır kendisini rivayet edilen bir hadiste çok açık bir şekilde ifade etmektedir: "İlim üçtür: Muhkem bir ayet, geçerli bir sünnet ve adil bir fariza." Bu konu ile ilgili nakledilen hemen bütün rivayetler, bu perspektiften ilmi, manevi varlık alanına hasreder ve bu alanla doğrudan ilgili olmayan insani faaliyetleri ve bunların neticelerini ilim olarak saymaz.

Özellikle Zernucî'nin eseri, her ne kadar yaygın kullanım için ve "ilim tahsiline yeni başlayan talebeler" dikkate alınarak telif edilse de, esas ilmin "ilm-i hâl" olduğunu söylemesi ve bunu da Ebu Hanife'den gelen fıkıh tanımıyla bağlaması oldukça önem arz eder. Bu âlimler fıkıh ve akait dışında başka ilimler olduğunu bilmiyor değillerdi; fakat başka ilimleri, önemli ve gerekli buldukları ilimler gibi makbul saymıyorlardı. Zernucî'nin dikkat çekici ifadelerinde; ilim bir taraftan uhrevi kurtuluşun yolu, diğer taraftan dinin ihyası ve İslam'ın bekasının ön şartı olarak görülmektedir.[18] Bu, İslam'ın tebliği ile birlikte ortaya çıkan "manevi dünya"nın ilmin konusu olması ve bu dünyanın varlığını sürdürebilmesinin ancak bu dünyayı var kılan unsurların farkında olunarak, onlara ittiba ile mümkün olması anlamına gelmektedir. Zernucî'nin eseri, ilmi ve âlimliği bir vazife, bir tür meslek olarak görmekte; bunun her ne kadar kendi başına bir amaç olmasa da, asıl amaç olan, amel için olmazsa olmaz bir ön şart olduğunu işaret etmekte ve ilim yolunun kendine has bir ahlakı ön gördüğünü ifade etmektedir.

Bir başka ifadeyle fukahaya göre, eğitim sadece bilgi aktarımı değil, aynı zamanda ahlaki faziletlerin kazanılması sürecidir ve toplumsal hayatın ancak ahlaki faziletlerin de kazanıldığı bir eğitim ile mümkün olduğunun altı çizilmektedir. Fukahanın ilim tasnifinde bundan dolayı dar anlamıyla felsefeye bir yer verilmemiştir. Ancak bu husus, fukahanın düşünme tarzında muhtelif seviyeleri dikkate almadığı anlamına gelmez; çünkü onlar en azından üç seviyeli bir düşünceyi eserlerinde dile getirmişlerdir. Az veya çok işlenmiş olsa da her hâlde mevcut olan bu üç seviye; olgu, değer ve varlık seviyeleridir. Olgu seviyesinde mevcut, insanların karşılarına çıktığı şekliyle ele alınmış (havadis); değer kendi kökeni açısından tespit olunarak, olgu ile alakalandırılmış; bunun yanında olguların ve değerlerin "varlığı" kendi başına bir mesele olarak tartışılmıştır.

Fukahanın varlık meselesini ele alış şeklinin esasında "emir" vardır. Emir, Arapça "emr", muhtelif bağlamlarda muhtelif şekillerde kullanılmakla birlikte, "buyruk" ile "şey" olarak iki ayrı kullanım şekli önemlidir. Bu iki şekli birbirinden tefrik etmenin yolu, çoğullarıdır. Buyruk anlamındaki emrin çoğulu "evâmir" iken, şey anlamında kullanılan emr'in çoğulu "umûr"dur. Bu meselenin ciddi bir şekilde varlık meselesi ile doğrudan alakalı olduğu ve mesela Osmanlı ulemasının hakkında çokça konuştuğu meselelerden birisinin "nefsü'l-emr" olduğunu hatırda tutmakta fayda bulunmaktadır.

Varlık meselesini ele alırken mutlaka hatırda tutmak gereken diğer bir husus da, mevcudatın tasniflerinden birisi olarak karşımıza çıkan ve sadece Osmanlı düşüncesi açısından değil, neticeleri dikkate alındığında, modern Batı düşüncesi açısından da tayin edici bir konumda bulunan bir ayrımdır. Çok sayıda âlimin eserinde karşımıza çıkan ve mesela Muhyi-i Gülşenî ve Kınalızade Ali Efendi'nin eserlerinde yer alan bu ayrıma göre, "Mevcudat dahi iki kısımdır: Biri oldur ki onun vücudu eşhas-ı beşerînin harekat-ı iradisine mevkuf olmaya. İkinci oldur ki onun vücudu ol cemaatin tedbir ü tasarrufuna menut ola."[19] Bu ayrım, yukarıda zikrettiğimiz iki ayrı yaklaşım şekli tarafından, farklı yollarla temellendirilmiş ve Osmanlı uleması tarafından telif edilerek, sürdürülmüştür.

Fukaha yaklaşımında varlık ve değer kaynağı olarak emir (teklifî ve tekvinî emir) ve emir sigası, bilindiği gibi fıkıh usulü eserlerinde tayin edici bir yere sahiptir. Emir sigası, bir anlamda insan fiillerinden oluşan ikinci bir varlık alanının oluşmasının gerisindeki esas sebep olmaktadır. Bu durum sadece insan fiilleri söz konusu olduğunda geçerli değildir; bunun da ötesinde Yüce Allah

17 Bu eser Taşköprîzade ve Kâtib Çelebi gibi âlimler tarafından dikkate alındığı gibi II. Murad zamanından itibaren bazı Osmanlı âlimleri tarafından da şerh edilmiş ve Türkçeye tercüme edilmiştir. Günümüz Türkçesine de tercüme edilerek neşredilmiştir.

18 Zernûcî, *Ta'lîmü'l-müteallim*, İstanbul, ts., s. 5.

19 Muhyî-i Gülşenî, *Ahlâk-ı Kirâm*, haz. Abdullah Tümsek, İstanbul 2004, s. 234.

8- Kitap mütalaası (*Hünernâme*)

da bizim "mevcudat" olarak bildiğimiz bütün şeyleri, yani fiziki dünyayı bir emirle var kılmıştır ve onlar her an, varlıklarının devamını O'nun emrine borçludur. Abdülaziz el-Buharî, birinci emre "teklifî emir", ikinci emre de "tekvinî emir" adını vermektedir.[20] Buradan hareketle, bütün varlık emre raci olmakta ve varlığını emre borçlu bulunmaktadır. Bu iki emir arasında önemli bir fark vardır: Tekvinî emirle birlikte hemen, olması murat olunan var olmakta; buna karşılık teklifî emirde muhatabın ittibası bir fiil olarak, yeni bir varlığın ortaya çıkmasını sağlamaktadır.

Burada önemli olan hususlardan birisi, insan da dâhil bütün varlıklar, Yüce Allah'ın yarattığı varlıklar olmakla birlikte yalnız insan irade sahibi olarak yaratılmış ve ona seçme imkânı, dolayısıyla sorumluluk verilmiştir. İnsanın varlık şartları, onu hayatının her anında seçme zorunda olan bir varlık olduğunu göstermektedir; insan istese de istemese de bir şeyler yapmakta, yani bir fiil işlemekte, böylece daha önce olmamış olan bir şeyi vücuda getirmektedir. İnsanlar arasında benzer durumlarda benzer fiilleri gerçekleştirme söz konusu olduğunda, fiillerin oluşturduğu âlemde bir düzen ortaya çıkmaktadır ki buna nizam-ı âlem adı verilmektedir.[21] İnsanlar isterlerse, kendi heva ve heveslerini veya aralarında uzlaşma veya alışmayla ortaya çıkmış olan âdetlerini esas alarak, bir düzen oluşturabilirler. Ancak bu arzu edilen bir tavır değildir. Çünkü insanın yaratılış nedeni, onun ilahî iradeye uyup uymayacağını ortaya çıkaracak olan bir imtihan (ibtilâ)dır. Bunu mümkün kılmak için Yüce Allah kesin olarak ittiba edilmesini istediği hususları emir sigası ile insanlara bildirmiş; böylece ontik olarak zorunlu olan insana, ahlaki bir zorunluluk (vücub) vererek, zorunluluklarını nasıl karşılayacağı noktasında ona yol göstermiş, hidayet etmiştir. İnsan, kolay yolu tercih edip bu hidayete ittiba ederse, bunun neticesinde fiziki ve manevi varlık alanları, birisi ontik zorunlulukla diğeri ahlaki zorunlulukla bağlantılı olarak, ilahî emre uygun bir şekilde tahakkuk edecektir. Eğer insanlar ahlaki anlamdaki zorunlulukları dikkate almaz da keyfî bir tarzda manevi dünyalarını inşa edecek olurlarsa, bunun neticesinde bu dünyada bazı faydalar elde ederlerse de, isyanlarının bir neticesi olarak, ahiretteki saadetten mahrum kalacaklardır. Buna karşılık dünya hayatında emre ittiba ederek, manevi dünyayı (nizam-ı âlem) bu emirleri imtisalen oluşturanlar, hem bu dünyada doğru bir hayat tarzı sürmüş olacaklar hem de ebedî saadete ulaşacaklardır. Şer'î ilimlerin neye tekabül ettiği sorusu, bu düşünceler dikkate alınmadığı takdirde cevaplandırılmamış olacaktır. Burada hem fiziki anlamda hem de değerler anlamında varlığın kaynağı Yüce Allah'ın emri olarak görülerek, Allah'ın emri "varlık ve değer" kaynağı olarak algılanmaktadır. Böylece insanların fiillerinin teşkil ettiği düzenden oluşan başka bir âlem ortaya çıkmaktadır ki bu âleme, Osmanlı uleması tarafından nizam-ı âlem adı verilmektedir. Nizam-ı âlem kavramı, her ne kadar muhtelif alanlarla bağlantılı olarak kullanılsa da, asıl kullanım şekli budur.

İki ayrı "emr" söz konusu olduğunda kastedilen, biri varlığın diğeri değerlerin kaynağı olan "emir"dir ki bu husus özellikle, Abdülaziz el-Buharî tarafından geniş bir

20 Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr,* İstanbul 1307, c. 1, s. 115 (yeni neşri için bkz. Haz. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî, Beyrut 1417/1997, c. 1, s. 267).

21 Osmanlı'da nizam-ı âlem fikri için bkz. T. Görgün, "Osmanlı'da Nizam-ı Alem Fikri ve Kaynakları Üzerine Bazı Notlar", *İslâmî Araştırmalar,* 2000, c. 13, sy. 2, s. 180-188.

şekilde ele alınmıştır. Onun, Pezdevî'nin *Usûl*'üne yazdığı ve Osmanlı medreselerinin bir kısmında okutulduğunu bildiğimiz *Keşfü'l-esrâr*'ında, emir ile ilgili meseleyi genişçe ele alırken, hem varlığın ortaya çıkması hem de varlığın devamı anlamında varlık düzeninin Allah'ın emrine bağlı olduğunu vurgularken, iyi ve kötünün tayininin de asıl itibarıyla Allah'ın emrine bağlı olduğunu; dolayısıyla Allah'ın emrinin hem varlık hem de değer kaynağı olduğunu ifade etmiştir. Bu husus özellikle Osmanlı'daki düzen tasavvuru söz konusu olduğunda, ayrı bir önem arz etmektedir. Varlık alanlarının birbirinden tefrik edilmekle birlikte, her şeyin yine Allah'a bağlı olarak tahakkuk ettiğinin vurgulanması, bir taraftan akidevi açıdan önemli olduğu gibi, akide ile bağlantısı olmasıyla birlikte, Osmanlı'daki gidişatın anlaşılması, yenilikler karşısında takınılan tavırların anlaşılması vs. gibi birçok meseleyi daha iyi anlama imkânı ortaya çıkacaktır.

Fukaha, ilim tasnifinde, önemli bulduğu varlık alanı ile de bağlantılı olarak, sadece manevi dünyayı dikkate almış; bunun dışındaki her şeyi, bunun tayin edici bir unsuru olarak değil, sadece bunun "malzemesi" olarak görmüş; bunun neticesinde kendinde amaç olarak bu alana yönelmenin insanın "kurtuluşu" veya "saadeti" ile doğrudan alakalı olmadığı görüşü esas alınmıştır. Bu tavır, fukaha arasında yaygın bir tavır olarak muhafaza edilmiş, Molla Fenarî'nin *Aynü'l-a'yân*'ında da bu tavır dile getirilmiştir. Molla Fenarî bu eserinde, şer'î ilimlere tasavvufu da katarak, Osmanlı döneminde yaygın olan bir anlayışı da böylece ortaya koymuş olmaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse fukaha geleneği, kendi ontolojisi, epistemolojisi ve metodolojisi olan bir ilim anlayışına sahiptir ve bu anlayış, felsefi gelenekten önce ortaya çıkmış, daha sonra felsefi unsurlarla zenginleşmiştir. Osmanlı medresesinde dikkate alınarak sürdürülen "asıl" ilim anlayışı da, bu anlayış olmuş; felsefi tavır her ne kadar kelam ve hikmet eserleri vasıtasıyla bir yer edinmişse de, fukaha geleneği önce ve öncelikli olarak ilim anlayışında tayin edici olmuştur.

Varlığı "felsefi" terminoloji içerisinde vacip ve mümkün kategorileri içinde ele alan ve bu kategoriler içinde mevcudu ve insanın mevcudiyetini anlamlı bir bütün olarak kavramaya çalışan felsefe-kelam geleneği, Îcî, Taftazanî ve Seyyid Şerif Cürcanî üzerinden, Osmanlı düşünce ve ilim hayatının bir parçası olmuştur. Temel sorulardan birisi, bu iki geleneğin (fukaha ve felsefe-kelam geleneklerinin) birbiriyle nasıl telif edildiği noktasında karşımıza çıkmaktadır. Bu iki geleneğin telifi yolunda en önemli adımı Gazalî'nin attığına şüphe olmamakla birlikte, ondan sonra bu telifi daha ileriye götürenler Fahreddin er-Razî ve Seyfeddin el-Amidî olmuştur. Bunların yanında, Osmanlı dönemi açısından büyük önem arz eden İbnü'l-Hacib'in, sadece fıkıh usulü alanında değil, bunun da ötesinde nahiv alanında da mantığı kullanması, bu iki geleneğin telifi açısından oldukça önemli gayretler olarak zikredilmelidir. Bu âlimlerin çalışmaları sayesinde, muhakkik ulema olarak bilinen üç âlim (Îcî, Taftazanî ve Seyyid Şerif Cürcanî), eserlerinde büyük ölçüde bu iki geleneği birleştirebilmişler ve bu "başarı", Osmanlı döneminde benimsenerek sürdürülmüştür.

Bu âlimler arasında Îcî, sadece kelam alanında değil, Osmanlı âlimleri tarafından özel ilgiye mazhar olan dil, akide, ahlak[22] ve fıkıh usulü alanında telif ettiği eserlerinde de felsefi unsurları özellikle dikkate almasıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. Fıkıh usulü alanında özellikle mantığı, usul ilminin mebadisinden sayan İbnü'l-Hacib'in *Muhtasar*'ını şerh etmiş ve bu şerhte yoğun bir şekilde felsefi unsurları kullanmıştır. Ancak Îcî, felsefi tavrı fıkıh usulü içinde değil de, daha çok kelam eseri olan *el-Mevâkıf*'ta takip etmiştir.

Osmanlı ulemasının ilim anlayışı üzerinde tesirli olmuş düşünürlerden birisi de Devvanî'dir. Devvanî'nin *Ünmûzecü'l-ulûm*'unda, ilmin en verimli iştigal alanı olduğuna işaret ettikten sonra, bunun da "mütevatir olarak nakledilen haberler ve eserler sayesinde" olduğunun altını çizmektedir. Bunun en bariz olarak ortaya çıktığı alanın da "dinî akidelerin kaideleri" olduğunu söylemektedir.[23] Devvanî, felsefi gelenek ile fukahanın varlık anlayışları arasında kesin ve açık bir fark olduğunun farkında olarak, kelamcıların bu ikisi arasında bir "orta yol" buldukları görüşünü savunur. Buna göre, sudur-hudus kavramlarında ifadesini bulan âlemin, hadis veya kadim olduğu yolundaki tartışmada Devvanî, kelamcılar gibi "hudus"u kullanarak, kendi tavrını ortaya koyar. Onun *Tecrîd Hâşiyesi*'ne yazdığı *Ta'lîkât* ve bu talikatın medreselerde dikkate alınması, bu yönden bir önem ifade etmektedir. Devvanî'nin bu eserinde tartışılan konular dikkatle incelendiğinde, o dönemde Osmanlı uleması arasında tartışılan konuları ihtiva ettiğini; mesela *Tehâfüt* tartışmalarının, usulü'd-din başlığı altında ele alınan tartışmaların bir devamı veya esasından bir çözüm denemesi olduğunu; daha

22 Îcî'nin ahlak eseri, Osmanlı döneminde çok sayıda şerh ve haşiyeye konu olmuş; Türkçeye tercüme edilerek şerh edilmiş; bu durum XIX. yüzyılda da devam etmiştir.

23 Celâleddin ed-Devvânî, *Ünmûzecü'l-ulûm*, (Devvânî, *Selasu resail*, thk. Ahmed Toysirkânî, 1991, s. 263-333 içinde), s. 274.

sonra Molla Camî'nin *ed-Dürretü'l-fâhire*'de ele aldığı meselelerin de buradaki tartışmaların devamı niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür. Sırf bu açıdan bile, yani problemler açısından, Osmanlı ile öncesi arasında dikkate değer bir süreklilik bulunmaktadır ki bu husus, bir dünyayı üstlenmenin zorunlu neticesi gibi gözükmektedir.

Kısaca varlık meselesi söz konusu olduğunda, temel ve açık ifadesini İbn Sina'da bulduğumuz ikili tasnifin, fukaha tarafından yapılan tekvin-teklif ayrımı ile buluşturulması neticesinde felsefi yaklaşım ile fıkhi-dil bilimsel yaklaşımın vahdet-i vücud perspektifinde telif edildiğini söyleyebiliriz. Kısaca insan, bir taraftan kendisine verilmiş olan fiziki dünyada canlılığını sürdürürken, kendisine verilen kabiliyetleri kullanarak ve bu kabiliyetleri nasıl kullandığını da araştırmasına konu edinerek, bir düzen teşkil etmektedir ki bu düzene nizam-ı âlem denilmektedir. Yapılan her şey, işte bu nizam-ı âlem içinde yer almakta ve anlam kazanmaktadır.

Osmanlı Toplum ve İnsan Tasavvuru

Osmanlı'da ilim ve eğitim hayatı, toplum hayatı ile doğrudan alakalıdır. Burada bazı cihetleri kısaca işaret edilecek olan ilim ve eğitim teorisi, bir toplum teorisi ile doğrudan irtibatlıdır. Toplum, ilim ve eğitim anlayışının zuhuru; ilim ve eğitim anlayışı ise toplumun deruni veçhesi olarak görülebilir. Bu sebeple genel olarak toplum anlayışını ele almadan ilim ve eğitim anlayışını ele almak eksik kalacaktır.

Taftazanî'nin *el-Mutavvel*'de zikrettiği bazı hususlar, İbn Haldun'un *Mukaddime*'de geniş bir şekilde ortaya koyduğu umran anlayışının farklı bir perspektiften olsa da bir ifadesi gibi gözükürken, Osmanlı'daki insan ve toplum tasavvurunun esasını da teşkil edebilecek kadar mühim gözükmektedir.[24] Taftazanî burada, insanların teşkil ettikleri ve böylece içinde yaşadıkları, hatta bir anlamda teşkil ederek yaşamak zorunda olukları dünyanın, nasıl olup da mümkün ve gerçek olduğunu açıklar. Taftazanî, insanın var olmasının bir nimet olduğu kadar, mevcudiyetinin devam etmesinin de Yüce Allah'ın nimetleri sayesinde olduğuna işaret eder ve insan türünün varlığını devam ettirmesini, hem arzu edilen hem de zorunlu olan, dolayısıyla varlık ile iradenin birleştiği, hatta zorunlulukla özgürlüğün buluştuğu bir "moment" (an) olarak tespit eder. Şöyle ki:

İnsan tabiatı icabı medenidir; yani hayatını sürdürebilmek için "temeddün"e muhtaçtır. Ancak temeddün nedir? Temeddün, insanın kendi türüne mensup olan diğerleri ile yardımlaşması (teavün) ve mesken, elbise, gıda ve diğer ihtiyaçlarını temin ederken, diğerleri ile müştereken gayret sarf etmesidir. İnsanın fert olarak böyle bir gayret sarf etmesi söz konusu olduğunda sadece fiziki gücü bunun için yeterli olsa da, başkaları ile "teavün" ve "müşareket" söz konusu olduğunda bunu sırf fiziki gücü ile yapamaz; çünkü sırf fiziki imkânlar insanın iç dünyasında olanı, karşısındakine ulaştırmak için yeterli değildir. İnsanın kastı (içinden geçirdiği) fiziki-maddi bir şey olmadığı için, ancak kendisine uygun bir vasıta ile muhataba ulaştırılabilir. İnsan kastını muhatabına anlatmak için "işaret" kullanabilirse de, bu sadece zaman ve mekân açısından sınırlı bir iletişimi mümkün kılabilir; mesela "madum"u ve "saf makul"ü dar anlamıyla işaretle ifade etmek mümkün değildir. Bunun yanında biraz daha gelişmiş (karmaşık) sayılabilecek yazı düşünülebilir; ancak yazı da ihtiva ettiği meşakkat açısından pratik bir iletişim aracı değildir. Bundan dolayı Yüce Allah, insana, kastını dışa vurmanın bir yolu, bir imkânı olarak, fasih konuşma anlamında "beyan"ı vermiştir.

İletişimin mümkün olması, insanların birlikte yaşamasının, dolayısıyla insan türünün varlığını devam ettirmesinin gerekli şartı ise de yeterli şartı değildir. İnsan toplumunun devamı için aralarında muamele ve adaletin tahakkuku gerekmektedir. Çünkü insanlar ihtiyaç duydukları şeylere sahip olmak isterler ve yakınında bulunana zorbalıkla da sahip olmak ister, bu durumda "cevr" ortaya çıkar. Ancak "adalet", sınırlı bir kesim veya sınırlı ilişkiler için geçerli, yani "cüzi" bir şey olmayıp tahakkuku için külli kanunların olması gerekir. İşte bu kanunlar, "şeriatlerin ilmi"nden ibarettir. Bu kanunlar ise fiziki dünyada olduğu anlamda mevcut olmayıp, "vaz" ile varlık kazanmaktadırlar. Adaletin kendisine bağlı olarak gerçekleşeceği kanunları vazedenin hatadan masun bir şekilde bu işi yapması zorunludur. Hatadan korunmuş olan kanun koyucu ise "Şâri"dir. Diğer taraftan bir kanun ne kadar doğru olursa olsun, onun kabul görmesi ve ona itaat edilmesi, onu vazeden iradenin kendinde itaate müstahak olması ve bununla mümtaz olması gerekmektedir. Bu noktada yanılmaz ve itaate layık en yüksek irade ilahi iradedir ve bu da mucizelerle desteklenmiş bir resul tarafından insanlara bildirilmektedir.

24 İbn Haldun Taftazanî'yi şahsen tanımasa da, eserlerini Mısır'da gördüğünü ifade ederek, ondan takdirle bahsetmektedir. Bu husus onun, Taftazanî'den de istifade etmiş olabileceğini düşündürmektedir (Bkz. *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1983, c. 2, s. 1146).

9- Osmanlı uleması (İntizâmî)

Netice itibarıyla, insan türünün varlığı diğerleri ile yardımlaşma ve dayanışmaya, bu ise bir taraftan iletişime, diğer taraftan iletişimi ve insanlar arasındaki muamelelerin adalet içerisinde tahakkukuna, bu da doğru ve geçerliliğini kaynağından alan bir kanun düzenine bağlıdır.[25] Taftazanî'nin burada kısaca tasvir edilen toplum ve düzen tasavvuru, iki ayrı "emr" ile temellendirilen iki ayrı varlık alanının örtüşmesi ve buluşması anlamına gelmektedir ki Osmanlı'daki ilim ve özellikle şer'i ilim anlayışının gerisindeki felsefi esasa işaret etmesi açısından oldukça önem arz etmektedir.[26]

Fatih döneminin önemli âlimlerinden Molla Lütfü, Osmanlı toplumsal düzeninde kadim nizamın yerleştiğini ve en güzel şekilde görünür hale geldiğini söylemektedir.[27] Molla Lütfü, risalesinde insanın "medeniyyün bi't-tab" olduğunu, bundan dolayı da kendi nevinden olanlarla müşareket olmaksızın hayatta kalmasının mümkün olmadığına işaret eder. Müşareket de insanların "içinde" bulunan makasıt ve mesalihini bildirmeden mümkün olamaz. İnsanın içinde bulunanı (mâ fî zamirihi) kendi nevinden olan diğer insanlara iletebilmesi konusunda en kolay yol, özellikle insanın kendisinde bulunanın dışında herhangi bir harici alet ve maddeye ihtiyaç hissettirmeyen bir imkân olduğu için, insan zorunlu olarak ilk buna başvurmakta; zira hem iletişim zaruretinin hem de eldeki ilk imkân olması açısından dili (savt) kullanmaktadır. Bunun neticesinde uzun süren bir süreç içerisinde diller ve bunlarla ilgili unsurlar ortaya çıkmakta; insan ve insanların birlikteliğini ilgilendiren her türlü araştırma da, bundan dolayı dili kendisine konu edinmektedir. Molla Lütfü, bir ilmin sahip olduğu imkânlarla, o dil ile "istihsani" olarak nitelendirdiği ilgi arasında bir alaka kurmakta, bu ilginin fazlalığı oranında dilin de imkânlarının genişlediğini söylemektedir. Bunun en önemli misali olarak da Arapçayı vermektedir. Arapçanın imkânlarının genişliği, mahiyetinden değil, ona olan ilginin yoğunluğu ve yaygınlığının bir neticesi olarak açıklanmaktadır.[28]

Molla Lütfü'nün bakış şeklinde özellikle altı çizilmesi gereken husus, bakış açısındaki "tarihî" unsurdur. Bu husus, hem lisan hem de toplum söz konusu olduğunda kendisini gösterdiği gibi, şer'i ilimler söz konusu olduğunda da, en azından onların ortaya çıkışı ile bağlantılı olarak ortaya koyduğu tavır, ilimlerin ortaya çıkışını "bir süreç içerisinde, adım adım ve aşama aşama" görerek, ilimleri de bir anlamda bu aşamalara bağlı olarak tasnif etmesidir.

Osmanlı medresesinde ilim ve eğitim anlayışını tespit konusunda anahtar kavramlardan biri de "meleke"dir.[29] Kestelî'nin (ö. 901/1495) *Hâşiye*'sinde ilim, akaid de dâhil olmak üzere bütün disiplinler için bir "meleke" olarak kabul edilmektedir. Buna göre, ilim bir melekedir. İlmin meleke olması, onun bir taraftan insan dışında mevcut olmadığı anlamına geldiği gibi, diğer taraftan da onun amelî bir şey olduğunu düşündürür. Bu nasıl mümkün olabilmektedir? Bu hususu açıklayabilmek için, önce meleke kavramı üzerinde durmakta fayda vardır. Meleke kavramı insan merkezli bir bilgi anlayışını ifade ettiği gibi, benzer kavramlar da muhtelif alanlarda hem amaçları belirlerken hem de sorunları dile getirirken kullanılmıştır. "Ehil insan" kavramı kadar, "kaht-ı rical" kavramı da, meleke kavramı ile doğrudan alakalıdır. "Korporativ" bir düzeni kabul etmeyerek, düzenini "meritokrasi" olarak kuran bir devlette, meleke kavramı ve meleke sahibi insan olarak "ehil insan", her şeyin esasını teşkil etmektedir.[30] Bu alanın gereği gibi ele alınabilmesinin gerekli şartlarından birisi, Osmanlı toplumundaki insan idealini en azından ana hatları ile ortaya konulmasıdır.

Meleke kavramının Taftazanî tarafından, medreselerin temel metinlerinden birisi olan *el-Mutavvel*'de nasıl ele alındığı bize bazı noktalarda yol gösterici olacaktır. Taftazanî, melekeyi ontolojik olarak temellendirir. Bu temellendirmede dikkat çeken husus, kısaca mevcudat (varlıklar) içinde özel bazı kabiliyetleri ile diğerlerinden ayrılan insanların, hem diğer mevcudatı kavraması hem de onları kavradığının farkında olarak kendi kavrayış düzenini de kavramasıdır. Abdünnafi İffet Efendi'nin söz konusu eserin şerhli tercümesi, geçen asırlar içerisinde bu alandaki müzakerelerin ve gelişmelerin de bir özeti gibidir. Bu açıklama tarzından dikkat çeken husus, yaklaşım şeklinin tamamen klasik

25 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, s. 6-7.

26 *el-Mutavvel*'in Abdünnafi İffet Efendi tarafından yapılan Türkçe tercümesi *en-Nef'u'l-muavvel fî tercümeti't-Telhîs ve'l-Mutavvel*'de söylenenler, aynı anlayışın XIX. yüzyılda nasıl sürdürüldüğünün güzel bir örneğini teşkil eder (bkz. *en-Nef'u'l-Muavvel*, İstanbul 1289, c. 1, s. 25-26).

27 Molla Lutfî, *Risâle fi'l-ulûmi'ş-şer'iyye ve'l-Arabiyye*, thk. Refik el-Acem, Beyrut 1994, s. 20.

28 Molla Lutfî, *Risâle fi'l-ulûmi'ş-şer'iyye*, s. 21-22.

29 Teftazanî ilmi, "kendisiyle cüziyatın idrakine muktedir olunan meleke" olarak tanımlar, (bkz. *el-Mutavvel*, s. 27) ve ilmi sınaat ile aynı kabul eder.

30 Genel olarak söylendiğinin aksine Garp kültürünün "korporatif", İslam kültürünün ise "korporatif" değil de, "sözleşmeci" olduğu tezi için bkz. M. G. Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, çev. A. Kanlıdere-A. Aydoğan, İstanbul 2001, s. 224 vd.

mantık-metafizik geleneğine bağlı oluşudur.[31]

Taftazanî'ye göre mesela bir insanın nahvi bildiğini söylemek, onun nahivde geçerli olan bütün teferruatı hemen sayabilecek kadar, bütün kuralların bilgisinin zihninde mevcut olduğu anlamına gelmez; bu, onun nahiv kaidelerini gerektiği zaman doğru kullanıp açıklayabilecek bir kabiliyete, yani melekeye sahip olduğunu ifade eder.[32] Bu tavır âlim olmanın ne demek olduğu sorusuna cevap verilirken olduğu kadar, ilim öğrenme ve öğretmenin yolu ve gayesini tespit ederken de önem arz etmektedir.

Osmanlı döneminde dikkat çeken hususlardan birisi, Molla Lütfü ve Molla Fenarî'nin eserlerinde gördüğümüz ve bunu Taşköprîzade ve Kâtib Çelebi üzerinden takip edebildiğimiz ilim anlayışıdır. Bunu bir taraftan Molla Fenarî'nin eserine yazılan şerh ve haşiyelerde, diğer taraftan da muhtelif fıkıh usulü ve kelam eserlerinde ortaya konulan görüşlerle birlikte ele aldığımızda, ana hatları ile Osmanlı medresesindeki ilim anlayışının iskeletini görmüş oluruz.

Molla Fenarî *Aynü'l-a'yân*'da, tefsirin ne anlamda bir ilim olduğu meselesini tartışırken, ilmin mütearef olan usul ve kavaide veya bunlarla oluşan melekeye munsarıf olduğuna işaret eder ve tefsir alanında böyle bir şeyin, bazı istisnalar dışında söz konusu olmadığını (dolayısıyla tefsire bu anlamda ilim denilemeyeceğini) söyler.[33] Molla Fenarî, aklın muhtelif seviyelerini nazari aklın kısımları olarak isimlendirerek, bunların dört kısım (heyulanî, bi'l-meleke, bi'l-fiil ve müstefad) olduğunu söylemektedir. Molla Fenarî, bu eserinde klasik felsefeye ait olarak kabul edilen birçok unsuru çok tabii bir şekilde kullanmaktadır. Bu husus Osmanlı döneminin ilim anlayışında, artık iki geleneğin mezcedildiğinin en bariz örneklerinden biridir.

Molla Fenarî'ye göre, bir ilmin kendine matlup olması, onun "şerefi" ile alakalıdır. İlmin şerefi de bir taraftan mevzuunun, diğer taraftan maksadının şerefine bağlıdır. Bir ilme olan ihtiyacın ne kadar kuvvetli olduğu da, ilmin şerefini doğrudan tayin eder. Buna göre mesela tıp ilmi insanlara sınırlı olarak lazım iken, fıkıh ilmi, her insanın "meaşının salahının intizamı ve meadının felahı" için gereklidir. Başka bir ifade ile nizam-ı âlem fıkha bağlıdır; buna karşılık insanın tıbba hastalandığı zaman ihtiyacı olur ki normal olarak insanın hastalandığı zamanlar, sıhhatli olduğu zamanlara göre daha azdır ve tıbbın olmaması hâlinde değişen önemli bir şey yoktur. Fıkıh olmadan toplumsal düzen ve ahiret hayatında kurtuluş imkânı ortadan kalkar. Bu yönden fıkıh, ilmî tıptan daha şereflidir; çünkü ona ihtiyaç tıptan daha fazla ve şiddetlidir. Tefsir ilmi de bu yönden fıkha benzer: bütün dinî ve dünyevi kemal varlığını şer'i ilimlere, o da varlığını Kur'an'ın bilgisine borçludur.[34]

Osmanlı Eğitim Anlayışı

Genel olarak Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Osmanlı'yı temsil eden en önemli merkez olarak İstanbul'da da bilim, eğitim ve teknik alanını kavramanın en önemli esasını "meleke" kavramı teşkil eder. Osmanlı dönemi ilim anlayışı, asıl itibarıyla "yeniden üretme"ye matuf bir anlayış olduğu için eğitimden farklı olarak görülemez; ilim eğitim içinde ve eğitim vasıtasıyla kazanılan bir "meleke" olarak kabul edilince; bu melekenin, bir taraftan muhtelif alanlarda (şiirden matematiğe kadar) nasıl kazanıldığı, diğer taraftan bu ilimlerin ilgili olduğu konuların (mevzular) meselelerle alakası, muhtelif meselelerin nasıl kavrandığı ve kavranan meselelerin nasıl ve ne anlamda çözüldüğü; çözülemedik meseleler karşısında nasıl bir tavır takınıldığı, bu hususla ilgili önemli meselelerdir.

Kevâkib-i Seb'a isimli eserde verilen malumata göre, "kat-ı meratib, devr-i medaris edilerek" yapılmaktadır.[35] Bu hususun akıl ve buna bağlı olan ilim anlayışı ile doğrudan bir alakası vardır. Buna göre, akıl insanda mertebe mertebe gelişir; buna bağlı olarak bir meleke hâlinde "ilim" elde edilmiş olur. Kısaca ilmin nazari bir tarafı olduğu gibi, bir de amelî bir kısmı mevcuttur. Ayrıca nazari kısmın da kendi oluşum süreci içerisinde amelî bir kısmı mevcuttur. Yani nazariyenin amelî olarak, "alıştırma ile öğretilmesi", nazariyenin amelî kısmını teşkil etmektedir. Bunun sağlanması için muhtelif "öğrenme ve geliştirme" teknikleri benimsenmiştir. Mesela ezber, yani bazı mucez *metin*lerin ve şiirlerin ezberlenmesi, bu tekniklerden biridir. Nazari olanın amelî bir gayretle kesbedilmesi, ilim ve akıldaki mertebelerle doğrudan alakalıdır. İnsanların akli seviyelerinin bilgi ve tecrübeye bağlı olarak değiştiği ve bu seviyeyi dikkate alarak eğitimin devam etmesi gerektiğinin tespiti, muhtelif eserlerde özellikle vurgulanan "eğitim ilkelerinin" belki de en önemlilerinden biridir.

İlmin bir meleke olarak düşünülmesi, zorunlu olarak, bu melekeyi oluşturma ve geliştirme gayretini de birlikte getirmekte, dolayısıyla nazari melekelerin geliştirilmesi için münazara bir tedris metodu olarak

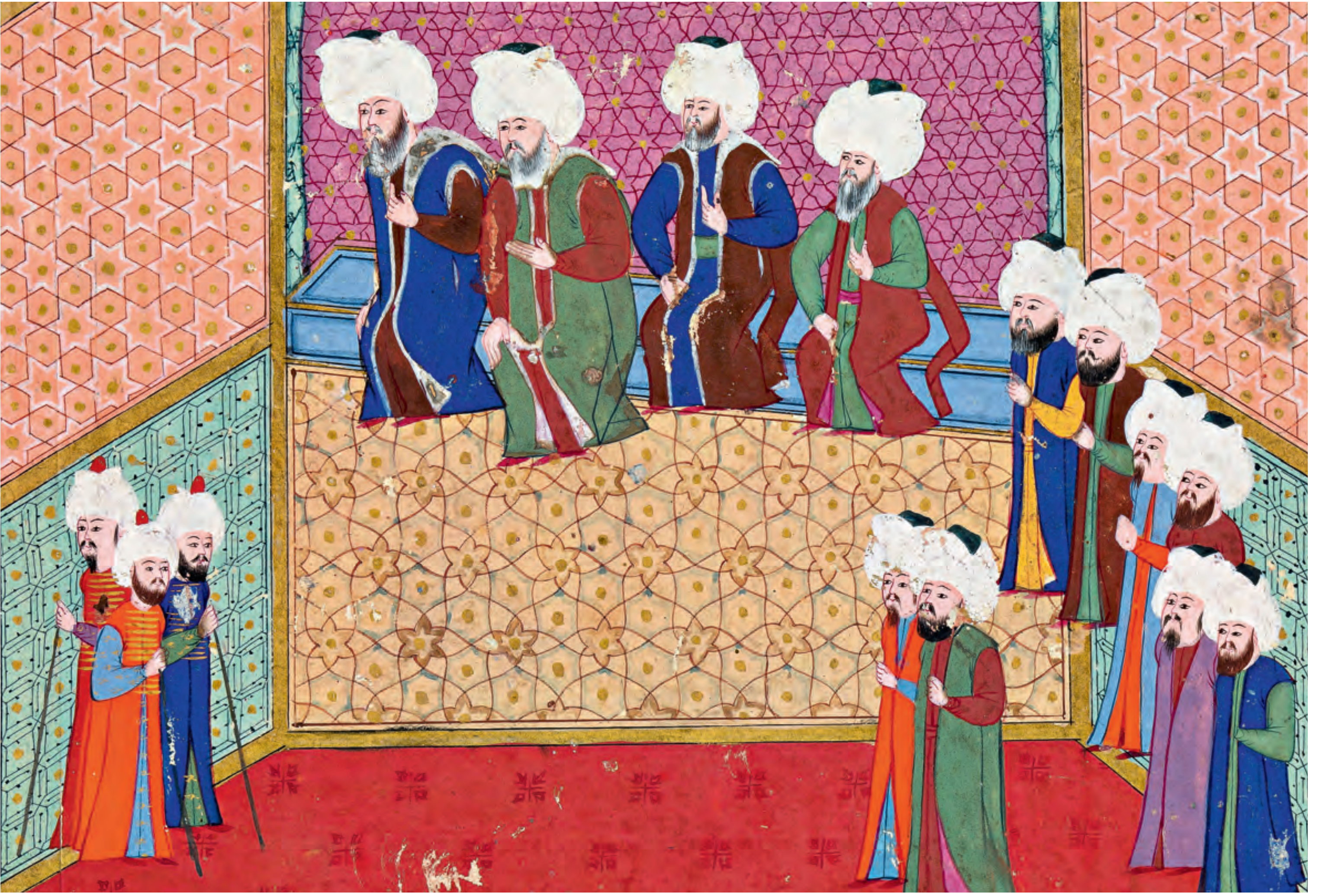
31 *en-Nef'u'l-muavvel*, s. 46-48.

32 *el-Mutavvel*, s. 27.

33 Molla Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, s. 15.

34 *Aynü'l-a'yân*, s. 17.

35 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c. 1, s. 44.

10- Osmanlı uleması (*Hünernâme*)

oldukça önemli bir yol olmaktadır.[36] Yine muitlerde aranan vasıflar arasında zikredilen "rütbe-i istifadeden derece-i ifadeye vüsul" de[37] aynı akıl ve ilim anlayışına bağlı olarak, anlam kazanmaktadır.

Kevâkib-i Seb'a'da talebelerin önce neleri öğrenmesi gerektiği hususunda sarf, nahiv, mantık ve adabü'l-bahs gibi ilimlere ait "muhtasarat"ın zikredilmesi, dil ve düşünce eğitiminin asıl ilim olarak nitelenebilecek diğer disiplinlerden önce verildiğini; dil bilimi ve dil felsefesi ile mantığın ve metafiziğin inceliklerinin daha sonra tedris edildiğini göstermektedir.[38]

Yine dikkat çeken hususlardan birisi, dil eğitiminin mantıktan önce; tartışma ve münazara ile ilgili olan adabü'l-bahsin de mantıktan sonra okutulmasıdır. Bu hususu, bir taraftan mantık ile ilgili eserlerin Arapça yazılmış olması; dolayısıyla mantık okumak için Arapçanın biliniyor olması gerektiği düşüncesinden hareketle açıklanabileceği gibi; başka bir yönden de, dilin mantığa öncelikli olduğu düşüncesinin bu faaliyetin gerisinde yattığını söylemek mümkündür. Açıklamalardan hangisi doğru olursa olsun, medresede önce dilin öğretildiği ve mantığın dilden sonra öğretilmesi vakıası, zorunlu olarak düşüncenin kuralları ile dil kuralları arasındaki alakada, dilin düşünceye değil, düşüncenin dile irca edildiği veya dile dayalı olarak gerçekleştiği görüşünü ve aynı zamanda bu görüşe dayalı olarak gerçekleştirildiğini söylemek mümkün gözükmektedir. Daha sonraki tahsilinde de talebe *Hâşiye-i Tecrîd* medresesinde öğrendiği ile iktifa etmeyerek, dil felsefesi ve daha genel anlamda Arapça bağlantılı dil bilimi tahsil etmeye devam etmektedir. Bu husus da, yine eğitim anlayışında, ehil insanın her şeyden önce dile hâkimiyeti olan ve dili doğru kullanabilen bir insan olması; insanda

36 "Müderrisler, okuttukları derslerden herhangi bir bahis üzerinde öğrencilerine münazara yaptırırlar ve neticede iki taraf arasında hakem olup mütalaalarını söylerlerdi (bkz. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim,* c.1, s. 45 (Mecdî'ye dayanarak, s. 136, 155, 160).

37 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c. 1, 49.

38 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c. 1, s. 51.

ilim adını almaya layık olan melekenin ancak dil konusunda yeterli bir duruma gelindikten sonra mümkün olunabileceği düşüncesinin önemli bir yeri olduğunu düşündürmektedir.

Goethe'nin Eckermann ile yaptığı ve onun tarafından kaydedilerek neşredilen konuşmalarında[39] zikrettiği bazı hususlar burada -en azından uzaktan bakan ve Osmanlı ile ilgilenen önemli bir Batılı şair ve âlime nasıl göründüğünün bir örneği olarak- kısaca hatırlanabilir. Goethe'ye göre Müslümanlar, çocuklarının eğitimine "insanın başına ilahî takdirin dışında bir şeyin gelemeyeceği, her şeyin ilahî takdirin belirlediği sınırlar içinde cereyan ettiği" ilkesini öğreterek başlarlar. Bu ilke, Goethe'ye göre, bir insana bütün hayatı boyunca yeter; bunun farkında olan insan, huzur içerisinde hayatını sürdürebilir. Aslında bu ilke, farkında olunsun veya olunmasın, bütün insanlarda mevcut olan asli bir güven hâlini dile getirir. Böyle olduğu için "bir asker, eğer bir merminin üzerinde adı yazılı değilse, kendisine değmeyeceğine inanarak, rahat bir şekilde savaşa katılabilir." Sonra Müslümanlar felsefe eğitimine, mevcut olan her şeyin olmayabileceği, söylenen her sözün aksinin de savunulabileceğini öğreterek devam ederler. "Onlar çocuklarının zihinlerini söylenen her sözün aksini savunmaya yönelterek eğitirler ki bu sayede gençler, düşünme ve konuşmada büyük bir beceri kazanırlar."[40] Ancak bu durum gençlerin zihninde bir şüphe, her şeye şüpheyle yaklaşma gibi bir durum ortaya çıkarır. Şüphe, kalıcı bir hâl olamayacağı için, talebeler mecburen bu hâlden kurtulmaya çalışırlar, inandıkları fikirler için ikna edici sağlam deliller bulmak zorunda kalırlar. Eğer bu arayış tam olarak gerçekleşirse, talebelerde bir yakin hasıl olur ki, bu da eğitimin amacıdır. Yakine ulaşmış olan insan, huzura da ermiş demektir. Bundan sonra Goethe şunu ekler: "Gördüğünüz gibi bu öğretide eksik olan hiçbir şey yoktur ve biz, bütün sistemlerimizle bunun ötesine geçmiş değiliz ve hiç kimse bunun ötesine geçemez." Daha başka bir ifade ile bu eğitim sistemi, Goethe'ye göre, insanlık tarihinde gerçekleşmiş en mükemmel eğitim sistemidir. Sohbetin devam eden kısımlarında Greklerden ve Lessing'den de bahsederek, onların da benzer bir ideali savunduklarını söyledikten sonra Goethe şöyle der: "Müslümanların bu felsefi sistemi, insanın kendisine ve diğer insanlara, hangi entelektüel fazilet mertebesinde bulunduğunu tespit etmek için tatbik edeceği uygun bir kriter teşkil eder."[41] 11 Nisan 1827 tarihinde söylenmiş olan bu ifadeler, en azından Osmanlı eğitim anlayışının Batı'daki önemli bir düşünür tarafından nasıl bilindiği açısından önemli bir belge niteliğinde görülebilir. Her şeye rağmen bizim burada ele aldığımız müellifler, Goethe'nin bilgisinin epeyce vakıaya mutabık olduğunu göstermek için yeterlidir. Bu anlayışta tayin edici olan, ehil insan yetiştirmektir ve ehil insan da, meselelerle yüzleşerek, hâlledilen meselelerin hâl yollarını kavrayarak, mesele hâlli konusunda meleke kesp etmiş insan demektir.

Osmanlı eğitim anlayışının esasında bir insan anlayışı bulunduğunda şüphe yoktur. Bu insan anlayışı, insanı bir veri olarak kabul ederek, onda bulunan bazı kabiliyetleri dikkate alarak, geliştirmeyi amaç edinmişe benziyor. Bu insan anlayışının esasını ise, Gazalî'nin yorumunu da dikkate alan İbn Sina'cı bir yaklaşım teşkil etmektedir. İbn Sina, insanın bazı kabiliyetlerini tasvir ederken, havass-ı zahire ile havass-ı bâtıne'yi birbirinden tefrik etmekte; buna paralel bir şekilde de insanı diğer canlılardan ayıran "akıl"ın, bir defada verilmiş ve olmuş bitmiş bir şey bir cevher olarak değil, insan nefsinin bazı kabiliyetleri ile birlikte gelişen, aşamalı bir kabiliyetler toplamı olarak algılamaktadır. İnsan ve akıl anlayışı, bir taraftan dil ile diğer taraftan dilden bağımsız olarak gerçekleşen bir meleke olarak görülünce, eğitimin amacı olarak görülen talebede "meleke"nin geliştirilmesi düşüncesinin, verili dünyayı dikkate alan ve verilmiş olanı imkân ölçüsünde geliştirmenin, eğitimin amacı hâline geldiğini tespit etmek mümkün olabilmektedir.

Ehil insan kavramının daha farklı bir yoldan düşünce ve hayata nasıl girdiğini takip edebilmek için, başka bir çizgiyi, ahlak ile siyaseti, nazari bilgi ile amelî bilgiyi bir araya getiren eserler alanına yönelmek uygun olacaktır.

Bu konuda *Kâbûsnâme* ve onun Mercimek Ahmed tarafından yapılan "şerhli" tercümesi uygun bir başlangıçtır.[42] İnsanın bilgi ve becerisinin, elinde bulunan maddi servetten, hatta geçmişte ailesi ve ataları tarafından

39 J. W. Von Gothe, *Goethe's Gespraeche mit Eckermann*, ed. F. Von Eckerman, Leipzig 1908, c. 1, s. 370-372.

40 Gothe, *Goethe's Gespraeche*, s. 371.

41 Gothe, *Goethe's Gespraeche*, s. 372 "Jenes philosophische System der Mohammedaner ist ein artiger Massstab, den man an sich und andere anlegen kann, um zu erfahren, auf welcher Stufe geistiger Tugend man denn eigentlich stehe."

42 Keykâvus b. İskender, *Kâbûsnâme*, çev. Mercimek Ahmed, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1966, s. 34-36; *Kâbûsnâme*'nin çok sayıda tercümesi bulunmakla birlikte özellikle İstanbul'un fatihinin babası, II. Murad'a takdim edilen bu tercüme, Fatih'in de okumuş olma ihtimali yüksek bir metindir. Fatih'in bu metni okumuş olup olmamasından sarf-ı nazarla, bu eserde bulunan fikirler ve ifadelerin sadece bu eserde bulunmadığını, o dönemde yaygın olan bir düşünme tarzının temsil gücü yüksek bir ifadesi olduğunu dikkate alarak, burada kısa bir değerlendirmesi yapılacaktır.

elde edilmiş ne varsa ondan daha değerli olduğu düşüncesi burada açık bir şekilde ifade edilmektedir:

> Ey oğul bilmiş ol ki hüner güherden (inci/para/maddi servet) yeğdir. Pes cehdeyle ki güher artırma, hüner artır. Zira hünersiz kişinin hiç kimseye asısı değmez, belki kendüye dahi faidesi değmez. Şol mugaylan ağacı/deve dikeni gibi ki gölgesi yoktur; ne kendüye faidesi var, ve ne gölgesinde ayruğa rahat var. Eyle olsa hünersiz kişi ancılayındır. İmdi elbet kişiye hüner gerek. Çün hüneri olmaya, bari güher gerektir. Yani asılzade gerek. Zira eğerçi hüneri olmaya, aslı nesebi olduğu için halk içinde hürmet bulur. İlla müşkil odur kim, ne aslı güher ola ve ne hüneri ola. Pes onun gibi kişiye ke'l-adem derler.[43]

"Hüner" tabiri, insanın kendi gayreti ile elde ettiği bilgi ve becerileri ifade etmekte ve "güher" ile karşı karşıya konulmaktadır. Hüner insana, sahip olana ait ve ondan kimsenin alamayacağı bir "sıfat" iken, güher; maddi serveti ifade etmekte, maddi servet ise, nihai olarak insanın elinde bulunan, sahip olunan bir "nesne" olmaktadır. Burada karşı karşıya getirilerek değerlendirilen "olmak" ile "sahip olmak"tır. Hüner "olunan" bir hâl, bir beceri iken, maddi servet sahip olunan bir "nesne"dir.

Burada ikinci olarak dikkat çekilen husus, her bir ferdin toplum içerisinde kendisine bir yer bulmasının, onun hayatının anlamı açısından bir önem taşıdığı düşüncesidir. Buna göre insanlar, başka insanlarla, onların kendisine verdiği yeri, konumu işgal ederek birlikte var olur. Başka insanların hayatında yer edinmek, onlara, onların hayatında anlamı olan, bir katkıda bulunmak, bir "faide" sağlamak ile mümkündür. Bu fayda ise ya hüner ile veya güher ile olur. Hüner sahibi olan insanlar, kendi özelliklerinden dolayı istenilirler; hâlbuki "güher" sahibi insanlar, kendi özelliklerinden dolayı değil, ellerinde bulunan nesnelerden dolayı istenilirler. Birlikte var olma ise, başka insanların hayatında edinilen yere bağlıdır. Bu yer, onların size ihtiyacı, sizin de onların ihtiyacını karşılama kabiliyetinize denk düşer. Eğer sizde başkalarının ihtiyacını karşılayacak bir hüner varsa, bu hünerden dolayı diğer insanlar arasında bir "yeriniz" olur; hüneriniz yoksa o zaman başka insanların ilgi duyacağı bir "servetiniz", bir "güheriniz" olması beklenir; insanlar bu servetten istifade ettikleri sürece, servet sahibine itibar ederler. Eğer bir insanda ne hüner ne de güher varsa, bu durumda o, her ne kadar bedeni ile bir yer kaplasa da, insanların hayatında, hayatta bir yer edinemez; o, yok gibidir.

Dikkat çeken üçüncü nokta -ki bu nokta Osmanlı toplumunun insan ideali kadar, toplumsal düzenin anlaşılması için de tayin edici bir ehemmiyeti haizdir-fayda ile alakalıdır. Burada faydalanmak değil, faydalı olmak esastır; bu tavır, bütün bir yaklaşım şeklini karakterize eder. İnsanlar başka insanlardan istifade etmek için değil başka insanlara faydalı olmak için gayret ederler. Her bir fert başka insanlara faydalı olarak varlığını sürdürmelidir. Başkalarının size faydalı olup olmadığına bakmaksızın, onlar için var olmak burada öngörülen insan tipinin ayırıcı özelliğidir.

Buna göre "hüner, ten güheridir" ve bu, insanın şahıs olarak taşıdığı bilgi ve becerileri ifade eder. İnsanın sahip olduğu bütün unvanları ve makamları elinden alındıktan sonra geriye ne kalıyorsa ona "ten güheri" denilir. "Güher" kelimesi servet anlamında kullanıldığına göre insanın serveti, hüneridir. Bütün bir toplumun fertlerden oluştuğu ve fertlerin de her birisinin "hüneri ile" ve "hüneri kadar" var olduğunu ve buna göre toplumsal varoluşa katıldığını söyleyebiliriz. Buradan hemen şu neticeye ulaşılabilir: Bir toplumun esas serveti, onu teşkil eden insanların bilgi ve becerilerinden ibarettir. Ancak bilgi ve beceriler tek başına veya kişinin kendisi için değil, başkaları için faydalı olduğunda anlamlıdır. Taşınan vasıfların başkaları için etkin olabilmesi, insanların hünerlerini başkaları için etkin kılabilecekleri bir düzenlemeye ve bir koordinasyona ihtiyaç vardır. Bu kendiliğinden olmaz; bir düzenleyiciye ihtiyaç vardır. Zaten devletin ve padişahın varlığının esas anlamı da tam burada ortaya çıkacaktır: Mevcut olan servetin, yani hünerli insanların hünerlerine uygun mevki ve makamlarda bulunmalarını sağlayarak, birbirleri için var oldukları nizam-ı âlemi muhafaza etmek.

Her bir ferdin hüner kesp ederek, ana-babasından gelen ile yetinmeyip kendi bilgi ve becerisi ile diğer insanlar arasında bir yer edinmeleri, bir toplumsal organizasyon ilkesidir. Bu ilkeye dayalı toplumsal düzene kısaca "meritokrasi" denilmektedir.

İnsanların bilgi ve beceri sahibi olmaları kendi başına yetmemektedir; bu hünerlerin diğer insanlar tarafından fark edilerek, itibara alınması da önemlidir. Hüner ancak itibar ile konuma, mevki ve makama esas olabilir. Cümle halk katında makbul olmak, sadece insanların gözünde değerli olmak demek değil, bunun ötesinde insanların nezdinde hüneriyle etkin olmak, hünerini bilfiil hâle getirmek demektir.

43 Keykâvus, *Kâbûsnâme*, s. 34.

Hünerin ne olduğu ve hangi alanlarda nasıl kesp edildiği sorusu, özellikle eğitim anlayışı ve eğitimin düzeni söz konusu olduğunda ele alınması gereken bir sorudur. Diğer taraftan da bir toplumsal organizasyon ilkesi olarak hüner kesbini öngören bir yaklaşım, hünerler arasında bir hiyerarşi tespit etmeyi ve önem sırasına göre bütün bir hayatı temellendirmeyi gerektirir. *Kâbûsnâme*'de ve tercümesinde bu soruya verilen cevap, Osmanlı eğitim ve ilim anlayışının ufku konusunda daha açık bir fikir vermektedir. Burada hünerler arasında en faziletli olanı, "söz söylemek" olarak belirlenir. İnsan için ve insan hayatında en önemli şeyin "konuşmak" olduğu düşüncesi, ilk bakışta anlaşılır bir fikir gibi görünmez. Ancak burada, aslında klasik İslam düşüncesinin temel yaklaşım şekli özel ve özgün bir şekilde ifade edilmektedir. İslam düşüncesinde insanı diğer canlılardan ayıran tayin edici hassa olarak "nutuk" kabiliyeti zikredilir ("hayvanun natık"). *Kâbûsnâme*'de insanın ayırıcı hususiyeti olarak aklın, hatta insanın bütün "kuvve"lerinin söze bağlanması üzerinde özellikle durulması gereken bir noktadır.[44] Bu noktayı ciddi bir şekilde müzakere etmeden klasik medrese düzeninde tayin edici ayrım olan "alet ilimleri" ve "yüksek ilimler" ayrımının hakkını vermek mümkün olmaz. Osmanlı ilim ve fikir hayatının İslam medeniyetini üstlenip geliştirerek sürdüren bir özelliğe sahip olmasından dolayı söz konusu ayrım, Osmanlı ilim hayatında da büyük önem arz eder.

Aslında insandaki bütün kabiliyetlerin ve bütün hünerlerin, insanın bütün bilgi ve becerilerinin söze bağlı olduğunun açık ve seçik bir şekilde ifade edilmesi, sözün, yani dilin insan hayatındaki yerinin tayin edici olduğunun ve insanın hem şahsi bilgi ve becerilerinin, hem de toplumsal hayat içerisinde edineceği konumun doğrudan dile bağlı olduğunun söylenmesi, Osmanlı toplumunu, özellikle de İstanbul'da yaşanan hayatın, muhtelif boyutlarını ele alırken mutlaka dikkate alınması gereken bir esası dile getirmektedir. Özellikle ilim tasnifi yapılırken ve ahlak düşüncesi söz konusu olduğunda, burada ana hatları ile ifade etmeye çalıştığımız "toplumsal düzen ilkesi" oldukça önem arz etmektedir.

Netice

Osmanlı toplumunun ve belki en seçkinlerinin bulunduğu İstanbul'un bilgisini ve bu bilginin çeşitli müesseselerle irtibatını tarihî ve sistematik olarak tespit etmenin henüz başında bulunuyoruz. Belki bu aşamada yapılanları ihmal etmeden, yapılması gerekenler üzerinde yoğunlaşmak önem arz etmektedir. Her şeyden önce ilmin ve ulemanın hayatın merkezinde bulunduğu bir toplumun söz konusu olduğunun farkında olmak gerekmektedir. Osmanlı toplumu ve İstanbul hakkında yapılacak her türlü araştırma, bu toplumda ilim ve edebin yerini tespit ederek, her şeyi bununla irtibatlandırarak, hakiki anlamını kazanabilir.[45]

Bu süreci daha iyi ifade edebilmek için, genel olarak İslam düşüncesinde XIII. yüzyıl ve sonrasında gerçekleşen bir dönüşümü daha yakından ele almak gerekmektedir. Çünkü Osmanlı, bu genel İslam düşüncesinin hem parçası, hem taşıyıcısı hem de devam ettiricisidir. İstanbul, devletin merkezi olduğu gibi, düşünce ve eğitim hayatının da merkezidir. Her ne kadar eyaletlere göre farklılaşmalar söz konusu olsa da, Osmanlı Devleti içerisinde etkin olan hemen bütün fikrî faaliyetler bir şekilde İstanbul'u da ilgilendirmekte, İstanbul tarafından ilgilenilmektedir.

Osmanlı düşüncesinde tayin edici zemin, Razî ve İbn Arabî ekollerinin telifi üzerinden sağlanmıştır. Razî, bir taraftan formel anlamda iki temel yönelişi düşüncesinde buluştururken, İbn Arabî formu reddetmeden, kendi mahiyetine uygun bir şekilde kavrayarak, merkeze muhtevayı alan bir düşünme ve bilme tarzını ön plana çıkarmıştır. Razî'nin dikkate aldığı iki temel yönelişin birisi mantık, diğeri dil/nahiv'dir. İbn Arabî, söz konusu olduğunda bütün bu formların muhtevası, hâller ve makamlar olarak düşüncenin konusu ve amacını teşkil eder. Nihai olarak İbn Arabî'de bilmek ve olmak bir ve aynı şeyin iki ayrı ifadesidir.

Bizim bu düşünceyi takip edebilmemiz için şahıslar kadar fikirleri de ele almamız ve tarihî akış içerisinde fikir, müessese, sorun/mesele irtibatını gözetmemiz gerekir. Bu çerçevede bilgi ile varlık arasındaki irtibat kadar, bunların ahlak ve estetik ile olan irtibatı da gözetilmelidir. İstanbul'daki ilim ve eğitimin muhtevası

44 Burada kısaca nakledilen ifadeler için bkz. Keykâvus, *Kâbûsnâme,* s. 34-36.

45 Franz Rosenthal, *Knowledge Triumphant: The Concept of Knowledge in Medieval Islam* (Leiden, Boston 2007) isimli eserinde "ilim"in hiçbir medeniyette İslam medeniyetinde olduğu kadar yüksek bir değere sahip olmadığını tespit eder (s. 1-2), ki bu durum Osmanlı için de aynen geçerlidir. İlmin ve ulemanın Osmanlı toplumundaki yeri XVIII. yüzyılda Fransız Hükûmeti'nin görevlendirmesi ile Osmanlı topraklarını gezen Olivier isimli bilim adamı/seyyahın da tespitine denk düşer. Olivier özetle şöyle demektedir: Dünyanın hiçbir ülkesinde âlimler, Osmanlı toplumunda olduğu kadar tayin edici bir konumda değildirler. Onlar sayesinde her şey düzenini muhafaza eder ve hükûmet onlara bağlı olarak, hiçbir hükûmetin elde edemeyeceği kadar toplum üzerinde etkindir (bkz. G. A. Olivier, *Voyage dans L'Empire Othoman, l'Egypte et la Perse*, Paris 1801, c. 1, s. 267-268; ulemanın Osmanlı toplumundaki tayin edici konumu hakkında ayrıca bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul 1960, s. 7-18).

hususunda bir tasavvur oluşturmak için, meseleye kavramsal olarak yaklaşmak ve belli ölçüde bir "kavram tarihi" anlayışı içinde konuyu ele almak gerekir.

Kavram tarihi ile kurum tarihi, aslında bir ve aynı hakikatin iki ayrı seviyede iki ayrı tahakkukunu ifade eder. Bu çerçevede özellikle "ilim" kavramını yakından ele almak, bu kavramın gelişim sürecini takip etmek, bunu yaparken de hem kavramsal hem de kurumsal olarak meseleye yaklaşmak yerinde olur.

Kavramsal ve kurumsal olanı birleştiren "cihet-i vahde", burada kısmen üzerinde durulduğu gibi bize epeyce yardımcı olacaktır. Cihet-i vahde, hem kavramsal olarak "ilim"i, hem kurumsal olarak ilmin öğrenilip öğretildiği "kurum" olarak medreseyi, hem de ilmi öğrenen ve öğreten olarak âlim ve müteallimi doğrudan ilgilendirmektedir. Bu sebeple de cihet-i vahde üzerinden birçok meseleyi külli cihetten ele almak ve bunun teferruatlandırılmasını da bu sistem içinde yapmak uygun olacaktır. Cihet-i vahde, hemen her ilim talebesinin okuması beklenen temel bir eserin baş kısmında dile getirilen bir "ilke"yi ifade ediyor. Esas itibarıyla da varlık meselesi ile doğrudan alakalı olduğu için, varlıktaki vahdetin, nasıl olup da bir kesrete ulaştığını açıklamayı gerektirdiği gibi, aynı zamanda bu kesretin yeniden bilgi ve bilme, daha doğrusu düşünce yoluyla yeniden vahdete "iblağ" edilmesi, meselenin özünü teşkil etmektedir.

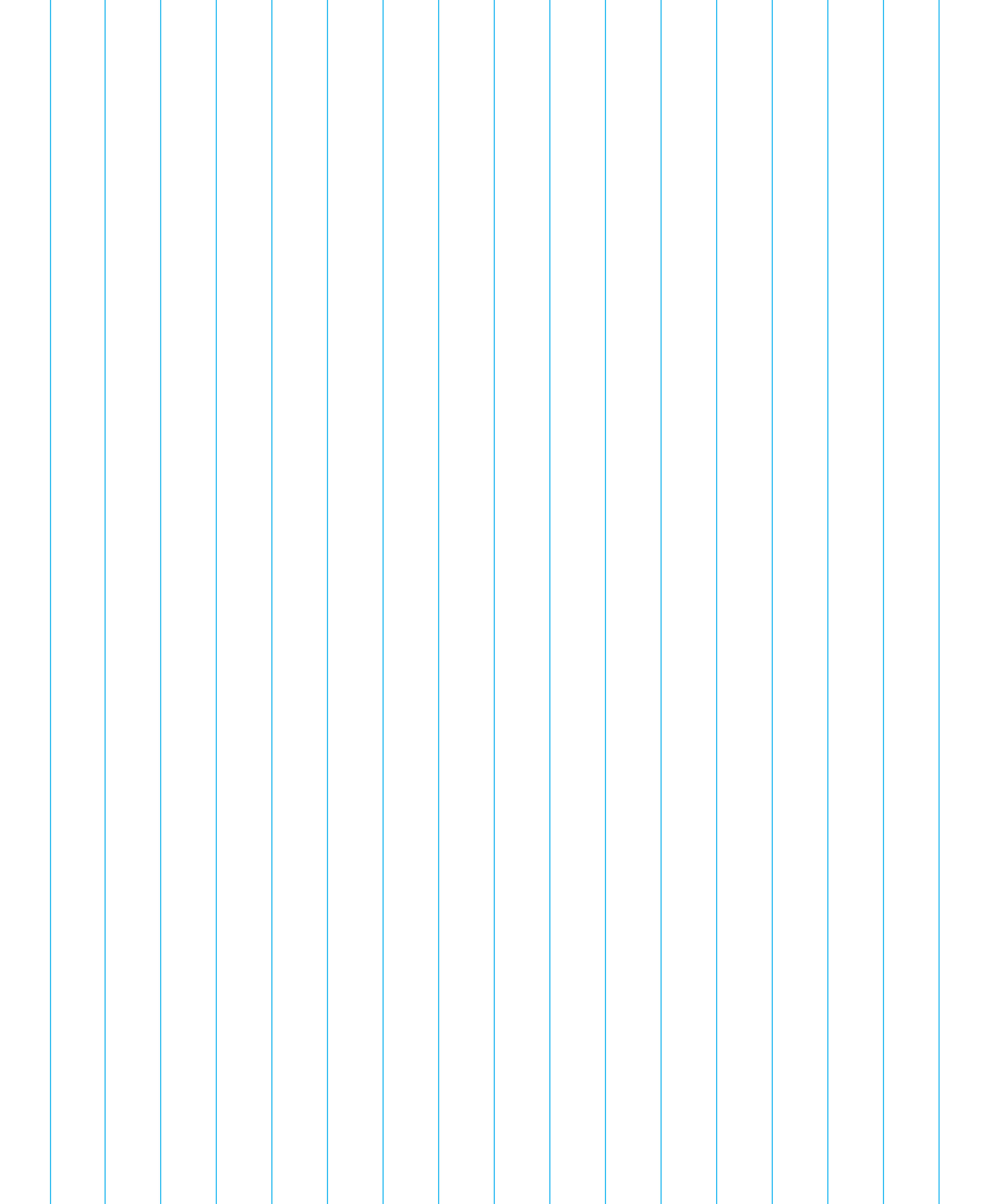
İstanbul'daki düşünce ve eğitim hayatını birbirinden ayırmak oldukça zordur. Düşünürlerin ve sanatkârların belirli bir eğitimden geçtikleri düşünüldüğünde, düşünce hayatının eğitim hayatı ile doğrudan irtibatlı olduğu görülür. Benzer bir şekilde siyasi ve idari hayatta etkin olan insanların ilim ve fikir hayatında etkin olmaları yanında, bunların da eğitim hayatı ile doğrudan irtibatlı olmaları da önem arz etmektedir. Bu demektir ki İstanbul'un eğitim hayatı; ilim, fikir, sanat, idare ve siyaset alanında ortaya çıkan etkinliklerin önemli bir yerinde durduğu gibi, eğitim hayatında elde edilen bilgi ve becerilerin, reel hayattaki verilerle irtibatlı olarak uygulanması; daha sonra eğitime bu alanlarda kazanılan tecrübenin yansıması da, dikkate alınması gereken mühim bir boyutu teşkil etmektedir.

Medrese ve medresedeki eğitim, düşünce ile doğrudan alakalıdır. Medrese bir yönden düşüncenin taşıyıcısı, düşünmeyi mümkün kılan zeminin muhafızı ve bu düşüncenin içinde gerçekleşeceği temel dilin kazanıldığı "yol"dur; öte yandan düşüncenin kendi akışı içinde devamını sağlayan, düşünceyi dili üzerinden muhafaza ederken, aynı zamanda hayat ile zihin düzeni arasındaki irtibatı bu dil üzerinden sağlayan tayin edici bir vasat ve vasıtadır.

Benzer bir vasıta tekkeler ve zaviyeler olduğu gibi, bunlarla irtibatlı olan diğer bir "eğitim" yuvası, esnaf teşkilatları ve bunların eğitim formlarıdır. Bunlara ek olarak devletin ihtiyacı olan bürokratları yetiştiren Enderun da, kendi başına önemli bir eğitim ve düşünce merkezi olarak ve burada neyin nasıl öğretildiği bütün teferruatı ile incelenerek ele alınmalıdır.

Düşüncenin dile geldiği vasıtalar arasında metinler ve bunlara yazılmış olan şerh, haşiye ve talikatları zikretmek gerekir. Ayrıca şiir, belki düşüncenin dile geldiği en yüksek form olarak önem arz eder. Tarih ve coğrafya kitapları kadar, matematik ve tabii ilimler alanında telif edilmiş olan eserlerde de düşünce dile getirilmektedir. Metinler denildiğinde ilk akla gelenler, "ansiklopedik" eserlerdir. Bunların en meşhurları *Miftâhu's-sa'âde* ve *Keşfü'z-zunûn*'dur. Henüz bu eserlerin de derinliğine bir müzakeresinin yapıldığı söylenemez. Bunların yanı sıra kendilerine "faide" veya "makal" denilen nispeten kısa yazılar vardır ki bu yazılar, tartışmalı konuları ele alarak, bunun üzerinden meseleleri ortaya koymaktadırlar. Bunlar muhtelif mecmualar hâlinde toplanmış ve o şekilde muhafaza edilmişlerdir. En meşhurlarından birisi *Sefîne-i Râğıb*'dır.

Siyasi düşünce ve siyaset düşüncesi söz konusu olduğunda birçok damar ele alınabilir. Bunlardan birincisi doğrudan doğruya kanunnameler ve -layihalar gibi- bunlarla doğrudan irtibatlı metinlerdir. İkincisi, meselenin akide ile ilişkisine değinen metinlerdir ki bunlar, daha çok akait ve kelam kitaplarından oluşur. Üçüncüsü ise doğrudan doğruya ahlak kitaplarıdır. Ahlak kitapları arasında Adudüddin el-Îcî'nin *Ahlâk*'ı ve bu esere yazılan şerhler üzerinden siyaset düşüncesi takip edilebilir.

İSTANBUL'DA OKUMAYA BAŞLAMA MERASİMİ

MUSTAFA İSMET UZUN*

Bilindiği gibi Osmanlı toplumunda okuma çağına gelmiş çocukların mektebe başlama yaşının belirlenmesinde, geleneksel olarak dört sene dört ay dört gün (4-4-4) veya beş sene beş ay beş gün (5-5-5) gibi kalıplaşmış iki ölçü kullanılmıştır. Bu yaşa ulaşmış çocuklar ailelerinin tercihleri doğrultusunda, tarih boyunca mahalle mektebi, sıbyan mektebi, ibtidaî, ilk mektep gibi çeşitli adlarla anılan ilkokullara başlayacakları zaman, özel olarak giydirilip kuşatılarak, mektepten eve, evden mektebe giden yol boyunca, evde ve mektep bahçe veya avlusunda törenlerle eğitime ilk adımı atarlardı. Törenlerin evde yapılanına *bed'-i Besmele cemiyeti*, yol boyunca gerçekleştirilenine *âmin alayı*, mektepte icra edilenine ise "mektep cemiyeti" denilmekle beraber, hepsine münevverler arasında *bed'-i Besmele cemiyeti*, halk ve çocuklar arasında ise *âmin alayı* veya *mektep cemiyeti* denilmesi daha yaygındır.

Ailelerin, çocuklarını okuyup yazmaya ve tahsile heveslendirmek, onların bu ilk mürüvvetlerini görebilmek, bu günü unutamayacakları bir şekilde hafızalarına yerleştirmek, tahsil hayatlarının hayırlı, uğurlu ve başarılı olması için duaya vesile olmak, tebrikleri kabul etmek gibi maksatlarla imkânı ne olursa bu törenlere çok önem verdikleri bilinmektedir.

Bu kadim uygulama, Osmanlı medeniyetinin en önemli merkezi olan İstanbul'da gelişerek şekillenmiş olup kendi içinde birkaç bölümden meydana gelmiştir. Bunları şöylece sıralamak mümkündür:

1. Mektebe başlayacak çocuğun cemiyetin yapılacağı gün güzelce giydirilip kuşatılması önemli görüldüğünden bu iş için alışverişe çıkılması.
2. Oturulan yerde bulunan bir İslam büyüğünün türbesinin ziyareti ve orada dua edilmesi. Nitekim bu uygulamanın İstanbul'daki en önemli merkezleri Rumeli yakasında Eyüp Sultan, Anadolu yakasında ise Aziz Mahmut Hüdâî türbeleridir.
3. Mektebe başlama merasiminin ilk toplantısı olan bed'-i besmele için evlerde, evin selamlığında, avlu veya bahçesiyle kapısı önünde tören yapılması.
4. Törenin ardından çocuğun bütün arkadaşları ve velilerin katılımıyla okul yolu üstündeki diğer yeni talebelerin evlerine de uğrayarak ve yol boyunca ilahiler söylenerek topluca yola çıkılması demek olan "âmin alayı".
5. Alay sıbyan mektebine vardığında, ağırlığı gülbank çekme olan son bir merasimin daha yapılması.

Mektebe başlama merasimlerinin en önemli görülen, en geniş katılımlı ve en dışa dönük bölümünü *bed'-i Besmele*, *âmin alayı* ve *mektep cemiyeti* olarak adlandırılabilecek son üç madde oluşturur. Bu safhaların her birinin ayrı ve uzun uzadıya ele alınması mümkün olmakla birlikte uygulamaya adını veren bed'-i besmele töreni ile âmin alayıdır. Bu sırada öne çıkan geleneksel uygulamaların başında ise yüzyıllar boyunca okunagelmiş olan mektep ilahileri, mektep gülbankı ve dualar yer almaktadır. Buna Osmanlı yazışma usulü olan inşa literatüründe son asırda yer bulmuş olan bed'-i besmele cemiyetine davet tezkerelerini de eklemek mümkündür.

İstanbul'da mektebe başlama merasimleri söz konusu olduğunda özellikle şu hususlar üzerine durmak gerekir.

Merasime Davet

Törenlerin hayırlı-uğurlu sayılan pazartesi, perşembe veya bir kandil gününde rastlatılması dikkat edilen bir uygulamadır. Bunun için eşe dosta haber gönderilir veya davetiye yerine geçmek üzere şu mealde bir tezkire hazırlanırdı:

> Cenâb-ı münzilü'l-Kur'ân ve mürettib-i âyâtü'l-Furkân celle şânuhu ani'l-hudûsi ve'l-imkân hazretlerinin inâyet-i aliyye ve eltâf-ı celîlesiyle mahdûm bendelerinin kuvve-i nâtıkası derece-i ta'lîme resîde ve silk-i enfâsına derârî-i hurûf ve kelimât keşîde olmakdan nâşî bi-lütfihi te'âlâ fülân gün tahsîl-i kelimât-ı insâniyyeye şurû u ibtidâ ve irşâdât-ı nutkiyye-i üstâda iktidâ etdirilecek olmakla zât-ı seniyyeleri dahi lütfen yevm-i mezkûrda sâat

* Marmara Üniversitesi

1- Elif cüzü ve kesesi

> beşte çâker-hânelerini teşrîfe rağbet ve ol meclis-i rahmet-enîsde mazhar-ı mesûbât-ı cezîleye himmet buyurmaları bâbında...

Merasime başta aile büyükleri ile yakın akrabalar, çocukları ve mahalledeki her yaş, cins ve seviyeden insan, mektebin hocası, kalfaları (*halîfe*), hademeleri (*bevvâb*) ve daha önce okula başlamış öğrenciler katılırdı. Ailenin, yakın akrabaları yanında sosyal ve iktisadi seviyesine göre sevip saydığı bir âlim, hoca, şeyh, devletin askerî ve mülki erkânından yahut tanınmış kişilerden bazı zevat da eve davet edilmek suretiyle çocuğun okumaya adım atmasında seçkin zevatın hazır bulunmaları sağlanırdı.

Merasim Yürüyüşü: Alay/Âmin Alayı

Alay günü sabahı daha önce eğitime başlayanlardan ilahici ve âminci olarak iki gruba ayrılmış bütün öğrenciler en temiz elbiselerini giyerek mektepte toplanırdı. En öne başının üzerinde kıymetli örtüler serilmiş rahleye yerleştirilmiş bir mushaf/Kur'ân-ı Kerim taşıyan boylu-boslu, güçlü-kuvvetli talebelerden biri geçirilirdi. Başlarında *ilahici başı* adıyla bir nevi koro/bando şefi olarak okunacak ilahileri idare etmek üzere, akranları arasında bu işi en iyi bir şekilde yapabilecek, sesi gür ve güzel, musiki bilgisi yanında repertuvarı (mahfuzatı) yeterli bir talebe bulunurdu. *İlahici* denilen öğrencilerden oluşan takım önde, *âminci* adıyla anılan ve okunan ilahilerin belirli yerlerinde yüksek sesle bir ağızdan "âmin" demekle görevli bütün öğrenciler oğlanlar önde kızlar arkada sıralanarak, ikişer veya üçer el ele tutuşarak alayın çekirdeğini oluştururlardı.

Alay, çocuğun devam edeceği sıbyan mektebinin hoca ve kalfaları nezaretinde mektepten hareket ederek, ilahiler okuya okuya, yeni öğretime başlayacak talebelerin evlerine doğru yola çıkardı. Yol boyunca alayın önünde

yürüyen ilahici başı, yüzü talebelere dönük olarak gerektiğinde arka arka yürürken bir taraftan koroyu, diğer taraftan da alayı idare ederdi. İlahiciler dik perdeden, yüksek sesle ve bir ağızdan (cumhur) yürüyüş temposuna uygun ilahiler okur, âminciler beyit veya kıta aralarıyla nakarat kısımlarının ardından yüksek sesle ve coşkuyla hep beraber "âmîn" çekerek yürürdü. Kur'an öğrenmeye, ilim tahsiline atılacak bu ilk adıma katılarak sevabına erişmek yanında, eşin dostun bu mutlu günlerinde onlarla birlikte bu sevinci paylaşmak isteyenler, veliler ve mahalle sakinlerinin de iştirakiyle yol boyunca gittikçe artan alay kalabalığı, mektebe başlayacak çocuğun evine gelince sokak kapısı önünde dururdu.

Be'd-i Besmele Merasimi

Çocuğun ailesi hatırlı, hâli vakti yerinde kimselerden, ev de büyük ve müsait ise hoca, kalfası, ilahi okuyanların en iyilerinden birkaç kişi, mahalle ileri gelenlerinden alaya katılan bazılarıyla birlikte, önceden gelerek evin selamlığında ağırlanan davetlilerin yanına alınırdı. Burada yüksekçe bir minderin önüne konulmuş bir rahle bulunur, hoca minderine oturduktan sonra, süslü kıyafetler giymiş, cüz kesesini boynuna takmış olarak "maşallah, bârekallâh, tebârekallâh..." gibi *alkış* denilen dua cümleleri arasında talebe huzura çıkartılırdı. Hoca rahlenin önünde diz üstü oturtulan talebesine, davetlilerin önünde besmele çektirirdi. Bu, çocuğun muallimi nezaretinde çektiği ilk besmele olduğundan merasim de "bed'-i besmele: besmele ile başlama/besmeleye başlama" adını almıştır. Ardından hoca Efendi "Rabbi yessir ve lâ tüassir rabbi temmim bi'l-hayr/kolaylaştır rabbim güçleştirme ve hayırla tamamlamayı nasib ediver rabbim!" duasının her kelimesini tane tane okuyup çocuğa da tekrarlatırdı. Bunu takiben ilk ders olarak halk arasında *supara* da denilen elif cüzünün (elifba/alfabe) birinci sayfası açılır elifba her seferinde "Rabbi zidnî ilmen/ Yârabbi ilmimi artırıver!" dedirterek üç defa tekrarlanır, bitince hazır bulunanlar hep bir ağızdan yüksek sesle "âmiiin" çekerlerdi.

Kur'an okumayı, ilim öğrenmeyi teşvik eden ayetlerden seçilmiş bir aşr-ı şerîfin kıraatini takiben ilahiciler mektep ilahilerinden birkaçını okurlardı. Gülbankçinin veya hocanın mektep gülbankini çekmesi veya dua etmesiyle merasimin bu önemli safhası tamamlanır, hoca ve öğrencisine hediyeleri verilir, davetlilere yemek veya tatlı ikram edilir, alaya katılanlara ise şeker dağıtılarak gülsuyu serpilirdi.

Eşraftan, hâli vakti yerinde ve varlıklı aileler bazen bu merasimde ilahi okumaları için başka

2- Âmin alayı (Vanmour, Amsterdam, Rijks Müzesi)

mekteplerin tanınmış ilahi takımlarını veya bu gibi toplantılarda okumak üzere bir grup oluşturmuş yetişkinlerden meydana gelen bir başka "ilahi takımı" da tutarlardı. Bunların katılımıyla gerçekleşen merasimler tabii olarak musiki yönünden daha parlak olurdu.

Ailenin durumu evde bir tören yapılmasına müsait değilse, öğrenci kapının önünde okunan ilahilerin ardından edilen dua ile okula uğurlanır, bunlar için ilk ders benzer usulle mektebe vardıktan sonra sınıfta da yapılırdı Bir tekke mensubunun, özellikle de tekkelerde oturan şeyh ailesinden bir çocuğun mektebe başlaması hâlinde, törenlerin evlerde icra edilen kısmı tabii olarak tekkelerde ve tarikatın mutat merasimlerine uygun olarak dergâhın kısaca *meydan* da denilen tevhidhane veya semahanesinde yapılırdı.

Ayrıca mahallede bir tekke varsa, alay buranın önünden geçerken dervişanın katılımıyla nevbeye çıkılır, mazhar, halile, kudüm gibi vurmalı sazlar eşliğinde nevbe vurulup ilahiler okunur, tarikat sancakları çıkarılıp bir karşılama töreni de yapılırdı. Nitekim Cemaleddin Server Revnakoğlu İstanbul'da şahit olduğu bu tür bir nevbe uygulamasını teferruatıyla aktarmaktadır.

İstanbul gibi büyük şehirlerde düzenlenen âmin alayları, genel özellikleri bakımından hemen hemen aynıdır. Küçük yerleşim birimlerinde ise ufak bazı farklılıklar yanında daha mütevazı uygulamalardan bahsedilmekle birlikte okunan ilahilerin çoğu aynı olup bir kısmının mahallî güfte ve bestelerle yahut bazı değişikliklerle okunduğu, muhteva bakımından ise benzer özellikler taşıdıkları bilinmektedir. Nitekim Yahya Kemal hatıralarında, Üsküp'te mektebe başlarken alaydaki çocukların "Şol cennetin ırmakları akar Allah deyû deyû/ Çıkmış Tanrı melekleri bakar Allah deyû deyû" ilahisini okuduklarını kaydetmiştir.

Alayın Dönüşü

Evdeki bu törenin ardından yeni öğrenci yürüyerek alaya katıldığı gibi erkekse kiralık bir midilliye, kızsa faytona bindirilip ailesi de alaya iştirak ile konvoy hâlinde tekrar yola çıkılır ve yine ilahiler okunup âminler çekilerek benzeri bir tören yapılmak üzere bir başka çocuğun evine gidilirdi.

Her uğranılan evde benzeri uygulamalar yapılıp okula başlayacak bütün çocuklar toplandıktan sonra büyük bir kalabalık hâlinde alay mektebe dönerdi. Avluda Arapça olduğundan *şuğul* adıyla anılan ve güftesi Şeyh Mehmed Bekrî'ye ait, sabâ makamındaki

3- Âmin alayı (İRHM, nr. 22)

"Kad fetehallahu bi'l-mevâhib ve câe bi'n-nasri ve'l-me'ârib/Ve esbeha'l-kevnü fî sürûrin ve fî emânin mine'l-metâib/Allah kullarına nice nimetler vermiştir..." ilahisi okunduktan sonra hocanın çektiği gülbankin ardından merasim dua ile son bulunca talebeler sınıfa girerek derse başlanır, öğrenciler dışında alaya katılanlar da dağılırdı.

Mektep İlahileri

İlahi mecmualarına ve hatıralara *mektep ilahileri* adıyla intikal etmiş eserlerin bir kısmının güfteleri nispeten sade ve açık Türkçe olmakla birlikte belli bir yekûnunun da Yunus Emre ve Niyazi-i Mısrî gibi mutasavvıf şairlere ait tasavvufi parçalar oldukları görülmektedir. İçlerinde

daha yürük usullerle bestelendikleri için ritmik ve coşkun bir edaya sahip olan güftesi Arapça yazılmış şuğullerin de yer aldığı eserlerin en tanınmışları arasında güftesi Sultan II. Mustafa'ya ait "Yessir lenâ hayre'l-umur/Hayırlı işleri[mizi] kolaylaştır ya Rabbi" nakaratlı evc ilahi ile "Allâhu Rabbî lâ-yezâl/Allah dâima var olan rabbimdir" mısrasıyla başlayan ilahi de bulunmaktadır.

Güftesi Yunus Emre'ye bestesi Zekâî Dede'ye ait "Ne bahtlı ol kişiye kim okuduğu Kur'an ola" matlalı hüzzam, yine torununun mektebe başlaması dolayısıyla onun uşşak makamında bestelediği güfteleri Yunus Emre'ye ait "Allah emrin tutalım/rahmetine batalım" ile hicaz makamında bestelenmiş "Şol Cennetin ırmakları akar Allah deyû deyû", hisarbûselik makamında "Yâ ilâhî sana geldik bizi mahzûn eyleme", rast makamında "Tevbe edelim zenbimize tübtü ilâllah, yâ Allah", acem-kürdî makamında "Yâ ilahî başlayalım ism-i bismillah ile", hüzzam makamında "Gel vücudun âteş-i aşk-ı Habibullah'a yak" gibi örnekler çok tanınmıştır.

"Hamdülilah bir mübarek günde ettik ibtidâ", "Bu aşk bir bahr-i ummandır buna hadd ü kenar olmaz", "Münâdîler nidâ eyler gelin Allah'a Mevlâya", "İsm-i sübhan virdin mi var/Bahçelerde yurdun mu var", "Yâ ilâhî zât-ı pâkin hürmetine el-amân", Râhat-ı can ister isen her seher Kur'an'a bak", "Yâ ilâhî bir bölük âciz kapına gelmişiz" gibi eserler de bu törenlerde okunduğu bilinen diğer ilahilerdendir.

Türk musikisini iyi bilen Mehmed Akif Ersoy'un çok beğendiği eserler arasında bulunan güftesi Şeyh Saffet Efendi'ye ait hüzzam makamındaki: "Gözüm ki kana boyandı şarâbı neyleyeyim/Ciğer ki odlara yandı kebâbı neyleyeyim/Ne yâre yaradı cismim ne bana bilmem hiç/İlâhî ben bu bir avuç türâbı neyleyeyim" mısralarıyla başlayan mektep ilahisi onun "Âmin Alayı" adlı şiirinin ilham kaynağı olmuştur.

Özellikle Tanzimat'tan sonra halk arasında çok beğenilmiş olan "Ey gaziler yol göründü yine garip serime" ile "Sivastopol önünde yatar gemiler" marşları da mektep alaylarında okunan parçalardandır. Ayrıca II. Abdülhamid devrinde Batı müziği esaslarına göre bestelenmiş bazı marşların sonunda "Padişahım çok yaşa!" diye bağırılarak alaylarda okunması âdet olmuştu.

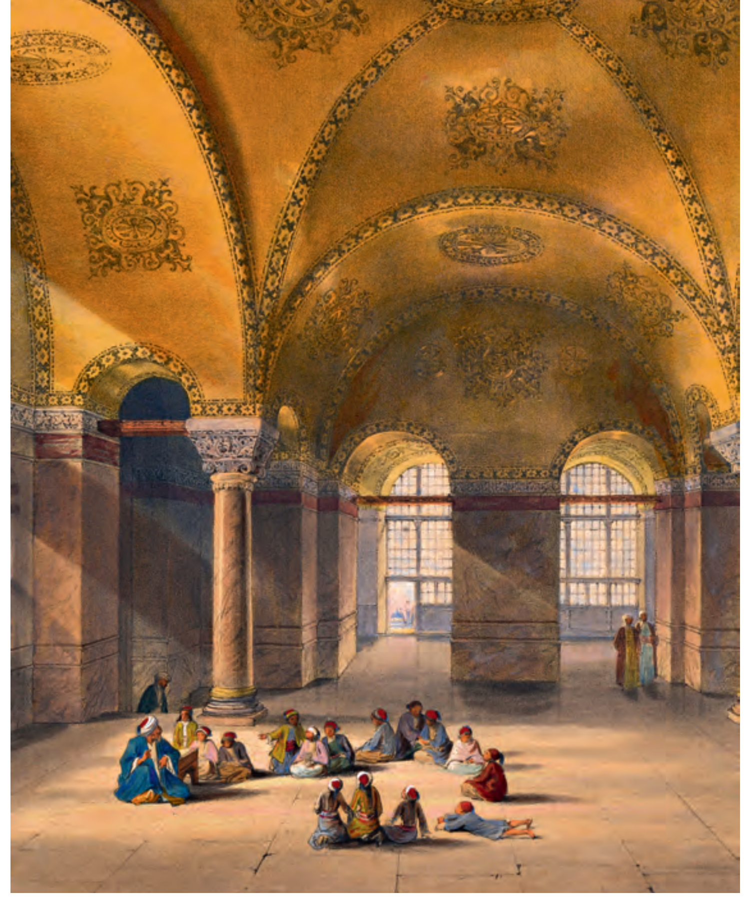
Mektep ilahileri çocuk şarkılarının bulunmadığı eski devirlerde bu maksatla kullanılmış, güfteleri itibarıyla genellikle Kur'an'ı ve okumayı, Allah ve Peygamberi sevmeyi, dini, diyaneti, ilim öğrenmeyi, güzel ahlak sahibi olmayı telkin eden bir muhteva yanında, vatan sevgisini, din, devlet ve millet için şehit ve gazi olmanın mükâfatlarını da anlatmasıyla dikkat çekmektedir.

Mektep Gülbanki

Mektep hocalarından gülbankçi denen zatın bir nevi beste ile okuduğu mektep gülbankleri de ayrı bir incelemenin konusu olacak değerdedir. Türkçe ve secili bir dua metni kabul edilen bu eserlerin en tanınmışlarından aşağıdaki örnek türün mahiyeti hakkında fikir edinmeye kâfidir:

> Allâh Allâh, illallaah!
> Celîlü'l-cebbâr, muînü's-settâr, hâliku'l-leyli ve'n-nehâr, lâyezâl, zü'l-celâl birdir Tanrı; erin erliğine, Hakk'ın birliğine; dîn-i mübîn uğruna şehid olan gâzîler aşkına diyelim aşk ile bir Allâh:
> Allâh Allâh Allâh, Dâim Hayy (üç defa)

4- Mektepli çocuklar (Vanmour, Amsterdam, Rijks Müzesi)

5- Ayasofya Camii'nde çocukların ders halkası (Fossati)

Evveli Kur'ân, âhiri Kur'ân. Tebâreke'llezî nezzele'l-furkān. Eli kān, kılıcı kān, sinesi üryân, ciğeri püryân. Din-i mübîn uğruna şehit olan gâziler aşkına diyelim aşk ile bir Allâh!
Allâh Allâh Allâh, Dâim Hayy (üç defa)
Evveli gazâ, âhiri gazâ, inâyet-i Hüdâ, kasd-ı a'dâ, dîn-i mübîn uğruna şehid olan gâziler aşkına diyelim aşk ile bir Allâh!
Allâh Allâh Allâh, Dâim Hay (üç defa)
Hacılar, gaziler, râviler; üçler, yediler, kırklar; gülbank-ı Muhammedî, nûr-i nebî, kerem-i Ali, pîrimiz, üstadımız Hazret-i Osman-ı Zinnûreyn-i Velî gerçekler demine, devrânına hû diyelim, hûûûûûûû!..."

(orada bulunanlar hep bir ağızdan) "Hûûûûûûû!" diyerek mukabele edince gülbank sona ererdi.

Gülbank metinleri mahallî bazı farklılıklar göstermesinin yanında yer yer değişikliklere de sahip olarak irticalen bir nevi beste ile okunmaktaysa da bu okuyuş vaktiyle tespit edilemediğinden, uygulama ortadan kalktıktan sonra unutulmuş ve günümüze de notası ulaşmamıştır. Gülbankler genellikle törenlerin büyük bir katılımla okulda gerçekleştirilen kısmında okunursa da, öğrencinin bir tekke mensubunun çocuğu olması gibi özel sebeplerle, gülbank de o tekkede ve tarikatta okunması mutat olan metinlerle geliştirilmiş bir surette, daha değişik şekillerde de okunmuştur.

KAYNAKLAR

Ahmed Rasim, *Falaka*, İstanbul 1927, s. 51-60.

Altıntop, Mehmed Emin, "Türk Din Mûsıkîsinde Arapça Güfteli İlâhîler (Şuğuller)", yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, 1994, s. 209.

Bayrı, M. Halit, "İstanbul'da Mektebe Başlama", *Halk Bilgisi Haberleri*, 1942, sy.11, s. 49-54.

Beyatlı, Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım,* İstanbul 1973, s. 21.

Birinci, Ali, "Mahalle Mektebine Başlama ve Mektep İlâhileri", *II Milletlerarası Türk Folklor Kongresi: Bildiriler IV*, Ankara 1982, s. 37-57.

Birinci, Ali ve İsmail Kara, *Mahalle Mektebi Hatıraları,* İstanbul 1997, s. 23-31, 40.

Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. I, İstanbul 1977, s. 91-96.

Ersoy, Mehmed Akif, *Safahât*, haz M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1987, s. 128-129.

Musahipzâde Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, İstanbul 1946, s. 29-31.

Münşe'ât-ı Azîziyye, "Bed'-i Mekteb Tezkiresi", İstanbul 1303, s. 194.

Noyan, Bedri, *Bektaşilik Alevilik Nedir*, Ankara 1987, s.128.

Öcal, Mustafa, “Amin Alayı”, *DİA*, III, s. 63.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, İstanbul 1946, s. 59.

Revnakoğlu, Cemaleddin Server, “Yûnüsün Bestelenmiş İlâhîleri Nerede ve Nasıl Okunurdu?”, *Türk Yurdu,* Yunus Emre özel sayısı, Ocak 1996, nr. 319, s. 129.

Şengel, Ali Rıza, *Türk Musıkîsi Klasikleri: İlâhîler*, nşr. Yusuf Ömürlü, c. I-IV, İstanbul 1979-82, tür. yer.

Tâhirülmevlevî, “An’anât-ı Kadîmemizden Mektebe Başlama Merâsimi”, *Mahfel,* 1346, c. 4/42, s. 114-115.

Töre, Abdülkadir, *Türk Musıkîsi Klasikleri: İlâhîler*, nşr. Yusuf Ömürlü, V-c. IX, İstanbul 1984-1996, tür. yer.

Uzun, Mustafa, “Türk Tasavvuf Edebiyatında Bir Duâ ve Niyaz Tarzı Gülbank”, *İlam Araştırma Dergisi,* 1996, c. 1/1, s. 81-82.

Uzun, Mustafa, “İlâhî”, *DİA,* XXII, s. 66.

Ülkütaşır, M. Şakir, “Sıbyan Mektepleri ve Mektep Cemiyetleri”, *Türk Yurdu*, Haziran 1955, nr. 245, s. 993.

İSTANBUL'DA TIP EĞİTİMİ VE İLGİLİ KURULUŞLAR

NİL SARI*

BİZANS DÖNEMİ

Bizans İmparatorluğu'nun ilk döneminde hekimlerin mesleki bilgilerini nasıl edindikleri konusunda net bilgiler bulunmamaktadır. Geç dönemde tıp eğitimi hastanelerde kurumlaşmadan önce hekimlerin usta-çırak yoluyla eğitildikleri ve mevcut yazma tıp kitaplarından yararlandıkları düşünülmektedir. Bu kitaplar genellikle basit ilaç tarifleri, sihirler ve halk tıbbı derlemeleriydi. Bizanslılarda tıp mesleği çoğunlukla babadan oğula intikal ederdi.

İmparator Iustinianos'tan (527-565) önceki dönemlerde hekimler vergiden muaf tutulur ve devletten maaş alırdı; böylece öğrencilerden ve fakirlerden ücret almazlardı. İmparator I. Iustinianos diğer şehirlerdeki okulları putperestlikle suçlayıp kapatınca Konstantinopolis tıp eğitiminin merkezi oldu. Dinî görüş ayrılıklarının sonucunda VIII. yüzyılda III. Leon da Konstantinopolis okulunu kapattı (725). III. Mikhael döneminde (842-867) Konstantinopolis'te yeni bir okul açıldı ve burada tıp eğitimi de verildi. X. yüzyıldan itibaren İslam tıbbı ile tanışan Bizans hekimleri özellikle İbn Sina'nın eserlerini okudular. XII. asırda, Fatih Camii'nin yerindeki Havariyyun Kilisesi avlusunda, şadırvan başında hekimler ile çıraklarının karşılıklı tartışması şeklinde tıp öğretilirdi.

XII. yüzyıldan itibaren hastanelerde tıp eğitimi verildi. Konstantinopolis'in en hatırı sayılır hastanelerinden birisi, tıp eğitimi yapılan Pantokrator Hastanesi'ydi (*Pantocrator Xenon*). 1136 tarihinde İmparator II. Ioannes Komnenos'un, *Hristos Pantokrator* yani "her şeye kadir İsa'ya" adadığı Pantokrator Manastırı'nın yanı sıra bir kütüphane ve bir de hastane açıldı. Pantokrator Manastırı'nın vakfiyesi olan *Typikon*'da Bizans hastanesi ayrıntısıyla tanımlanmıştır. Manastır, üç ayrı şapelin bir araya gelmesinden oluşan kilise ve iki hayır kurumu, hastane (*xenon* ya da *nosokomio*) ile bir yaşlılar evi (*gerokomeion*) ve bir de tıp kütüphanesinden oluşmuştu. Pantokrator Hastanesi'nde tıp eğitiminden sorumlu saygın bir hekim, hastaneye bağlı olan hekimlerin oğullarını gün boyunca eğitirdi. Tıp mesleğinin babadan oğula intikali eski bir gelenekti. Tıp öğrencilerinin yanı sıra stajyer ve asistan konumundaki genç hekimleri de eğiten bu doktor, hekimler arasında en yüksek ücreti alırdı. Hastanede tıp eğitiminden sorumlu doktorun öğretim faaliyetlerini yürüttüğü döneme *kronia* adı verilirdi. Eğitim sonrasında tıp öğrencisi imparatorun hekimi olan ve *actuarios/aktouarios* adı verilen üstat tarafından imtihan edilir, başarılı olanlar hekimlik hakkını kazanırdı. Orta Çağ Batı Avrupa'sının manastır hastanelerinde hekim bulunmazken, genç doktorlar ya da öğrenciler eşliğinde doktorun hastanede hasta ziyareti yapması önemliydi. Bugün İstanbul'un Zeyrek semtinde Zeyrek Camii olarak bilinen Pantokrator Manastırı'nın ana kilisesi ayaktadır, hastane ise mevcut değildir. Latinler Konstantinopolis'i istila ettiğinde tıp eğitimi de durakladı (1204). Müstakil bir ilim olarak ele alınmayan tıp eğitimi, Bizans yeniden hükmetmeye başladıktan sonra, manastır yanında ve felsefe eğitimi ile birlikte tekrar canlandı.

OSMANLI DÖNEMİ

İstanbul'un fethinden sonra 1470 yılında faaliyete geçen Fatih Darüşşifası kurulmadan önce tıp öğretiminin usta-çırak yoluyla yürütüldüğü ve Bursa ile Edirne'nin yanı sıra Mısır, Suriye, İran ve Irak'taki tıp merkezlerinde yetişip İstanbul'a gelen hekimlerin öğretim faaliyetlerine katkıda bulunduğu düşünülmektedir. Fatih Darüşşifası'nın faaliyete geçmesinden sonra Bursa ve Edirne tıp öğretimindeki öncülüğünü yitirmeye başladı ve İstanbul zamanla Osmanlı tıp eğitiminin merkezi durumuna geldi. Medrese kütüphanelerinde de tıp kitapları bulunurdu. XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar İstanbul'da tıp eğitimi Topkapı Sarayı, Fatih Darüşşifası ve Süleymaniye Tıp Medresesi çevresinde yürütüldü. Fatih Darüşşifası ve Süleymaniye Tıp Medresesi darüşşifalara, saraylara (Topkapı Sarayı, Beyazıt'taki Saray-ı Atik, Edirne Sarayı, Galatasarayı, Hasbahçeler) ve orduya tabip yetiştiren

* İstanbul Üniversitesi

1- Süleymaniye Tıp Medresesi

başlıca kurumlardı. Günümüzde Topkapı Sarayı olarak bilinen Saray-ı Cedid, hem saray içinde ve hem de dışında İstanbul ve taşradaki tıp eğitimi faaliyetleriyle doğrudan ilgili ve söz sahibiydi.

Fatih Darüşşifası'nda Tıp Eğitimi

Darüşşifalarda hasta başında usta-çırak usulüyle hekim yetiştirildiğini arşiv belgelerinden öğreniyoruz. Vakfiyelerde belirtilmese de, günümüzün tıpta uzmanlık öğrencileri durumunda olan ve *tabip şâkirdi* adı verilen öğrenci tabipler darüşşifa tabiplerine çıraklık ederek ustalaşırdı.

Darüttıb olarak da tanınan ve *dersiâm* adı verilen bir eğitimcinin görev yaptığı Fatih Darüşşifası, aynı zamanda bir tıp eğitimi merkezi konumundaydı. Medrese çalışanlarının görevlerini ve işe devamlarını denetleyen bir memur 1591 tarihinde darüşşifada günde 2 akçe yevmiye ile çalışmaktaydı. Darüşşifa tabiplerinin yanına talebelerden çırak olarak tayin edilen, *tabip şâkirdi* günümüzün tıpta uzmanlık öğrencisi gibi tabip yardımcısı idi. Tabibin eşliğinde hasta başında usta-çırak usulü eğitim görenler için darüşşifada odalar ayrılmıştı. 1591 tarihli bir arşiv belgesinde, burada yedi şâkird tabip (*neferân*) olduğu kayıtlıdır. Bu şâkirdler *cemaat-ı şâkirdân-ı etıbbâ* olarak tanımlanan bir sınıf teşkil eder ve her biri günde 5 akçe alırdı. Şâkirdler de kıdemlerine göre kendi aralarında birinci ve ikinci diye sınıflanırdı. Şâkird usta olduğunda üçüncü ve ikinci tabip olarak diğer darüşşifalara ve tabip yardımcısı ya da tabip olarak saraylara atanırdı. Mesela, Fatih Darüşşifası'nın birinci şâkirdi usta olduğunda ya Edirne'de Sultan I. Beyazıt veya Haseki Darüşşifası'nda boşalan ikinci tabipliğe ya da aynı darüşşifada veya Süleymaniye Darüşşifası'nda boşalan üçüncü tabipliğe terfi eder ya da bir saraya tabip olarak atanırdı.

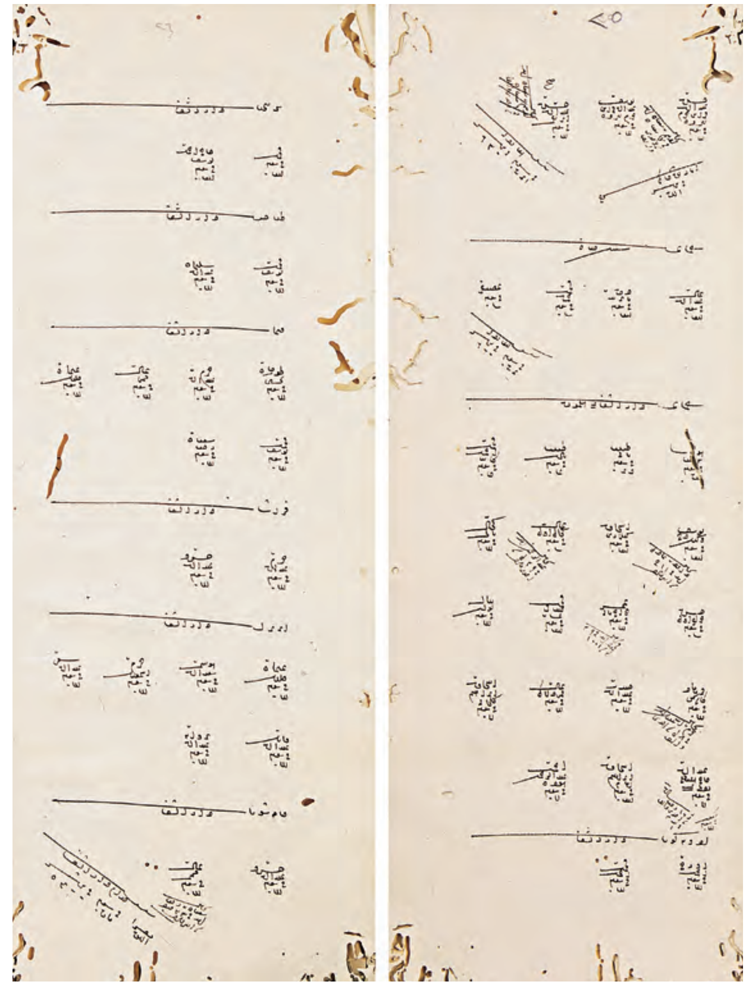
Süleymaniye Tıp Medresesi

Kanunî Sultan Süleyman'ın 1553-1559 tarihlerinde Süleymaniye Külliyesi bünyesinde inşa ettirdiği Tıp Medresesi, Osmanlı döneminin ilk ve tek tıp medresesidir. Süleymaniye Vakfiyesi'nde "*ilm-i tıb için bina olunan medrese-i tayyibe*" olarak nitelenen Tıp Medresesi *Darüttıb* olarak da anılırdı. Evvel ve sânî medreselerinin bitişiğinde ve Süleymaniye Darüşşifası'nın hizasında olan medresenin girişi Süleymaniye Camii'nin karşısındadır. Klasik medrese planından farklı olduğu anlaşılan yapının Tiryakiler Çarşısı tarafı iki katlı olup iki yan kanadında ocaklı ve pencereli odalar yer alır. Günümüzde Tıp Medresesi'nin tamamı mevcut değildir.

Tıp Medresesi ile darüşşifalardaki usta-çırak usulü öğretimden bağımsız bir tıp öğretimi başlamıştır. Darüşşifa ile Tıp Medresesi'nin karşı karşıya inşa edilmesi, tıbbın nazariyesi ile uygulamasının bir arada yürütülmesi bakımından zamanının çok ilerisinde bir uygulamadır. Darüşşifanın Tıp Medresesi'nin eğitim hastanesi konumunda olması sebebiyle tarihte ilk defa bir hastane ile bir tıp okulu yan yana kurulmuştu. *Darülakâkîr* ya da *dârûhâne* adı verilen ilaç deposu ise İstanbul'un merkez eczanesi konumunda olup Tıp Medresesi ile darüşşifa arasındaki dar sokak ile Tiryaki Çarşısı caddesinin birleştiği köşede yer alırdı. Yatılı okuyan tıp öğrencileri külliyenin imaret, tabhane, hamam ve eczanesinden yararlanırdı.

Eğitim-öğretim kadrosuyla ilgili önemli bilgilerin verildiği Süleymaniye Külliyesi vakfiyesine göre Süleymaniye Tıp Medresesi'nde bir öğretim üyesi (*müderris*), en başarılı öğrenciler arasından seçilen müderris namzedi bir müzakereci (*muid*), medrese tahsilini bitirmiş olup tıp tahsil eden sekiz öğrenci (*danişmend*), bir müfettiş (*noktacı*), bir güvenlik görevlisi (*bevvab*) ve bir temizlikçi (*ferraş*) görevlendirilmişti. Hekimbaşı, Süleymaniye Tıp Medresesi müderrisliğine tevcih ettiği kişiyi, "*ehl-i ilim, sahib-i fazilet, tıb dersini ifâdeye kadir, her vechile mahal ve müstahak*" gibi ifadelerle takdim ederdi. Tıp medresesi müderrisliğinin hekimbaşılığa namzet olacak kadar mesleğinde ihtisası olanlara verilmesi şart konmuştu.

Tıp eğitiminin merkezi durumunda olan Süleymaniye Tıp Medresesi'nden İstanbul içindeki ve taşradaki saraylara, darüşşifalara ve orduya hekim istihdam edilirdi. Süleymaniye Tıp Medresesi'nin kuruluşuyla yabancı hekime ihtiyaç giderek azaldı. Süleymaniye Darüşşifası, Osmanlı ve Selçuklu darüşşifalarının en üst seviyesindeydi. Darüşşifa ve saray tabiplikleri bir silsile ile birbirlerine bağlıydı.

2- Süleymaniye Tıp Medresesi ve Darüşşifası'ndaki görevlilerin maaşlarıyla ilgili 4 Mart 1594 tarihli kayıt (BOA, MAD, nr. 2056, s. 26)

Fatih Darüşşifası'nda klinik eğitimini tamamlayan birinci *şâkird* bir darüşşifaya ikinci ya da üçüncü tabip olarak ya da bir saraya hassa tabibi olarak terfi ettiğinde, Süleymaniye Tıp Medresesi'nden mezun olup tayinini bekleyen ön sıradaki *danişmend* ondan boşalan yere ya da boş ise kendi müessesesine *şâkird* olarak atanırdı. Böylece, vazife verilen öğrencilerin hizmet yerleri kurumlar arasında değiştirilirdi.

Tıp Medresesi kuruluşundan XIX. yüzyıla kadar İstanbul'un sağlık, sosyal ve bilim hayatının en önemli merkezi konumundaydı. Tıp Medresesi'nde eğitim XIX. yüzyılın ortasında sürüyor olmakla birlikte, 1827'de açılan ve Avrupa tıbbının öğretildiği Mekteb-i Tıbbiye artık tıp eğitiminin yeni merkezi olmuştu. 1908'de II. Meşrutiyet'ten sonra Tıp Medresesi de diğer İstanbul medreseleri ile birlikte "Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi" bünyesinde toplandı. Zamanla işlevini yitiren ve bir süre de kullanılmayan yapı, onarıldıktan sonra 1946-2007 yılları arasında Süleymaniye Doğum ve Çocuk Bakımevi olarak kullanıldı. Medrese binası günümüzde Süleymaniye Kütüphanesi'ne bağlıdır.

Sarayda Cerrah ve Kehhal Eğitimi

Cerrah ve *kehhal* adı verilen göz hekimleri *ehl-i hıref* yani sanat erbabının eğitildiği saray teşkilatına bağlı olarak nazari ve tatbikî bilgilerle usta-çırak usulü ile yetiştirilirdi. Sanat erbabı arasında ayrı bir cemaat olan cerrahların ve kehhallerin ustaları ve *şâkird* adı verilen öğrencileri bulunurdu. Ehliyetini ispat eden *şâkird*, "üstatlar" zümresine geçerdi. Cemaatin cerrah ve göz hekimleri zaman zaman orduya tayin edilirdi.

Saraydaki cerrah ve kehhal zümresi XVI. yüzyılın sonunda 113'e varan sayıları ile önemli bir cemaat durumundaydı. XVI-XVIII. yüzyıl arasındaki *Mevâcib* defterlerinde cemaatin usta ve çırak isimlerinin yanına bazen İstanbulî, Kıbrısî, Bosnavî gibi geldikleri yer de kaydedilmiştir. 90-100 cerrah arasında bazen bir *zımmî* ya da bir iki *müslim-i nev* veya *frenk* şeklindeki açıklamalar da dikkate alındığında, bu eğitim kurumuna Müslüman olan ve olmayanların da kabul edildiği anlaşılır.

Özellikle İspanya'dan sürülerek Osmanlı Devleti'ne sığınan Yahudi hekimlerin bir kısmı saraya intisap etmiş, hatta XVII. yüzyıl başlarında sarayda hizmet eden Yahudi hekim sayısı 63'e kadar yükselmişti. Ancak, İstanbul'a yerleşen bu Yahudi hekimlerin, tıp eğitimiyle ilgisini gösteren bir çalışma yoktur.

3- Cerrah ve öğrencilerinin isim ve günlük ücretleri (TSMA, D. 9706)

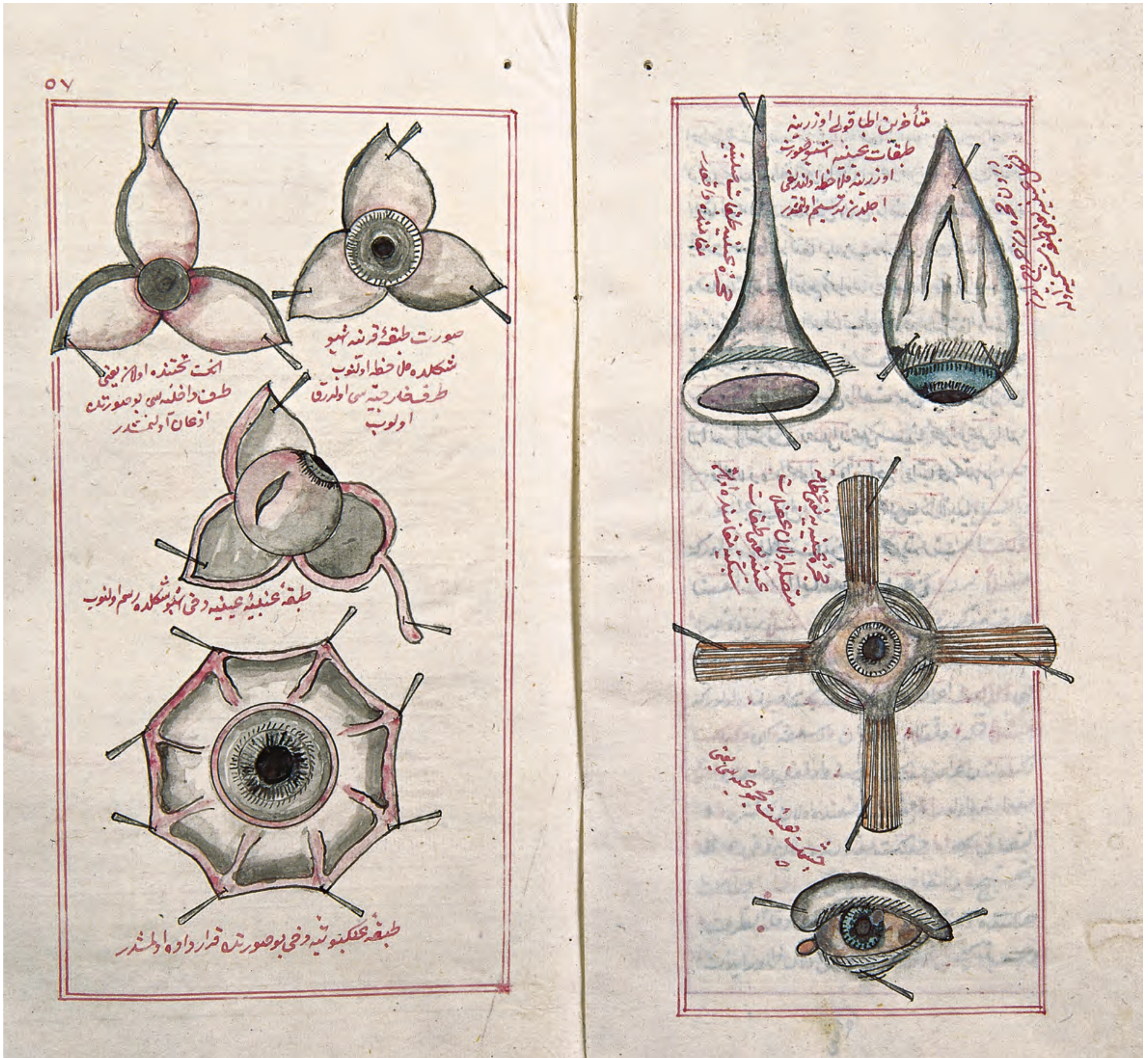
Dükkânda/Muayenehanede Tabip Eğitimi

Serbest hekimlik icra eden icazetli tabip, cerrah ve göz hekimleri *dükkân* adı verilen hasta muayenehanesinde veya özel bir dershanede usta-çırak yöntemiyle tabip yetiştirirdi. Birçok ünlü tabip, mesela sırayla XVI ve XVII. yüzyıllarda Nidaî ve Siyahî Lârendevî usta birer hekimin yanında özel eğitimle yetişerek icazet aldıklarını yazarlar. Ünlü hekimlerin İstanbul'da dükkânları vardı. Mesela, Emir Çelebi Balkapanı yakınlarında, Abbas Vesim, Fatih'te Sultan Selim Çarşısı'nda dükkân açmıştı. Saray cerrahlığına tayin belgelerine göre, birçoğu cerrah bir aileden veya usta bir cerraha çıraklıktan gelmiş ya da ünlü bir hekimden icazet almıştı. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi, İstanbul'da dükkânı bulunan esnaf hekimlerin 1.000 kişi, cerrah esnafının ise 700 kişi olduğunu yazar. Dükkânsız, yani gezgin tabip sayısı ise çok daha fazladır. Darüşşifa ve saray tabiplerinin sayısı ile kıyaslandığında, özel dükkânı olan ve olmayan çok sayıda serbest tabibin özel olarak usta-çırak eğitimiyle yetiştiği düşünülebilir.

Hekimbaşının Tıp Eğitimi İle İlişkisi

Günümüz Sağlık bakanına benzer bir makam sahibi olan hekimbaşılar Topkapı Sarayı'nda "Hekimbaşı Odası" olarak bilinen yerde otururdu. Hekimbaşı tıp eğitimiyle ilgili hususlardan da sorumluydu, dolayısıyla tıp eğitimi ile ilgili meseleler de İstanbul'dan idare edilirdi. 1836 tarihine kadar tertip ve kanun üzere ulema sınıfından tayin olunan hekimbaşının resmî tıp eğitimi görmüş olma şartı yoktu. Medrese eğitimi gördükten sonra birçoğu usta-çırak usulü ile hekim yetişmiş ya da bir hekim ailesinden gelmiş veya kendi kendini eğitmişti. Süleymaniye Tıp Medresesi'nde eğitim gören hekimbaşı sayılıydı. Hekimbaşılık idari, siyasi ve adlî bir makamdı.

İstanbul'daki ve taşradaki darüşşifaları ve Süleymaniye Tıp Medresesi kendi vakfiyeleri doğrultusunda yürütülse de, hekimbaşının denetimindeydi. Darüşşifa ve saray şâkirdlerinin ve tıp medresesi mensuplarının tayini ve azli çoğunlukla hekimbaşının teklifiyle gerçekleşirdi. Saraya tayin edilen tabiplerin birçoğu darüşşifalardan ya da Süleymaniye Tıp Medresesi'nden, *müderris, muid, şâkird* ya da

4- Başhekim Gevrekzade Hasan Efendi'nin *Zübdetü'l-kühliyye* isimli eserinde göz çizimleri (TSMK, H., nr. 571 22b-23a)

*danişmend*ler arasından saray hekimliğine tayin edilirdi. Hatta saray tabiplerinin pek çoğu medrese tahsilinin tüm seviyelerini tamamlamış ve *mevlana* sıfatını almış kimselerden oluşurdu.

Hekimbaşı, tıp eğitimi ve icazeti olmadan İstanbul'da tabip, cerrah, kehhal ve attar olarak faaliyette bulunan ehliyetsizleri, usulsüz teşhis ve tedavi yapanları, hakkında şikâyet olanları marifet, bilgi ve sanatlarında imtihana tâbi tutar, yeterli bulunanlara çalışma izni belgesi verilir; usulüne uygun hekimlik yapmayan, mesleği bir ustadan öğrenmeden icra eden cahiller ise meslekten men edilirdi. Dış ülkelerden gelerek hekimlik yapanların halka zarar vermesini engelleme amacını taşıyan imtihanlar özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren *tıbb-ı cedîd* olarak anılan Paracelsus tıbbını uygulayan Avrupalı tabiplerin denetlenmesi amacını taşıyordu. 1700'de yapılan sınavı geçen ve mesleğini icra etmek üzere muayenehane (*dükkân*) açma izni alan toplam 25 tabip ile 28 cerrahtan sadece 6'sı Müslüman olup diğerleri gayrimüslim idi. Bunlar arasında Fransa,

Hollanda, İtalya ve İspanya gibi dış ülkelerden gelen yabancılar dikkati çeker. 1704 yılında "Frenk taifesinden bazı sözde tabipler eski tabiplerin yolundan ayrılıp yeni tıp adıyla bazı ilaçları kullanıp, tedavi ettikleri kimseler zarar gördüğünden... frenk taifesinden olup bir yolunu bulup dükkân açanlar hekimlikten men edilsin..." hükmüyle *tıbb-ı cedid* adı verilen yeni tıbbı gelişigüzel uygulayan Avrupalı hekimlerin icraatı yasaklandı. Hatalı uygulama yapan, tıp bilgisi ve becerisi yetersiz Avrupalı hekimlerle ilgili şikâyetler resmî evrakın yanı sıra dönemin hekimlerinin yazılarında da yer aldı. Fakat Süleymaniye Tıp Medresesi'nde okutulan tıp müfredatı Avrupa tıbbının hâkim olduğu XIX. asırda yetersiz kalmıştı. Çağdaş tıbbın öğretilmesi amacıyla III. Selim devrinde (1789-1807), Mustafa Behçet Efendi'nin hekimbaşılığı sırasında 1805/1806 ve 1827 senelerinde tıp eğitiminin modernleşmesi amacıyla İstanbul'da yeni tıp okulları açıldı. Hekimbaşılar 1827'de Tıbhane-i Âmire'nin, 1839'da Tıbbiye-i Şâhâne'nin nazırlığına getirildi. Hekimbaşıların sağlık mensuplarını imtihan yetkisi 1840 yılında Galatasarayı'ndaki Mekteb-i Tıbbiye'de kurulan Meclis-i Tıbbiye'ye devredildi. 1850 yılında hekimbaşılığın lağvedilmesiyle hekimbaşının Meclis-i Tıbbiye'deki görevi ve böylece de eğitim-öğretimle ilişkisi de sona erdi.

Tersane-i Âmire Tabibhanesi

Devlet kurumlarında yenilenmenin öngörüldüğü Nizam-ı Cedid programı kapsamında yürürlüğe giren *Bahriye Kanunnâmesi* ile Kasımpaşa'da bulunan Tersane-i Âmire'de ve donanmada çalışanların sağlık hizmetleri de düzenlendi (1805). Buna göre, Donanma-yı Hümayun hekimbaşısı ve Donanma-yı Hümayun cerrahbaşısı olarak tayin edilecek kişilerin maiyetinde mülazım ve talebelerin bulunması hükme bağlandı. Tersane'de, Taşkızak olarak bilinen Büyük Havuz'un yakınında, ahşap bir hastane yapıldı. Bu hastane günümüz Deniz Hastanesi'nin nüvesidir. Tersane ve donanma için usta-çırak usulü ile tabip ve cerrah yetiştirilen hastanede 1805 yılında 7 talebe bulunmaktaydı. 1806 tarihinde Tersane'de bir *tabibhane* açılarak "fenn-i tıb" öğretilmesi ve böylece hekimliğin Osmanlı ülkesine yayılması emrinden dolayı *ispitalya* olarak ifade edilen Tersane-i Âmire Hastanesi'nin yanına bir *tabibhane* inşa olunması buyruldu.

Donanmanın sefere çıkması hâlinde gemilere hekim ve cerrah yollanması; hekim ve cerrah seçiminin bir nizama bağlanması, usta ve ehil olmayanların tayin olunmaması; Osmanlı tebaasından ve İslam toplumu arasından seçilmesi ve bu hususların bir nizama bağlanmasını öngören takrirlerden sonra 25 Şevval 1221

5- Serkehhâl Müstakimzade Mehmed Said Efendi'nin mezar taşı

(5 Ocak 1807) tarihli nizamname ile Tersane Tıphanesi'nin "tıp ve cerrahlık fenleri ve diğer hususları" düzene sokuldu.

Avrupa'da gelişen yeni tıbbın anlatıldığı Türkçe tıp kitabı yok denecek kadar azdı. Avrupa'da her devletin kendi dilinde tıp eğitimi yapılıyorsa da, Osmanlı'daki öğrencilerin çoğu İstanbul'daki eczanelerde çalıştığından İtalyancaya aşina olmaları sebebiyle İtalyanca tıp ve eczacılık kitaplarını kolay elde edebileceklerinden, tıp

6- Hastanın sırt omurlarında eğrilme ve kamburluğunun dağlama ile tedavi edilmesi (Sabuncuoğlu, *Cerrâhiyetü'l-hâniyye*)

ve cerrahlık eğitiminin önce İtalyan dili ile yapılması, yavaş yavaş da Fransızcaya geçilmesi kararlaştırılmıştı. Osmanlıların İtalya ile olan ticari ve siyasi ilişkileri, eğitim amaçlı ilişkilerde ve bilgi alışverişinde de İtalya'ya öncelik sağlamıştı. İlk çevirilerin daha çok İtalyanca metinlerden, hatta yazıldıkları dilden İtalyancaya çevirilerinden yapılmış olması dikkat çekicidir.

Sefere çıkıldığında her gemiye verilecek olan ecza malzemesi ve cerrahi aletlerden gemilerde görevli tıp öğrencileri sorumlu olup, İstanbul'a dönüşte zimmeti hocalarına teslim edeceklerdi. 1807 tarihinde faal olan *tabibhane*nin sonraki yıllardaki durumu bilinmiyor, ancak Nizam-ı Cedid'e karşı ayaklanmalar sonucunda okulun durakladığı, Bahriye Nezareti'nin kaldırılmasıyla da faaliyetinin durduğu tahmin edilmektedir. 1822'deki Kasımpaşa yangınında ise hastane ve tabibhane binaları yanarak yok olmuştur.

Kuruçeşme Rum Tıbbiyesi

Hastanelerin XIX. yüzyılda çağdaş tıp uygulamaları doğrultusunda yeniden düzenlenmesi ve ordunun sağlığı için ehliyetli hekimler gerekiyordu. 1805 tarihinde Mustafa Behçet Efendi'nin hekimbaşılığı sırasında bir Rum Tıbbiyesi kurma gerekçeleri çağdaş tıp eğitimiyle ilgili dönemin ihtiyaçlarını göstermesi bakımından önemlidir. Rum tebaasına kurdurulmak istenen tıp okulunu açma gerekçesi olarak ileri sürülen, "Avrupa'da her ne kadar şöhretli tıp okullarında öğrenim görmüş olsalar da

Avrupa'dan İstanbul'a gelen tabiplerin çok hata yaptıkları yaşanarak öğrenilmiştir. Bu yüzden tıp biliminin bizzat yerinde öğrenilip, pratiğinin yerinde yapılması gerektiği kabul edilmektedir." şeklindeki ifadeler Avrupa'da tıp tahsili görmüş olmanın iyi hekim olmaya yetmediğine karar verildiğini gösterir. Tebaası arasında ayırım yapmayan Osmanlı yöneticisi Avrupa tıbbının okutulacağı yeni tıp mektebini Kuruçeşme'de Rum tebaaya kurdurdu. Bu mektebin sadece Rumlara siyasi bir imtiyaz olarak verilmediğini, büyük bir çıkmaza çare arayışın sonucu olduğunu ilgili vesikadan anlıyoruz. Süleymaniye Tıp Medresesi mensupları yeni tıbbın gerektirdiği Avrupa dillerini bilmediğinden Avrupalı meslektaşlarıyla bilgi alışverişinde bulunamıyordu. Yeni tıp eğitimi hasta üstünde uygulamalar ve deneyler yapılmasını ve ceset açmayı gerektiriyordu. Eski tıp kurallarının ve yöntemlerinin okutulduğu tıp medresesi Avrupa tıbbının okutulmasına hazırlıklı değildi.

Kuruçeşme'de Rumlara "*fünûn-ı hendese ve sâir maârifin*" öğretimi için yapılan bina tıp okuluna tahsis edildi ve başına Dimitraşko Meroz (Demetreus Mourouzy) müdür ve nazır tayin edildi. Hastane ve tabiphaneden meydana geldiği ileri sürülen okulun faaliyetiyle ilgili bilgi sahibi değiliz. Okulun, devlete ihanet eden Dimitraşko'nun idam edilmesiyle 1812'de kapatıldığı tahmin ediliyor.

7- Hekimbaşı (TSMK, nr. 3690)

Tıbhane-i Âmire/Darü't-Tıbb-ı Âmire

Günümüz tıp fakültelerinin başlangıcı kabul edilen, *Tıbhane-i Âmire* ya da *Darü't-Tıbb-ı Âmire* adıyla anılan yeni tıp mektebi Sultan II. Mahmud döneminde, hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin takrirleri doğrultusunda 14 Mart 1827 tarihinde resmen kuruldu. Avrupa'daki tıp eğitiminin örnek alındığı yeni bir tıp okulu kurmadaki asıl amaç barışta ve savaşta Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusuna tıp kuralları çerçevesinde hizmet edecek olan tabip ve cerrahların yetiştirilmesiydi. İkinci amaç ise, yeni tıbbı bildiğini iddia eden, fakat aslında tıbba zarar veren Avrupalı bazı sahte hekimleri bertaraf edebilmek ve Müslüman olmayan hekimlerin orduda görevlendirilmesine son vermekti. Tıbhane'ye sadece Müslüman öğrenciler kabul edildi. Şehzadebaşı'nda Acemoğlu Meydan'ında bulunan Tulumbacıbaşı Konağı'nda öğretime başlandı. Derslerin Türkçe, Arapça, İtalyanca ve Fransızca verildiği Tıbhane-i Âmire'ye Paris'ten ders kitapları getirtildi. İtalya (Pisa) ve Fransa'da eğitim gören gayrimüslim bazı Osmanlı hekimleri de okulda ders vermeye başladılar. Tıptaki yeni gelişmelerin Tıbhane'de sürekli izlenmesi ve yayın yoluyla bilgi alışverişine önem verilmesi yeni tıbbın Osmanlı tıp camiasında hızla yayılmasına yol açtı. İstanbul'da başlayan çağdaş tıp öğretimi diğer çağdaş sağlık kurumlarının açılmasına da öncülük etti.

Cerrahhane-i Mâmûre

Kanunnâme-i Hümâyun (1827) gereğince her bir asker taburuna bir cerrah düşmeliydi, ancak yasa uygulanamıyordu. Bir an önce cerrah yetiştirmek için Tulumbacıbaşı Konağı'nda ayrı bir cerrah sınıfı (*şâkirdân-ı cerrahîn*) açılarak cerrah eğitimi tabip eğitiminden ayrıldı. İstanbul cerrahlarından yirmi cerrahın seçilip eğitilmesine; istek geldikçe yetişmiş olanların Asâkir-i Mansûre tertiplerine verilmesine karar verildi. Avrupa'da tıp tahsil etmiş olan bir hoca cerrahlık sınıfına tayin edildi.

Aynı çatı altında bulunan ama eğitim-öğretimi ayrı olan Cerrahhane ve Tıbhane'ye Tulumbacılar Konağı yetmiyordu. Bunun üzerine Topkapı Sarayı civarında Değirmenkapı denilen bölgede surdışında bulunan, üç koğuştan oluşan Hastalar Odası/Bostancılar Hastanesi okula dönüştürüldü ve yeni cerrahlık okulu 1832'de *Cerrahhane-i Mâmûre* ismiyle burada eğitime başladı.

8- 1580 yılının Ekim ayı başlarında Hekimbaşı Molla Kasım ve Hekimbaşı İsa Çelebi'ye iç hazineden ödünç verilen tıp kitaplarının listesi (TSMA, D. 8228)

9- Hekimbaşı Nuh Efendi'nin mezartaşı

1833'te, Tıbhane-i Âmire'deki cerrahi sınıfı da yeni okula katıldı. Bir Fransız cerrah Cerrahhane'ye müdür ve muallim olarak atandı. O dönemde Avrupa'da olduğu gibi cerrahi eğitimi tıp eğitiminden ayrı yürütülmekteydi.

Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne

1837'de Tulumbacıbaşı Konağı satılınca Tıphane Sarayburnu'ndaki Otlukçu Kışlası'na taşındı. Binanın dar gelmesi üzerine Hekimbaşı'nın takriri (1837) ile Tıbhane-i Âmire'nin yeni bir binaya ihtiyacı olduğu padişaha bildirildi. Günümüzdeki Galatasaray Lisesi'nin yerinde bulunan Enderun Ağaları Mektebi binasının, istenen birçok bölüme sahip olması sebebiyle, tamir ve tadil edilerek kullanılmasına karar verildi. 1838'de inşaat tamamlanınca yeni binaya taşınan Tıbhane-i Âmire ile Cerrahhane-i Mâmûre birleştirildi ve eğitim-öğretim yeniden düzenlendi. Bu tarihten itibaren okul "Mekteb-i Tıbb-ı Cedîd" veya "Mekteb-i Cedîd-i Âmire", "Mekteb-i Cedîd-i Ulûm-i Tıbbiye" diye anılmaya başlandı. 14 Mayıs 1839'da II. Mahmud'un mektebi ziyareti üzerine sultanın "Adlî" mahlasına bağlı olarak okul *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne der Asitane-i Aliyye* olarak tanınmaya başlandı. Avrupalılar ise, bulunduğu yer dolayısıyla Tıbbiye'ye "Galatasaray Tıp Okulu" (Ecole de Medecine de Galata-Serai) dediler. Öğrencilerin eve gidip gelmeleri eğitimi zorlaştırdığından yatılı olan okulun 300 öğrencilik yatakhanesi ve yemekhanesi vardı. Sadece Müslüman çocukların kabul edildiği okula 1841 yılından itibaren öğrenci sayısının üçte biri kadar her cemaatin nüfusu oranında reaya çocuğu alınmaya başlandı. Okula kaydolan öğrencileri mensubu olduğu cemaat seçerek gönderirdi. İlk Musevî öğrenciler 1846-1847 yılında okula kaydoldu.

Okulun öğretim dili Fransızcaydı. Viyana'dan çağrılan Karl Ambros Bernard, 1839 sonbaharında Tıbbiye'de ders nazırı, 1840 yılında "birinci muallim" olarak görevlendirildi ve 1844'te vefatına kadar görevine devam etti. Ders programı Viyana'daki *Josephinum Askerî Tıp-Cerrahi Akademisi*'ninkine benzer şekilde yeniden düzenledi; tıp ve cerrahlık öğrencilerinin üç sene ortak okumasına karar verildi. 1842-1843 öğretim yılında yapılan değişiklikle tıp sınıflarına talebe hazırlayacak olan *idadî* sınıfları (Classes elementaires et préparatoires)

ilave edildi. Yedi yıl olan tıp öğretimi 1845-1846 öğretim yılında on yıla çıkarıldı. Tıbbiye'de hekim dışında diğer sağlık mensupları da yetiştirilmekteydi. Tıbbiye bünyesinde öncelikle açılan iki yıl süreli Eczacılık Sınıfı; cerrah yardımcısı yetiştiren üç yıllık Cerrahlık Sınıfı; İstanbul'daki ebelere uygulamalı eğitim veren Ebe Sınıfı ve sonra 1846'da açılan Sağlık Memurları Sınıfı yardımcı sağlık görevlilerine olan büyük ihtiyacı karşılamaya yönelikti.

Mekteb-i Tıbbiye, tıp eğitiminde ve klinik uygulamalarda yeniliklere kapı açtı. 1841 yılında, İstanbul'da Kasımpaşa ile Tepebaşı arasındaki Çürüklük Mezarlığı'na getirilen pranga suçlularının cesetleri üstünde Mekteb-i Tıbbiye öğrencilerinin anatomi dersi görmesine izin çıktı. Beş yıl sonra esir pazarında ölen kadın ve erkek kölelerin cesetleri de okula verildi. Dünyadaki tıbbi gelişmeler ve yenilikler ülkeye hemen aktarıldı. Mesela, 1847'de anestezide kullanılan kloroform aynı yıl Tıbbiye'de deneylerde ve ameliyatlarda kullanıldı.

Galatasaray Tıbbiyesi'nde hasta başında uygulamalı klinik eğitime önem verildi. Tıbbiye hocaları öğrencileriyle birlikte İstanbul halkına sağlık hizmeti götürdü. 1841 tarihinde *muayenehane-i umumi* ismiyle hizmete giren poliklinikte öğrenciler de hazır bulunarak hocalarına asistanlık yaptı. Müslim-gayrimüslim ve kadın-erkek ücretsiz muayene edilen hastaların ilaçları okulun bünyesindeki eczaneden verilirdi. Mektep civarında kiralanan evlerden sonra merkezî semtlerde açılan ve "nöbet mahalleri" adı verilen eczanelerde çoğu fakir olan hastalar muayene ve tedavi edildi. *Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne* muayenehaneleri eğitim hastanelerinin öncüsü oldu. İstanbul'da Beyazıt, Eyüp, Üsküdar, Salıpazarı, Topkapı vb. çeşitli semtlerde seçilen ve *ispençiyar odası* adı verilen eczanelerde gece-gündüz İstanbul halkına hizmet verildi. Tıbbiye'nin hocaları ayrıca Davutpaşa, Kuleli, Maltepe, Haydarpaşa, Gülhane vd. askerî hastanelerde hastaları tedavi ve takip ettiler. Galatasaray Tıbbiyesi mezunları bilgilerini pekiştirmek ve hastane hizmetleri hakkında gereken bilgilere sahip olmak için bir yıl süreyle İstanbul'daki askerî hastanelerden birinde başhekim emrinde çalışmak zorundaydı.

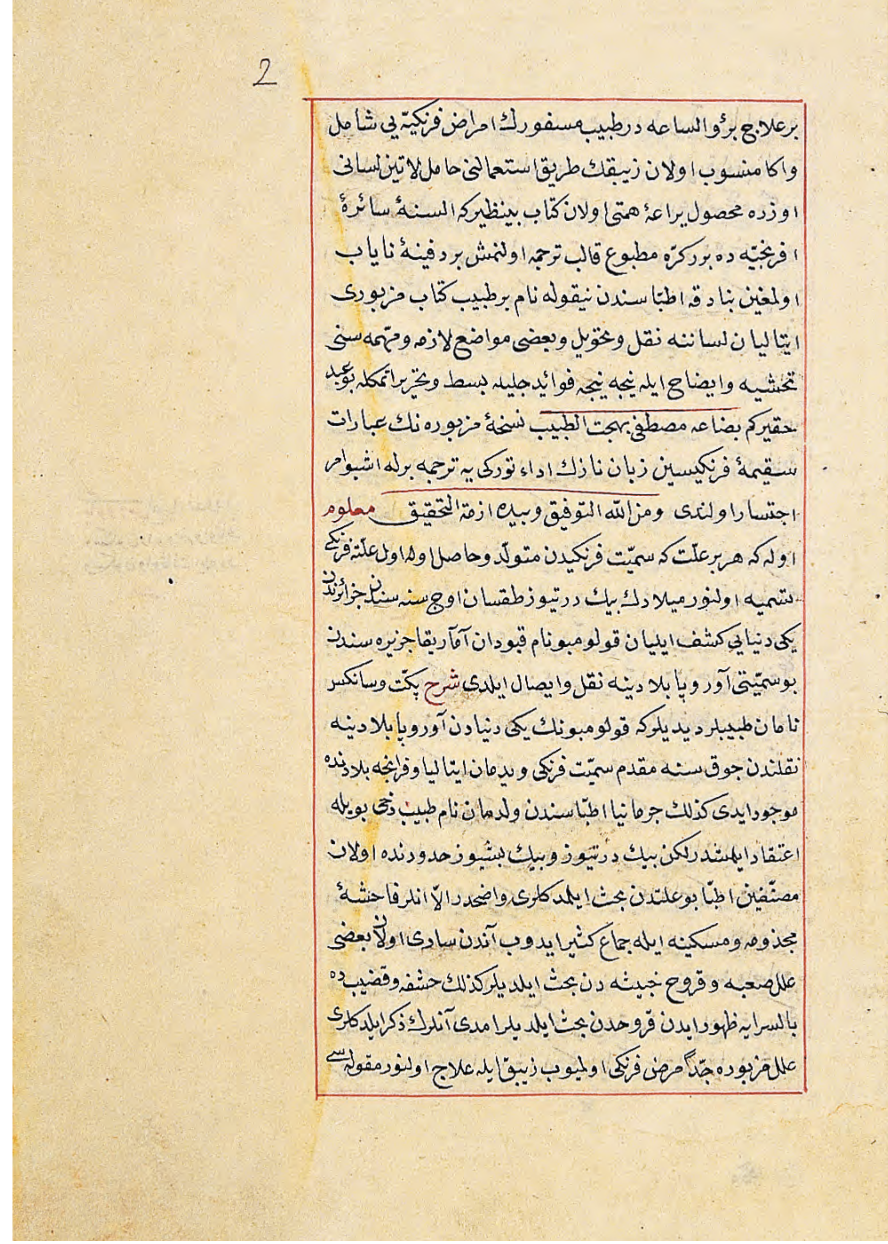
Tıbbiye, Osmanlı Devleti'ndeki modernleşmeyi yansıtan en önemli kurumdu. Padişah, devlet erkânı, yabancı bilim adamları ve devlet temsilcileri okulu ziyaret eder ve halka açık olan mezuniyet törenine katılırlardı. Padişah ve misafirler de tez savunmasını tamamlayan hekim adayına soru sorabilirdi. Tıbbiye mezunları Avrupa tıp okullarının mezunlarıyla aynı seviyedeydi. Sultan Abdülmecid'in arzusu üzerine 1848'de dört Tıbbiye mezunu Viyana Tıp Fakültesi'nde izleyenler önünde girdikleri açık sınavı üstün bir başarıyla geçtiler. Yeni mezunların Viyana'daki başarısı Avrupalıların nezdinde Osmanlıların yaptığı reformların bir göstergesi olarak algılandı. Tıbbiye'nin, Avrupa'daki tıp fakültelerine denk kabul edilmesiyle 1848'den itibaren yabancı ülkelerden tıp diploması alarak ülkemizde çalışmak isteyenler kolokyum sınavına tâbi tutularak başarılı olanların diplomaları onaylandı.

Avrupa'da Osmanlı'nın Batılılaşmasını simgeleyen Galatasarayı'ndaki *Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne* 11 Ekim 1848'de Beyoğlu'nda çıkan yangında tamamen yandı. Tabiat tarihi, zooloji, anatomi ve bandaj müzeleriyle eczane, kütüphane ve botanik bahçesi de bu yangında yok oldu. Tıbbiye, cerrahi ve eczacı sınıflarıyla Mühendishane-i Berrî-i Hümayun olarak kullanılan Halıcıoğlu'ndaki Humbarahane Kışlası'na taşındı ve okul Humbarahane Tıbbiyesi diye tanınmaya başlandı. 1849'da Tıbbiye hocalarının ve öğrencilerinin katkısıyla ilk tıp dergisi *Vekâyi-i Tıbbiye* ve Fransızca olarak da *Gazette Medicale de Constantinople* okul matbaasında yayınlandı. Yerli ve yabancı ilmî tıp yazılarının yanı sıra, dergide halk için de sağlık bilgileri verildi. Mekteb-i Tıbbiye'nin ilk yönetmeliği 1857'de *Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin İdare-i Dâhiliyesine Dair Kanunnâme* adı altında yürürlüğe kondu. Bu yönetmelikle *Meclis-i Tıbbiye* ders programlarını ve sınavları düzenlemek ve denetlemekle sorumlu tutuldu. 1861 tarihli *Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamnâme* ile ecnebilerin Osmanlı ülkesinde tababet veya ebelik icra edebilmesi için diplomalarını Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'ye kaydettirmeleri ve imtihan edilmeleri şartı getirildi.

1865'te Humbarahane Kışlası kolera salgını nedeniyle hastaneye çevrilince Tıbbiye'nin idadî kısmı Topkapı Sarayı'ndaki Kırmızı Kışla'ya, tıp mektebi de Hasköy'de Gergeroğlu Konağı'na yerleştirildi. Salgın sona erince okul 1866'da Sirkeci Demirkapı'daki Taşkışla'ya nakledildi. Bâb-ı Hümayun Kışlası karşısındaki Büyük Ayasofya Vakfı muayenehane yapıldı ve dönüşümlü olarak erkek ve kadın hastalara hizmet verildi. *Umûr-ı Sıhhiye-i Askeriye Nizamnâmesi* (1869) hükmüne uygun olarak mezunlar askerî hastanelere yüzbaşı rütbesiyle subay olarak tayin edilmeye başlandı. Daha iyi eğitim verilmesi amacıyla ve nizamname doğrultusunda Haydarpaşa Asker Hastanesi 1870'te *Haydarpaşa Tatbikat-ı Tıbbiye-i Askeriye Mektebi* olarak eğitim hastanesine dönüştürüldü. Aynı yıllarda (1869'dan itibaren) hoca yetiştirme amacıyla, Müslim ve gayrimüslim yeni mezunlar Avrupa'ya, çoğunlukla Paris'e ve Viyana'ya tıpta ihtisas için

10- İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-tıb* isimli eserini Osmanlılar döneminde ilk defa Türkçeye tercüme eden "Mütercim-i Kânûn, Tokadî Hoca Mustafa Efendi"nin mezar taşı

2

برعلاج برؤ الساعه در طبیب مسفورك امراض فرنكیه یی شامل
واكا منسوب اولان زیبقك طریق استعمالنی حامل لاتین لسانی
اوزده محصول یراعهٔ همتی اولان كتاب بینظیركم السنهٔ سائرهٔ
افرنجیه ده بور كره مطبوع قالب ترجمه اولنمش بر دفینهٔ نایاب
اولمغین بنادقه اطباسندن نیقوله نام بر طبیب كتاب مزبوری
ایتالیان لساننه نقل وتحویل وبعضی مواضع لازمه وتتمه سنی
تحشیه وایضاح ایله نیجه نیجه فوائد جلیله بسط وتحریر اتمكله بو عبد
حقیركم بضاعه مصطفی بهجت الطبیب نسخهٔ مزبوره نك عبارات
سقیمهٔ فرنكیسین زبان نازك اداء توركی یه ترجمه برله اشبو
اجتسارا اولندی ومن الله التوفیق وبیده ازمة التحقیق معلوم
اوله كه هر بر علت كه سمیت فرنكیدن متولد وحاصل ولا اول علته فرنكی
تسمیه اولنور میلادك بیك درتیوز طقسان اوچ سنه سنده جزائرندن
یكی دنیایی كشف ایلیان قولومبو نام قبودان آمریقا جزیره سندن
بو سمیتی آوروپا بلادینه نقل وایصال ایلدی شرح بكت وسانكسر
نامان طبیبلر دیدیلركه قولومبونك یكی دنیادن آوروپا بلادینه
نقلندن چوق سنه مقدم سمیت فرنكی ویدمان ایتالیا وفرانجه بلادنده
موجود ایدی كذلك جرمانیا اطباسندن ولدمان نام طبیب دخی بویله
اعتقاد ایلمشدرلكن بیك درتیوز وبیك بشیوز حدودنده اولان
مصنفین اطبا بو علتدن بحث ایلمدكلری واضحدر الا اندر فاحشهٔ
مجذومه ومسكینه ایله جماع كثیر ایدوب آندن ساری اولان بعضی
علل صعبه وقروح خبیثه دن بحث ایلدیلر كذلك حشفه وقضیبده
بالسرایه ظهور ایدن قروحدن بحث ایلدیلر امدی آنلرك ذكر ایلدكلری
علل مزبوره جدا مرض فرنكی اولیوب زیبق ایله علاج اولنور مقوله سی

11- Mustafa Behcet'in *Risâle-i Firengi* adlı eseri (Millet Ktp., Ali Emîrî, Tıp nr. 221, vr. 1b-2a)

gönderildi. Yine 1869 tarihinde *İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye Nizamnâmesi* doğrultusunda kurulan *Nezaret-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye* idaresi Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Nezareti'ne bağlandı. Nazır, Tıbbiye-i Şâhâne'ye ait konularda Seraskerliğe, sivil konularda Dâhiliye Nezareti'ne ve valiliğe başvururdu.

Demirkapı Kışlası mekân ve mevki olarak Tıbbiye-i Şâhâne'nin genişlemesine ve dolayısıyla gelişmesine müsait değildi. 1873 yılında Mekteb-i Sultanî'nin kullanımında olan Beyoğlu'ndaki Galatasarayı binasına yerleşen Tıbbiye üç yıl sonra Demirkapı'ya geri döndü ve idadî kısmı da Kuleli'ye gönderildi. Bu tarihlerde okulun adı diplomalarda "Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne/ Ecole Impériale de Médecine-Faculté de Medecine de Constantinople" olarak yazılırdı.

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şâhâne

Kırım Savaşı'nda (1853-1856) orduda yabancı hekimlerin çalıştırılmasına mecbur kalındığında hekim sayısının ihtiyacı karşılamadığı görülmüş ve Türkçe tıp öğretimi ile daha çok sayıda hekim yetiştirilebileceği de anlaşılmıştı. 1857'de Tıbbiye'nin yetenekli öğrencileri arasından seçilerek açılan ve "mümtaz sınıf" adı verilen özel sınıfta Türkçe, Arapça ve Farsça dil bilgileri geliştirilmeye başlandı. 1866'da Mülkî Tıbbiye'yi kurma gerekçesinin dile getirildiği irade tezkiresi ile Meclis-i

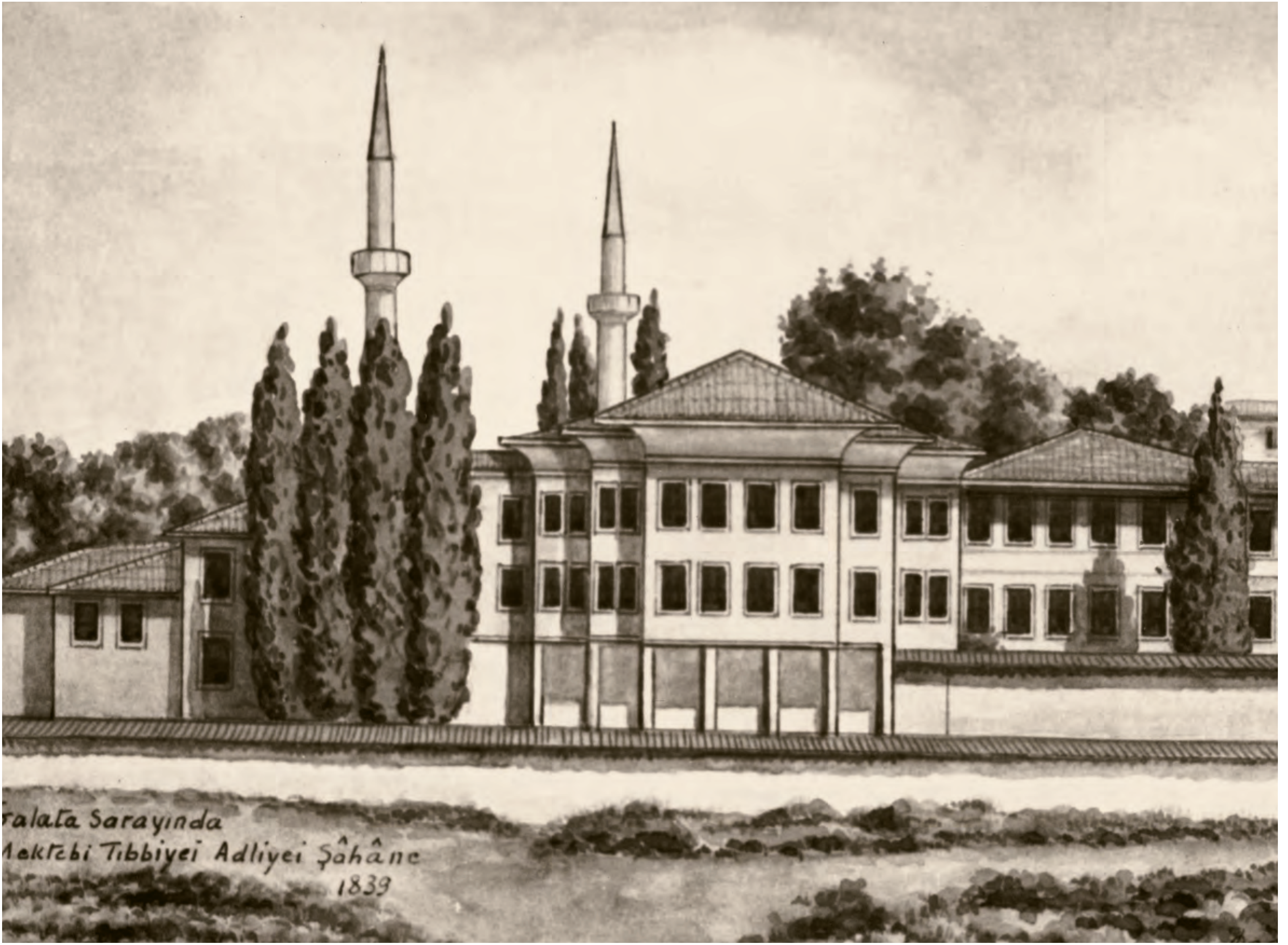
Vâlâ mazbatasında, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin askerî hekim yetiştirmesi sebebiyle, sivil halk için zorunlu olarak ecnebi hekimlerden istifade edildiği; ne var ki bunların yetenek ve maharetleri genellikle halkın sıhhatini koruyacak derecede bulunmadığı belirtilerek, Avrupa'dan gelen hekimlerin yetersizliği bir kere daha vurgulandı. Nitekim 1866'da Mülkî Tıbbiye'nin kuruluş gerekçesi anlatılırken, "sanat dalında yetiştirilen talebenin azlığı" açıkça ortaya konmaktadır. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne orduya hekim yetiştiriyordu. İhtiyaç hâlinde bazen ecnebi doktorlar da askerî idarede görevlendiriliyordu. Taşrada ise doktor sayısı çok azdı ve sivil halka hizmet eden ecnebiler yeterince usta değildi. Bu sebeple Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de taşralar için "belediye hekimlerinin" yetiştirilmesi amaçlanmıştı.

Hocalarının çoğu yabancı olan Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne'de Türkçe eğitime geçmek güç olduğundan, 1866'da bu mektebin içinde, "Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şâhâne" (Ecole Impériale Civile de Médecine), yani sivil bir tıp mektebi açıldı ve 1867'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne içinde ayrı bir sınıf olarak Türkçe tıp eğitimine başlandı. Bu okulun ilk müdürü "mümtaz sınıf" öğrencilerinden Kırımlı Aziz Bey'di. Askerî Tıbbiye nazırının amirliğindeki bir müdürle idare edilen Mülki Tıbbiye, ilmî bakımdan da Askerî Tıbbiye'nin gözetimindeydi ve iki okulun hocaları genellikle aynı kişilerdi. Klinik dersler Gureba Hastanesi'nde görülürdü. Mülki Tıbbiye'ye rağbeti artırma amacıyla taşra vilayetlerinden gelen öğrenciler askerlik hizmetinden ve doktora sınavlarından muaf tutuldu; ancak mezunlar beş yıl memleket tabipliği yapmak zorundaydı. Türkçe eğitimin başarılı olması üzerine, orduya hekim yetiştiren Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de de 1870 yılında ilk sınıftan başlayarak tedrisatın Türkçeleşmesine başlandı. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Batı tıbbından çeviriler çok kere isabetle seçilen kitaplardan yapıldı; böylece dönemin önemli gelişmeleri Osmanlı tıbbına kazandırılırdı.

Rağbet artınca, beş yıl olan okula 1870'te bir yıl ilave edildi, doktora sınavları zorunluluğu getirildi, idadî/lise sınıfı eklenerek okul yedi yıla çıkarıldı. Öğrenci sayısı artınca Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ve klinikleri Ahırkapı'ya, eskiden hastane olarak kullanılan binanın bahçesine inşa edilen yeni binaya taşındı (1874). Mülki Tıbbiye 1879 yılında idari bakımdan Maarif Nezareti'ne bağlandı, ancak ders programı Tıbbiye-i Şâhâne Nezareti'ne bağlı kaldı. 1880 yılında Mülki Tıbbiye de *Vakâyi-i Tıbbiye* adında bir dergi yayınladı. Okul kliniği yetmediğinden, 1881'de Bezmiâlem Gureba Hastanesi'nde bir yıl staj yapılmaya başlandı. Hayvan hastalıklarının millî servete büyük zararı olduğundan, Pastör usulü aşıyı ve baytarlığı öğretmek üzere 1888 yılında Tıbbiye-i Mülkiye'de bir Baytar Sınıfı açıldı.

Mülki Tıbbiye'nin öğrenci sayısı daha da yükselerek beş yüze çıkınca Ahırkapı'daki mekânı da yetersiz hâle geldi. II. Abdülhamid döneminde (1892), Kadırga Meydanı'nda bulunan Menemenli Mustafa Paşa Konağı satın alındı ve klinikler için konağın bahçesine pavyonlar yaptırıldı. Mülki Tıbbiye 1893 yılından Haydarpaşa'ya gidene kadar bu binada faaliyette bulundu.

Mezunlar taşrada çeşitli vilayetlerin memleket tabipliklerine atanıyordu. Zamanla İstanbullu mezunlar, zorunlu memleket tabipliğinin taşralılar için olduğunu

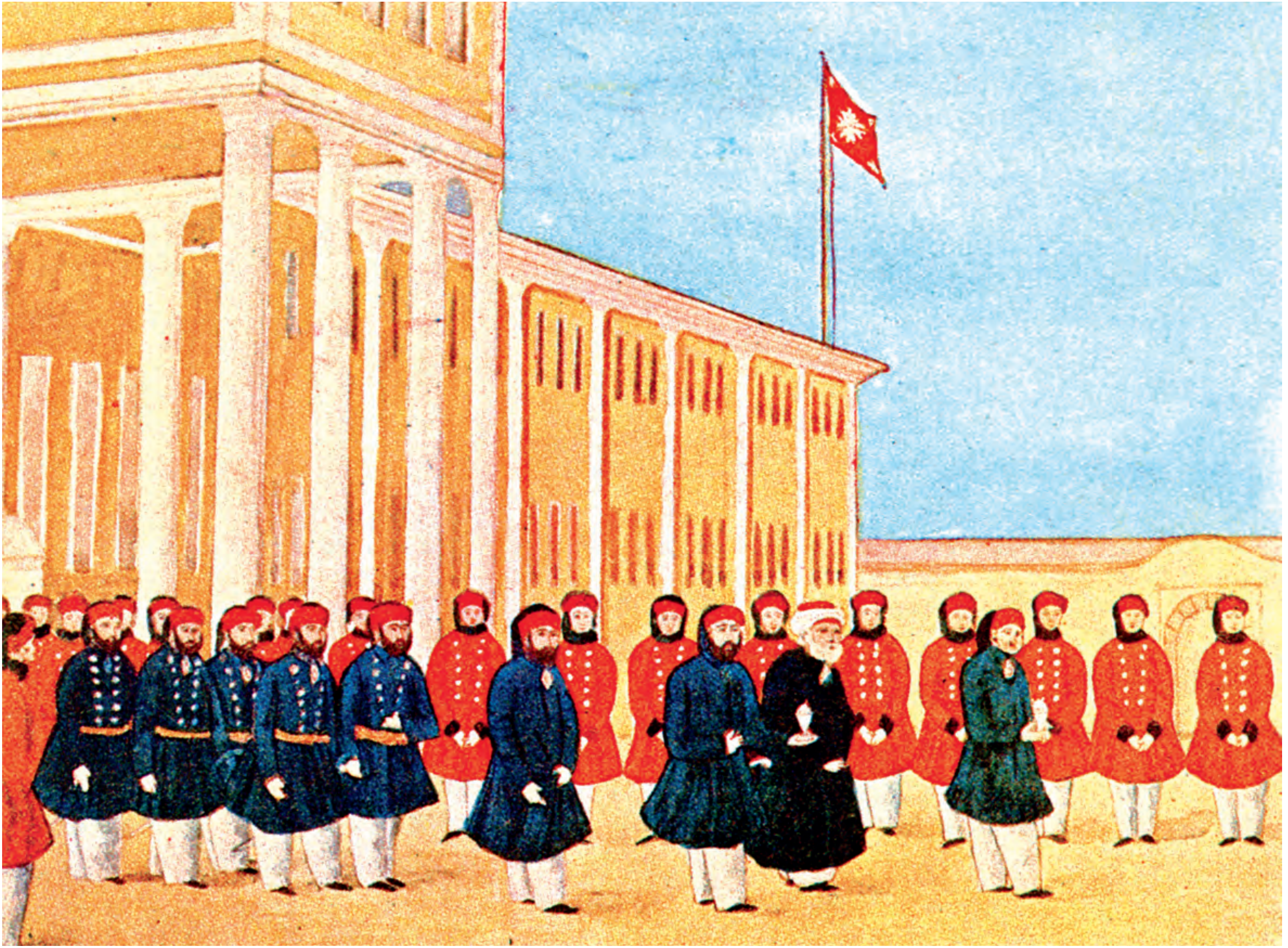

12- Süheyl Ünver'in çizimiyle Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne

ileri sürerek, taşraya memleket tabipliğine gitmemeye başladılar. Bu sebeple okula kabul edilen İstanbullu öğrencilerden, mezuniyet sonrasında gönderilecekleri taşra memleket tabipliğini kabul edeceklerine dair senet alınmasına, senede uymayanların diplomalarının iadesine irade çıktı (1893). Zamanla reaya çocukları çoğalıp Müslüman öğrenciler azınlıkta kaldığından 1897'den itibaren müfredata fıkıh ve akaid dersleri eklendi. 1900'de çıkarılan öğrenci talimatı ile Fransızca yazılı sınavında başarısız olanlara Fransızca dersi konuldu.

Haydarpaşa Tatbikat-ı Tıbbiye-i Askeriye Mektebi/ Haydarpaşa Hastanesi Ameliyat Mektebi

1869 yılında yürürlüğe giren *Umur-u Sıhhiye-i Askeriye Nizamnâmesi* doğrultusunda Mekteb-i Tıbbiye mezunlarına uygulama yaptırma amacıyla Haydarpaşa Asker Hastanesi 1870 yılında *Haydarpaşa Tatbikat-ı Tıbbiye-i Askeriye Mektebi* ismiyle eğitim hastanesine dönüştürüldü. Aynı nizamname ile o tarihe kadar Mekteb-i Tıbbiye öğrencilerine mezuniyet derecelerine göre verilen itibari rütbeler askerî rütbelere çevrildi. Böylece, orduya hekim yetiştiren, ancak sivil bir okul olan Tıbbiye askerî bir okula dönüştü. Mezun olan tabip ve cerrahlar yüzbaşı, eczacılar mülazım-ı evvel rütbesiyle Haydarpaşa Askerî Hastanesi'ne gönderilir, burada iki yıl uygulamalı eğitimden sonra imtihanı geçerek yeterlik belgesi alanlar tabur ve hastanelere tayin edilirdi. Klinik stajlar dört şubeye ayrılmıştı: dâhiliye, cerrahi, göz, cildiye. 1872'de stajlarını bitirip diplomalarını alanlardan seçilen hekimler yüksek ihtisas için Viyana'ya ve Paris'e gönderildi. II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti'nin Almanya ile ilişkileri güçlendi ve 1889 yılından itibaren mezunlar ihtisas için Berlin'e gönderilmeye başlandı. Gülhane Seririyat Hastanesi ve Tatbikat Mektebi açıldıktan sonra 1898'de Haydarpaşa Hastanesi'nde staj uygulaması sona erdi.

13- II. Mahmud, Mekteb-i Tıbbiye'de (Süheyl Ünver)

Haydarpaşa Hastanesi Cerrah Dershanesi

1870 yılında öğretim dili Türkçeleşmeden önce Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de Fransızca tıp eğitiminde başarısız olanlar eczacı ve cerrah sınıflarına geçerdi. Türkçe tıp öğretiminden sonra eczacı ve cerrah sınıflarına kayıtlar azaldı ve cerrah açığı doğdu. Ordunun ise cerraha ihtiyacı vardı. 1873 tarihinde *Cerrah Dershanesi* ismiyle bir okul açıldı. Okulun nizamnamesine göre maaşlı olan öğrenciler üç sene (daha sonra dört sene) Haydarpaşa Hastanesi'nde eğitim görecek, diğer hastanelerde hizmet edip nöbet tutacak ve haftada bir eve gidebilecekti. Askerî sınıfa dâhil olmayan bu cerrahların mezuniyetten sonra tayin olundukları memurluklara itiraz hakkı yoktu.

Kasımpaşa Bahriye/Deniz Hastanesi'nde Tıpta İhtisas Eğitimi, Eczacı ve Tımarcı Sıbyan Mektebi

Kasımpaşa'da Sakızağacı semtinde bulunan Bahriye Merkez Hastanesi'nde 1882 yılından itibaren ihtisas şubeleri açıldı. Klinik hizmetler cerrahi, göz, deri ve frengi hastalıkları ile emraz-ı mütenevvia olarak ayrıldı ve bir bakteriyoloji laboratuvarı kuruldu. Donanmada hizmet etmek isteyen Mekteb-i Tıbbiye mezunu asker hekimler 1885 yılından itibaren bir imtihanı geçerek hastane stajlarını iki yıl süreyle Bahriye Hastanesi'nde yaptılar ve bu stajdan sonra bahriye teşkilatına alındılar. Donanmanın ihtiyacını karşılamak amacıyla 1897'de Bahriye Hastanesi'nde *Eczacı ve Tımarcı Sıbyan Mektebi* açılarak eczacı ve cerrah muavini yetiştirildi. Savaşta sağlık personeline duyulan ihtiyacı karşılamak için 1917'de bir sıhhiye kursu açıldı. Hastanenin doktorları 1955 yılından itibaren denizaltı ve dalgıç tıbbı eğitimi almak

için Amerika'ya gönderildi. 1957'de hastane bünyesinde *Deniz Sıhhiye Astsubay Okulu* ve Yardımcı Hemşire Kursları açıldı. Burası, günümüzde Kasımpaşa Asker Hastanesi olarak hizmet verilmektedir.

Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyat Hastanesi

II. Abdülhamid, tıp eğitiminin en üst düzeye çıkartılmasını arzu ediyordu. Tıbbiye'yi ıslah için Almanya'dan davet edilen Dr. Robert Rieder 1898 yılında "Tıp Okulları Müfettişi ve Cerrahi (Hariciye) ve Dâhiliye Kliniği Profesörü" (*Mekâtib-i Tıbbiye-i Şâhâne Müfettişi ve Seririyat-ı Hariciye ve Dâhiliye Muallimi*) olarak tayin edildi. Tıbbiye'yi inceleyen Dr. Rieder, yeni bir eğitim hastanesinin kurulmasını öngörünce, bugün Gülhane Parkı içinde bulunan Gülhane Askerî Rüşdiye Mektebi binası tamir ve tadil ettirilerek 150 yataklı bir hastaneye dönüştürüldü. 30 Aralık 1898 tarihinde *Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyat Hastanesi* açıldıktan sonra Mekteb-i Tıbbiye'nin 1898 mezunları tecrübe ve becerilerini geliştirmek üzere stajlarını burada yaptılar. 1899 yılında Tıbbiye'nin eğitim hastanesi olan *Gülhane Seririyat Mektebi*'ne nazır olarak da atanan Dr. Rieder, cerrahi ameliyatlarda başarılı olabilmek için Almanya'daki tıp mekteplerinde olduğu gibi Gülhane Seririyat Hastanesi'ne kadavra temininin ve otopsi uygulamasının şart olduğunu; tabiplerin hastaları ameliyatta meleke ve maharet kazanarak başarılı olmalarını sağlamak için Gureba Hastanesi'yle Umumi Hapishane'de kimsesiz olarak vefat edip cenazesi aranılmayanların kadavralarının gönderilmesi ve öğrencilerin kadavra üstünde ameliyatla eğitilmesi gerektiğini ileri sürdü. Tanıların doğrulanması için ölen hastalara otopsi yapma zorunluluğu vardı. Gülhane'de eğitim, hasta başında uygulamaya dayalıydı. Erlere hastabakıcılık dersleri verilmekle birlikte, 1932 yılına kadar Almanya'dan getirtilen rahibe hemşireler hastanede görev yaptı.

Gülhane'nin ilk mezunlarından en başarılı olanlar ihtisas için Almanya'ya gönderildi. 1894'te Almanya'ya gönderilen Süleyman Numan, Ziya Nuri, Asaf Derviş, Kerim Sebati, Eşref Ruşen beyler memlekete döndüklerinde Gülhane Hastanesi'nde muallim olarak görevlendirildiler. İleriki yıllarda da stajlarını tamamlayan bazı öğrenciler meslek bilgi ve görgülerini artırmak amacıyla Almanya'ya ihtisasa gönderildi.

II. Meşrutiyet'in yenilik ortamından yararlanan dönemin Gülhane Müdürü Dr. Julius Wieting (Paşa) Harbiye Nezareti'ne başvurarak *Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyat Hastanesi*'ni ayrı bir tıp okuluna dönüştürdü. Balkan ve I. Dünya savaşları sırasında askerî

14- Haydarpaşa Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'si (İBB, Atatürk Kitaplığı)

hastane olarak hizmet veren okul bu dönemde *Gülhane Tababet-i Askeriye ve Tatbikat Mektebi* olarak anıldı. 1912 yılında henüz tifüsün etkeninin üretilmediği bir dönemde Reşad Rıza (Kor, d. 1877/ö. 1941) bit tifüsüne karşı ilk aşıyı hazırladı. I. Dünya Savaşı'nda hocaların önemli bir kısmı ve asistanlar cepheye gönderildi. 1918'de Fransızlar Gülhane'deki binayı işgal edince Gümüşsuyu Asker Hastanesi'nde faaliyete devam edildi. 1923 yılında Gülhane'ye geri dönüldü. 1941 yılında binanın yetersiz kalması sebebiyle Ankara'ya Cebeci Mevki Hastanesi'ne taşınan okula 1947'de *Gülhane Askerî Tıp Akademisi* (GATA) adı verildi. 1980 yılında *Gülhane Askerî Tıp Fakültesi ve Gülhane Eğitim Hastanesi* olarak ikiye ayrıldı. GATA'ya bağlı ikinci eğitim hastanesi 1985 yılında İstanbul'da *Gülhane Askerî Tıp Akademisi Haydarpaşa Eğitim Hastanesi* olarak Haydarpaşa Asker Hastanesi binasında faaliyete başladı.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin Haydarpaşa'ya Taşınması

Eğitim amacıyla Avrupa'ya gönderilen Askerî Tıbbiye öğrencileri siyasi görüşler edinmekte ve memlekete döndüklerinde siyasi faaliyetlerde bulunarak Sultan II.

Abdülhamid'e muhalefet etmekteydiler. Zamanla Osmanlı Devleti'nin yönetiminde söz sahibi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucuları da Tıbbiye öğrencileriydi. Sultan II. Abdülhamid tahta çıktıktan kısa bir süre sonra *Kanun-i Esasi*'yi askıya alıp, Meclis-i Mebusan'ı da kapatınca Askerî Tıbbiye mektebindeki muhalefet daha da şiddetlendi. Bu gidişe son vermek isteyen Sultan II. Abdülhamid, Bâb-ı Seraskerî'ye bağlı bir nezaret olan Mekteb-i Tıbbiye'yi, 1892 yılında tüm askerî okulları tek yönetim altında birleştiren *Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezareti*'ne bağladı ve nazırlığına da Tophane Müşiri Zeki Paşa'yı getirdi. Tıbbiye öğrencilerinin sebep olduğu huzursuzluğun yanı sıra, *Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne*'nin Demirkapı'daki binalarının ve arazisinin yetersiz olması sebebiyle okulun, o tarihte henüz iskân edilmemiş olan Haydarpaşa'ya taşınması gündeme geldi. 1895 yılında, Sultan II. Abdülhamid'in iradesiyle Haydarpaşa'da Askerî Tıbbiye için Haydarpaşa Asker Hastanesi yanındaki geniş araziye yeni bir binanın yapılması kararlaştırıldı. Yeni Tıbbiye binasının planı mimar Alexandre Vallaury ve Raimonde D'Aranco ile mühendis subaylardan oluşan bir kurul tarafından tasarlanıp çizildi. 14 Şubat 1898 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye'nin ikmali ve tedrisatın ıslahı için Almanya'dan getirtilen Prof. Dr. Robert Rieder aynı yıl Mekteb-i Tıbbiye'ye müfettiş ve muallim olarak tayin edildi. İnşasına 1895'te başlanan bina 1900'da tamamlanmakla birlikte, donanım tamamlanamadığından yeni Mekteb-i Tıbbiye binasının açılışı ve eğitime başlanması 1903'te gerçekleşti. İleriki tarihlerde eksiklikler giderildi.

Haydarpaşa Tıbbiyesi, geniş mekânları (dershaneler, amfiler, laboratuvarlar, yatakhaneler, yemekhane, hizmet binaları -mutfak, kiler, çamaşırhane-, hamam), modern klinikleri (Seririyat Hastanesi), en yeni tıbbi araç-gereçleri, zengin kütüphanesi ve yetkin eğitim-öğretim kadrosuyla Avrupa'da önde gelen tıp okullarının seviyesindeydi.

Tıbbiye ve kliniklerinin inşası çevrenin imarını da gündeme getirmiş; mektep binası ile klinikler arasından geçen ve Tıbbiye Caddesi olarak bilinen büyük yol iki binanın zeminine göre düzenlenmiş; fakir hastalar göz önünde bulundurularak, Haydarpaşa İskelesi, Üsküdar, Karacaahmet ve Selimiye taraflarındaki yolların geliş gidişleri onarılmıştı.

Sultan II. Abdülhamid'in Haydarpaşa'da yaptırmış olduğu tıp okulu *Mekteb-i Tıbbiye* binası bugün de Üsküdar'ın manzarasına zarif bir ihtişam katar. Günümüzde Tıbbiye binası Marmara Üniversitesi tarafından okulun eğitim hastanesi olan klinik binaları ise Numune Hastanesince kullanılmaktadır.

Darülfünun-ı Osmanî Tıp Fakültesi

24 Temmuz 1908'te II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'da iki tıp okuluna gerek olmadığı ve birleştirilmeleri gerektiği karma komisyonca ortaya konmuş, ancak yeni bir öğretim kadrosunun pek çok hocanın görevden alınması ile sonuçlanacağı anlaşılmıştı. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne-i Askeriye muallim ve muavinleri toplanarak okulun ıslahı ve eksikliklerinin giderilmesi için Harbiye Nezareti'ne başvurdu. *Darülfünun Nizamnâmesi*'yle 1900 yılında Darülfünun-ı Şâhâne'ye katılmış olmakla birlikte bağımsız yönetilmekte olan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye hocaları ise Maarif Nezareti'ne başvurdu. Maarif Nazırı iki sivil tıp okulunu -*Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye* ile 1903 yılında açılmış olan *Şam Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyesi*'ni- Maarif Nezareti'ne bağladı. 25 Ekim 1908 tarihinde *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye* yeni bir öğretim kurumu olarak *Darülfünun Tıp Fakültesi* ismiyle fiilen Darülfünun-ı Osmanî'nin bir şubesi oldu. Nihayet 1909'da Maliye nazırının Askerî Tıbbiye'nin tahsisatını Tıp Fakültesi'ne geçirmesiyle mali bakımdan ortadan kalkan Askerî Tıbbiye de Darülfünun Tıp Fakültesi'ne katılarak

Darülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi adı altında resmen birleştirildi. Askerî ve sivil tıp mekteplerinin hocalarından bir bölümü Tıp Fakültesi'nde görevlendirilirken birçok öğretim üyesi de açıkta kalmıştı. Bu dönemde Haydarpaşa'daki okul binası, laboratuvarlar ve kliniklerin eksiklikleri tamamlanarak Avrupa'daki benzerlerinin en üst seviyesinde donatıldı. Tıp Fakültesi'ne hem asker, hem de sivil öğrenciler kabul edildi ve derslere birlikte girdiler. Ancak, asker öğrenciler için Fransa'daki Lyon Askerî Tıp Okulu'ndakine benzer ayrı bir yönetmelik çıkarıldı ve fakültede ayrı bir *Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye* (Askerî Tıp Okulu) idaresi kuruldu. Yatılı olan askerî tıp öğrencileri Askerî Tıp Okulu idaresine bağlıydı. Askerî ve sivil tıp okulları Tıp Fakültesi olarak Darülfünun çatısı altında birleştikten sonra ikisinin eczacı sınıfları da birleştirildi ve Tıp Fakültesi'ne bağlı *Darülfünun-ı Osmanî Tıp Fakültesi Eczacı ve Dişçi ve Kâbile* (Ebelik) *Hastabakıcı Mektepleri* kurularak Haydarpaşa'ya taşınan Tıbbiye-i Mülkiye'nin boşalttığı Kadırga'daki binada öğretime başlandı. Tıp öğrencilerinin Hamidiye Etfal Hastanesi'nde çocuk hastalıkları eğitimi görmesi; mezunların ise klinik bilgilerini geliştirmesi için bir yıl süreyle ücretsiz çalışmak üzere İstanbul'daki Haseki Nisa, Etfal ve Vakıf Gureba hastanelerine gönderilmeleri yeni uygulamalardı (1909).

Tıp Fakültesi hocaları ve öğrencileri dönemin siyasi çalkantılarının ve savaşlarının içinde yer aldı. Dernek kurarak kendilerini örgütleme imkânı olmayan Askerî Tıbbiye öğrencilerinin girişimi sonucunda 3 Temmuz 1911'de *Türk Ocağı* kuruldu. Tıp Fakültesi mensupları, Trablusgarp, Balkan, I. Dünya ve İstiklal savaşlarında sağlık ve sosyal yardım hizmeti verdi. Bugün Kızılay olarak tanıdığımız *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti*'nin önde gelen yöneticileri olan fakülte hocaları savaş yaralılarının tedavisinin yanı sıra, göçmenlere ve fakirlere sosyal hizmet götürülmesinde öncü oldular. Cemiyette yönetici konumundaki Darülfünun hocaları cemiyetin yapılandırılması ve yönetilmesinin yanı sıra, cemiyetin devlet, saray, ordu, diğer sağlık ve sosyal yardım kurumları, yerli-yabancı basın ve yurt dışı kurumlarla ilişkilerinin yürütülmesinde öncülük etti; yurt dışı toplantılarda cemiyeti temsil ettiler. Tıp Fakültesi hocalarının Osmanlı aydını ile halkın bütünleşmesini Osmanlı'nın en eski sivil toplum örgütlenmesi olan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti vasıtasıyla sağlaması büyük önem taşır.

Darülfünun Doğum Kliniği (*Seririyat-ı Viladiye*) muallimi ve cemiyetin ikinci başkanı Besim Ömer Bey'in idaresindeki Doğumevi, Balkan Savaşı başlarında *Hilâl-i Ahmer Kadırga Hastanesi* olarak yüz yataklı bir hastaneye dönüştürüldü ve 23 Ekim 1912 tarihinde açıldı. Balkan Savaşı'nda İstanbul'a gelen yaralı sayısı çok fazla olduğundan Darülfünun-ı Osmanî tatil edildi ve 31 Ekim 1912'de Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Darülfünun binasını da hastaneye dönüştürdü (Darülfünun Hastanesi). Darülfünun hastaneye insan gücü naklederek de destek verdi. *Sirkeci Sevk-i Zuafa ve Mecruhîn Komisyonu*, Tıp Fakültesi ve Darülfünun hastanelerine savaş esirlerini ve gazileri sevk etti. *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti* bünyesinde görev alan Tıp Fakültesi'nin ileri gelen bir kısım hocalarıyla, öğrenci, hastabakıcı ve memurların bir kısmı İstanbul içinde, bir bölümü ise Anadolu'da ya da uzak vilayetlerde çeşitli *Hilâl-i Ahmer* sağlık heyetlerinde ve hastanelerinde hizmet verdi. I. Dünya Savaşı'nda Tıp Fakültesi muallim, asistan ve şeflerin çoğu, hastabakıcı ve memurların bir kısmı ve ileri sınıfların öğrencilerinin birçoğu asker birliklerine dağıtılarak ordunun sağlık hizmetine katıldı. 1914 yılı sonunda Tıp Fakültesi Hastanesi, *Tıp Fakültesi Askerî İhtiyat /Yedek Asker Hastanesi*'ne dönüştürüldü; *Mecruhîn/Yaralılar Hastanesi* olarak hizmet verildi.

15- Tıp Fakültesi'nin 1910 mezunları (*Şehbâl*)

Tıp Fakültesi öğrencilerinin (*Eczacı ve Dişçi Mektepleri* öğrencileri dâhil) birçoğunun seferberlik dolayısıyla başçavuş ve çavuş rütbesiyle orduya dâhil olması ve Harbiye Nezareti tarafından Askerî ve Hilâl-i Ahmer hastanelerinde görevlendirilmesiyle 1915 ders yılında Tıp Fakültesi'nde ders yapılamadı. Çok sayıda tıp öğrencisi savaşta çarpışmalarda ya da salgın hastalıklar nedeniyle şehit oldu.

I. Dünya Savaşı sırasında, 1913-1915 yıllarında Prof. Dr. Besim Ömer'in öncülüğünde Hilâl-i Ahmer Cemiyeti bünyesinde, Darülfünun konferans salonunda İstanbullu hanımlara hastabakıcılık kursları verildi. Tıp Fakültesi ile cemiyetin işbirliğiyle hanımların hemşire olarak eğitilmesinin kadınların meslek sahibi olarak toplum hayatına katılmasına büyük katkısı oldu. 1916 yılında savaş şartları altında *İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi Mecmuası* yayınlanmaya başlandı. Bugün, *İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası* olarak devam etmektedir.

Savaşın sonunda sağ kalan öğrenciler okula geri döndü. Askere alınan öğrencilere af getirilerek yeni sınav hakları verildi. İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u işgali üzerine Osmanlı Darülfünunu'nda çıkan olaylar sonucunda okul bir süre tatil edildi. Mütareke sırasında İngilizler, Darülfünun hocalarından Süleyman Numan ve Esat Işık Paşa'yı savaş suçlusu olarak Malta'ya sürdüler. Bazı kürsüler, dersler ve kadrolar kaldırılarak bir kısım müderris de görevden alındı. 1920 yılında, Fransız işgal ordusunun dört hekimi Tıp Fakültesi'ne müderris olarak atandı. 1919 ve 1920 yıllarında işgal kuvvetleri Askerî Tıbbiye'ye alınacak öğrenci sayısını 20'ye indirdi. İngilizler Tıp Fakültesi'nin Haydarpaşa'daki binasını işgal ettiler (3 Şubat 1919). Darülfünun Tıp Fakültesi hocaları ve öğrencileri çeşitli baskılarda bulunan yabancı işgal kuvvetlerine karşı Millî Mücadele'ye destek verdi. İstanbul'un işgal güçlerine ve baskılarına karşı gösteriler yapan Tıbbiyeliler, 14 Mart tarihini Tıp Bayramı olarak kutlamaya başladı.

Uzun tartışmalardan sonra, Darülfünun emini Besim Ömer Paşa'nın desteği ile 1922 yılında Tıp Fakültesi'ne kız öğrenciler alınmaya başlandı.

16- 1910'da Tıp Fakültesi'nin muallim, muavin ve asistan kadrosu: "İlk sırada sandalyede oturanlar, sağ taraftan, Asistan Doktor Fikret Tahir Bey, Doktor Mahmud Ata Bey, Doktor Adnan Bey, Doktor Hikmet Bey, Asistan Doktor Burhan Bey, Asistan Doktor Yahya Bey. Son tarafta yerde oturmuş olanlar sağdan itibaren Asistan Doktor Emin Bey, Asistan Doktor İpokrat? Bey. Arkada ayakta bulunanlar, sağdan Asistan Doktor İshak Efendi, Asistan Doktor Sabri Bey, Asistan Doktor Ruber Efendi, Asistan Doktor Ali Mazhar Bey, Asistan Doktor Fuad Bey, Asistan Doktor Tevfik Bey, Asistan Doktor Sufugli? Bey, Asistan Doktor Hazım Bey." (*Şehbâl*)

İstanbul Kız Koleji Tıp Bölümü

İstanbul (Amerikan) Kız Koleji bünyesinde kurulması kararlaştırılan tıp okulu Mütareke Dönemi'nde 1920 yılında, *Department of Medecine, Constantinople Woman's College* ismiyle açıldı. Okulun eğitim programı New York'taki Columbia University College of Physicians and Surgeons'un eğitimi esas alınarak planlandı. Tıp okulu için kolejin kampüsüne Bingham Hall adı verilen bina yapıldı. 19 Rus ve Bulgar öğrenciyle öğretime başlayan okula ertesi yıl Türk öğrenciler de kaydoldu. Ülkemizde ilk kız öğrenci kabul eden tıp okulu iken, 1922'de İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi'ne kız öğrenci alınmaya başlayınca bazı öğrenciler buraya geçti. 1924 yılında *Tevhid-i Tedrisat Kanunu* yürürlüğe girdikten sonra Kolej Mütevelli Heyeti tıp eğitimine son verdi. Günümüzde okul binası Amerikan Robert Lisesi'nin erkek yurdu olarak kullanılmaktadır.

CUMHURİYET DÖNEMİ

İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi

Cumhuriyet Hükûmeti'nin merkezi Ankara olunca Harbiye Nezareti ilga edildi ve binası 15 Ekim 1923 tarihinde Darülfünun'a tahsis olundu. Tıp Fakültesi'ne bağlı olan Eczacı ve Dişçi Mektepleri de 1926'da Kadırga'daki Menemenli Mustafa Paşa Konağı'ndan Beyazıt'a, eski Jandarma Kumandanlığı'na taşındılar. Cumhuriyet Hükûmeti, Darülfünun bütçesinin en büyük kısmını Tıp Fakültesi'ne ayırdı. Darülfünun'un Avrupa üniversiteleriyle ilişkisine önem verildi; öğrenci ve öğretim üyelerinin karşılıklı ziyaretleri sağlandı; kongrelere ve yurt dışındaki üniversitelerin toplantılarına katılmayı sağlamak için ödenek ayrıldı. Bilimsel araştırmalar teşvik edildi. Örneğin, araştırma gezileri, bilimsel çalışmaların yayınlanması ve kütüphanelere alınacak kitaplar için bütçeye ödenek kondu.

4 Eylül 1924 tarihli *Darülfünun Talimatnamesine Zeyl* ile Tıp Fakültesi eğitim ve öğretiminde değişiklikler yapıldı. Eğitim altı yıldan beşe indirildi. Tıp Fakültesi'ne yazılabilmek için PCN (FKB) sınıfının fizik, kimya, biyoloji (*hayvanat ve nebatat*) derslerinden ayrı ayrı teorik (*nazari*) ve uygulamalı (*amelî*) imtihan verme koşulu getirildi. Tıp Fakültesi'ne bağlı araştırma merkezleri ve enstitüler kuruldu. 1924 yılında, Darülfünun Tıp Fakültesi içinde bir *Antropoloji Enstitüsü* (*Türkiye Antropoloji Tetkikat Merkezi*) açıldı. 1925 yılından itibaren *Türk Antropoloji Mecmuası/Revue Turque*

17- Beyazıt'ta eskiden Eczacılık ve Dişçilik Mektebi, günümüzde ise Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nin bir bölümünün yer aldığı bina

d'Anthropologie adlı dergi Türkçe ve Fransızca olarak altı ayda bir yayınlanmaya başlandı. 1925 yılında, patolojik anatomi (*teşrih-i marazî*) müderrisi olan Dr. Hamdi Suat (Aknar)'ın Patolojik Anatomi Laboratuvarı'nda düzenlediği kanser araştırma odası gelişerek 1927'de Kanser Enstitüsü kuruldu. Kemal Cenap (Berksoy) Bey'in katkılarıyla da Fizyoloji Enstitüsü kuruldu (1931).

Tıbbiye'nin İstanbul'un Anadolu yakasında yer alması Osmanlı döneminden beri tartışma konusu olmuş, okulun Haydarpaşa'dan İstanbul'un Avrupa yakasına geri taşınması gündemden inmemişti. Nakil taraftarları Haydarpaşa semtinin şehir merkezine uzaklığını; tıp hocalarının çoğunun evlerinin ve muayenehanelerinin İstanbul yakasında bulunduğunu; Fakülte binasının uzaklığı sebebiyle hocaların derslere muntazam devam edemediğini, hastaların da gelemediğini; Tıp Fakültesi Hastanesi'ndeki hasta sayısı ve hastalık türlerinin klinik eğitim bakımından yetersiz olduğunu ileri sürdüler. Nakil karşıtlarına göre, fakültelerin Beyazıt'ta üniversite bölgesinde bir arada olması yararlı olsa da Haydarpaşa'daki kadar kapsamlı bir tıp kurumunun yerleşebileceği büyüklükte bir mekânın bulunması ve laboratuvarların, klinik malzemenin zarar görmeden taşınması güçtü. İstanbul'un şehir hastanelerinde klinik eğitim verebilecek pek çok doktor olduğu ileri sürülmüş ve 1924 yılı sonlarında Tıp Fakültesi'nin son iki sınıf öğrencilerine Gureba, Cerrahpaşa ve Haseki hastanelerinde staj yaptırılmış, ancak Tıp Fakültesi eğitiminin iki ayrı yakada olması öğrencileri sıkıntıya sokmuştu. İşgalci durumuna düşen, ancak sığıntı konumunda olan Tıp Fakültesi hocaları ile şehir hastanelerinin doktorları arasında şiddetli geçimsizlik olmuştu. TBMM'nin kararı ile 1925 yılında Haydarpaşa'ya geri dönüldü. 1930 yılından itibaren Tıp Fakültesi'nin İstanbul yakasına taşınması meselesi yeniden tartışılır oldu. Darülfünun'un kendini ıslah edemeyeceği düşüncesiyle Avrupa'dan müderris getirtilmesine karar verildi. Darülfünunun düzeltilmesi için Türkiye'ye çağrılan Prof. Malche, Tıp Fakültesi'nde yetenekli, yetkin ve faal doktorların bulunduğunu, uygulamaların oldukça iyi olduğunu, iyi hekimler yetiştirildiğini, ancak öğrencilerin Haydarpaşa Hastanesi'nde yeterince çeşitli hasta göremediğini ve İstanbul tarafına taşınılarak şehir hastanelerinden istifade edilmesini tavsiye etmişti. Maarif vekili Dr. Reşit Galib de Tıp Fakültesi'nin taşınması taraftarıydı. 1932-1933 ders yılında Tıp Fakültesi son sınıf öğrencilerine İstanbul yakasındaki hastanelerde staj yaptırıldı.

18- İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi

İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi

Darülfünun, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren eleştirildi. Hocaların birçoğunun yeterince yayın yapmadığı, uluslararası bilim faaliyetlerine katılmadıkları, aynı zamanda üniversite dışında çeşitli hizmetlerde bulunarak tam gün çalışmadıkları gibi gerekçeler ileri sürülüyordu. Cumhuriyet kurulduğunda görev yapan Darülfünun hocalarının birçoğu yurt dışında tahsil yapmış kişilerdi. 1924 yılından itibaren imtihanla Avrupa'ya düzenli bir şekilde öğrenci gönderilmeye devam edildi ve eğitimini tamamlayan öğrenciler döndüklerinde üniversitede görevlendirildi. Ancak, yurt dışında eğitim görenlerin yurda geri döndüğünde memur zihniyetiyle çalıştığından başarılı olamadıkları tartışılıyordu. Darülfünun'u yeniden yapılandırmak için İsviçre'den Cenevre Üniversitesi Pedagoji Profesörü Albert Malche uzman olarak görevlendirildi. 19 Eylül 1932 tarihinde Maarif Vekili olan Dr. Reşid Galib Bey gibi Malche de öğretim üyesi sayısının azaltılması ve kalanlara daha iyi imkân sağlanması taraftarıydı. 13 Mart 1933 tarihli kararname ile fiilen başlayan yeniden düzenleme (*tensikat*) ve iyileştirme (*ıslahat*) girişimi Darülfünun'un kapatılarak ortadan kalkması (*ilga*) ile sonuçlandı. 31 Mayıs 1933 tarih ve 2252 sayılı, *İstanbul Darülfünunu'nun İlgasına ve Maarif Vekâletince Yeni Bir Üniversite Kurulmasına Dair Kanun* ile İstanbul Darülfünunu 31 Temmuz 1933 tarihinde kapatıldı. Maarif Vekâleti, 1 Ağustos 1933 tarihinden itibaren *İstanbul Üniversitesi* adıyla yeni bir üniversite kurmakla görevlendirildi. Bu kanunla birlikte Darülfünun ve kurumları, kanun ve yönetmelikleri de kalktı ve eğitim kadrosunun tamamı açığa alındı. Darülfünun müderris ve muallimlerinin bilimsel niteliklerine bakarak yeni kadroda yer alıp almayacağına karar verecek olan Islahat Komitesi, Islahat müşaviri Prof. Malche başkanlığında kuruldu.

Dr. Reşit Galib'in desteğiyle 1933 yılında Tıp Fakültesi'nin Avrupa yakasına taşınması gerçekleşti. Haydarpaşa'dan Beyazıt'a eski Harbiye Nezareti binasının bir köşesine taşınan İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi'ne, "*İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi*" adı verildi. Tıp Fakültesi'ne tahsis edilen eski Harbiye Nezareti ve Bekirağa Bölüğü binaları ile klinik öğretimde yararlanılacak olan sağlık bakanlığı, belediye ve vakıf hastaneleri birbirinden uzaktı. Öğrenciler, Beyazıt'taki merkez bina ile Şişli Etfal, Vakıf Gureba, Haseki Nisa, Cerrahpaşa ve Bakırköy Emraz-ı Akliye hastaneleri arasında gelip gittiler.

Boşaltılan Tıp Fakültesi binası Haydarpaşa Lisesi'ne, klinikleri de Numune Hastanesi'ne devredildi. Taşınmanın sonuçları pek ağırdı. Büyük laboratuvarları, diseksiyon salonları, anatomi, fizyoloji ve cerrahi amfileri, müzeleri, matbaası ve klinikleriyle bir bütün olan Tıp Fakültesi dağıldı. Otuz yıl süresince büyük emeklerle ve bütçelerle meydana getirilmiş olan Haydarpaşa'daki Tıp Fakültesi ve kliniklerinin araç gereçlerinin çoğu yer olmadığından

geride bırakıldı, donanımıyla birlikte ziyan oldu. Çok büyük paralarla ve pek özenilerek yapılmış olan çeşitli tesisat binayı devralan Haydarpaşa Lisesi'ne uygun hâle getirmek için sökülüp atıldı. Tıp Fakültesi klinikleri de yerine kurulan Numune Hastanesi'nin yer ihtiyacı doğrultusunda tarihî özelliklerini yitirdi. I. Hariciye Kliniği'nin Cemil Paşa amfisi yıkıldı. Taşınırların birçoğu da korunamadı. Haydarpaşa'da geniş bir alana yerleşmiş okulu ve klinikleriyle bir bütün olan Tıp Fakültesi, Avrupa yakasında farklı muhitlerdeki hastanelere dağıtıldı ve klinik stajlar değişik hastanelerde yapılmaya başlandı. Tıp Fakültesi taşındığı hastanelerde sığıntı durumuna düştü. Temel ve klinik tıp eğitimi birbirinden ayrıldı. İstanbul tarafındaki birbirinden farklı muhitlerdeki hastanelere dağıldıktan sonra Tıp Fakültesi kliniklerinin yeniden bir araya getirilmesi ve yeni donanımın sağlanması çok uzun yıllara mal oldu ve gereksiz maliyete yol açtı.

Aynı tarihlerde Almanya'da iktidara gelen (1933) Nasyonal Sosyalist Parti, Yahudi asıllı bilim insanlarını üniversitelerden uzaklaştırıyordu. Bu durum, Almanya'da işine son verilen öğretim üyelerinin İstanbul Üniversitesi'nde görevlendirilmesine zemin hazırladı. Hükûmet, rejimle çatışan Alman bilim insanlarını Türkiye'ye davet etti. Yeniden yapılandırılan kliniklerin ve enstitülerin çoğunun başına mülteci durumundaki Alman profesörler getirildi. İltica edenler arasında Avusturya, Çek, Macar ve İsviçreli de vardı. Bir bölümü kısa süre kaldığı Türkiye'den Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti, bir kısmı da savaş sonrasında ülkesine döndü. Türkçe öğrenip hayatının sonuna kadar İstanbul'da kalan Erich Frank ve Siegfried Oberndorfer gibi birkaç bilim insanı uzun süre Türkiye'de hizmet etti. Erich Frank hipertoni ve diyabet tedavisinde, Friedrich Dessauer radyoloji alanında, Rudolf Nissen göğüs cerrahisinde tıbba katkıda bulundu.

1950 yılından itibaren bazı klinikler birbirine nispeten yakın hastanelerde toplandı. Çapa'da bulunan Tıp Fakültesi klinik binalarının tapusu 1966'da vakıflardan satın alınarak İstanbul Üniversitesi mülkiyetine geçti. 1967'de İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi kadroları ve yerleşimleriyle ikiye ayrılarak, biri Cerrahpaşa Hastanesi'ndeki kliniklerle Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, diğeri Çapa'daki kliniklerle İstanbul Tıp Fakültesi ismiyle iki ayrı fakülte olarak devam etti.

Yeni tıp fakültelerinin kurulmasında öncü olan İstanbul Üniversitesi 1955'te İzmir'de Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi, 1970'te Bursa'da Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi, 1974'te Edirne'de Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi'nin kuruluşunda yer aldı.

İstanbul'daki Tıp Fakülteleri

İstanbul Üniversitesi: İstanbul Tıp Fakültesi (1827, Çapa-Fatih) ve Cerrahpaşa Tıp Fakültesi (1967, Cerrahpaşa-Fatih)
Marmara Üniversitesi Tıp Fakültesi (1983, Üsküdar)
Koç Üniversitesi Tıp Fakültesi (1993, Sarıyer)
Fatih Üniversitesi Tıp Fakültesi (1996, Büyükçekmece)
Yeditepe Üniversitesi Tıp Fakültesi (1996, Bostancı)
Maltepe Üniversitesi Tıp Fakültesi (1997, Maltepe)
İstanbul Bilim Üniversitesi Tıp Fakültesi (2006, Şişli)
Acıbadem Üniversitesi Tıp Fakültesi (2007, Maltepe)
İstanbul Medeniyet Üniversitesi Tıp Fakültesi (2010, Göztepe, Kadıköy)
Medipol Üniversitesi Tıp Fakültesi (2009, Fatih)
Bezm-i Âlem Vakıf Üniversitesi Tıp Fakültesi (2010, Fatih)

KAYNAKLAR

Bayat, Ali Haydar, *Osmanlı Devletinde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Ankara 1999.

Besim Ömer [Akalın], "Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane", *Nevsâl-i Âfiyet*, İstanbul 1316/1900, 125.

Dölen, Emre, *Türkiye Üniversite Tarihi,* II-IV c., İstanbul 2010.

Ergin, Osman, *İstanbul Tıp Mektepleri, Enstitüleri ve Cemiyetleri*, İstanbul 1940.

Eyice, Semavi, "Bizans Devrinde İstanbul'da Tababet, Hekimler ve Sağlık Tesisleri", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 1958, c. 21, sy. 3, s. 657-691.

Galip Ata, *İstanbul Darülfünûnu Tıp Fakültesi*, İstanbul 1341 (1925).

Manizade, Derviş, *65 Yıllık Cerrahpaşa Hastanesi*, İstanbul 1976.

Meriç, Rıfkı Melul, "Osmanlı Tabâbeti Tarihine Ait Vesikalar I, Cerrâhlar-Kehhâller", *Tarih Vesikaları,* 1955, c. 1, sy. 1 (16), s. 27-113; 1958, c. 1, sy. 2 (17), s. 266-293.

Rıza Tahsin, *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, İstanbul 1328/1912.

Sarı, Nil, "Mekteb-i Tıbbiye (1827-1909)", *Kuruluşundan Günümüze Cerrahpaşa Tıp Fakültesi (1827-1967-2007),* ed. Nil Sarı, Zuhal Özaydın ve Burhan Akgün, İstanbul 2009, s. 7-28.

Sarı, Nil, "Osmanlı Darüşşifalarına Tayin Edilecek Görevlilerde Aranan Nitelikler", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 1995, c. 1, s. 11-54.

Sarı, Nil, "Osmanlılarda Tıphane'nin Kuruluşuna Kadar Tıp Eğitimi", *Türk Dünyası Araştırmaları,* 1983, sy. 22, s. 152-182.

Unat, Ekrem Kadri ve Mustafa Samastı, *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıp Mektebi 1867-1909)*, İstanbul 1990.

Yıldırım, Nuran, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul 2010.

Yılmaz, Coşkun - Necdet Yılmaz, (ed.), *Osmanlılarda Sağlık* I-II, İstanbul 2006.

İSTANBUL'DA KİMYA EĞİTİMİ

EMRE DÖLEN*

Modern Kimyanın Türkiye'ye Girişi

Avrupa'da bilimsel devrim sonucunda ortaya çıkan modern bilimlerden kimya, fizik, botanik ve zoolojinin Türkiye'ye girişi sadece eğitim ve öğretim amaçlı olmuştur. Bunların öğretiminin 1839'da açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne ile başladığı söylenebilir. Gerek bu okulda ve gerekse 1867'de kurulan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'deki tıp ve eczacılık öğrencilerine Avrupa'daki gelişmeleri çok yakından izleyen kimya dersleri okutulmuştur. Botanik ve zooloji sadece tıp öğretimi kapsamı içinde kalmış olmakla birlikte özellikle kimya dersleri Mühendishane-i Berrî-i Hümayun, Mekteb-i Fünun-ı Harbiye, Halkalı Ziraat Mektebi ve Baytar Mektebi gibi meslek okullarında o meslek için gerekli kimya bilgilerini vermek amacıyla sınırlı olarak okutulmuştur. Osmanlı döneminde Türkiye'de belirli bir kimyasal teknoloji ve sanayi olmadığı gibi kimya alanındaki bilimsel araştırmalar da ancak 1920'li yılların sonlarında yavaş yavaş başlayabilmiştir.

Çeşitli Okullarda Kimya Öğretimi

Doğrudan doğruya modern kimyadan söz eden ilk kitap Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'un başhocası olan Hoca İshak Efendi'nin (ö. 1836) 1831-1834 yılları arasında basılan dört ciltlik *Mecmûa-i Ulûm-ı Riyâziyye* adlı kitabıdır. *Mecmûa-i Ulûm-ı Riyâziyye*'nin 1834'te yayınlanan dördüncü cildinin[1] üçüncü ve son makalesi olan 25 sayfalık bölüm "kimya-yı cedid"e ilişkindir. Bu Türkiye'de modern kimyaya ilişkin basılı ilk metindir.[2]

Türkiye'de yayınlanan ilk bağımsız kimya kitabı kimyager Mehmed Emin Derviş Paşa'nın (ö. 1879) 1848'de basılan *Usûl-i Kimyâ* adını taşıyan anorganik kimya kitabıdır.[3] Türkiye'de modern kimyanın, çağının düzeyini oldukça iyi bir biçimde yansıtan bu kitap ile başlamış olduğu söylenebilir.

Kırımlı Aziz Bey kimyager Derviş Paşa'nın *Usûl-i Kimyâ*'sından yirmi yıl sonra *Kimyâ-yı Tıbbî* adı altında ikinci Türkçe kimya kitabını yayınlamıştır.[4] Çok kapsamlı olan bu kitabın 1868'de yayınlanan birinci cildi genel kimya ile ametaller ve bileşiklerini ve 1871'de yayınlanan ikinci cildi de metaller ve bileşiklerini kapsar.[5]

Gerçek anlamda ilk analitik kimya kitabı Almanya'da öğrenim görmüş ve 1891'de ünlü Alman kimyacı Jacob Volhard'ın (d. 1834-ö. 1910) yanında doktorasını yapmış olan Mehmed Arif [Beylikçi; d. 1865-ö. 1919] Bey'in Almanca kaynaklara dayanarak derlemiş olduğu ve 1897'de yayınlanan *Kemmî ve Keyfî Kimyâ-yı Tahlîlî* [Kantitatif ve Kalitatif Analitik Kimya] adlı kitabıdır.[6] Bu kitap analitik kimya alanında çağının bilgilerini çok iyi aktaran ve iyi düzenlenmiş bir kitaptır.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de Kimya Öğretimi[7]

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de kimya dersleri 1839-1844 yılları arasında Mehmed Emin Derviş Efendi (Paşa) tarafından verilmiştir. Kimya hocası olarak 1844'te Paris'ten getirtilen ve "Kalya Bey" olarak anılan Antoine Calleja (d. 1806-ö. 1893) hem Eczacı Sınıfı'nın ilgili derslerini ve hem de Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'deki anorganik kimya derslerini emekli olduğu 1888 yılına kadar yürütmüştür. İlgi çekici bir biçimde ve deneysel olarak verdiği derslerini[8] önce Fransızca ve eğitim dilinin Türkçeye dönmesinden sonra da Türkçe olarak sürdürmüştür. Antoine Calleja'nın Fransızca ders notları eğitim dilinin Türkçeye dönmesinin ardından yardımcısı ve öğrencisi Vasil Naum Bey tarafından Türkçeye çevrilerek *İlm-i Kimyâ-yı Gayr-ı Uzvî-i Tıbbî* adı altında 1883-1884 yıllarında iki cilt olarak yayınlanmıştır.[9]

* (E.) Marmara Üniversitesi

1 İshak Efendi, *Mecmûa-i Ulûm-ı Riyâziyye*, İstanbul 1250 [1834], c.4

2 İshak Efendi, *Mecmûa*, s. 508-532.

3 Mehmed Emin Derviş, *Usûl-i Kimya*, İstanbul 1264 [1848].

4 Kırımî Aziz Bey, *Kimyâ-yı Tıbbî*, II c., İstanbul 1285-88 [1868-71].

5 Tarık Artel, "Tanzimattan Cumhuriyete kadar Türkiyede kimya tedrisatının geçirdiği safhalara dair notlar", *Tanzimat*, İstanbul 1940, s. 491-510.

6 Mehmed Ârif, *Kemmî ve Keyfî Kimyâ-yı Tahlîlî*, İstanbul 1313 [1897].

7 Emre Dölen, "1870'li Yıllarda Mekteb-i Tıbbiye Laboratuvarında Yapılan Analiz ve İncelemeler", *II. Türk Tıp Tarihi Kongresi: İstanbul 20-21 Eylül 1990 -Kongreye Sunulan Bildiriler-*, Ankara 1999, s. 71-81.

8 Padişah Abdülmecid bir dersine girmiş ve bu sırada yapmakta olduğu fosfin deneyini alkışlamıştır.

9 Antoine Calleja, *İlm-i Kimyâ-yı Gayr-ı Uzvî-i Tıbbî*, çev. Vasil Naum, II c., İstanbul 1299-1300 [1883-1884].

1- Halkalı Ziraat Mektebi kimya dershanesi (İBB, Atatürk Kitaplığı)

Hocası Antoine Calleja'nın ardından Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de Kimya-yı Gayr-ı Uzvî muallimi olan Vasil Naum Bey (d. 1855-ö. 1915) kendi ders kitabını yazarak 1892-1894 yıllarında iki cilt olarak yayınlamıştır.[10] Bu kitabın ikinci baskısı 1900'de yapılmıştır.[11] Kitabın birinci cildi ametaller ile bileşiklerine ve ikinci cildi de metaller ile bileşiklerine ayrılmıştır.

Organik kimya alanında bir dönüm noktası oluşturan kitap Ali Rıza Bey'in (d. 1867-ö. 1904) 1901'de yayınlanan *Kimyâ-yı Uzvî* adlı kitabıdır.[12] Ali Rıza Bey bu kitapta kendi dönemindeki organik kimyanın gelişim çizgisini ve düzeyini oldukça iyi bir biçimde yansıtmıştır. Formül ve denklemlerin yazımında Tıbbiye geleneğine uygun olarak Arap harfli semboller kullanılmış, terimlerin ve madde adlarının Fransızcaları verilmiştir.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin Kimya Laboratuvarı

Tıbbiye'nin Galatasaray'a taşınması sırasında Hekimbaşı Ahmed Necib Efendi'nin fizik ve kimya alet takımlarının korunması için bir depo yapılmasına gerek göstermesi bunların bu tarihten önce de var olduğunu göstermektedir. Okulun 1841-1842 ders yılı çalışmalarına ilişkin raporda "Kimya Muallimi Derviş Efendi['nin] her türlü kimyevi tahliller yaptıracak bir kimyahane" kurulmasını istediği belirtilmektedir. Bu istek doğrultusunda 1844'te kâgir dershaneli bir kimyahane inşa edilmiştir. Sultan Abdülmecid 20 Eylül 1843 günü bitirme sınavlarını izlemek üzere Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'ye gelmiş ve dördüncü sınıf talebeleri tarafından yapılan "hikmet-i tabiiye ve ilm-i kimya tecrübeleri" icrasında hazır bulunmuştur.[13] Bütün bunlar Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de o tarihlerde bir kimya laboratuvarının bulunduğunu, muhtemelen derslerde gösterildiğini, denemelerin yapıldığını, bu laboratuvarda kabiliyetli kimya hocaları ile öğrencilerin çalıştığını ve çeşitli analizlerin yapıldığını göstermektedir.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin kimya laboratuvarında daha önce ücret alınmadan analizler yapılırken 29 Eylül 1870 tarihli irade-i seniyye ile burası, ücret karşılığı analiz yapılan, alınan ücretin yarısının hazineye ve diğer yarısının da analizi yapanlara verilmesine dayanan bir döner sermaye sistemiyle çalışan

10 Vasil Naum, *İlm-i Kimyâ-yı Gayr-ı Uzvî-i Tıbbî*, II c., İstanbul 1310-12 [1892-94].

11 Vasil Naum, *İlm-i Kimyâ-yı Gayr-ı Uzvî-i Tıbbî*, II c., 2. bs., İstanbul 1318 [1900].

12 Ali Rıza, *Kimyâ-yı Uzvî (Tıb ve Fenn-i İspençiyârî Tatbîkâtını Hâvîdir)*, İstanbul 1319 [1901].

13 Rıza Tahsin [Gencer], *Tıp Fakültesi Tarihçesi: Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, İstanbul 1991, s. 20-21.

2- Bir mektebin kimya laboratuvarı (İBB, Atatürk Kitaplığı)

bir yapıya dönüştürülmüştür.[14] Belirlenen ücret tarifesine göre[15] laboratuvarda kesici aletler ve elbiseler üzerindeki kan lekelerinin saptanması, zehirlenerek öldüğünden kuşkulanılanların organlarındaki zehirin saptanması gibi adli tıp ile ilgili analiz ve incelemeler, ilaçların, uçucu yağların ve ilaç olarak kullanılan kimyasal maddelerin saflıklarının tayinine ilişkin farmasötik analizler, piyasada bulunan sabun, soda ve gaz yağı gibi kimyasal maddelerin analizi, sirke, yenilen yağlar, ekmek ve çeşitli besin maddelerinin, suların, sahte ve hileli metal paraların analizi yapılmaktadır.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Tıbbiye dışında kimyasal analizlerin yapıldığı yegâne resmî kuruluş, Gümrük kimyahaneleridir. Ancak bu laboratuvarlarda yalnız ithal edilen kimyasal maddelerin analizi yapılmakta ve dışardan gelen analizler yapılmamaktadır. Artan özel analiz talepleri karşısında ilk özel kimyasal analiz laboratuvarı 1 Mayıs 1891'de kimyager Dr. Joseph Zanni tarafından Beyoğlu'nda açılmıştır. Joseph Zanni (d. 1854-ö. 1934) Almanya'da Heidelberg Üniversitesi'nde kimya öğrenimi görmüş ve Prof. Dr. Robert Bunsen'in yanında hazırladığı tez ile 1876'da doktorasını vermiştir. Joseph Zanni İstanbul'a dönüşünden sonra özel olarak çalışmış ve kendi özel analiz laboratuvarını açmıştır.[16]

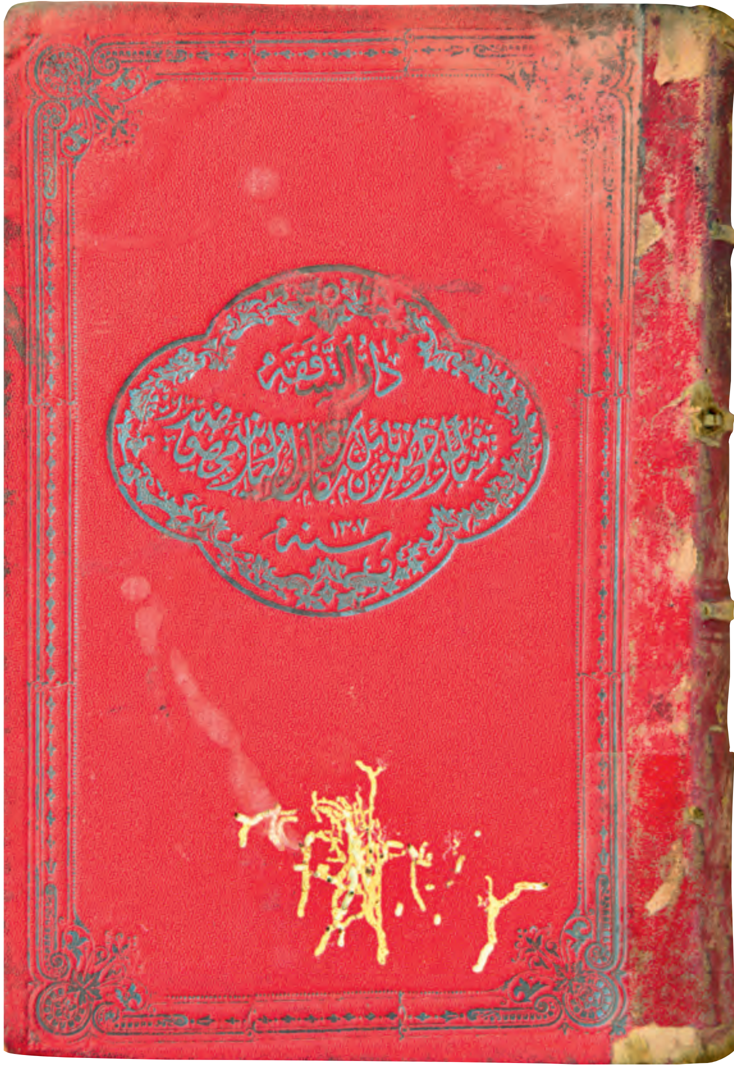
II. Abdülhamid Yıldız Sarayı'nda bir özel eczane ile bir de özel kimyahane [kimya laboratuvarı] kurdurmuştur. Bu özel kimyahanede önce eczacı ve kimyager Leh asıllı Charles Bonkowski (d. 1845-ö. 1905) ve kimyager Dr. Kiryako Syngros görevlendirilmiştir. Kısa süreli olarak iki Alman kimyacı da görev yapmıştır. Bunların yanında kendi özel eczacısı Vensan Zanni'nin oğlu olan Dr. Joseph Zanni'yi de görevlendirdiği gibi Joseph Zanni'nin laboratuvarını da himayesi altına almıştır. Charles Bonkowski paşalığa kadar yükselmiş kendisine ve Joseph Zanni'ye "Kimyager-i Hazret-i Şehriyarî" unvanını vermiştir.[17]

14 Dölen, "1870'li Yıllarda Mekteb-i Tıbbiye", s. 74- 75.

15 "Tecârib ü Tahlîlât-ı Kimyeviyye ve Sâire Resm-i Kalemiyyesi Tarifesi", *Düstûr,* Birinci tertib, İstanbul 1289 [1872], c. 2, s. 824.

16 Emre Dölen, "Kimyager- Eczacı Dr. Joseph Zanni (1854-1934)", *IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi: İstanbul 18–20 Eylül 1996: Bildiri Özetleri*, İstanbul 1996, s. 34.

17 Naşid Baylav, *Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1968, s. 183-184.

3- Kimyager Mehmed Emin Derviş Paşa'nın iki cilt olarak 1848'de bastırdığı ve Türkiye'de yayımlanan ilk kimya kitabı *Usûl-i Kimyâ*

Osmanlı Döneminde Kimyagerlerin Yetiştirilmesi

Kimyager ihtiyacının giderek artması üzerine gerek duyulan kimyagerlerin yetiştirilmesi için iki yol ortaya çıkmıştır. Bu yolların birincisi kimya öğrenimi görmek veya kimya alanında uzmanlaşmak üzere Avrupa'nın çeşitli ülkelerine gidilmesidir. Ancak bunların sayısı oldukça azdır. Osmanlı döneminde Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde kimya öğrenimi görenlerin sayısı ve kim oldukları tam olarak bilinmemekle birlikte kimya alanında doktora yapanlar konusunda elimizde kesin bilgiler vardır. Kimya öğrenimi için Avrupa'nın çeşitli ülkelerine ve çoğunlukla da Almanya'ya gidenler, kendi hesaplarına gidenler ve devlet tarafından gönderilenler olarak ikiye ayrılabilir. Devlet hesabına gönderilenlerin bir bölümü kimya alanında uzmanlaşmak için bir bölümü de doğrudan kimya öğrenimi görmek için gönderilmiştir. II. Meşrutiyet'in ardından kimya öğrenimi için Avrupa'ya gönderilenlerin sayısında önemli artışlar olmuştur.

Kimyager yetiştirmek için yaygın olarak izlenen ikinci yol, ilgili ve kabiliyetli öğrencilerden öğrencilikleri sırasında Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin kimya laboratuvarına devam ederek kimyasal analiz konusunda pratik olarak yetişenlere "Ehliyet Tasdiknamesi" verilmesi ve bu kişilerin daha sonra "kimyager" olarak ve bu unvanı kullanarak görev yapmalarıdır. Bu yöntem Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den doğmuş olmakla birlikte müfredat programlarında Kimya-yı Tahlilî [Analitik Kimya] dersi ve laboratuvarı bulunan Eczacı Mektebi, Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlîsi ve Baytar Mekteb-i Âlîsi gibi okullarda da uygulanmaya başlanmıştır.[18]

1917'de kimyagerlik öğretiminin başlamasının ardından 1920'li yılların sonuna doğru "diplomalı kimyagerler"in sayısı giderek artmaya başlamıştır. Bulundukları yer ve işlerinden olacaklarından korkan "tasdiknameli kimyagerler" ile onları destekleyenler tarafından "diplomalı kimyagerler"e karşı önemli bir direnç ortaya çıkmıştır.

Darülfünun-ı Şâhâne'de Kimya

II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıldönümünde Darülfünun'un dördüncü kez olarak yeniden açılmasına karar verilerek 12 Ağustos 1900'de tarihinde *Dârülfünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi* çıkartılmıştır.[19] Darülfünun-ı Şâhâne Ulum-i Âliye-i Diniye [Yüksek Din İlimleri] Şubesi, Ulum-i Riyaziye ve Tabiiye [Matematik ve Doğa Bilimleri] Şubesi ve Edebiyat Şubesi olmak üzere üç şubeden oluşmaktadır. *Dârülfünun-ı Şâhâne Nizamnâmesi*'ne göre Ulum-i Riyaziye ve Tabiiye Şubesi'nde okutulacak kimya

18 Mehmed Ali Kâğıtçı, "Türkiye'de Kimyagerlik-2", *Tarih Konuşuyor*, 1968, c. 8, sy. 58, s. 3975- 3976.

19 *Düstûr,* Birinci tertib, Ankara 1941, c. 7, s. 659- 664.

4- Vasil Naum Bey'in, Antoine Calleja'nın Fransızca ders notlarını Türkçeye çevirerek yayınladığı *İlm-i Kimyâ-yı Gayr-ı Uzvî-i Tıbbî*

dersleri Kimya-yı Uzvî [Organik Kimya], Kimya-yı Gayr-ı Uzvî [Anorganik Kimya] ve Kimya-yı Hayatî [Biyokimya] olarak belirlenmiştir. Darülfünun'un bütün şubeleri için ders programlarına ve okutulan ders saatlerine bakıldığında amacın yüzeysel bir genel kültür vermek olduğu görülmektedir.

1908'de Zeynep Hanım Konağı'na yerleşen Darülfünun'un dersleri, sınav sistemi ve verilecek diplomalar 1913'te yeniden düzenlenmiş ve bir çeşit sertifika sistemi getirilmiştir. Burada ders sayılarında önemli artışlar olmuştur. 1913'te yapılan düzenlemeye göre Fen Fakültesi'nde okutulan kimya dersleri Kimya-yı Gayr-ı Uzvî [Anorganik Kimya], Kimya-yı Uzvî [Organik Kimya], Kimya-yı Tahlilî [Analitik Kimya] ve Kimya-yı Hayatî [Biyokimya]'dir. Fen Fakültesi Kimya Laboratuvarı Ömer Şevket [Öncel] ve Sûzî Osman [Bleda] beylerin girişimi ile 1912-1915 yılları arasında kurulmuştur.

Alman Müderrislerin Gelişi

I. Dünya Savaşı içinde Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya ile ekonomik ve kültürel ilişkiler sıkılaşmış ve Darülfünun'a yirmi dolayında Alman müderris getirtilmiştir. Bu kapsamda Fen Fakültesi'ne gelen Alman kimya müderrisleri Kimya-yı Gayr-ı Uzvî [Anorganik Kimya] için Breslau Üniversitesi'nde privat doçent olan ve tıp öğrencilerine kimya dersleri veren Dr. Fritz Georg Arndt (d. 1885-ö. 1969), Kimya-yı Uzvî [Organik Kimya] için Charlottenburg Technische Hochschule [Charlottenburg Yüksek Teknik Okulu]'nda privat doçent olan Dr. Egon Richard Kurt Hoesch (d. 1882-ö. 1932) ve Kimya-yı Sınaî [Sınai Kimya] için Frankfurt Üniversitesi'nde privat doçent olan Georg Gustav Anselm Fester'dir (d. 1886-ö. 1963). Bunların tümüne Almanya'daki akademik konumlarına bakılmaksızın "müderris" [ordinaryüs=kadrolu profesör] unvanı verilmiştir. Alman müderrislerden Dr. Fritz Arndt'ın yanına muallim olarak Fazlı Faik [Yeğül] Bey (d. 1882-ö. 1965), Dr. Gustav Fester'in yanına muallim olarak Sûzî Osman [Bleda] Bey (d. 1886-ö. 1948) ve Dr. Kurt Hoesch'un yanına da muallim olarak Ömer Şevket [Öncel] Bey (d. 1880-ö. 1950) verilmiştir. Bu Türk muallimlerin tümü Almanya'da öğrenim görmüş kişilerdir.

Kimya Darülmesaisi'nin Kurulması

Alman müderrislerin ilk girişimlerinden biri fakültelerin ve özellikle de Fen Fakültesi'nin enstitüler [darülmesailer] biçiminde örgütlenmesidir. Bunun sonucunda Alman kimyacıların İstanbul'a gelişlerinden kısa bir süre sonra kimya enstitülerinin kurulması karara bağlanmıştır. Buna göre, Dr. Kurt Hoesch'un başında bulunduğu Organik Kimya Enstitüsü Zeynep Hanım Konağı'ndaki eski laboratuvara yerleşerek çalışmalarını burada sürdürecek, Dr. Gustav Fester ve Dr. Fritz Arndt'ın enstitüleri için yeni bir bina bulunacaktır.

Günün koşulları içinde yeni bir bina yapılmasının imkânsız olduğunu gören Dr. Fritz Arndt hazır bir bina arayışına girmiş ve bunun sonucunda inşaatı henüz tamamlanmamış olan bir bina bulmuştur. Bu bina Darülmuallimîn [Erkek Öğretmen Okulu] öğrencilerinin uygulama yapması için Tatbikat Mektebi [Uygulama Okulu] olarak inşa edilmekte olan binadır. Dr. Fritz Arndt'ın girişimleri sonucunda bu bina Kimya darülmesailerine tahsis edilmiş ve bu doğrultuda tamamlanmasına girişilmiştir. Dr. Fritz Arndt ve Dr. Gustav Fester'in önerileri doğrultusunda yapılan iç düzenlemelerin sonucunda binanın zemin katında 40-50 kişilik iki büyük laboratuvar, birinci katında 100-120 öğrenci alabilecek büyüklükte olan ve ders deneylerinin yapılabilmesi için deney bankosu bulunan basamaklı amfi tipi bir dershane, bu dershanenin yanında aynı zamanda Dr. Fritz Arndt'ın özel laboratuvarı da olan ders deneyleri için hazırlık odası, kütüphane ve Anorganik ve Sınai Kimya Laboratuvarları, ikinci katında da Sınai Kimya Laboratuvarı ve direktör odası bulunuyordu. Laboratuvarların iç düzeni Alman üniversite laboratuvarları örnek alınarak yapılmıştı ve 100 öğrencinin çalışabileceği alana sahipti.[20]

20 Gustav Fester, "Zur Organisation des Chemischen Unterrichts in der Türkei", *Zeitschrift für Angewandte Chemie*, 1919, c. 32, sy. 16, s. 62. "Her iki enstitünün bir arada olduğu 100 kişilik çalışma alanı ve donanımları ile orta tip bir Alman enstitüsüne benzeyen oldukça uygun bir yapıydı."

Yeni enstitülerin inşaatı sürerken gerekli laboratuvar malzemeleri 1916 yılı ortalarında Almanya'ya ısmarlanabilmiştir. Çok miktarda madde ve malzeme getirtilmiş olmakla birlikte ortada bunları harcayacak öğrenci yoktur. Bu enstitü Yerebatan Sarnıcı yakınında olduğundan "Yerebatan Darülmesaisi" ve daha sonraları da "Yerebatan Kimya Enstitüsü" adıyla anılmıştır. Daha önce Zeynep Hanım Konağı'nda yapılan Kimya-yı Gayr-ı Uzvî [Anorganik Kimya] ve Kimya-yı Sınai [Sanayi Kimya] eğitimi 1917-1918 ders yılından itibaren bu yeni binada yapılmaya başlanmıştır. Bu iki enstitü 1952 yılına kadar bu binada kalmıştır.

Kimya İhtisas Zümresi'nin Kuruluşu

Kimya darülmesaileri başlangıçta Fen Fakültesi programında bulunan kimya derslerini okutmak ve bunların laboratuvarlarını yürütmek amacıyla kurulmuştur. Bir yıl kadar Dr. Fritz Arndt Kimya-yı Gayr-ı Uzvî ve Dr. Kurt Hoesch Kimya-yı Uzvî derslerini bu kapsamda vermişlerdir.

Kimya Darülmesaisi'nin kurularak faaliyete geçmesinin ardından muhtemelen Alman öğretim üyelerinin girişimi sonucunda Fen Fakültesi çatısı altında bağımsız bir kimyagerlik öğretiminin başlatılması gündeme gelmiştir. Bu amaçla 1917'de kimyager yetiştirmek üzere ilk kez Kimya İhtisas Zümresi oluşturulmuştur. Bunun için hazırlanan gerekçede mezun olacak kimyagerlerin bir yandan serbest kimyagerlik yapabilmek için gerekli bilgi donanımına sahip olmaları hedeflenirken öte yandan ilerde gelişecek olan kimya sanayine de kimyager yetiştirmek hedeflenmiş ve buna yönelik dersler de programa konulmuştur. Hazırlanan bu program 3+1 yıllık bir program olup dördüncü yıl bütünüyle sanayiye yöneliktir. Uygulamaya göre ilk üç sınıfı başaranlara "kimyagerlik" diploması verilmektedir. Dördüncü yılı tamamlayanlar "endüstri kimyageri" olacaklardır. Ancak, programın dördüncü yılı muhtemelen uygulanmamıştır. Kimyagerlik öğretimine 1917-1918 ders yılından itibaren başlanılmış olmakla birlikte savaş şartları sebebiyle öğrenci bulmakta büyük sıkıntı çekilmiştir. İlk öğrenciler Rusya ve Romanya'dan gelmiş Türklerden olan Kasım, Kudsî ve Cavid efendilerdir. Bunlar daha önce Fen Fakültesi Ulum-ı Tabiiye Kısmı'nda iki yıl okumuş olduklarından ikinci sınıfa alınmışlar ve 1918'de mezun olmuşlardır. Doğrudan doğruya Kimyagerlik Zümresi'ne ilk kayıtlar da 1918'de yapılmış ve bu sınıf 1920-1921 ders yılında yedi kişi olarak mezun olmuştur.

TANZİMAT DÖNEMİNDE İSTANBUL'DA MODERN MÜSLÜMAN EĞİTİMİ

SELÇUK AKŞİN SOMEL*

Bu makale 1826 ila 1918 arasında İstanbul'daki modern Müslüman eğitimine dair genel bir bakış sunmayı hedeflemektedir. Konu ele alınırken hem bu dönemde takip edilmiş eğitim siyasetleri hem de her bir dönemin özel katkıları üzerinde yoğunlaşılacaktır.

GİRİŞ: II. MAHMUD DÖNEMİNİN SON ON ÜÇ YILI (1826-1839)

Geleneksel İslami Eğitim

XVIII. yüzyıldan önce Osmanlı eğitimi esas itibarıyla dinî okullardan müteşekkildi. Temel seviyede mahalle mektepleri (veya sıbyan mektepleri) Müslüman tebaanın eğitiminden sorumluydu, medreselerde ise daha yüksek seviyede dersler verilmekteydi. Tipik bir mahalle mektebi genellikle, "hoca" olarak bilinen, genelde ulemanın alt tabakasının bir mensubu tarafından idare edilen ve ekseriya bir caminin civarında kâin tek odadan müteşekkil bir kurumdu. Varlıklı Müslümanlar umumiyetle mahalle mektepleri kurar ve bu okulların idame ve idaresi dinî vakıflarca yürütülürdü. Bunun yanı sıra talebelerin ebeveynleri hocalara haftalık ödemelerde bulunurlardı. Modern dönem öncesinde temel seviyedeki İslami mektep düzeninin eğitim gayesi dinin ana ilkelerinin öğrencilere telkini, bilhassa Kur'an ayetlerinin hıfzedilmesiydi. Buna karşılık eğitimin daha ileri aşaması olan medreselerde talebeler, daha derin dinî bilgiler üzerinde zihinlerini teksif edebiliyordu.[1]

Modern Okulların Öncüleri

Modern eğitimin hedefi talebelere pratik ve dünyevi bilgiler aktarmak olmuştur. XVIII. yüzyıldan önce dünyevi bilgi veren yegâne kurumlar *Enderun Mektebi* diye de bilinen Topkapı Sarayı'ndaki okul, yeniçeri yamaklarının eğitildiği *Acemi Oğlanlar Mektebi* ve memur çıraklara uygulamalı olarak yazı ve edebî üslup (*kitabet* ve *inşa*) öğreten devlet kalemleriydi.[2] Ne var ki kalemlerde çırak eğitimi bir tarafa bırakılacak olursa sözü geçen bu kurumlar, imparatorluğun altın çağlarında sıradan Müslümanlara açık olmayıp ayrıcalıklı bir niteliğe sahipti.

Osmanlı ordu birliklerinin, bilhassa 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nı müteakiben, Habsburg ve Rus orduları karşısında gittikçe artan başarısızlığı, Osmanlıları Batı'daki örnekler esas alınarak kapsamlı askerî yenilikler yapmaya zorladı. Askerî modernizasyon zorunluluğu bunların bilimsel esaslarının da incelenerek öğrenilmesini zaruri kılmıştı.

Tabii ve uygulamalı bilimlerin öğretildiği ve bugüne kadar kurumsal varlığını sürdürebilmiş olan ilk modern eğitim kurumu *Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun*'dur ("Deniz Mühendislik Okulu"). Söz konusu müessese Fransız askerî uzmanı Baron de Tott'un yardımıyla 1775'te kuruldu. Bu okulda Matematik, Geometri ve Fransızca gibi müspet ve uygulamalı dersler veriyordu. 1830'lara kadar bunu başka bazı askerî eğitim kurumları takip etti. 1795'te açılmış olan *Mühendishane-i Berrî-i Hümayun*'da ("Kara Mühendislik Okulu") da ağırlıklı olarak kara mühendisliği ile ilgili dersler veriliyordu.

İlk Modern Okullar

Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra 1827'de *Tıbhane-i Âmire* ("Askerî Tıp Mektebi") kuruldu, bunu 1834'te *Mekteb-i Ulum-ı Harbiye* ("Harp Okulu") takip etti. 1839 öncesinde açılmış olan bütün devlet eğitim kurumları askerlik mesleğiyle ilgili okullardan ibaretti. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlangıcından 1839'a kadar

* Sabancı Üniversitesi

1 Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, ed. Kazım Arısan ve Duygu Arısan Günay, İstanbul 1995, s. 62.

2 Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, s. 85-93; Osman Ergin, *İstanbul Mektebleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısiyle Türkiye Maarif Tarihi*, 2. bs., İstanbul 1977, c. 1-2, s. 65-66.

1- Avrupa'ya ilk gönderilen öğrenciler

sürmüş olan askerî bozgun ve dağılma hâli Osmanlı Devleti'ni, silahlı kuvvetlerin süratle modernleşmesi için esas itibarıyla askerî karakteristiğe sahip eğitim kurumlarını kurmaya öncelik vermeye zorladı.[3]

Ne var ki idari merkezîleşme siyaseti ve modern bir devlet teşkilatı inşası gerekli vasıf ve ehliyete sahip bir mülki memurlar zümresinin eğitimini kaçınılmaz kıldı. İlk sivil devlet okulları 1839'da İstanbul'da kuruldu. Bunlar *Mekteb-i Maarif-i Adliye* ("Maarif Mektebi") ve *Mekteb-i Ulum-i Edebiye* ("Edebî İlimler Mektebi") idi. Bunların eğitimi ileri seviyeli bir ilk dereceli okuldan fazlaydı, fakat aslında meslek okulları vasfını taşıyordu.[4]

Eğitim Politikaları

Devlet okulları sisteminin dünyevi-uygulamalı istikamette ıslahına dönük ilk kararlı girişim Şubat 1839'da yayınlanmış olan *Meclis-i Umur-ı Nafıa*'nın ("Bayındırlık İşleri Meclisi") layihasında ortaya çıktı.[5] Bu belgede geleneksel Kur'an okullarının yetersiz eğitimi sert bir şekilde eleştiriliyor, fakat alınması gereken tedbirlerle ilgili teklifler muhafazakâr ve dinî çerçevenin dışına çıkamıyordu. Belgede erkek çocuklar için okuma, yazma ve temel İslami düsturlarda maharet ve ehliyet kazandırmak üzere geleneksel ve büyük cami okullarında mecburi eğitim teklif ediliyordu. Belgeye göre mesleki okullar hariç eğitim sisteminin kontrolü *şeyhülislam* ve *ulema*da bırakılacaktı.

Bir maarif idaresinin teşkili için ilk somut adım Müslüman okullarının baş idare amiri (*nazır*) olarak eski kadı ve evkaf müfettişi İmamzade Esad Efendi'nin (ö. 1851) tayiniyle atıldı. Kasım 1838'de Esad Efendi'nin nezaretinde "Rüşdiye Mektepleri İdare Merkezi" (*Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti*) denilen bir teşkilat kuruldu. Bu, muhtemelen büyük cami okullarını ifade eden *rüşdiye* tabirinin ilk kullanılışıydı.[6]

Rüşdiye Mektepleri Nezareti varlığını, Esad Efendi'nin *Meclis-i Vâlâ* üyeliğine atandığı ve Rüşdiye Mektepleri Nezareti'nin dağıldığı 1849 yılına kadar sürdürdü. Bu atamayla Mekteb-i Maarif-i Adliye ile Mekteb-i Ulum-i Edebiye, *Mekâtib-i Umumiye Nezareti*'nin ("Genel Okullar İdare Merkezi") çatısı altında birleştirildi.[7]

İmamzade Esad Efendi, geleneksel mektep müfredatının şekillendirilmesinde müessir olmakla beraber, Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti'nin salahiyet alanı aslında Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-ı Edebiye ile sınırlıydı. 1845'e kadar eğitimde ciddi reformlar yapılamamış olmasının sebeplerinden biri bu yetki sınırlılığı gibi görünür. Mahalle mektepleri ve hocalarının atamalarını Evkaf-ı Şer'iye Nezareti denetliyordu ve bu, adı geçen kurumların ıslahının önünde ciddi bir engel oluşturuyordu.

KIRIM SAVAŞI'NA KADAR SULTAN ABDÜLMECİD DEVRİ (1839-1856)

Bu döneme kadar Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti'nin ve mesleki nitelikte iki devlet okulunun kurulmasını müteakiben başka bir ıslahat teşebbüsünde bulunulmadı. Büyük ıslahat çığırını açmış olmakla beraber 3 Kasım 1839 tarihli *Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu*'nun eğitim meselesi üzerinde ciddi bir etkisi görülmedi. Mamafih II. Mahmud'un halefi ve oğlu Sultan Abdülmecid (1839-1861) Meclis-i Vâlâ'ya hitap eden 13 Ocak 1845 tarihli bir ferman yayınladı. Bu fermanda sultan zecrî ihtiyaçları öne çıkarmıştı. Buna göre "tebaa arasında cehaletin izalesi" zorunlu olup bu ancak devlet eğitimiyle gerçekleştirilebilirdi. Bu ihtiyaç orta dereceli mekteplerin, yüksekokulların

3 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 317-321, 327, 334-368; Sadreddin Celal Antel, "Tanzîmât Maarifi", *Tanzîmât I*, İstanbul 1940, s. 444; Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, İstanbul 1995, tür. yer.

4 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat*, ed. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1992, s. 368, 386.

5 Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti: Târîhçe-i Teşkîlât ve İcrââtı*, İstanbul 1338, s. 6-10; Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal 1964, s. 105.

6 Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 20; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, İstanbul, 1993, s. 225, 226.

7 Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 6-10; Berkes, *The Development of Secularism*, s. 105.

2- Mekteb-i Rüşdiye madalyasının ön ve arka yüzü (İstanbul Arkeoloji Müzesi, Sikkeler Bölümü)

ve meslek okullarının kurulması zaruretini ortaya çıkarıyordu. Beri yanda dinî ve dünyevi okulların da göz önünde bulundurulması ve bunların taşrada yaygınlık kazanması gerekiyordu.[8]

Sultan Abdülmecid'in fermanının bir sonucu olarak devlet, Haziran 1846'da eğitim meseleleri için daimî merkezî bir heyet (*Meclis-i Maarif-i Umumiye*) oluşturdu. Bunu Kasım 1846'da Maarif-i Umumiye Meclisi'nin bir yürütme organı olarak hareket edecek bir nezaretin kurulması takip etti. Bu, yukarıda adı geçen *Mekâtib-i Umumiye Nezareti* idi.[9]

Eski vakanüvis Sahhaflar Şeyhizade Esad Efendi (ö. 1848) Mekâtib-i Umumiye Nezareti'nin başına getirildi. Yardımcısı Sadaret kaleminin eski üst düzey memuru (*Mektubî-i Hazret-i Sadaretpenahî Odası Mümeyyizi*) ve Farsça mütercimi Kemal Ahmed Efendi idi (daha sonra Kemal Paşa, d. 1808-ö. 1886). Ayrıca nezaret emrine mahalle mekteplerini ve henüz tasarı hâlinde olan rüşdiye mekteplerini teftiş edecek iki müfettiş tahsis edildi. Fakat Esad Efendi yaklaşık bir yıl sonra Meclis-i Maarif-i Umumiye reisliğine terfi ettirilince boşalan makama, Kemal Efendi atanarak dolduruldu (Aralık 1847).[10]

Rüşdiye Mektepleri

Kemal Efendi modern Osmanlı-Türk eğitiminin öncülerinden birisi olarak kabul edilmelidir. Muhtemelen 1847'nin başlarında, İstanbul'da iki numune rüşdiye mektebinin kurulmasına o öncülük etti ve masraflarını kendi imkânlarından karşıladı. Bu iki kurumdaki talebelerin temel Arapça, Farsça, aritmetik, coğrafyayı nispeten kısa sürede öğrenebildikleri ortaya çıkınca Bâbıâli 1848'de beş rüşdiye mektebinin daha kurulmasını kabul etti.[11] Başlangıçta rüşdiyeler ıslah edilmiş mahalle mektepleri ile üniversite (*Darülfünun*) arasında iki yıllık ara okullar olarak düşünülmekle beraber mahalle mekteplerinin reforme edilmesinin ve Darülfünun'un tesis edilmesinin önündeki güçlükler Kemal Efendi'yi rüşdiye mekteplerinin eğitim süresini uzatmaya sevk etti.

Öğretmen Okulu (Darülmuallimîn)

Kemal Efendi bir yandan bu adımları atarken bir yandan da yine 1848'de *rüşdiye* mekteplerinin muallimleri ("öğretmenleri") için bir öğretmen okulunun (*Darülmuallimîn*) kurulmasında da müessir oldu.[12] On yıllar boyunca bu kuruma başvuruda

8 Aziz Berker, *Türkiye'de İlk Öğrenim I: 1839-1908,* İstanbul 1945, s. 13-14.

9 Akyıldız, *Merkez Teşkilatında Reform*, s. 235; Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 1-2, s. 441-443; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi,* Ankara 1988, s. 12; Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 34.

10 Akyıldız, *Merkez Teşkilatında Reform*, s. 235-236; Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 1-2, s. 441; Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 35-36.

11 Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 60-61.

12 Akyıldız, *Merkez Teşkilatında Reform*, s. 236-238; Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 1-2, s. 443, 445; Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 38, 39; Abdülkadir Özcan, "*Tanzîmât* Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", *150. Yılında Tanzîmât*, ed. Hakkı Dursun

3- Mekteb-i Sultanî hocaları

bulunanlar büyük ölçüde medrese talebeleriyle sınırlı kaldı. 1850'de bu okulun başına Ahmed Cevdet Efendi'nin (daha sonra paşa) getirilmesinden sonra kurum kendisinin hazırladığı bir nizamnameye (*Darülmuallimîn Nizamnâmesi*) kavuştu. Bu düzenleme öğretmen okulu talebelerinin mübarek üç aylar (receb, şaban ve ramazan) boyunca İstanbul dışına erzak ve iane toplamak üzere *va'z ü nasihat*e çıkmasını (*cerre çıkmak*) yasakladı. Bu medrese talebeleri için teamül hâline gelmiş bir uygulamaydı. Ne var ki Ahmed Cevdet Efendi'ye göre burada önem arz eden mesele, "dilencilik" diye nitelediği bu işin müstakbel muallimlerin vakar ve haysiyetine zarar verme olasılığıydı.[13] Bu örnek, Osmanlı yönetiminin, muallimleri ahaliden ayrı ve belli bir itibar derecesini haiz bir mesleki zümre olarak yükseltme hedefini gözler önüne serer.

İlk Ortaokul (Darülmaarif)

Tam teşekküllü ilk ve orta dereceli kurumlarıyla modern bir eğitim sistemi geliştirme çabaları neticesinde Kemal Efendi 1849'da İstanbul'da padişahın annesinin, Bezmiâlem Valide Sultan'ın himayesinde *Darülmaarif* ("Maarif Yurdu") denilen yüksek bir orta dereceli mektep kurmayı başardı. Bu yeni kuruma sadece rüşdiye mezunları ya da Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-i Edebiye mezunları başvuruda bulunabiliyordu. Eğitim süresi üç yıldı. Her ne kadar bu kurum rüşdiye ile birlikte tasarlanan üniversite arasında bir ara öğretim kademesi olarak düşünülmüşse de Mekâtib-i Umumiye Nezareti muavininin bu okula mahalle mektebi mezunlarını da kabul etmesi sebebiyle kısa zamanda başlangıçta hedeflenen vasfını kaybetti. Sonuçta kurumsal olarak kalıcı ilk devlet ortaokulu kategorisi, yani *idadî* mektepleri tesis edildiğinde artık köhneleşmiş bir okul olan *Darülmaarif* 1872'de lağvedilerek binası idadî mektebine terk edilmiştir.[14]

Ebe Mektebi

II. Mahmud döneminde devlet, kürtaj uygulamasını yasaklamak üzere açık bir tutum takındı. Bu siyasetin bir parçası olarak ebeleri idari denetim altına almayı amaçlayan adımlar atıldı. 1842'de Askerî Tıbbiye'ye bağlı olarak bir *Ebe Mektebi* açıldı. Böylelikle zaten geleneksel olarak icrayı sanatlarını sürdüren ebelerin doğum esnasında ana ve çocuk sağlığını emniyet altına alacak kadın sağlık görevlileri olarak devlet memurları kapsamına alınması hedefleniyordu. Baştabip (*Hekimbaşı*) Abdülhak Molla, İstanbul'daki bütün ebelerin bu okula

Yıldız, Ankara 1992, s. 444; Cemil Öztürk, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası,* Ankara 1996, tür. yer.

13 Yahya Akyüz, "Türkiye'de Öğretmenliğin Temelleri Sağlam Atılmıştı", *Yeni Türkiye,* 1996, Eğitim özel sayısı, sy. 7, s. 471-475.

14 Akyıldız, *Merkez Teşkilatında Reform*, s. 239, 240; Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 40-44; Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 1-2, s. 449-453.

4- Maarif Madalyası (İstanbul Arkeoloji Müzesi, Sikkeler Bölümü)

devamlarının mecburi olduğunu ilan etti. Mektebe devam hususunda ayak direyecek ebeler ebelik mesleğini icradan men edilecek, mukavemet ise cezaya tâbi olacaktı. *Ebe Mektebi* kadınların eğitim gördüğü ve mezunlarının maaşlı devlet memuru olarak atandıkları ilk devlet kurumudur.[15]

1854 civarında İstanbul'da Müslümanlar için mevcut okullar aşağıdaki gibidir:[16]

5- Harbiye Mektebi zadegân sınıfı

1. Yüksek Eğitim Veren Askerî Mektepler

Mekteb-i Ulum-i Harbiye (Kara Harp Okulu)
Mekteb-i İdadiye-i Harbiye (Kara Harp Okulu İçin Hazırlık Mektebi)
Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun (Deniz Mühendislik Mektebi)
Mühendishane-i Berrî-i Hümayun (Kara Mühendislik Mektebi)
Tıbhane-i Âmire (Askerî Tıbbiye Mektebi)
Askerî Baytar Mektebi

2. Ortaokul ve Gelişmiş İlkokul Seviyesinde Eğitim Veren Mektepler

Darülmuallimîn (Öğretmen Okulu)
Darülmaarif
Ebe Mektebi
Beyazıt Rüşdiye Mektebi
Saraçhane Rüşdiye Mektebi
Lâleli Rüşdiye Mektebi
Davutpaşa Rüşdiye Mektebi
Üsküdar Rüşdiye Mektebi
Beşiktaş Rüşdiye Mektebi
Kasımpaşa Rüşdiye Mektebi
Mekteb-i Maarif-i Adliye
Mekteb-i Ulum-i Edebiye

3. Mahalle Mektepleri

360 civarında mahalle mektebi.

15 Tuba Demirci ve Selçuk Akşin Somel, "Women's Bodies, Demography, and Public Health: Abortion Policy and Perspectives in the Ottoman Empire of the Nineteenth Century", *Journal of the History of Sexuality*, 2008, c. 17, sy. 3, s. 395-396.

16 Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri*, Ankara 2000, s. 17.

ISLAHAT FERMANI'NDAN OSMANLI-RUS SAVAŞI'NA (1856-1878) EĞİTİM GELİŞMELERİ

1856 senesi Osmanlı devlet eğitimi tarihinde de bir dönüm noktasını teşkil eder. Bu dönem zarfında birbirini peşi sıra takip eden kurumsal reform tedbirleri gerçekleştirildi. Kırım Savaşı'nın sonlarına doğru, 1856'da ilan edilen *Islahat Fermanı* diğer ıslahat tasarılarının yanı sıra Osmanlı sivil ve askerî okullarına kabul edilmede bütün tebaaya fırsat eşitliğini güvence altına alıyor ve resmen tanınmış her dinî topluluğun (*cemaat* veya *millet*) kendi okullarını devlet denetimi altında olmak şartıyla özgürce kurma hakkını kabul ediyordu.[17]

Okulların kurulmasına tanınan bu nispi özgürlük Ermeniler, Bulgarlar ve Rumlar arasında eğitim ağlarının süratle gelişmesine yol açtı. Gayrimüslim okullarının bu derece yaygınlaşması karşısında Bâbıâli, Osmanlı devlet okulları sisteminin geliştirilmesini öncekinden daha da fazla destekleme ihtiyacı hissetti.

Maarif-i Umumiye Nezareti (1857) ve Eğitim Politikaları

Mekâtib-i Umumiye Nezareti'nin mevcut esas teşkilat çerçevesi ve imkânları imparatorluk çapında bir okul sisteminin tesisi gibi büyük bir iş için yeterli değildi. Bunu, karşılamak için Bâbıâli 1857'de daha geniş imkânlara ve daha özerk bir teşkilat yapısına sahip Maarif-i Umumiye Nezareti'ni kurdu.[18] Mekâtib-i Umumiye Nezareti'nin kuruluşu Bâbıâli'nin eğitim sisteminin Avrupa'daki benzerlerine göre modernleştirilmesine güçlü rızası olarak yorumlanmıştır.[19] Bu dönemden itibaren Osmanlı Devleti genel eğitimi daha iyi düzenlenmiş bir devlet denetimine tâbi kılmak suretiyle modern bir okul sisteminin tesisi ve bunları merkezî tasarılarla uyum içerisinde şekillendirmek için bütün mali imkânlarını seferber etmeye başladı.

1861 tarihli bir belgede devlet ilk defa imparatorluk çatısı altındaki Müslim ve gayrimüslim mevcut bütün okulları yasal bir çerçeve içerisinde bütünleştirmeye ve bunları Maarif-i Umumiye Nezareti'ne bağlamaya teşebbüs ediyordu. Bununla "Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altındaki bütün bölgelerde her cemaatin tahsil ve terbiyesi için mevcut okullar sistemi ve düzenlemelerini nezaret altında bulundurmayı"[20] amaçlıyordu. Başka hususların yanı sıra aşağıdaki kararlar bilhassa mühimdi. Harbiye, Bahriye ve Tıbbiye hariç bütün okullar Maarif-i Umumiye Nezareti'nin yetki sahasına terk edilmeliydi. Nezaret, okulları üç ana kategoriye ayırmıştı: 1. Sıbyan mektepleri, yani bütün dinî toplulukların ilkokulları, 2. Rüşdiye mektepleri ve 3. Meslek okulları. Okuma yazma ve dinin temellerini öğreten sıbyan mektepleri cemaat esasına göre farklılaşıyor ve çocuklar birbirinden ayrı öğrenim görüyorlardı. Karma eğitim veren orta dereceli okullar olarak rüşdiye mektebi öğrencileri meslek okullarına devam için gerekli bilgi ile "medeniyet ve maddi ilerlemenin gereklerini" öğreneceklerdi. Yukarıda zikredilen okulların ikinci ve üçüncü kategorisinde eğitim dili Osmanlı Türkçesi olacaktı.[21]

Bu dönemde geleneksel mahalle mekteplerinin ıslahı için yeni teşebbüslerde bulunuldu. Bu maksatla 1862'den itibaren İstanbul'daki mahalle mekteplerinin bazılarında okuma yazma öğretiminin basitleştirilmesi ve hızlandırılması için bir kısım yenilikler hayata geçirildi. Nezaret, öğrencilere yazı levhaları (*taş levha, yaz-boz tahtası*), keskiler (*taş kalem*), kalem mürekkep takımı (*divit*) dağıttı. Amaçlanan mahalle mekteplerinden mezun olup da Kur'an'ı mükemmelen okuyabilen ve dinî bilgilerle yeteri derecede mücehhez talebeleri Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metinleri

17 Berkes, *Development of Secularism*, s. 152-154; Roderic H. Davison, "Westernized Education in Ottoman Empire", *MEJ,* Yaz 1961, s. 289-301; Kodaman, *Abdülhamid Devri*, s. 15.

18 Kodaman, *Abdülhamid Devri*, s. 15-16.

19 Kodaman, *Abdülhamid Devri*, s. 16.

20 Berker, *Türkiye'de İlk Öğrenim*, s. 46-47.

21 Berker, *Türkiye'de İlk Öğrenim*, s. 46-47.

6- Sanayi Mektebi hoca ve talebeleri

okuyabilecek duruma getirmekti. Ne var ki bu girişimler başarılı olmadı.[22]

Mevcut Müslim ve gayrimüslim okulları yasal bir çerçeve içerisine yerleştirmeye dönük tekliflerde bulunulmakla beraber -ki 1861 tarihli belgenin aslında yapmaya çalıştığı buydu-yine de hem eğitimsel, hem kurumsal ve mali politikalar, ayrıca da Osmanlı genel eğitimiyle ilgili meseleleri tanzim edecek daha kapsamlı hukuki düzenleme ihtiyacı vardı. *1856 Fermanı*'ndan sonra bilhassa güçlenmiş olan Osmanlıcılık siyaseti bu idealin yayılması için şümullü bir maarif planlamasına ihtiyaç duyuyordu. 1864'ten sonra Osmanlı genel eğitimini kapsayacak bir yasal düzenleme tartışmaları başladı. 1867'de Fransız eğitim reformcusu ve eğitim bakanı, Victor Jean Duruy (ö. 1894) cemaat ayrımı gözetilmeksizin orta dereceli okulların ihdasını, bir üniversitenin kurulmasını, meslek okullarının tesisini ve halk kütüphanelerinin açılmasını teklif etti. Devlet iki yıl içerisinde bu teklifleri *Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi* olarak kanunlaştırdı.[23]

22 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 464-466; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişmesi (1773-1923)*, İstanbul 1970, s. 83-85.

23 Berkes, *Development of Secularism,* s. 179; İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi", s. 370; Kodaman, *Abdülhamid Devri*, s. 20-22.

Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi **(1869)**

Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi payitahttaki ve taşradaki mevcut okulların tek bir kapsamlı yasal çerçeve içerisinde toplanıp bütünleşmesini sağladı. Ayrıca vilayet maarif idarelerinin temelinin atılmasının zeminini hazırladı. *Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi*'nin Eylül 1869'dan önce Meclis-i Vükelâ ("Bakanlar Kurulu") raporuna eklenmiş layiha niteliğindeki resmî gerekçesi Batılılaşma yanlısı eğitim reformlarının ideolojik saiklerini yansıtır.[24] *Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi* dünyadaki refah ve mutluluğun temel kaynaklarının doğa bilimleri ve eğitim olduğunu varsayıyordu. Ticaret ve sanayi için yararlı olacak, ilerlemenin de yolunu açacak olan yenilikler ve kurumları ancak bilim ve eğitim vasıtasıyla ortaya çıkarmak mümkündü. Ticaret ve sanayinin inkişafı insanların ihtiyaçlarını daha kolay sağlamalarını mümkün kılacaktı. "Uygar dünya"ya (*dâire-i medeniyet*) mensup milletler ve halklar için dünyanın hazinelerinden ve refahından pay almak ancak böylesi bir gelişme sayesinde mümkün olacaktı.[25]

24 Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 102-109; Antel, *Tanzîmât Maarifi*, s. 450.

25 Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 102, 103.

7- Mülkiye Mektebi hoca ve talebeleri

Belge daha sonra imparatorlukta mevcut eğitim kurumlarının yetersizliğini eleştiriyordu. "Yüksek bilimlere" (*ulûm-ı âliye*) bir temel oluşturmak üzere düzenli ve devamlı bir ilkokul sistemi elzem olmasına karşın mevcut sıbyan mekteplerinin sayısı bu ihtiyacı karşılamaya yeterli değildi. Üstelik sıbyan mekteplerinde sadece dinî bilgiler veriliyordu. Hocalar, çocuk eğitimi ile ilgili gerekli niteliklerden yoksundu. Öte yandan sıbyan mektebi eğitiminde çocukların kişilik ve ahlakının gelişimi için kurallara ihtiyaç vardı. Beri taraftan yüksekokulların eksikliği rüşdiye mezunlarını ya *Mahrec-i Eklâm*'a ("Devlet Dairelerine Çıkış Yeri") veya askerî okullara devama mecbur kılıyordu. Bu hâl fen ve tabiat bilimleri hakkında bilgi edinmek isteyen öğrencilerin eğitiminin önünde bir engel oluşturuyordu. Sıra yasal tekliflere geldiğinde gerekçe metni, zorunlu eğitimin önünü açacak düzenlemelerin bir an evvel hayata geçirilmesini talep ediyordu. Önerilen kalıcı bir müfettişler heyeti bütün eğitim kurumlarını sürekli olarak denetleyecekti. İmparatorluk sınırları dâhilindeki her okul türü itibarıyla bir sınıflamaya tâbi tutulmalı ve bir sistem içerisine dâhil edilmeliydi.[26] *Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi*'nin gerekçe layihası öğretimin eğitimsel kalitesinin yükseltilmesi ve nüfus arasında maarifin yaygınlaştırılması doğrultusunda adımların atılması ihtiyacının altını açıkça çiziyordu.

Belge "farklı dinî topluluklardan çocuklar arasındaki karşılıklı anlayış ve dostluğun güçlendirilmesi" için bir karma eğitim ihtiyacını vurgulayarak sona eriyordu. Bu gayenin tahakkuk ettirilmesi için *Mekteb-i Sultanî* ile aynı seviyede eğitim veren orta dereceli idadî mekteplerinin açılması düşünülüyordu. Bunun için modern bilimler bahsinde okul kitaplarının kaleme alınması gerekmekte olup ortaya çıkacak bu ihtiyaç da yabancı dillerden Osmanlı Türkçesine çeviriler yapılarak karşılanacaktı. Devlet hem tabii hem beşerî bilimler eğitimini denetim altında tutmalıydı. Bu denetimin tek istisnası karma eğitim yapan kurumlarda gayrimüslimlere verilen din eğitimi konularıydı.[27] Gerekçe metninin bu son bölümünde *Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi*'nin Osmanlıcılık hedefi daha aşikâr hâle gelmektedir. Mevcut rüşdiye mekteplerinin müfredatının, programında ciddi yekûn tutan dinî konular sebebiyle, farklı dinî topluluklardan çocukları bir araya getirme hedefini gerçekleştirmek açısından yeterli olmadığı düşünülüyordu. Bir başka mühim ifade o zamana kadar

26 Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 103-105.

27 Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 106-109.

ulemaya bırakılmış olan beşerî bilimlerin öğretiminin nezaret denetimine tâbi tutulması kararıydı. Bu karar devletin -medreseler bir tarafa bırakılacak olursa- genel eğitimi tüm veçheleriyle denetim altına almayı hedeflediği anlamına geliyordu.

İdadî ("Hazırlık") Mekteplerinin Gelişimi

Pratik ve dünyevi eğitim veren ilkokulların yokluğu, modern eğitim vermesi amaçlanan rüşdiye mekteplerinin yetersizliği ve neticede devlet meslek okullarına başvuranlar arasında temel bilimlerde malumat eksikliği 1860'ların Tanzimat reformcularının dikkatini mevcut mahalle mekteplerinde reform zorunluluğuna, ardından da ibtidaî mekteplerinin kurulması siyasetine yöneltti. Ama aynı zamanda eğitimli sivil memur ihtiyacı kendisini şiddetle hissettiriyor ve devlet bürokrasisinin süratle genişlemesi ve gittikçe artan farklılaşması ile birlikte daha da ivedi hâle geliyordu. Bâbıâli gerekli eğitimle mücehhez bir devlet memurları ordusuna acilen ihtiyaç duyuyordu. Dolayısıyla meslek okullarının sayısının arttırılması kaçınılmaz bir ihtiyaç hâline gelmişti.

Söz konusu acil durum karşısında idadî mekteplerinin kurulması ve rüşdiye mekteplerinin bunlara entegre edilmesi pragmatik bir çözüm tarzıydı. Takip edilen bu yol, hem sivil memur eğitimi için meslek okulları ihtiyacını karşılamış, hem de yukarı seviyede ilk dereceli eğitimi yaygınlaştırma hedefine cevap vermiştir. Eski rüşdiye sınıflarından oluşan idadî mektebinin alt sınıflarında öğrenci şimdi ilkokul bilgisini gereği gibi tamamlıyor, üst sınıflarında da ilerideki muhtemel devlet memuriyeti hayatı için gerekli orta dereceli öğrenimini alıyordu.[28]

Devlet Okullarının Yaygınlaşması

Başlangıçta orta dereceli mektepler olarak tasarlanan rüşdiyelerin temeli 1847'de atılmış olmakla beraber bu kurumlardan mezun öğrencilerin eğitsel müktesebatı rüşdiye eğitiminden beklenen seviyesinin çok altında kalmıştı. Sonuçta Osmanlı idaresi rüşdiye mekteplerinden mezun yeni devlet memurlarından beklenen iş verimini alamamıştı.[29] Bu durum Maarif-i Umumiye Nezareti'ni rüşdiye mektebi mezunlarını idari hayata hazırlamak üzere 1867'de *Mekteb-i Eklâm* ("Devlet Daireleri Mektebi") denilen bir yıllık bir hizmet içi eğitim programı açmaya zorladı. Bir yıl sonra bu düzenlemenin tatmin edicilikten uzak olduğu görülünce *Mahrec-i Eklâm* ("Devlet Dairelerine Çıkış Yeri") denilen kendine özgü üç yıllık bir mektebe dönüştürüldü.[30] Bu yeni okul, bütün imparatorlukta asıl orta dereceli mektepler olarak kurulacak olan, geleceğin idadî mekteplerinin öncülünü teşkil etti. *Mahrec-i Eklâm* 1877'ye, yani Mülkiye Mektebi (*Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne*) açılıp da yerini alıncaya kadar faaliyetini sürdürdü.[31]

Bu dönemde İstanbul'da maarifle ilgili gelişmeler bağlamında üç önemli kurum zikredilmelidir. Bunlar daha sonra imparatorluk ve Türkiye Cumhuriyeti'ndeki devlet seçkinleri ve aydınlarının yetişmesinde dikkate değer bir rol oynayacaklardır. Bunlardan birincisi, Mülkiye Mektebi (*Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne*), hukuk, iktisat, coğrafya, tarih ve istatistik gibi konularda Bâbıâli'nin genç kâtiplerini eğitecek bir kurs olarak ilk defa 1859'da kuruldu. Rüşdiye mezunları da giriş imtihanlarını verdikten sonra bu kuruma girebiliyorlardı. Bâbıâli kaza yöneticileri (kaymakam) ve mali mahallî idare amirleri (mal müdürü) atamalarında bu kursun mezunlarına öncelik verdi. Başlarda iki yıllık bir mektep olmasına karşın eğitim süresi 1869'da üç ve nihayet 1870'te dört yıla çıkarıldı.[32]

Benzer türde bir başka kurum 1868'de kurulan *Mekteb-i Sultanî* (günümüz Galatasaray Lisesi) idi. Bu okul ile Osmanlıcılık tarzı siyasetin bir gereği olan Müslim ve gayrimüslim talebelere karma eğitim verme hedefi gerçekleştirilmek isteniyordu. Bir devlet okulu olmakla beraber bu kurum Fransız Eğitim Bakanlığı'yla yakın işbirliği içinde kurulmuştu. Başlangıçtaki hâliyle müfredatı Fransız liseleriyle uyum içindeydi. Din, Osmanlı tarihi, İslam tarihi, Arapça, Farsça, Osmanlı Türk edebiyatı, coğrafya ve hüsn-ü hat gibi dersler hariç geriye kalan konular, yani doğa bilimleri, hukuk, felsefe, ayrıca Grekçe ve Latince gibi klasik Avrupa dilleri Fransızca öğretiliyordu. İlk başta beş yıllık bir yukarı seviye ortaokul olarak kurulmuş olan Mekteb-i Sultanî, daha sonra ilk ve orta dereceli eğitim için yedi yıl daha ilave edilmesiyle on iki yıllık bir eğitim kurumuna dönüşmüştür. Kurumun ilk müdürü bir Fransızdı, bunu bir Osmanlı Ermenisi takip etmiş, ardından bu görevi Müslüman Osmanlılar üstlenmeye başlamıştır. Kurumdan diploma alan öğrenciler eğitimlerini Fransız üniversitelerinde devam ettirebiliyorlardı. Mekteb-i Sultanî ücretli bir okuldu, fakat çok yüksek akademik performans sergileyen Müslüman

28 Kodaman, *Abdülhamid Devri*, s. 120,125.

29 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 1-2, s. 477, 478.

30 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 1-2, s. 476-479.

31 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 1-2, s. 479,595-596, 602-604.

32 Ergin, *Türk Maarif Tarih,* c. 1-2, s. 594-619; Joseph S. Szyliowicz, "Elite Recruitment in Turkey: The Role of the Mülkiye", *World Politics,* 1971, sy. 23, s. 371-398.

8- İclaliye Kız Mektebi talebelerinin sergisi (İBB, Atatürk Kitaplığı)

çocuklar, bir imtihanın ardından eğitimlerini parasız yatılı olarak sürdürebiliyorlardı. Müslim ve gayrimüslim talebelerin karma eğitimine başlangıçta geleneksel İslamcı kesimden ve tutucu gayrimüslim çevrelerden kaynaklanan tepkilere rağmen kısa bir süre içerisinde bu okul bütün toplum kesimlerinden varlıklı ailelerin erkek çocuklarını eğitime göndermek için birbirleriyle yarıştıkları bir kurum hâline geldi.[33]

1856 ila 1878 arasındaki dönemde bir üniversite (*Darülfünun*) kurmaya dönük iki teşebbüste bulunuldu. İlki 1863-1865, ikincisi 1870-1872 arasındaki teşebbüslerdi. Mamafih her iki girişim de başarısızlıkla sonuçlandı. Vasıflı öğretim üyelerinin azlığı ve akademik eğitimin bu yüksek seviyesini sürdürmeye yetecek gerekli eğitim temeline sahip öğrenci sayısının yetersizliği üniversite tasarısının tatbikini imkânsız kıldı. Bir üniversitenin açılmasını mümkün kılacak entelektüel birikim ancak 1900 yılında, II. Abdülhamid döneminde gerekli seviyeye erişebilmiştir.[34]

Bu arada üniversitenin yokluğundan kaynaklanan akademik boşluğu doldurmak üzere 1874'te Mekteb-i Sultanî'ye üç meslek okulu eklendi: Hukuk Mektebi (*Galatasaray Hukuk Mektebi*), Beşerî İlimler Mektebi (*Galatasaray Edebî Mektebi*) ve Mühendislik Mektebi (*Turuk u Meabir Mektebi*).[35]

Mahalle mekteplerinde ders verecek, iyi eğitim görmüş yeni bir muallimler kuşağını yetiştirmek üzere Kasım 1868'de Sıbyan Muallim Mektebi (*Darülmuallimîn-i Sıbyaniye*) kuruldu.[36] Başlangıçta bu kurumda yetişecek adaylar olarak İstanbul'un selâtin camilerindeki talebeler düşünülmüştü. Fakat artık mahalle mektebi eğitiminin ana hedefi Kur'an öğrenimine ilaveten Osmanlı Türkçesi metinlerini okuma yazmada beceri kazanılmasını sağlamak olduğu için müstakbel mahalle mektep tedrisatını medrese talebeleriyle sınırlama tasarısı medrese kökenli olmayan öğrencilerin de kabulüyle terk edilmiş oldu.[37] Bu gelişme

33 İhsan Sungu, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", *TTK Belleten*, 1943, sy. 7, s. 315-347; Adnan Şişman, *Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları (1868-1871)*, İstanbul 1989, tür. yer

34 Akyıldız, *Merkez Teşkilatında Reform*, s. 228-230; Ali Arslan, *Darülfünun'dan Üniversite'ye*, İstanbul 1995; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun Tarihçesine Giriş. İlk İki Teşebbüs", *TTK Belleten*, 1990, sy. 210, s. 699-738.

35 Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton 1963, s. 245-246; Fethi İsfendiyaroğlu, *Galatasaray Tarihi*, İstanbul 1952.

36 Berker, *Türkiye'de İlk Öğrenim,* s. 56-58; Özcan, *Tanzîmât Döneminde Öğretmen*, s. 450.

37 Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908*, Leiden 2001, s. 80-92.

9- Numune-i Terakki mektebi hocaları ve talebeleri

ilk dereceli eğitimin hâkim vasfı olan dinî eğitimin yerini giderek daha çok uygulamalı-dünyevi hedefli bir eğitim düzenine doğru değişimini gösteriyordu.

1856 ila 1878 arasındaki dönemde göze çarpan bir başka kayda değer gelişme 1858'de kızlar için rüşdiye mekteplerinin kurulmasıydı. Devletin kızların eğitimine artan ilgisinin ilk akla gelen sebeplerinden biri 1861'de resmî gazete *Takvîm-i Vekâyi*'de yayınlanmış olan bir makalede ortaya çıkmaktadır. Bu makaleye göre kız rüşdiye mekteplerinde öğrenciler ileride evlendiklerinde ev işlerinde kocalarının rahatını temin etmek ve kendi iffetlerini korumak üzere dinî ve dünyevi konularda dersler göreceklerdi.[38]

Kızların eğitimiyle ilgili farklı türden bir düşünceye erken Tanzimat Dönemi'nin "ideolog"u, Sadık Rifat Paşa'nın görüşlerinde tesadüf edilebilir. Muhtemelen 1840'ların sonlarına doğru, yani ilk kız rüşdiye mektebinin kurulmasından yaklaşık on yıl önce paşa, devletin kız çocuklarının "iyi yetiştirilme"sini sağlamakla mükellef olduğunu ileri sürüyordu, çünkü ona göre "kişisel olgunluk" kızların "muazzez ziynetleri" arasındaydı. Buna ek olarak, "ana kucağının insanlar için esasen okulların en köklüsü olduğunu" vurguluyordu. Bu sebepten ötürü daha emzirirken çocuklarına dinî ve ahlaki eğitim verecek anneleri yetiştirmek "millet ve insanlık için büyük bir hizmet" olacaktı.[39] Bu saiklerde siyasi beklentiler baskın karakter arz etmekle beraber kadınlara yeterli bir eğitim verilmesi Tanzimat Dönemi yönetici zümreleri açısından önemli bir mesele hâline gelmiş görünüyordu. Kız rüşdiye mekteplerinin kurulması kadınların kamu hayatına kazandırılmasında hatırı sayılır bir adımdı.

İstanbul'daki ilk kız rüşdiye mektebinin müfredatı bilinmemekle beraber kız okulların kurulmasına yön vermiş olan yukarıdaki faktörler müfredatın muhtemelen dikiş-nakış kurslarını içinde barındırdığının bir delili olarak görülebilir. İlk yıllarda kadın muallimlerin yokluğu sebebiyle kız okullarının öğretim kadroları el işi veya biçki dikiş gibi derslerin öğretmenleri hariç erkek eğitimcilerden oluşuyordu. Onların yerini ancak 1873'te Kız Öğretmen Okulu'nun ilk mezunları aldı.[40]

Özel Müslüman Okullarının Ortaya Çıkışı

İlk Müslüman özel eğitim girişimlerinin ortaya çıkışı *1856 Islahat Fermanı*'nın etkilerine ve muhtemelen devletin modern okulların yaygınlaştırılmasındaki sınırlı başarısına bir tepki olarak düşünülmelidir. Gayrimüslimlerin ekonomi ve eğitimdeki artan etkisinden rahatsızlık duyan eğitimli Müslüman Türklerin yükselen endişesi ve beraberinde 1856 fermanının ortaya çıkardığı değişimlere devlet okul sisteminin kendisini uyarlamadaki yavaşlığı İstanbul'un Müslüman nüfusu arasında modern eğitimi teşvik etmek üzere sivil Müslüman Türk teşebbüslerinin harekete geçmesiyle sonuçlandı. 1865'te kamu yararını düşünen bir grup Müslüman mülki ve askerî erkân *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye*'yi ("İslami Öğretim Derneği") kurdu. Cemiyetin kurucuları Yusuf Ziya Bey (daha sonra "paşa" ve Maliye

38 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 458; Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 74-75; Berrak Burçak, "The Status of the Elite Muslim Women in İstanbul Under the Reign of Sultan Abdülhamid II", yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, 1997, s. 24.

39 Rifat Paşa, "Ahlâk Risâlesinin Zeyli", *Müntehabât-ı Âsâr*, İstanbul 1293, c. 7, s. 18.

40 Bkz. Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 457-458; Berker, *Türkiye'de İlk Öğrenim*, s. 100; Özcan, *Tanzîmât Döneminde Öğretmen*, s. 457.

DARÜŞŞAFAKA

ADEM İNCE*

Darüşşafaka, 1873 yılından beri İstanbul'da faaliyet gösteren, öksüz ve yetim Müslüman çocukların eğitimi için açılmış bir "özel" okuldur.

Türk eğitim tarihinde farklı bir yeri olan ve kuruluş yıllarındaki ismiyle *Darüşşafakatü'l-İslamiye Mektebi,* 30 Mart 1864'te kurulan Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin eseridir. Cemiyet, zamanın önde gelen şahsiyetlerinden, Yusuf Ziya Paşa, Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Vidinli Tevfik Paşa, Ali Naki Efendi ve Sakızlı Esad Paşa tarafından kurulmuştur. Eğitim alanında ilk sivil teşkilatlanma örneği olan cemiyetin amacı, yoksul ve yetim çocukların eğitimine yardımcı olmaktır.

Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye, kuruluş amacının tahakkuku için, önce İstanbul Kapalıçarşı ve havalisindeki çırakların eğitimi için Beyazıt, Simkeşhane binasında Valide Mektebi olarak bilinen yerde eğitime başladı (1865). Yoğun talep üzerine Aksaray'da 1867 yılında Ebubekir Paşa Mektebi tamir edilip eğitime tahsis edilmiştir. Üç yıl eğitim verilen bu mekteplerde, temel dinî bilgiler ve okuma yazma öğretiliyordu. 1874 yılına kadar açık olan ve yılda ortalama 500 kişinin eğitim gördüğü bu mektepler halk ve aydınların büyük ilgisine mazhar olmuştur.

Cemiyet, açtığı mekteplerde okuttuğu kitapları kendisi basmış, öğrencilerin her türlü masrafını karşıladığı gibi, süreli ilmî bir dergi de çıkarmıştır.

Darüşşafaka'nın Kuruluşu

Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin açtığı ve halk mektebi olarak anılan kurumlardan fevkalade müspet neticeler alınınca cemiyet yeni arayışlara girdi. Paris'te sefaret ve Mektebi Osmanî müdürlüğü de yapan Sakızlı Esad Paşa'nın teklifiyle Fransa'da da örneği olan, yalnızca öksüz ve yetim ama zeki, kabiliyetli çocukların devam edeceği parasız yatılı ve zamanın en nitelikli okulunun açılmasına karar verildi.

Sultan Abdülaziz Han'ın yardımı ile alınan, İstanbul Fatih'teki geniş bir arazi üzerinde kurulacak okul binası için saray başmimarı görevlendirildi. Okul, her kesimden insanın yardımları ile 1873 yılında merasimle hizmete girdi. Bu yıllarda tüzükte yapılan bir değişiklikle "Osmanlı Devleti'nin sadrazamının cemiyetin başkanı" olması kabul edilmiştir. Bu husus hâlen devam etmektedir ve Türkiye Cumhuriyeti başbakanı cemiyetin doğal başkanıdır. Böylece hususi bir mektep olmasına rağmen devlet ricalinden yakın ilgi görmüştür.

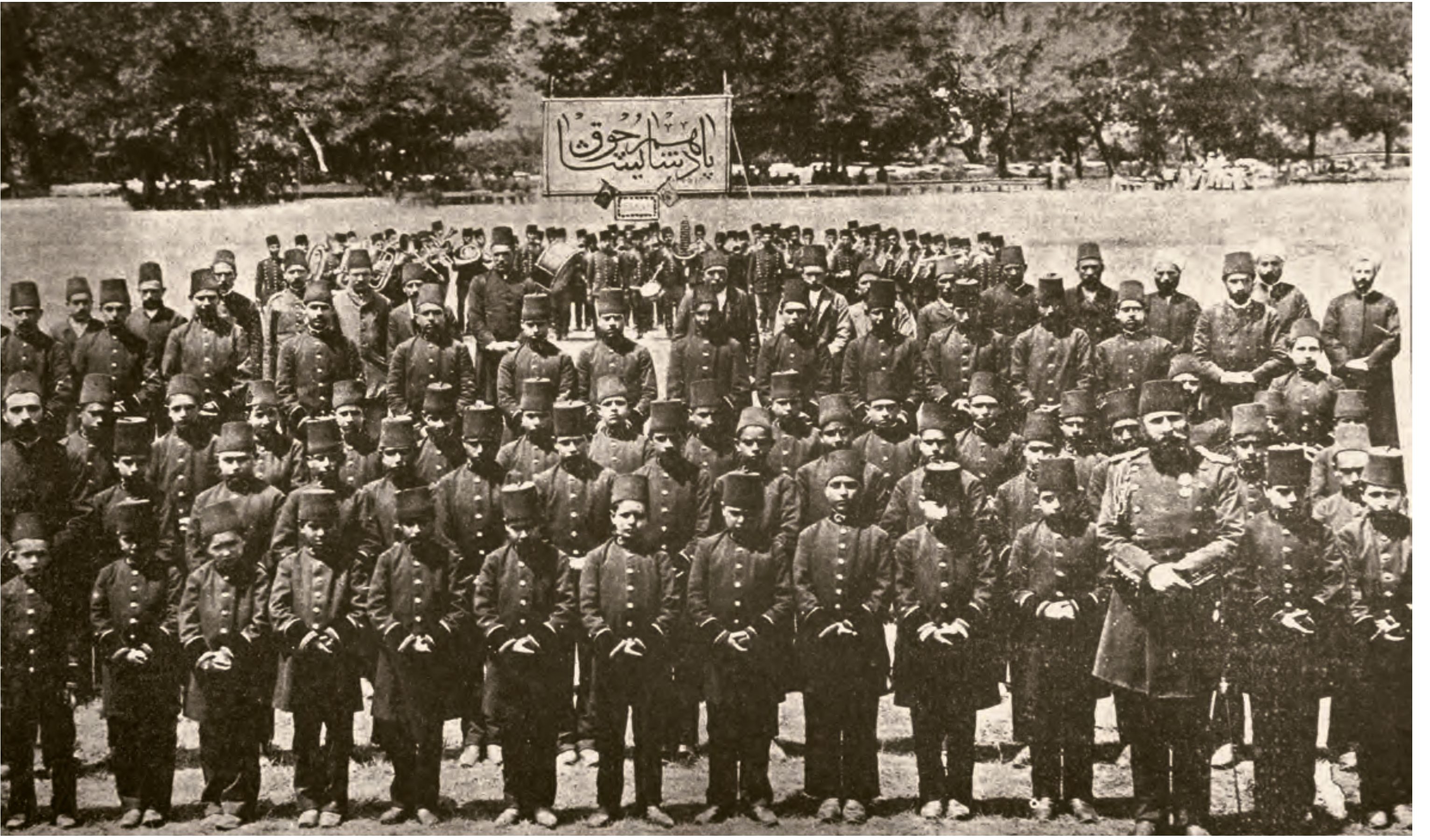
Darüşşafakatü'l-İslamiye adı verilen bu okulda, imparatorluk coğrafyasının her yerinden Müslüman ailelerin öksüz ve yetim çocuklarının eğitimi yanında her türlü ihtiyaçları da karşılanıyordu. Okul hizmete girdikten sonra, uzun yıllar devrinin en kaliteli eğitim kurumu olarak kalmıştır. Askerî okulların öğretmenleri yanında medreselerde ün yapmış birçok ilim adamı da fahri olarak burada ders vermiş ve kitaplarını kurum adına bastırmışlardır.

Okulda ilk mektebin dördüncü sınıfından sonra seçilen öğrencilere sekiz yıl eğitim veriliyordu. Bunun son iki yılını "âli" sınıflar oluşturuyor ve mezunlar yüksekokul mezunu kabul ediliyordu. Okulda; dinî ilimler, Türkçe, Arapça, Farsça, Fransızca, tarih, coğrafya, matematik, mantık gibi derslerin yanında son sınıflarda telgraf, elektrik ve fen dersleri de okutuluyordu. Okul, ilk mezunlarını 1881 yılında vermiş ve mezunların tümü, Telgraf Nezareti'nde görev almıştır. Sonraki yıllarda Telgraf Nezareti'ndeki önemli memuriyetlere hep Darüşşafaka mezunları getirilmiştir.

1- Darüşşafaka Mektebi (İBB, Encümen Arşivi)

* Milli Eğitim Bakanlığı

10- Aşiret Mektebi talebeleri

nazırı, [ö. 1882]), Ahmed Muhtar Bey (daha sonra "paşa" ve 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın komutanı [ö. 1919], Vidinli Tevfik Bey (daha sonra "paşa" [ö. 1901]) ve Ali Nakî Efendi (daha sonra Trabzon vilayeti maarif müdürü [ö. 1923]) idi.

Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin başlangıçtaki hedefi Kapalıçarşı çıraklarına modern eğitim sağlamaktı. Çarşı civarında okuma yazma, başlangıç düzeyinde matematik ve geometri, coğrafya gibi dersler ve temel dinî, ahlaki, toplumsal değerler eğitiminin verildiği iki okul kuruldu. Talebelerin okuldan mezun olduktan sonra makbuz, fatura düzenleyebilir ve ticari mektuplar kaleme alabilir hâle gelmeleri bekleniyordu. Bütün ders kitapları, defterler ve kalemler Cemiyet-i Tedrîsiye-i İslâmiye tarafından ücretsiz olarak sağlandı.[41] 1865-1866 eğitim döneminde yaklaşık 1.630 çırak bu okullara kaydoldu ve bunların 723'ü mezun oldu. 1866-1867 eğitim döneminde ise okula yaklaşık 700 çırak kabul edildi.[42]

Okullara artan talepten cesaret alan Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye 1873'te Sultan Abdülaziz'in, Mısırlı Hidiv İsmail Paşa'nın ve daha birçok varlıklı Osmanlı vatandaşının mali desteğiyle Müslüman ailelerin yetim çocuklarına yukarı düzey orta eğitim vermek üzere *Darüşşafaka*'yı ("Şefkat Yurdu") kurdu. Başlangıçta bu okula yetim kız çocuklarının da kabulü düşünülmüşse de neticede kabul yetim erkek çocuklarla sınırlı kaldı.[43]

Darüşşafaka hem kurumsal süreklilik hem eğitim kalitesi açısından bir başarı hikâyesi ortaya koydu. Bir lise olarak Fransızca tedrisat yapan *Mekteb-i Sultanî*'ye benzer bir numune okul hâline geldi. *Darüşşafaka*'daki tedrisat ve müfredat, eğitim dili Osmanlı Türkçesi olmakla beraber Fransız *La Flèche* askerî lisesini örnek alınarak düzenlenmişti.[44]

1878 civarında İstanbul'da Müslümanlar için mevcut okullar aşağıdaki gibiydi:[45]

1. Askerî Okullar

Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne (Kara Harp Okulu)
Dersaadet Mekteb-i İdadîsi (Harp Okulu İçin Hazırlık Okulu)
Hendesehane (Mühendislik Mektebi)

41 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 487-488; Mehmed İzzet, Mehmed Esad v.dğr., *Dârüşşafaka: Türkiye'de İlk Halk Mektebi*, İstanbul 1927, s. 3.

42 İzzet ve Esad, *Dârüşşafaka*, s. 183.

43 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 490.

44 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 491.

45 Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, s. 21-23.

2- Darüşşafaka Mektebi talebeleri

Darüşşafaka, 1903-1909 yılları arsında Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'den alınıp Maarif Nezareti'ne bağlanmıştır. Ancak bu yıllar, kurum için talihsiz yıllar olmuş, bağışlar kesilmiş, kötü yönetim, okula haddinden çok fazla öğrenci alımı gibi sebepler yüzünden kalite düşmüştür. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra cemiyet tekrar Darüşşafaka'nın sahibi olmuştur. Bu dönem cemiyet mensuplarınca "Fetret Devri" olarak anılır.

Darüşşafakatü'l-İslamiye, 1914 yılında Darülmuallimîn'e dönüştürülmüş ve eğitim süresi 10 yıla çıkarılmışsa da bu dönem uzun sürmemiş, istihdam alanı daraltılıyor gerekçesiyle 1919 yılında fen dersleri ağırlıklı "Sultanî" okulları programı uygulanmasına karar verilmiştir.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde, İttihatçılar da okula yakın ilgi göstermişlerdir. Savaş döneminde İslami ögeler daha da ön plana çıkarılmış, okul ve cemiyet, devletten hep yakın ilgi görmüştür. Bursa, Gelibolu ve İzmir'de şubeler açılmıştır. Kızlar için de bir Darüşşafaka açılması gündeme gelmiştir.

I. Dünya Savaşı süresince hükûmet, yabancı memurları görevlerinden alınca, yerlerine iyi derece fen ve elektrik-telgraf eğitimi almış olan Darüşşafakalıları tayin etmiştir. Bu dönemde üst düzey bürokratların çoğu Darüşşafakalıdır. Anadolu ve uzak Osmanlı vilayetlerinden seçilen öksüz-yetim öğrencilerden oluşan bu topluluk, büyük oranda ailelerinden kopmaları sebebiyle, okullarına ve devlete olan aidiyet ve bağlılık duyguları çok güçlüdür.

Cumhuriyet'in ilanından sonra Darüşşafaka Lisesi ismiyle varlığına devam eden bu kurum, kısa bir süre Muallim Mektebi olsa da 1930 yılından itibaren İngilizce ve Fransızca dersleri de bulunan fen ve edebiyat şubeli bir lise hâline getirildi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında eski müesseselerin çoğu kapatılırken ya da isimleri

11- Dilsizler Mektebi hocaları ve talebeleri

Mekteb-i Fünun-ı Bahrî-i Şâhâne (Deniz Harp Okulu)
Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne (Askerî Tıbbiye)
Mekteb-i İdadî-i Tıbbiye (Askerî Tıbbiye Hazırlık Mektebi)
Askerî Baytar Mektebi

2. Sivil Yüksek Mektepler ve Meslek Okulları

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıbbiye)
Mekteb-i İdadî-i Tıbbiye (Tıbbiye Hazırlık Mektebi)
Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi)
Mekteb-i Mülkiye
Mekteb-i Sanayi
Mülkiye Mühendis Mektebi
Telgraf Mektebi

3. Hazırlık Okulları ve Orta Derece Eğitim Veren Mektepler

Darülmuallimîn-i Rüşdî (Rüşdiye Muallimleri İçin Öğretmen Okulu)
Darülmuallimîn-i Sıbyan (Sıbyan Mektebi Muallimleri İçin Öğretmen Okulu)
Darülmuallimat (Kız Rüşdiyesi Muallimeleri İçin Öğretmen Okulu)
Ebe Mektebi
Mahrec-i Eklâm (Devlet Dairelerine Çıkış Yeri)
Fatih İdadîsi
Eskialipaşa İdadîsi
Beşiktaş İdadîsi
Darülmaarif

4. Gelişmiş İlkokul Seviyesinde Eğitim Veren Kurumlar

Mahmudiye Rüşdiye Mektebi (Aksaray'da)
Sultan Beyazıt Rüşdiye Mektebi
Şehzadebaşı Rüşdiyesi
Fatih Rüşdiye Mektebi
Davutpaşa Rüşdiye Mektebi
Kasımpaşa Rüşdiye Mektebi
Beşiktaş Rüşdiye Mektebi
Üsküdar Rüşdiyesi
Atlamataşı Rüşdiye Mektebi (Üsküdar'da)
Feyziye Rüşdiye Mektebi (Tophane'de)
Eyüp Rüşdiye Mektebi
Takvimhane Rüşdiye Mektebi
Beylerbeyi Rüşdiye Mektebi
Zeyrek Rüşdiye Mektebi
Sütlüce Rüşdiye Mektebi
Mirgûn Rüşdiye Mektebi
İbrahimağa Çayırı Rüşdiye Mektebi

Mehmed İzzet v.dğr., *Darüşşafaka, Türkiye'de İlk Halk Mektebi*, İstanbul 1927.
Olgun, Tahir, *Darüşşafaka'nın Tarihçesi*, İstanbul 1937.
Somel, S. Akşin, "II. Abdülhamid İstanbul'unda Müslüman Özel Okulları", *II. Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 320-335.

3- Darüşşafaka

değiştirilirken *Darüşşafakatü'l-İslamiye* de artık Darüşşafaka olarak anılmaya başlandı.

Darüşşafaka Lisesi'nde 1955 yılından itibaren "kolej" sistemine geçilerek İngilizce tedrisat kabul edilmiştir. Bunun için, ilkokul sonrası okula alınan öğrenciler, bir yıl İngilizce hazırlık sınıfından sonra ortaokul ve lise öğrenimine devam etmeye başladılar.

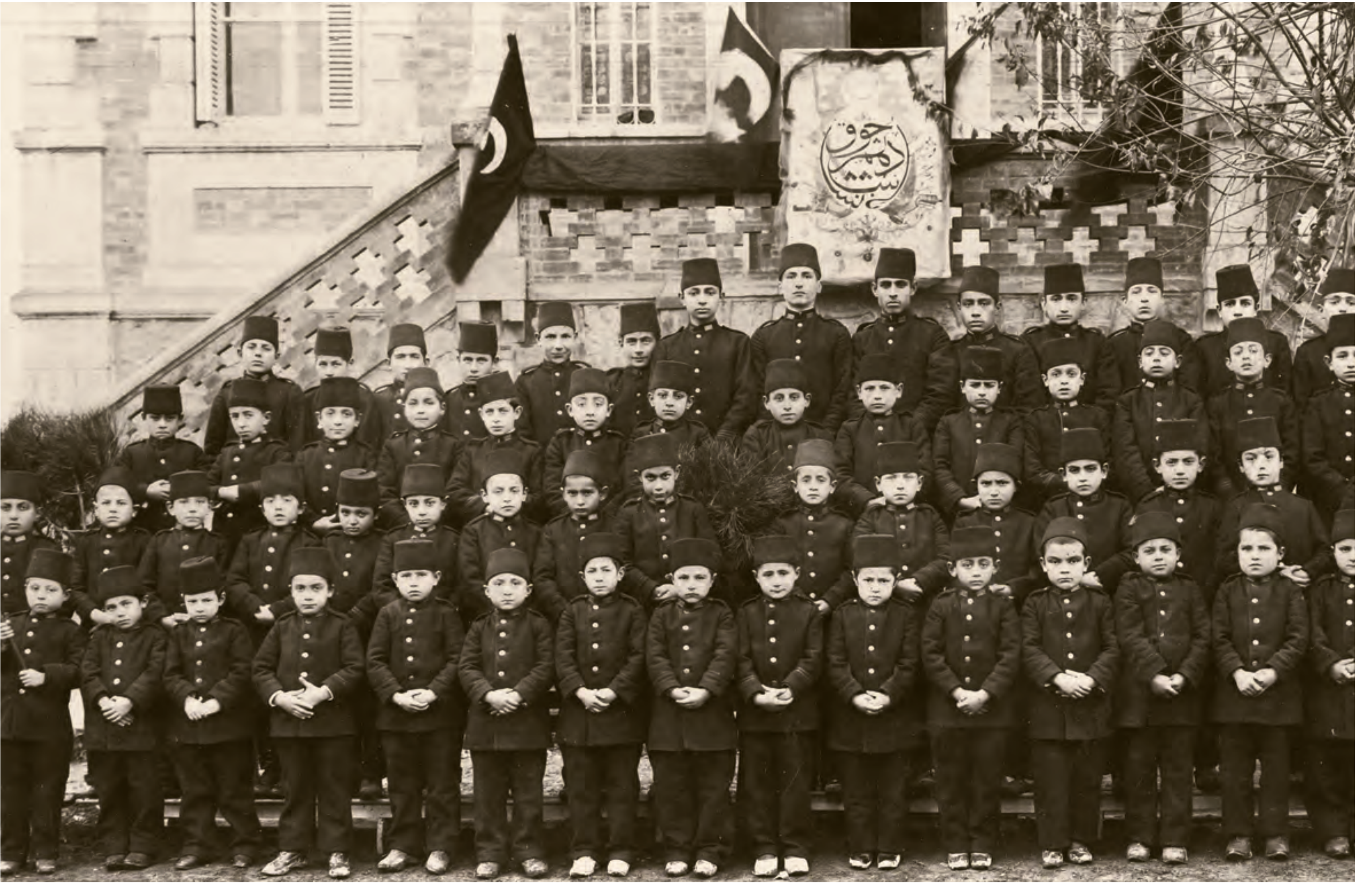
1873 yılında Darüşşafaka binası, kız ve erkek öğrenciler için iki taraflı yapılmıştı. Sonraki yıllarda okula kız öğrenci almaktansa müstakil kız Darüşşafaka'sı için kararlar alınsa da bu gerçekleşmedi. 1971-1972 öğretim yılında ilk defa Darüşşafaka'ya aranan vasıfları haiz kız çocukları da kabul edildi ve karma eğitime geçildi. 1995 yılında ise yabancı dille eğitim yapan Anadolu Lisesi statüsü kabul edildi. 2012 yılındaki kongrede yapılan bir tüzük değişikliği ile amaç maddesinde yer alan "Türk-İslam çocukları" yerine, "Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları" ibaresi kabul edildi.

Okul, hâlen Darüşşafaka Cemiyeti'ne bağlı olarak "Özel Darüşşafaka Eğitim Kurumları" adıyla parasız yatılı, ortaokul ve lise seviyesinde eğitim vermektedir. İstanbul Fatih'te, kendi binasında 1873 yılından beri hizmet veren bu köklü eğitim kurumu, 1994 yılında İstanbul Maslak'ta geniş bir kampüs içindeki yeni yerine taşınmıştır. Önceleri bağışlarla ayakta duran bu asırlık eğitim kurumu, günümüzde kendi imkânları ile kaliteli bir hizmet vermektedir. Cemiyet ayrıca her sene Sait Faik Abasıyanık Hikâye Ödülünü dağıtmaktadır.

Darüşşafaka Cemiyeti, Darüşşafaka Eğitim kurumlarının yanı sıra Darüşşafaka Spor Kulübü, kendisine ait çeşitli menkul-gayrimenkuller ve kuruluşlar ile ülkemizin en köklü sivil toplum kuruluşu olup kamu yararına çalışan bir dernek olarak varlığına devam etmektedir.

KAYNAKLAR

Ayhan, Halis, Hakkı Maviş, "Dârüşşafaka", *DİA*, IX, 7-9.
Ergin, Osman [Nuri], *Türkiye Maarif Tarihi, IV* c., İstanbul 1977.
İnce, Adem, "Bir Eğitim Kurumu Monografisi: Darüşşafaka", yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 1992.

12- Bakırköy Rüşdiye Mektebi talebeleri

5. Gelişmiş İlkokul Seviyesinde Eğitim Veren Kız Kurumları

Sultanahmed İnâs Rüşdiye Mektebi
Atpazarı İnâs Rüşdiye Mektebi
Aksaray İnâs Rüşdiye Mektebi
Şehzade İnâs Rüşdiye Mektebi
İbrahimpaşa İnâs Rüşdiye Mektebi (Bâb-ı Zabtiye'de)
Beşiktaş İnâs Rüşdiye Mektebi
Eskialipaşa İnâs Rüşdiye Mektebi
Üsküdar İnâs Rüşdiye Mektebi

6. Müslüman Özel Okulları

Darüşşafaka Lisesi

7. Mahalle Mektepleri

280 civarında mahalle mektebi.

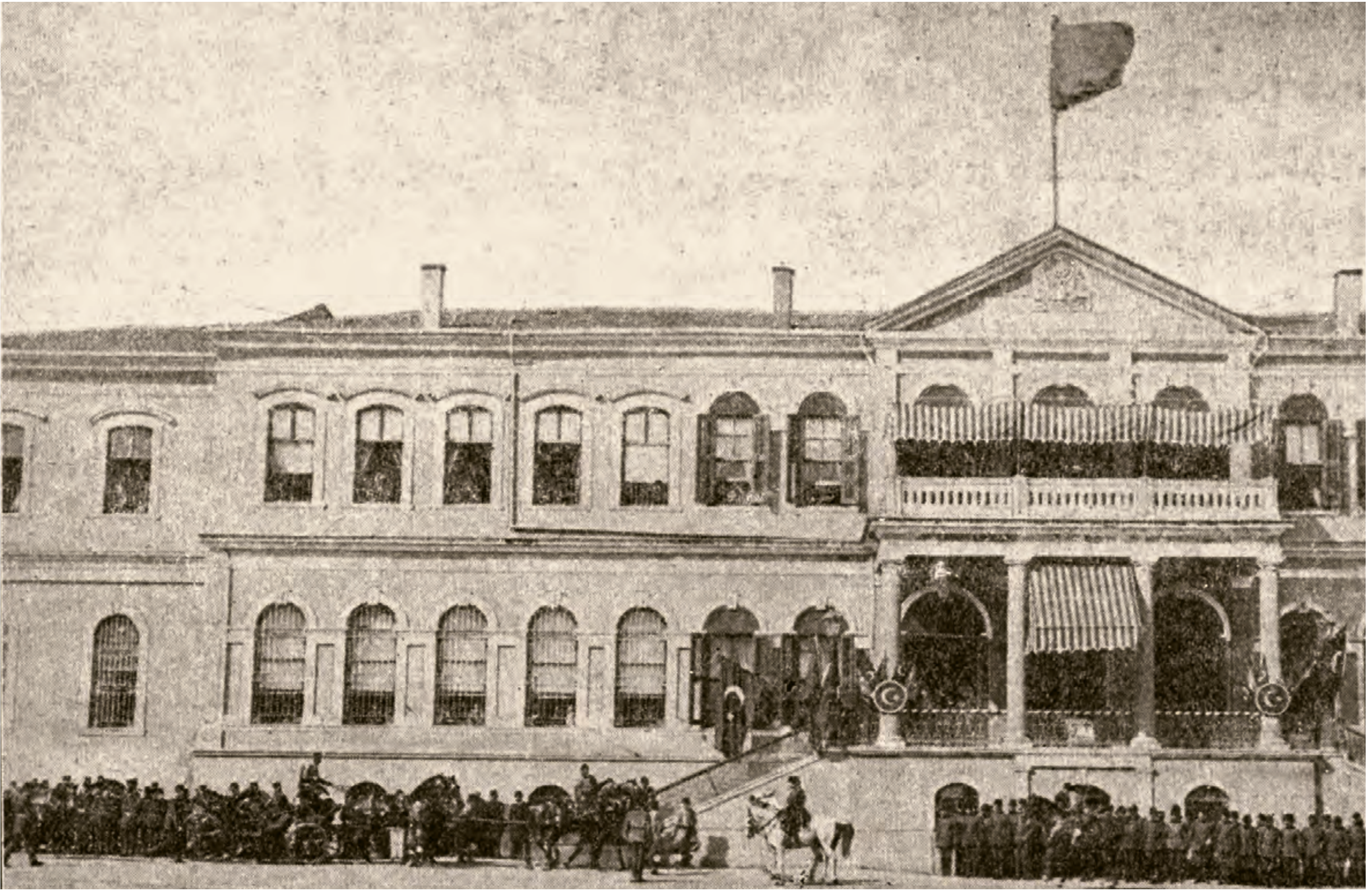
II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ (1878-1908)

Eğitim Politikaları

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi) felaketiyle başlamış olan II. Abdülhamid dönemi idaresinin en büyük endişesi imparatorluğun parçalanıp dağılması olasılığıydı. Bu sebepten ötürü Maarif-i Umumiye Nezareti maddi imkânlarının ve insan kaynaklarının büyük bölümünü vilayetlerdeki eğitimin geliştirilmesine tahsis etti. Dolayısıyla İstanbul'daki devlet okullarına, görece az kaynak ayrılmış olduğuna tanık olmaktayız. Sözü geçen öncelik tercihinin payitahtta neden olduğu mektep açığı belli bir ölçüde özel okulların yaygınlaşmasıyla doldurulmuştur.

Abdülhamid döneminin okul politikasının bir başka veçhesi müfredattaki dinî ve otoriter değerlere güçlü vurguydu.[46] 1877-1878 Savaşı'ndan sonra gayrimüslim nüfusun önemli bir parçasının kaybedilmesi Bâbıâli'yi ideolojik birliğin kaynağı olarak İslam'ın öne çıkarılmasına sevk etti. Bununla beraber önemle altı çizilmelidir ki dinin siyasi amaçla kullanımı beraberinde hâkim vasfını müspet bilimler karşıtlığının oluşturduğu geleneksel anlayışa bir geri dönüşü getirmemiştir. Eğitim alanında pratik ve bürokratik ihtiyaçlar arasındaki

46 Hamid dönemi ideolojisinin esaslı bir tetkiki için bkz. Selim Deringil, *The Well-Protected Domains. Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, London 1998.

13- V. Mehmed Reşad'ın imtihanları izlemek üzere Harbiye Mektebi'ne gelişi

gerginlik kendisini eğitim yapısı içindeki modernist eğilimlerde dışa vurmuştur. Hatta İslam'ın kullanımının esas itibarıyla siyasi birlik ve resmiyet alanı sınırları içinde kaldığı bile ileri sürülebilir.

İstanbul'daki tipik bir devlet okulunun günlük işleyiş düzeni hakkında somut bir resim çizebilmek için "İstanbul İbtidaî Mektepleri İçin Özel Talimat"a (*Dersaâdet Mekâtib-i İbtidâiyyesi İçün Ta'lîmât-ı Mahsûsa,* 1892) göz atmak faydalı olacaktır. Burada muallimin öğrencilere sadece gerekli konuları öğretmesi beklenmiyor, fakat aynı zamanda davranışlarıyla talebelere örnek teşkil etmesi, mesela günde beş vakit namaz kılması, talebelerini dinî vecibelerini yerine getirmeye teşvik etmesi, keza onların Peygamber'in övülmüş davranışlarını (*sünen-i seniyye*) özümseyip sindirmelerine yardımcı olması da isteniyordu.[47] Öğretmen, talebelerine öncelik sıralamasına göre "Zat-ı Şâhâneleri'ne ve onun Devlet-i Aliyyesi'ne", ebeveynine, akrabalarına, öğretmenlerine ve yaşlılara itaat ve hürmeti öğretmeliydi. Bundan başka talebeler Müslüman kardeşlerine ve genel olarak insanlara yardım etmeyi ve vatanlarını sevmeyi (*vatan ve memlekete ... muhabbet*) öğrenmeliydi.[48] Her gün son dersin bitiminden önce talebeler Kur'an sureleri *Elem tera keyfe* (yani, Fil Suresi) ve *Fatiha*'yı ve Allah'ın Peygamber'e *salât ü selâm*ını on kere tekrarladıktan sonra sultan, devlet, Osmanlılar ve hususen İslam ümmeti için dua edeceklerdi (*Zât-ı Hazret-i Pâdişâhî ve devlet ü millet ve ale'l-husûs ümmet-i Muhammed hakkında bir duâ*).[49]

Din üzerindeki bu vurguya rağmen yeni kurulan ilk dereceli devlet okulları, yani ibtidaî mektepleri temel doğa bilimleri üzerine dersler de veriyordu.[50] İlk dereceli eğitimin tam da bu alışılmadık tabiatı sebebiyle basit halk ibtidaî mekteplerinin çocukların dinî inancını zayıflatacağından endişe ediyor ve ibtidaî mektepleri yerine çocuklarını geleneksel mahalle mekteplerine göndermeyi tercih ediyordu. Bu yaygın kuşku devletin ibtidaî

47 Md. 25, Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye* içinde, s. 319.

48 Md. 26, Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye* içinde, s. 319.

49 Md. 27, Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye* içinde, s. 319.

50 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 469-475; Kodaman, *Abdülhamid Devri*, s. 70, 157; Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 507-508.

14- Harbiye Mektebi mezunları

mekteplerinin ahali arasında yaygınlaşmasını önlemiştir. Birçok ahvalde halk çocuklarını ibtidaî mekteplerine kaydettirmeden evvel birkaç yıl mahalle mektebine göndermeyi tercih etmekteydi.

Bu arada bir yandan daha pratik yönelimli müfredatıyla ibtidaî mektepleri imparatorluk sathına yayılıp, diğer yandan gerçek anlamda orta dereceli eğitim kurumları olarak idadî mektepleri 1880'lerin başlarında devlet eğitim sisteminin içerisinde yerlerini alırken, rüşdiye mektepleri de bu gelişmelere muvazi olarak zaman içerisinde varlık sebebini kaybetti.[51] İstanbul'daki rüşdiye mekteplerinin bazıları *merkez rüşdiyeleri* teşkil etmek üzere ibtidaî mektepleriyle birleştirildi. Doğa bilimlerine göre düzenlenmiş müfredatlarıyla idadîler devletin modernist eğitim ideolojisinin ve reform yanlısı devlet bürokrasisinin çok önemli aygıtlarını oluşturdu. Esas itibarıyla Fransız yapı tarzı örnek alınarak inşa edilmiş olan idadî mekteplerinin mimarisi de görsel-plastik bir boyutta bu reformcu tavrı dışa vurur ve simgeleştirir. İstanbul'da iki devlet, bir özel idadî mektebi vardı. Bununla beraber İstanbul'da rüşdiye mekteplerinin mevcudiyeti 1908 Jön Türk Devrimi'nin sonrasına kadar devam etti.

Devlet Okullarının Çeşitlenmesi

İstanbul'da 1878 ila 1908 arasındaki dönemde yeni devlet okul türleri açıldı. Bunların çoğu meslek okulu niteliğine sahipti. İlklerinden biri 1878'de Ahmed Cevdet Paşa'nın çabaları sonucu kurulmuş olan *Mekteb-i Hukuk* idi. Bu okul *Mecelle*'yi (*Osmanlı Medenî Kanunu*) iyi bilen hâkim, savcı ve avukat gibi yeni adliye çalışanları kadrosunu eğitmede paha biçilmez bir hizmet ifa etti.[52]

1881'de Güzel Sanatlar Akademisi'nin (*Sanayi-i Nefise Mektebi*) açılması mimari, resim, heykeltıraşlık ve süsleme sanatları gibi sahalarda akademik çalışmaların Osmanlı İmparatorluğu'na girmesi bakımından devrimci bir niteliğe sahip olmuştur. Bu okulun ilk müdürü Osman Hamdi Bey, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nin (*Müze-i Hümayun*) kurulmasında da önemli bir rol oynadı.[53]

Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kurulmasını takiben bir yıl sonra Hamidiye Ticaret Mektebi (*Ticaret-i Hamidî Mektebi*) açıldı. Bu okulun gayesi; yabancı tüccarlarla rekabete girişecek bilgilerle mücehhez bir yeni Müslümanlar kuşağı yetiştirmekti. Fransızca öğretimine ve hukuk ve iktisatla ilgili derslere büyük önem verilmişti.[54]

Bu dönemde kurulmuş olan bir başka meslek okulu Sivil Mühendislik Mektebi idi (*Hendese-i Mülkiye Mektebi*, 1884). Amaç yol yapımı, bayındırlık hizmetleri ve kentsel altyapı çalışmaları gibi inşaat işlerinde istihdam

51 *Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi*'nin 2. maddesi. Bkz. Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 470.

52 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1093.

53 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 1123-1124.

54 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 1136-1143.

15- Mekteb-i Sultanî hoca ve talebeleri

edilecek mühendisler yetiştirmekti. 1909'da bu okulun adı değiştirildi ve *Mühendis Mektebi* oldu.[55]

Hem belediyeler hem vilayet idareleri tarafından istihdam edilecek veteriner kadrosu teşkil etmek amacıyla 1887'de Veteriner Okulu (*Mülkiye Baytar Mektebi*) kuruldu. Bu okulun mezunları Osmanlı ziraatını felce uğratan ve Avrupa'ya çiftlik hayvanları ihracatının önünü tıkamış olan hayvan hastalıklarının önlenmesinde de çalıştırılacaktı. Mehmed Akif Ersoy ve Ziya Gökalp gibi Osmanlı Türk kamuoyunun önde gelen aydınları bu kurumda eğitim görmüş oldukları için bu okul bilhassa kayda değerdir.[56]

Abdülhamid dönemi İstanbul'unda eğitim alanında tanık olunan önemli bir eğitim gelişmesi kızlar için üç tane sanayi mektebinin kurulmasıydı. Bunlardan biri (*Leylî Kız Sanayi Mektebi*) yatılı öğrenci kabul etmekte ve yetim kız çocuklarını veya düşük gelirli ailelerin kızlarını eğitmeyi hedeflemekteydi. Mamafih bu okullar kısa zamanda İstanbul'un Müslüman nüfusu arasında hayli şöhret kazandı ve çok sayıda varlıklı aileler de kızlarını bu kurumlara kaydettirmenin yolunu aradı.[57]

Nevi şahsına münhasır karaktere sahip bir eğitim kurumu 1892'de kurulmuş olan *Aşiret Mektebi* idi. İlk ve orta derece eğitimi bünyesinde birleştiren bu okul, Kürdistan, Arabistan ve Kuzey Afrika'dan nüfuz sahibi aşiret reislerinin erkek çocuklarını yetiştirmek üzere kurulmuştu. Seçilen çocuklar imparatorluğun ücra köşelerinden İstanbul'a getiriliyor ve yatılı tesislerde konuk ediliyorlardı. Beş yıllık bir eğitim dönemi boyunca öğrenciler Osmanlı Türkçesi, okuma ve yazma, Klasik Arapça, Farsça, Fransızca, İslami ilimler, matematik, tarih, coğrafya, muhasebe, hıfzıssıhha vb. dersler görüyorlardı. Gaye, kültürel bakımdan Osmanlılaşmış ve Osmanlı devletine sadık aşiret seçkinleri yetiştirmekti. Beşiktaş'ta faaliyet göstermiş olan bu okul 1907'ye kadar hizmet vermiştir.[58]

1878 ila 1908 tarihleri arasındaki dönemde son büyük eğitim yatırımı üniversitenin (*Darülfünun*) kurulmasıdır. Bu tasarı 1846'da teklif edilmiş ve 1863-1865'te teşebbüslerde bulunulmuş olmakla beraber, üniversitenin fiilen açılışı 1900'de gerçekleşti. Başlangıçta İlahiyat (*Ulum-ı Âliye-i Diniye Şubesi*), Edebiyat (*Edebiyat Şubesi*), Matematik ve Doğa Bilimleri (*Ulum-ı Riyaziye ve Tabiiye Şubesi*) fakültelerinden teşekkül ediyordu.[59]

Abdülhamid döneminde *Mekteb-i Mülkiye* üç yıl orta dereceli eğitim ve buna ilaveten iki yıllık meslek eğitimi sınıfları ihtiva eden, toplam beş yıllık bir meslek

55 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 1151-1157.

56 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 1173-1175.

57 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 912-914; Selçuk Akşin Somel, "Sources on the Education of Ottoman Women in the Prime Ministerial Ottoman Archive for the Period of Reforms in the Nineteenth and Early Twentieth Century", *Beyond the Exotic. Women's Histories in Islamic Societies,* ed. Amira el-Azhary Sonbol, Syracuse 2005, s. 296-305.

58 Bkz. Alişan Akpınar, *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi,* İstanbul 1997, tür. yer.

59 Bkz. Arslan, *Darülfünun'dan*, tür. yer.

yüksekokulu statüsüne yükseldi. Bu okul Mizancı Murad Bey, Abdurrahman Şeref Bey, Sakızlı Ohannes Paşa ve Akyiğitzade Musa Bey gibi imparatorluğun seçkin aydınlarından bazılarının dersler verdiği bir kurum hâline geldi.[60]

Nihayet biri rüşdiye muallimlerini, diğeri ilkokul öğretmenlerini eğiten mevcut iki öğretmen okulu 1892'de *Darülmuallimîn-i Âliye* adıyla tek bir çatı altında birleştirildi. Bu kurum ibtidaî, rüşdiye, ve sultanî düzeyi mekteplerin muallimlerini yetiştirmek üzere reforma tâbi tutuldu.[61]

Müslüman Özel Okulların Yaygınlaşması

Darüşşafaka öksüzler yurdunun eğitimdeki başarısı hem İstanbul'da hem taşrada başka özel eğitim girişimlerinin gelişmesini teşvik etti. İstanbul'daki modern özel okulların kurucularının birçoğu *Darüşşafaka*'nın eski öğretmenleri arasındandı. Başkentteki özel Müslüman okulların tamamı aynı ortak endişeyi, talebelere sahih İslami bilgiler verme hedefini paylaşıyordu. Diğer yandan bu ortak payda içinde okulların bir bölüğü İslami bilgileri modern ders konularıyla birleştiriyor, bir başka bölüğü ise dine özel bir önem ve öncelik veriyordu. *Şemsü'l-Maarif* ("Eğitim Güneşi", 1873), *Halîle-i Mahmudiye* ("Mahmud'un Hanımı" 1878), *Darülfeyz-i Hamidî* ("Hamidiye Aydınlanma Yurdu", 1880), *Mekteb-i Hamidî* ("Hamidiye Mektebi", 1882), *Nümune-i Terakki* ("İlerleme Örneği", 1884), *Mekteb-i Osmanî* ("Osmanlı Mektebi"), *Burhan-ı Terakki* ("İlerlemenin Kesin Kanıtı", 1888), *Şemsü'l-Mekâtib* ("Mekteplerin Güneşi", 1890) gibi okullar İstanbul'daki üst orta sınıfa ve varlıklı Müslümanlara hizmet eden kurumlardı. Dersler Batı Avrupa'daki benzer okullar örnek alınarak düzenlenmişti. Bu okulların tümünde Fransızcaya öncelik veriliyordu.[62] Bu kurumlardan *Şemsü'l-Maarif*, Selânikli *Dönme* cemaati mensuplarından Abdi Kâmil Efendi tarafından kuruldu.[63] Diğer yandan *Nümune-i Terakki*'nin kurucusu Mehmed Nadir daha önce *Darüşşafaka* ve ayrıca *Şemsü'l-Maarif*'te dersler vermiş olan bir matematik dehasıydı. Bu okulların çoğunun kız öğrenciler için de bölümleri vardı.[64]

16- Hoca ve talebeleri

Medrese-i Hayriye ("Hayriye Mektebi", 1876), *Darüttâlim* ("Eğitim Yurdu", 1882), *Rehber-i Marifet* ("Marifet Rehberi", 1887), *Darüttedris* ("Öğretim Yurdu", 1890), *Mekteb-i Edeb* ("Terbiye Mektebi") esas itibarıyla Arap dilini ve İslam dinini temel alan bir müfredat takip etmekteydi. Bu okullar İstanbul'un alt orta sınıf ve mütevazı Müslüman ailelerinin eğitim ve dinle ilgili ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Sözü geçen Müslüman aileler, devlet okullarının ve modern özel okulların çocuklarının dinî inançlarını zayıflatacağından endişe ediyorlardı.[65] *Darüttâlim*'in kurucusu Hacı İbrahim Efendi döneminde hayli tartışma mevzusu olan bir iddianın, yani Osmanlı Türkçesinin gerçekte klasik Arapçanın bir şivesinden ibaret olduğu görüşünün sahibi olması dolayısıyla kayda değer bir şahsiyetti. Ona göre Osmanlı Türkçesi layığı veçhile ancak iyi bir klasik Arapça eğitimi verildiği takdirde öğretilebilirdi. Bu iddianın ortaya atıldığı dönemde kültürel Türkçülük gelişmekte olduğu için Hacı

60 Ali Çankaya [Mücellidoğlu], *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, Ankara, 1968-1969, 1970-1971; Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 1-2, s. 594-619; Szyliowicz, *Elite Recruitment*, s. 371-398.

61 Berker, *Türkiye'de İlk Öğrenim,* s. 138; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967),* Ankara 1967, s. 28; Özcan, *Tanzîmât Döneminde Öğretmen*, s. 455.

62 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 948, 951-956, 997-1020.

63 Özcan Mert, "Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi (1852-1917)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1991, c. 7, sy. 20, s. 337, dipnot 42; Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 1-2, s. 470-471.

64 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 951-956, 997-1006, 1015-1016, 1020-1023, 1025-1026; Erdal İnönü, *Mehmet Nadir: Bir Eğitim ve Bilim Öncüsü,* Ankara 1997, s. 6-12; Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi,* İstanbul 2003, s. 83-84; *Maârif-i Umûmiyye Nezâret-i Celîlesi İdâresinde Bulunan Mekâtib-i İbtidaiyye, Rüşdiyye, İdadiyye, Âliyye ile Mekâtib-i Husûsiyye ve Ecnebiyyenin ve Dersaâdetde Tahrîri İcrâ Kılınan ve Taşrada da Mevcûd Bulunan Kütüphânelerin İstatistiki. 1310-1311 Sene-i Dersiyye-i Mâliyyesine Mahsûsdur*, İstanbul 1311, s. 21.

65 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s, 948-951, 992-996, 1016-1018, 1020-1023.

İbrahim Efendi'nin fikirleri 1880'lerin İstanbul'unda canlı basın tartışmalarına konu olmuştu.[66]

1887'de *Darüşşafaka* mezunlarından Eğinli Faik Bey tarafından açılmış olan *Ravza-i Terakki* ("İlerleme Bahçesi") farklı türde bir okuldu. Faik Bey kendisi bir yetim olarak çocukluğu zorluk ve sıkıntılar içinde geçtiği için eğitim çabalarını yoksul çocuklara adamıştı. Bu yüzden okulunu Üsküdar'ın fakir semtlerinden birinde açmıştı. Okulun öğretmenlerinin çoğu *Darüşşafaka* mezunlarındandı ve burada ücretsiz ders veriyorlardı. Birkaç yıl içinde bu okul başarılı bir eğitim kurumu olarak tanındı.[67]

Bu özel okulların talebe kompozisyonuna bakıldığında *Şemsü'l-Maarif*, *Halîle-i Mahmudiye*, *Darülfeyz-i Hamidî*, *Nümune-i Terakki* gibi okulların hatırı sayılır miktarda gayrimüslim talebe kabul ettikleri görülür. Bu durum İslami niteliği ağır basan *Rehber-i Marifet* için bile geçerliydi.[68]

1894 civarında İstanbul'da Müslümanlar için mevcut okullar aşağıda sıralanmıştır:[69]

1. Askerî Okullar

Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne (Kara Harp Okulu)
Dersaadet Mekteb-i İdadîsi (Kara Harp Okulu Hazırlık Mektebi)
Hendesehâne (Mühendislik Mektebi)
Mekteb-i Fünûn-ı Bahrî-i Şâhâne (Deniz Harp Okulu)
Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne (Askerî Tıbbiye)
Mekteb-i İdadî-i Tıbbiye (Askerî Tıbbiye Hazırlık Mektebi)
Askerî Baytar Mektebi

2. Sivil Yüksek Mektepler ve Meslek Okulları

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Mülki Tıbbiye)
Mekteb-i İdadî-i Tıbbiye (Tıbbiye Hazırlık Mektebi)
Mekteb-i Mülkiye
Mekteb-i Hukuk
Hendese-i Mülkiye Mektebi (Sivil Mühendislik Mektebi)
Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Mektebi)
Darülmuallimîn-i Âlî (Yüksek Öğretmen Okulu)
Darülmuallimat (Kız Rüşdiye Öğretmenleri İçin Öğretmen Okulu)
Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi)
Turuk u Meabir Mektebi (Galatasaray Mühendislik Mektebi)
Ticaret-i Hamidî Mektebi (Hamidiye Ticaret Mektebi)
Mülkiye Baytar Mektebi

3. Hazırlık Mektepleri ve Orta Dereceli Eğitim Veren Mektepler

Ebe Mektebi
Leylî Kız Sanayi Mektebi (Yatılı Kız Sanayi Mektebi)
Neharî Kız Sanayi Mektebi (Gündüzlü Kız Sanayi Mektebi. Aksaray'da)
Neharî Kız Sanayi Mektebi (Gündüzlü Kız Sanayi Mektebi. Üsküdar'da)
Dersaadet Mekteb-i İdadîsi (veya *Vefa İdadîsi*)
Mercan İdadîsi
Üsküdar İdadîsi
Aşiret Mektebi

4. Gelişmiş İlkokul Seviyesinde Eğitim Veren Kurumlar

Mahmudiye Merkez Rüşdiyesi (Aksaray'da)
Beyazıt Merkez Rüşdiyesi
Ayasofya Merkez Rüşdiyesi
Unkapanı Merkez Rüşdiyesi
Galata Merkez Rüşdiyesi

66 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 957-987.

67 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 1018-1020.

68 *Maârif-i Umûmiyye Nezâret-i Celîlesi İdâresinde Bulunan*, s. 21.

69 Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, s. 50-64; Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 883-1026, 1085-1195

17- Mühendishane-i Berrî-i Hümayun topçu sınıfı talebeleri (Yıldız Albümleri)

Celâlbey Merkez Rüşdiyesi
Fatih Merkez Rüşdiyesi
Davutpaşa Merkez Rüşdiyesi
Beşiktaş Merkez Rüşdiyesi
Üsküdar Merkez Rüşdiyesi
Feyziye Merkez Rüşdiyesi (Tophane'de)
Beylerbeyi Merkez Rüşdiyesi
Mirgûn Merkez Rüşdiyesi
Kartal Merkez Rüşdiyesi
Gebze Merkez Rüşdiyesi
Dilsiz ve Âmâ Mektebi
Aşı Memurları Mektebi

5. Gelişmiş İlkokul Seviyesinde Eğitim Veren Kız Okulları

Sultanahmed İnâs Rüşdiye Mektebi
Atpazarı İnâs Rüşdiye Mektebi
Molla Güranî İnâs Rüşdiye Mektebi
Küçükmustafa Paşa İnâs Rüşdiye Mektebi
Eyüp İnâs Rüşdiye Mektebi
Beşiktaş İnâs Rüşdiye Mektebi
Fındıklı İnâs Rüşdiye Mektebi
Mirgûn İnâs Rüşdiye Mektebi
Üsküdar İnâs Rüşdiye Mektebi

6. İlkokul Seviyesinde Eğitim Veren Mektepler (İbtidâî Mektepleri)

41 ibtidaî mektebi (karma eğitim)
2 ibtidaî mektebi (erkek çocukları için)
2 ibtidaî mektebi (kız çocukları için)

7. Mahalle Mektepleri
195 mahalle mektebi.

8. Orta Derece Eğitim Veren Özel Müslüman Mektepleri

Darüşşafaka - Orta Dereceli Okul (sadece erkekler için)

Nümune-i Terakki - Orta Dereceli Okul (kız erkek ayrı sınıflarda)

9. Rüşdiye Düzeyinde Eğitim Veren Özel Müslüman Mektepleri

12 okul (kız erkek ayrı sınıflar dâhil)
6 okul (sadece erkekler için)

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ (1908-1918)

Eğitim Politikaları

Makedonya'da ateşlenen ve siyasi iradesini Yıldız Sarayı'na ve Bâbıâli'ye kabul ettiren 1908 Jön Türk Devrimi, İstanbul açısından beklenmedik bir hadise niteliğindeydi. Payitahtın Müslüman Türk nüfusu hürriyet ilanı ve rejim değişikliğini idrak ettiğinde anında büyük bir eğitim talebi patlak verdi. Neticede kitlelere parasız eğitim vermeyi gaye edinmiş çok sayıda dernek ve kültürel cemiyet ortaya çıktı. Halk eğitimiyle uğraşan kayda değer siyasi teşekküller arasında *İttihad ve Terakki Cemiyeti* (İTC) gibi siyasi fırkalar, keza *Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye* ve *Türk Ocağı* gibi dernekler de vardı. Halk eğitim kursları ekseriya akşam okulları formunda veriliyordu; bazı kurslar okuma yazma gibi

HALKALI ZİRAAT MEKTEB-İ ÂLÎSİ

SEVTAP KADIOĞLU*

1892 yılında İstanbul'da kurulan Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlîsi, Türkiye'de âli seviyede eğitim yapan ilk ve uzun yıllar boyunca da tek ziraat okuludur. Osmanlı döneminde ziraat alanında eğitim veren bir okulun kurulması konusundaki ilk teşebbüsler Tanzimat Dönemi'ne kadar geri götürülebilir. Bu okulların ilk örneği 1847 yılında Yeşilköy'de açılan Ziraat Talimhanesi'dir. Bu okulun kuruluş amacı pamuk ziraatını geliştirmek olarak belirlenmişse de daha sonra hedef genişletilmiş, Amerika'dan getirilen uzmanların bilgisinden ziraatın diğer alanlarında da faydalanılması amacıyla, daha kapsamlı bir ziraat okulu olarak açılmıştır. 1851'de kapatılan bu okul, ülkenin ilk ziraat okulu ve modern ziraat aletlerinin kullanıldığı ilk eğitim kurumu olma özelliğini kısa ömrüne sığdırmıştır.

II. Abdülhamid döneminde ziraat faaliyetlerinin modern yöntemlerle yapılabilmesi ve uygulamalı ziraatın yaygınlaştırılması politikasının bir sonucu olarak İstanbul dışındaki illerde de ziraat okulları kurulmuştur. Orta dereceli bu okulların bazılarına padişahın ismine izafeten "Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi" adı verilmiştir. 1881 yılında Edirne'de kurulan ve çok kısa ömürlü olan Hamidiye Ziraat Mektebi ve Numune Çiftliği, 1887-1888 tarihinde kurulan Selânik Ziraat Mektebi ile 1891'de Bursa'da açılan Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi bu okulların ilk örnekleridir. Ziraatın genel olarak bütün konularında eğitim veren bu okullardan başka ipekçilik, arıcılık, bağcılık gibi konularda eğitim veren özel amaçlı bazı ziraat okulları da kurulmuştur. Ancak, bu dönemde açılan ziraat okulları arasında kuşkusuz en önemlisi Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlîsi'dir.

İstanbul'da yüksek derecede eğitim veren bir ziraat okulu açılması yolundaki ilk teşebbüsler 1878-1879 yıllarında Ahmed Cevdet Paşa'nın (ö. 1895) Ticaret ve Ziraat Nazırlığı zamanında gündeme gelmiştir. Bu teşebbüse o sırada nezarette ilk defa kurulmuş olan Ziraat müdürlüğüne getirilen ve Fransa'da ziraat alanında tahsil görmüş olan Amasyan Efendi öncülük etmiştir. Halkalı'da yer satın alınması, okulun binasının inşası gibi sebeplerden dolayı kuruluş çalışmaları 1891'e kadar sürmüştür. Bina tamamlanınca, ilk önce Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye içinde açılmış olan Mülkiye Baytar sınıflarının öğrencileri bu okula nakledilmiş ve asıl ziraat öğrencilerinin kabulüne bir yıl sonra yani 1892'de başlanarak okula Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi Âlîsi adı verilmiştir. 1894 yılında okul ikinci dönem veteriner mezunlarını verdikten sonra, veteriner sınıfları müstakil bir okul hâline getirildiğinden, Halkalı'daki okul Ziraat

1- Halkalı Ziraat Mektebi'nin yemekhanesi (İBB, Atatürk Kitaplığı)

2- Halkalı Ziraat Mektebi'nde baytar adaylarının hayvanlar üzerinde uygulamalı dersi (İBB, Atatürk Kitaplığı)

* İstanbul Üniversitesi

18- Mülkiye Mektebi mezunları

temel becerileri öğretiyor, başkaları ise Fransızca, muhasebe, bankacılık vb. özel konulara ağırlık veriyordu. İTC Süleymaniye, Aksaray, Şehzadebaşı, Fatih ve Pangaltı cemiyet binalarında özünde ilkokul eğitimine benzeyen akşam dersleri veriyordu. Halk kitlelerine sunulan bu tür akşam okulları çalışan yetişkinler arasında eğitimin yayılmasında çok önemli bir vazife görmüştür.[70]

Jön Türk Devrimi, İstanbul'un Müslüman eğitiminde önemli değişikliklere yol açtı. Bu devir üç döneme ayrılarak anlaşılabilir: Açıkça tanımlanmış bir eğitim politikasının olmadığı Haziran 1908 ila 31 Mart 1909 ayaklanması arasındaki dönem; gelişigüzel reform adımlarının atıldığı Nisan 1909'dan Balkan savaşlarına kadar süren dönem (1912-1913); İttihatçı diktatörlüğün az çok tutarlı reform adımları attığı Ocak 1913'ten Ekim 1918'e kadarki dönem.

II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk yılları eğitim politikaları bakımından birbirini tutmayan hatta birbirine zıt önlemlerle tanınır. İTC idari merkezîleşme politikasını savunuyordu, oysa aynı cemiyet Maarif Nezareti'nden bağımsız kendi okullar zincirini oluşturmaya çalışıyordu. İTC'ye bağlı ilk mekteplerden lise düzeyine değin bir dizi okul İstanbul'da ve imparatorluğun başka bölgelerinde açıldı. 1910'da Beşiktaş'ta bir *İttihad ve Terakki Sultanîsi* kuruldu. Bu okullarla kafaları cemiyetin siyasi ve toplumsal idealleriyle dolu bir nesil yetiştirmek hedefleniyordu. Ne var ki İTC'nin askerî kanadı 23 Ocak 1913'te hükûmet darbesi yapıp da iktidarı tamamen eline aldıktan sonra eğitim meselesine daha kapsamlı bir yaklaşım geliştirmek zaruretiyle karşılaşınca bu okulları terk etti.[71]

Bu dönemin bir yeniliğini Şer'iye ve Evkaf Nezareti'nin mahalle mekteplerini günün şartlarına uyarlama çabaları oluşturur. Mahalle mekteplerinin çok sayıda hocası kendilerini ıslah edilmiş bir müfredata uyarlamaya hazırdı, hatta bazıları Kur'an ve ilmihâl kitaplarına ilaveten başka dersler vermeye bile öncülük etmişlerdi. Bu arada birçok mahalle mektebi binası onarımdan geçirildi ve hıfzıssıhha şartları göz önüne alınmaksızın inşa edilmiş olanları yıkıldı. Yedi yaşının altındaki mahalle mektebi öğrencilerinin yeni kurulmuş

70 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 1485-1489.

71 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 1280-1281.

Mektebi olarak kalmış ve 1896'dan itibaren mezun vermeye başlamıştır. Okul nizamnamesi gereğince idadî mezunlarını kabul etmekte ve üç yıllık yüksek ziraat eğitimi yapmaktaydı. Daha sonra ormancılık ile ilgili dersler de eklenerek okulun adı Halkalı Ziraat ve Orman Mekteb-i Âlîsi olarak değiştirilmiş ve orman memurları da bu okulda yetiştirilmeye başlanmış ise de, 1910'da Orman Mekteb-i Âlîsi'nin kurulmasıyla ormancılık eğitimi buradan ayrılmıştır. Bundan sonra Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlîsi adını alan okul, I. Dünya Savaşı yıllarında kısa bir süre kapanmak zorunda kalmış, tekrar açıldığında yeni ziraat aletlerinin çiftçiler arasında kullanımının yaygınlaştırılması ve artırılması için okula bağlı olarak bir de "Çiftlik Makinisti Şubesi" açılmıştır.

Halkalı Ziraat Mektebi hocalarının okula bağlı çiftliklerde yaptıkları uygulamalar ile bunlardan alınan sonuçlar hakkında bilgi vermek amacıyla okul bünyesinde bir süreli yayın da çıkartılmıştır. *Halkalı Ziraat Mektebi Âlîsi Mecmuası* adını taşıyan bu dergi, 1917-1918 yıllarında toplam 7 sayı olarak yayınlanmıştır. Dergide yayınlanan makaleler, okulun hocalarının çalışmalarını veya çeşitli inceleme gezilerinin sonuçlarını içermektedir. Bu yazılar, tarım ve hayvancılığın yanı sıra, Anadolu'nun iklim ve zirai yapısından, çeşitli ülkelerde ziraatın durumuna, ziraat için önemli olan bazı madenlerden, ürünlere zarar veren haşerelerle mücadeleye ve hatta bazıları ormancılık ve jeolojiye ait olmak üzere çok geniş bir yelpazeye yayılmıştır. Kısa bir süre yayınlanmış olmasına rağmen, bu dergi Halkalı Ziraat Mektebi'nde ders veren hocaların yaptıkları çalışmalar ve burada verilen eğitimin seviyesi hakkında ipuçları vermesi bakımından önemli bir kaynaktır.

3- Halkalı Ziraat Mektebi talebesi fidan dikerken (İBB, Atatürk Kitaplığı)

4- Halkalı Ziraat Mektebi'nin yatakhanesi (İBB, Atatürk Kitaplığı)

Mondros Mütarekesi sırasında tekrar kapanmak zorunda kalan okul, Cumhuriyet döneminde yeniden teşkilatlandırılmış, Halkalı Ziraat Mektebi mezunu çok sayıda genç, ileri öğrenim görmek ve modern araştırma yöntemlerini öğrenmek üzere yurt dışına gönderilmiştir. 5 Temmuz 1927'de *Ziraat ve Baytar Enstitüleri ile Âli Mekteplerin Tesisine ve Ziraat Tedrisatının Islahına Ait Kanun* adını taşıyan 1109 sayılı yasa çıkartılmıştır. Bu yasa ile Ziraat Vekâleti'ne ziraat ve veterinerlik alanlarında yüksekokullar kurmak, bunların inşaatını yaptırmak ve

19- Bahriye Mektebi talebelerinin atış gösterisi (İBB, Atatürk Kitaplığı)

olan anaokullarına (*Nezaret Ana mektepleri*) gitmeleri teşvik edildi.[72]

Bu dönemin maarif nazırları arasında Emrullah Efendi, ıslahat çabaları bakımından göze çarpar. Emrullah Efendi Maarif-i Umumiye Nezareti'ne getirilince reform çabaları ilk dereceli eğitim üzerinde yoğunlaştı. Başta gelen katkısı 1913'te yayınlanmış olan *İlk Öğretime Dair Geçici Kanun*'un (*Tedrisât-ı İbtidâiyye Kânûn-ı Muvakkatesi*) çıkarılmasıdır. İbtidaî mekteplerinin reformdan geçirilmesi konusunda halk desteğini sağlamak için mahalleler düzeyinde heyetler (*Maarif Encümeni*) seçimle teşkil edildi. Bunlar mahallî ilkokulları denetleyeceklerdi. 1913 tarihli *Geçici Kanun* bütün İstanbul'da Fröbel yaklaşımını esas alan devlet anaokullarının kurulmasını öngörüyordu. Bu anaokulları eğitim çağına gelmemiş çocukların ilkokul eğitimine kabulünü engelleyecekti. Aynı kanun mevcut rüşdiye mekteplerinin akıbetinin çözüme kavuşturulmasında büyük bir adım attı; kanuna göre bu mektepler "umumi ilkokullar" (*mekâtib-i ibtidaiye-i umumiye*) adıyla ibtidaî mektepleriyle bütünleştirilecekti.[73]

Diğer yandan müzmin bir sorun olan İstanbul'daki ilkokul binaları bu reformlar döneminde de çözülemedi. Tanzimat Dönemi'nden beri ilkokullar ve rüşdiye mektepleri eğitim maksadıyla inşa edilmiş uygun binalardan yoksundu ve nezaret bu sebepten ötürü eğitim için uygun olmayan hususi haneleri veya özel konakları kiralamak zorunda kalıyordu. Bu dönemin bir başka reformcu bakanı, Şükrü Bey, İstanbul'da 100 ilkokul binası inşa etmek üzere mali kaynaklar sağlamak için elinden geleni yapmakla beraber bu esnada patlak veren I. Dünya Savaşı (1914) söz konusu çabaları kesintiye uğrattı.[74]

1916'da İTC, Ziya Gökalp'ın da etkisiyle radikal bir karar alarak mahalle mektepleri ile Şer'iye ve Evkaf Nezareti arasında var olan bağları koparıp mahalle mekteplerini Maarif-i Umumiye Nezareti'nin yetki sahası dâhiline nakletti. Bu adımla birlikte payitahttaki temel dinî eğitimin önemli bir bölümü dünyevi bürokratik bir zümrenin denetimi altına girmiş oldu.[75]

Bu dönemde orta dereceli ve yüksek eğitime bakıldığında İstanbul'daki erkekler için mevcut idadî

72 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 1284-1285.

73 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 1273-1277, 1287-1288, 1310-1311, 1313, 1338.

74 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 1321-1322.

75 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 1321-1322.

5- Halkalı Ziraat Mektebi'nin görünümü (İBB, Atatürk Kitaplığı)

gerekli teçhizatı almak, yurt içinde ve dışında bilimsel araştırmalar yapmak ve yaptırmak ve yabancı uzmanlar çağırmak konularında yetki ve ödenek verilmiştir. Yasanın bir başka maddesi ile de, bu konulardaki mevcut okulları ıslah ve birleştirme ve öğrencilerini bir araya toplama yetkisi de verilmiştir. Bu yasa gereğince 1928'de Halkalı Ziraat Mektebi kapatılmış, öğrencileri de İstanbul'daki Orman Mektebi'ne devredilmiştir.

Kapatılmasını takiben, okulun tarihi binası önce Ziraat Meslek Lisesi olarak, daha sonra da Tarım Bakanlığı'na bağlı hizmet içi eğitim faaliyetleri için kullanılmıştır. 2010 yılında özel bir vakfa kiraya verilen binada, hâlen bu vakfa bağlı olarak kurulan İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi faaliyet göstermektedir.

Halkalı Ziraat Mektebi Âlîsi, Türkiye'de uzun yıllar boyunca tek ziraat yüksekokulu olarak faaliyet göstermiştir. Zaman zaman, veterinerlik ve ormancılık eğitimi de yapılan okul, modern ziraat usul ve aletlerinin Osmanlı Devleti'nde yaygınlaştırılmasına öncülük ettiği gibi, ziraat alanında eğitimci ve bürokrasi kadrosunun da yetiştiği bir kurum olma özelliğini uzun yıllar korumuştur. Böylece, okulun mezunları hem Osmanlı döneminde hem de Erken Cumhuriyet döneminde ülkemizin zirai faaliyetlerine yön vermişlerdir.

KAYNAKLAR

Çeşme, Volkan, "Halkalı Ziraat Mektebi", yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.

Ergin, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi,* V c., İstanbul 1977.

Kadıoğlu, Sevtap, "Halkalı Ziraat Mektebi Mecmuası Hakkında Bir Değerlendirme", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları,* ed. Feza Günergun, 2002, c. 4, sy. 1, s. 99-118.

Kadıoğlu, Sevtap, "Osmanlı Döneminde Türkiye'de Ziraat Okulları Üzerine Notlar ve Tedrisat-ı Ziraiye Nizamnamesi", *Kutadgubilig,* 2005, sy. 8, s. 239-257.

Mehmed Akif [Ersoy], "Mektebin Mevkii, Ebniyesi, Tarihçesi", *Halkalı Ziraat Mektebi Âlîsi Mecmuası,* 1333 (1917), sy. 1, s. 2-8.

Türkiye Ziraat Tarihine Bir Bakış, İstanbul 1938.

Unat, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Ankara 1964.

"Ziraat ve Baytar Enstitüleriyle Âli Mektepler Tesisi Hakkında Kanun", *Düstur,* Üçüncü tertib, 1. bs., İstanbul 1927, c. 8, s. 1687.

20- Kâğıthane'de sıbyan mektebi hoca ve talebeleri

mekteplerinin liselere (*sultanî mektebi*) dönüştürüldüğü görülür.[76]

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Müslüman kız çocuklarının eğitiminde büyük bir artış kaydedilir. 1908'e kadar kız çocuklarının eğitimi ilkokullar ve rüşdiye mektepleriyle Ebelik Mektebi, Kız Öğretmen Okulu ve Kız Sanayi Mektepleriyle sınırlı kalmıştı. 1911'de ilk defa kızlar için bir idadî mektebi açıldı. Bu okul 1913'te bir kız lisesi (*Bezmiâlem Sultanîsi*) derecesine yükseltildi.[77]

Devlet Okulları

II. Meşrutiyet Dönemi'nde farklı uzmanlık alanlarında çok sayıda devlet meslek okulu kuruldu. Ne var ki bunların çoğu ilgili nezaretler veya Şehremaneti bünyesinde oluşturulmuş kısa süreli kurslardan pek farklı değildi, geri kalanlar da kurumsal bir süreklilik kazanamadı. Aşağıda zikredilen okullar en azından birkaç sene müddetle faaliyet göstermiş ve kurumsal açıdan bağımsız eğitim teşkilatları olarak adlandırılmayı hak eden mekteplerdir.

Jön Türk Devrimi'ni müteakiben kurulmuş olan ilk devlet okullarından biri 1909'daki *Polis Memurları Mektebi* idi. Bu okul II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra kamu güvenliği teşkilatı yeniden yapılandırılırken kuruldu. Polis Memurları Mektebi bir orta dereceli okul düzeyinde eğitim veriyordu.[78]

Aynı yıl kurulan bir başka okul *Dişçi Mektebi* idi. Bu okul başlangıçta orta dereceli eğitim veren bir tür meslek mektebi olarak kuruldu ve halk sağlığı alanında o zamana kadar süre gelen önemli bir boşluğu doldurdu.[79]

1911'de inşaat ve bayındırlık hizmetlerinde hizmet görecek makine teknisyenleri yetiştirmek üzere *Kondüktör Mektebi* açıldı. Okul, orta dereceli eğitim veriyordu ve mezunların mühendislere yardımcı teknik elemanlar olması düşünülmüştü.[80]

Kadastro Memurları Mektebi imparatorluktaki taşınmaz emlakin haritasını çıkarıp tescil edecek uzman memurlar kadrosu yetiştirmek üzere 1911'de

76 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 1433-1443.

77 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 1427-1432, 1444-1445.

78 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 1498-1501.

79 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 1504-1507.

80 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 1516-1517.

21- Talebelerin jimnastik çalışması

kuruldu. Bu lise düzeyine denk eğitim kurumuna orta dereceli okul mezunları kabul ediliyordu.[81]

1881'de *Sanayi-i Nefise Mektebi*'nin (Güzel Sanatlar Akademisi) kurulmasından sonra güzel sanatların öteki kategorilerinde uzmanlaşmış başka yüksekokulların kurulmasına dönük önemli bir eğitim yatırımına tesadüf edilmez. 1914'te "Sahne Sanatları Okulu" (*Darülbedayi*) açıldı ve böylece ilk defa sahne sanatları alanında akademik eğitim verilmeye başlandı.[82]

1914'te, hayli yeni bir okul türü, "Beden Eğitimi Öğretmenleri Okulu" (*Terbiye-i Bedeniye Muallim Mektebi*) açıldı. Jön Türk Devrimi sonrasında Osmanlı Milli Olimpiyat Komitesi oluşturuldu ve İTC beden eğitimini bütün devlet okullarına zorunlu ders olarak koymayı hedefledi. Bir dizi gecikmeden sonra bu okul Selim Sırrı Tarcan'ın çabalarıyla açıldı.[83]

1915'te kadınlar için bir üniversite (*İnâs Darülfünunu*) kuruldu. Bu kurum birdenbire ortaya çıkmadı. Balkan Savaşlarını müteakiben, 1913'te akademik tecessüsleri olan kadınlara yüksek düzeyde eğitim vermek üzere üniversitede özel kurslar açılması fikri ortaya atıldı. Ücretsiz olarak verilen bu kurslar matematik, kozmografya, fizik, kadın hakları, beden eğitimi, tarih, hıfzıssıhha ve pedagoji derslerinden oluşuyordu. Kurs bitiminde katılanlar usulen imtihana tâbi tutuluyorlardı. Sınıflara gelen büyük talep ve katılım sebebiyle bu özel kursların önemli bir ihtiyaca cevap verdiği görüldü. Kadınlar için üniversite fikri bu özel kurslardan çıktı ve İnâs Dârülfünûnu kurulduğunda edebiyat, matematik ve doğa bilimleri fakültelerinden oluşuyordu.[84]

Aynı yıl *Şimendifer Memurları Mektebi* açıldı. Bu okul imparatorluk sınırları içindeki demiryollarını işletecek acil uzman kadro ihtiyacını karşılamak üzere kuruldu. Anadolu demiryollarının önemli bir bölümü İngiliz ve Fransız şirketleri tarafından işletiliyordu. I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde hem İngiltere hem Fransa düşman devlet statüsüne geçtiği için neticede İngiliz ve Fransız yurttaşları, demir yollarını işleten teknik personel de dâhil olmak üzere sınır dışı edildiler.

81 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 1520-1521.

82 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 1531-1541.

83 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 1545-1547.

84 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 1553-1566.

22- Füyuzat-ı Hamidiye Mektebi talebeleri

Demiryollarının faaliyetini devam ettirmek için böyle bir okulun kurulması zorunlu hâle gelmiş oldu.[85]

II. Meşrutiyet Dönemi'nde kurulmuş olan son kayda değer kurum "Konservatuar" (*Darülelhan*) idi. Bu okul gerek geleneksel Osmanlı müziğinde uzman müzisyen, gerekse devlet okulları için müzik öğretmenleri yetiştirmek amacıyla 1916'da kuruldu.[86]

Özel Müslüman Okulları

Jön Türk Devrimi yeni özel Müslüman okullarının kurulması için benzersiz imkân ve fırsatlar getirdi. Özel okullar 1870'lerde ortaya çıkmış ve II. Abdülhamid döneminde yaygınlık kazanmışsa da bu okulların sahipleri cemiyetler hâlinde ancak 1908'den sonra örgütlenebildiler. 1910'da bir grup varlıklı Müslüman Türk, İstanbul'da erkek ve kızlar için ilk, orta ve lise düzeyinde okullar kurmak hedefiyle bir araya gelerek *Şirket-i Tedrisiye-i Osmaniye*'yi kurdu. Bu şirketi, başka bir dizi benzer eğitim teşebbüsü takip etti. 1911'de bu özel eğitim şirketlerinden bazıları girişimlerini eşgüdümlü hâle getirecek bir meslek birliği tesis etti. "Osmanlı Mektepleri Emeklerin Birleştirilmesi Derneği" (*Osmanlı Mektebleri Tevhid-i Mesai Cemiyeti*) adıyla bilinen bu meslek birliği özel ilk dereceli okulların mezunlarını kabul edecek özel bir idadî mektebinin (*Mekâtib-i Hususiye İdadîsi*) açılmasına karar verdi. İstanbul'da 1908 ila 1918 arasında en az yirmi yeni Müslüman özel okulu açıldı.[87]

1916 civarında İstanbul'da Müslümanlar için mevcut okullar aşağıda sıralanmıştır:[88]

1.Askerî Okullar

Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne (Kara Harp Okulu)

Dersaadet Mekteb-i İdadîsi (Harp Okulu Hazırlık Mektebi veya *Kuleli İdadîsi*)

Hendesehane (Askerî Mühendislik Mektebi)

Mekteb-i Bahriye-i Şâhâne (Deniz Harp Okulu)

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne (Askerî Tıbbiye)

Mekteb-i İdadî-i Tıbbiye (Askerî Tıbbiye Hazırlık Mektebi)

Askerî Baytar Mektebi

85 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 1568-1572.

86 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 1578-1584.

87 Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c. 3-4, s. 1451-1453.

88 Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, s. 165, 171, 225, 235, 246, 264, 275; Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 883-1026, 1085-1195.

23- Öğrenciler okul mescidinde ibadet ederken (İBB, Atatürk Kitaplığı)

2. Yüksek Eğitim, Liseler ve Meslek Okulları

Darülfünun (Üniversite)
Tıbb Fakültesi
Mekteb-i Mülkiye
Hendese-i Mülkiye Mektebi (Sivil Mühendislik Mektebi)
Turuk u Meabir Mektebi (Galatasaray Mühendislik Mektebi)

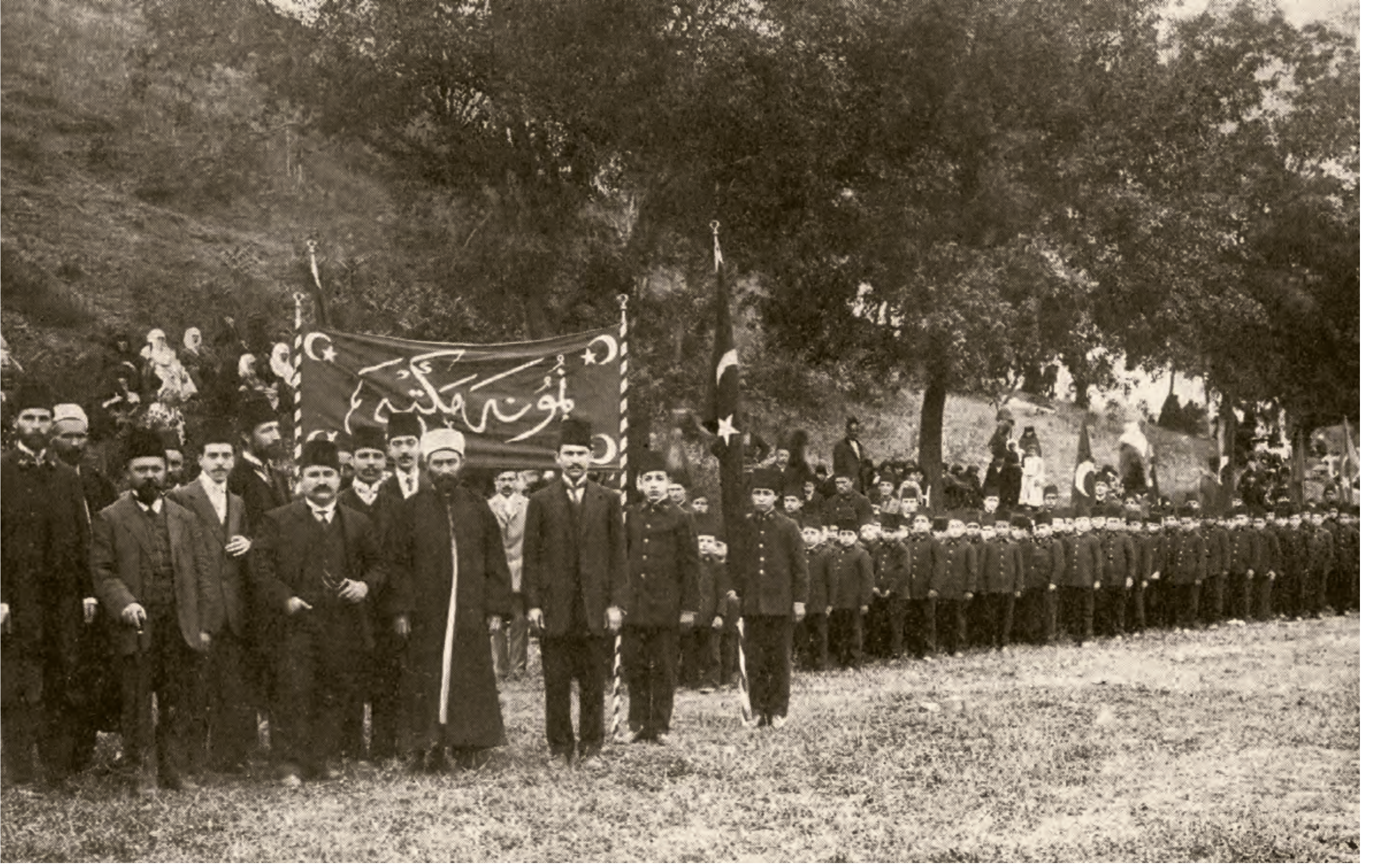
Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Akademisi)
Darülbedayi (Sahne Sanatları Okulu)
Darülelhan (Konservatuvar)
Darülmuallimîn-i Âlî (Yüksek Öğretmen Okulu)
Terbiye-i Bedeniye Muallim Mektebi (Beden Eğitimi Öğretmenleri Okulu)
Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi)
Mercan Sultanîsi
Vefa Sultanîsi
Kabataş Sultanîsi
Üsküdar Sultanîsi
Gelenbevî Sultanîsi
Davutpaşa Sultanîsi
Ticaret Mekteb-i Âlisi (Yüksek Ticaret Mektebi)
Kadastro Memurları Mektebi
Halkalı Ziraat Mektebi
Orman Mektebi
Polis Memurları Mektebi
Ticaret-i Bahriye Kaptan ve Çarkçı Mektebi
Kondüktör Mektebi
Şimendifer Memurları Mektebi
Eczacı Mektebi
Dişçi Mektebi
Dilsiz ve Âmâ Mektebi
Aşı Memurları Mektebi

3. Yüksek ve Orta Dereceli Eğitim Veren Kız Okulları

İnâs Darülfünunu (Kadınlar Üniversitesi)
Darülmuallimat (Kızlar İçin Öğretmen Okulu)
Bezmiâlem Sultanîsi
Ebe Mektebi
İstanbul Kız Sanayi Mektebi (Kız Yatılı Sanayi Mektebi)

4. İbtidaî Mektepleri

44 ibtidaî mektebi (erkekler için)
26 ibtidaî mektebi (kızlar için)
10 ibtidaî mektebi (karma)

24- İstanbul Numune Mektebi hoca ve talebeleri

5. Mahalle Mektepleri

[1916 için mahalle mekteplerinin gerçek sayısı hakkında elde güvenilir veri mevcut değildir.]

6. Özel Müslüman Mektepleri (Lise ve Orta Derece Eğitim Veren)

Darüşşafaka Mektebi (sadece erkekler için)
İstanbul Sultanîsi (eski *Nümune-i Terakki* Mektebi) (erkek ve kızlar için ayrı sınıflar)

Üsküdar İttihad Sultanîsi
Hadika-i Meşveret Mektebi
Mekteb-i Tefeyyüz
Menbaü'l-İrfan Mektebi

7.Özel Müslüman Mektepleri (İlk Derece Eğitim Veren)

3 mektep (erkekler için)
2 mektep (kızlar için)
9 mektep (karma)

KAYNAKLAR*

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, 5. bs., İstanbul 1994.

Alkan, Mehmet Ö., *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Selânik'ten İstanbul'a Terakki Vakfı ve Terakki Okulları 1877-2000*, İstanbul 2003..

Cem, İsmail Hayri, *İmkânsız hayatlar: Darüşşafakalıların anıları (1873-1950)*, İstanbul 2010.

Çeşme, Volkan, "Halkalı Ziraat Mektebi", yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.

Dölen, Emre, *Türk Üniversite Tarihi: Osmanlı Döneminde Darülfünun (1863-1922)*, İstanbul 2009, c. 1.

Engin, Vahdettin, *1868'den 1923'e Mekteb-i Sultani*, İstanbul 2003.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Darülfünun: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı*, II c., İstanbul 2010.

İhsanoğlu, Ekmeleddin (ed.), *History of the Ottoman State, Society, and Civilization*, II c. İstanbul 2001, 2002.

Kurt, Songül Keçeci, *Osmanlı Devleti'nde Kadın Eğitimi: Harem'den Mektebe*, İstanbul 2011.

Nutku, Özdemir, *Darülbedayi'in Elli Yılı: Darülbedayi'den Şehir Tiyatrosu'na*, Ankara 1969.

Rıza Tahsin, *Tıp Fakültesi Tarihçesi: (Mir'at-ı Mektebi Tıbbiye)*, ed. Aykut Kazancıgil, II c., İstanbul 1991.

Sanayi-i Nefise Mektebi-Devlet Güzel Sanatlar Akademisi-Mimar Sinan Üniversitesi 2000, İstanbul 2000.

Sandalcı, Mert, *Feyz-i Sıbyan'dan Işık'a Feyziye Mektepleri Tarihi*, İstanbul 2005.

Somel, Selçuk Akşin, "II. Abdülhamid İstanbul'unda Müslüman Özel Okullar/Private Müslim Schools in İstanbul During the Reign of Abdülhamid II", *II. Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul/Istanbul During the Modernization Process*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010.

Toprak, Zafer, vd., *Düyun-ı Umûmiye'den İstanbul (Erkek) Lisesi'ne*, İstanbul 2006.

Unat, Ekrem Kadri, Mustafa Samastı, *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye: Sivil Tıp Mektebi: 1867-1909*, İstanbul 1990.

* Dipnotlarda yer almayan kaynaklar.

İSTANBUL AMERİKAN KIZ TEOLOJİ OKULU

AYŞE AKSU*

Tarihçe

American Board adlı misyonerlik teşkilatının Osmanlı coğrafyasındaki faaliyetlerinin başında geleceğin Protestan din adamlarını yetiştirmek bulunuyordu. Bu amaçla teşkilat, 1841 yılında Cyrus Hamlin'in (d. 1811-ö. 1900) idaresinde Bebek İlahiyat Okulu'nu açtı. Buraya sadece İstanbul ve civarında yaşayan Ermeni ve Rum nüfustan değil, aynı zamanda Anadolu'dan da öğrenci gelmesi planlanıyordu. İstanbul'un okul yeri olarak seçilmesinin nedenlerinden biri, buradaki gayrimüslim nüfusun diğer bölgelere kıyasla daha şehirli ve varlıklı olmasıydı. Bir diğer sebep yıl içerisinde ticaret ve mevsimlik çalışma maksadıyla başka bölgelerden gayrimüslimlerin bu şehre sürekli gelip gitmeleriydi. Bu ise onlarla rahatça iletişim kurmak anlamına geliyordu. Misyonerlere göre erkeklerin bilgilenmesinde ve genel konularda gelişmesinde hızlı bir ilerleme sağlanırken kızların geri kalma tehlikesi söz konusuydu. Oysa dinî, bilimsel ve genel ev hanımlığı alanlarında Protestan anlayışa göre yetiştirilecek kızlar bir yandan hemcinslerine rehberlik etmeli öte yandan Bebek İlahiyat'ta öğrenim gören gençlerin ileride evlenecekleri adaylar olmalıydılar. Böylece eşitsizlik manzarası ortadan kaldırılmış, iki cins aynı zeminde buluşturulmuş olacaktı. Açılmasına karar verilen Kız Teoloji Okulu 1845 yılında Pera'da sekiz Ermeni öğrenciyle öğrenime başladı.

Ermeni ruhbanın okula şiddetle karşı çıkması üzerine misyonerler kurumu 1850'de Boğaz'daki Bebek köyüne taşıdılar. Ancak Rum ve Ermeni ruhbanının devam eden muhalefeti yüzünden üç yıl sonra okulun Hasköy'e taşınmasına karar verildi. Bebek'e kıyasla burada daha fazla sayıda ve daha zengin Ermeni ailenin yaşaması, buna mukabil okula öğrenci bulmanın daha kolay olması Hasköy'ün tercih edilmesinin başlıca sebebiydi. On yıldır bir misyoner aileyle bağlantılı olarak faaliyette bulunan teoloji okulu bu dönemde tüzel kişilik kazandı ve kurumun idaresi ve sorumluluğu bir müdüre tevdi edildi.

Öğretmen Kadrosu

Okulun öğretmen kadrosunda Müdire Harriet M. Lovell'den başka şu isimler yer alıyordu: Abigail P.D. Goodell, Seraphine H. Everett, Maria A. West, misyonerlerin yetiştirdiği Ermeni genç kız Armaveni. Hasköy döneminde öğretmen kadrosuna Sarah E. West, Baron Krikor ve Baron Abraham eklendi. Müfredata doğa bilimi ve zihin felsefesi dersleri konuldu, önceki derslerin muhtevası güçlendirildi.

Ders Müfredatı

Dört yıllık ders müfredatında Eski ve Yeni Ahit okuma, ilmihâl, klasik Ermenice, aritmetik, ahlak, modern tarih, İngilizce, coğrafya, yazı, dinî musiki ve biçki-dikiş dersleri yer alıyordu. Okulda müfredat dışında Sebt günü programları, toplu kitap okumalar, aylık dua toplantısı, Cuma toplantıları, halka açık dinî ayinler, Beyoğlu mahalle okulunda kızların öğreticilik yapması gibi etkinlikler de düzenleniyordu. İncil merkezli okumalar ve anadilin öğretilmesi esastı. Ders kitaplarının arasında Frederick Emerson'ın *The North American Arithmetic* (Kuzey Amerika Aritmetiği), *System of Natural Sciences*, Thomas C. Upham'ın *Intellectual Philosophy*, Amerika Risale Cemiyeti'nin hazırladığı *Memoir of Mary Lothrop* (M. Lothrop'un Hatıratı), Thomas Hopkins'in *Child's Book on the Soul* (Ruh Hakkında Çocuk Kitabı), John Bunyan'ın *The Pilgrim Progress* (Hacıların İlerlemesi), Francis Wayland'ın *Moral Science* (Ahlak Bilimi), yazar Todd'un *Questions Book* (Sorular Kitabı) bulunuyordu. Okulun bir diğer uygulaması, öğrencilerin günlük işleri kendilerinin yapmalarıydı. Buna göre kızlar çamaşır ve yemek dışında ütü, masa kurma, toplama, bulaşık ve su taşıma işlerini kendileri hallediyorlardı. Ayrıca kızların diktikleri kıyafetler ve el işleri bir öğretmen tarafından pazarlanarak onlara burs da sağlanıyordu.

Kapanış

1862 yılına gelindiğinde American Board teşkilatı Bebek Teoloji Okulu'nu Merzifon'a taşıma kararı aldı. Bu çerçevede Kız Teoloji Okulu da onu takip etmeliydi. Her iki okulun Anadolu'ya nakledilmesinin gerekçesi olarak, okumaya gelen öğrencilerin İstanbul ortamının nimetlerini gördükten sonra memleketlerine geri dönmek ve oradaki mahrumiyetlere katlanmak istememeleri, eski yaşam tarzlarına ve giyim kuşamlarına uyum sağlayamamaları gösterilmektedir.

Kurulduğu Ekim 1845 tarihinden Merzifon'a taşınıncaya kadar on yedi yıl zarfında okula toplam 128 kız kaydoldu. Bunların 83'ü İstanbul ve civarından gelmişti. Anadolu içlerinden gelen 45 öğrencinin dağılımı ise şöyleydi: İzmir'den 5, Bursa'dan 2, Tekirdağ'dan 2, İznik'ten 13, Bahçecik'ten 3, Adapazarı'ndan 2, Bilecik'ten 1, Trabzon'dan 6, Merzifon'dan 3, Tokat'tan 2, Erzurum'dan 1, Atina'dan

* Araştırmacı

1, Diyarbakır'dan 3. Bahsedilen 128 öğrencinin 37'si dört yıllık eğitimi tamamladı. 60'ı iki yıldan az eğitim gördüler. Toplam sayının yarısı Protestan kiliselerine üye oldu. 18'i yerli vaizlerle evlendi.

Bu tablodaki veriler ışığında XIX. yüzyıl Osmanlı gayrimüslim kadınlarının dinî eğitim ve din değiştirme yönelişleri değerlendirilebilir. Geleneksel aile yaşantısının hüküm sürdüğü bu nüfus içerisinde bir genç kızın evinden uzakta yatılı olarak dört yıl kalması yeni bir aşamadır ve oldukça anlamlıdır. Üstelik bu kızların üçte birinin şehir dışından gelmiş olması bu anlamı daha da belirginleştirmektedir. Dolayısıyla gayrimüslim kız eğitimi süreci içerisinde İstanbul Amerikan Kız Teoloji Okulu'nun önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir. Nitekim bu kurum Bebek Teoloji'de yetişen ilk Protestan pastörlerin ve öğretmenlerin eşlerinin birçoğuna eğitim vermiştir. Ayrıca mezun kızlar, Protestan cemaatlerinin vücut bulduğu her yörede Protestanların açtıkları pek çok mahalle okulunun öğretmen kadrosunu oluşturmuşlardır. Böylece Batılı bir hayat tarzını benimsemiş gayrimüslim aile ve öğretmen modelleri daha yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmıştır.

Merzifon'a taşınan okul *Merzifon Yatılı Kız Okulu* adıyla 1912 yılına kadar devam etti. 1924'te *Amerikan Kız Hayat Okulu* adıyla yeniden açıldı ve dört yıllık bir ortaokul hâline getirildi. 1938'de öğrenci azlığı ve mali sıkıntılar nedeniyle kapandı.

KAYNAKLAR

Anderson, Rufus, *History of the ABCFM to the Oriental Churches*, Boston 1872.

Benjamin, Mary Gladding, *The Missionary Sisters*, Boston 1860.

Fensham, Florence A., Mary I. Lyman ve H.B. Bumphrey (haz.), *A Modern Crusade in the Turkish Empire*, Chicago 1908.

Prime, Edward D.G., *Forty Years in the Turkish Empire or Memoirs of Rev. William Goodell*, New York 1883.

Stone, Frank A., *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi*, çev. Ayşe Aksu, İstanbul 2011.

West, Maria A., *Romance of Missions*, New York 1875.

İSTANBUL'DA FAALİYET GÖSTEREN YABANCI MİSYONER OKULLARI

ŞAMİL MUTLU*

Özellikle XIX. yüzyılda dünya çapında önemli bir gelişme kaydeden emperyal güçlerin şark'taki yayılmacı siyasetlerinin bir aracı olarak Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyan ahaliyi ele aldıkları ve bunları kendi mezheplerine döndürerek veya aynı mezhepten olanların arkasında durarak, bunları "Müslümanların zulmünden" kurtarma söylemi altında politikalarına revaç vermeye çalıştıkları bilinmektedir. Büyük devletlerin Osmanlı toprakları üzerinde açtıkları okulların birer misyoner okulu olmaları, misyonerliğin dünya çapındaki emperyal politikaların uygulanmasında meşum bir rol oynadığı, şark'taki kadim kiliseleri parçaladığı, oluşan yeni cemaatlerin yeni sahiplerinin korumacılığı altında bölgenin paylaşılmasında bir araç olarak istismar edildiği, günümüze intikal eden pek çok meselelerin kökeninde XIX. yüzyılda bu misyoner etkinliğinin ve misyoner okullaşmasının başlıca saik olduğu hususları reddedilemez gerçeklerdir. Osmanlı toprakları üzerindeki misyoner eğitimin değerlendirilmesinin bu bağlamdan koparılarak yapılması gerçekleri tam olarak aksettirmekten uzak kalacaktır. Genelde geniş halk kitlelerinin katkıları ve toplanan ianelerle kendini finanse eden misyoner eğitim sistemi, Avrupa ve özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde yoğun faaliyet göstermekteydi. İane kumbaraların her seferinde daha da dolabilmesi şark'tan gelecek Hristiyan kardeşlerine yapıldığı ileri sürülen acımasızlıkların abartısıyla yakın ilişkiliydi. Kumbaraların her seferinde daha da dolması abartının her türlü yalan ve iftira ile takviye edilmesine bağlıydı ve böyle de oldu. Etkileri bu günlere kadar uzanan Anti-Türk propagandasının kökeninde misyonerlerin bu melanetinin başlıca rol oynadığına şüphe yoktur. Osmanlı toprakları üzerindeki misyoner okullarının bu anlamda da değerlendirilmesi kaçınılmaz bir zorunluluktur. Türk eğitim sistemine de derin etkileri olan bu okulların teşkilatlanma, keyfiyet ve kemiyet açısından en yoğun ve gelişmiş örnekleri ise şüphesiz İstanbul'daydı.

* İstanbul Üniversitesi

KATOLİK MİSYONER OKULLARI

Fransız Okulları

XIII. yüzyılda kurulan Katolik misyoner cemiyetlerinin en önde gelenleri arasında yer alan, Franciscain ve Dominicain cemiyetleri, kendilerine hedef seçtikleri İstanbul, İzmir, Suriye, Kudüs vs. bölgelerinde etkin bir misyoner hareketi başlattılar. Katolik Hristiyanların hamisi olma iddiasında olan Fransa, XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti sınırları içerisinde diğer cemiyetlerden sonra faaliyete başlayan Cizvit (Jésuit) misyonerleri vasıtasıyla Katolik propagandasını en üst seviyeye çıkarmıştır.[1] 1583'te İstanbul'da bulunan Katolik Hristiyanların talebi üzerine papa tarafından gönderilen Cizvit misyonerleri, bu tarihten sonra Osmanlı sınırları içerisinde geniş bir sahaya yayılmışlardır. İstanbul'a gelen Cizvitler bugün hâlâ varlığını sürdüren St. Benoît Mektebi'nin temellerini atmışlardır. Bu kilise Cizvitlerden sonra Osmanlı topraklarına ayak basacak olan Capucin rahiplerine de ev sahipliği yapacaktır. Misyoner faaliyetleri neticesinde gayrimüslim ahali arasında din ve mezhep değişikliklerinde gözle görülür bir artış kaydedildi. Bu faaliyetler II. Mahmud devrinde netice vererek 1831 yılında Agop Çukuryan, Katolik Ermeni Cemaati'ne piskopos olarak tayin edildi ve Gregoryen Ermeni Kilisesi'nden ayrı bir cemaat olarak tanındılar.[2]

1 Ahmed Refik, "Türkiye'de Katolik Propagandası", *TOEM,* 1340, c. 5, sy. 82, s. 276.

2 Kemal Beydilli, *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*, Harvard 1995, s. 33.

XIX. yüzyılda iyice artan devletlerarası ticari rekabet, misyonerler vasıtasıyla kendi din ve mezheplerine çevirdikleri ahaliyi müstakbel müşterileri olarak görmekteydiler. Nitekim bu cemiyetler XIX. yüzyılın ortalarından itibaren ticaret ve sanayi ile ilişkili birçok okul açmışlardır. Bu okulların en parlak örnekleri, İstanbul Kadıköy'de bulunan Saint-Joseph Koleji, Yüksek Ticaret Enstitüsü ve Galata'da bulunan Saint-Benoit Ticaret kısmıdır. Devlet, misyoner, ticaret ilişkisi Paul Fesch'in, "Doğu'da uygarlık yolunda girişilen çabaların amacı; yalnızca ulusal mallarımıza satış yerleri bulmak veya en ucuz fiyatla ham madde sağlayacak pazarları sağlamaktan ibaret olmamalıdır." sözleriyle açıkça ortaya konulmaktadır.

Fransa, Osmanlı Devleti'nde bulunan Katolikleri himaye konusunda diğer Katolik devletlere (İtalya, Avusturya ve İspanya) nazaran, kapitülasyonlar vasıtasıyla sağladığı avantajı en iyi kullanan devletlerden birisi olmuştur XIX. yüzyılın başlarında İstanbul, Mısır, İskenderiye, Kahire, Yafa, Kudüs, Hayfa, Beyrut, Lübnan, Şam, İzmir ve Edirne'de 116 Fransız okulu bulunmaktaydı. 1904 senesi itibarıyla Fransa Osmanlı Devleti'nde Fransızca eğitim yapan ve bünyesinde 62.336 öğrenci bulunduran çok sayıda okula yardım yapmaktaydı ve bunların 6.668'i İstanbul ve yöresinde yer alıyordu.

II. Abdülhamid devrinde, Fransız okulları hem sayı, hem de faaliyet yoğunluğu bakımından büyük bir ilerleme göstermişlerdir. II. Abdülhamid devrinin Selanik valilerinden Tevfik Bey'in eşi Naciye Neyyal çocukluk anılarını anlatırken Çamlıca'da bulunan Fransız okuluna devam ettiği sırada, "Validemiz, bizi bu mektebe vermesine rağmen komşular, akraba ve dostlarımızın bunu bilmesini istemiyordu; zira o vakitler herkes çok mutaassıptı ve iki Türk kızının ecnebi mektebine gönderilmesi birtakım şayialara sebebiyet verebilirdi. Bu yüzden bize birer nâm-ı müstear bulmayı düşündü..." şeklindeki ifadeleri bu okullara Müslüman ahalinin bakış açısını ortaya koymaktadır.

Öğrenci Ücretleri ve Programları

Fransız okulları kısmen ücretsiz talebe almakla beraber veliler önemli ödemeleri göze almak zorundaydılar. Bu ödemeler okula göre değişmekteydi.

Osmanlı toprakları üzerinde çeşitli yerlerde açılmış bulunan Fransız okulları tek bir merkezden yönetilmedikleri ve farklı misyoner cemiyetleri tarafından idare edildikleri için tek tip bir program takip edilmemekteydi. Bununla birlikte, hepsinin tek bir hedefi vardı, o da Fransa'nın çıkarlarına uygun öğrenci yetiştirmekti. Fransız dilinin tüm dünyaya yayılmasını teşvik amacıyla kurulmuş olan "Alliance Française"nin bir üyesi yaptığı bir konuşmada "Fransız dili Fransız alışkanlıkları sağlar, Fransız alışkanlıklarıysa Fransız ürünlerinin alınması demektir. Fransızca bilen kişi de Fransa'nın müşterisi hâline gelir." demektedir. Fransız okullarında bulunan öğrenciler, "Fransa'nın tarih ve coğrafyasını, Fransız dağlarını kendi ülkelerininkilerden daha iyi bilirler. Fransız dağlarını ve nehirlerinin kollarını tanırlar. İthal ve ihraç ettiği maddeleri en ince teferruatına kadar bilirler. Öğrenciler kendi ülkelerinin tarihinde okumadıkları şeyleri Fransız tarihinden okurlar."[3]

Taşrada bulunan okullarda çok basit bir şekilde uygulanan programların yanında, tam bir standart olmasa da şehirlerde bulunan ilk ve orta dereceli okullarda okutulan dersler genellikle, ahlak, Fransızca okuma-yazma, gramer, güzel yazı, ilm-i eşya, hesap, geometri, tabii bilimler, tarih, coğrafya, yabancı dil, müzik, resim, dikiş ve jimnastikten ibarettir.[4] Programların karşılaştırılması için İstanbul Kâğıthane'de Madam Gravye idaresinde açılan okuldaki derslere bir göz atmak yerinde olacaktır:

1	Sarf-ı Fransevî	8	Ulûm-ı Tabiiyye ve Hikemiyye Mebâdisi
2	Sarf-ı İngilizî	9	İlm-i Eşya
3	Sarf-ı Osmânî	10	Hesap
4	Kıraat	11	Resim
5	Hüsn-i Hatt	12	Elişleri
6	Tarih-i Umûmi	13	Jimnastik
7	Kıtaat-i Hamse Coğrafyası	14	Raks

Yukarıdaki basit programları takip eden okulların yanında gayet mükemmel programları bulunan okullar da (kolejler) mevcuttur. Aşağıda, İstanbul'da bulunan Notre Dame de Sion yatılı okuluna ait ders programı verilmiştir.

İstanbul'da bulunan Fransız okullarının büyük bir çoğunluğunda öğrencilere güzel sanatlardan keman ve piyano öğretilirken, bu faaliyetlerin icra edildiği okullarda geniş müsamere ve misafir salonları bulunmakta idi.

3 Mustafa Halidî ve Ömer Ferruh, *Misyonerler Eğitim ve Siyaset* İstanbul 1991, s. 81-82.

4 Büyükada'da bulunan Saint-Antoine Fransız Okulu'nun programı.

İlk	IX ve X (İlk Dönem)	Din-Ahlak, Sağlık-temizlik, Jimnastik, Elişi, Okuma-yazma, Fransızca, Tarih, Coğrafya, Hesap, Resim, Eşya, Müzik.
	VII ve VIII (Orta Dönem)	Din-Ahlak, Okuma, Yazma, Fransızca, Tarih, Coğrafya, Aritmetik, Geometri, Eşya, Resim, Elişi, Müzik.
	Birinci Özel Sınıf (Üst Dönem)	Din-Ahlak, Okuma, Yazma, Tarih, Coğrafya, Hesap-Aritmetik-Geometri, Fizik ve Tabiiyye başlangıcı, Elişi, Resim, Müzik, Jimnastik.
Orta	VI	Din dersi, Fransızca, Edebiyat, Tarih, Coğrafya, Aritmetik, Zooloji, Elişi, Resim, Müzik, Jimnastik, Latince.
	V	Din dersi, Fransızca, Edebiyat, Tarih, Coğrafya, Aritmetik, Jeoloji, Fizik, Kimya, Elişi, Resim, Müzik, Jimnastik, Latince.
	IV	Din dersi, Fransızca, Edebiyat, Tarih, Coğrafya, Aritmetik, Jeoloji, Fizik, Kimya, Elişi, Resim, Müzik, Jimnastik, Latince.
Lise	III	Din-Ahlak, Fransızca, Tarih (Eski ve Yeniçağ), Coğrafya, Matematik, Fen (isteğe bağlı), Latince, Yaşayan diller (öğrencinin seçeceği ikisi mecburi)
	II	Din, Fransızca, Tarih (Eski ve Yeniçağ), Coğrafya, Matematik, Fen (isteğe bağlı), Latince, Yaşayan diller (öğrencinin seçeceği ikisi mecburi)
	I	Din, Fransızca, Tarih (Eski ve Yeniçağ), Coğrafya, Matematik, Fen (isteğe bağlı) Latince, Yaşayan diller (ikisi mecburi)
	Felsefe Sınıfı	Din, Felsefe: Psikoloji, Mantık, Ahlak, Metafizik, Tarih, Coğrafya, Matematik (isteğe bağlı), Kozmografya, Fizik, Kimya, Biyoloji, Latince (isteğe bağlı), Yabancı diller (ikisi mecburi)

Sanat okulları dışında kalan diğer cemaat okullarının hemen hemen tamamında, öğrencilere marangozluk, ağaç ve taş oymacılığı, terzilik, bahçıvanlık ve saatçilik gibi sanatları öğreten atölyeler bulunmaktadır. Bu meşguliyetlerin yanında öğrenciler kurdukları öğrenci cemiyetleri vasıtasıyla, okul mezunlarının birbirleri ile irtibatlarının kaybolmamasını temin etmekte idiler. Bu çerçevede, 25 Mayıs 1897 tarihinde Kadıköy Frère Mektebi mezunları, bir araya gelerek, bir nevi mezunlar günü icra ettiklerini görmekteyiz. Cemiyet müdürü Mösyö Caserto bu toplantı sırasında yaptığı konuşmada, II. Abdülhamid devrinde her yerde birçok okulun açıldığından bahis ile Osmanlı makamlarına teşekkür etmiştir.[5]

İstanbul'da bulunan Fransız misyoner cemiyetleri tarafından tesis edilen okullara ait birçok bina günümüzde hâlâ mükemmel bir şekilde şehrin muhtelif yerlerinde ayakta durmaktadır. II. Abdülhamid devrinde yapılan birçok okul binasının Fransız okul binaları tarzıyla yapıldığı tespitine bakılınca mimari açıdan olumlu etkilerinden söz etmek mümkündür.

1901 tarihinde İstanbul'da bulunan ve resmen kabul edilen, azımsanmayacak sayıdaki Fransız okullarının yerlerini ve açılış tarihlerini gösteren liste aşağıda gösterilmiştir:

1901 Tarihinde İstanbul'da Bulunan Fransız Okulları ve Tesis Tarihleri		
1	Pangaltı	Dames de Sion Mektebi (1857)
2		Frères de la Doctrine Chrétiennes Ruhban Mektebi (1871)
3	Feriköy	La Paix Hastahanesi'nde bulunan rahibelere ait ibtidaî mektebi (1882)
4		Soeurs Géorgiens Rahibeleri Mektebi (1861)
5		Immaculée Conception des Géorgiens Mektebi (Kadim)
6		St. Jean Chrysostôme des Frères de la Doctrine Chrétiennes Mektebi (1896)
7	Beyoğlu	Fauré Fransız Mektebi (1886)
8	Beyoğlu Bursa Sokağı	Soeurs de Charté Mektebi (1853)
9		St. Pulchérie de Lazaristes Mektebi (1897)
10	Beyoğlu Taksim	Frères de la Doctrine Chrétiennes Mektebi (1863)
11	Beyoğlu Taksim	St. Michel Frères de la Doctrine Chrétiennes Mektebi (1870)
12	Beyoğlu Taksim	St. Antoine de Mineurs Convantuel Mektebi (1885)
13	Beyoğlu Taksim	St. Louis des Pères Capucin Ruhban Mektebi ve Kolej (1856)
14	Beyoğlu Taksim	M. Dame Schafter Mektebi (1873)

5 Ayşe Şen, "Osmanlı Basınında Yüzyıl Önce Bu Ay", *Toplumsal Tarih*, 1997, sy. 41, s. 5.

15	Beyoğlu Taksim	St. Elisabeth de Soeurs Franciscaines Mektebi (1872)
16	Beyoğlu Çukurbostan	St. Joseph Mektebi (1871)
17	Beyoğlu Papazköprüsü	St. Joseph de Pères Géorgiens Mektebi (1876)
18	Galata Perşembepazarı	St. Pierre Mektebi (1842)
19		Frères de la Doctrine Chrétiennes Mektebi (1843)
20		St. Benoît Lazaristes Mektebi (1813)
21		Providance St. Benoît de Soeurs de la Charité Mektebi (1810)
22	Kumkapı	Augustins de l'Assomption Mektebi (1891)
23		Oblates de l'Asmomption Mektebi (1896)
24	Yedikule	Augustins de l'Assomption Mektebi (Dominicain Mektebi) (Kadim)
25		Oblates de l'Asmomption Mektebi (Soeurs Dominicains Mektebi) (Kadim)
26	Büyükdere	Mineurs Convantuels Mektebi (1881)
27	Bebek	Soeurs de la Charité Mektebi (1881)
28		Lazaristes Mektebi (1896)
29		Dominicain Mektebi
30	Makriköyü (Bakırköy)	Soeurs Dominicain Mektebi (1883)
31		Frères Maristes Mektebi (1895)
32	Ayastefanos	Capucin Rahipleri Kolej ve Mektepleri (1886)
33	Kadıköy	Frères de la Doctrine Chrétiennes Rahipleri Kolej ve Mektebi (1870)
34		Fauré Kolej ve Dame de Sion Mektebi (1868)
35		Hautes-Etudes Orientales Augustins de l'Assomption Mektebi (1870)
36		İmmaculée Conception Mektebi (1896)
37	Fenerbahçe	Augustins de l'Assomption Ruhban Mektebi (1886)
38		Soeurs Oblates de l'Asmomption Mektebi (1886)
39	Büyükada	St. Antoine de Soeurs Oblat Mektebi (1883)
40		Capucin Mektebi (Franciscain Mektebi) (Kadim)
41	Haydarpaşa	Soeurs Oblat de l'Assomption Mektebi (1895)
42	Üsküdar	Soeurs de la Charité Mektebi (1887)
43		Frères Maristes Mektebi (1894)
44	Kandilli	M. Dame Schafter Mektebi
45	Beykoz	Frères Mineurs Convantuels Mektebi

1913 yılına gelindiğinde ise İstanbul vilayetinde bulunan Fransız okulları şöyledir:

1913 Tarihinde İstanbul Vilayetinde Bulunan Fransız Okulları		
1	Pangaltı	Dames de Sion Rahibeleri Yatılı Mektebi
2		Parasız Mektep
3		Yetimhane
4		Ecoles Chrétiennes Rahipleri Parasız Mektebi
5	Şişli	Filles de la Charité Rahibeleri Parasız Erkek Sanayi Mektebi
6		Kız Mektebi
7		Yetimhane ve Kreş
8		Laik Fransız Kız Mektebi
9	Feriköy	Géorgienn Rahibelerine ait Immaculée Conception Mektebi
10		Géorgienn Rahipleri Ruhban Mektebi
11		Mektep
12		Ecoles Chrétiennes Rahiplerine ait St. Jean Chrysostôme Koleji
13	Beyoğlu, Bursa Sokağı	Filles de la Charité Rahibeleri Mektebi
14		Lazarist'lere ait St. Pulchérie Koleji
15		Fransız Erkek Lisesi
16		Fransız Kız Lisesi
17	Taksim	Ecoles Chrétiennes Rahiplerine ait St. Jean-Baptiste Mektebi
18		Ecoles Chrétiennes Rahiplerine ait St. Michel Koleji
19		Capucin Rahipleri Koleji
20		St. Louis Ruhban Mektebi
21		Soeurs Franciscaines Missionnaires du Sacré Coeur Rahibelerine ait Yatılı Mektebi
22		Ste. Elisabeth Mektebi
23	Çukurbostan	Filles de la Charité Rahibeleri Yatılı Mektebi
24		Parasız Mektep
25		Yetimhane
26	Papazköprü	Géorgienn Rahiplerine ait St. Joseph Mektebi
27	Hamalbaşı Sokağı	Laik Fransız Kız Mektebi
28	Aynalıçeşme	Lazarist Mektebi

29		Soeurs Franciscaines Missionnaires du Sacré Coeur Rahibeleri Mektebi
30	Galata	Ecoles Chrétiennes Rahiplerine ait Mekteb-i İptidai
31		Ticaret ve Sanayi Mektebi
32		Lazaristlere ait St. Benoît Koleji
33		Mühendis Mektebi
34		Filles de la Charité Rahibeleri Parasız Mektebi
35		Yetimhane
36	Kumkapı	Augustins de l'Assomption Rahiplerine ait Rahipler Mektebi
37		Kolej
38		Oblates de l'Assomption Yatılı Mektebi
39		Mektep
40	Makriköy (Bakırköy)	Marist Rahipleri Mektebi
41	Ayastefanos	Capucin Rahipleri Koleji
42		Mektep
43		Soeurs Franciscaines Missionnaires du Sacré Coeur Rahibeleri Yatılı Mektebi
44		Mektep
45		Marist Rahipleri Mektebi
46	Bebek	Lazarist Mektebi
47		Filles de la Charité Rahibeleri Yatılı Mektebi
48		Mektep
49		Filles de la Charité Rahibeleri Yetimhane ve Kreş
50	Ortaköy	Laik Fransız Kız Mektebi
51	Üsküdar	Marist Rahiplerine ait Immaculée Conception (Erkek) Mektebi
52		Filles de la Charité Rahibeleri (Kız) Yatılı Mektebi
53		Mektep
54	Küçük Çamlıca	Ecoles Chrétiennes Rahipleri Ziraat Mektebi
55	Haydarpaşa	Oblates de l'Assomption Rahibeleri Yatılı Mektebi
56		Mektep
57		Ecoles Chrétiennes Rahipleri Mektebi
58	Kadıköy	Augustins de l'Assomption Rahipleri Ruhban Mektebi
59		Parasız Mektep
60		Institut des Hautes-Etudes Orientales (Ulûm-ı Aliye-i Şarkiyye Müessesesi)
61		Ecoles Chrétiennes Rahiplerine ait St. Joseph Koleji
62		Yüksek Ticaret ve Sanayi Mektebi
63		Parasız Mektebi
64		Dames de Sion Yatılı Mektebi
65		Mektep
66		Yetimhane
67		Fransız Rahibelerine ait Immaculée Conception de Lourdes Mektebi
68		Fransız Erkek Lisesi
69	Fenerbahçe	Augustins de l'Assomption Rahipleri Ruhban Mektebi
70		Oblates de l'Assomption Rahibeleri Mektebi
71	Büyükada	Franciscain Rahipleri Mektebi
72		Soeurs Franciscaines Missionnaires du Sacré Coeur Rahibeleri Yatılı Mektebi
73		St. Antoine Mektebi

1901 ve 1913 listelerinde zikredilmeyen okullar	
İstanbul, Mengene Sokağı	Türk-Fransız Mektebi[1]
İstanbul, Erenköy, Cedid Sokağı	Türk-Fransız İptidai Okulu[2]
Üsküdar, Açıktürbe, Doğancılar	Türk-Fransız Kız İptidai Mektebi[3]

İstanbul'da Laik Fransız Okulları

Fauré Mektebi:1868'de Moda'da tesis edilmiş ve Aristidi Tobini'ye ait binada faaliyet gösteren Laik Misyon idaresindeki Fauré Okulu (Dame de Sion Koleji) 2 yıl hazırlık, 3 yıl ibtidaî, 3 yıl rüşdî, 3 yıl idadî sınıfı olmak üzere 11 sınıflıdır. Paralı olan okulda Fransızca mecburi olup diğer diller seçmelidir. Bu okulun kurucularından Leon Fauré yıllar sonra Atatürk'e laiklik konusunda danışmanlık yapacak ve birçok maden imtiyazına da sahip olacak kişidir. Bu okul ayrıca, Galatasaray takımının da ilk maç yaptığı okul olarak bilinir.

1 1909 tarihinde Madam Koleb idaresinde bulunan bu okul için bkz. BOA, ŞD, 26/10.

2 Bayram Efendi'nin evinde Türkçe-Fransızca eğitim yapacak olan bu okul için Madam Kolebi'ye 6 Kasım 1911'de ruhsat verilmiştir. Bkz. BOA, DH.İD, 117/79.

3 Madam Aburas idaresinde bulunan bu okulun 3 öğretmeni ve 150 öğrencisi vardır. Bkz. BOA, İ.MF, 25 Ra. 1328/5.

AMERİKAN KIZ KOLEJİ

CAROLYN GOFFMAN*

İstanbul Amerikan Kız Koleji 1873'te *Constantinople Home* adıyla İstanbul, Üsküdar'da açıldı. Burası kadınlara ve kızlara İncil'in öğretildiği ve ev işlerinin gösterildiği Protestanlara ait bir misyonerlik merkeziydi. İlk öğrencilerinin neredeyse tamamı İstanbul'daki Ermeni, Bulgar, Rum ve diğer Ortodoks (yani misyoner diliyle "Doğulu") Hristiyan cemaatlerdendi. Fakat misyonerler zaman içerisinde Müslüman öğrencilerin de okula kayıt yaptıracaklarını umuyorlardı. Amerika Yabancı Misyon Temsilcileri Birliği'nin (American Board of Commissioners for Foreign Missions: ABCFM) bir şubesi olan bu kız okulunun kurucusu ve maddi destekçisi Kadın Misyonları Birliği (Women's Board of Missions) üç katmanlı bir müessese tasarlamıştı. Buna göre bir yüksekokul, bir sağlık tesisi ve bir de şehirde misyonerlik projesi olacaktı. Aslına bakılırsa bunlardan sadece yüksekokul semeresini verdi. Çünkü projenin eğitim kısmı okulun iştirakçilerinin ve destekçilerinin dikkatlerini ve bağışlarını topyekûn kendisine çekmişti.

Diğer Amerikan Protestanlığı misyonerlik projelerinde olduğu gibi bu okulun da ilk yıllarında öncelik verdiği husus Protestan evanjelizmiydi. Kurumda çalışan hanım öğretmenler, erkek vaizlerin ve doktorların eşleriydiler. Öğrencilerin mezun olduktan sonra onlarınkine benzer roller üstlenmeleri bekleniyordu. Fakat 1870'ler boyunca ABCFM, kurucularından gelen baskıları yumuşattı ve bekâr hanımların misyonerlik işine alınmalarına karşı çıkan kuralı esnetti. 1873 ile 1880'li yılların sonları arasında Mary Mills Patrick (ileride kolej müdiresi, 1890-1924) ile Clara Hamlin (İstanbul'daki Robert Kolej'in ilk müdürü Cyrus Hamlin'in kızı) bilinçli olarak *Constantinople Home*'nin görünümünün değişmesine öncülük ettiler. Buna göre kurumun eğitim metodu, din değiştirmeye yönelik sert bir programdan Amerika'daki yüksekokulları ve beşerî bilimlerin okutulduğu kolejleri model alan daha seküler bir eğitim tarzına geçiş yaptı. Home School'un bir yüksekokul olarak 1890'da gerçekleştirdiği son diploma töreninde okulun ilk Müslüman mezunu Gülistan İsmet Hanım da (orduda görevli bir albayın kızıdır) yüksekokul seviyesine denk kabul

اسکدار آمریقاله اناث مکتبی

راپوری ....

صنفدن ....

ختام بولان سومستر ایچون ۱۹۲

صنفه ترفیع ....

انکلیزجه	....	فیزیولوژی	....
تورکجه	....	علم نباتات	....
فرانسزجه	....	حیاتیات	....
علوم ریاضیه	....	فیزیق	....
تورکجه جوغرافیه	....	کیمیا	....
جوغرافیای عمومی	....	علم هیئت	....
کتاب مقدس	....	روحیات	....
تورکجه تاریخ	....	اجتماعیات	....
تاریخ عمومی	....	استه نوغرافی	....
ادارهٔ بیتیه	....	داکتیلوغرافی	....
بیچکی و دیکیش	....	عملی انکلیزجه	....
اشیا	....	(*) رسم	....
جوغرافیای طبیعی	....	(*) موسیقی	....
جوغرافیای تجاری	....	(*) حسن حال	....
	....	(*) طهارت	....

وسط .... مدیر

ترفیع نومروسی ۷۰

(*) وسطه دخل دکل

1- Osmanlıca sınıf yükseltme belgesi (Üsküdar Belediyesi Arşivi)

* De Paul University

Alberti Kız Mektebi: 1897'de Ortaköy'de açılan ve Madam Alberti idaresinde kızlara eğitim vermekte ve ikinci bir laik okul olarak karşımıza çıkmaktadır. Ruhsatsız olarak açılan bu okul 1913 antlaşmasıyla resmen tasdik edilmiştir.

Kapitülasyonların Kaldırılması ve İstanbul'da Bulunan Fransız Okullarının Durumu

Kapitülasyonların kaldırılması ve başlayan I. Dünya Savaşı en fazla Fransız okulları ve müesseselerini etkilemiştir. Alınan bir kararla bütün imtiyazlar iptal edilmiştir. I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte devletler ittifaklara girmişlerdir. Bu ittifaklara göre Osmanlı Devleti tarafında yer alan devlet müesseseleri bu muamelenin dışında tutulmuşlardır. Devlet tarafından imparatorluğun her tarafında olduğu gibi İstanbul'da da el konulan okul ve manastırların hangi maksatlar ile kullanıldığına örnek olması bakımından birkaçı hakkında aşağıdaki bilgiler verilmiştir.

1. Beyoğlu'nda bulunan Union Fransız Klubü, Hukuk Fakültesi yapılmıştır.

2. Büyükada'da bulunan Franciscain Rahipleri'ne ait okula el koyulmuş ve kız kısmı, Numune Mektebi, erkek kısmı ise polis merkezi yapılmıştır.

3. Şişli, Bomonti'de Petite Soeur de Pauvres Rahibeleri Hayrathanesi askeriye tarafından işgal edilmiştir.

Bütün bu örnekleri çoğaltmak mümkün olup sadece bir fikir verebilmesi açısından bu örnekler verilmiştir. İşgal edilen bu okulların çoğu Mütareke'den sonra açılmış, savaştan mağlup çıkan Osmanlı Devleti'nin topraklarının büyük bir kısmı işgale uğramıştır. İtilaf Devletleri bu işgal sırasında daha önce el konulan binaları tahliye ile eski hâllerine döndürmüşlerdir. Ayrıca daha önce bütün imtiyazlar ve anlaşmaların hükümsüz kaldığı yönündeki kararın bir hükmü kalmadığı Fransız Sefareti ile okullarla ilgili yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır. İşgal sırasında eskisi gibi yine okul açma faaliyetleri bütün hızıyla devam etmiştir.

İtalyan Okulları

Prens Amedeo İtalyan Ticaret Mektebi (1888): Beyoğlu, Yeniçarşı, ibtidaî-rüşdî 8 sınıflı, İtalyan Amele Cemiyeti tarafından tesis edilmiştir. Müdürleri Avukat Zakaniti ve Ticaret kısmının Korbelli. 133 öğrencisi ve 6 erkek öğretmeni vardır. Öğretmenlerin 4'ü İtalyan, 1'i Ermeni, 1'i Almandır. Okul daha önce Polonya Sokağı'nda iken yerine mülk olarak inşa edilmiştir.

İtalyan Kız Mektebi (1870)1882: Beyoğlu, Ağahamamı, ibtidaî-rüşdî 7 sınıflı, ruhsatsız, daha önce fermanla tesis edilmiştir. Müdiresi Soeur Superior Elizabeth Goreti, 250 Katolik, 30 diğer dinlerden kız öğrencisi vardır. 7 İtalyan, 1 Fransız. 876 senesinde Suterazisi Sokağı'na nakil edilmiş, daha sonra Ağahamamı'nda mülk olarak inşa edilmiştir.

İtalyan Kız Mektebi (1870) 1904: Beyoğlu, Frenk Kilisesi yanı, ibtidaî 2 sınıflı. Ruhsatsız ve fermanla tesis edilmiştir. Kurucuları Salésien rahipleridir. Müdürü Paulo Ilgaroti. 1870'te inşa edilip daha sonra kapanan okul yerine İtalyan Ticaret Mektebi ile birlikte açılmıştır. 10 öğrencisi vardır.

İtalyan Kız Mektebi 1870: Büyükdere, Frenk Kilisesi karşısı, ibtidaî 4 sınıflı, ruhsatsız ve fermanla tesis edilmiştir. Avusturya himayesinden İtalyan himayesine geçmiştir. St. Antoine Kilisesi yanında mülk olarak inşa edilmiştir. Kız erkek 30 öğrencisi vardır.

Bartolome Giustiniani Enstitüsü (1903): Feriköy, Salésien rahipleri tarafından tesis edilmiştir. 1904'te Beyoğlu'na taşınmıştır.

İtalyan Kız Okulu (1912): Kadıköy Moda, İtalyan prensleri adına açılmıştır. Bu okula erkek çocukları da devam etmektedir.

Fransız Himayesinden İtalyan Himayesine Geçen Okullar

XVI. yüzyılda Osmanlı topraklarına ayak basan Katolik misyoner cemiyetleri arasında İtalyan asıllı tarikatlar da bulunmaktadır. Bu tarikatlar XIX. yüzyılın sonuna kadar Fransız himayesinde kalmayı tercih etmişlerdir. Dominicain, Frères Mineurs Conventuel ve Salésien misyonerleri tarafından tesis edilen okullardan bir kısmı XX. yüzyıl başlarında, artık mensup oldukları İtalyan Devleti himayesine geçmişlerdir. Fransız himayesinde iken İtalyan Devleti himayesine geçen bu okullara ait döküm aşağıda verilmiştir.

Fransız Himayesinden İtalyan Himayesine Geçen Okullar

Bulunduğu Yer	Okulun İsmi	Nakil Tarihi
Beyoğlu	Frères Mineurs Conventuel Mekteb ve Manastırı	
Beykoz	Frères Mineurs Conventuel Mekteb ve Manastırı	
Büyükdere	Frères Mineurs Conventuel Mekteb ve Manastırı	26 Şubat 1907 tarihli iradeyle
Yedikule	İtalyan Kız Okulu	13 Mart 1910
Bakırköy	Dominicain İtalyan Okulu	21 Ocak 1907

edilen eğitimini tamamladı. Böylece okulun yeni kimliği "seküler bir kurum" şeklinde belirlenmiş oldu. Yine 1890 yılında bu okul, Kadın Misyonları Birliği'nin desteğiyle Massachusetts eyaletinden kolej beratı çıkartmaya uğraştı ve aldı. Bu sayede lisans diplomaları verme yetkisini elde etti. Kolej mütevelli heyeti ve öğretmen kadrosu, Amerika'yla olan bağlantıyı vurgulamak ve yükseköğretim kurumu statüsünü belirtmek için "Amerikan Kız Koleji (The American College for Girls)" ismini seçti. Ancak okul, çoğu kez İstanbul Kız Koleji veya İstanbul Koleji olarak adlandırıldı. Bu durum 1930'ların başında bir Türk yetkilinin "İstanbul" ibaresini kullanmayı yasaklamasına kadar devam etti. 1901'de kolejden mezun olan ilk Müslüman öğrenci Halide Salih (sonradan Halide Edip Adıvar) idi.

1908 Jön Türk İhtilali'nden sonra kolej, daha fazla Müslüman öğrenciyi sevinçle karşıladı. Artık onların yabancı okullara gitmelerine yasal olarak izin veriliyordu. Aynı sene kolej, misyonerlik bağlantısını resmen sona erdirerek konumunu "hususi, seküler, hiçbir dine mensup olmayan bir yükseköğretim kurumu" olarak ilan etti. Böylece kendisini dinî açıdan birbirinden farklı yeni nesil öğrencileri almak üzere teşkilatlandırdı. 1905'te çıkan ciddi bir yangın, koleji, Boğaziçi'nin batı kıyısındaki Arnavutköy'de yeni bir yer satın almaya sevk etti. Fakat yeni kampüse nihai olarak taşınma 1914'e kadar gerçekleşmedi. Kolej, I. Dünya Savaşı'nın çetin geçen yılları boyunca, müttefiklerin İstanbul'u işgali sırasında ve Millî Mücadele'de (1919-1923) açık kaldı. Dolayısıyla faaliyetlerini kesintisiz olarak sürdürerek yeni Türkiye Cumhuriyeti'ne dâhil oldu.

Atatürk ve Türk Cumhuriyeti tarafından bilfiil desteklenen Amerikan Kız Koleji, kadınları eğitim alanında ve sosyal hayattaki yeni rollerine hazırlamak için çalışmalarını genişletti. Bunun yanı sıra kolej başka değişiklikleri de benimsedi. Örneğin, 1931'de Milli Eğitim Bakanlığı Türk vatandaşlarına mutlaka tarih, coğrafya ve yurttaşlık bilgisinin Türkler tarafından öğretilmesi gerektiğini karara bağladı. 1932'de Amerikan Kız Koleji ile (İstanbul, Bebek'te 1869'da seküler bir Amerikan erkek okulu olarak kurulan) Robert Kolej bir erkek müdürle tek bir idari birim altında toplandı. Bu iki Amerikan koleji; akademisyenleri, öğretmen kadrosunu, bilim dallarını ve sosyal etkinlikleri paylaşmaya başladılar. 1930'dan 1950'ye kadar iki kolej de mali sıkıntılarla mücadele etti. Müfredatlarını Türk okullarına ve üniversitelerine göre yeniden düzenlediler. 1957'de Amerikan Kız Koleji'nden iki öğrenci Robert Kolej'deki Mühendislik Okulu'na kayıt yaptırdı ve oranın ilk kız öğrencileri oldular. 1959'dan sonra Amerikan Kız Koleji lisans diplomaları vermedi. Onun yerine gündüzcü öğrenciler için bir ortaokul, dört yıllık bir lise ve bir dil hazırlık okulu açtı. Lise kısmı Amerika'daki bir yüksekokula ve *junior college*'ye denkti. Robert Kolej ise erkek öğrenciler için bir lise, karma eğitim veren dört yıllık bir lisans koleji, bunların yanında bir dil hazırlık okulu açtı. 1960 yılında anti-Amerikan protestolarla iyice ağırlaşan mali sorunlar, iki ayrı Amerikan kolejini mevcudiyetlerini sona erdirmeye mecbur bıraktı. Milli Eğitim Bakanlığı, bu iki okulun karma bir lisede harmanlanmalarına izin verdi. Robert Kolej, Türk himayesi altında Boğaziçi Üniversitesi'nin kurulması için Bebek'teki kampüsünü bağışladı. İki Amerikan koleji ise Arnavutköy kampüsünde Robert Kolej karma lisesi hâline getirildi. Mayıs 1971'de Amerikan Kız Koleji, 100. kuruluş yıldönümünü kutladı ve bağımsız kız koleji olarak mevcudiyetlerinin sona erdiğini bildirdi.

Amerikan Kız Koleji'nin ünlü mezunları arasında yazar ve siyasi aktivist Halide Edip Adıvar (d. 1883-ö. 1964) ile 1993-1996 döneminde başbakanlık yapan Tansu Çiller de bulunmaktadır.

AMERICAN ACADEMY FOR GIRLS
SCUTARI
Report of Polimnia Izmirides
a member of the Seventh Class
for the term ending June 19, 1929
Promoted to the Freshman Class

English	95	Physiology	
Turkish	90	Botany	
French	98	Biology	
Mathematics	87	Physics	
Turk. Geog.		Chemistry	
Gen. Geog.	78	Astronomy	
Bible		Psychology	
Turk. Hist.		Sociology	
Gen. History		Stenography	
Dom. Science		~~Bus.~~ Indirect English	90
Textiles	98	Absent	4
Elem. Science		Tardy	
Phys. Geog.		(*) Conduct	95
Com. Geog.		(*) Neatness	
Ethics	89		

Average 90
Mary E. Kinney
Principal

Passing Mark 70
(*) Not in general average

2- İngilizce bir öğrenci karnesi (Üsküdar Belediyesi Arşivi)

KAYNAKLAR

Fincancı, May N. *The Story of Robert College Old and New: 1863-1982*, İstanbul 1983; 2. bs., İstanbul 2001.

Freely, John, *A History of Robert College: The American College for Girls and Boğaziçi University*, Istanbul 2000.

Patrick, Mary Mills, *A Bosporus Adventure*, Stanford 1934.

Avusturya-Macaristan Okulları

Avusturya-Macaristan Devleti, Osmanlı topraklarında bulunan Katolikleri kendi politikası çerçevesinde Fransisken, Soeur de Charite, Soeur Stigmatises, Mihitarist rahip ve rahibeleri vasıtasıyla desteklemiştir. Bunu yaparken de geçmişte imzalanan Belgrat Antlaşması'na dayandırmaya çalışmıştır. Osmanlı makamlarına XX. asrın başlarında takdim ettiği bir liste ile 245 adet müessesenin varlığını kabul ettirmiştir. Avusturya-Macaristan Devleti'nin doğrudan himaye ettiği ve İstanbul'da bulunan okullarına ait detay bilgiler aşağıdaki gibidir:

Avusturya Mektebi (1848): Beyoğlu Tomtom Sokak, ibtidaî-rüşdî 8 yıllık, Avusturya Konsolosu himayesinde ve 300 kız-erkek Musevi öğrencisi vardır. 8 öğretmenin 7'si yabancı, 1'i Osmanlıdır. 7 tane yardımcı personeli vardır. Ruhsatsız.

St. Georges Mektebi (1864): Beyoğlu, Eski Banka Sokağı, ibtidaî-rüşdî-idadî 8 sınıfı vardır. Avusturyalı Katolik ruhban idaresindedir. Kız kısmının müdiresi Madam Baver. Kız-erkek 400 öğrencisi vardır. İdare heyeti genellikle Almanca konuşuyor. Katolik mezhebinin yanında erkek öğrencilere ticaret ve kızlara el işi öğretilmektedir. Ruhsatsız.

Avusturya Mektebi (1853): Beyoğlu, Posta Sokak, Santa Maria Kilisesi dâhilinde ibtidaî-rüşdî-idadî 8 sınıf vardır. Santa Maria rahipleri idaresinde 25 erkek öğrencisi olup ruhsatsızdır.

Paruvas Mektebi: 1904 tarihinde mevcudiyetleri tanınan Avusturya okulları arasındadır.

Alman Okulları

Alman Oberrealschule/Alman Mekteb-i Kebîri: Almanların İstanbul'da bulunan en önemli müesseselerinden biri Beyoğlu'nda 1868 tarihinde 2 öğretmen 23 öğrenci ile faaliyetine başlayan Alman Mekteb-i Kebîri olmuştur. Bu okul açıldıktan sonra eğitim-öğretim faaliyetlerini 1894 tarihinde meydana gelen İstanbul depremine kadar aralıksız bir şekilde sürdürmüş, deprem sırasında binası harap olduğundan yeniden inşa edilerek 1897 tarihinde tekrar eğitime başlamıştır. 1905 tarihinde 24 öğretmen ve 626 (kız-erkek) öğrenciye sahip olan bu okul zamanla daha da büyümüş 1915 tarihinde mevcut bina öğrencilerine yetmediği için 14 Eylül 1915 tarihinden geçerli olmak üzere Hoca Ali Sokağı'nda 5 katlı büyük bir bina 5 yıllığına kiralanarak okulun bir şubesi olarak faaliyete başlamıştır.

Yedikule Alman Mektebi: İstanbul'da faaliyet gösteren bir başka Alman okulu da 1875'te Yedikule ile Samatya arasında Rumeli Demiryolları çalışanlarının çocuklarına hizmet vermek üzere mühendis Teres tarafından açılmıştır. Bu okulun 1905 tarihinde ibtidaî ve rüşdî 3 sınıfı ve kız-erkek 90 öğrencisi bulunmaktadır.

Haydarpaşa Alman Mektebi: Anadolu Demiryolları çalışanlarının çocukları için inşa edilen bu okulun ne zaman tesis edildiği bilinmiyorsa da, 16 Eylül 1895 tarihinde ruhsat almış olduğunu bilmekteyiz. Haydarpaşa Demiryolları müdürü Fransız Edgar Hugen adına kayıtlı arsalar üzerine, öğrencilerin Alman Mekteb-i Kebîri'ne gidip-gelmelerini önlemek ve kendi binasında eğitim yapmak üzere 1903 tarihinde bir okul binası inşa edilmiştir. 2 ibtidaî, 3 rüşdî sınıfı ve 5 öğretmeni olan bu okulda, 1905 tarihinde 100 öğrenci eğitim görmekte idi.

Bebek Alman Mektebi: Bebek'te Alman lisanını yaymak üzere 1896 tarihinde Doktor Brokes tarafından inşa edilen bu okul öğrenci azlığından dolayı 1906 tarihinde Mamuratülaziz'e nakil olunmuştur. Bebek'te bulunan yetimhane içinde gece eğitimi veren bu okulun 1905 tarihinde 15 öğrencisi bulunmaktadır.

PROTESTAN OKULLARI

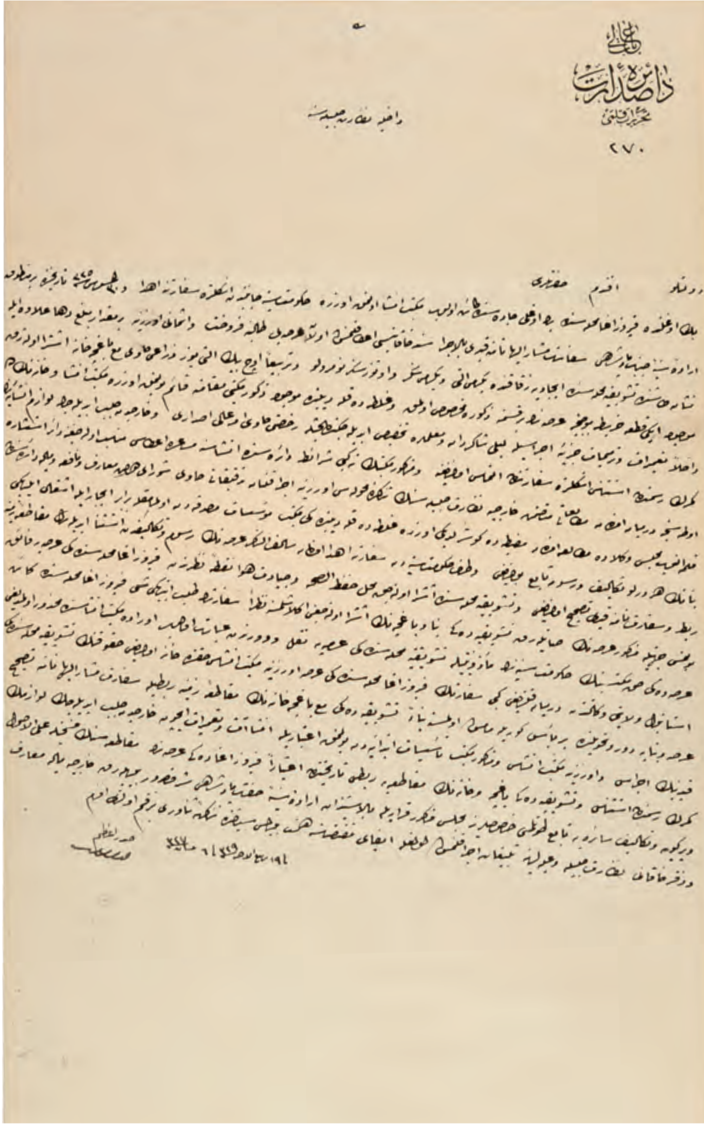
İngiliz Okulları

Dünya'da modern manada misyoner faaliyetlerinin başlangıcı, William Carey adlı İngiliz'in 1792'de Londra'da kurduğu *Baptist Missionary Society*'nin Hindistan'da faaliyetlerine başlaması olarak kabul edilmektedir. Osmanlı Devleti'nde İngiliz ticari çıkarlarını XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar yürüten ve dünyevi olan *Levant Company*'ye, uhrevi bir yardımcı olan *Church of Missionary Society* papazları 1815 tarihinde Osmanlı topraklarına ayak bastılar. Bu tarihten sonra önlenemez bir hızla yükselen Protestan misyoner faaliyetleri XX. yüzyıl başlarında en üst noktasına varmıştır. XIX-XX. yüzyılda İstanbul'da hastane, yetimhane, okul, eczane vs. faaliyetleri yürüten İngiliz misyoner cemiyetleri şunlardır:

1. Free Church Scotland Mission
2. London Jews Society
3. Friend Mission

Osmanlı'nın başkenti olan İstanbul'a diğer vilayetlere göre çok daha erken tarihlerde (1804) gelen İngiliz misyonerleri, nedense diğer Osmanlı vilayetlerinde gösterdikleri performansı burada gösterememişlerdir.

Avrupalı devletlerin de etkisiyle ilan edilen Islahat Fermanı gayrimüslim tebaaya olduğu gibi yabancılara da geniş bir hareket sahası kazandırmıştır. Islahat Fermanı'nın ilan edildiği 1856 tarihinde 10 civarında bulunan İngiliz okullarının sayısı, 1868'de, yerli ve

1- Sadrazam Hakkı Paşa'nın Beyoğlu'nda inşa edilmek istenen İngiliz mektebi için gerekli şartların yerine getirildiği ve inşasında bir mahzur bulunmadığı hakkında Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 19 Nisan 1911 tarihli yazı (BOA, DH.İD, nr. 117/32)

yabancılar tarafından özel okul açılmasını düzene koymayı amaçlayan *Maarif-i Umûmiyye Nizamnâmesi*'nin 129. maddesinin uygulamaya konduğu 1869 tarihinde 30 rakamına ulaşmıştır. Bu sayının artışına devrin yöneticilerinin önemli ölçüde katkıda bulundukları hiç şüphesizdir. Yabancı okullarla ilgili devletin henüz bir yönetim politikasının olmadığı bu dönemde yapılan bu yardımların en çarpıcı örneği, devrin padişahı Sultan Abdülmecid tarafından (9 Aralık 1857) İngiltere'nin İstanbul sefiri Lord Stratford R. Canning'in eşine kız okulu yapılmak üzere ihsan ettiği arsadır.

1905 tarihinde Kudüs'te 28, Suriye'de 25, Cebel-i Lübnan'da 24 ve İzmir'de 9 olan İngiliz misyoner okullarının sayısı İstanbul'da sadece 5'tir. Bu sayı azlığına sebep, herhâlde İstanbul'un fazlaca göz önünde olması ve İngilizlerin siyasi olarak emelleri bulunan bölgelere daha çok ehemmiyet vermelerinden kaynaklanmıştır. İstanbul'da bulunan 5 İngiliz misyoner okulunda 990 kız, 272 erkek öğrenci olmak üzere toplam 1.262 öğrenci eğitim görmektedir.

İstanbul'da açılan en eski İngiliz okulu 1842 tarihinde Galata, Bereket-zade Mahallesi Çınar Sokağı'nda açılan "Free Church Scotland Mission" a ait Leh Musevilerinin devam ettiği kız-erkek okuludur.[6] 1905 tarihinde bu okula devam eden öğrenci sayısı 380'i kız, 120'si erkek olmak üzere 500'dür.[7] İngiliz misyonerlerinin yöneldiği semtlerin başında Hasköy'ün gelmesinin en büyük nedeni, burada bulunan İspanyol ve Leh Musevi cemaatinin varlığıdır. Hasköy'de iki İngiliz okulu mevcut olup bunlardan biri Kiremitçi Ahmed Çelebi Mahallesi Kızıl Camii, Kırkmerdiven Sokak'ta (1859)[8] diğeri ise Kiremitçi Ahmed Çelebi Mahallesi, Okmeydanı Caddesi, Ayazma Sokak'ta (1845) bulunan London Jews Society'ye, ait okuldur. Kumkapı İncirdibi Mahallesi'nde bir de yetimhane okulu (1887) mevcuttur.

Şimdiye kadar bahsedilen okulların hemen hemen tamamı ya şahıslar tarafından ya da misyoner cemiyetler tarafından kurulup idare edilirken, Beyoğlu Firuz Ağa Mahallesi Tomtom Sokak'ta 1848 tarihinde inşa edilen "English High School" adıyla maruf İngiliz okulu, vasıtasız olarak İngiliz Sefareti tarafından tesis edilmiştir.[9] Üstelik bu okulun inşa edildiği tarihte, henüz yabancı okullarla ilgili bir bilinçlenme ve düzenleme olmadığı için okulun arsasını da devrin padişahı Sultan Abdülmecid ihsan etmiştir. Yabancı devletler, okulların tesisinde genellikle arka planda durmak suretiyle problem çıkması hâlinde olaya himaye politikası gereği müdahale etmeyi tercih etmişlerdir.

İngilizler, XX. yüzyıl başlarından Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar olan devrede İstanbul'da mevcut kurumların idamesi dışında çok ciddi sayılabilecek başka bir faaliyet içerisinde bulunmamışlardır. I. Dünya Savaşı sırasında diğer devlet müesseseleri gibi İngiliz müesseseleri de kapatılmış ise de İstanbul'un işgali

6 Arsası, Seyyid Mehmed Tahir Efendi Vakfı ve Ayasofya Vakfı'na ait iken 1.500.00 kuruş kıymetle 1873 yılında mukataaya rabtedilmiş, 1908 tarihinde de tevsi edilmiştir. Bkz. BOA, ŞD, 2770/41.

7 Okulun kısımlarından sayılan bir dispanser ile yetimhane (okulun avlusunda) vardır.

8 Free Church Scotland Mission'a ait olan bu okul 4 Temmuz 1871'de irade ile tanınmıştır. 1899 yılında yapılan 2 katlı bina öğrencilere yetmediğinden, 1904 tarihinde mimar E. Henderson tarafından çizilen plana göre yeniden inşa edilmiştir. Bkz. BOA, ŞD, 2682/10.

9 Bereketzade'de bulunan erkek mektebi 1911 tarihinde, Nişantaşı, Teşvikiye Mahallesi, İcadiye Sokak'ta satın alınan bahçeli büyük bir eve taşınmıştır. Bkz. BOA, DH.İD, 117/32; BOA, ŞD, 2801/5; BOA, HR.HMŞ.İŞO, 74/2-6.

sırasında şehirde bulunan İngiliz okulları faaliyetlerini tekrar başlatmışlardır.

Amerikan Okulları

1820'de Osmanlı İmparatorluğu'na ayak basan Amerikalı misyonerler, ilk okullarını 1824'te Beyrut'ta açtılar. 1831'de Beyrut'tan İstanbul'a gelen William Goodell, 1832 tarihinde Rum kızları için kendi evinde bir gündüz okulu açmıştır. Goodell'in ardından Osmanlı Devleti'nde birçok okulun açılmasını organize edecek olan Benjamin Schneider 1834'te önce Bursa'ya oradan da İstanbul'a gelmiştir. Amerikalı misyonerler 1834'te Beyoğlu'nda Ermeni çocuklar için bir erkek okulu açmışlardır. Bu okula, yalnızca Ermeni çocuklarının değil, diğer milletlere (Katolik, Rum ve Yahudi) mensup öğrencilerin de devam ettiğini, açılışından birkaç yıl sonra (1837) yapılan şikâyet üzerine okulun kapatılması ile ilgili muameleden anlamaktayız. Kapanan okulun yerine, 1839 tarihinde Osmanlı topraklarına ayak basan Cyrus Hamlin tarafından 1840 yılında İstanbul Bebek'te bir ilahiyat okulu açılmıştır. Bu okul, Patrikhane'nin baskıları nedeniyle de bir yıl sonra kapatılmış, 1842 yılında yeniden eğitime başlamıştır. Bu okulun ardından William Goodell 1845'te İstanbul'da başka bir kız okulu tesis etmiştir.

Amerikalı misyonerlerin Osmanlı Devleti'nde yerleşmeye başladıkları ilk zamanlarda İngiliz diplomatlar ile uyum içerisinde çalıştıkları dikkatleri çekmektedir. İngiliz sefiri Stratford R. Canning ile Amerikalı misyoner William Goodell işbirliği yaparak yavaş yavaş bir Protestan Cemaati'nin oluşması için çaba harcamışlardır.

Robert Kolej

Yukarıda bahsi geçen Bebek İlahiyat Okulu'nun da kurucusu olan Cyrus Hamlin'in 1863'te temellerini attığı şimdiki kolej binalarının bulunduğu yerde değil aynı bölgede kiralık binalarda faaliyet göstermiştir. Robert Kolej'in ilginç bir kuruluş öyküsü vardır. Arazinin sahibi Ahmed Vefik Paşa'nın Paris elçiliği sırasında, Sultan Abdülmecid'in teşvikiyle devlet adına yapmış olduğu harcamaların, ölümünden sonra iktidarı ele alan Âlî Paşa tarafından kısıtlanması ile zor durumda kalmıştır. Paris'te yaptığı harcamaları ödemek üzere daha önce bu araziye talip olan Cyrus Hamlin'e kendisi araziyi teklif etmiştir.[10]

Robert Kolej'in Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethetmek için Boğaz'da yaptırmış olduğu Rumelihisarı'nın tam karşısına yapılmış olmasıyla ilgili birçok söylentiler vardır. Cyrus Hamlin'in hatıralarından anlaşıldığı kadarıyla buranın tercih edilmesinin asıl nedeninin arsa üzerinde bulunan inşaat için kıymet arz eden Rumelihisarı'nın da yapıldığı taşların olduğudur.[11] Cyrus Hamlin'in Robert Kolej'i kurduğu Rumelihisarı sırtlarına çıkıp, hırsla, "Fatih'in İstanbul'u aldığı surlardan bu milletin kültürünü fethedeceğim." dediği; II. Abdülhamid'in de Ahmed Vefik Paşa'nın araziyi satışına kızgınlığından onu Boğaz'da bulunan Kayalar Mezarlığı'na defin ettirerek yakınında bulunan kilisenin çan sesisin kıyamete kadar kulaklarında çınlamasını istediği söylenir.

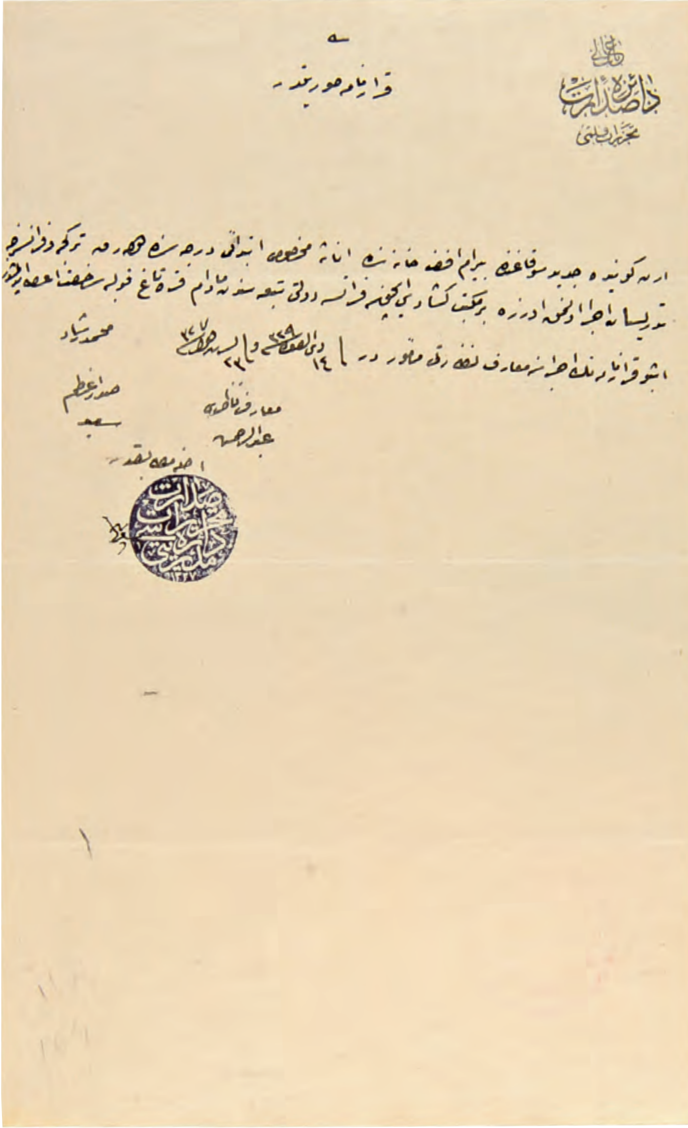
4-5 öğrenci ile eğitime başlayan Robert Kolej'in binalarının yapımı için 7 yıldan fazla bir süre uğraşılmış ve Amerikan Amirali Farragut'un İstanbul ziyareti sonrası inşaata izin verilmiş olması çeşitli söylentilere sebep olmuştur. 1869'da başlayan inşaat 1871'de sona ermiştir. 1876 tarihine kadar okul müdürlüğünü yapan Hamlin'in ardından George Washburn (1877-1903) ve Caleb Gates (1903-1932)'in yönettiği okul gelişimini sürdürmüştür. Osmanlı belgelerinde geçen deyimle zaman içerisinde ilave edilen binalarla bir kasabaya dönüşmüştür. XX. yüzyıl başında 8 yıllık âli derecede eğitim veren okulda 320 öğrenci (Bulgar, Rum, Ermeni, İngiliz, Romen ve Amerikalı) ve 32 öğretmen bulunmaktaydı.

Üsküdar Amerikan Kız Koleji

Julia Rappleye idaresinde Gedikpaşa'da kiralık bir evde 3-5 öğrenci ile temelleri atılan bu okul, Üsküdar'da alınan arazide kendi binalarına kavuşuncaya kadar (1876) kiralık binalarda faaliyetini sürdürmüştür. 1875'te okulun ilk müdiresi görevden ayrıldığında öğrenci sayısı 40'a ulaşmıştı. Okul bundan sonraki yıllarda müdireliğini yürütecek olan Marry Mills Patrick idaresinde gelişimini sürdürmüştür. XX. yüzyıl başlarında 10 yıllık âli derecede eğitim veren bu okulda 128 öğrenci (Rum, Bulgar, Ermeni, İngiliz, Amerikalı, Osmanlı, Romen) ve 26 öğretmen bulunmaktaydı. Bu okullara Müslüman öğrencilerin devamı yasak olmasına rağmen gizlice devam eden öğrencilerin bulunduğu bilinmektedir. Bu okulun mezunlarının en meşhurlarından Halide Edip Adıvar'ın, Kurtuluş Savaşı yıllarında Amerikan mandası fikrine sahip olması oldukça ilginçtir. Halide Edip, bu okula kayıt serüvenini anlatırken II. Abdülhamid'in ecnebi okullarına karşı olumsuz tavrını da dile getirmiştir. İttihat Terakki'nin

10 Cyrus Hamlin, *Robert Kolej Uğrunda Bir Ömür*, çev. Ayşe Aksu, İstanbul 2012, s. 379; 413-417.

11 Hamlin, *Robert Kolej*, s. 379.

2- Fransızca ve Türkçe eğitim vermek üzere Erenköy'de okul açmak isteyen Fransız bir hanıma ruhsat verildiğine dair 1911 tarihli Sadrazam Mehmed Said Paşa imzalı kararname (BOA, DH.İD, nr. 117/79)

iktidarı ele alışında kolej mensuplarının duyduğu sevinç de oldukça manidardır.[12]

XX. yüzyıl başlarında İstanbul'da faaliyet gösteren Amerikan okulları sadece bu iki okuldan ibaret değildir. Kumkapı, Şeyh Ferhad Mahallesi Musalla Sokağı'nda 1880 tarihinde açılan ve George Şişmanyan idaresinde 80 kız, 40 erkek öğrencinin devam ettiği, 5 öğretmenin görev yaptığı ibtidaî derecesinde bir okul mevcuttur. Bir diğer okul Gedikpaşa, Esir Kemaleddin Mahallesi Gregor Efendi Sokağı'nda 1880'de 3 yıllık rüşdiye derecesinde, Mösyö Peet tarafından tesis edilip 100 kız, 108 erkek öğrenci, 13 öğretmeni (11 kadın 2 erkek) bulunan okuldur.

XX. yüzyıl başında İstanbul'da bulunan Amerikan okullarının toplam sayısı 6 olup bu konuda Amerikan Hükûmeti'nin resmî evrakları ile Osmanlı evrakları arasında çelişkiler mevcuttur. Zühtü Paşa'nın raporunda Hasköy, Samatya ve Fincancılar yokuşunda görünen okullar, 1903 tarihinde Osmanlı makamlarınca tasdik edilen listelerde görünmemektedir.

1914 tarihinde kapitülasyonların ilgasından sonra Osmanlı Devleti çok geçmeden kendisini I. Dünya Savaşı'nın içerisinde bulmuştur. Savaşın başlaması ile daha önceki bölümlerde sıkça sözü edilen kanunun 18. maddesi uyarınca düşman devletlere ait müesseselere el konulmaya başlanmıştır. Amerika Birleşik Devletleri uzun bir süre tarafsız kaldığından himayesinde bulunan okullara (1917'ye kadar) birkaç vilayet dışında dokunulmamıştır. Kapitülasyonların lağvından sonra konulan yeni kurallara uyma zorunluluğu ile Amerikan müesseselerinin varlığına müsaade edilmiştir.

Amerika Birleşik Devletleri'nin 1917 tarihinde Almanya'ya karşı savaşa katılması ile birlikte Amerikan Devleti ile siyasi ilişkiler kesilmiştir. Siyasi münasebetlerin kesilmesinin ardından bazı yerlerde Amerikan müesseselerine karşı diğer devlet müesseselerine yapılan muamele yapılmaya başlanmış, okullara el konulmuştur.

Amerikan Hükûmeti okullar konusunda savaş sırasında lağvedilen eski anlaşmaların yürürlükte olduğu iddiasıyla eski tarihli anlaşma metinlerine ilaveler yapmaktan çekinmemektedirler. Oysa Osmanlı Devleti, mütarekeden önceki prosedürün geçerliliği konusunda yıkıldığı zamana kadar kararlılık içindedir.

17 Mayıs 1907 Tarihli, Amerikan Müesseseleri Listesine 1922 Tarihinde Yapılmak İstenen Zeyl

Üsküdar Selamsız	American School for Girls
Göztepe	American School for Boys
Rumelihisarı	The American School of Languages and Religion
Gedikpaşa	The American Hospital
Arnavutköy	American College for Girls, Medical Department
İstanbul	American Bible Society
Ortaköy	Near East Relief
Beyoğlu	The Young Men's Christian Association
Beyoğlu	The Young Women's Christian Association

12 Hester Donaldson Jenkins, *Robert Kolej'in Kızları, Misyonerlik-Feminizm-Yabancı Okullar*, çev. Ayşe Aksu, İstanbul 2008, s. 144.

DİĞER DEVLETLERE AİT OKULLAR

Rus Okulları

Ruslar diğer devletlere göre hem misyonerlik faaliyetlerine geç başlamışlar hem de bu faaliyet sahasını daha çok Suriye bölgesine yöneltmişlerdir. İstanbul'da daha çok Protestan misyonerlerin faaliyetlerini engelleme girişimleri olarak kalmıştır. 1839'da Rus tebaası, bir Ermeni olan Mesrob Taliatine, Amerikalı Cyrus Hamlin ile teşrikimesaiye girince Rus elçisi Boutineff'in söyledikleri oldukça dikkat çekicidir. Boutnineff: "Rus imparatoru, ki kendileri benim efendim olurlar, Protestanlığın Türkiye'de kök salmasına asla izin vermeyecektir." şeklinde misyoner Schauffler'i tehdit etmiştir. Ruslar diğer bölgelere göre etkisiz de olsa İstanbul'da birkaç okul açmışlardır.

Ruslara ait Beyoğlu, Humbaracı Yokuşu Topçu Çıkmazı Sokak'ta, 1891 tarihinde Mösyö Ospenski (Rus Asar-ı Atika Enstitüsü Müdürü) idaresinde kız-erkek çocuklarının devam ettiği bir okul mevcuttur. Pangaltı Rus Hastanesi'nin yanında inşa edilmiştir ve mülkleri kendilerine aittir.

Beyoğlu, Kulekapısı, Hoca Ali Mahallesi 13 numaralı hanede açılan Rus Papaz Mektebi ki kiralık bir hanede olup XX. yüzyıl başlarında 25 papaz devam etmekteydi.

Beyoğlu, Tercüman Sokağı 10 numaralı hanede rüşdî-idadî derecesinde kız-erkeklerin devam ettiği 6 sınıflı kiralık binada diğer bir Rus okulu mevcuttur.

İran Okulları

Osmanlı Devleti'nde yabancı okul statüsünde bulunan İran okullarına diğer devletler tarafından açılan okullar kadar olmamakla birlikte rastlanabilmektedir. Varlıklarına XIX. yüzyılın son çeyreğinde rastlanan İran okullarının, özellikle Basra ve Bağdat vilayetleri civarında açılması ve İran ulemasının bölgede Şia mezhebini yayma gayretleri XX. yüzyılın başlarında Osmanlı devlet adamlarını tedbir almaya yöneltmiştir.

1909 tarihinde İran Devleti'nin, yaklaşık 30 öğrencinin İstanbul'a gönderilerek çeşitli okullarda eğitilmesini Osmanlı makamlarından talep ettiği arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. İranlıların açmış oldukları okullar:

Beyazıt'ta Emin Bey Mahallesi'nde 1911 senesinde geçirdiği yangına kadar eğitim veren "Debistân-ı İrâniyân Mektebi,"[13] binası Sultan Abdülaziz devrinde saraylı iken Nûr-ı Mâh isminde bir kalfanın ikametine tahsis edilmiş olan bir konakta eğitim vermekte idi.

Ayasofya'da Mehmed Paşa Yokuşu'nda bulunan İran Hastahanesi binasında eğitim veren diğer bir İran okulu, 1900 senesinde İstanbul'a gelen Muzaffereddin Şah tarafından Soğanağa Mahallesi'ne nakledilmiştir. Okulun kiralık binalarda hizmet vermesi nedeniyle zaman zaman yer değiştirdiği anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

Freely, John, *History of Robert College*, İstanbul 2000.

Greene, Joseph K., *Leavening The Levant*, Boston 1916.

Greenwood, Keith M., *Robert College: American founders*, İstanbul 2003.

Hamlin, Cyrus, *Robert Kolej Uğrunda Bir Ömür*, çev. Ayşe Aksu, İstanbul 2012.

Jenkins, Hester Donaldson, *Robert Kolej'in Kızları, Misyonerlik-Feminizm-Yabancı Okullar*, çev. Ayşe Aksu, İstanbul 2008.

Kocabaşoğlu, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, İstanbul 1989.

Mutlu, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul 2005.

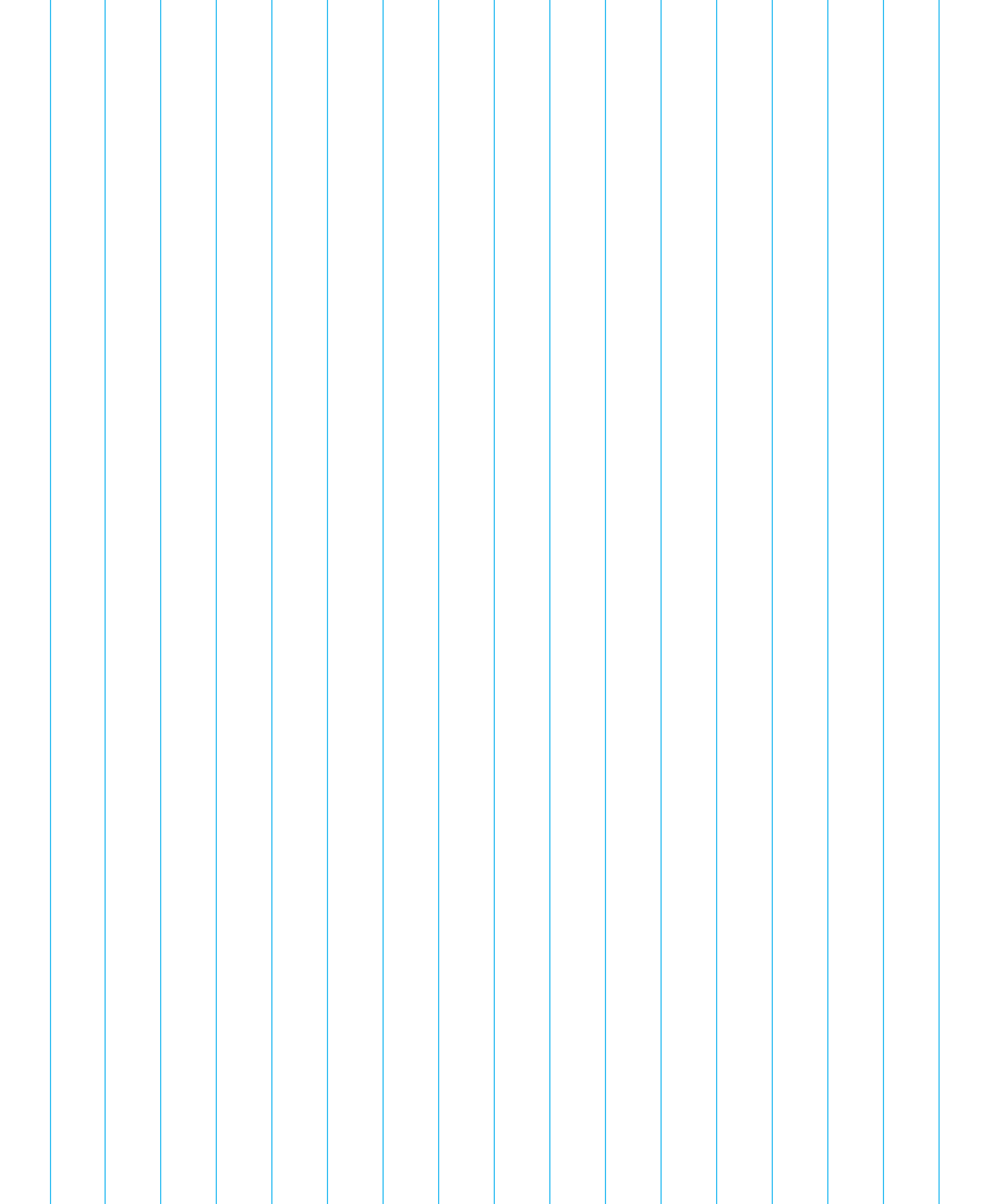
Özen, Saadet, *Notre Dame de Sion: Yüz Elli Yılın Tanığı,* İstanbul 2006.

Patrick, Marry Milles, *Bir Boğaziçi Macerası İstanbul Kız Koleji (1871-1924)*, çev. Şeyma Akın, İstanbul 2001.

Polvan, Nurettin, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, İstanbul 1952.

White, George E., *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, çev. Cem Tarık Yüksel, İstanbul 1995.

13 İran sefirinin riyaseti altında "Cemiyyet-i Debistân-ı İrâniyân" adıyla 1882 tarihinde teşekkül etmiştir. Bkz. BOA, DH.İD, 123/20, lef 4.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE İSTANBUL'DA EĞİTİM

CEMİL ÖZTÜRK* - MUSTAFA GÜNDÜZ**

GİRİŞ

Bu çalışmada Cumhuriyet dönemi İstanbul'unda eğitimin tarihî gelişimi olabildiğince öz ve bir o kadar da kapsamlı olarak ortaya konmaya çalışılacaktır. Fakat hemen ifade edelim ki bu hiç de kolay bir iş değildir. Zira üç imparatorluğa başkentlik yapan İstanbul, Cumhuriyet dönemine, bunların, bilhassa altı yüz yıllık Osmanlı medeniyetinin mirasçısı olarak girmiştir. Bu mirasın en önemli unsurlarından biri, Cumhuriyet'i kuran nesli yetiştiren modern eğitim kurumlarıdır. Söz konusu miras, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında Türk eğitim sisteminin omurgasını teşkil etmiştir. Ünlü şehir tarihçisi Osman Ergin, Atatürk devri sonunda (1938) İstanbul okulları üzerine kaleme aldığı beş ciltlik eserini bazı ilavelerle *Türk Maarif Tarihi* adıyla neşretme gerekçesini izah ederken kullandığı "Daha düne kadar Türkiye maarif demekle İstanbul maarifi kastedilmez miydi? Bugün de hemen hemen böyle değil midir?" cümleleriyle bu gerçeği dile getirmişti. Aşağıda daha geniş olarak anlatılacağı gibi, eldeki istatistiki bulgular bu tespiti desteklemektedir.

Gerçekten de Türkiye Cumhuriyeti'nin tevarüs ettiği Osmanlı eğitim mirasının önemli bir bölümü İstanbul'daydı. Kentin ülke eğitim sistemindeki başat rolü, orta ve yükseköğretim kademelerinde daha bariz hâle geliyordu. Nitekim 1923-1924 öğretim yılında Türkiye'deki özel ve resmî liselerin yarıdan fazlası, üniversite ve yüksekokulların ise tamamı bu ildeydi. Fakat hemen belirtelim ki İstanbul'un eğitim sistemindeki seçkin konumu, sahip olduğu eğitim kurumlarının sayısı kadar, onların niteliği ile ilgiliydi; çünkü ülkenin farklı kademelerdeki en iyi okulları da buradaydı. Kısaca tarihî gerçekler Osman Ergin'i doğruluyordu: XX. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul, Türkiye eğitim sistemini anlatan mükemmel bir örneklem oluşturuyordu; bu nedenle de onun eğitim tarihini yazmak, ülkeninkini yazmak kadar güçtü.

Peki, bugün (2013) durum nedir? Bunu en iyi, 14.000.000'a yaklaşan nüfusuyla dünyanın sayılı metropollerinden biri hâline gelen İstanbul'a ait eğitim istatistiklerini inceleyerek açıklayabiliriz. Nitekim 2011-2012 öğretim yılına ait şu bulgular kentin Türkiye eğitim sistemindeki yeri ve önemini ortaya koymak için açıklayıcı ipuçları sunmaktadır: Ülkedeki 168 üniversiteden 44'ü İstanbul'da bulunmakta; okul öncesi eğitimde her 100 öğrenciden 11'i, ilköğretimde her 100 öğrenciden 17'si, ortaöğretimde her 100 öğrenciden 18'i bu ilde okumakta; örgün eğitimde her yedi öğretmenden biri burada görev yapmaktadır. Bu rakamlar da gösteriyor ki İstanbul, eğitimde Türkiye'nin ağırlık merkezidir ve bugün de ülkenin eğitim sistemini betimlemek üzere yapılacak bir araştırma için üzerinde çalışılan evreni temsil kabiliyeti yüksek bir örneklem teşkil etmektedir.

Burada Cumhuriyet döneminde İstanbul'da eğitim, tarihî bağlamı ve sistem bütünlüğü içinde ele alınmıştır.

EĞİTİM YÖNETİMİ: İSTANBUL MAARİF EMİNLİĞİ'NDEN İL MİLLİ EĞİTİM MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bir il ve/veya kent olarak İstanbul'da eğitimin dünü, bugünü ve yarınını doğru olarak yorumlayabilmek için onu sistem bütünlüğü içinde ele almak gerekir. Zira eğitim sistemleri farklı seviyelerdeki alt sistemlerin bileşiminden meydana gelen, fakat kendisi de bir üst sisteme bağlı olan sosyal yapılardır. Canlı bir organizma gibi çevresiyle etkileşim ve alışveriş içinde oldukları için de "açık sosyal sistem" olarak nitelenirler. Bir ara sistem olarak il eğitim örgütünün bağlı olduğu üst sistem (nezaret/vekâlet/bakanlık vs.) ile arasındaki görev, yetki ve sorumluluk paylaşım biçimi, bir bütün olarak millî eğitim sisteminin idari karakterini gösterir. Türkiye Cumhuriyeti gibi üniter devletlerde yönetim erki büyük ölçüde merkezde toplanırken, federal devletlerde bazı yetkiler yerel yönetimlere bırakılmaktadır. Oysa 1924 *Anayasası* [*Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*] ile

* Marmara Üniversitesi

** İstanbul Teknik Üniversitesi

kuvvetler birliğine dayalı bir meclis hükûmeti kuran Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinin 1926 yılında yürürlüğe giren *Maarif Teşkilatına Dair Kanun*'un amir hükümleri uyarınca siyasi hayattaki otokratikleşme yöneliminin aksine, daha liberal ve yerinden yönetimci bir eğitim sistemi kurması, yukarıda sözü edilen iki temayülle çelişmektedir. Çelişkiyi daha da çarpıcı hâle getiren başka olgular da vardır. Bunlardan biri, Cumhuriyet'in eğitim sistemini liberal felsefenin XX. yüzyıldaki en önemli temsilcilerinden olan John Dewey'in görüşlerine göre kurulmasıdır.

Felsefi ve siyasi temelleri bir yana Dewey'in Türk eğitim reformlarına kılavuz olacak görüşleri dönemin Maarif vekilleri tarafından olabildiğince hayata geçirilmiştir. Bunlardan biri; Türkiye'nin birkaç ilin bir araya getirilmesiyle oluşturulan Maarif mıntıkalarına ayrılması; diğeri de bu bölgelerde eğitim işlerini yürütmek üzere birer Maarif Eminliği kurulmasıdır.

İstanbul Maarif Eminliği esasen Maarif mıntıkaları ile birlikte kurulmuştur. 1926'da yürürlüğe giren *Maarif Teşkilâtına Dair Kanun*'a göre İstanbul Maarif Eminliği'ne bağlı iller; Kocaeli, Bursa, Bolu, Zonguldak idi. Maarif eminleri mıntıkalarındaki öğretmen, müfettiş ve memurların atanması, denetimi, ödüllendirilmesi ve cezalandırılması hususlarında yetkili ve sorumlu kılınmıştı. Bölgedeki ortaöğretim kurumlarını da denetleyebiliyorlardı. Cumhuriyet dönemi rejiminin eğitim sahasında en radikal reformları gerçekleştirdiği yıllarda İstanbul Maarif Eminliği, idaresi altındaki illerde yerel bir bakanlık gibi faaliyet göstermiştir. Bu bağlamda Harf Devrimi'nin hazırlık çalışmalarının ve sonrasındaki Alfabe kursları, Millet Mektepleri A ve B kurslarının yürütülmesinde başrol oynamıştı.

Merkeziyetçiliği devletin bölünmezliğinin güvencesi olarak gören Cumhuriyet dönemi rejimi, Maarif eminlikleri vasıtasıyla adem-i merkeziyetçi bir yönetim tecrübesi edinmiştir. Bakanlık merkez örgütü ile yerel idareler arasında bir ara birim olarak görev yapan Maarif eminlikleri; ülke genelinde de oldukça başarılı olmuştur. Ancak bazı mahzurları görüldüğünden 1931'de kaldırılmıştır.

Bundan sonra Türk eğitim sistemi, bugüne kadar devam eden merkeziyetçi bir döneme girmiştir. Bu sistemde illerdeki eğitim örgütleri Millî Eğitim müdürlüklerinin çatısı altında faaliyet göstermektedir. İstanbul İl Millî Eğitim Müdürlüğü, Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı okul, öğretmen ve öğrencilerin yaklaşık 1/5'ine tasarruf ederek, sistemin en önemli taşra teşkilatını oluşturmaktadır.

ÖRGÜN EĞİTİM

1973 yılında yürürlüğe giren 1739 sayılı *Millî Eğitim Temel Kanunu*'na göre yapılandırılmış olan Türkiye Cumhuriyeti millî eğitim sistemi; "örgün eğitim" ve "yaygın eğitim" olmak üzere iki ana bölüme ayrılmıştır. Örgün eğitim; belirli yaş grubundaki ve aynı seviyedeki bireylere, amaca göre hazırlanmış programlarla, okul çatısı altında düzenli olarak yapılan eğitimdir. Okul öncesi eğitim, ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim kurumlarını kapsamaktadır.

2012 yılında Türkiye nüfusunun %18'inin yaşadığı bir il/kent olarak İstanbul, daha önce de vurgulandığı gibi, ülke örgün eğitiminin önemli bir bölümüne ev sahipliği yapmaktadır. Aşağıda öğretim kademeleri bazında örgün eğitimin tarihî gelişimi ve bugünü ana hatlarıyla ele alınmaktadır.

Okul Öncesi Eğitim

Günümüz Türkiye'sinde okul öncesi eğitim; isteğe bağlı olarak zorunlu ilköğretim çağına gelmemiş, 3-5 yaş grubundaki çocukların eğitimini kapsar. Okul öncesi eğitim kurumları bağımsız anaokulları olarak kurulabildikleri gibi, gerekli görülen yerlerde ilköğretim okullarına bağlı ana sınıfları hâlinde veya ilgili diğer öğretim kurumlarına bağlı uygulama sınıfları olarak da açılmaktadır.

Türkiye'de okul öncesi eğitim, XX. yüzyılın başında İstanbul'da doğmuştur. Özellikle II. Meşrutiyet Dönemi'nde çalışan kadın sayısının artmasına paralel olarak okul öncesi eğitim kurumlarına talep artmış, bu da Maarif Nezareti'ni yeterli sayı ve nitelikte anaokulu öğretmeni yetiştirmek için tedbir almaya sevk etmişti. Bunun sonunda 1914 yılında İstanbul'daki Darülmuallimat-ı Âliye'ye bağlı bir Ana Muallim Mektebi açılmıştı. Fakat dört yıl süren harbin devletin çöküşüyle sonlanması, okul öncesi eğitimdeki büyümeyi durma noktasına getirmiş; mezunları istihdam edilemeyen okul ise kapatılmıştı (1918). Mütareke Dönemi'nin sosyal buhran ve mali darlık yıllarında vaktiyle açılan okulların bir kısmı da kapanmıştı. Bu nedenle Osmanlı'dan geriye cılız bir kurumsal miras, fakat hayati öneme sahip bir tecrübe kalmıştı.

Cumhuriyet'in ilan edildiği 1923-1924 öğretim yılında Türkiye'de 38 ilde özel/resmî toplam 80 anaokulu vardı ve bu kurumlarda 5.880 öğrenci öğrenim görüyordu. Bu okulların önemli bir kısmı yabancı ve azınlık okulların da dâhil olduğu özel okullardı. İstanbul'da yalnız 8 resmî anaokulu bulunmakta idi. Bu okulların *Filiz* sınıfında

209, *Gonca* sınıfında 338, *Gül* sınıfında da 194 öğrenci vardı. Toplam öğrenci sayısı 741 idi. Bu öğrencilerden 32'si üç, 154'ü dört, 237'si beş, 187'si altı, 131'i de yedi yaşındaydı. İstanbul'daki anaokullarına giden öğrenci velilerinden 27'si tüccar, 243'ü esnaf ve sanatkâr, 298'i memur, 14'ü ruhani şeyh, 92'si amele/rençber, 7'si eşraf ve servet sahibiydi. 60 çocuğun velisi de başka mesleklerle iştigal ediyordu. Bu veriler Cumhuriyet kurulduğu sırada çocuğuna okul öncesi eğitim aldıra(bile)nlerin büyük bir kısmının (%72,9) memur, esnaf ve sanatkârlardan oluştuğunu göstermektedir. Bunların o zamanın düzenli ve/veya yeterli geliri olan kesimleri olduğu dikkat çekmektedir.

Cumhuriyet'in 10'uncu yılının kutlandığı 1933-1934 öğretim yılında İstanbul'daki resmî anaokulu sayısı 13'e çıkmıştı. Bu okullar, Cağaloğlu Yeni Nesil İlk Anaokulu, Boğaziçi Anaokulu, Okullar Güneşi Ortaokulu Ana Kısmı, Feyziati Lisesi Ana Kısmı, Hayriye Lisesi Ana Kısmı, Fevziye Lisesi Ana Kısmı, Işık Lisesi Ana Kısmı, Şişli Terakki Lisesi Ana Kısmı, Aksaray Anaokulu, Gedikpaşa Yavrular Yurdu, Kadıköy Alaaddin Ana Kucağı, Üsküdar Çocuk Yuvası idi. Bu okullarda hemen hemen sadece bir öğretmen görev yapıyordu.

1933-1934 öğretim yılında İstanbul'daki özel okulların sayısı resmî okullarınkinden daha fazla idi. (i) Özel Türk anaokulu, (ii) özel yabancı anaokulu ve (iii) özel azınlık anaokulu olmak üzere üçe ayrılan bu okulların sayısı 22 idi. Böylece İstanbul'daki toplam anaokulları sayısı 35'e ulaşıyordu.

1930'ların ikinci yarısında Türkiye bütün enerji ve kaynaklarını ilköğretimde okullaşma oranını yükseltmek için harcadı. İlköğretimde okullaşma oranı %20 civarında iken okul öncesi eğitime kaynak ayırmanın gerçekçi olmadığı düşünüldü. 1937-1938 öğretim yılında okul öncesi eğitime ayrılan bütçe ilköğretimi geliştirme çalışmaları için kullanıldı. Bu uygulamanın son aşaması, resmî ana sınıfları ve anaokullarının kapanması oldu. Cumhuriyet'in ilanı sırasında 80 olan ülkedeki resmî/özel toplam anaokulu sayısı 1937-1938 öğretim yılı sonunda 47'ye indi; başlangıçtaki sayı ancak 1964-1965 öğretim yılında geçilebildi. 1970'li yıllarda devlet mevcut ilkokul/ilköğretim okullarında ana sınıfları açarak okul öncesi eğitimi geliştirme politikası izlemeye başladı. Özel sektör de bağımsız anaokulları açarak, bu büyüme politikasına destek verdi. Bu eşzamanlı çalışmaların sonunda İstanbul ilindeki okul öncesi eğitim kurum, öğretmen ve öğrenci sayısında kayda değer artış meydana geldi. Nitekim 1995-1996 öğretim yılında okul sayısı 558'e, öğrenci sayısı 21.006'ya ve öğretmen sayısı da 1.201'e yükseldi. Ne var ki bu yükselme, doğum ve göç nedeniyle hızlı bir nüfus artışı yaşayan İstanbul'da okul öncesi çağ nüfusu okullaşma oranının %4,5'te kalmasına engel olamadı.

Okul öncesi eğitim, özellikle 2000'li yıllardan sonra devlet tarafından üzerinde ısrarla durulan ve çok yatırım yapılan eğitim alanlarından biri olmuştur. Çalışan sayısı 150'yi geçen işletmelere ve işyerlerine kreş açma şartı getirilmiştir. Anaokullarının kuruluş ve işletilmesine yönelik pek çok kolaylaştırıcı düzenleme hukuki altyapılar meydana getirilmiştir. Devletin bu alana yaptığı ciddi katkılar sonrasında okul öncesi eğitim son on yılda İstanbul'da belirgin biçimde nicel olarak artmıştır.

Okul öncesi eğitim, ana sınıfı ve anaokulu olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. 2012 yılında İstanbul'da resmî anaokulu sayısı 85, özel anaokulu sayısı da 762'dir. Anaokullarında toplam 3.371 öğretmen görev yapmaktadır. İstanbul'da 1.355 resmî ana sınıfı, 133 tane de özel ana sınıfı bulunmaktadır. Anaokullarında derslik başına 13, şube başına 14, öğretmen başına da 11 öğrenci düşmektedir.

İstanbul'daki ana sınıflarında ise, 3.078 derslik, 4.376 şube bulunmaktadır. Bu okullarda toplamda 86.300 öğrenci eğitim görürken, 4.014 öğretmen görev yapmaktadır. Bu ana sınıflarında derslik başına 28, şube başına 20, öğretmen başına ise 21 öğrenci düşmektedir.

Ana sınıfı ve anaokulu birlikte düşünüldüğünde, İstanbul'da toplamda 11.399 öğretmen görev yapmaktadır. Derslik başına 21, şube başına 17, öğretmen başına da 16 okul öncesi öğrenci düşmektedir. Bu dağılım okul düzeyi bakımında ideal bir rakam olarak kabul edilebilir. Bu durum, İstanbul'un okul öncesi eğitimde çağın gerektirdiği okullaşma ve en azından nicel ortalamayı yakaladığını göstermektedir.

Yukarıda verilen Cumhuriyet'in ilk yıllarına ait rakamlar ile Tablo 1'de verilen 2011-2012 yılına ait veriler karşılaştırıldığında, son yıllarda ivme kazanan büyümenin neticesinde İstanbul'da okul öncesi eğitim alanında da önemli gelişme kaydedildiği söylenebilir. Bu gelişmede özel okul yatırımcılarının çok büyük katkısı olduğu görülmektedir. Şöyle ki devlet ilköğretim okullarına eklediği sınıflarla ana sınıfı sayısının artmasında başrol oynamıştır. Nitekim sözü edilen tarihte İstanbul'daki 1.488 ana sınıfının %91,1'i resmî iken, 3-5 yaş gruplarına ait 847 anaokullarından yalnız %10'u resmîdir.

Tablo 1- 2011-2012 öğretim yılında İstanbul'da okul öncesi eğitimin durumuna ilişkin sayısal göstergeler					
Okul Türü	Okul	Derslik	Şube	Öğrenci	Öğretmen
Anaokulu (Resmî)	85	3.047	4.670	93.494	4.085
Anaokulu (Özel)	762	2.676	2.319	28.222	3.300
Anaokulu Toplamı	847	2.645	2.613	35.416	7.385
Ana sınıfı (Resmî)	1.355	2.656	4.044	81.480	3.517
Ana sınıfı (Özel)	133	422	332	4.820	497
Ana sınıfı Toplamı	1.488	3.078	4.376	86.300	4.014
Okul Öncesi Toplamı	847	5.723	6.989	121.716	11.399

Fakat kaydedilen gelişmeye rağmen geçtiğimiz öğretim yılında İstanbul okul öncesi eğitimde arzu edilen okullaşma oranına sahip değildir. Okullaşma oranının düşük olmasında, %90'ı özel sektöre ait anaokullarının yıllık ücretlerinin alt ve alt/orta gelir gruplarına mensup ana-babaların ödeyemeyeceği kadar yüksek olmasıdır.

İlköğretim

1739 sayılı *Millî Eğitim Temel Kanunu* [METK] diğer eğitim kademeleri gibi ilköğretimi de tanımlamıştır. Kanuna göre Türkiye eğitim sisteminde ilköğretim, 6-13 yaşlarındaki çocukların eğitim ve öğretimini kapsamaktadır. Kız ve erkek bütün yurttaşlar için zorunludur ve devlet okullarında parasızdır. İlköğretimin amacı; öğrencilerin iyi birer insan ve vatandaş olabilmesi için, gerekli temel bilgi, beceri, davranış ve alışkanlık kazanmasını, millî ahlak anlayışına uygun olarak yetişmesini, ilgi, istidat ve kabiliyetleri yönünden hayata ve bir üst öğrenime hazırlanmasını sağlamaktır.

İlköğretimin temel vatandaşlık eğitimi olarak tüm çağ nüfusu için zorunlu hâle getirilmesi, Batı'da ulus devletlerin bekalarını güvence altına almak için ortak duygu ve düşünceler etrafında birleşen nesiller yetiştirme ihtiyacı duymaları ile ortaya çıkmıştı. Ayrıca Avrupa'da XVIII. yüzyılda yaşanan Aydınlanma Çağı'nda temel eğitimin bir insan hakkı olduğu düşüncesinin yerleşmesi ve Sanayi Devrimi'nin ortak bilgi, beceri ve tutum/değer sahibi iş gücü temini için kitle eğitimini dayatması da bu süreçte etkili olmuştu. Türkiye'de Osmanlı'nın son yüzyılı zorunlu temel eğitim düşüncesinin yerleşmesi, kanuni bir zemine kavuşturulması ve hayata geçirilmesi çabalarına sahne olmuştu.

Tanzimat'tan itibaren ilköğretimi modernleştirme ve yaygınlaştırma yolunda büyük gayretler gösterilmişse de Osmanlı'dan Cumhuriyet'e %9 civarında bir okuryazar bir nüfus, ilköğretimde %20 civarında bir okullaşma kalmıştı. Bu miras Cumhuriyet Türkiye'sini çözmek için on yıllarca mücadele etmek zorunda kalacağı iki sorunla karşı karşıya bırakmıştı: *ümmiliği ortadan kaldırma* ve *ilköğretim çağ nüfusunu okullaştırma*. Bu sorunlar yaklaşık yarım yüzyıldır Osmanlı aydınları ve Rus Çarlığı tebaası Türk münevverleri tarafından tartışıla gelen alfabe meselesini yeniden gündeme getirecekti.

Yazı Devrimi ve Millet Mektepleri: Tanzimat'tan beri okuryazar oranını artırmak için düşünülen çarelerden biri Arap alfabesini Türkçeye uyarlamak veya yeni bir yazı kabul etmekti. Gazi Mustafa Kemal [Atatürk] bu sorunu araştırmak üzere İstanbul'da bir komisyon kurdu; kendisinin de kimi zaman bizzat katıldığı çalışmaların sonunda "Latin esaslı yeni Türk alfabesi"ne geçme kararı alındı. Gazi, bu kararı 8 Ağustos 1928 tarihinde İstanbul Sarayburnu'nda halka açıkladı. Zamanın başvekili İsmet İnönü'nün de ifade ettiği gibi, bir medeniyet değiştirme projesi olan Harf Devrimi, her düzeyde toplum kitlelerinin -zaten mahdut olan- okuma yazma seviyesini sıfıra indirdi. Okuma yazma oranının yükseltilebilmesi için çok farklı yollar denendi. Bunların başında hem yeni Türk harflerini öğretmek hem de temel vatandaşlık eğitimi vermek için açılan Millet Mektepleri gelmektedir. Mustafa Kemal, bu kuruluşun çalışmalarını İstanbul'da başlattı. Başöğretmen unvanıyla ilk dersi Dolmabahçe Sarayı'nda bizzat kendisi verdi. Devrim, şehirde çarpıcı görüntülere sahne oldu: Kısa zamanda bütün tabelalar değiştirildi; gazeteler önce kısmen birkaç ay sonra da tamamen yeni harflerle çıkmaya başladı. Ümmisi, eğitimlisi hemen herkes Millet Mekteplerine kaydoldu. Bu okulların faaliyetleri il valisinin yetki ve sorumluluğunda yürütülüyordu. Türk Ocakları ile daha sonra onların yerini alacak halkevleri ve halkodaları da bu çalışmaları desteklemişti. Fakat okuryazar oranının Harf İnkılabı öncesindeki seviyesine çıkması birkaç yıl almıştı.

Tek Parti Dönemi ve Geçiş Yılları: Türkiye Cumhuriyet'i 1923'te ilan edildikten sonra 22 yıl -kısa süreli denemeler hariç- tek partili sistemde CHP tarafından yönetilmiştir. Bu yıllarda CHP, bir ulus devlet olarak tasarlanan yeni Türk Devleti'nin bekasını ve milletin refahını gerçekleştirebilmek için, belirlediği ilkeler doğrultusunda bir dizi inkılap ve reform gerçekleştirmiştir. Genel olarak eğitim, bu süreçte bazen değişimin öznesi, bazen de nesnesi olmuştur.

1- İstanbul'da ilkokul öğrencileri (İBB, Kültür A.Ş.)

1923-1950 yıllarında ilköğretimde nicel gelişme

1923-1924 öğretim yılında Türkiye'de toplam 5.010 ilköğretim okulu bulunuyordu; bunların 4.894'ü ilkokul, 116'sı -1973 yılına kadar resmen ortaöğretim kademesinde yer alan- ortaokuldu. Bu okullarda 351.835 öğrenci öğrenim görüyor; 11.292 öğretmen görev yapıyordu. Aynı tarihte İstanbul'daki ilköğretim okul, öğretmen ve öğrenci durumu, Cumhuriyet'in eğitimde devasa bir sorunla karşı karşıya olduğunu anlatır nitelikteydi.

Tablo 2- 1923-1924 öğretim yılında İstanbul'da ilköğretime ilişkin sayısal göstergeler

Okul türü	Okul	Öğrenci	Öğretmen
1 sınıflı ilköğretim okulu	22		
2 sınıflı ilköğretim okulu	47		
3 sınıflı ilköğretim okulu	38		
4 sınıflı ilköğretim okulu	18		
5 sınıflı ilköğretim okulu	22		
6 sınıflı ilköğretim okulu	75		
İlköğretim okulu toplam	222	24.820	1.136
Kız Ortaokulu	5		
Erkek Ortaokulu	6		
Ortaokul toplamı	11	1.588	84
İlköğretim genel toplam	233	26.408	1.220

Tablo 2'de görüldüğü gibi, 1923-1924 öğretim yılında İstanbul'da farklı sınıf seviyelerine sahip okullar bulunmaktadır: Bir sınıflı 22, iki sınıflı 47, üç sınıflı 38,

2- Bir grup ilkokul öğrencisinin öğretmenleri nezaretinde Eminönü'nde bir tören vesilesiyle yürüyüşü (İBB, Kültür A.Ş.)

dört sınıflı 18, beş sınıflı 22, altı sınıflı 75 olmak üzere toplam 222 ilköğretim okulu vardı. Altı sınıflı ilköğretim okulları 1913 *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun-ı Muvakkati* ile ibtidaî ve rüşdiyelerin birleştirilmesiyle teşkil edilmiş mekteb-i ibtidaîlerin devamıydı. Muhtemelen az sınıflı okullar öğrenci sayısı az, küçük yerleşimlerde, bilhassa -1927 nüfus sayımı verilerine göre- il nüfusunun %12,6'sının yaşadığı köylerde idi. Cumhuriyet'in ilan edildiği günlerde İstanbul'da bir ilköğretim okulu binası, beş ilköğretim okulu da öğretmeni olmadığı için kapalı durumdaydı. Bu arada ildeki ilköğretim okullarının yaklaşık %21,2 (n: 47)'si yalnız kızlara mahsustu. Aynı yıl İstanbul'da 6'sı erkek, 5'i kız olmak üzere toplam 11 ortaokul faaliyet gösteriyordu.

1923-1924 öğretim yılında ilköğretim okullarında 15.643'ü erkek, 9.177'si kız olmak üzere toplam 24.820 öğrenci vardı. Ortaokullarda ise 1.588 öğrenci öğrenim görüyordu. Tahmin edilebileceği gibi, İstanbul okullarında öğrenim gören kız öğrencilerin toplam öğrenci sayısına oranı (%36,9) ülke ortalamasından (%18,4) iki kat daha fazlaydı. Bu sonuç Tanzimat'tan beri kızların eğitim seviyelerini yükseltmek için yapılan çalışmaların sosyal, kültürel ve psikolojik yansımalarının eseriydi. Zira her alanda olduğu gibi kültür/zihniyet değişmeleri önce onu harekete geçiren odaktan çevreye doğru sirayet ediyordu; nitekim Müslüman kızların eğitim seviyesi de merkezden çevreye doğru artıyordu. İstanbul'daki bu uygun çevre, Mütareke Dönemi'nde İnâs Darülfünunu öğrencilerinin eylemiyle Batı'nın çoğu ülkesinden önce yükseköğretimde karma eğitime geçilmesine zemin hazırlayacaktı.

1923-1924 öğretim yılında İstanbul'da toplam 2.975 öğretmen görev yapmaktaydı. Bunların 1.136'sı ilköğretim okulu, 84'ü ortaokul öğretmeniydi. İlköğretim öğretmenlerinin kayda değer bir kısmı bayanlardan meydana geliyordu. Mesela, vilayetteki yatılı ilkokullarda ve darüleytamlarda görev yapan 79 öğretmenin 32'si

3- İstanbul'da bir ilk mektep ve talebeleri (İBB, Kültür A.Ş.)

(%40,5), ortaokullarda görevli 84 öğretmenin 45'i (%53,5) bayandı. Bu öğretmen cinsiyet dağılımı, Türkiye'de modernleşmenin hem sonucu hem de sebepleri arasında yer almıştı.

1933-1934 eğitim-öğretim dönemine gelindiğinde İstanbul merkez ilköğretim okullarında 524 erkek 946 kız, özel ilköğretim okullarında 441 erkek, 817 kız olmak üzere toplam 2.708 öğretmen görev yapmaktadır. Aynı tarihte, İstanbul'un köylerinde 391 öğretmen vardır. Aradan yaklaşık on iki yıl geçtikten sonra ise, [1945-1946 döneminde] İstanbul merkezdeki resmî ve özel ilköğretim okullarında 607 erkek, 1.654 kız, toplamda 2.261 öğretmen görev yapmaktadır. Aynı tarihte İstanbul'un köylerinde 439 öğretmen bulunmaktadır. Merkez ve köylerde görev yapan toplam öğretmen sayısı 2.700'dür. Bu rakamlar öğretmen sayısında on iki sene öncesine göre gerilemeyi göstermektedir.

Bu dönemde öğretmen kaynakları da çok farklı idi. Örneğin, 1933'te İstanbul merkezde görev yapan öğretmenlerin 37'si yüksekokul mezunu, 99'u lise mezunu, 1.045'i ilköğretmen okulu mezunu, 98'si orta dereceli meslek yüksekokulu mezunu, 123'ü de ilkokul mezunudur.

1940'ta İstanbul'da ilk defa yatılı ilköğretim okulları da açılmıştır. Bunlar: Büyükçekmece Yatılı Okulu, Beykoz Bozhane Köy Yatılı Okulu, Şile Teke Köyü Yatılı Okulu, Şile Kurallı Köy Yatılı Okulu'dur. 1938'deki eğitim istatistiğine göre İstanbul'un nüfusu henüz 1.000.000'a ulaşmış değildir. 884.222 kişinin yaşadığı ilde 477 resmî ilkokul vardır. Bu okullarda toplam 73.256 öğrenci eğitim alırken, 1.859 öğretmen de görev yapmaktadır. Bu tarihte İstanbul'un 11 merkez, 6 tane de çevre ilçesi vardır (Tablo 3) ve bazı köylerinde okul, bazılarında da öğretmenin olmadığı bilinmektedir.

4- İlk mektep talebeleri gösteri yaparken (İBB, Kültür A.Ş.)

Tablo 3- 1938 yılında İstanbul'un ilçelerinde ilköğretimin durumuna ilişkin sayısal göstergeler

İlçeler	Nüfus	Okul	Öğrenci	Öğretmen
Eminönü	100.923	18	6.294	153
Fatih	150.504	37	15.789	366
Eyüp	26.269	22	3.164	83
Beyoğlu	232.170	29	10.496	258
Beşiktaş	54.761	17	5.576	144
Sarıyer	24.266	17	1.975	63
Beykoz	21.197	13	2.718	77
Üsküdar	57.071	28	4.846	157
Kadıköy	57.542	20	5.285	138
Adalar	16.814	4	412	16
Bakırköy	28.377	21	2.501	67
Şile	15.101	42	2.893	64
Kartal	17.379	85	1.917	57
Yalova	16.840	30	1.991	44
Silivri	22.790	25	2.898	64
Çatalca	42.218	69	4.501	108
Toplam	884.222	477	73.256	1.859

İstanbul'daki ilköğretim rakamlarında 1950'lere kadar radikal bir değişimin olmadığı görülür. Zira bu dönemde uluslararası düzeyde ciddi siyasal ve sosyal gelişmeler söz konusudur. Nüfus henüz hızla artışa geçmemiştir. Daha da önemlisi İstanbul'da kültürel

ve kentsel dokuyu altüst eden göç akını da henüz başlamamıştır.

Öğretim Birliği ve Laikleşme

Cumhuriyet'in ilanından sonra eğitim alanında bir dizi inkılap yapıldı ve bütün bu inkılapların öncelikle başladığı yer İstanbul oldu. Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde gerçekleştirilen eğitim inkılaplarının en önemli amaçlarından biri, laik bir eğitim sistemi kurmaktı. Bu nedenle Fransa'da III. Cumhuriyet'in izlediği yoldan gidilerek din dersleri ve/veya dinî temalar okul programlarından çıkarıldı. Köy okulları 1939 yılına kadar bu uygulamanın dışında tutuldu; tabii olarak bu sırada İstanbul belediyesi sınırları içindeki okullarda din eğitimi verilmezken, sınırların 3-5 km ötesindeki köylerde devam ediyordu.

Laikleştirme ve ulus devlet politikaları kapsamında gerçekleştirilen icraatlardan biri de *Tevhid-i Tedrisat Kanunu*'na göre Darü'l-Hilafe medreselerinin ibtidaî kısmı lağvedilerek İmam Hatip Mektebi adıyla açılan okulların kısa bir süre sonra kapatılmasıydı. 1924-1925 öğretim yılında İstanbul İmam Hatip Mektebi'nde İbtidaî Hariç kısmında 269, İbtidaî Dâhil kısmında ise 119 öğrenci olmak üzere toplamda 383 ibtidaî imam hatip öğrencisi eğitim görmeye başlamıştı. Ancak aşağıda değinileceği gibi bu okul 1931 yılında kapatılmıştı.

Metropolleşme Süreci: Nicelik-Nitelik İkileminde Gelişme: 1950 yılı Türkiye için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. XX. yüzyılın ikinci yarısında nüfusu 13 kat artan İstanbul, dünyanın en önemli metropollerinden biri hâline gelmiştir. Sosyal ve kültürel değişme, sanayileşme, kentleşme gibi alanlarda çok büyük nicel gelişmeler sağlanmıştır. Fakat bu hızlı gelişme ilköğretimde kaliteyi erozyona uğratan birçok sorunu da beraberinde getirmiştir.

1950-2012 yıllarında İstanbul'da ilköğretimin nicel gelişimi

1950'de DP'nin iktidara gelmesiyle başlayan yeni dönemde yaşanan sanayileşmenin sosyal yaşamdaki en önemli yansıması olan göç, ilköğretimi şekillendiren en önemli faktör olmuştur. Nitekim Tablo 4'te görüldüğü gibi, bu dönemde göçün tetiklediği hızlı nüfus artışının sonucu olarak ilköğretime devam eden öğrenci sayısı, okul ve öğretmen sayısına göre daha fazla artmış; bu da öğretmen başına düşen öğrenci sayısının artmasına, sınıfların giderek daha kalabalıklaşmasına yol açmıştır. Mesela birinci göç dalgasının yaşandığı, Fikirtepe, Kuştepe, Zeytinburnu gibi semtlerde birinci nesil gecekondu türü yerleşim alanlarının doğup dışa doğru yayıldığı 1950-1970 arası dönemde İstanbul'da okul sayısı 1,4 kat artarken, öğretmen sayısı 4,3 kat, öğrenci sayısı ise 7,6 kat artmıştır. Buna göre öğrenci sayısındaki artış, okul sayısındaki artıştan 5,4 kat, öğretmen sayısındaki artıştan 1,7 kat daha fazla olmuştur. Bu orantısız büyüme İstanbul'da kronikleşen bir derslik sayısı açığına, o kadar olmasa da öğretmen sayısı yetersizliğine yol açmıştır.

XX. yüzyılın son otuz yılına ait sayısal verilere bakıldığında artış oranlarının değiştiği, fakat sürecin genel karakterini koruduğu görülmektedir. Zira 1970-2000 yıllarında İstanbul'daki okul sayısı 2,3 kat artarken, öğretmen sayısı 5,0 kat, öğrenci sayısı ise 4,8 kat artmıştır (Tablo 4). Bu yıllarda öğretmen ve öğrenci sayıları birbirlerine yakın oranlarda seyrederken okul sayısı daha yavaş artmıştır. Bu bulgulara bakarak İstanbul'da ilköğretimde yaşanan hızlı/kontrolsüz demografik büyümeden kaynaklanan -aşağıda daha geniş olarak değinilecek- sorunlarının XXI. yüzyıla girerken de devam ettiği söylenebilir.

Tablo 4- DP İktidarından bugüne İstanbul'da ilköğretimin gelişimine ilişkin sayısal göstergeler

Öğretim Yılı	Okul	Öğretmen	Öğrenci
1949-1950	475	1.841	42.735
1969-1970	662	7.878	327.271
1991-1992	1.125*	22.112	847.869
	539**	4.839	379.183
2000-2001	1.500	39.597	1.569.196
2011-2012	1.437	57.071	1.647.095

* İlkokul

** Ortaokul

2011 - 2012 öğretim yılına ait göstergeler

2011-2012 öğretim yılına ait verilere bakıldığında öğrenci sayısındaki artışın durma noktasına geldiği, buna karşılık öğretmen sayısında %44 oranında bir artış kaydedildiği görülmektedir. Bu rakamlara göre, son altmış yıldır ilk kez, il genelinde okul/derslik, öğretmen ve öğrenci sayılarındaki hareketlerin niteliği artıracak şekilde geliştiği söylenebilir (Tablo 4, 5).

Tablo 5'e bakıldığında İstanbul'da 1.437 resmî ilköğretim okulu bulunduğu, bunlardan 1383'ünün

Tablo 5- 2011-2012 öğretim yılında İstanbul'daki resmî ilköğretim okullarının durumuna ilişkin sayısal göstergeler

Okul Türü	Okul	Derslik	Öğrenci			Öğretmen		
			Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	Toplam
İlköğretim Okulu	1.383	33.310	847.102	795.373	1.642.475	22.222	34.000	56.222
Yatılı İlköğretim Bölge Okulu	1	10	108	82	190	10	4	14
Özel Eğitim Okulları*	51	589	2.748	1.552	4.300	329	506	835
Müzik ve Bale İlköğr. Okulları	2	43	45	85	130	0	0	0
Resmî İlköğretim Toplamı	1.437	33.952	850.003	797.092	1.647.095	22.561	34.510	57.071

* Bu okullar Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Genel Müdürlüğü'ne bağlıdır.

ilköğretim okulu, 1'inin ise yatılı ilköğretim bölge okulu (YİBO) olduğu görülmektedir. Toplam resmî ilköğretim okulları öğrenci sayısı 1.647.095'tir. İstanbul MEM tarafından yayınlanan rakamlara göre özel Türk okullarının tüm özel okullar toplamına oranı %81,7'ye ulaşmıştır. Ayrıca 2009-2010 öğretim yılı itibarıyla ülke genelinde %98,2 olan okullaşma oranı, İstanbul için %99,7 olarak gerçekleşmiştir.

1950 - 2012 Yıllarında İstanbul'da ilköğretimin nitel gelişimi

Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle başlayan yeni dönemde hızla büyüyen İstanbul'da ilköğretim alanında sayısal büyüme büyük bir hızla devam ederken, nitelikle ilgili hem olumlu hem de olumsuz bazı gelişmeler yaşanmıştır.

i) Çağ nüfusunu okullaştırmada altyapı sorunu ve eğitimin niteliği: Kurulduğu günden itibaren Türkiye Cumhuriyeti hükûmetlerinin eğitim politikalarına yön veren hedeflerden biri temel eğitim çağ nüfusunun bütünüyle okullaştırılmasıdır. Türkiye genelinde çağ nüfusu ile altyapı arasındaki orantısız gelişme iki sorun doğurmuştur: okul/derslik yetersizliği ve öğretmen açığı. İstanbul bu iki sorundan ilkini 1950'li yıllardan beri her zaman, ikincisini ise kimi zaman yaşamıştır.

Tablo 6'da 2011-2012 öğretim yılı itibarıyla İstanbul'daki ilköğretim okulları, okul, derslik, şube ve öğretmen başına düşen öğrenci sayısı bakımından Türkiye ortalamasına göre daha kötü durumdaydı. Türkiye geneline göre İstanbul'daki sınıflarda 14 fazla öğrenci öğrenim görüyor; öğretmen başına 6 öğrenci daha fazla düşüyordu.

Tablo 6- İlköğretimde okul, şube, öğretmen ve derslik başına düşen öğrenci sayısı bakımından üç büyük il ve Türkiye'ye ilişkin göstergeler

	Birim başına düşen öğrenci sayısı			
	Okul	Şube	Öğretmen	Derslik
Türkiye	323	25	20	30
İstanbul	1.021	32	26	44
Ankara	581	27	18	26
İzmir	441	25	17	30

2011-2012 öğretim yılı verilerine göre, İstanbul'daki ilköğretim okullarında derslik başına 44 öğrenci düşmektedir. Günümüzde uluslararası kabul gören ideal sınıf mevcudu 24 olduğuna göre İstanbul'daki ilköğretim okulları dersliklerinde 20 öğrenci fazlası vardır. Keza İstanbul ilköğretim okulu derslikleri Türkiye ortalamasına göre de daha kalabalıktır. Zira ilköğretimde ülke genelinde derslik başına düşen öğrenci sayısı 30'dur. İstanbul ülkenin üç büyük ili içinde de bu açıdan en olumsuz şartlara sahip olanıdır. Dikkat çekici olan nokta, İstanbul'da derslik başına Türkiye ortalamasına göre 14 öğrenci fazla düşerken, Ankara ve İzmir'e ait ortalama derslik mevcutlarının bu ortalamanın altında kalmasıdır.

Özet olarak söylemek gerekirse, İstanbul XXI. yüzyılın ilk on senesini geride bıraktığında, kentteki ilköğretim okullarının önemli bir kısmında derslikler, pek çok il merkezindekilere göre daha kalabalıktı. Elbette bu durum eğitimin kalitesini artırmak için alınan bütün diğer tedbirleri etkisiz bırakıyordu.

ii) Fırsat ve imkân eşitliği açısından okullar arasındaki farkların artması: İstanbul ilköğretim okulları arasında çağ nüfusunun altyapıya göre fazla olmasının sebep

olduğu sorunlardan biri, il içerisindeki okullar arasında da niteliği etkileyen unsurların özellikleri bakımından da önemli farklar vardır. Bu farklar, resmî okullar ile özel okullar ve göç alma ve/veya nüfus artışı yönünden farklı süreçler yaşayan ilçeler arasında çok fazladır. Tablo 6'da görüldüğü gibi resmî ilköğretim okullarında derslik ve öğretmen başına düşen öğrenci sayısı özel okullardan 3,2 kat daha fazladır. Bu fark resmî okulların bulunduğu ilçenin özelliklerine göre de değişmektedir.

Nitekim göç ve/veya doğum nedeniyle hızlı nüfus artışı yaşayan ilçelerle nüfus artışı durağanlaşan ilçeler arasında da birim başına düşen öğrenci sayısı bakımından büyük farklar vardır. Nitekim il ortalaması 49 olduğu hâlde derslik başına düşen öğrenci sayısı Esenler'de 79'u bulmakta; Bağcılar, Gaziosmanpaşa ve Bayrampaşa'da 60'ı geçmektedir. Bahçelievler, Eyüp, Küçükçekmece ve Zeytinburnu'nda da bir sınıfta 50 civarında öğrenci öğrenim görmektedir. Derslik başına düşen öğrenci sayısı olarak belirlenen ideal miktarın 2 katından daha fazla öğrenci bulunan bu kalabalık dersliklerde nitelikli bir eğitimin pek mümkün ol(a)mayacağı açıktır.

Ancak bu konuda durum on- on beş yıl öncesine kadar daha vahimdi. XXI. yüzyıl arifesinde İstanbul her yıl 400.000 civarında nüfus artışı yaşıyordu. Çağ nüfusunun okullaştırılabilmesi için her yıl en az 2.000 dersliğe ihtiyaç vardı. Bu yıllarda Ömer Balıbey İl Millî Eğitim müdürü olarak başarılı bağış kampanyaları yürütmüştür. Okul ve derslik yapımı, kimi zaman hız kesse dahi bugüne kadar devam etmiş; fakat sorun bütünüyle çözülememiştir.

Bu arada Millî Eğitim Bakanlığı 1999 Marmara depreminden sonra İstanbul'a yaptığı yatırımların önemli bir bölümünü, mevcut okul binalarını depreme karşı güçlendirilmesi ve çok kötü durumda olanları da yıkıp yeniden yapılması şeklinde olmuştur. Bu nedenle mekânsal meselelerin çözümü 2010'lu yıllara kadar sarkmıştır.

***

Günümüzde bütün gelişmiş memleketlerde olduğu gibi Türkiye'de de herhangi bir eğitim kademesindeki bütün okulların başarı sıralaması objektif ulusal sınavların sonuçlarına göre yapılmaktadır. Türkiye'de bu amaçla Seviye Belirleme Sınavı [SBS] yapılmaktaydı. Yukarıda sözü edilen olumsuz faktörler nedeniyle İstanbul, SBS'ye giren tüm katılımcılarının aldığı puanların ortalamasına göre yapılan sıralamada ilk sıralarda değildi. Oysa okullar arasında yapılacak bir sıralamada ilk 100 okul arasına girenlerin çoğu bu kentten çıkacaktır. Bu durum, İstanbul'daki okullar arası kalite farkının fazla olmasından kaynaklanmaktadır.

Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) 2013-2014 eğitim-öğretim yılından itibaren Ortaöğretime geçişte Seviye Belirleme Sınavı'nın (SBS) yerine getirilen Temel Eğitimden Ortaöğretime Geçiş (TEOG) sistemi ile merkezî sınavlar yapmaya başladı. Bakanlık TOGEM sistemi ile öğrenci, okul ve öğretmen ilişkisinin güçlendirileceğini, müfredatın ülke çapında eşzamanlı gideceğini, öğrenciler için daha stressiz olacağını ve okul dışı eğitim kurumlarına yönelme ihtiyacının azalacağını ileri sürmektedir.

1950 - 2012 yıllarında okul sistemindeki yapısal gelişmeler

Türk milli eğitim sisteminin ilk ve orta öğretim sisteminde program ve kademelenme bakımlarından sürekli değişimler meydana gelmiştir. Cumhuriyet'in başlarından yakın zamanlara kadar ilk ve orta öğretimin kademelenmesi, 5+3+3 iken, 1997 sonrasında 8+3 ya da 8+3+4 şekline getirilmiştir. 2012 yılında ise 4+4+4 sitemine geçilmiştir. Bu süreçte okul türlerinde de sürekli değişimler olmuş, bir dönem ilkokul olan bina, zaman içinde orta ya da lise ya da tam tersi olmuştur. Dolayısıyla İstanbul'daki ilk ve orta öğretime ilişkin verilen rakamları dönemine göre düşünmek ve değerlendirmek gerekir.

28 Şubat dönemi olarak bilinen 1997'deki bazı değişimler sırasında İmam Hatip okullarının orta kısımları kapatılmıştır. 2012 yılında ilk ve orta öğretimin yeniden kademelenmesi sırasında İman Hatip okullarının orta kısmı yeniden açılmıştır. Bu yeni süreçte İstanbul'da 5'i Anadolu İmam Hatip Lisesi olmak üzere, 39 İmam Hatip Lisesi eğitime başlamıştır. Bu okullarda toplam, 46.280 öğrenci eğitim alırken, 1.973 tane öğretmen de görev yapmaktadır.

Ortaöğretim

Günümüz Türk eğitim sisteminde ortaöğretim; ilköğretime dayalı, en az dört yıllık genel, mesleki ve teknik öğretim kurumlarının tümünü kapsayan bir öğretim kademesidir. Fakat hemen belirtelim ki Cumhuriyet dönemi boyunca ortaöğretim kuruluş, amaç ve görevler yönünden bazı önemli değişikliklere uğramıştır. Bunların en önemlisi, Fransız eğitim sistemi model alınarak yapılandırılan Osmanlı eğitim sisteminde ortaöğretimin birinci kademesini oluşturan rüşdiyelerin muadili olarak Cumhuriyet'in ilanından sonra kurulan ortaokulların, 1973 yılında yürürlüğe giren *Millî Eğitim Temel Kanunu* [METK] ile süresi sekiz yıla çıkarılan ilköğretime dâhil edilmesidir. Bu düzenlemeden sonra ortaöğretim, liselerden oluşan bir öğretim kademesine dönüşmüştür.

Tanzimat'tan itibaren yüz elli yılı aşkın bir süre modern bir toplum ve devlet düzeni inşa etmeyi

hedefleyen Türkiye'de, ortaöğretime eğitimde örnek alınan Batı ülkelerinden farklı bir misyon yüklenmiştir. Bu misyon, ilköğrenimini bitirenleri yükseköğrenime ve/veya hayata hazırlamak ve dahası onları çağdaş ölçülerde genel kültürle donatmak suretiyle seçkin/aydın bir sınıf teşekkül ettirmekti. Nitekim ilköğretimde okullaşma oranının %20 civarında seyrettiği geri kalmış bir tarım ülkesi olan ve gerçekleştirilen bir dizi reform/devrimle sanayi toplumlarının yükselttiği Batı medeniyetine girmeye çalışan Atatürk Türkiye'sinde bu görev, Hasan Âli Yücel'in ifadesiyle "Cumhuriyet neslinin elit zümresi"ni yetiştirmek idi. Yücel'in Maarif Vekili olduğu Millî Şef İnönü devrinde de Maarif Vekâleti, bu görevi *münevver zümre* yetiştirmek olarak tanımlamıştı. Bu zümre, Cumhuriyet rejiminin belkemiğini oluşturacağı için Atatürk ve ekibi için son derece önemliydi. Gerçekte onlar, ortaöğretim kurumlarına yükledikleri misyon yönünden, yükseköğretimin emekleme evresinde olduğu Tanzimat Devri'nde Mekteb-i Sultanî başta olmak üzere lise dengi okullara Osmanlıcılık siyasetinin can damarları olarak bakan Osmanlı devlet adamlarıyla benzer bir tutum içindeydi.

Devletin böylesine kritik bir rol yüklediği ortaöğretim kurumları, tarım dışı ekonomik faaliyet ve istihdamın son derece sınırlı olduğu ülkede sivil ve askerî bürokraside istihdam edilme imkânı sağladığı için toplum nezdinde de çok saygındı. Nitekim pek çok ilde lisenin bulunmadığı Atatürk devrinde bu okullar, söz konusu illerden gelen öğrencilerin akınına uğramıştı. Bu yıllarda İstanbul, taşradan en fazla öğrenci alan şehirlerden biriydi. 1936-1937 öğretim yılında şehirdeki dokuz lise diğer illerden gelen gençlerin yatılı olarak öğrenim görme talebine cevap veremez durumdaydı. Atatürk devrinde *elit/münevver zümre* yetiştirmekle görevlendirilen ortaöğretim kurumları politikasında niteliğin korunması/yükseltilmesi, nicel gelişmeye tercih ediliyor; şartlar oluşmadan yeni lise açılmıyordu. Bu nedenle 1923-1924 ve 1935-1936 öğretim yılları arasında resmî lise sayısı 23'ten 36'ya çıkabilmiş, dahası kız lisesi sayısı azalmıştı. Fakat Saffet Arıkan'ın Kültür [Eğitim] bakanlığı döneminde (1935-1938) ilköğretimde eğitmen kurslarıyla başlayan politika değişikliği ortaöğretime de yansımış ve okullaşma oranının süratle artırılması ilke olarak benimsenmişti. İlköğretimden yükseköğretime okullaşma oranının gelişmiş ülkelerdeki seviyelere çıkarılması çok partili dönemde de siyasi iktidarların değişmez politik hedeflerinden biri oldu. Bu politikaların sonucu olarak 2010-2011 öğretim yılı itibarıyla, Cumhuriyet'in ilk yıllarında çoğu il merkezinde dahi bulunmayan liseler ilçe merkezlerine kadar yayıldı; ortaöğretim çağ nüfusunun okullaşma oranı %67'ye çıktı. Son elli yılda, bir neslin üç tarihî sosyal aşamayı yani tarım, sanayi ve bilgi toplumu evrelerini birlikte yaşadığı hızla gelişen Türkiye'de ortaöğretimin misyonu da değişti. Tanzimat'tan itibaren ülkenin *elit/münevver zümre*sini yetiştirmesi beklenen ortaöğretim kurumları, çağ nüfusunun yaklaşık 3/4'üne hizmet götüren kitle eğitimi veren okullara dönüştü. *Millî Eğitim Temel Kanunu* ortaöğretimin amaç ve görevlerini öğrencilere etkin birey/vatandaşın sahip olması öngörülen bilgi, beceri, tutum ve değerleri kazandırmak, hayata ve mesleğe yahut yükseköğretime hazırlamak şeklinde tanımlayarak, ülkedeki topyekûn gelişmenin beraberinde getirdiği misyon değişimini yasal zemine kavuşturdu. Adı geçen kanun, millî eğitim sisteminin temel ilkeleri arasında *eğitim hakkı*, *imkân ve fırsat eşitliği* esaslarına da yer vermek suretiyle nihai olarak tüm vatandaşların eğitim seviyelerinin ilgi ve yeteneklerinin elverdiği en yüksek düzeye çıkarılmasını öngörüyordu. Kanunun yürürlüğe girmesini izleyen kırk yılda Türkiye, sosyal ve ekonomik alanlarda kaydettiği gelişmeye paralel olarak, yükseköğretim çağ nüfusunun %33'ünü okullaştırmayı başardı. Böylece gelişmiş ülkelerde olduğu gibi yalnız ortaöğretim değil yükseköğretim de kitle eğitimi vasfı kazandı.

Millî Eğitim Temel Kanunu'na göre; ortaöğretim, çeşitli programlar uygulayan liselerden meydana gelmektedir. Belli bir programa ağırlık veren okullara lise, teknik lise ve tarım meslek lisesi gibi eğitim dallarını belirleyen adlar verilmektedir. Nüfusu az ve dağınık olan ve Millî Eğitim Bakanlığı'nca gerekli görülen yerlerde, ortaöğretimin, genel, mesleki ve teknik öğretim programlarını bir yönetim altında uygulayan çok programlı liseler kurulabilmektedir. İstanbul her geçen gün sayı ve türleri artan ortaöğretim kurumlarına dair nicel ve nitel göstergeler açısından da Türkiye'nin önde gelen ilidir.

Genel Ortaöğretim

Bugünkü Türkiye eğitim sisteminde genel ortaöğretim; ilköğretime dayalı en az dört yıllık eğitimle öğrencilere genel kültür kazandırmanın yanı sıra, onları ilgi, istek ve yetenekleri doğrultusunda yükseköğretime ve/veya geleceğe hazırlayan eğitim-öğretim süreci olarak tanımlanmaktadır.

Ortaöğretim Reformu: Sultanîden Liseye:
Cumhuriyet'in kurucu iradesi ortaöğretim kurumlarına -yukarıda da değinildiği gibi- yeni rejimin değerlerini içselleştirmiş, onu her tehlikeye

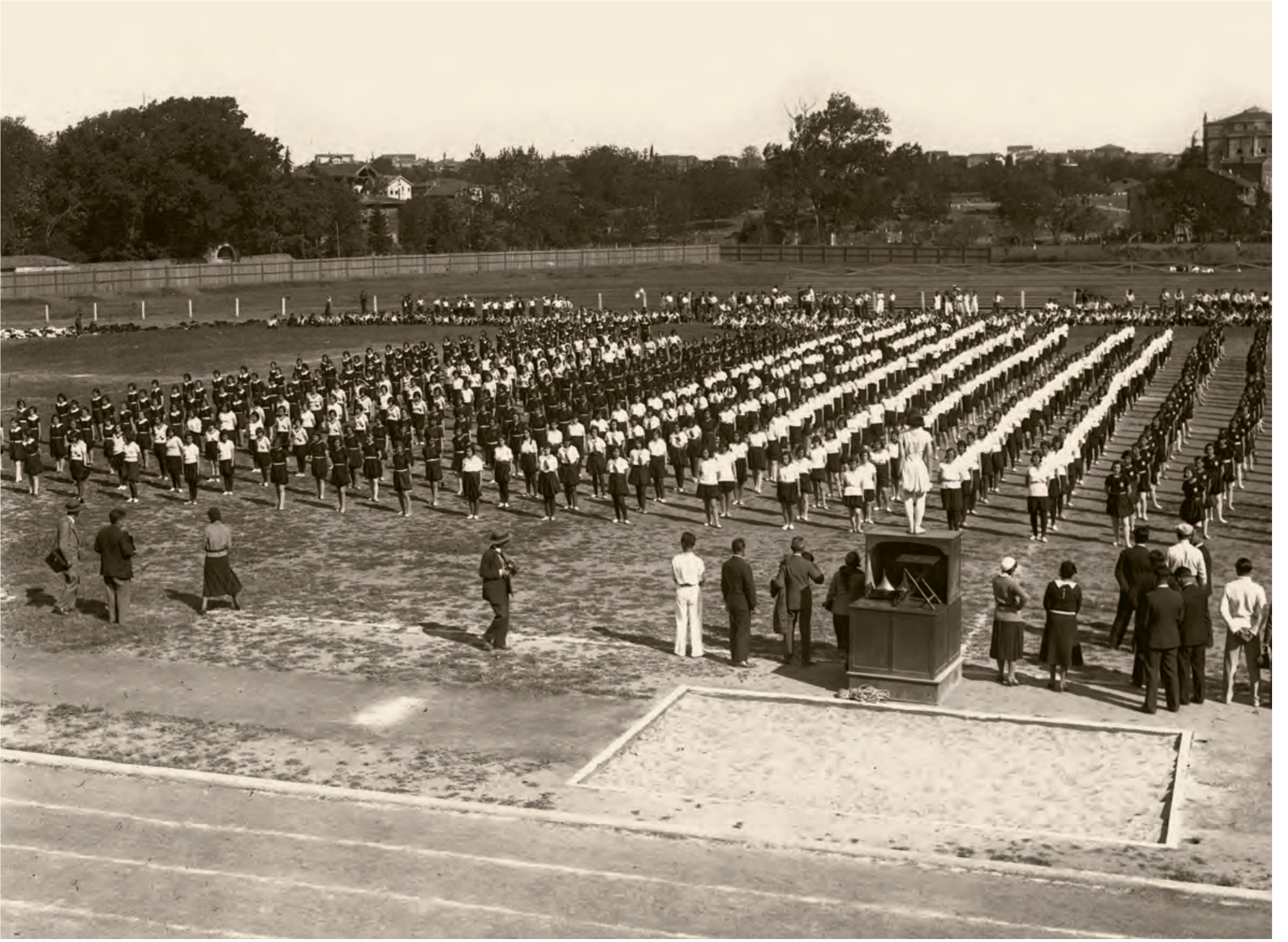

5- Ortaokul talebelerinin gösterisi (İBB, Kültür A.Ş.)

karşı korumaya kararlı bir seçkin/aydınlar zümresi yetiştirme görevi vermişti. *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*'nda resmî dininin İslam olduğu yazsa da daha ilk günden itibaren yeni Türk Devleti, laik cumhuriyet olarak inşa ediliyordu. Osmanlı'dan devralınan ortaöğretim kurumlarının mevcut hâliyle sözü edilen görevi ifa etmesi mümkün değildi. Nitekim Cumhuriyet hükûmetleri ortaöğretimi rejime uygun hâle getirmek için bir dizi reform yaptı. Bunların başında, Cumhuriyet neslinin padişahlık ile bütün hissî bağlarını koparma politikasına uygun olarak, eski rejimin sembolü olan sultana atfen ortaöğretim kurumlarına verilen sultanî adı kaldırıldı ve yerine lise adı kondu. Bu sözcük 1869 *Maarif-i Umumiyye Nizamnâmesi* ile Osmanlı eğitim sistemine şekil veren Fransa'dan alınmıştı.

Ortaöğretim yeniden yapılandırılırken Fransa yalnız okul ad(lar)ının değişmesinde değil, programların geliştirilmesinde de model olmuştu. Zira III. Cumhuriyet döneminde çıkarılan yasalar (1881, 1882, 1904) ile temel eğitimi parasız ve zorunlu hâle getiren Fransa; önce din eğitimini okul dışına çıkarmış, sonra da dinî eğitim veren kurumları kapatmıştı. Kronolojik olarak Fransa'dan farklı bir süreç yaşamış olsa da Türkiye, ortaöğretimi laikleştirirken amaç, kapsam ve yöntem açısından aşağı yukarı aynı programı uygulamıştı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerçekleştirilen bu program, her biri Türk eğitim tarihinin önemli kırılma noktalarından biri olarak kaydedilecek şu aşamalardan oluşuyordu:

Din Derslerinin Kaldırılması: Cumhuriyet'in ilanından sonra yayınlanan 1924 lise programında, Tanzimat'tan beri bütün ortaöğretim kurumlarının programlarında bulunan din derslerine yer verilmedi. Maarif Vekâleti bu uygulamayı *Tarih IV* adlı lise ders kitabında Cumhuriyet nesline "vicdan serbestliği" prensibini hayata geçirmek

6- Bir resmî bayramda lise öğrencilerinin gösterisi (İBB, Kültür A.Ş.)

için din eğitiminin "ferde ve aileye" bırakılması olarak açıklamıştı. Ülkede çok partili siyasi rejime geçilmesini izleyen yıllarda, tüm eğitim kademelerinde sonlandırılmış olan din eğitiminin en geç canlandığı (1967-1968) eğitim kurumları liseler oldu.

Din Eğitimi Veren Okulların Kapatılması: *Tevhid-i Tedrisat Kanunu* bir yandan tüm okulları MEB'in yönetim, gözetim ve denetimi altına alırken diğer taraftan da bu tarihe kadar medreseler tarafından sürdürülen imamlık, hatiplik ve vaizlik gibi dinî hizmetleri yürütecek kişileri yetiştirmek üzere imam hatip mektepleri açılmasını öngörüyordu. Kanun yürürlüğe girdikten sonra ülke genelinde 29 imam ve hatip mektebi açılmış; bu arada, artık gerek kalmadığı gerekçesiyle medreseler kapatılmıştı. Ne var ki yeni açılan okulların çok büyük bir kısmı da talep olmadığı gerekçesiyle kaldırılmıştı. Nitekim 1926-1927 öğretim yılında geriye İstanbul ve Kütahya'da iki okul kalmış; onlar da 1929-1930 öğretim yılında lağvedilmişti.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu uyarınca imam ve hatip yetiştirmek üzere açılan eğitim kurumlarından biri İstanbul İmam Hatip Mektebi idi. Maarif Vekâleti bunları da birer meslek okulu kabul ediyordu. İlkokul üzerine dört yıl süreli bu kurumlar, diğer meslek okulları gibi lise muadili değildi. Bu nedenle de mezunları üniversiteye devam edemiyordu. Bu okullar yerlerine kuruldukları Darülhilafe medreselerinin altyapısını kullanmıştı. İstanbul İmam Hatip Mektebi de önce Fatih'teki Tophane Medresesi'nde, ardından da Sultan Selim'deki Medresetü'l-Mütehassısîn binasında faaliyet göstermişti. Öğrenim süresine göre ağır sayılabilecek bir programları vardı. Gelişim projeksiyonu lise denkliğini sağlayarak Darülfünûn İlahiyat Fakültesi'ne kaynak oluşturmaktı. Bu yönde çalışmalar sürdürülürken, üç yıl arayla her ikisi de kapatıldı (1930, 1933). Böylece Cumhuriyet'in onuncu yılında Türkiye'de köy ilkokulları hariç din eğitimi veren kurum kalmadı ve Türk İnkılabını derinden etkileyen III.

Tablo 7- Erken Cumhuriyet döneminde genel ortaöğretim: il ve ülke gelişim göstergeleri

Öğretim Yılı		Okul			Öğretmen			Öğrenci		
		RL	ÖL	∑	RL	ÖL	∑	RL	ÖL	∑
1926-1927	İstanbul	6	28	34	111	545	656	758	1.564	2.322
	Türkiye	19	33	52	263	594	857	1.555	1.604	3.159
1939-1940	İstanbul	13	27	40	381	479	860	8.506	3.454	11.960
	Türkiye	46	34	80	923	595	1.518	21.729	4.526	26.255
1949-1950	İstanbul	11	25	36	399	449	848	6.319	2.708	9.027
	Türkiye	58	30	88	1.425	506	1.931	18.257	3.183	21.440

Cumhuriyet Fransa'sında gerçekleştirilen din eğitiminin olmadığı laik eğitim modelinin bir benzeri ortaya çıktı.

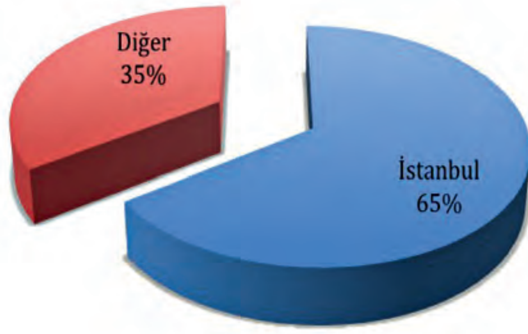
Arapça ve Farsça Derslerinin Kaldırılması: Türk inkılabının nihai hedeflerinden biri, kurulan ulus devletin üzerinde yükseleceği bir "millî kültür" inşa etmekti. Mustafa Kemal Atatürk'ün bizzat ilgilendiği dil ve tarih çalışmaları da bu hedefi gerçekleştirmeye yönelikti. Dil alanında yapılan çalışmalarla yabancı dillerin etkisinden olabildiğince kurtulmuş bir Türkçeye sahip olunması bekleniyordu. Bu, Tanzimat'tan beri var olan dil hareketinin geldiği en önemli aşamalardan biriydi. Cumhuriyet, imparatorluğun dilinin adı olan Lisan-ı Osmanî'yi değiştirdiği gibi, Türkçeyi onu büyük ölçüde şekillendirmiş olan Arapça ve Farsçanın nüfuzundan kurtarmak istiyordu. Bu düşüncenin okul programlarına yansıması, Arapça ve Farsça derslerinin kaldırılması oldu. Şüphesiz bu uygulamada laikliği güçlendirmek için Türkiye'yi yaklaşık bin yıldır içinde yer aldığı İslam kültür çevresinden uzaklaştırma politikasının da etkisi vardı.

Yabancı ve Azınlık Okullarının Laikleştirilmesi: Yabancı ve azınlık okullarının Osmanlı dönemindeki devlet otoritesini hiçe sayan, hatta birçok yerde yıkıcı ve bölücü faaliyetleri desteklemeye kadar varan tutum ve hareketleri, bunlara karşı ciddi bir güvensizlik doğurmuştu. Lozan Barış Antlaşması ile Maarif Vekâleti'ne bağlı diğer okullardan farksız hâle gelmelerine rağmen, bu güvensizlik Cumhuriyet'in ilanından sonra da devam etmişti. Söz konusu okulların *Tevhid-i Tedrisat Kanunu*'nun *duygu ve düşünce birliği*ne sahip bir nesil yetiştirme hedefine aykırı uygulamaları, bu güvensizliği artırıyordu. Özellikle vaktiyle birer misyoner okulu olarak kurulan yabancı okulların dinî ritüel ve sembollerini muhafaza etmeleri, kabul edilemez bulunuyordu. Nihayet Maarif Vekâleti, bu okullar üzerinde sıkı bir denetim kurmak ve Cumhuriyet'in prensiplerini tatbik etmek üzere harekete geçti. Öğretmen ve öğrencilerin dinî semboller kullanmaları, dinî kıyafetle dolaşmaları, öğrencilere dinî telkinde bulunulması vb. yasaklandı. Misyonerlik faaliyeti yaptıkları gerekçesiyle iki Amerikan koleji kapatıldı; bunlardan biri İstanbul Göztepe'de idi. Bu tedbirler Türkiye ile bazı Batılı ülkeler arasındaki siyasi ilişkileri gerdi; fakat Türkiye resmî okullarında uyguladığı laik eğitim siyasetini bu okullarda da kararlı bir şekilde sürdürdü.

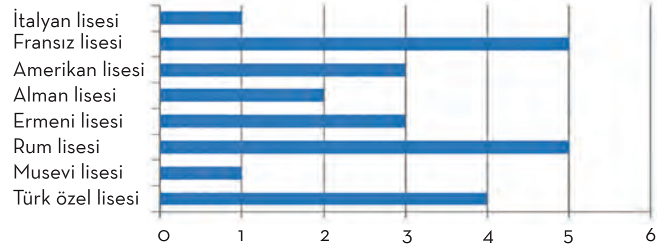
Erken Cumhuriyet Dönemi: Tarihi boyunca yakın ve uzak çevresinin siyasi, ekonomik ve kültürel merkezi olan İstanbul; bu özelliğini Türkiye'nin modernleşme döneminde de muhafaza etti. Tanzimat'a girerken açılan ilk modern okullar ve onları izleyenlerin ilk örnekleri, hep İstanbul'da hizmete girdi. Mesela Mekteb-i Sultanî ve ilk mülkî idadî bu şehirde vücut buldu (1868, 1874). Cumhuriyet'in Osmanlı'dan tevarüs ettiği eğitim kurumları arasında Dersaadet'deki idadî ve sultanîlerin ayrı bir yeri vardı. Keza sanayi mektepleri başta olmak üzere bütün mesleki ve teknik eğitim kurumlarının en gelişmiş olanları da bu şehirdeydi. Cumhuriyet kurulurken Osmanlı mirası, onu ortaöğretim alanında da ilk sıraya taşımıştı. Nitekim 1926-1927 öğretim yılında Türkiye'deki tüm genel liselerin (n: 55) %65,3'ü (n: 34) İstanbul'daydı (Grafik 1); dahası bu liselerde görev yapan öğretmenler ülke toplamının %76,5'ini teşkil ediyor; öğrenim gören öğrenciler ise %73,5'ini oluşturuyordu (Tablo 7). Hiç kuşkusuz İstanbul liseleri, nicelik yönünden olduğu kadar nitelik yönünden de ülkenin en seçkin eğitim kurumları arasındaydı.

İstanbul'daki genel liseler farklı özellikler açısından sınıflandığında Osmanlı eğitim sisteminin izdüşümünü yansıtan bir dağılım ortaya çıkıyordu. Mustafa Necati Bey'in Maarif Vekili olduğu 1926-1927 öğretim yılında bu ildeki 34 genel lisenin 28'inin (%82,3) azınlıklar ve yabancılara ait okulların da dâhil olduğu özel eğitim kurumları oluşturuyordu. Bu okullarda öğrenim gören öğrenciler (n: 1564), İstanbul'daki tüm lise öğrencilerinin (n: 2322) %67,3'ünü, ülkedeki lise öğrencilerinin de %49,5'ini teşkil ediyordu. Kentteki özel liseler ülke

Grafik 1: 1926-1927 öğretim yılında İstanbul'daki liselerin Türkiye'deki liselere oranı

Grafik 2: 1937-1938 öğretim yılında İstanbul'daki özel liselerin okul türlerine göre dağılımı

düzeyinde de büyük bir ağırlığa sahipti. Zira Türkiye'deki 33 özel lisenin 28'i İstanbul'daydı ve bunların öğrencileri ülkedeki tüm özel lise öğrencilerinin %97,5'ini meydana getiriyordu (Tablo 7).

Cumhuriyet'in ilk yıllarında ortaöğretim kademesinde böyle bir ağırlığa sahip olan İstanbul özel liselerinin okul türlerine göre dağılım şeması, Tanzimat'tan itibaren gelişen yeni Osmanlı eğitim sisteminin izdüşümü gibiydi. Zira özel liseler; sözü edilen sistemde olduğu gibi (i) Türk özel liseler, (ii) azınlık liseler ve (iii) yabancı liseler olmak üzere üç grup okuldan meydana geliyordu. Bunlardan Türk özel liseleri, özel müteşebbisler tarafından açılan okullardı. Azınlık liseleri Musevî, Rum ve Ermeni azınlıklar, yabancı liseler ise diğer ülkeler veya bunların vatandaşları tarafından imparatorluk döneminde açılıp Lozan Antlaşması ile uluslararası bir hukuki statü kazanan okullardı.

1937-1938 öğretim yılı itibarıyla İstanbul'da özel okul statüsünde 24 okul bulunuyordu; bunların 4'ü özel Türk lisesi, 9'u azınlık lisesi, 11'i de yabancı lise grubunda yer alıyordu. Azınlık liselerinin 1'i Musevî, 5'i Rum ve 3'ü Ermeni cemaatlerine aitti; azınlıkların başka bir ilde okulu yoktu. Yabancı liselerinin 2'si Alman, 3'ü Amerikan, 5'i Fransız ve 1'i İtalyan okullarıydı. İzmir ve Tarsus Amerikan Liseleri hariç, yabancı okul statüsündeki liselerin tamamı İstanbul'da idi (Grafik 2). Azınlık liselerinin öğrenci hedef kitlesi, ağırlıklı olarak Lozan Antlaşması ile *azınlık* olarak kabul edilen üç gayrimüslim cemaatin gençleriydi. Buna mukabil yabancı liseler, Tanzimat'tan beri ülkenin bilhassa modernleşmiş, eğitimli ve varlıklı kesimleri için çocuklarını göndermek istedikleri ideal okullardı. Bu okulların sosyal statü ve itibarları, bizatihi kendi eğitim performansları kadar, öğrettikleri yabancı dilin uluslararası geçerlilik ve işlevselliği de belirleyiciydi.

Bununla beraber genel ortaöğretim kurumlarından beklenen makro faydalar açısından İstanbul'daki 9 resmî lisenin stratejik önemi daha fazlaydı. Bunun en önemli sebebi, ülke çağ nüfusunun okullaşmasında oynadıkları kritik rolle, Cumhuriyet'in eğitim politikasının hem toplumun farklı sosyokültürel tabakalarına hem de tüm ülke sathına ulaşmasına kayda değer katkı yapmalarıydı. Zira bu liseler, ildeki okullaşma oranını artırmakla kalmıyor; taşradan parasız yatılılık sınavını kazanarak gelen yüzlerce öğrenciye de ortaöğrenim görme imkânı veriyordu. Cumhuriyet'in ilanını izleyen yıllarda taşradan gelen bu tür öğrenciler ağırlıklı olarak İstanbul Erkek Lisesi ile Kabataş Erkek Lisesi'nde öğrenim görüyordu. 1934-1935 öğretim yılında bu görev, kullanım alanı çok müsait olan tarihî Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne binasında açılan Haydarpaşa Lisesi'ne devredildi. Bu yapılırken, Avrupa yakasındaki liselerde öğrenim gören tüm yatılı öğrenciler buraya nakledildi. Kısa zamanda İstanbul'un en nitelikli liseleri arasına girmiş; buna paralel olarak hizmet verdiği öğrenci sayısı da yaklaşık %100 artarak 2.210'a yükselmişti. İstanbul liselerinin önemi, yalnızca ülke lise çağ nüfusunun okullaşmasına katkı yapmalarından kaynaklanmıyordu. Daha da önemlisi, tarihî dokusu, büyüleyici tabii güzelliği ve ülkenin dünyaya açılan kapısı olması gibi nedenlerle ülkenin en cazip kenti olan İstanbul'daki liseler, kendilerine özgü sebeplerle de yüksek talep gören okullardı.

Atatürk zamanında İstanbul'daki resmî liselerin sayısında bazı değişiklikler olmuştu. Farklı süreler faaliyet gösterdiği hâlde kapanan -ve bir kısmı sonraki dönemlerde tekrar açılan- okullar arasında Kandilli Kız Lisesi, Bezmiâlem Kız Lisesi, Nişantaşı Kız Lisesi, Çamlıca Kız Lisesi ve Üsküdar Erkek Lisesi idi. 1937-1938 öğretim yılında faal durumdaki resmî liseler şunlardı: Pertevniyal Lisesi, Galatasaray Lisesi, Vefa Lisesi, İstanbul Erkek Lisesi, Kabataş Lisesi, İstanbul Kız Lisesi, Erenköy Kız Lisesi, Kandilli Kız Lisesi ve Haydarpaşa Lisesi. Görkemli binaları, güçlü kurumsal gelenekleri ve seçkin öğretmenleri ile bu liseler; devletin kendilerine

Cumhuriyet'in *elit/münevver zümresi*ni teşkil edecek yapı taşları olarak baktığı gençlere nitelikli bir formal eğitimin yanında, etkili bir informal eğitim ortamı da sağlıyordu.

Hemen belirtelim ki bu eğitimin mekânı bütün İstanbul kentiydi. Zira İstanbul, İsmail Gaspıralı'nın bütün Türklerin ortak lehçesi olmasını teklif ettiği "İstanbul Türkçesi"nin konuşulduğu, Peyami Safa'nın *Fatih Harbiye* adlı eserinde mükemmel bir üslupla tasvir ettiği modern ve geleneksel yaşamın birlikte geliştiği, Doğu ve Batı'dan gelen kültürlerin harmanlandığı, farklı din ve dillere sahip sosyal kesimlerin çok kültürlü yaşamının en öğretici örneklerinin yaşandığı bir kent olarak kendisi bir okuldu. Yüzyıllardan beri olduğu gibi Osmanlı/Türk kültürünün en gelişmiş formu burada yaşanıyordu. Bu nedenle İstanbul, taşradan gelen lise ve üniversite gençliğine uygun bir sosyalleşme, şehirli olma ve medeni dünyayı tanıma ortamı sağlıyordu. İşte böyle bir çevrede bulunan yukarıda adı geçen isim yapmış okullarda öğrenim gören gençler, bütün bunların yanı sıra, büyük bir özgüven sahibi, girişimci ve yaratıcı olarak hayata atılıyordu.

Millî Şef/İsmet İnönü devrinde (1938-1950) İstanbul'un ortaöğretim kademesindeki ağırlığı azalmaya başladı. Tablo 7'de görüldüğü gibi, 1939-1940 ile 1949-1950 öğretim yılları arasında Türkiye'deki toplam lise sayısı %10 oranında artarken, İstanbul'dakilerin sayısında aynı oranda bir azalma meydana geldi; bu azalma öğretmen ve öğrenci sayısında da yaşandı. Bu dönemde meydana gelen ilginç bir gelişme, okul ve öğretmen sayısındaki artışa rağmen, ülkede liseye giden öğrencilerin toplam sayısının da %18,3 oranında düşmesiydi. Bu gelişmede, ülkenin uzun yıllar savaş ekonomisi koşullarını yaşamasının yanı sıra, CHP iktidarının ortaöğretimi, hâlâ bir Cumhuriyet elit zümresi inşa etme aracı olarak görmesi etkili olmuş olabilir.

Bu dönemde ortaöğretim alanında meydana gelen en önemli gelişmelerden biri, Hasan Âli Yücel'in "hümanist eğitim" politikası çerçevesinde bazı liselerde mevcut Fen ve Edebiyat şubelerinden başka bir Klasik Kol açılmasıydı. Galatasaray Lisesi bu düzenlemenin yapıldığı okullardan biriydi. Bu şubede bir Batı dilinden başka, haftada 5 saat Latince okutuluyordu. Klasik Kol 1949 yılında kaldırılmış; fakat Latince dersi 1950'li yıllarda da İstanbul Erkek Lisesi gibi büyük liselerde seçmeli dersler arasında yer aldı. Türkiye'nin çok partili politik sisteme geçtiği, halkın taleplerinin siyasetçiler tarafından daha fazla dikkate alındığı bir dönemde Klasik Kol uygulamasının sona erdirilmesi, bundan sonra izlenmesi muhtemel eğitim politikalarının habercisiydi.

Çok Partili Demokratik Dönem: Pek çok açıdan 1950 yılı Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en önemli dönüm noktalarından biridir. Demokrat Parti'nin iktidara gelişiyle başlayan yeni dönemde Türkiye'nin geçirdiği tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş süreci ülkenin sosyal, ekonomik ve kültürel yapısında çok büyük değişikliklere yol açmıştır. Bu sürecin İstanbul'a yansıması, ticaret ve sanayinin gelişmesi, aşırı nüfus artışı, çarpık kentleşme vb.dir. Yaklaşık altmış yıllık dönemde İstanbul'un nüfusunda meydana gelen 9 katlık artış, diğer eğitim kademelerinde olduğu gibi, ortaöğretim kademesinde de hem nicel hem de nitel gelişimi şekillendiren en önemli faktör olmuştur. Zira kırsal alandan İstanbul'a doğru akan göç selinin beraberinde getirdiği genç nüfusun nasıl okullaştırılacağı, belirtilen zaman diliminde siyasi iktidarlar ve eğitim yöneticileri için çözüm üretilmesi gereken sorun olmayı sürdürmüştür. Bundan dolayıdır ki gerçekleştirilen yatırımların büyük bir kısmını altyapıyı genişletmeye yönelik projeler teşkil etmiş; bu da ülke ortalamasının üzerinde bir nicel büyümeye zemin hazırlamıştır (Tablo 8). Ancak bu büyüme nicelik-nitelik ikileminde şu sonuçları doğurmuştur:

1. İstanbul'un demografik yapısında meydana gelen hızlı gelişme eğitim kurumlarının *sayısal gelişim ve dağılım*ını da şekillendirmiştir. 1950'den sonra İstanbul'un nüfusu 11,6 kat, buna karşılık genel lise sayısı 16,6 kat, öğrenci sayısı ise 59,1 kat artmıştır (Tablo 8). Bu orantısız artış çok önemli bir okul/derslik açığı doğurmuştur. İlköğretimde olduğu gibi ortaöğretimde de İstanbul enerji ve kaynaklarını büyük ölçüde okul/derslik yapımına harcanmış, fakat yine de çığ gibi büyüyen ihtiyaçları karşılamada yetersiz kalınmıştır. Bunun sonucu olarak, derslik/öğretmen başına düşen öğrenci sayısı bakımından ülke ortalamasının gerisine düşülmüştür. Nitekim 2011-2012 öğretim yılında Güneydoğu Anadolu illeri hariç, ülkedeki sınıfları en kalabalık genel liseler İstanbul'daydı. Bu tarihte genel liselerde derslik başına düşen öğrenci sayısı ortalaması Türkiye'de 32 iken Güneydoğu'da 42, İstanbul'da ise 28'di. Fakat hemen belirtelim ki bu sorun ilde bulunan tüm ilçe/okullarda aynı şiddette yaşanmamıştır.

2. İstanbul'da okul, öğretmen ve öğrenci sayılarının orantısız artışı, genel liseler arasında *nitel farklılaşma*yı derinleştirmiştir. Bugün eldeki en objektif performans göstergesi olan Yükseköğretime Geçiş Sınavı [YGS] başarısı açısından bakıldığında, en başarılı liselerin 1950 yılı itibarıyla kentin üzerinde yükseldiği -bugünkü idari taksimatta mevcut olan- 9 ilçede yoğunlaştığı görülmektedir. Bazı mahalleleri söz konusu tarihten

Tablo 8- 2011-2012 öğretim yılı itibarıyla İstanbul'da resmî genel ortaöğretimin durumuna ilişkin sayısal göstergeler

Okul Türü	Okul	Derslik	Öğrenci			Öğretmen		
			Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	Toplam
Anadolu Güzel San. Lisesi	1	8	80	173	253	19	31	50
Anadolu Lisesi	132	3.178	43.008	45.853	88.861	2.586	2.887	5.474
Fen Lisesi	4	76	659	424	1.083	47	16	63
Güzel San. ve Spor Lisesi	1	18	267	273	540	9	16	25
Lise	148	3.623	102.316	102.120	204.436	2.932	3.170	6.102
Sosyal Bilimler Lisesi	1	23	286	231	499	26	20	46
Spor Lisesi	1	11	217	85	302	9	8	17
Anadolu Öğretmen Lisesi	6	124	1.219	1.491	2.710	128	92	220
Müzik ve Sahne San. Lisesi	2	0	21	26	47	0	0	0
Toplam	296	7.061	148.073	150.658	298.731	5.757	6.240	11.997

Tablo 9- 2011-2012 öğretim yılında okul türlerine göre İstanbul'da özel genel ortaöğretime ilişkin sayısal göstergeler

Okul Türü	Okul	Derslik	Öğrenci			Öğretmen		
			Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	Toplam
Özel Türk Ortaöğretim Kurumları	284	3.444	27.800	18.876	46.676	2.803	3.448	6.251
Özel Azınlık Ortaöğretim Kurumları	10	90	425	525	950	71	134	205
Özel Yabancı Ortaöğretim Kurumları	11	359	3.151	3.702	6.853	280	463	743
Özel Uluslararası Ortaöğretim Kurumları	1	24	6	4	10	9	15	24
Toplam	306	3.917	31.382	23.107	54.489	3.163	4.060	7.223

sonra kurulan bu ilçeler il nüfusunun yaklaşık %20'sine sahiptir. Nüfusun yaklaşık %80'inin yaşadığı 30 ilçenin ise birçok alanda olduğu gibi eğitimde de demografik tsunamiden olumsuz etkilendiği gözlemlenmektedir. Son yıllardaki kentleşme stratejisine paralel olarak, bu ilçelere oluşturulan çağdaş yerleşim alanlarında çok nitelikli/başarılı liseler bulunmaktadır. Fakat hemen belirtmek gerekir ki merkezî/tarihî ilçelerdeki başarılı liseler çoğunlukla resmî liseler iken, yeni ilçelerde ise özel liselerdir.

3. Son yarım yüzyılda *genel lise türü*nde de artış meydana gelmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında resmî ve özel lise olarak iki gruba ayrılan genel liseler; günümüzde liseleri kapsamaktadır. Cumhuriyet'in ilanından sonra ortaokul üzerine 3 yıllık okullar olarak yapılandırılan genel liselerin öğretim süresi, 1951-1954 yılları arasında dört yıla çıkarma denemesi hariç, 2005 yılına kadar böyle kalmış; bu tarihte kademeli olarak 4 yıla çıkarılmıştır. Bu kurumlar arasında eğitim ve öğretim açısından temel fark, programlarının belli bir konu alanına (sosyal bilimler, fen bilimleri, güzel sanatlar vb.) ağırlık vermeleridir.

Tablo 9'da görüldüğü gibi 2011-2012 öğretim yılında İstanbul'da toplam 296 resmî genel ortaöğretim kurumu bulunmaktadır. Bunların %50'si (n: 148) Genel Lise, %44'ü

7- Ortaöğretim kız talebeleri (İBB, Kültür A.Ş.)

(n: 132) ise Anadolu Lisesidir; geriye kalan %6'lık grubu da sırasıyla Anadolu Öğretmen Lisesi (n: 6), Fen Lisesi (n: 4), Müzik ve Sahne Sanatları Lisesi (n: 2) ve 1'er adet Anadolu Güzel Sanatlar Lisesi, Güzel Sanatlar ve Spor Lisesi, Sosyal Bilimler Lisesi, Spor Lisesi oluşturmaktadır. Bu okullarda 298.731 öğrenci öğrenim görmekte; derslik başına düşen öğrenci sayısı 42'yi bulmaktadır. Genel resmî liselerde yaklaşık 12.000 öğretmen görev yapmakta; öğretmen başına 25 öğrenci düşmektedir. Bu faktörler açısından bakıldığında, resmî liselerle özel liseler arasında ikinciler lehine derin bir uçurum mevcuttur.

Maalesef özel eğitim kurumlarının sayısal artışı bütün Türkiye gibi İstanbul'da da oldukça yavaş olmuştur. 2011-2012 öğretim yılında özel genel liselerin toplamdaki yeri sadece %15'tir. Özel liseler okul, derslik, öğretmen ve öğrenci sayısı bakımından resmî liselerden çok avantajlıdır. Resmî liselerde derslik başına 42 öğrenci düşerken, bu sayı özel liselerde 14'e düşmektedir. Öğretmen başına düşen öğrenci sayısı da resmî liselerdekinin 1/3'i kadardır (Tablo 9, 10). Bu durum, söz konusu liselerde eğitim ve öğretimin niteliğinin artması bakımından ciddi bir avantaj oluşturmaktadır.

Özel genel ortaöğretim kurumları üç ana grupta toplanmaktadır. Birincisi Türk ortaöğretim kurumları olup 284 kurum sayısı ile tüm özel genel ortaöğretim kurumlarının (n: 306) %92,8'ini oluşturmaktadır. Bunlar arasında en yaygın olanlar şunlardır: Özel Akşam Lisesi (n: 61), Özel Anadolu Lisesi (n: 90), Özel Fen Lisesi (n: 45), Özel Genel Lise (n: 27), Özel Hazırlık Sınıfı Bulunan Anadolu Lisesi (n: 50). İkinci grup azınlık ortaöğretim kurumları (n: 10), üçüncü grup yabancı ortaöğretim kurumları (n: 11), dördüncü grup ise özel uluslararası eğitim kurumlarıdır. Kurum sayısı açısından bakıldığında İstanbul'daki genel ortaöğretim kurumlarının %50'si özel okul statüsündedir. Fakat bu kurumların öğrenci sayısı, toplam özel ortaöğretim kurumları öğrenci sayısının yaklaşık %15'idir. Bu oran, aynı zamanda İstanbul gibi bir metropolde özel eğitim kurumlarının payını da göstermektedir.

8- İstanbul Kız Muallim Mektebi talebe ve öğretmenleri geçit töreninde (İBB, Kültür A.Ş.)

Türkiye'nin Köklü Liseleri: Türkiye'de bugünkü liselerin öncüsü 1868'de İstanbul'da açılan Mekteb-i Sultanî yani Galatasaray Lisesi'dir. Onu ilki 1874'te açılan idadîlerin devamı olan liseler izler; son grup II. Meşrutiyet Dönemi'nde açılan sultanilerin selefleri olanlardır. Atatürk devrinde İstanbul'daki liselerin yaklaşık %80'i bunlardan oluşuyordu. Aşağıda Cumhuriyet dönemi İstanbul eğitim tarihinin parlayan yıldızları olan Galatasaray, Vefa, İstanbul Erkek, Pertevniyal ve Kabataş liseleri hakkında aşağıda kısa bilgiler verilecektir.

Galatasaray Lisesi

Kuruluşu XV. yüzyıla kadar uzanan Galata Mektebi, Osmanlı saray eğitiminin en önemli kurumu Enderun Mektebi'nin bir alt birimi olarak XIX. yüzyılın ortalarına kadar varlık göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin hızla modernleşmeye başladığı Tanzimat Dönemi'nin ortalarında (1868) orta ve üst düzey memur ve bürokrat yetiştirmek ihtiyacı artmıştır. Bütün Osmanlı tebaasına hitap etmek ve böylece Osmanlıcı ideolojinin yaygınlaşmasına hizmet amacıyla belirgin bir şekilde Fransız eğitim bakanının etkisi altında Mekteb-i Sultanî adında bir okul açılmıştır. Bu okulun mahallini işgal ettiği eski kurum ile ilgisi ve devamı olmadığı açıktır. Okulda Fransız eğitim ve kültürünün yoğun bir etkisi söz konusudur ve bu etki devam etmektedir.

1924'te Galatasaray Lisesi adıyla ve Cumhuriyet devrimlerine uygun olarak eğitime başlayan okula 1965 yılında kız öğrenciler de kabul edilmiştir. 1975'te Anadolu Lisesi konumuna getirildi ve eğitim 8 yıl oldu. 14 Nisan 1992'de François Mitterand ve Turgut Özal arasında imzalanan protokolle ilkokul ve üniversite eğitimini de kapsayan Galatasaray Eğitim Öğretim Kurumu (GEÖK) hayata geçirildi. Şu anda üç aşamada eğitim veren okulda eğitim dili Fransızca olmakla birlikte, İngilizce ve İtalyanca da öğretilmektedir. 2013 yılı başlarında okulda bir müdür, bir müdür başyardımcısı, yedi müdür yardımcısı ve 58 öğretmen görev yapmaktadır. Verdiği mezunlarla modern Türkiye'nin doğuşu ve gelişimi üzerinde en fazla etki yapmış ortaöğretim kurumudur.

Vefa Lisesi

1872'de Türkçe eğitim yapan ilk sivil lise olarak Vefa Mektebi adıyla açılmıştır. Açıldığı zaman Mekteb-i Mülkiye'ye bağlıydı. 1886'da İdadî-i Mülkî-i Şâhâne adıyla bağımsız bir okul hâline geldi. 1913-1914 öğretim yılında Vefa Mekteb-i Sultanîsi adıyla sultanî statüsüne çıkarılan okulda ibtidaî, rüşdî ve idadî eğitimi verilmeye başlanmıştır. 1925'te Vefa Erkek Lisesi adını alan okul, Kadırga'daki Eczacılık Okulu binasına ortaokul statüsüyle taşındıysa da 1933'te yeniden lise oldu. Okulun bünyesinde, Anadolu Lisesi statüsüne geçtiği 1990 yılına kadar hem ortaokul, hem de lise kısmı yer almıştır. Uzun süre Mütercim Rüştü Paşa Konağı'nda öğretim yapan Vefa Lisesi, 1937'de Yüksek Öğretmen Okulu binası olarak kullanılmaya başlanan binaya taşındı. Bu okulun 1949 yılında Çapa'ya taşınmasıyla kapasitesini arttırarak iki binada öğretime başlandı. 1958 yılında Vefa Lisesi'nin bünyesinde İstanbul'un İlk Akşam Lisesi açıldı. Vefa Akşam Lisesi 1978'de Pertevniyal Lisesi'ne aktarılmıştır.

1989'da Anadolu Lisesi'ne dönüştürülerek adı Vefa Anadolu Lisesi oldu. 2001'de okulun statüsü değiştirilmeden, adındaki "Anadolu" kelimesinin çıkartılarak Vefa Lisesi'ne dönüştürüldü. Şu anda Vefa Lisesi'nde bir müdür, 3 müdür yardımcısı, 54 öğretmen görev yapmakta ve 709 öğrenci eğitim görmektedir.

İstanbul Erkek Lisesi

İstanbul Lisesi'nin esasını Bahriye emekli Yüzbaşısı Mehmet Nadir Bey'in 1884'te açtığı ilk özel okullardan biri olan Numune-i Terakki teşkil eder. Maarif Nezareti 1896 yılında okulu satın alarak devletleştirmiştir. 1909'da İstanbul Leylî İdadîsi adını alan okul, Sultan Mahmud Türbesi arkasındaki Bezm-i Âlem Sultan'ın yaptırmış olduğu binada eğitim yapmaktaydı. 1913 yılında okulun adı İstanbul Sultanîsi'ne çevrildi. Okulda ibtidaî, rüşdî ve idadî kısımları vardı. Bu sırada büyük ölçüde Fransız lise müfredatı uygulanıyordu.

Okul 1914'te Saint-Benoit binasına nakledildi. 1917'de okulun Almanca öğretim yapmasına karar verildi. Almanya'dan 22 Alman öğretmen getirtildi. Edebiyat ve Tarih dersleri hariç diğer dersler Almanca okutuluyordu. 1919'da okul Saraçhane'deki Münir Paşa Konağı'na taşındı ise de bir süre sonra Mercan Sultanîsi'ne nakledildi. 1923'te İstanbul Erkek Lisesi adını aldı ve Beyazıt'taki Fuat Paşa Konağı'na nakledildi. Okul bugünkü binasına 1933'te yerleşti. 1934'te yatılı kısmı kaldırılmışsa da 1958'de tekrar açıldı. 1957'de Türkiye ve Federal Almanya arasındaki Kültür Anlaşması çerçevesinde Almanca öğretime başlanılmıştır. İstanbul Erkek Lisesi'nin bugünkü binası vaktiyle Düyun-ı Umûmiye binası olarak kullanılıyordu. Binanın yapılış tarihi 1897, mimarı Fransız Alexandre Vallaury'dir. Bina neo-klasik akımın özelliklerini taşır ve İstanbul'un önemli mimari eserlerindendir.

Şu anda İstanbul Erkek Lisesi'nde bir Türk müdür, bir Alman bölüm başkanı, 3 müdür yardımcısı, 40 Türk öğretmen, 34 Alman öğretmen eğitim hizmeti vermektedir. Okulda 900 civarında öğrenci eğitim almaktadır.

Pertevniyal Lisesi

Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan kendisi için bir cami ve eşi Sultan II. Mahmud namına da bir mektep yaptırmak niyetiyle 1872'de Mahmudiye Mektebi'ni inşa ettirmiştir. Bugünkü lise binaları ilk inşa edilen binalardan değildir.

1911'de Aksaray yangınında Mahmudiye Mektebi yanmış ve arsası da yol olunca, okul Sinekli Bakkal civarında bir konakta öğretime yine Mahmudiye Rüşdiyesi adıyla devam etmiştir. 1930'da mütevelli Osman Bey, betonarme olarak 17 odalı bir okul inşa etmiştir. 15 Ekim 1930'da tam devreli -lise ve ortaokul bir arada- mevcut binada öğretime başlanmış adı da Pertevniyal Lisesi olarak değiştirilmiştir. Daha sonra bölgenin imar ve iskânı, öğrenci sayısının artması sebepleriyle pek çok değişiklik yapılmıştır. 1962-1963 öğretim yılı başından itibaren okulda çift öğretim uygulanmaya başlanmıştır. Bu tarihte, 52 sınıf hâlinde eğitim yapan Pertevniyal Lisesi'nin 8 sınıfı Oruçgazi İlkokulu'na götürülmüştür.

Bir ara Pertevniyal Lisesi'nin Aksaray'daki binasına Osmanlı Arşivi yerleştirilmiştir. Ancak çeşitli girişimler sonunda Pertveniyal Lisesi yeniden lise hâline getirilmiş ve 1998 yılından itibaren Anadolu Lisesi statüsünde eğitim vermektedir. Şu anda okulda bir müdür, bir müdür başyardımcısı, iki müdür yardımcısı, 47 öğretmen görev yapmaktadır.

Kabataş Erkek Lisesi

Kabataş Erkek Lisesi 1908'de Kabataş semtindeki Esma Sultan Konağı'nda Kabataş Mekteb-i İdadîsi adıyla ilk müdür Hasan Tahsin (Aynî) Bey yönetiminde kurulmuş ve 7 sınıf, 276 öğrenci ile 1909'da öğretime başlamıştır.

Okul 1913'te 12 sınıflı sultaniye dönüştürülmüş ve Kabataş Mekteb-i Sultanîsi adını almıştır. 1919'da yatılı kısmı açılmıştır. Okul, Cumhuriyet'in ilanı sonrasında 1923-1924 öğretim yılında Kabataş Erkek Lisesi adını aldı ve 1925'te ilk kısmı kaldırıldı. Lise, XIX. yüzyılın ikinci yarısında padişah yakınlarına yazlık ikametgâh olarak yapılan Feriye Sarayları'na ait binaya 1928'de taşındı ve hâlen buradadır.

1942'de orta kısmı kapatılan ve yalnız lise olarak devam eden Kabataş Erkek Lisesi'ne Feriye Sarayları'nın Beşiktaş Ortaokulu olarak kullanılan binası da pansiyon

binası olarak eklendi. 1979'da okula 42 kız öğrenci kaydedildi. Kız öğrenciler bir yıl okuduktan sonra Beşiktaş Kız Lisesi'ne nakledildi. 1992-1993 öğretim yılında karma eğitime ve Yabancı Dil Ağırlıklı Türkçe Eğitim/Süper Lise programına geçildi, İngilizce hazırlık sınıfı açıldı.

1998-1999 öğretim yılından itibaren Anadolu Lisesi statüsüne alınan Kabataş Erkek Lisesi'nde hâlen bir müdür, 3 müdür yardımcısı 60 öğretmen görev yapmaktadır. Okulda 700 civarında öğrenci okumakta olup bunlardan 250'ye yakını yatılıdır. Kız ve erkek yatılı bölümleri vardır.

Mesleki ve Teknik Ortaöğretim

Günümüz Türk eğitim sisteminde mesleki ve teknik ortaöğretim; ilköğretime dayalı en az dört yıllık eğitimle öğrencilere genel kültür kazandırmanın yanı sıra, ilgi, istek ve yetenekleri doğrultusunda onları yükseköğretime ve/veya mesleğe/geleceğe ve iş alanlarına hazırlayan eğitim ve öğretim sürecidir.

Bugünkü mesleki ve teknik eğitim kurumlarının temelleri Tanzimat'tan sonra atılmıştır. Midhat Paşa'nın Tuna vilayetinde korunmaya muhtaç çocukları meslek sahibi yapıp hayata kazandırmak amacıyla açmış olduğu erkek ve kız ıslahhaneleri, Türkiye'de örgün mesleki eğitim kurumlarının ilk örnekleri olarak kabul edilebilir. Bu okullar daha sonra sanayi mekteplerine dönüştürülmüştür. Sultan II. Abdülhamid mesleki eğitimin gelişmesine büyük önem vererek, farklı alanlarda okullar açmıştı. Bu okullar o günkü devlet ve toplum ihtiyaçlarına göre şekillenmişti: Orman Mektebi, Bağcılık Mektebi, İpekböcekçiliği Mektebi, Ticaret Mektebi. Fakat Cumhuriyet'e kadar mesleki eğitimin öncelikli amacı, yetim ve öksüzler başta olmak üzere korunmaya muhtaç çocuklara meslek edindirmek olmuştu. Nitekim II. Abdülhamid'in İstanbul'da açtığı kısa ömürlü Darülhayr-ı Âlî ve Meşrutiyet ve Mütareke dönemlerinde faaliyet gösteren darüleytamlara verilen isimler de bu bakışı yansıtıyordu. Bu arada imparatorluğun en gelişmiş/ünlü meslek okulu İstanbul Sultanahmet'teki Mekteb-i Sanayi idi. Bu yıllarda bazı vilayet merkezlerinde ve İstanbul'un birkaç yerinde kız sanayi mektepleri açılmıştı.

***

Cumhuriyet'in kuruluşunu izleyen çeyrek yüzyılı aşkın zaman; mesleki ve teknik eğitimin şekillenmesinde etkili olabilecek kendine özgü koşullar/olgular nedeniyle ayrı bir dönem olarak ele alınabilir. 1950'deki tarihî seçime kadar devam eden bu dönemin söz konusu özellikleri; (i) Sanayi Devrimi'nin hiçbir aşamasını geçirmemiş, yoksul bir tarım toplumu, (ii) sivil/askerî bürokrasi çevrelerinin alım gücü yüksek kesimleri oluşturduğu tarım ve hizmet sektörü ağırlıklı ticaret hayatı, (iii) yaklaşık %80'ini köylerde yaşayanların meydana getirdiği bir nüfus yapısı, (iv) Mümtaz Turhan'ın "mecburi kültür değişmeleri" dediği türden üst yapı devrimi, (iii) artan fakat henüz mobilize olmamış bir nüfus. Böyle bir nüfusun ihtiyaç duyduğu MTÖ de aşağı yukarı bellidir: günlük hayatta ihtiyaç duyulan mal ve hizmeti üretmek.

Cumhuriyet kurulduğunda Türkiye'de 64 orta dereceli mesleki ve teknik öğretim okulu vardı. Bunlarda 81'i kadın 583 öğretmen görev yapıyor; 1.375'i kız 6.547 öğrenci öğrenim görüyordu. Ülkede henüz mesleki ve teknik öğretim öğretmeni yetiştiren bir kurum mevcut değildi.

Atatürk devrinde mesleki ve teknik ortaöğretimin geliştirilmesi yolunda önemli adımlar atıldı. Bunların en önemlileri; (i) görüş, tespit ve önerilerinden faydalanmak için yabancı uzman getirmek, (ii) uzman veya öğretmen yetiştirmek amacıyla yurt dışına öğrenci göndermek; (iii) okulları nicelik ve nitelik bakımından iyileştirmek; (iv) Ankara'da kız ve erkek teknik öğretmen okulları açmak. Bu çalışmalar kapsamında İstanbul'daki okulların öğretmen ve/veya mezunlarından yurt dışına gönderilenler oldu.

Mustafa Necati Bey'in Maarif vekili olduğu 1926-1927 öğretim yılında İstanbul'da sadece 9 resmî mesleki ve teknik öğretim okulu vardı. Bunlarda 199 öğretmen görev yapıyor, 1.871 öğrenci öğrenim görüyordu. Atatürk devri sona ererken (1937-1938) ilde 13 resmî orta dereceli mesleki ve teknik öğretim okulu bulunuyordu. Adı geçen okullarda 242 öğretmen görev yapıyor ve 2.214 öğrenci öğrenim görüyordu.

Tablo 10- 1937-1938 öğretim yılında İstanbul'da faaliyet gösteren orta dereceli mesleki ve teknik okullar

Kadıköy Kız Enstitüsü	Selçuk Kız Enstitüsü	Üsküdar Kız Enstitüsü
İstanbul Erkek Sanat Okulu	Erkek Terzilik ve Kürkçülük Okulu	Yüksek İktisat ve Ticaret Lisesi
İstanbul Orta Ziraat Mektebi	Hayvan Sağlık, Küçük Sıhhat Nalbant Okulu	Küçük Sıhhat Memurları Okulu
İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Ebe Mektebi	Kızılay Hastabakıcılar, Hemşireler Mektebi	Nafıa Teknik Okulu
İstanbul Belediye Konservatuvarı		

Bu okullara dikkatle bakıldığında İstanbul'da kayda değer bir sanayileşmenin başlamadığı anlaşılır; zira bu okulların hiçbiri sanayi kollarından birine eleman yetiştirmeye yönelik değildi.

Bununla beraber CHP'nin 22 yıllık iktidarı sona ererken İstanbul'daki mesleki ve teknik eğitimde sayısal bir gelişme olmuştu. 1949-1950 yılında İstanbul'daki orta dereceli mesleki ve teknik eğitim kurumlarının sayısı 36'ya çıkmış; bu okullardaki öğretmen sayısı 581'e, öğrenci sayısı ise 7.792'ye yükselmişti.

İstanbul'da özel sektör ağırlıklı yatırımlarla sanayileşmenin ve buna paralel olarak taşradan göçün başladığı 1950-1970 yılları arasında mesleki ve teknik eğitimin gelişme hızı biraz daha arttı (Tablo 12). Göç dalgalarının İstanbul'u yoğun nüfus baskısı altına aldığı, çocuklarını meslek okullarına göndermeyi onların geleceklerini güvence altına almak olarak gören ana babaların kentin varoşlarına büyük kitleler olarak yığıldığı 1970'li yıllardan itibaren bu okullara olan ilgi yoğunlaştı. Bu yıllarda sanat enstitülerinin meslek liselerine dönüştürülmesi, mezunlarına da üniversiteye gidebilme yolunun açılması mesleki ve teknik okulları daha cazip hâle getirdi. Ana babaların "Okuyamazsa elinde bir mesleği olur." cümlesinde özetlenen tutumu, gençlerin bu okullara yönelmesinde belirleyici olmuştu. Gençler ve ailelerin gözünde bir programın değeri, mezun olduktan sonra edinilecek mesleğin sağlayacağı kazanç ve sosyal statü ile doğru orantılıydı. Bu yüzden okul kadar giril(ebil) ecek bölüm/program da önemliydi.

Meslek liselerine giriş sınavla idi ve çok tercih edilen programların puanı da yüksekti. 1970'lerin ikinci yarısında İstanbul'da en çok tercih edilen okullar/programlar şunlardı. Maçka Endüstri Meslek Lisesi Elektrik-Elektronik; Şişli Motor Meslek Lisesi Makina, Motor; İstanbul Yapı Meslek Lisesi-Yapı Ressamlığı; Haydarpaşa Endüstri Meslek Lisesi Elektrik, Elektronik. Mezunların gelecekte nasıl bir eğitim ve çalışma yaşamı sürdürdüğü, okul ve program tercihini etkileyebiliyor; yıllar içinde değişen koşullar mesleklerin kazanç ve statülerini de değiştiriyor; bu da meslek tercihini etkiliyordu. 2012 yılı SBS sonuçlarına göre yapılan yerleştirme bulguları, aradan geçen 20-30 yılda gençlerin okul/program tercihlerinin büyük ölçüde değiştiğini göstermektedir. Nitekim bu tarihte yapılan yerleştirmede İstanbul'daki okullarda olup en yüksek taban puanla öğrenci alan ilk 50 program arasına girmeyi başaranlardan hiçbiri, 1970'lerin böylesine popüler meslekleri değildi. En yüksek taban puanla öğrenci alan 50 programın 45'i çeşitli sağlık alanları, 4'ü bilişim, 1'i de adalet alanı ile ilgiliydi. İstihdam bakımından sorunsuz gibi görünen alanlar en fazla tercih edilen alanlar olmuştu.

Tablo 11- 1926-1973 yıllarında İstanbul'da mesleki ve teknik eğitimin gelişimine dair sayısal göstergeler

Öğretim yılı	Okul	Öğretmen	Öğrenci
1934-1935	26	183	2.987
1949-1950	36	581	7.792
1969-1970	57	1.407	14.772
1995-1996	179	5.158	122.996
2011-2012	312	13.943	317.472

Tablo 12'de görüldüğü gibi, İstanbul'da mesleki ve teknik eğitim 1970'lerden bugüne nicel bakımdan geçmiş yıllara göre çok daha hızlı gelişmiştir. Nitekim 2011-2012 ile 1969-1970 öğretim yıllarına ait rakamlar karşılaştırıldığında okul sayısının 5,4 kat, öğretmen sayısının 9,9 kat, öğrenci sayısının ise 21,4 kat arttığı dikkati çekmektedir. Fakat bu dönemde asıl öne çıkan husus, Türkiye ve dünyada meydana gelen ekonomik ve teknolojik gelişmelere paralel olarak, mesleki ve teknik eğitim alanlarının çoğalması ve yenilenmesidir.

Tablo 13'te görüldüğü gibi 2011-2012 öğretim yılı itibarıyla İstanbul'da 23 okul türünde 289 orta dereceli mesleki ve teknik öğretim kurumu bulunmaktadır. Bunlar arasında okul sayısına göre yapılacak bir sıralamada ilk üç sırayı Endüstri Meslek Lisesi (n: 64), Ticaret Meslek Lisesi (n: 58) ve İmam Hatip Lisesi (n: 36) almaktadır. Bu liselerin bir kısmının tarihî temeli Tanzimat'a kadar inmektedir. Aşağıya örnek olarak aldığımız iki örnek kurum, bu program evrimini de somutlaştırarak önümüze koymaktadırlar.

Mesleki ve Teknik Eğitimin Öncü Liseleri: Genel liselerde olduğu gibi mesleki ve teknik eğitimde de Türkiye'nin en köklü mesleki ve teknik liseleri de İstanbul'dadır. Bir kısmı Osmanlı döneminde açılan bu okullar; bir yandan ülkede mesleki ve teknik eğitimin gelişmesinde kritik bir rol oynarlarken diğer yandan da verdikleri nitelikli mezunlarla millî kalkınmada tarihî bir misyon icra etmişlerdir. Hiç şüphesiz, 2012 yılında sayısı 312'yi bulan meslek/teknik liselerin hepsi de söz konusu rol ve misyonun gerçekleşmesine katkıda bulunmuşlardır; fakat burada kendileri için ayrı birer parantez açacağımız liseler, her biri alanında diğer okulları kurup geliştiren kadrolara kaynak teşkil eden öncü okullar olarak

Tablo 12- 2011-2012 öğretim yılında İstanbul'da resmî mesleki ve teknik ortaöğretime dair sayısal göstergeler

Kademe	Kurum Sayısı	Derslik Sayısı	Şube Sayısı	Öğrenci Sayısı			Öğretmen Sayısı			Derslik B.D. Öğrenci Sayısı	Şube B.D. Öğrenci Sayısı	Öğretmen B.D. Öğrenci Sayısı
				Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	Toplam			
Resmi Mesleki Ortaöğretim Toplamı	289	6.383	10.562	168.126	147.545	315.671	6.910	6.696	13.606	49	30	23
Mesleki ve Teknik Eğitim Genel Müdürlüğü	242	5.062	9.003	150.814	117.641	268.455	5.898	5.639	11.537	53	30	23
Adalet Meslek Lisesi	2	18	17	186	302	488	14	11	25	27	29	20
Anadolu İletişim Meslek Lisesi	1	14	15	88	268	358	11	15	26	25	24	14
Anadolu Kız Meslek Lisesi	1	10	12	-	291	291	18	12	30	29	24	10
Anadolu Meslek Lisesi (ETOGM)	5	100	126	2.449	806	3.255	119	93	212	33	26	15
Anadolu Meslek Lisesi (Kız Teknik)	8	169	252	882	6.696	7.578	118	244	362	45	30	21
Anadolu Otelcilik ve Turizm Mes. Lisesi	7	119	123	1.798	1.116	2.915	106	126	232	24	24	13
Anadolu Sağlık Meslek Lisesi	4	36	58	256	977	1.232	26	79	105	34	21	12
Anadolu Teknik Lisesi (ETOGM)	8	175	249	5.757	1.231	6.988	245	130	375	40	28	19
Anadolu Ticaret Meslek Lisesi	2	45	60	661	876	1.537	29	40	69	34	26	22
Çok Programlı Lise (ETOGM)	3	67	31	285	315	600	17	13	30	9	19	20
Çok Programlı Lise (Kız Tek. Öğ.Gn.M.)	6	154	225	3.094	3.114	6.206	75	114	189	40	28	33
Çok Programlı Lise (Tic. Tur. Öğ.Gn.M.)	12	265	357	7.119	5.095	12.214	201	157	358	46	34	34
Denizcilik Anadolu Meslek Lisesi	4	70	66	1.526	145	1.671	75	54	129	24	25	13
Endüstri Meslek Lisesi	64	1.507	3.129	77.884	15.428	93.312	2.957	1.518	4.475	62	30	21
Kız Meslek Lisesi	29	552	1.023	740	29.377	30.117	436	941	1.377	55	29	22
Meslek Lisesi (Kız Tek. Öğ.Gn.M.)	21	410	790	4.953	16.109	21.062	284	628	912	51	27	23
Sağlık Meslek Lisesi	6	95	107	546	1.979	2.525	43	207	250	27	24	10
Tarım Meslek Lisesi	1	20	23	268	261	529	18	15	33	26	23	16
Ticaret Meslek Lisesi	58	1.236	2.340	42.322	33.255	75.577	1.106	1.242	2.348	61	32	32
Din Öğretimi Genel Müdürlüğü	41	1.277	1.483	16.744	29.536	46.280	969	1.004	1.973	36	31	23
Anadolu İmam Hatip Lisesi	5	119	92	811	1.155	1.966	103	45	148	17	21	13
İmam Hatip Lisesi	36	1.158	1.391	15.933	28.381	44.314	866	959	1.825	38	32	24
Özel Eğitim ve Rehb. Hizmetleri Genel Müd.	6	44	76	568	368	936	43	53	96	21	12	10
Eğitilebilir Zihinsel Engelliler (İş Okulu Mesl. L.)	4	30	44	329	154	483	24	28	52	16	11	9
Meslek Lisesi (İşitme Engelliler)	2	14	32	239	214	453	19	25	44	32	14	10

Türk eğitim tarihinde seçkin bir yere sahip olmayı hak etmişlerdir.

Kuruluş tarihleri esas alınarak yer verilecek olan okullar şunlardır: (i) Sultanahmet Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi, (ii) Selçuk Kız Teknik ve Meslek Lisesi

Sultanahmet Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi

Midhat Paşa tarafından Mekteb-i Sanayi [Sanayi Mektebi] adıyla 4 Eylül 1868'de açılan okul; birkaç yıl önce kendisi tarafından Tuna vilayetinde açılan ıslahhanelerle teşkilat ve program benzerliği olduğu için bugünkü MTÖ liselerinin ilk örneği kabul edilmektedir. Yerleşkesi olarak daha gelişmiş Sultanahmet Meydanı'nın yanı başındaki eski Kılıçhane arazisi üzerine kurulmuş; çeşitli mesleklerin öğretimi için Avrupa'dan makine, araç ve gereç ithal edilmişti. Islahhaneler gibi, bu okulun da döner sermaye işletmesi vardı; ayrıca okulun giderlerini karşılamak için Galata Köprüsü geçiş ücretlerinin bir kısmı ile bazı emlakin kira gelirleri de tahsis edildi. Sultan II. Abdülhamid zamanında taşradaki *ıslahhane*ler de *sanayi mekteb*ine dönüştürülünce Dersaadet Sanayi Mektebi adını alan okul; ibtidaî mektebi [ilkokul] üzerine beş yıl öğretim süreliydi. Torna, tesviye, marangozluk, soğuk demircilik ve tekstil gibi alanlarda eğitim veriyordu. Gündüzlü ve yatılı öğrenciler seçilirken korunmaya muhtaç çocuklara öncelik veriliyordu. I. Dünya Savaşı ve Mütareke yıllarında çeşitli zorluklar yaşadı.

Cumhuriyet'in ilanından sonra okulun tekrar güçlenmesine çalışıldı. Kadro ve araç-gereç olarak takviye edildi. İsmi 1942-1943 öğretim yılında Sultanahmet Erkek Sanat Enstitüsü olarak değiştirildi. 1968-1969'da öğretim süresi ortaokul üzerine üç yıl olarak düzenlendi. 1973-1974 öğretim yılında Endüstri Meslek Lisesi adı verildi. 1968 yılında Teknik Lise, 1990 yılında da Anadolu Teknik Lisesi okulun bünyesine katıldı. Günümüzde bu üç okul aynı idari kadro tarafından yönetilmektedir. Bu üç okul tarafından şu programlar yürütülmektedir: Bilişim Teknolojileri, Elektrik-Elektronik Teknolojileri, Mobilya ve İç Tasarım Teknolojileri, Makine Teknolojileri, Sanat ve Tasarım Teknolojileri, Grafik ve Fotoğraf Teknolojileri.

Selçuk Kız Teknik ve Meslek Lisesi
1879 yılında Kız Sanayi Mektebi [İnâs Mekteb-i Sanayisi] adı altında Aksaray'da açılmış; 1913 yılında İstanbul Kız Sanayi Mektebi adını almıştır. 5 yılı ilkokul, 4 yılı orta dereceli okul olmak üzere süresi 9 yıl olmuş, ayrıca Seyyar Sınıf Akşam Sanat Okulu niteliğinde öğretim yapmıştır. 1919 yılında II. Bayezid'in kızı Selçuk Hatun'un adından yola çıkılarak Selçuk Hatun Kız Sanayi Mektebi adını almıştır. Bu arada kısa bir süre öğretmenlik sınıfı da açılmıştır. 1922 yılında Çapa'daki yanan Derviş Paşa Konağı'nın yerine yapılan şimdiki binasına taşınmıştır.

Cumhuriyet'in ilanından sonra okulun geliştirilmesi için bazı tedbirler alınmıştır. Yurt dışından uzmanlar getirmek ve öğretmen olarak yetiştirilmek üzere yurt dışına öğrenci göndermek de alınan tedbirler arasındadır. 1928'de okul ilkokula dayalı beş yıl öğretim süreli bir okul olarak Selçuk Kız Sanat Mektebi adını almıştır. 1931-1932 ders yılı başında okulun adı Selçuk Kız Sanat Enstitüsü olmuştur.

1964-1965 yılında okulun, ilkokula dayalı beş yıllık bölümü kaldırılmış; eğitim ve öğretimin ortaokul üzerine üç yıl olması kabul edilmiştir. 1974-1975 öğretim yılında Kız Meslek Lisesi'ne dönüştürülmüş; adı Selçuk Kız Meslek Lisesi olmuştur. 1981-1982 öğretim yılında ülkenin ilk Besin Teknolojisi Bölümü açılarak, okul sanayi işbirliği projesi uygulamaya konmuştur. 1999-2000 öğretim yılında Anadolu Kız Meslek Lisesi bünyesine ilave edilmiştir. 2003-2004 öğretim yılında okul karma eğitime geçmiş ve ismi Selçuk Anadolu Meslek ve Meslek Lisesi olarak değişmiştir. 2008-2009 öğretim yılında ise okul Selçuk Kız Teknik ve Meslek Lisesi ismini almıştır.

2010 yılında okulda mevcut öğretim alanları şunlardı: (i) İletişim Teknolojileri, (ii) Giyim Üretim Teknolojisi, (iii) Çocuk Gelişimi ve Eğitimi, (iv) Gıda Teknolojisi, (v) Grafik ve Fotoğraf, (vi) Yiyecek İçecek Hizmetleri, (vii) Ayakkabı ve Saraciye Teknolojisi, (viii) Güzellik ve Saç Bakım Hizmetleri, (ix) Elsanatları Teknolojisi.

Askerî Liseler
Türkiye'de orta dereceli askerî okulların ilk örnekleri İstanbul'da açılmıştır. Bugün Türk silahlı kuvvetlerinin kara ve deniz subay adayı ihtiyacının büyük bir kısmını karşılayan ikisi, bu tarihî okulların devamı olan Kuleli Askerî Lisesi ve Heybeliada Deniz Lisesi'dir.

Heybeliada Deniz Lisesi
Bugünkü Deniz Harp Okulu ve Deniz Lisesi'nin çekirdeğini oluşturan okul, Kasımpaşa Tersanesi'nde Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun adıyla 1775 yılında kurulmuştur. 1839 yılında adı Mekteb-i Bahriye-i Şâhâne olarak değiştirilmiştir. 1853 yılında 4 sınıflı İdadî (Lise) kısmı açılmıştır. 1928 yılında Bahriye Mektebi'nin adı Deniz Harp Okulu ve Deniz Lisesi Komutanlığı olarak değiştirilmiştir. II. Dünya Savaşı sırasında ve 1941-1946 yılları arasında Deniz Harp Okulu ve Deniz Lisesi, eğitimini Mersin'de sürdürmüş, 1946-1947 yılında tekrar Heybeliada'ya dönmüştür. Deniz Lisesi 1963 yılında Deniz Harp Okulu'ndan ayrılmıştır. Deniz Harp Okulunun 1985 yılında Tuzla'daki yeni inşa edilen tesislerine yerleşmesinden sonra Deniz Lisesi Komutanlığı, Heybeliada'daki binalarda konuşlandırılmıştır. Okulda verilen eğitimin temel amacı, Deniz Harp Okulu'nun ihtiyaç duyduğu sayı ve nitelikte öğrenci hazırlayarak, Deniz Kuvvetleri'nin subay adayı ihtiyacını karşılamaktır.

Kuleli Askerî Lisesi
Silahlı Kuvvetler'imizin subay adaylarını yetiştiren Kuleli Askerî Lisesi, 21 Eylül 1845 tarihinde "Mekteb-i Fünun-ı İdadiye" ismi ile Dolmabahçe Çinili Köşk'te öğretime açılmıştır. 1846-1872 yılları arasında Maçka ve Harbiye kışlalarında eğitimine devam eden Mekteb-i Fünun-ı İdadiye, 1872 yılında Kuleli Kışlası'na taşındı ve Kuleli Askerî İdadîsi adını aldı. Ülkenin yaşadığı harp ve mütareke yıllarında mekân değiştirmek zorunda kaldı. 6 Ekim 1923'te İstanbul'un kurtarılmasını takiben tekrar binasına taşındı. Kuleli Askerî Lisesi, II. Dünya Savaşı nedeniyle 6 Nisan 1941'de Konya'ya taşındı ve okul, askerî hastane hâline getirildi. II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra 18 Ağustos 1947'de İstanbul'a intikalini tamamlayarak tekrar Kuleli Kışlası'na yerleştirildi.

Kuleli Askerî Lisesi'nde verilen eğitimin temel amacı; Kara Harp Okulu'ndaki eğitim ve öğretimi takip edebilecek bilimsel altyapı ile donanmış; temel askerî bilgi ve davranışları kazanmış, askerlik mesleğinin temel değerlerine karşı duyarlı ve bu değerleri benimsemiş, üstün bedenî yeterliliğe sahip subay adayları yetiştirmektir.

Öğretmen Yetiştirme
Cumhuriyet dönemi öğretmen yetiştirme sistemi de diğer alanlarda olduğu gibi Osmanlı mirası üzerine kurulmuştur. Bu mirasın en büyük vârisi de yine İstanbul olmuştur. Zira imparatorluğun her vilayetinde sınıf öğretmeni yetiştiren birer ibtidaî darülmuallimîn ve ibtidaî darülmuallimat bulunurken liseye öğretmen yetiştiren Darülmualllimîn-i Âliye ve Darülmuallimat-ı Âliye İstanbul'daydı. 1915 yılında

yapılan düzenlemeyle bu kurumlar; anaokulu, ilkokul, ortaokul ve lise öğretmeni yetiştirecek şekilde yapılandırılmışlardı. 1924 yılında isim, teşkilat ve program yönünden değişime tabi tutulan bu kurumların altyapısı üzerine üç öğretmen yetiştiren kurum tesis edilmişti: Yüksek Muallim Mektebi, Kız İlköğretmen Okulu ve Erkek İlköğretmen Okulu. Orta Öğretmen Okulu açma kararı ise kâğıt üzerinde kalmıştı.

Cumhuriyet döneminde İstanbul'da öğretmen yetiştirme iki ana başlık altında ele alınabilir: (i) Millî Eğitim Bakanlığı Bünyesinde Öğretmen Yetiştirme; (ii) Üniversitelerde Öğretmen Yetiştirme. Aşağıda her iki döneme ait okullar kısaca anlatılacaktır.

Millî Eğitim Bakanlığı Bünyesinde Öğretmen Yetiştirme

Türkiye'de öğretmen yetiştiren kurumlar 1982 yılına kadar Maarif Nezareti/Vekâleti ve Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak faaliyet göstermiş; bu tarihte Yükseköğretim Kurulu'nun çatısı altında toplanan üniversitelere devredilmiştir. Millî Eğitim Bakanlığı döneminde Türk eğitim sisteminin en seçkin kurumları arasında yer alan bu okul/yüksekokul/enstitüler şunlardır: Yüksek Muallim Mektebi-Yüksek Öğretmen Okulu, İstanbul Kız Muallim Mektebi-Kız Öğretmen Okulu, İstanbul Erkek Muallim Mektebi-Erkek Öğretmen Okulu, Atatürk Eğitim Enstitüsü, İstanbul Eğitim Enstitüsü, Atatürk Yüksek Öğretmen Okulu. Bunların dışında Terbiye-i Bedeniye Mektebi, Anadoluhisarı Gençlik ve Spor Akademisi gibi bazı kurumlar da öğretmen yetiştirmiştir.

İstanbul [Kız/Erkek] İlköğretmen Okulu

Sınıf öğretmeni yetiştiren bir kurumdur. 1868 yılında açılan Darülmuallimîn-i Sıbyan ile 1870'te kurulan Darülmuallimat'ın vârisidir. Cumhuriyet'in ilanından sonra Darülmuallimîn Erkek Muallim Mektebi, Darülmuallimat Kız Muallim Mektebi adını aldı. 1930'lu yıllarda Muallim Mektebi yerine Öğretmen Okulu adı kullanılmaya başlandı. Bu yıllarda yapılan düzenlemeyle ortaokul üzeri üç yıllık okullar hâline getirildi. Kız Öğretmen Okulu genellikle mirasçısı olduğu Çapa'daki binayı kullandı. Bu sırada Erkek Öğretmen Okulu, bir süre eski Mekteb-i Tıbbiye binasında Haydarpaşa Lisesi ile birlikte faaliyet gösterdi. Uzunca bir süre Çapa'daki tarihî Darülmuallimat binasında Atatürk Eğitim Enstitüsü ve Yüksek Öğretmen Okulu ile aynı mekân ve idare altında birleşti. Sınıf öğretmeni yetiştiren iki kurum 1973'e kadar İlköğretmen Okulu adı altında faaliyet gösterdi. Kuruluşundan yüz yıl sonra lise dengi oldu. 1974'te yerini iki yıllık ön lisans diploması veren İstanbul Eğitim Enstitüsü'ne bıraktı.

İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu

Ortaöğretime öğretmen yetiştirmek üzere Tanzimat dönemi sona ererken kurulan Darülmuallimîn-i Âliye'nin devamıdır. Cumhuriyet'in ilanından sonra bir süre Yüksek Muallim Mektebi adıyla faaliyet gösterdi. 1923-1924'te, birkaç yıl önce kapatılan İhzârî Kısım'ın yerine ortaokullara öğretmen yetiştirmek üzere, Talî Kısım açıldı. Fakat bu kısım, fazla uzun ömürlü olmadı. 1936'da Yüksek Öğretmen Okulu adını alan okul, yalnız lise öğretmeni yetiştiren bir kurum hâline geldi. 1959'a kadar da, Türkiye'nin tek lise öğretmeni yetiştiren kurumu olma özelliğini korudu. Bu tarihten sonra Ankara ve İzmir'de açılan iki muadili ile birlikte misyonunu devam ettirdi. 1978'de kapatıldı; yerini bir süre sonra açılan yeni nesil Atatürk Yüksek Öğretmen Okulu'na bıraktı; o da 1982 yılında Atatürk Eğitim Fakültesi'ne nüve teşkil etti.

Atatürk Eğitim Enstitüsü

1946-1947 öğretim yılında, 1848'de açılan Darülmuallimîn-i Rüşdî'nin misyonunu yerine getirmek ve böylece ortaokullara öğretmen yetiştirmek üzere, İstanbul Atatürk Eğitim Enstitüsü açıldı. Kısa süre sonra, bu yeni kurum, Türkiye'nin en nitelikli öğretmen yetiştiren kurumlarından biri hâline geldi.

1978 yılında İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu, ülkedeki diğer yüksek öğretmen okullarıyla birlikte kapatıldı. Aynı yıl, tüm öğretmen yetiştiren kurumları saran anarşi ve terör dolayısıyla Atatürk Eğitim Enstitüsü'nde de eğitim ve öğretim durduruldu. Söz konusu tarihte, ülkedeki diğer üç yıllık eğitim enstitüleri, eskilerden farklı bir örgüt ve programla dört yıllık yüksek öğretmen okullarına dönüştürüldü. Atatürk Eğitim Enstitüsü de, iki yıl sonra, 1980'de, Atatürk Yüksek Öğretmen Okulu adıyla yeniden faaliyete başladı.

İstanbul Eğitim Enstitüsü

1974 yılında sınıf öğretmeni yetiştirmek üzere açıldı. İki yıllık ön lisans eğitimi veriyordu. Ortaköy'de uzun zamandır Zübeyde Hanım Kız Meslek Lisesi tarafından kullanılagelen binada faaliyet göstermişti. 1980 askerî müdahalesinden önce anarşik olayların en şiddetle yaşandığı okullardan biri olmuştu.

Üniversitelerde Öğretmen Yetiştirme

1982 yılında yükseköğretim kurumları YÖK'ün çatısı altında örgütlenirken öğretmen yetiştiren kurumlar da üniversitelere bağlandı. Dört yıllık lisans programı yürüten yüksek öğretmen okulları eğitim fakültesine,

9- İstanbul Üniversitesi önünde bir kitap fuarı (İBB, Kültür A.Ş.)

iki yıllık eğitim enstitüleri de eğitim yüksekokullarına dönüştürüldü. Bu fakültelerin ilki Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi idi.

Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi

Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı İstanbul Eğitim Enstitüsü'nün devamı olan Atatürk Yüksek Öğretmen Okulu'nun 1982'de Atatürk Eğitim Fakültesi adıyla fakülteye dönüştürülmesi suretiyle kurulmuştur. Aynı yıl kurulan Marmara Üniversitesi'ne bağlanan fakülte bu aşamada bazı yükseköğretim kurumlarıyla da birleşmiştir. Nitekim İstanbul Yabancı Diller Yüksekokulu'nun öğretim kadrosu fakültenin ilgili bölümlerine katılmış; Gençlik ve Spor Bakanlığı'na bağlı Anadoluhisarı Gençlik ve Spor Akademisi de Beden Eğitimi ve Spor Bölümü'ne dönüştürülmüştür.

1985'te fakülte bünyesinde iki yıllık bir yükseköğretim kurumu olan İstanbul Eğitim Yüksekokulu açılmıştır. 1989-1990 öğretim yılında öğretim süresi dört yıla çıkarılan bu yüksekokul; 1992'de İlköğretim Bölümü'ne dönüştürülerek tarihe karışmıştır. Bir yıl sonra, Beden Eğitimi ve Spor Bölümü Rektörlüğe bağlı Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu hâline getirilmiştir. 1998 yılında akademik teşkilat yapısı ve programları yeniden yapılandırılan Fakülte, 2011-2012 öğretim yılı itibarıyla 22 alanda öğretmen yetiştirmeye devam etti. Aynı tarihte 230 öğretim elemanı ve 9.000 civarında öğrenci mevcudu ile Türkiye'nin en büyük öğretmen yetiştiren kurumları arasında yer aldı.

Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Fakültesi

1982'de İstanbul'da kurulan iki eğitim fakültesinden biridir. Boğaziçi Üniversitesi ile birlikte Robert Kolej'in altyapısı üzerine kurulmuştur. Bir eğitim enstitüsü altyapısı üzerine kurulmadığı için aynı tarihte kurulan diğer fakültelerden farklı gelişmiştir. 2012 yılında 9 alanda öğretmen yetiştiren fakülte; 61 öğretim elemanı ve yardımcısı ile 2.216 lisans öğrencisine sahipti.

Tablo 13- İstanbul'da bulunan eğitim/eğitim bilimleri fakülteleri (Mayıs 2012)

Devlet Üniversiteleri Eğitim Fakülteleri	Vakıf Üniversiteleri Eğitim Fakülteleri
Faal programı olanlar:	
1. Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Fakültesi 2. İstanbul Üniversitesi Hasan Âli Yücel Eğitim Fakültesi 3. Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi 4. Yıldız Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi	1. Fatih Üniversitesi Eğitim Fakültesi 2. İstanbul Aydın Üniversitesi Eğitim Fakültesi 3. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Eğitim Fakültesi 4. Maltepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi 5. Yeditepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi
Faal programı olmayanlar:	
5. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi	6. Bezm-i Âlem Vakıf Üniversitesi Eğitim Fakültesi 7. İstanbul Kültür Üniversitesi Eğitim Fakültesi 8. İstanbul Medipol Üniversitesi Eğitim Fakültesi 9. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi 10. Okan Üniversitesi Eğitim Fakültesi 11. Bahçeşehir Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi

İstanbul Üniversitesi Hasan Âli Yücel Eğitim Fakültesi
Cumhuriyet'in en önemli Millî Eğitim bakanlarından Hasan Âli Yücel'in adını alan bu fakülte 1998'de kurulmuştur. Fakültenin tarihî temelini 1936 yılında aynı üniversite bünyesinde kurulan Pedagoji Enstitüsü oluşturmaktadır. Pedagoji Enstitüsü 1949'da Edebiyat Fakültesi'ne bağlı Pedagoji Kürsüsü'ne dönüştürülmüş; adı geçen Kürsü, Pedagoji Bölümü adını almıştır. 1982'de YÖK tarafından adı Eğitim Bilimleri Bölümü olarak değiştirilen bu bölüm, 1998 yılında kurulan Hasan Âli Yücel Eğitim Fakültesi'ne temel oluşturan birimlerden biri olmuştur. Türkiye'nin en köklü üniversitesinin bünyesinde yer almanın avantajını kullanarak 11 alanda öğretmen yetiştirmeye devam etmektedir.

Yıldız Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi
2003 yılında kurulmuştur. Daha önce Fen-Edebiyat Fakültesi bünyesinde bulunan Eğitim Bölümü öğretim elemanları fakültenin akademik kadrosuna nüve teşkil etmiştir. 2012 yılında 9 alanda öğretmen yetiştiriyordu.

Son beş yılda Türkiye'deki eğitim fakültesi sayısı yaklaşık 1/3 oranında artarak 90'ı geçmiştir. Bu artış sırasında İstanbul'da kurulan eğitim fakültelerinin sayısı da 14'ü bulmuştur. Bunların yanı sıra 2 de eğitim bilimleri fakültesi açılmıştı. Tablo 13'te görüldüğü gibi, Mayıs 2012 itibarıyla İstanbul'daki eğitim fakültelerinden 10'u, eğitim bilimleri fakültelerinin de 1'i vakıf üniversitesi bünyesindedir; fakat bu fakülteler şimdiye kadar öğrenci alacak hâle gelememişlerdi. Yukarıda görüldüğü gibi, devlet üniversiteleri tarafından açılan eğitim fakülteleri ise en azı dokuz alanda öğretmen yetiştiren, ayrıca master ve doktora programları yürüten kurumlardı. Yalnız İstanbul Medeniyet Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi henüz kuruluş aşamasındaydı.

İstanbul'daki eğitim fakülteleri farklı tarihî temelleri, akademik kadro ve fiziki imkânları ile herhangi bir yükseköğretim kurumundan farklı olarak, eğitim ve bilimin yanı sıra sosyal yaşama da katkı yapmaktadırlar.

Yükseköğretim

Bugünkü Türk eğitim sisteminde yükseköğretim kurumları; üniversite, fakülte, enstitü, yüksekokul, konservatuvar, meslek yüksekokulu ile uygulama-araştırma merkezlerinden oluşmaktadır. Fakat 2547 sayılı *YÖK Yasası* yürürlüğe girene kadar farklı ad ve yapılarda akademik birimler (lisans programı yürüten, iki yıllık ön lisans ve üç yıllık lisans eğitimi veren enstitüler vb.) de sistemde yer almıştır.

29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanının ardından toplumsal yapıyı ve kurumları kökünden değiştirecek bir dizi inkılap yapıldı. Bunlar arasında devlet ve toplumun hayatını derinden etkileyen ve değiştiren en önemli inkılap kuşkusuz 3 Mart 1924'te yapılanlardır. Bu tarihte üç kanun bir arada kabul edildi. Bu üç yasa: *Tevhid-i* Tedrisat olarak şöhret bulan, eğitim ve öğretim birliği yasası, Hilafet'in kaldırılması ve Şer'iye ve Evkaf Vekâleti'nin de kaldırılarak yerine Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ihdas edilmesidir. *Tevhid-i Tedrisat*'a göre memleketteki bütün eğitim-öğretim müesseseleri bütçeleri ve personel yapıları ile

Maarif Vekâleti'nin uhdesine verildi. Ancak kısa bir süre sonra askerî okullar bu sınırlamanın dışında bırakıldı.

Kanunun önemli maddelerinden biri, "Maarif Vekâleti yüksek din uzmanları yetiştirmek için Darülfünun'da bir ilahiyat fakültesi, imam hatip yetiştirmek için de ayrı mektepler açacaktır." hükmüdür. Buna göre Darülfünun'da beşinci bir fakülte olarak ihdas edilen İlahiyat Fakültesi'ne kapatılan Süleymaniye Medresesi öğrencileri kabul edilmiştir. 1933'e gelindiğinde İlahiyat Fakültesi, Edebiyat Fakültesi'ne bağlı bir enstitü hâline getirildi. İmam Hatipler ise çeşitli sebeplerle çok daha önceden kapanmak zorunda kalmıştı.

Darülfünun 1923'ten sonra Zeynep Hanım Konağı'ndan Harbiye Nezareti binasına taşındı. 1924'ten itibaren Darülfünun'la ilgili yeni düzenlemeler yapıldı ve yeniden ıslah çalışmaları konuşulmaya başlandı. Ancak bu sırada hükûmet ile Darülfünun arasında bazı anlaşmazlıklar meydana geldi. Cumhuriyet'in önde gelen bazı aydınları Darülfünun'u "millî inkılapların ruhunu talebelere aktaramamakla, memlekette yapılan onca değişime ve inkılaba bitaraf bir müşahit gibi kalmakla" suçladı. Nisan 1925'te Darülfünun Emini İsmayıl Hakkı Bey istifa etti. Darülfünun memleketteki inkılap hareketlerine destek vermemekle suçlanmaya başlanınca hükûmet tarafından tensikat ve köklü bir reform kaçınılmaz görüldü.

1931'de Cenevre'den Albert Malche, Darülfünun'da reform için davet edildi ve bu zat yapılacak işler konusunda uzun bir rapor hazırladı. Bu rapordan sonra geniş bir tasfiye için kollar sıvandı ve İstanbul Darülfünunu kapatılarak, İstanbul Üniversitesi kuruldu. Malche'nin raporuna göre üniversite Maarif Nezareti'ne bağlı bir devlet kuruluşu hâline getirildi. 240 kişilik Darülfünun kadrosundan 157 kişi açığa alındı. Bunun yanında başta Almanya'dan olmak üzere farklı ülkelerden kırkın üzerinde öğretim elemanı geldi. A. Malche 1950'de ülkeden ayrılırken, üniversite reformu üzerine uzun bir rapor hazırladı ve yapılan reformun başarısızlığına dikkat çekti. Ona göre yapılan üniversite reformu başarısız olmuştu.

Darülfünun 69 yıllık tarihinde Türkiye'de yükseköğretimin kendine özgü, aynı zamanda eklektik bir tarzda başlamasını sağladı. Pek çok bilimsel eser telif edildi, dergiler çıkarıldı. Bölümler ve idari yapılanmalar teşekkül etti. Yüksek lisans ve doktora tezleri, Türkçe ilmî literatürün oluşması, ilmî araştırma metodolojisinin gelişmesi, giriş ve bitirme sınavları, ödül ve cezalar gibi pek çok akademik ritüelin başlatılmasıyla modern yükseköğretimin temellerinin atılması sağlandı. İstanbul Üniversitesi büyük ölçüde bu geleneğin üzerine inşa edildi.

Cumhuriyet dönemi yükseköğretim kurumlarından biri de, Osmanlı döneminde adı Darülmuallimîn olan, daha sonra Darülmuallimîn-i Âli adını alan öğretmen yetiştiren okullardır. İstanbul Darülmuallimîn-i Âlisi 1924'te Yüksek Muallim Mektebi adını aldı ve 1959'a kadar lise ve dengi öğretim kurumlarına öğretmen yetiştiren tek kurum olarak devam etti. Bu okula 1934-1935'ten sonra *Öğretmen Okulu* denilmeye başlandı. Bu okul daha sonra öğretmen yetiştiren farklı kurumlara dönüştü. Uzun seneler İstanbul'da hizmet veren ve diğer Anadolu illerinde açılacak olan okullara örnek oldu.

Devlet Üniversiteleri

İstanbul Üniversitesi

İstanbul'da yükseköğretim denildiği zaman akla gelen önemli kurumdan biri kuşkusuz İstanbul üniversitesi, diğeri de İstanbul Teknik Üniversitesi'dir. Marmara Üniversitesi ve diğer devlet üniversitelerinin 1982'den sonraki kuruluşlarına kadar yalnızca bu iki üniversite vardı.

1933 üniversite reformu ile birlikte kurulun İstanbul Üniversitesi'nin dört fakültesi vardı: Edebiyat Fakültesi, Fen Fakültesi, Tıp Fakültesi, Hukuk Fakültesi. Bu fakültelere bağlı farklı enstitüler de kuruldu: İslam Tetkikleri Enstitüsü, Kimya Enstitüsü, İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü, Elektromekanik Enstitüsü ve Türk İnkılabı Enstitüsü. İnkılap enstitüsünde farklı akademisyenler ve siyasetçiler inkılap tarihiyle ilgili dersler verdiler. 1934'te Hukuk Fakültesi'ne bağlı olarak İktisadi ve İçtimai İlimler Enstitüsü kuruldu. Bu enstitü iki sene sonra Fritz Neumak tarafından İktisat Fakültesi'ne dönüştürüldü. İktisat Fakültesi 1937 yılında eğitime başladı. 1939'da Edebiyat Fakültesi'ne bağlı olarak açılan Pedagoji, Sosyoloji ve Psikoloji zamanla bölüm ya da ayrı anabilim dalı hâline gelmiştir. Daha sonra pek çok üniversitede bölüm ya da müstakil fakülte olacak olan söz konusu alanlara ilişkin ilk yayınlar ve akademik altyapı burada tecrübe edildi. İstanbul Üniversitesi'ne bağlı yüksekokul hüviyetinde olan ancak daha sonra fakülte hüviyetine kavuşacak Mektepler de tesis edildi. Bunların başında Eczacı Mektebi, Dişçi Mektebi, Yabancı Diller Mektebi gelmektedir.

1933-1934 eğitim-öğretim döneminde Haydarpaşa'daki Tıp Fakültesi, Beyazıt tarafına peyderpey taşındı. Cerrahpaşa, Vakıf Gureba, Haseki ve Şişli Etfal'de farklı branşlarda sağlık kuruluşları oluşturuldu ve yatak kapasiteleri artırıldı. 1956'da Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nden bir grup akademisyenin ayrılmasıyla Çapa Tıp Fakültesi kuruldu. Böylece İstanbul Üniversitesi iki büyük tıp fakültesine sahip oldu.

10- Üniversitesi öğrencileri ders çalışırken (İBB, Kültür A.Ş.)

İstanbul Üniversitesi'nin 1927'de beş olan fakülte sayısı 1980'e gelindiğinde 20'yi buldu. Aynı süreçte öğrenci sayısı 1660'tan 40.000'e yaklaştı. Öğretim elemanı sayısı ise 271'den 5.000'in üzerine çıktı.

İstanbul Üniversitesi'nin kuruluşu yıllarında, Alman yükseköğretiminin de etkisi ile yeni bir akademik kültür meydana geldi. İlk defa doçentlik sınavları ve yönetmeliği, yüksek lisans ve doktora sınavlarının yönetmeliği, disiplin yönetmelikleri, asistanlık talimatnamesi gibi temel akademik yönetmelik ve hukuki altyapılar bu dönemde meydana getirildi. Türkiye'nin farklı illerinde kurulacak olan diğer üniversitelerin büyük bir kısmı bu miras üzerine bina edildi. Üniversitenin eğitim-öğretim ve teşkilat yapısında 1960'lardan sonra bazı değişiklikler meydana geldiyse de asıl değişimler ve gelişmeler 1970'lerden sonra görüldü ve peşi sıra pek çok fakülte kuruldu:

Edebiyat Fakültesi, 1900-1933; Tıp Fakültesi, 1909-1933; Fen Fakültesi, 1900-1933; Hukuk Fakültesi, 1900-1933; İktisat Fakültesi, 1936; Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1979; Veteriner Fakültesi, 1972; Orman Fakültesi, 1934; Eczacılık, 1962; Diş Hekimliği, 1964; Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, 1967; Kimya, 1967; İşletme, 1967; Yer Bilimleri, 1976; Mühendislik Fakültesi, 1981; Çapa Tıp Fakültesi, 1967; İletişim Fakültesi, 1992; Su Ürünleri Fakültesi, 1992; İlahiyat Fakültesi, 1992; Hasan Âli Yücel Eğitim Fakültesi, 1998; Sağlık Bilimleri Fakültesi, 2010; Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, 2009; Florance Nightingale Hemşirelik Fakültesi, 2011.

2012 verilerine göre -bu rakamlar her an değişmektedir- İstanbul Üniversitesi çok farklı alanlarda ve akademik düzeyin hemen hepsinde eğitim vermektedir. Bütün bu hizmetler 20 fakülte, 17 enstitüsü, 11 yüksekokul ve 34 araştırma merkezi dâhilinde yapılmaktadır. Merkez binası Beyazıt'tadır; Çapa, Cerrahpaşa ve Avcılar başta olmak üzere, üniversitenin farklı yerlerde kampüsleri bulunmaktadır. Bu kurumda 2012 verilerine göre, 2.066

11- İstanbul'da bir üniversite laboratuvarı (İBB, Kültür A.Ş.)

öğretim üyesi görev yaparken, 70.000'in üzerinde öğrenci eğitim-öğretim görmekte ve araştırma yapmaktadır. İstanbul Üniversitesi dünyanın farklı kurumları tarafından farklı kategorilerin dikkate alındığı dünyanın en başarılı üniversiteleri sıralamasında ilk 500'e birçok defa giren Türkiye'nin bilimsel kapasite bakımından en üst düzey yükseköğretim kurumlarından biridir. Gerek Türkiye'nin farklı illerinde açılan devlet ve vakıf üniversiteleri, gerekse İstanbul'da sayıları 40'a yaklaşan vakıf üniversiteleri öğretim elemanı ve akademik kültür ihtiyaçlarını sağlamada İstanbul Üniversitesi'ne çok şey borçludurlar.

İstanbul Teknik Üniversitesi

İstanbul'un ikinci yükseköğretim kurumu, Temmuz 1944'te kurulan ve tamamıyla teknik bilim eğitim ve öğretimi yapan İstanbul Teknik Üniversitesi'dir (İTÜ). Bu okulun başlangıcı 1773'te açılan Deniz Subay Mektebi'ne (Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun) kadar gider. Daha sonra okul gerek öğretilen bilgiler ve okutulan dersler, gerekse teşkilat, personel ve hukuki statü bakımından çok değişimlere uğramıştır.

Cumhuriyet'in kuruluşu ile mühendis Mekteb-i Âlisi kara yolu, demir yolu, su işleri ve inşaat-mimarlık dallarını kapsayacak şekilde eğitim veren bir okul olarak örgütlendi. 1929 yılında mektebin mevcut su ve yol kollarına inşaat şubesi de eklenerek mimarlık alanında eğitim vermeye başlandı. İlk mezunlarını 1931 yılında veren Yüksek Mühendis Mektebi, Cumhuriyet Türkiye'sinin bayındırlık işleri için gerekli teknik mühendisleri ve ara elemanları yetiştiriyordu. 1940'larda Avrupa'dan özellikle de Almanya'dan gelen bilim adamlarının katkısı ile Yüksek Mühendis Mektebi, Türkiye'nin teknik öğretim alanında önde gelen kuruluşlardan biri oldu. Gümüşsuyu'ndaki eski topçu kışlasında konumlanan teknik üniversite, daha sonra Taşkışla ve Maçka Silahhanesi binalarına taşındı. Bu gün

12- İstanbul Üniversitesi'nde bir gösteri (İBB, Kültür A.Ş.)

hâlâ bu tarihî binalarda eğitim verilmektedir.

İTÜ'nün kurulduğu 1943-1944 döneminde 4 olan fakülte sayısı 1988'e gelindiğinde 14'ü buldu. Aynı dönemde öğrenci sayısı 792'den 17.000'in üzerine çıkarken, öğretim elemanı sayısı da 122'den 1.600 rakamına kadar ulaştı.

1944 yılında Yüksek Mühendis Mektebi, İstanbul Teknik Üniversitesi'ne dönüştü. İlk yıllarında İnşaat, Mimarlık, Makina, Elektrik fakültelerinden oluşan İstanbul Teknik Üniversitesi Maden, Kimya, Gemi İnşaatı, Fen-Edebiyat, İşletme, Uçak ve Uzay Bilimleri, Denizcilik gibi fakültelerin kurulması ile büyümüş, tüm fakülteler bölümlere ayrılmış ve her fakültede diploma veren programlar gelişmiştir. Bu arada İstanbul dışındaki bazı bölümleri zamanla fakülteye hatta bazıları da (Fırat Üniversitesi gibi) üniversiteye dönüştü.

İTÜ'de 1974-1975 öğretim yılında iki kademeli eğitime geçilerek, dört yıllık lisans eğitimine eklemlenen iki yıllık lisansüstü programlarla birçok uzmanlık alanında üst düzeyde eğitim verilmeye başlandı. Hâlen altı enstitü tarafından yüksek lisans ve doktora programları yürütülmektedir ve Türkiye'nin en başarılı teknik üniversitesi sıralamasında en üst sıralarda yer almaktadır.

2012 rakamlarına göre İstanbul Teknik Üniversitesi'nin fakülte, enstitü ve diğer araştırma birimi sayısı 30'u geçmiş bulunmaktadır. Üniversitede sadece öğretim üyesi sayısı 988'i, öğrenci sayısı da 25.569'u geçmiş bulunmaktadır.

İTÜ'nün Mimarlık, Makina, İşletme Fakülteleri, Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı ve Sosyal Bilimler Enstitüsü kent merkezindeki Taşkışla, Gümüşsuyu ve Maçka binalarındadır. Maslak'taki kampüs içinde Rektörlük ve diğer yönetim binalarıyla birlikte İnşaat, Maden, Kimya ve Metalürji, Fen-Edebiyat, Uçak ve Uzay Bilimleri Fakültesi bulunmaktadır. İTÜ, Mühendislik ve diğer fen bilimleri alanında Türkiye'nin en önde gelen

13- İstanbul Üniversitesi önünde hatıra fotoğrafı (İBB, Kültür A.Ş.)

kurumu olmakla birlikte aynı zamanda en başarılı üniversiteler sıralamasında dünyada ilk 500 sıralamasına giren yükseköğretim kurumlarımızdan biridir. Matematik, fizik, astronomi gibi alanlarda dünya çapında bilim adamlarının yanında, Turgut Özal, Necmettin Erbakan, Erdal İnönü, Süleyman Demirel ve şu anda (2013) YÖK Başkanı olan Gökhan Çetinsaya gibi Türkiye'nin siyasi, kültürel, ekonomik, iktisadi ve diplomasi sahalarında en üst düzeylerinde görev yapmış pek çok kişiyi yetiştiren bir kurum olarak İTÜ'nün modern Türkiye'nin kaderinde hayli önemli ve kritik bir yeri vardır.

Boğaziçi Üniversitesi

İstanbul yükseköğretiminde kuşkusuz önemli eğitim kurumlarından biri de kuruluşu Tanzimat yıllarındaki Bebek'teki Amerikan misyoner okuluna dayanan Boğaziçi Üniversitesi'dir. Bu okul ilk olarak 1863'te Cryus Hamlin tarafından Amerikalı işadamı Christopher R. Robert'in bağışları ile eğitime Bebek'te daha önce İlahiyat Semineri olan okulun yerinde başladı. Kısa bir süre sonra Boğaz'ı en iyi gören yerlerden biri olan bugünkü Rumelihisarı üstündeki kampüse taşındı. Burası Ahmed Vefik Paşa'dan Hamlin'in uzun süren mücadelesinden sonra satın alınmıştı. Ciddi misyonerlik faaliyetleri yüzünden 1921'de Anadolu'daki bütün yabancı okullar kapatıldı. Ancak Lozan Anlaşması'yla yeniden açılmalarına imkân tanındı ve böylece yeniden faaliyete başladı. Bu defa daha öncesinin tersine Müslüman-Türk öğrenci gayrimüslim öğrenciden çok daha fazlaydı ve o tarihten bu yana da bu tablo hep bu minvalde devam etti.

1912'de kolej bünyesinde mühendislik okulu kuruldu, 1957'ye kadar bir orta öğretim kurumu statüsünde eğitim yapan Robert Kolej, yüksekokul hâline getirildi. 1958'de Dil Bilim Okulu ve 1959'da İşletme Okulu açıldı. Robert Kolej Özel Yüksek Okulu Anayasa Mahkemesi'nin tüm özel yüksekokulların kapatılmasına ilişkin aldığı bir karar üzerine, tüm mal varlığı ile Türkiye'ye devredilerek 9 Eylül 1971'de Boğaziçi Üniversitesi kurulmuştur. 1978'e kadar kuruluş ve teşkilatlanma aşamasında bulunan Boğaziçi Üniversitesi'nin kuruluşuna ilişkin kanun bu tarihte yayımlanarak özerk üniversite statüsünde kabul edilmiştir. Bu tarihte İdari Bilimler, Temel Bilimler ve Mühendislik Fakülteleri ile rektörlüğe bağlı ön lisans ve Yüksek Okulları ve Yabancı Dil Okulu kurulmuştur.

Boğaziçi Üniversitesi'nin, kurulduğu 1971 senesinde üç fakültesi vardı. 1988'e gelindiğinde buna üç fakülte

14- İstanbul'da bir yükseköğretim yurdu (İBB, Kültür A.Ş.)

daha eklendi. 1971'de yaklaşık 1.000 öğrenciye sahip olan üniversite 1988'de 5.775'e ulaştı. Yine aynı dönemde 79 olan öğretim elemanı sayısı 600'ün üzerine çıktı. 2012 rakamlarına göre ise, Boğaziçi Üniversitesi'nde 430 öğretim üyesi görev yaparken 11.710 öğrenci eğitim-öğretim görmektedir. Sıkı uluslararası ilişkileri olan üniversitenin hayli zengin bir kütüphanesi ve etkin işleyen araştırma birimleri ve öğrenci kulüpleri bulunmaktadır.

Özerk bir teşkilat yapısına sahip olan, Türkiye'de yabancı dille ilk eğitim yapan üniversitede Amerikan eğitim felsefesinin derin izlerini görmek mümkündür. Bir kolej olarak kurulduğu yıllarda daha çok Ermenileri ve Türkiye'nin diğer azınlıklarını hedef almıştır ve buradan Protestan inancının muhkem bir savunuculuğu ve yayıcılığı yapılmıştır.

Boğaziçi Üniversitesi 2012 verilerine göre, 4 fakülte, 4 enstitü, 6 meslek yüksekokulu ve 17 araştırma birimi ile yurt dışına en çok öğrenci ve personel gönderen ve eğitimi, araştırmaları, sosyal ve kültürel faaliyetleri ile Türkiye'nin en prestijli üniversitelerinden biri durumundadır.

Gerek Türkiye'nin sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik ve diplomasi alanında, gerekse ülkemizin dünyaya açılan yüzü olması yönüyle Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul yükseköğretiminin etkili bir kurumu olagelmiştir. Bu üniversite, Cumhuriyet öncesinde daha çok azınlık ve yabancıların, Cumhuriyet sonrasında Müslüman Türk ama derin bir Amerikan kültürü tesiri altında bilim, kültür, ekonomi, sağlık, sanat ve siyaset alanlarında üst düzey başarı göstermiş pek çok kişinin eğitim aldığı bir yer olmuştur.

Marmara Üniversitesi

Üniversite olarak kuruluşu 1982 olmasına karşın kurumsal temelleri 16 Ocak 1883 tarihli Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi'ne dayanır. Osmanlı döneminden başlayarak, farklı bakanlıklara bağlı olarak orta düzeyli bir meslek okulu hâlinde uzun süre eğitimine devam etmiştir.

Ticaret Mektebi, 1959'da İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'ne dönüştürülmüştür. 1982 yılında gerçekleştirilen düzenlemelerle de Marmara Üniversitesi adını alarak İstanbul'un dördüncü üniversitesi olmuştur. Hâlen de öğrenci ve öğretim elemanı kapasitesi bakımından İstanbul'un ikinci büyük üniversitesidir.

Marmara Üniversitesi, 1982-1983 eğitim ve öğretim yılında 9 fakülte, 1 yüksekokul, 1 enstitüyle eğitim ve öğretime başlamıştır. Aynı dönemde üniversitede öğrenim

gören 11.830 öğrenci var iken, 900 tane de öğretim elemanı görev yapmaktadır. Aradan beş sene geçtikten sonra, fakülte ve diğer araştırma birimi sayısı 14'e, öğrenci sayısı 15.725'e, öğretim elemanı sayısı da 1.190'a yükselmiştir.

2012 verilerine göre, 16 fakülte 11 enstitü, 9 yüksekokul 4 araştırma merkezi ile eğitim ve öğretimine her düzeydeki akademik çalışma ile devam etmektedir. 3.000'e yakın personeli ve 70.000'nin üzerinde öğrenciye sahip olan üniversitede, İktisat, İşletme, Siyasal Bilgiler, Mühendislik, Tıp, Diş Hekimliği ve İlahiyat fakülteleri başta olmak üzere çok farklı akademik birimde Türkçe, İngilizce, Fransızca, Almanca ve Arapçadan oluşan 5 ayrı dilde eğitim yapmaktadır. İstanbul'un çok farklı bölgelerinde eğitim veren Marmara Üniversitesi'nin 10 ayrı kampüsü bulunmakla birlikte, Haydarpaşa ve Göztepe kampüsü en önde gelenleridir. Haydarpaşa kampüsünün merkez binasını, II. Abdülhamid'in prestij okullarından biri olan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin görkemli binası oluşturmaktadır.

Yıldız Teknik Üniversitesi

Üniversite adını alarak kuruluşu 1982 olsa da bu kurumun da kökenleri 1911'de kurulan Kondüktör Mekteb-i Âli'sine dayanmaktadır. Bir süre Nafia Mektebi adıyla teknisyen yetiştiren okul, 1937'de İstanbul Teknik Okulu adını almıştır. Bu tarihten sonra yüksek mühendis ve fen memurları yetiştirmeye ve daha başka teknik bölümler de açılmaya başlanmıştır. 1969 yılında okulun adı İstanbul Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi olarak değiştirilmiş ve yüksek dereceli mühendis ve mimar yetiştirmeye başlamıştır.

1982 yılında ise Yıldız Üniversitesi adını alarak İstanbul'un beşinci büyük Yükseköğretim Kurumu olmuştur. Yeni üniversitede Fen-Edebiyat, Mühendislik, Kocaeli'nde bulunan Meslek Yüksekokulu, Fen Bilimleri Enstitüsü, Sosyal Bilimler Enstitüsü ve Rektörlüğe bağlı Yabancı Diller, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, Türk Dili, Beden Eğitimi ve Güzel Sanatlar bölümleri kurulmuştur.

1982-1983 döneminde Yıldız Teknik Üniversitesi'nde 5 fakülte, 7.560 öğrenci ve 566 öğretim elemanı var iken, aradan beş sene geçtikten sonra 1988'de 6 fakülte, 12.422 öğrenci ve 732 öğretim elemanı sayısına ulaşmıştır.

1992'de üniversitenin adı Yıldız Teknik Üniversitesi olarak değiştirilmiş ve yeni fakülteler, araştırma birimleri açılmıştır. 2012 verilerine göre Yıldız Teknik Üniversitesi; 10 fakülte, 2 enstitü, 2 meslek yüksekokulu, 1 yabancı diller yüksekokuluna sahiptir. Üniversite 19 farklı araştırma biriminde 700'ü öğretim üyesi olmak üzere 2.000'in üzerinde öğretim elemanı ve 25.000'i aşan öğrencisiyle her düzeyde akademik eğitim-öğretim ve araştırmasını sürdürmektedir.

AB Erasmus Projesi'nde en çok öğrenci gönderen ve kabul eden bir üniversite olmakla birlikte üniversite sanayi işbirliğinin özgün örneklerinden biri olan İstanbul'daki en büyük teknoparka da (Davutpaşa Teknoparkı) ev sahipliği yapmaktadır. Üniversitenin merkezi Beşiktaş'taki tarihî Yıldız Sarayı'nın müştemilatı olmak üzere, Maslak'ta da birimleri vardır. 1300 dönümlük Davutpaşa Kampüsü ise II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurduğu yeni ordusu [Asâkîr-i Mansure-i Muhammediye] için inşa ettirdiği büyük kışla ve modern binalardan oluşmaktadır. 2010 Avrupa Kültür Başkenti Kültür ve Kongre Merkezi, genişliği, işlevselliği, ulaşımı ve daha birçok özellikleri bakımından İstanbul üniversiteleri arasında ayrıcalıklı bir yere sahiptir.

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

İstanbul'un diğer yeni devlet üniversiteleri gibi, Mimar Sinan Üniversitesi de her ne kadar 1982'de üniversite adını almış olsa da kökeni 1882'de Osman Hamdi Bey'in inşa ettiği Sanâyi-i Nefîse Mektebi'ne dayanır. Sanâyi-i Nefîse Mektebi, Topkapı Sarayı bahçesinde bulunan Arkeoloji Müzesi'nin karşısındaki binada, sekiz kişilik öğretim kadrosu ve yirmi bir öğrenci ile Resim, Heykel ve Mimarlık öğretimine başladı. Daha sonra gerek teşkilat, gerekse eğitim ve öğretim yapısında değişimler ve gelişmeler yaşandı. Kurumun adı 1928'de Güzel Sanatlar Akademisi olarak değiştirildi ve böylece modern Türkiye'nin ilk akademi unvanını alan kurumu oldu. 1937'de Mustafa Kemal'in emriyle Dolmabahçe Sarayı'nın Veliaht Dairesi'nde kurulan Resim ve Heykel Müzesi Akademi'ye bağlandı.

1969'da bilimsel özerkliğe kavuşan kurum, etkinliklerini İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi adı altında sürdürmeye başladı. Daha önceleri İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, sonradan da Atatürk Kız Lisesi olarak kullanılan Adile Sultan Sarayı, Güzel Sanatlar Akademisi'ne dâhil edildi. Türk Film Arşivi, Güzel Sanatlar Akademisi'ne bağlanarak, İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Film Arşivi adını aldı. 1971'de özel yüksekokulların devletleştirilmesi sürecinde, Mimarlık Yüksek Okulu ile Uygulamalı Endüstri Sanatları Yüksek Okulu Güzel Sanatlar Akademisi'ne bağlandı. Bu tarihten sonra 1976'ya kadar birçok yeni bölüm açıldı.

Mimar Sinan Üniversitesi kurulduğu 20 Temmuz 1982 yılında üç fakülteye, 2.705 öğrenciye ve 383 öğretim elemanına sahipti. 1988'e gelindiğinde ise, fakülte sayısı 5'e, öğrenci sayısı 15.725'e, öğretim elemanı sayısı da 1.190'a yükselmiştir. Bu tarihte, Güzel Sanatlar Fakültesi, Mimarlık Fakültesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Fen Bilimleri

Tablo 14- 2012 yılı itibariyle İstanbul'daki devlet üniversitelerine ait bazı istatistiki bilgiler

		Kuruluş	Öğretim Elemanı	Öğrenci	Fakülte	Enstitü	Yüksek Okul	Meslek Yüksek Okulu	Araştırma Birimleri
1	İstanbul Üniversitesi	1933	2.606	69.712	20	17	4	7	34
2	İstanbul Teknik Üniversitesi	1944	988	25.569	13	6	-	2	9
3	Boğaziçi Üniversitesi	1971	430	11.710	4	4	3	3	17
4	Marmara Üniversitesi	1982	1.230	57.759	16	11	5	4	4
5	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi	1982	287	6.364	3	3	1	1	3
6	Yıldız Teknik Üniversitesi	1982	705	22.496	10	2	1	2	19
7	Galatasaray Üniversitesi	1992	160	1.500	5	2	1	2	9
8	İstanbul Medeniyet Üniversitesi	2010	150	-	11	4	6	-	10

Enstitüsü ve Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden oluşan üniversite, daha önce Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı olan Devlet Konservatuvarını da bünyesine aldı. 1993'te Tophane'deki tarihî Tophane-i Âmire binası Milli Savunma Bakanlığı tarafından Üniversite'ye tahsis edildi. 2004 yılında ise, üniversitenin adı Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi olarak değiştirildi.

2012 verilerine göre Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nde, 3 fakülte, 3 enstitü, bir yüksekokul, bir meslek yüksekokulu ve 3 araştırma birimi bulunmaktadır. 300'e yakın öğretim üyesinin görev yaptığı bu kurumda 6.000'den fazla öğrenci de daha çok sanat, mimari, tasarım vb. alanlar ağırlıkta olmak üzere eğitim almaktadır.

21 Temmuz 2010 tarihli ve 27648 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanan 6005 nolu kanun ile İstanbul'da en son kurulan devlet üniversitesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi'dir. Özellikle sosyal bilim alanında iddialı bir vizyona sahip olan üniversite diğerlerinden farklı olarak zengin bir personel altyapısıyla kurulmuştur. İstanbul'un farklı bölgelerinde yerleşkeleri bulunan üniversite 2011-2012 eğitim yılında Sosyal Bilimler Enstitüsünde lisansüstü programlara ilk öğrencilerini aldı. Daha sonraki yıllarda ise bazı bölümlerinde lisans eğitimine başladı.

Vakıf Üniversiteleri

Türkiye'nin ilk vakıf üniversitesi YÖK'ün kuruluşunun ardından 1984'te Ankara'da Bilkent Üniversitesi adıyla eğitime başlamıştır. 1990'lı yıllar Türkiye'de sadece ekonomi ve siyaset alanında değil, eğitim, bilim ve kültür sahalarında da dışa açılmanın başlangıç seneleri olmuştur. Batılı ülkelerde özellikle vakıf ve özel üniversitelerin gelişmesiyle, burjuva sınıfı ve ekonomik gelişme arasında doğrudan bir ilişkiye dayanır. Bu gelişmeye paralel olarak Türkiye'de de 1990'lı yıllardan sonra gelişmiş şirketler, holdingler ve sanayi çevreleri gerek kendi personel ihtiyaçlarını karşılamak, gerekse ticari faaliyetlerini bilim ve teknolojinin desteği ile daha da geliştirmek arzusuyla kendi üniversitelerini kurma yoluna gitmişlerdir. Bu gelişmeler doğrultusunda 1990'ların ikinci yarısından itibaren İstanbul'da hızla vakıf üniversiteleri kurulmaya başlanmıştır. Öncelikle Koç ve Sabancı üniversiteleri kurulmuş, daha sonra da Tablo 15'te görülen üniversiteler birbiri ardına faaliyete geçmişlerdir.

Özellikle 2005 yılından sonra kurulan bazı vakıf üniversiteleri, ihtisaslaşma yoluna giderek, sadece belli alanlarda eğitim verme yolunu tercih etmişlerdir. Mesela, Bezm-i Âlem Vakıf Üniversitesi sağlık bilimleri alanında, Üsküdar Üniversitesi psikoloji ve davranış bilimleri alanında, Özyeğin Üniversitesi ticaret, bankacılık ve sermaye piyasaları alanında, İstanbul Şehir Üniversitesi ile İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi sosyal bilim alanlarında yoğunlaşmış bulunmaktadır. İstanbul'daki vakıf üniversitelerinin bazıları İngilizce eğitim yapmaktadır.

Başta Koç Üniversitesi, Sabancı Üniversitesi, Kadir Has Üniversitesi, Bilgi Üniversitesi olmak üzere çok yakın tarihte kurulmalarına rağmen, personel, öğrenci, araştırma ve uygulama merkezleri ile İstanbul'daki vakıf üniversiteleri dünyanın önde gelen başarılı üniversiteleri

arasına adlarını yazdırabilmişlerdir. İstanbul'daki vakıf üniversiteleri sadece eğitim ve öğretim değil, bilimsel araştırma, uluslararası akademik faaliyetler, AB projeleri, yerel yönetimlerle işbirliği, kitap ve dergi yayıncılığı gibi bilim ve kültür hayatına katkı verici pek çok faaliyeti de gerçekleştirmektedirler. Bunlar içinde Sabancı Üniversitesi ve Koç Üniversitesi'nin araştırma laboratuvarlarını, Bilgi, Bahçeşehir ve Yeditepe üniversitelerinin yayıncılık ve uluslararası düzeyde akademik, sanat ve sosyal faaliyetlerini zikretmek yerinde olur.

Mevcut durumda İstanbul'da 34 vakıf üniversitesi bulunmaktadır. Burada da vurgulandığı üzere bunların tamamı Batılı anlamda özel üniversite değil, kâr amacı gütmeyen vakıf üniversiteleridir. [Elbette bunu istismar edip ekonomik boyutu ön plana çıkaran ve böylece eğitim-öğretimi zayıflatanlardan da bahsedilebilir]. Rakamlar her gün değişmekle birlikte 2012 verilerine göre vakıf üniversitelerinde 3.700'ün üzerinde öğretim üyesi görev yaparken, 120.000'in üzerinde de öğrenci eğitim almaktadır.

Kuruldukları günden bu yana, İstanbul'daki vakıf üniversitelerinin büyük çoğunluğu hem tam zamanlı hem de yarı zamanlı personel ihtiyacını büyük oranda devlet üniversitelerindeki öğretim elemanlarından karşılamaktadır. Ancak kendilerinde açılan yüksek lisans ve doktora programlarıyla hızla kendi personellerini yetiştirme yolunda adımlar atmaktadırlar. Bu üniversitelerin yıllık öğrenci ücretleri bölümlerine göre değişmektedir. Tam ve yarı burslu programlar da uygulanmaktadır. Aynı zamanda uluslararası öğrenci mobilizasyonunda vakıf üniversitelerinin yükselen bir değere sahip oldukları söylenilebilir.

Tablo 15- 2012 yılı itibariyle İstanbul'daki vakıf üniversiteleri

	Üniversitenin Adı	Kuruluş	Öğretim Elemanı	Öğrenci Sayısı
1	Koç Üniversitesi	1993	176	5.548
2	Fatih Üniversitesi	1996	263	9.879
3	Işık Üniversitesi	1996	57	2.569
4	İstanbul Bilgi Üniversitesi	1996	165	10.396
5	Yeditepe Üniversitesi	1996	570	17.022
6	Beykent Üniversitesi	1997	157	8.664
7	Doğuş Üniversitesi	1997	98	4.524
8	İstanbul Kültür Üniversitesi	1997	159	6.797
9	Kadir Has Üniversitesi	1997	81	4.888
10	Maltepe Üniversitesi	1997	248	7.378
11	Sabancı Üniversitesi	1997	166	3.692
12	Bahçeşehir Üniversitesi	1998	148	9.855
13	Haliç Üniversitesi	1998	112	4.948
14	Okan Üniversitesi	1999	47	5.396
15	İstanbul Ticaret Üniversitesi	2002	82	5.449
16	İstanbul Bilim Üniversitesi	2006	51	1.417
17	Acıbadem Üniversitesi	2007	196	359
18	İstanbul Arel Üniversitesi	2007	52	5.237
19	İstanbul Aydın Üniversitesi	2007	43	11.884
20	Özyeğin Üniversitesi	2007	20	408
21	İstanbul Şehir Üniversitesi	2008	75	881
22	İstanbul Medipol Üniversitesi	2009	78	888
23	Yeni Yüzyıl Üniversitesi	2009	130	1.832
24	Bezm-i Âlem Vakıf Üniversitesi	2010	135	4.500
25	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi	2010	54	1.500
26	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi	2010	44	367
27	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi	2010	30	310
28	Süleyman Şah Üniversitesi	2010	34	1.500
29	Gedik Üniversitesi	2011	23	3.000
30	İstanbul Gelişim Üniversitesi	2011	29	2.350
31	Piri Reis Üniversitesi	2011	?	140
32	Üsküdar Üniversitesi	2011	81	2.000
33	İstanbul Kemerburgaz Üniversitesi	2012	69	580
34	Nişantaşı Üniversitesi	2012	51	1.150

Vakıf Meslek Yüksekokulları (MYO)

İstanbul'da yükseköğretim denildiğinde değinilmesi gereken konu ve kurumlardan biri de özel ya da vakıf statüsündeki Meslek Yüksekokullarıdır. Türkiye'de sadece İstanbul'da özel yüksekokul bulunmaktadır ve

SÜVARİ KIŞLASI'NDAN KULELİ ASKERÎ LİSESİ'NE

ZEKERİYA TÜRKMEN*

XIX. yüzyılın ilk yarısında, Boğaziçi'nin Anadolu yakasında Çengelköy ile Vaniköy arasında modern mimari üsluba göre inşa edilen Kuleli Kışlası, daha sonraki yıllar içinde yapılan ilave, düzenleme ve tamirlerle günümüze kadar gelmiş, Boğaziçi'ndeki ender tarihî yapılardan biridir.

Çengelköy'den Vaniköyü'ne uzanan sırtlar ve vadiler, İstanbul'un fethinden itibaren askerî amaçlı kullanılmıştır.[1] Kanunî Sultan Süleyman devrinde gösterişli kuleler ve kasırlar inşa edildiğinden şimdiki Askerî Lise'nin bulunduğu mekân, *Kule Bahçesi* bazen de *Kuleli Bahçe* olarak adlandırılmıştır.

Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusu teşkil edildikten sonra, Sultan II. Mahmud'un 7 Temmuz 1826 tarihli emriyle Kandilli Rasathanesi'nden başlayıp bugünkü Talimhane semtini de içine alarak sahile kadar uzanan geniş arazi, Süvari Kışlası ve buna bağlı eğitim alanı olarak kullanılmak üzere (1828) istimlak edilmiştir.[2] Kuleli Bahçe'de, Balyan Usta'ya tek katlı, ahşap bir kışla yaptırılmış,[3] ancak

1- Kuleli Askerî Lisesi (Allom)

çıkan yangınlarda harap olan yapı, bir süre sonra da Thomas Allom'un (d. 1804-ö. 1872) 1837'de çizdiği ve 1838 yılında Londra'da yayımlanan kitabındaki gravüre göre, kışlanın denize bakan kısmı üç katlı, kuzey ve güneyinde iki kulesi olacak şekilde inşa edilmiştir.[4]

Kuleli Kışlası, 1828-1837 yıllarında Dersaadet (Hassa) Ordusu I. ve II. Süvari alayına tahsis edilmiştir. İstanbul ve civarında görülen veba salgınını önlemek maksadıyla Darületibba Komisyonu kararıyla kışla, 1837 yılında tahaffuzhane/karantinahaneye dönüştürülmüş ve 1842 yılına kadar bu maksatla kullanılmıştır.[5] 1837 yılında geniş çaplı onarıma yönelik keşif yaptırılmış,[6] ancak karantinahane olarak kullanıldığından onarım faaliyeti ertelenmiştir.[7] Karantinahanenin ihtiyaçları ile sair araç ve gerecin tamamlanmasına gayret edilmiş,[8] ayrıca Askerî Tıbbiye öğrencilerinin karantinahanede uygulamalı teşhis-tedavi eğitimi almaları sağlanmıştır.[9]

Kuleli Kışlası, 30 Kasım 1842'de tekrar I. ve II. Süvari Alayı'na tahsis edilmiş,[10] ancak tamire muhtaç olduğundan Sultan Abdülmecid'in Şubat 1843 tarihli fermanıyla Hassa Ordusu Müşiri Hasan Rıza Paşa tarafından geniş çaplı bir onarım başlatılmıştır.[11] Bu onarım sırasında kışlaya su getirilmiş, ayrıca tek kubbeli bir hamam yaptırılmıştır. Çıkan yangınlarda, kışlanın ahşap kısımları yandığından kışla, 1845-1847 yıllarında onarım görmüştür.[12]

* Harp Akademileri Komutanlığı, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü (SAREN)

1 İsrafil Kurtcephe, Feridun Yıldız, *Kuleli Askerî Lisesi Tarihi*, İstanbul 1985, s. 2-4.

2 Mehmet Rebîî Hâtemî Baraz, Zeynep Demircan, *Çengelköy'de Tarih*, İstanbul 2004, s. 283.

3 Mehmed Esad, *Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye*, İstanbul 1310, s.172. Ayrıca bkz. Mehmed Râif, *Mir'ât-ı İstanbul*, İstanbul 1996, s. 269; Zuhal Çetiner Doğdu, "Kışla Mimarisi", *Türkler*, haz. Hasan Celal Güzel v.dğr., Ankara 2002, c. 12, s. 184.

4 Robert Walsh, *Constantinople and the Scenery of Seven Churches of Asia Minor*, London 1838, c. 2/1, s. 76.

5 Gülden Sarıyıldız, "Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1835-1876)", *TTK Belleten*, 1994, c. 58, sy. 222, s. 329-376.

6 BOA, HH, nr. 28981.

7 BOA, HH, nr. 25545A.

8 BOA, HH, nr. 25559; ayrıca bkz. BOA, C.BL, nr. 113/5648.

9 BOA, C.SH, nr. 4/154.

10 BOA, C.SH, nr. 13/616; ayrıca bkz. Sırrı Üçer, "Kuleli Askerî Lisesi Tarihçesi", *TK*, 1968, c. 6, sy. 70, s. 764-774.

11 BOA, C.AS, nr. 874/3748.

12 Kolağası Mehmet Ra'if, *Mir'ât-ı İstanbul*, s. 270.

kuruluş tarihleri de son beş yılda gerçekleşmiştir. Sanayi ve sosyal alana özellikle orta düzeyde yetkin personel yetiştirmeyi amaçlayan özel yüksekokullar gün geçtikçe gelişmektedir.

Beykoz MYO, Türkiye'nin ilk sektör odaklı meslek yüksekokulu olup taşımacılık ve lojistik hizmetlerine nitelikli personel yetiştirmeyi amaç edinmiştir. Benzer şekilde Avrupa MYO ve İstanbul Kavram MYO da eğitim yapmaktadır. İstanbul Şişli MYO endüstri, sağlık ve sosyal alanlarında hizmet veren kurum ve kuruluşlarının ihtiyaç duyduğu yüksek nitelikli insan gücünü yetiştirmek amacıyla eğitim yaparken, Plato MYO sanat, tasarım, iletişim ve teknoloji sektörlerine odaklı tematik eğitim-öğretim yapmaktadır.

Tablo 16- İstanbul'daki Özel Meslek Yüksekokulları

	MYO Adı	Kuruluşu	Öğretim Elemanı	Öğrenci Sayısı
1	Beykoz Lojistik MYO	2007	48	540
2	İstanbul Kavram MYO	2008	19	420
3	Avrupa MYO	2009	33	180
4	Plato MYO	2009	71	300
5	İstanbul Şişli MYO	2012	30	140

İstanbul'daki Askerî Yükseköğretim Kurumları

Osmanlı döneminin subay ve kurmay subay yetiştiren üst düzey okullarının hemen hemen tamamı İstanbul'da idi. Mekteb-i Tıbbiye, Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i Bahriye, II. Mahmud'dan beri faaliyetini İstanbul'da devam ettirmiştir. Kuruluş tarihleri Tanzimat öncesi dönemlere kadar giden İstanbul'daki askerî yüksekokullar ve akademilerden bazıları zamanla Ankara ve diğer illere taşınmış; fakat bunların bir kısmı zamanla geri dönmüştür. 2012-2013 öğretim yılı itibarıyla Türk Silahlı Kuvvetleri'nin kurmay subay, subay ve astsubaylarını yetiştiren yükseköğretim kurumları, Kara Harp Okulu hariç, İstanbul ili veya civarındadır.

Tarihî temelleri 1848'de kurulan Mekteb-i Fünûn-i Harbiye-i Şâhâne, Erkân-ı Harbiye Sınıflarına kadar inen Genelkurmay Başkanlığına bağlı Harp Akademileri Komutanlığı'nın bünyesinde bulunan beş eğitim kurumu (Silahlı Kuvvetler Yüksek Sevk ve İdare Akademisi, Kara Harp Akademisi, Deniz Harp Akademisi, Hava Harp Akademisi ve Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Müdürlüğü), ordunun komuta kademesini yetiştirmektedir. Ayrıca komutanlık bünyesinde stratejik araştırmalar da yapılmakta, lisansüstü eğitim programları da yürütülmektedir. Yüksek standartlarda eğitim yapılan akademilerde şimdiye kadar yüzlerce yabancı subay da kurmaylık eğitimi almıştır.

Gülhane Askerî Tıp Akademisi (GATA) ise, hem askerî tabip yetiştirmekte hem de tıpta uzmanlık eğitimi vermektedir. İlk olarak Demirkapı'daki gül bahçeleri yerine kurulan Askerî Tıbbiye zamanla Gülhane adını almış; 1933 Reformu'ndan sonra Haydarpaşa'ya taşınmıştır. GATA Komutanlığı ise başkenttedir.

Türk Silahlı Kuvvetleri'nin hava subaylarını yetiştiren Hava Harp Okulu (Yeşilköy) ile deniz subaylarını yetiştiren Deniz Harp Okulu (Tuzla) da İstanbul'dadır.

İstanbul'da Yükseköğretim Yurtları

İstanbul'da yükseköğretimin önemli yardımcı mekânlarından biri de öğrenci yurtlarıdır. Her üniversitenin kendine, vakıflarına ya da derneklerine ait kız erkek ya da karma yurtları bulunduğu gibi, özel yükseköğretim öğrenci yurtları da bulunmaktadır. 2012 yılı verilerine göre, İstanbul'da YURT-KUR'a bağlı 28 adet yurt bulunmaktadır. Burada barınan yükseköğretim öğrenci sayısı 193.610'dur. Yine resmî rakamlara göre özel yükseköğretim öğrenci yurtlarında kalan öğrenci sayısı ise 155.919'dur. Devlete bağlı ancak özel işletmeciliğe tabi 319 yurt bulunmaktadır. Bunlar içinde ortaöğretim öğrencileri de olmakla birlikte büyük oranda üniversite öğrencisi barınmaktadır.

YAYGIN EĞİTİM

1960'lı yıllara kadar Yaygın Eğitim Kurumları diğer devlet kurumları bünyesinde dernek ve benzeri teşekküller hâlinde çalışmaktaydı. 1960 yılında Yaygın Eğitim Genel Müdürlüğü'nün kurulmasıyla Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı, düzenli ve planlı çalışmalar başlamıştır. Bu tarihten sonra ilçe teşkilatları kurulmaya başlandı. Yaygın eğitimin temel statüsü ve görev alanları ise tam olarak 1979 yılında Talim ve Terbiye Dairesi'nin belirlediği esaslar üzerine bina edilmiştir.

Yaygın eğitim kurumları yönetmeliğinin ilgili maddesine göre, yaygın eğitim: örgün eğitim sistemine hiç girmemiş ya da herhangi bir kademesinde bulunan veya bu kademelerden çıkmış bireylere gerekli bilgi, beceri ve davranışları kazandırmak için istekleri doğrultusunda ekonomik, sosyal, toplumsal ve

Sultan Abdülmecid'in 23 Ekim 1843 tarihli iradesiyle Serasker Hasan Rıza Paşa tarafından temeli atılan Kuleli Hastahanesi'nin inşaatı 23 Ağustos 1844 tarihinde tamamlanarak,[13] 25 Ağustos 1844 tarihinde teslim alınmış, tabiplerin atamaları yapıldıktan sonra da hastahane hizmete açılmıştır.[14] Hastahanenin bir bölümü 1950-1955 yılları arasında tamamen yıkılarak, yerine Korg. Şefik Erensu sitesi inşa edilmiş olup bir kısmı hâlen ayaktadır.[15]

Sultan Abdülmecid'in 1845 yılında, süvari askerlerinin kapalı eğitim alanı olmak üzere, Serasker Hasan Rıza Paşa marifetiyle inşa ettirdiği *manej* binası, bugün Atatürk Spor Salonu olarak kullanılmaktadır. Manej binası, 1850 ve 1870 yılında geniş çaplı bir onarımdan geçirilmiştir.[16]

Kuleli Kışlası, Haydarpaşa ve Selimiye kışlaları gibi Kırım Harbi'nde (1854-1856) müttefik devlet ordularının hizmetine verilmiş,[17] Rus esirlerin bir kısmı burada alıkonulmuş,[18] bir bölümü de cephede yaralanan müttefik askerlerinin tedavisi için hastahane olarak kullanılmıştır. Müttefik orduların Kuleli'den ayrılırken çıkan yangında kışla ile birlikte İcadiye Kasrı yanmış,[19] 9 Eylül 1856 tarihinde kışlada geniş çaplı bir onarım başlatılmıştır.[20]

2- Kuleli Askerî Lisesi talebeleri (İBB, Kültür A.Ş.)

Aslında Kuleli Kışlası'yla doğrudan bağlantısı olmasa da Eylül 1859'da Sultan Abdülmecid'in tahttan indirilmesine yönelik darbe teşebbüsüne girişenlerin yargılanmaları burada yapıldığından, bu olaya "Kuleli Vakası" adı verilmiştir.[21]

Kuleli Kışlası, Sultan Abdülaziz devrinde saray mimarı Karabet Amira Balyan tarafından ana duvarları kârgir; iç bölümleri ile tavan ve tabanları ahşaptan olmak üzere yeni baştan inşa edilmiştir.[22] Kışla, bu tamirle kuleler hariç bir ölçüde, bugünkü görünümüne kavuşmuştur.[23] Bugünkü Kuleli Askerî Lisesi tarihî binası, Sultan Abdülaziz tarafından yaptırılmış olan binadır. Yapının "Şeref Kapısı" adı verilen ve denize bakan kapısının üzerinde, Sultan Abdülaziz'in tuğrası altında 1279 (1862-1963) tarihi ve talik yazı ile kitabesi yer almaktadır. Boğaziçi'nin rutubetli havasından dolayı kışlanın sık sık onarımdan geçirilmesi gerektiği anlaşılıyor.[24]

Kuleli Kışlası, kuruluşu 1845'e uzanan Dersaadet Askerî İdadîsi'nin 1872'de taşınmasından sonra bir eğitim kurumuna dönüşmüştür. Nitekim, Mekteb-i Harbiye Nazırı Emin Paşa, Şeyhülislam Arif Hikmet (Keçecizade) ve Fuat Paşa'nın katıldığı Meclis-i Muvakkat toplantısında alınan bir kararla 9 Nisan 1845'te Harbiye Mektebi'ne aday öğrencileri yetiştirmek maksadıyla ordu merkezi olan yerlerde ve İstanbul'da öğrenim süresi beş yıl olan Mekteb-i Fünûn-ı İdadiye'nin açılması kararlaştırılmıştır.[25] Kuleli'de faaliyet gösteren bu okulun ilk komutanları sırasıyla Emin Paşa, Mirliva İbrahim Paşa ve Miralay Kara Ali Bey'dir. Öğrenciler idadîde *Dürr-i Yektâ*, Arapça, Farsça, Riyaziye, İlm-i Coğrafya, Fenn-i Kitabet, Resm-i

13 BOA, İ.DH, nr. 90/4527.

14 BOA, İ.DH, nr. 91/4533.

15 Kurtcephe ve Yıldız, *Kuleli Askerî Lisesi Tarihi*, s. 5.

16 BOA, A.MKT.NZD, nr. 6/73; BOA, İ.DH, nr. 613/42720.

17 BOA, A.MKT.NZD, nr. 115/88.

18 BOA, HR.MKT, nr. 98/14.

19 BOA, İ.DH, nr. 50/25091.

20 BOA, A.MKT.NZD, nr. 193/63; BOA, İ.DH, nr. 387/25562; BOA, A.MKT.NZD, nr. 230/72; ayrıca bkz. *Mecelle-i Umur-ı Belediyye*, İstanbul 1330, c. 1, s. 1208; ayrıca bilgi için bkz. Hasan Fehmi Öz, "Üsküdar'da Bir Askerî Okul Kuleli Askerî Lisesi", *Üsküdar Sempozyumu II: 12-14 Mart 2004: Bildirileri*, ed. Zekeriya Kurşun v.dğr., İstanbul 2005, c. 1, s. 249.

21 Uluğ İğdemir, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1937; ayrıca bkz. Uluğ İğdemir, "Kuleli Vak'ası", *TA*, XXII, 340.

22 Mehmet Râif, *Mir'ât-ı İstanbul*, s. 270.

23 İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Üsküdar Tarihi*, İstanbul 1977, c. 2, s. 324.

24 BOA, İ.DH, nr. 621/43174.

25 *Takvîm-i Vekâyi'*, 1261, sy. 284; Mehmet Esad, *Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye*, s. 39.

Tablo 17- İstanbul'da 2009-2012 arasında yaygın eğitim kursları ve katılımcı sayıları

Öğretim Yılı	2009-2010		2010-2011		2011-2012	
	Kurs	Kursiyer	Kurs	Kursiyer	Kurs	Kursiyer
Okuma Yazma	1.884	39.557	3.238	53.269	3.732	50.431
Genel Kurslar	11.410	230.348	10.269	200.714	9.181	201.710
Mesleki Beceri	6.503	126.454	9.508	183.231	9.798	197.638
Toplam	19.797	396.359	23.016	437.214	22.743	450.358

kültürel gelişmelerini sağlayıcı nitelikte, çeşitli süre ve düzeylerde hayat boyu yapılan eğitim, üretim, rehberlik, danışmanlık ve uygulama etkinliklerinin tamamı olarak tanımlanmaktadır. 1990'lı yıllara kadar ciddi bir okuma yazma bilmeme sorunu olduğu için Halk Eğitim Merkezleri okuma yazma kurslarının verildiği en önemli merkez olmuştur. Yakın zamana kadar örgün eğitimi hemen her bakımdan destekleyici bir eğitim sistemi olan "Yaygın Eğitim"in adı "Hayat Boyu Öğrenme Programı" olarak değiştirilmiştir.

Sanayi ve meslek kuruluşlarına yetkin elemanlar yetiştirmek üzere ahilik, lonca ve gedik gibi geleneksel kurumların yerine, Cumhuriyet dönemine gelindiğinde çırak, kalfa ve usta yetiştirmek üzere yaygın eğitim birimleri meydana getirilmiştir. Çıraklık eğitimi 1977'de çıkarılan kanunla hukuki esaslara bağlanmıştır.

1970'te 2.247.630 olan İstanbul nüfusu, 1985'e gelindiğinde 5.842.985'e 1990'da da 7.309.190'a ulaşmıştır. 1985'te İstanbul'da 211.620 kişi (İstanbul nüfusunun %7,1) okuma yazma bilmemektedir. Bu sebeple yaygın eğitimin birinci görevi okuma yazma kursları açmak olmuştur. Bunun yanında insanları meslek sahibi yapmak için orta düzeyli kurslar açılmıştır. Daktilo, halk oyunları, yöresel ve bölgesel müzikler, farklı müzik aletlerini çalma, sağlık seminerleri, bulaşıcı ve öldürücü hastalıklara karşı korunma, sergi, defile, resim ve heykel, oymacılık, el işleri, dikiş nakış, süsleme ve tezyin sanatları, ebru, hat, çocuk yetiştirme, sağlıklı hayat, muhasebe, basit teknolojiler, makine tasarım, bilgisayar, yabancı dil, elektrik, makinecilik, berberlik, kalorifer ateşçiliği, motor tamirciliği, torna-tesviye gibi, daha pek çok alanda, hayata tutunma, günlük işleri daha kolay ve kazançlı yapma, meslek edinme amaçlarına ulaşma amacıyla kurslar açılmıştır.

İstanbul'da ilk olarak Bakırköy'e bağlı Tozkoparan'da Endüstri Meslek Lisesi bünyesinde Çıraklık Eğitim Merkezi açılmıştır. Beş sınıfta daha çok teorik olarak eğitim yapan bu merkeze 1348 kişi devam etmiştir. 1991 sonrasında, Bakırköy'ün ardından, Beyoğlu, Eyüp, Fatih, Bostancı, Çatalca, Gaziosmanpaşa, Kartal, Sarıyer, Ümraniye, Silivri, Şişli, Yalova ve Zeytinburnu'nda 13 merkezde çıraklık eğitim merkezleri kurulmuştur. Bu merkezlerde, tesviyecilik, frezecilik, tornacılık, planyacılık, taşlama, saç işleri, soğuk demircilik, kaynakçılık, sıhhi tesisat, dökümcülük, elektrik tesisatçılığı, bakım, onarım ve elektrik, bobinajcılık, oto elektriği, oto boyacılığı, ön düzen ayarcılığı, motor yenileştirme, kaporta tamirciliği, oto motor tamirciliği, dizel motor yakıt ve pompa, oto döşemeciliği, radyo televizyon tamirciliği, mobilyacılık, üst yüzey işleri, matbaacılık (dizgi, ofset, grafik, baskı, cilt), cam işlemeciliği, kuyumculuk, deri işletmeciliği, ayakkabıcılık, resepsiyon, servis, diş protez, asansörcülük, kalorifercilik, erkek terziliği, bayan terziliği, konfeksiyon (dış ve iç giyim), duvarcılık, boyacılık, aşçılık, fırıncılık, pastacılık, tatlıcılık ve şekerleme, soğuk havalandırma, sıvacılık, döşeme ve duvar kaplama işlemleri, betonarme demirciliği ve beton kalıpçılığı gibi şehirleşmeye yeni geçmiş bir toplumun hemen her alanda ihtiyaç duyacağı ara elemanları yetiştirmek üzere çıraklık, kalfalık ve ustalık kursları açılmış ve buradan binlerce insan yetişmiştir.

2012'ye gelindiğinde İstanbul'da resmî ve sivil toplum kuruluşlarına ait pek çok alanda faaliyet gösteren örgün eğitim kurumlarının olduğu görülür. Millî Eğitime bağlı, halk eğitim merkezleri ve mesleki eğitim merkezleri vardır. Bunun yanında İstanbul Büyük Şehir Belediyesi'nin hemen her semtte ve çok farklı toplum kesimlerine yönelik açtığı meslek edindirme, boş zaman değerlendirme vb. amaçlı kursları bulunmaktadır. Bunlar arasında Bel-Mek'i özellikle anmak yerinde olacaktır. Milli Eğitim'e bağlı Halk eğitim merkezlerine ait 37 bina, mesleki eğitim merkezlerine ait 18 bina vardır. Halk eğitim merkezlerinde; giyim, modelistlik, bilgisayar, ebelik, çocuk bakımı, elektrik, elektronik, makine, otomotiv, motor, muhasebe, tekstil, ahşap, halı, sıhhi tesisat, kuaför, Türkçe, İngilizce, din kültürü, matematik, matbaa, metal, mobilya, gıda, genel bilgiler gibi alanlarda kurslar verilmektedir. Bu kurslardan bazıları ulusal, bazıları da yerel ölçekte verilmektedir. Ulusal ölçekte verilen kurslardan bazıları şunlardır: Türkiye Okuyor Kampanyası, Ana Kız Okuldayız Kampanyası, İstanbul Türkiye İçin Okuyor Projesi, İstanbul Halk Eğitim Merkezleri (hemfest), Okullar Hayat Olsun Projesi.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Sanat ve Meslek Eğitimi Kursları (İSMEK) ise 1996 yılında, dönemin

3- Kuleli Askerî Lisesi

Mücessem dersleri görmektedir. 21 Eylül 1845'te Dolmabahçe Sarayı Çinili Köşk'te açılıp daha sonra Maçka Kışlası'nda eğitim-öğretime devam eden Mekteb-i Fünun-ı İdadî-i Şâhâne (Dersaadet veya Harbiye İdadîsi)[26] 1872'de Tıbbiye İdadîsi ile birlikte Kuleli Kışlası'na taşınmıştır.[27] Mekteb-i Fünûn-ı İdadî-i Şâhâne'nin taşındığı 1872 yılından itibaren Kuleli Kışlası, Askerî İdadî ile Tıbbiye İdadîsi'nin eğitim gördüğü bir kurum hüviyetine kavuşmuş; Tıbbiye İdadîsi, 1910'da Haydarpaşa'ya taşınmıştır. İdadîlere alınacak öğrencilerin başvuru şartları ve sınavla ilgili hususlar da belirlenmiştir. Buna göre, rüşdiye mezunu 12-17 yaşlarındaki adayların müracaat edebileceği sınavlar, her yıl recep, şaban ve ramazan aylarında yapılacak; zeki, askerliğe kabiliyetli, *mütenâsıbü'l-endâm* adaylar, tabip muayenesinden sonra yapılacak sınavı geçerlerse askerî öğrenci olabileceklerdi.[28] 1847'den itibaren askerî idadîlere girmek isteyenlerin miktarı çoğalmaya başlamıştır.[29] İdadîde iki yıl üst üste başarısız olan öğrenciler, alaya çıkarılır ve ancak askerî kâtip olabilirlerdi.[30] Sarı Galib Paşa'nın okul komutanlığı döneminde (1862-1864) Fransızca ve jimnastik dersleri de programa dâhil edilmiştir.[31] İdadîlerde görev yapacak öğretmen sınıfı, 1863'te teşkil edilirken, Dârüşşûrâ-yı Askerî'nin 28 Ağustos 1870 tarihli toplantısında öğretmen subayların görevlendirilmesi ve yetiştirilmesi konusu tartışılmış ve yeni bir okul açılması kararlaştırılmıştır.[32] Süleyman Hüsnü Paşa'nın Askerî Mektepler Nazırlığı

26 BOA, İ.DH, nr. 5178 (1261).

27 Kenan Sayacı, "Kuleli Askerî Lisesi", *DBİst.A*, V, 115-116.

28 Tahsin Ünal, "122 Yıllık Bir İrfan Yuvası Kuleli", *TK*, 1968, sy. 8, s. 57-58.

29 İzzet Akça, *Dünden Bugüne Kuleli Askerî Lisesi*, İstanbul 2007, s. 40.

30 Kuleli Askerî Lisesi Arşivi, *Muhâberat Defteri*, Sene 1293 (1877), nr. 1.

31 Mehmet Esad, *Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye*, s. 75.

32 Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1939, c. 1-2, s. 715-716.

15- İstanbul'da el sanatları kursu talebeleri (İBB, Kültür A.Ş.)

İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Recep Tayyip Erdoğan döneminde bir sosyal doku projesi olarak faaliyetlerine başlanmıştır. İlk yıl 3 kurs merkezinde, 3 branşta, 141 kursiyerle başlayan eğitimler, 2013-2014 eğitim dönemi itibariyle İstanbul'un 38 ilçesinde, 235 kurs merkezinde, 250 branşta, 1.600.000 bini aşkın kursiyere ulaşmıştır. Bu haliyle birçok üniversitenin öğrenci sayısından daha fazla sayıda kursiyere sahip olan İSMEK, gerek kursların ve katılımcıların sayısı, gerekse eğitim branşlarının çeşitliliği ve bu eğitimler sonunda ortaya konan kaliteli ürünlerle adeta Türkiye'nin en büyük "halk üniversitesi" haline gelmiştir. Bugün İSMEK, ülkemizde olduğu kadar bütün dünyada da model olarak kabul edilen bir kurum konumundadır.

İl Milli Eğitim Müdürlüğü, İstanbul'daki Hayat Boyu Öğrenme Faaliyetlerinin yürütülmesinde denetim ve yönetim üst organıdır. Faaliyetler büyük ölçüde Eminönü Halk Eğitimi Merkezi Müdürlüğü binasından sürdürülmektedir. Burada 1 Müdür yardımcısı, 1 şef, 5 personel görevlidir.

İstanbul'un 39 ilçesinde, 45 Halk Eğitimi Merkezi bulunmaktadır. (Beşiktaş'ta 2, Beyoğlu'nda 2, Fatih'te 2, Kadıköy'de 4). Bunun yanında 31 Mesleki Eğitim Merkezi (Adalar, Bakırköy, Beşiktaş, Beykoz, Esenler, Eyüp, Sultangazi ilçelerinde) ve 2 Olgunlaşma Enstitüsü (Beyoğlu ve Üsküdar) faaliyet yapmaktadır. İstanbul'daki yaygın eğitim merkezlerinde toplam 44 asil 2 vekil müdür, 11 müdür başyardımcısı ve 138 müdür yardımcısı görev yapmaktadır. Yine burada çok farklı konularda 340 öğretmen görev yapmaktadır. Giyim, el sanatları, aile eğitimi, nakış, çocuk gelişimi gibi alanlarda da 20 kadrolu usta öğretici bulunmaktadır.

2009-2012 eğitim-öğretim döneminde toplamda 51 farklı türde, 441 kurs açılmıştır. Bu kurs türleri şöyledir: Ahşap teknolojisi, ayakkabı ve saraciye teknolojisi, asker eğitimi, bahçecilik, bilgisayar, bilişim teknolojileri, büro yönetimi ve sekreterlik, çalışma hayatı, çocuk bakımı ve gençlik hizmetleri, çocuk gelişimi ve eğitimi, denizcilik, eğlence hizmetleri, el sanatları ve teknolojisi, el sanatları ve el nakışları,

zamanında (1873-1875) Kuleli Askerî İdadîsi'nin ders programında büyük değişiklikler yapılmış,[33] öğrencilerin mesleki alanda yetiştirilmelerini sağlamak amacıyla Hikmet-i Askeriye ve Kimya-yı Askeriye dersleri programa eklenirken, Fransızcanın yanında İngilizce ve Almanca dersleri de müfredatta yer almıştır.

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı esnasında Kuleli'nin hastahaneye dönüştürülmesi[34] üzerine her iki idadî, Pangaltı'daki Mekteb-i Harbiye (şimdiki Askerî Müze) binasına taşınmış, 1879 yılında tekrar Kuleli Kışlası'na dönmüştür.[35] Kuleli Askerî İdadîsi'ne alınan öğrenci sayısının artması üzerine, ilave bina yapılmasına kararlaştırılmış,[36] 1893 tarihinde manej binası bir kapalı bölme ile idadîye dâhil edilerek, yemekhane olarak düzenlenmiştir.[37]

1907 yılına suyolları ile musluklarında yaşanan sorunların giderilmesi için Üsküdar ve Kadıköy su şirketi marifetiyle onarımlar yaptırılmıştır.[38] Ayrıca, Kuleli Hastanesi'nin dış kısmının tamiri yapılmıştır.[39] 1909 yılında yapılan Askerî Şûra toplantısında *Terbiye ve Tedrisat Müfettiş-i Umumiliği* adıyla yeni bir teşkilat kurulmuş askerî idadîler, bu birime bağlanmıştır.[40]

Erkânı Harp Binbaşısı Vehip Bey'in (Kaçi) komutanlığı zamanında (6 Temmuz 1910-1 Mayıs 1912), ana binaya bitişik, denize paralel kuzeye ek bina yaptırılmış, binanın alt kısmı Öğrenci (Tarihî Gazino) Lokali ve Anadolu Toplantı Salonu; üst kısmı ise Personel Yemek Salonu, Okul (Şeref Salonu) Müzesi ve Fizik laboratuvarları olarak düzenlenmiştir. Okulun kalorifer sistemine geçirilmesine yönelik başlatılan çalışmalar, 1914 yılında ancak bitirilmiştir.[41] Balkan Savaşı çıkınca Ekim 1912'de Kuleli Kışlası, tekrar hastahaneye dönüştürülmüş, öğrencilerin bir kısmı Adile Sultan Sarayı'nda, bir kısmı da Beylerbeyi Sarayı yanındaki binalarda eğitimlerini sürdürmüşlerdir. Öğrenciler, 1913 yılının Temmuz ayında tekrar Kuleli'ye dönmüşlerdir.

İstanbul'un 16 Mart 1920'de işgalinden bir süre sonra İngilizler, Temmuz 1920'de silah zoruyla Kuleli Askerî İdadîsi binalarını boşaltılmasını istemişler, kışlayı gayrimüslim azınlıklardan Ermenilere -yetimhane olarak kullanılmak üzere- vermişlerdir; bu dönemde kışla büyük tahribata uğramış, kimi yerleri yakılıp yıkılmış, 1923 yılına kadar yetimhane olarak kullanılmıştır.[42] 6 Ekim 1923'te Türk makamlarına teslim edilen Kuleli Kışlası, geniş çaplı bir onarımdan sonra eğitim öğretime açılmıştır. 3 Mart 1924 tarihli *Tevhid-i Tedrisat Kanunu* ile kısa bir süre, sivil liseye dönüştürülmüş ancak 1925 yılından itibaren Kuleli Askerî Lisesi adıyla eğitime devam etmiştir. Kuleli Askerî Lisesi, II. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine, önceden hazırlanan seferberlik planına göre, Mayıs 1941'de Konya'ya nakledilmiştir. Boşaltılan kışla, altı yıl boyunca (Mayıs 1941-Ağustos 1947) 1.000 yataklı Cildiye Hastahanesi ile Boğaz Nakliyat Komutanlığı emrine verilmiştir.

Kuleli Askerî Lisesi, 19-21 Ağustos 1947 tarihleri arasında taşınıp yerleşirken, Maltepe Askerî Lisesi de 25-26 Ağustos 1947 tarihlerinde kendisine tahsis edilen Kuleli Kışlası'ndaki binalara taşınmıştır. Kuleli Kışlası'nda iki ayrı okul olarak faaliyet gösteren Kuleli ve Maltepe Askerî liseleri, 1950'de birleştirilmiştir. Kuleli Askerî Lisesi'nde en esaslı onarım, 1965-1969 yıllarında gerçekleştirilmiştir.[43] 1968-1969 yıllarında Thomas Allom'un gravürü esas alınarak kuleler yaptırılmıştır. 1983-1986'da okulun her tarafı geniş çaplı onarılırken, 2008-2010 tarihleri arasında denize bakan dış cephesi ile tarihî binanın tamamı depreme karşı güçlendirilmiş; 2011'de de denize bakan dış yüzeyinin ışıklandırması yapılmıştır.

Kuleli Askerî Lisesi, 1975-1976 öğretim yılına kadar Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı liselerin fen kolu programını uygulamıştır. Bu tarihte kolej sistemine geçilmiş, ancak daha sonra tekrar Millî Eğitim Bakanlığı fen kolu programına geri dönülmüştür.

Kuleli Askerî Lisesi, İstanbul'da Boğaziçi'nde sahip olduğu tarihî dokusu ile 1845 yılından bu yana -savaşlardan dolayı kısa süreli mekân değişiklikleri olsa da- Türk eğitim tarihinde eğitimini 167 yıldır (2013) aksatmadan sürdürmüş bir kurumdur. Kuleli'den sadece Harbiye adayı öğrenciler yetiştirilmekle kalınmamış, ülkemizin siyasi ve kültürel hayatına etki etmiş, önemli mevkilere gelmiş pek çok şahsiyetin yetişmesine de katkıda bulunulmuştur.

33 Bilgi için bkz. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*, Def'a 31, sene 1293 (1876).

34 Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, s. 326.

35 Kuleli Askerî Lisesi Arşivi, *Muhâberat Defteri*, nr. 1; ayrıca bkz. Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, s. 326.

36 BOA, Y.PRK.BŞK, nr. 27/98.

37 BOA, Y.MTV, nr. 82/41; BOA, Y.PRK.BŞK, nr. 7/98; ayrıca bkz. Öz, "Üsküdar'da Bir Askerî Okul", s. 249.

38 BOA, Y.MTV, nr. 296/115.

39 BOA, Y.MTV, nr. 299/175.

40 BOA, İ.AS, nr. 12 (2 Receb 1327 / 7 Temmuz 1325 / 20 Temmuz 1909).

41 Kuleli Askerî Lisesi Arşivi, *Yazışma Defteri*, sene 1914, s. 46.

42 Sadettin Nüzhet [Ergun], "Kuleli Askerî Lisesi'nin Tarihçesi", *1932-33 KAL Son Sınıf Hatırası*, İstanbul 1933, s. 9.

43 Ünal, "122 Yıllık Bir İrfan Yuvası Kuleli", s. 13.

Tablo 18- 2012 yılı İstanbul ili yaygın eğitim istatistikleri

Okul Türü	Kurum Sayısı	Derslik Sayısı	Kurs/ Grup Sayısı	Kursiyer Sayısı	Öğretmen Sayısı
Yaygın Eğitim Toplamı (R)	81	564	27.645	485.060	987
Halk Eğitim	41	267	22.199	428.424	461
Mesleki Eğitim (Çıraklık)	31	226	4.766	44.331	323
Olgunlaşma	2	16	3	28	83
Pratik Kız Sanat	4	17	424	6.139	78
Meslek Kursları	-	-	225	4.811	-
Özel Eğitim	3	38	28	1.327	42
Yaygın Eğitim Toplamı (Ö)	2.256	15.781	78.146	663.962	21.517
Dershane	692	7.357	46.638	188.346	9.152
Etüt Eğitim Merkezi	97	285	88	2.633	232
MTSK	599	1.750	24.866	342.717	6.925
Muhtelif Kurs	602	2.727	5.625	43.492	2.053
Rehabilitasyon Merkezi	265	3.662	929	86.774	3.144
Uzaktan Eğitim Dershanesi	1	-0	-	-	11
Toplamı	2.337	16.345	105.791	1.149.022	22.504

elektrik ve ısı enerjisi, ev hizmetleri, gazetecilik, gıda teknolojisi, giyim ve üretim teknolojisi, grafik ve fotoğraf, güzellik ve saç bakım hizmetleri, halkla ilişkiler ve organizasyon hizmetleri, hasta ve yaşlı bakım hizmetleri, hukuk, inşaat teknolojisi, iş sağlığı ve güvenliği, kişisel beceriler, kişisel gelişim ve eğitim, seyahat hizmetleri, kuyumculuk teknolojisi, makine teknolojisi, matbaa, metal teknolojisi, motorlu araçlar teknolojisi, muhasebe ve finansman, müzik ve gösteri sanatları, müzik ve sahne sanatları, okuma ve yazma, öğretmenlik ve öğretim, pazarlama ve perakende, sağlık, sanat ve tasarım, sanatsal ve kültürel kurslar, seramik ve cam teknolojisi, spor, tekstil teknolojisi, tekstil, giyim, ayakkabı, deri, tesisat teknolojisi ve iklimlendirme, yabancı diller, yiyecek ve içecek hizmetleri.

2009-2010 eğitim-öğretim yılında açılan kurslarda bir kursa ortalama 22 kursiyerin katıldığı, 2010-2011 eğitim-öğretim yılında açılan kurslarda bir kursa ortalama 15 kursiyerin katıldığı, 2011-2012 eğitim-öğretim yılında açılan kurslarda bir kursa ortalama 14 kursiyerin katıldığı görülmektedir.

XX. yüzyılda İstanbul'da eğitim denildiğinde kısaca denilebilir ki; iki kıtanın birleştiği yerde kurulmuş olan, dünyanın sayılı, Türkiye'nin ise hemen her bakımdan en büyük şehri olan İstanbul, 14.000.000'a yaklaşan bir nüfusa sahiptir. Bu kadar nüfus içerisinde İstanbul'da örgün eğitimde 2.523.418 öğrenciye, yaygın eğitimde ise 1.149.022 vatandaşa eğitim ve öğretim hizmeti sunulmaktadır. Okul öncesi eğitimde her 100 öğrenciden 11'i, ilköğretimde her 100 öğrenciden 17'si, ortaöğretimde her 100 öğrenciden 18'i İstanbul'da okumaktadır. Örgün eğitimde her 7 öğretmenden 1'i İstanbul'da çalışmaktadır. İstanbul'da sadece ortaöğretim düzeyinde resmî rakamlara göre, 5.792 eğitim kurumunda 125.982 öğretmen sayısıyla toplamda 3.672.440 öğrenci ve vatandaş eğitim-öğretim hizmeti almaktadır. Bu rakama yükseköğretim de eklendiğinde, 5.000.000'dan fazla kişinin eğitim-öğretim aldığı büyük bir kent karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKLAR

2011-2012 İstatistik Verileri, İstanbul 2012.

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, 23. bs., Ankara 2012.

Alkan, Mehmet Ö. (haz.), *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1924)*, Ankara 2000.

Arslan, Ali, *Darülfünûn'dan Üniversiteye*, İstanbul 1995.

Aynî, Mehmet Ali, *Darülfünûn Tarihi*, İstanbul 1995.

Cevad, Mahmud, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı -XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi-*, haz. Tacettin Kayaoğlu, Ankara 2001.

Cumhuriyet Döneminde Türk Milli Eğitim Sisteminde Gelişmeler (1923-1988), Ankara 1988.

Cumhuriyet Döneminde Türk Millî Eğitim Sistemindeki Gelişmeler, 1920-2010, Ankara 2010.

Dölen, Emre, *Türkiye'de Üniversite Tarihi*, İstanbul 2010, c. 4-5.

Eğitim İzleme Raporu 2010, İstanbul 2011.

Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, V c., İstanbul 1977.

Hatipoğlu, Tahir, *Türkiye Üniversite Tarihi*, Ankara 2000.

Hirsch, Ernest, *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi*, İstanbul 1950.

http://ismek.ibb.gov.tr/tarihcesi.aspx 01.12.2013.

http://www.zaman.com.tr/gundem_sbsnin-yerine-getirilen-12-sinav-icin-maraton-basladi_2174039.html 01.12.2013.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Darülfünûn: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı*, II c., İstanbul 2010.

İstanbul Çıraklık ve Halk Eğitim Merkezleri, 1981-1991 Faaliyetleri, İstanbul 1991.

Millî Eğitim İle İlgili Bilgiler 1995-1996, İstanbul 1996.

Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim/National Education Statistics, Formal Education 2011-2012, Ankara 2011-12.

Millî Eğitim Sayısal Veriler 2001, Ankara 2001.

Milli Eğitimde Elli Yıl (1923-1923), Ankara 1973.

Öğretmenler İstatistiği (1934, 38, 42, 46), İstanbul 1948.

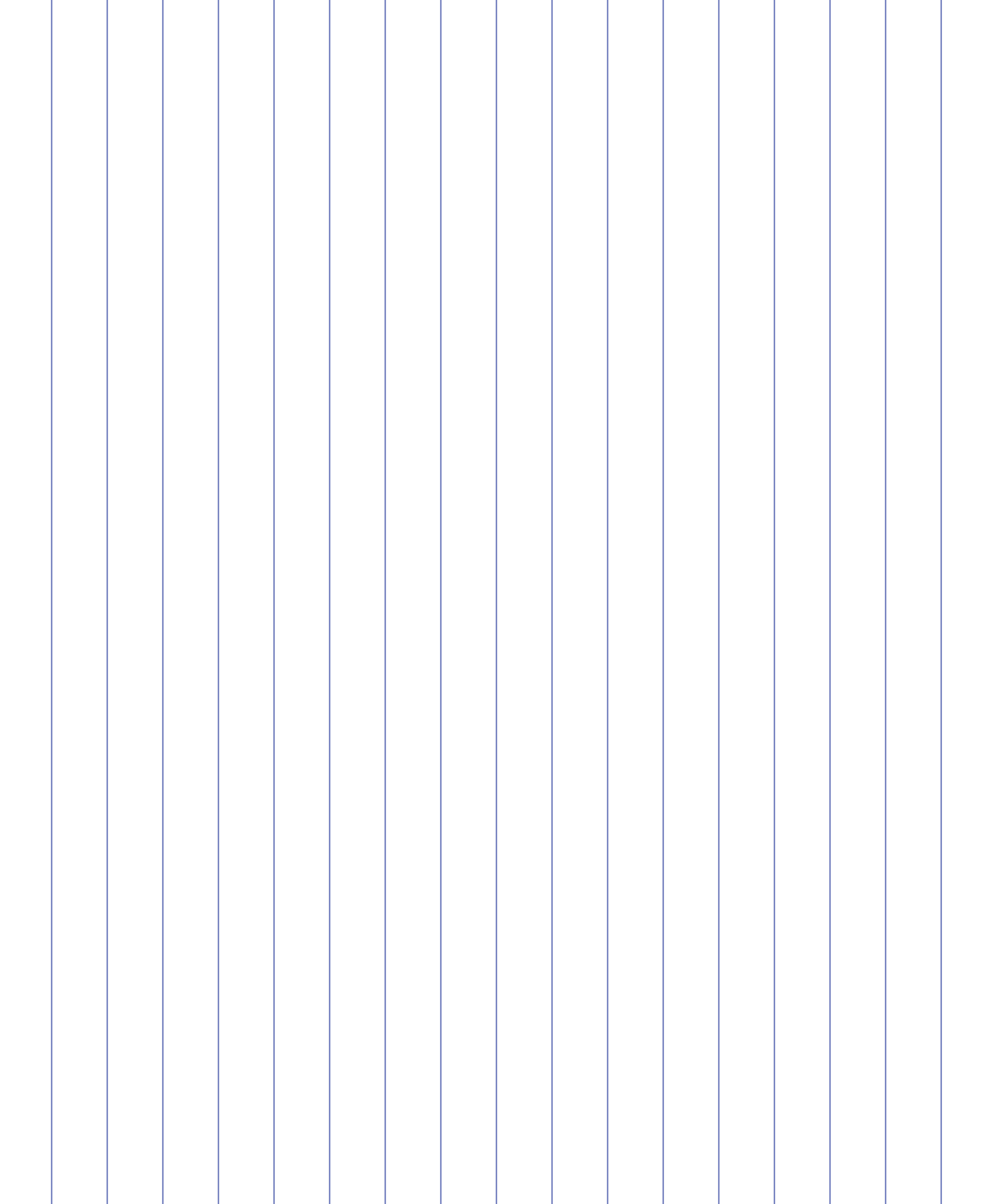
Öztürk, Cemil, *Dünden Bugüne Türkiye'de Öğretmen Yetiştiren Kurumlar*, İstanbul 2005.

Rakamlarla Türkiye'de Meslekî ve Teknik Öğretim I, haz. Reşat Özalp, Ankara 1956.

TALIS Türkiye Ulusal Raporu, Ankara 2010.

Unat, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, Ankara 1964.

Yücel, Hasan Âli, *Türkiye'de Ortaöğretim*, Ankara 1994.

BİLİM
VE TEKNOLOJİ

BİZANS DÖNEMİNDE KONSTANTİNOPOLİS'TE BİLİM VE TEKNOLOJİ

ANNE TIHON*
ÇEV. AHMET AYDOĞAN

Bizans İmparatorluğu'nun 11 yüzyıllık tarihi (330-1453) boyunca Bizanslı bilginler kadim Grek ve Roma ilim ve irfan mirasının korunması için büyük ihtimam ve gayret gösterdiler. Haddizatında Eukleides, Arkhimedes veya Ptolemaios gibi büyük ilim adamlarının mirasçıları olarak onların eserlerinin tetkik ve tedrisatını asla terk etmediler; kadim metinleri yeniden neşre hazırladılar, yorumlar yazdılar veya Helen mirasını devam ettiren yeni eserler kaleme aldılar. Diğer taraftan, her ne kadar çoğu zaman çatışmalı da olsa, doğulu komşularıyla devam ettirdikleri sürekli münasebetler, onları Arapça veya Farsça yazılmış olan önemli eserlerle temas ettirdi: Bu eserlerin bazıları Grekçeye çevrildi veya uyarlandı ve astronomi veya tababet gibi ilimlerde hayli etkili oldu. Daha sonraları bir Latin tesirinden söz edilebilir ve Bizans İmparatorluğu'nun sonlarına doğru, XV. yüzyılda, Yahudilerce kaleme alınmış kitaplar da ortaya çıktı ve Bizans ilim adamları arasında hatırı sayılır derecede yaygınlık kazandı.

Antikitenin Sonu (IV-VII. yüzyıllar)

Doğu Roma İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde fikrî ve ilmî faaliyet Atina, Antakya, Beyrut, Apameia (Kibotos), Rodos, İskenderiye gibi ünlü okulların öncülüğünde şekillendi. İskenderiye o dönemde en önemli ilmî tedrisat ve tıbbi tekevvün merkeziydi. İskenderiye okullarının ilmî tedrisatı kadim ilmî kitapların (Eukleides, Arkhimedes, Ptolemaios, Apollonios ve birçok başkaları) tetkik, tedris ve tefsirine dayanıyordu. Bunların dışında Konstantinopolis, İmparator II. Theodosios tarafından 425'te değişen ihtiyaç ve şartlara göre yeniden yapılandırılmış olan imparatorluk okullarında ileri bir tedrisat seviyesi tutturmuştu. Konstantinopolis okullarında takip edilen müfredat esas itibarıyla adaylara devlet yönetimi için gerekli olan yeterliliği kazandırmak ve memurların Grek ve Latin dillerinde ehliyetli ve salahiyetli olmalarını sağlamak için tasarlanmıştı. Bu kadim okulların faaliyeti zor siyasi şartlara rağmen VI. yüzyıla kadar sürdü. Ünlü filozof Hypatia'nın ölümüne yol açmış olan İskenderiye'deki dinî ayaklanmalar bu siyasi şartlar arasındaydı. Bilindiği gibi filozof, İskenderiyeli kalabalık bir güruh tarafından 415'te katledilmişti.

Kutsal metinlere uygun olarak bir Hristiyan kozmolojisinin geliştirildiği Edessa ve Nisibis'teki Nesturi okulları bir tarafa bırakılacak olursa, Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlaşmasının ilmî çalışmalar üzerinde kayda değer bir etkisi olmadı. Bu kozmoloji, İskenderiye'de *Hristiyan Topoğrafyası* başlıklı bir kitapta Kosmas Indicopleustes (ykl. 534-547) tarafından desteklendi: Gökler tıpkı Musa Peygamber'in haymesini [*tabernaculum*, taşınabilir mabet] andırır tarzda kubbeli bir sandık şekline sahiptir, yeryüzü ise düz bir dikdörtgendir. Bu tür görüşler Aristoteles Okulu'nun evrenin bir küreye benzediği yönündeki fikirlerini savunan Ioannes Filoponos tarafından tenkit edildi. Kosmas'ın kozmolojisi XII. yüzyılda Konstantinopolis'te yeniden ortaya çıktı.

Iustinianos dönemi (527-565) büyük bir başarı kaydetti: Mühendis ve geometriciler Trallesli Anthemios ve Miletoslu Isidoros sayesinde bir mimari şaheseri, Ayasofya'nın inşası. Fakat kadim dünyadan kalma okullar zaman içerisinde yavaş yavaş geriledi ve çöktü. 529'da Iustinianos, Atina Okulu'nun kapatılması buyruğunu verdi ve bu pagan dünyanın kalıntılarının saldırganlık temayüllerini artırdı. Okulun öğretmenleri bir müddet Pers Kralı I. Hüsrev'in (531-579) sarayına sığındı. Antakya 526'daki bir depremle kısmen tahrip oldu; Beyrut 551'deki depremden sonra harabeye döndü. İskenderiye daha uzun süre mukavemet etti, fakat şehir önce Persler ve son olarak 641'de Araplar tarafından ele geçirildi. İskenderiye'nin ele geçirilmesi kadim dünyanın okullarının sonunu gösterir. Bilimsel

* Catholic University of Louvain (Louvain-la-Neuve)

1- Menefron oğlu, astronomi bilgini Theodotos'un mezar taşı. Klinede uzanmış bilgin elindeki sopa ile küreye dokunuyor. Mezar taşının sol üst köşesindeki güneş saati bilginin astronomi ile ilgili olduğuna işaret ediyor (MÖ II. yüzyıl). (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

bilginin taşınması Doğu Roma İmparatorluğu'nda Helen eğitiminin ayakta kalmasıyla yakından irtibatlıydı. Bu okullar kaybolduğunda ilmî tedrisat bütünüyle yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Fakat V ve VI. asırların zor yılları boyunca ilmî miras kısmen Doğu dünyası, İran, Ermenistan, Suriye ve özellikle Konstantinopolis aracılığıyla taşındı. Neticede Konstantinopolis, imparatorluğun en önemli ilim/fikir merkezi oldu ve öyle kaldı.

VII ve VIII. yüzyıllar

VII. yüzyılın başlarında Konstantinopolis, Arap fetihlerinin bir sonucu olarak doğu eyaletlerinin büyük bölümünü ve ayrıca Mısır'ı da kaybetti. İmparatorluk okulları daha önce İskenderiye'nin üstlendiği ilmî tedrisatı devraldı. İmparator Herakleios döneminde (610-641), muhtemelen 617 civarında İskenderiye geleneğinin son filozoflarından biri, İskenderiyeli Stefanus tarafından astronomi ile ilgili bir yorum kaleme alındı. Bu yorum İskenderiyeli Theon'un (ykl. 364) *Küçük Yorumu*'nu takliden kaleme alınmış başlangıç düzeyinde bir yorumdu, fakat Ptolemaios'un *Çizelgeler El Kitabı* [Gr. *Prokheiri kanones*] da Konstantinopolis'e uyarlanmıştı. Öyle görünüyor ki bu uyarlama, Bizans'ın ilk astronomi el kitabıdır ve İskenderiye ile Konstantinopolis arasındaki geçişi işaret eder.

VII. yüzyıl Herakleios'un İran'a karşı savaşının altüst ettiği, Herakleios'un ölümünden sonra da Arap fetihlerinin ve siyasi sorunların aman vermediği karanlık bir dönemdir. Bir reçine ile sülfür veya Azak Denizi petrolü karışımı olan "Rum Ateş"i bu dönemin önemli bir askerî buluşudur. Karışım bir pompa ve tunç bir boru ile düşman gemilerine püskürtülüyordu. VII. yüzyılda adı Callinicos olan bir Suriyeli tarafından geliştirilmiş olan bu icat 678'de Konstantinopolis'in Arapların eline geçmesini engellemişti. Ayrıca yüzyıllar boyu Bizans deniz kuvvetlerinin rakiplerine karşı üstünlüğünü temin etmişti. Fakat icadının sırrı büyük bir gizlilik içinde saklanıyordu.

İlmî tedrisatın inkişafı bakımından VII. yüzyılın ikonoklazm [Gr. *eikonoklastes*: tasvir kırıcı] buhranı

da hayli zarar verici oldu. Bu dönem hakkında bütün bildiklerimiz tedrisatın hala "dört bilim"i (*quadrivium*, yani, aritmetik, geometri, astronomi, müzik derslerini) ihtiva ettiğidir; bu kadim dünyadan miras alınmış bir müfredattı ve ikinci dereceli okullarda başlangıç düzeyinde takip edildiği anlaşılmaktadır. Tasvirlerin büyük savunucusu Damascuslu Ioannes [Yahya ed-Dımeşkî] *De fide orthodoxa* isimli eserinde bir Hristiyan için uygun ilmî bilginin kısa bir izahını verir ve söz sırası yeryüzünün şekline geldiğinde (küre, düz veya koni…) meseleyi tereddüt ve sükûtla geçiştirir.

IX ve X. yüzyıllar

Mamafih kayda değer bir canlanmaya tesadüf edebilmek için XI. yüzyıla kadar beklemek gerekecektir. Bu, Paul Lemerle'nin "ilk Bizans hümanizmi" dediği bir cereyan ile tanınan dönemdir. Gerek Batı Avrupa'da gerekse Arap dünyası ve Bizans İmparatorluğu'nda nihayet kültür iki yüzyıl boyunca gömülü olduğu derin durgunluktan silkindi. Aynı dönemde Arap ilminin altın çağı başlar, fakat Arapların astronomi ve matematikte kaydettikleri ilerlemelerden Bizans dünyasında hemen haberdar olunmayacaktır. Patrik Fotius'un kütüphanelerin bakım ve onarımdan geçirilmesine dönük çabaları sayesinde Konstantinopolis'te sonuçları bakımından hayli şümullü olan bir hareket başladı. Birçok güzel el yazması Studios Manastırı'nın Scriptorium'u[1] gibi *scriptoria*da yeni güzel bir el yazısıyla -ve eski yuvarlak büyük harfler yerine daha okunaklı küçük harflerle yazılan el yazısıyla- istinsah edildi. O dönemde istinsah edilmiş en eski el yazmaları arasında Eukleides, Ptolemaios ve İskenderiyeli Theon'un eserleri zikredilebilir. Eski el yazmalarını daha büyük ölçekte değişik kayıt sistemine aktarma hareketi yüzlerce eseri unutulmaktan ve yok olmaktan kurtarmıştır.

Mamafih imparatorluk okullarının ıslah edilmesine dönük muhtelif çabalara rağmen IX. yüzyıl bize önemli bir ilmî miras bırakmadı. Dönemin en önemli ilim adamı, matematikçi Leon –ki hayatı birçok efsanevi hikâyeye konu olmuştur– bir astrolog olarak yüksek şöhreti ve imparatorluk sınırından (Tarsus'un kuzeyi) Konstantinopolis'e düzenli sinyaller gönderebilen bir optik telgraf dışında geriye önemli bir eser bırakmadı. O döneme ait mekanik aletlerde belli bir zevk göze çarpar. İmparator Theofilus'un (829-842) bir *automata* veya kendi kendine çalışan makineler koleksiyonu vardı. Konstantinopolis'teki imparatorluk tahtı böyle bir düzenek sayesinde kendi kendine tavana yükselebiliyor, buna mukabil, tahtın iki yanındaki aslanlar kükrüyor, kuyruklarını şaklatıyor, öte yandan kızıl akbabalar kalkıyor, kuşlar altın ağaçlarda ötmeye başlıyordu. Bu aletler İskenderiyeli Filon (II. yüzyıl) veya eserleri X. yüzyılda istinsah edilen harikulade bir Konstantinopolis el yazması ile günümüze intikal etmiş olan Heron'un (I. yüzyıl) tarif ve tasvir ettiği kadim tekniklere göre yapılmıştı.

X. yüzyıl bir ansiklopedicilik dönemidir. Allame İmparator VII. Konstantinos Porfirogennetos (913-959) döneminde mevcut her türlü bilginin derç edildiği geniş bir derleme hazırlamayı düşünmüştü. Onun bu tasarısı, mesela ekim dikime (bağcılık, zeytinlik, meyveler, sebzeler, ağaçlar vb.) ayrılmış bir ansiklopedi olan *Geoponica* gibi birçok eserin derlenip toplanmasına ilham kaynağı oldu. Kadim kaynaklara bağlı olarak ilk derleme IV. yüzyılda Beyrutlu Vindianus Anatolius ve daha sonra VI. yüzyılda Cassianus Bassus tarafından yapıldı. Bu eser büyük bir şöhrete kavuştu ve Latince, Arapça, Süryanice ve Ermeniceye tercüme edildi. Kadim simyacıların eserlerinin bir derlemesi Codex Marcianus Graecus 299'da, bir X. yüzyıl el yazmasında istinsah edildi ve simyacıların kullandıkları alet ve edevat çizimler eşliğinde anlatıldı. Benzer tarzda birçok tıp kitabı aynı zamanda atlarla veya genel olarak hayvan bilimiyle ilgili eserler X. yüzyıl el yazmalarından derlendi. Kadim coğrafyacıların eserlerinden yapılan derleme IX-X. yüzyılların el yazmalarında istinsah edildi.

XI ve XII. yüzyıllar

XI. yüzyılda Arap tesiri Bizans ilmî metinlerinde, özellikle astronomide kendini gösterdi. IX. yüzyılın başlangıcından itibaren Araplar Halife el-Memun (813-833) döneminde Bağdat ve Şam'da inşa ettirilen rasathanelerde yeni ilmî heyet ve nücum araştırmaları başlattı. Bu araştırmalara dair bir kayıt 1032'ye doğru yazılmış ve daha sonra bir Ptolemaios el yazmasında (Vaticanus gr. 1594) istinsah edilmiş olan astronomi haşiyelerinde bulunabilir. Yazar daha yeni astronomların eserlerini ve Bağdat ve Şam'da 214'de (829-830) yapılmış gözlemleri iktibas eder. Fakat kendisinin söylediği gibi bu eserlere ulaşamadığı için Âlim denilen (İbn'ül-A'lam, ö. 985) bir başka astronomun eserinden istifade edecektir. Bu metin Âlim'in çizelgelerinin 1032'den sonraki yıllarda Konstantinopolis'e uyarlandığını gösterir. Başka belgeler de Konstantinopolis'te Arapça matematik ve astronomi eserlerini okuyup faydalanabilecek, muhtemelen Doğu kökenli, muhtelif ilim adamlarının mevcudiyetini teyit eder. 1072 tarihli bir kitap (Parisinus gr. 2425) İbn el-Müsenna'nın [Ahmed b. el-Müsenna] el-Harizmî

1 [L.: Manastırlarda yazıcılara mahsus oda.]

üzerine yazdığı şerhteki güneş tutulmasının hesaplanması ve Habeş el-Hâsib'in sinüs ve ters sinüs tabloları ile ilgili bir yorumundan faydalanır. Vaticanus gr. 1056'daki bir astroloji derlemesi, içinde "bir Serazen kitabından" usturlap üzerine bir inceleme ve Doğu kaynaklarından 550 (1155-1156) ve 556 (1160-1161) tarihli yıldız listeleri barındırır. Günümüze ulaşmış tek Bizans usturlabı olan Brescia usturlabı 1062'de Fars kökenli Sergios için imal edilmiştir. I. Aleksios Komnenos'un (1081-1118) hekimi ve astroloğu, aynı zamanda Arapça masal kitabı *Kelile ve Dimne*'nin (*Stephanites kai Ichnelates*) Grekçe mütercimi olan Simeon Seth Araplarca ortaya konulan presesyon [ekinoksların geri hareketi] değerini biliyordu.

Grek geleneği aynı zamanda 1007-1008 tarihli anonim bir *Quadrivium* ile temsil edilir.

Bizans'ta tabiat ilimleri de öğretiliyordu, fakat alanı ya da sınırları *quadrivium* bilimlerinden daha az açık çizilmişti. Mesela XI. yüzyılda ansiklopedik nitelikte yazılarla (Mikhail Psellos, Simeon Seth) karşılaşılabilir. Bunlarda tabiat hadiseleri (rüzgârlar, depremler, kuyruklu yıldızlar, coğrafya, vs.) Aristoteles veya Plutarkhos temelinde gayet sathi bir tarzda izah edilir. Mikhail Psellos, dönemin büyük hezarfenni [*polymathes*] "soru ve cevaplar" ile ilerleyen yeni bir öğretim türü geliştirdi. Psellos aynı zamanda simya ve bâtıni meseleler ile de ilgileniyordu.

Zooloji X ve XII. yüzyıllar arasında büyük ilgi uyandırmış görünür. İmparator IX. Konstantinos Monomahos (1042-1055) bir hayvanat bahçesi kurdu ve Mikail Attaliates (XI. yüzyıl) burada teşhir edilen bir fili ve zürafayı tasvir etmiştir. Prenses Anna Komnena'nın (XII. yüzyıl) bilgili çevresinde, Efesoslu Mikhail Aristoteles'in hayvan bilimiyle ilgili eserlerini yorumladı.

XIII.-XV. yüzyıllar

Konstantinopolis IV. Haçlı Seferi esnasında Latinlerce 1204'te ele geçirildi. İstila büyük yağma ve geniş yıkım eşliğinde gerçekleşti. Latin hâkimiyeti esnasında Bizanslı bilginler ileri tedrisat düzeyini yeniden tesis etmeye çalışan İznik (Nikaia) Sarayı'nda toplandılar. 1261'de İmparator Mikhail Palaiologos Konstantinopolis'i Latinlerden geri alması, Bizans ilim ve fikir hayatının en verimli döneminin başlangıcı oldu. Latin istilasının yol açtığı zarar ve hasarları onarmak için birçok ilmî el yazması yeniden istinsah edildi ve onarımdan geçirildi. Bu onarım ve istinsah, parşömenden daha ucuz bir malzeme olan kâğıdın da dolaşıma girmesiyle önceki teşebbüslere göre daha kolay yapıldı. Metinler sadece istinsah edilmedi, dikkatli bir şekilde tashih de edilerek neşre hazırlandı.

2- Üzerinde güneş saati bulunan bir astronomi bilgininin mezar taşı (MÖ II. yüzyıl) (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

Birçok yeni yorum, özellikle geleneksel disiplinlerde; aritmetik, geometri, astronomi, müzik bahsinde kaleme alındı.

Aritmetik iki ana dala bölünür: nazari ve ameli aritmetik:

Nazari aritmetik Euklidies (Öklit), Arkhimedes (Arşimet), Gerasalı Nikomakhos (ykl. II. yüzyıl), Simrnalı Theon (MS ykl. II. yüzyıl), Diofantos (ykl. 250), Heron (MS ykl. I. yüzyıl), Pappus (ykl. 323), İskenderiyeli Theon (MS ykl. 364) vd. diğer kadim kaynaklara istinat ediyordu. Altmışlık sayı sistemi astronomiye bir giriş olarak düşünüldüğünden astronomi kitaplarının girişinde bulunurdu. Bu bağlamda, aşağıdaki eserler önemli aritmetik bölümler ihtiva eder: Georgios Pahimeris'in (ykl. 1300) *Quadrivium*'u, Theodoros Metokhites'in *Stoicheiôsis*'i (ykl. 1300), Theodoros Melitiniotis'in (ykl. 1352) *Astronomiye Dair Üç Kitap*'ının I. kitabı ve birçok isimsiz derleme. Karekök çıkarma, küçük bir risaleyi bu konuya hasretmiş olan Isaak Argiros'un (ykl. 1368) dikkatini celp etmişti. Barlaam'ın (ykl. 1337) sembolik mantığı Euklidies'e dayalı aritmetik teoremlerinin bir açıklamasıdır. Trabzonlu Gregorios'un *Almagest'e Giriş*'i geleneksel Grek yöntemleriyle Batı dünyasından alınan yeni usuller arasında bir uzlaştırmadır. Theon ve Geber'e (Cabir b. Eflah, XII. yüzyıl) karşı keskin eleştiriler ihtiva eder ve orantı tabirleri için yeni bir terminoloji getirir. Bu eser, hizmetlerini sunmak üzere Konstantinopolis'te karşılaşmak istediği Sultan II. Mehmed'e ithaf edilmiş fakat hiçbir zaman bir dinleyici bulamamış ve böylece bu seyahat başarısızlıkla neticelenmiştir.

Ameli veya pratik aritmetik önce on esaslı rakam sistemiyle, yani parmak sayımıyla yapılan hesaplamaya dayanıyordu. Nikolaos Mesarites (ykl.1200) Konstantinopolis'teki Aziz Havariler Kilisesi'nin yanındaki okulun bir sınıfı hakkında çarpıcı bir tasvir sunar; dehşet içindeki çocuklar parmaklarıyla hesap yapmayı öğrenirlerken, en küçük bir yanlışta sicim ya da kamçı darbeleri yağmuru üzerlerine boşalır. On esaslı rakam sistemiyle hesaplama Nikolaos Rhabdas (ykl. 1341) tarafından da anlatılır. Hint rakamlarını Batı tarzına göre yazarak Hint hesaplama usulü 1252'de, Latin istilası altındaki Konstantinopolis'te kaleme alınmış isimsiz bir incelemede (*Büyük Hesaplama* denilen*, Hint Hesaplaması*) açıklanır. Konu Hint rakamlarının özgün şeklini kullanan Maksimos Planudes (ykl. 1293) tarafından yeniden ele alınmıştır. Öyle görünüyor ki Hint hesaplama usulü, en azından okul çevrelerinde, gerçek bir başarı kazanamamıştır. 1300 dolaylarında Manuel Moschopoulos sihirli kareler üzerine bir risale kaleme aldı. XIV. yüzyıl ila XV. yüzyıl arasında Grekçe konuşma dilinde yazılmış olan muhtelif isimsiz incelemeler, cebir usulleriyle çözülen bir problemler toplamasıdır. Problemler para, ölçü, miras vb. meseleleri muhteviydi.

Astronomi de iki temel eğilime bölünmüştür: Ptolemaios (Batlamyus) geleneği ve yabancı tesir.

Grek geleneği Georgios Pahimeris'in *Quadrivium*'unda görünür, fakat bu eserin astronomi bölümü daha çok altmışlık sayı sistemiyle hesaplamayı ve takımyıldızlarını ele alır. *Stoicheiosis*'inde Ptolemaios astronomisini desteklemiş olan daha çok Theodoros Metokhites'ti. Onun talebesi Nikeforos Gregoras, Ptolemaios usulüne göre güneş tutulmalarını tahminde (1330, 1333, 1337) bir adım daha ileri gitti. Gregoras'ın rakibi, keşiş Seminaralı (Calabrialı) Barlaam da *Almagest*'e [Gr. *Mathimatiki Sintaksis*; Ar. *el-Mecisti*] göre iki tutulma tahmini (1333 ve 1337 güneş tutulmaları) yayınladı. Ptolemaios'un yöntemleri Theodoros Melitiniotis'in (ykl. 1352) *Astronomiye Dair Üç Kitap*'ın II. kitabında da tafsilatlı olarak izah edilir. Daha sonra Isaak Argiros Ptolemaios'un Güneş ve Ay karşı/kavuşma konumları çizelgelerini Bizans dünyası için uyarladı (*Yeni Çizelgeler*). Ptolemaios'un yöntemleri, bilhassa tutulma hesaplamaları için Bizans İmparatorluğu'nun sonuna kadar kullanımda kaldı. XIV ve XV. yüzyıllar boyunca Ptolemaios'un ana eseri *Mathimatiki Sintaksis* (*Almagest*) Bizanslı bilginlerce yoğun bir şekilde incelenmeye ve araştırılmaya devam etti. Bu bilginler *Almagest*'in kenarlarına birçok haşiyeler veya şerhler yazmışlardır.

Dış tesir önce İran'dan geldi. XIII. yüzyılın sonunda Moğollar Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarına kadar Doğu dünyasının tümünü istila ettiler. Cengiz Han'ın torunu II. Hülagu Han Tebriz'den uzak olmayan bir yerde, Trabzon'un kapılarında, ünlü Meraga Rasathanesi'ni inşa ettirdi. Nasiruddin et-Tusî'nin önderliğinde (ykl. 1270) Pers astronomisinin şöhreti her yere yayıldı ve gözlemevi birçok yabancı araştırmacıyı cezp etti. Müstakbel Tebriz Piskoposu George (Gregorios) Hioniades'in seyahatleri sayesinde Pers astronomisi Grekçeye tercüme edildi. Hioniades birçok astronomi kitabını Trabzon'a getirdi ve bunları Grekçeye çevirdi. Ölümünden sonra kitapları Manuel isimli bir papaza kaldı. XIII. yüzyılın sonlarından ve XIV. yüzyıldan kalma çeşitli el yazmaları Farsça astronomi kitaplarının çevirilerini, özellikle Şems-i Buharî'nin öğretisini ihtiva etmektedir. Fakat bu çeviriler Bizanslı bir okur için özellikle güçtü, çünkü birçok teknik sözcük çevrilmemiş, fakat sadece Grek alfabesiyle yazılarak muhafaza edilmişti. Trabzonlu

3- Gedikpaşa kazılarında ortaya çıkarılan ve bir filozofa ait olduğu tahmin edilen büst (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

Manuel muhtemelen 1336'da Trabzon için hazırlanmış astroloji takvimlerinin müellifidir ve talebeleri arasında 1347 civarında bir *Fars Derlemesi* yazmış olan Gregorios Hrisokokkes adlı birisi vardır. Bu eser Nasiruddin et-Tusî'nin (ykl. 1270) *Zîc-i İlhânî*'sinin bir Grekçe uyarlamasıdır. *Fars Derlemesi* herkesin anlayabileceği güzel bir Grekçeyle yazılmıştır ve yöntemler örneklerle açıklanarak anlatılmıştır. Neticede bu eser büyük bir başarıya kavuştu ve Konstantinopolis, Kıbrıs, Rodos, Midilli ve başka birçok yerde yaygınlık kazandı. Selanikli bir Yahudi bilgin (Shelomo ben Eliyahu ykl. 1374-1386) tarafından İbraniceye ve Girit'te Latinceye çevrildi.

Theodoros Melitiniotis'in *Astronomiye Dair Üç Kitap*'ının (ykl. 1352) III. kitabında da Fars astronomisinin uyarlaması yapıldı. Gregorios Hrisokokkes *Fars Derlemesi*'nde astronominin astrolojik hedefleri üzerinde, bilhassa astrolojik tıp (*iatromathematic*) uygulaması için ısrar ediyordu. Buna mukabil Melitiniotis astrolojiyi şiddetle reddeder ve astronomi tahsil ve tedrisatının Tanrı'nın hilkatinin ululanması için yapılması gerektiğini savunur. Theodoros Melitiniotis Patrikhane okulunun yöneticisiydi ve eserleri Ortodoks kilisesinin üyelerinin zihnî terbiyesi için astronominin önemini gözler önüne serer.

XIV. yüzyılın sonunda ve XV. yüzyılda *Alfonsos Çizelgeleri*'nin Dimitrios Hrisoloras (ykl. 1380) tarafından yapılan Bizans uyarlamasında görüldüğü gibi başka tesirler ortaya çıkar. Kıbrıs'ta (Lusignan döneminde) Latin astronomisi zaten biliniyordu, fakat usturlapla ilgili bazı incelemeler bir tarafa bırakılacak olursa Latin astronomisi daha az etkili olacaktır.

XV. yüzyılın başında Bizanslı bilginler Yahudi astronomi çizelgelerini keşfettiler. Üç Yahudi astronomi eseri Bizans uyarlamalarına konu oldu: Tarasconlu Immanuel Bonfils'in (ykl. 1365) *Altı Kanat*'ı (*Şeş Kenafayim*, Gr. *Heksapterigon*), Mikhail Hrisokokkes (ykl. 1434-1435) tarafından uyarlandı; Bonjorn'un (Yakob ben David Yom-Tob, Perpignan, ykl. 1361), Mark Eugenicos (ykl. 1434 ?) tarafından uyarlanmış *Çevrimler*'i; Isaak ben Solomon ben Zaddik Alhadib'in (d. ykl. 1370-ö. 1426) *Taş Döşenmiş Yol*'u (*Orah Selulah*), Matthew Camariotes (ö. 1490-1491) tarafından uyarlanmıştır. Bu incelemeler Osmanlılar döneminde de çalışılmaya devam edecektir.

Georgios Gemistos Plethon'un astronomi incelemesinin geri planında da bir Yahudi tesiri keşfedilebilir. Bu el kitabı Bizans dünyasında bütünüyle özgün olduğu söylenebilecek yegâne astronomi eseriydi. Plethon'un astronomisi, eski Grek ve Romalıların takvimlerini taklit eden yeni bir takvim çabası da dâhil, eski dünyanın yeniden canlandırılmasına dönük düşüncelerine dayanır. 13 Aralık 1433'te, kış gün dönümünde yeni ayın çıktığı bir tarihte başlayan çizelgeler Peloponnesos'taki Mistra boylamını esas almıştır. Plethon'un yararlandığı kaynaklar arasında el-Battanî'nin İbranice çevirisi de vardır.

Bizans'taki astronomi çalışmaları iki özel eser türünü de içinde barındırır: Bunlardan birisi usturlap incelemeleri, diğeri paskalya yortusu hesaplamalarıdır.

Düz usturlap İskenderiye'de ilk defa Ioannes Filoponos (ykl. 520-550) ve daha sonra Nikeforos Gregoras (ykl. 1330), Theodoros Melitiniotis (ykl. 1352), Isaak Argiros (ykl. 1370) tarafından temsil edilmiş olan Grek geleneğini takip ederek birçok incelemede anlatıldı. Latin geleneği, Düzmece Maşallah'ın (1309) bir çevirisi ile Konstantinopolis (XIII. yy. ?) ve Kıbrıs'ta yazılmış (ykl. 1340) isimsiz kitaplarda ortaya çıkar; Doğu geleneği Fars Siamps'ın incelemesiyle (XIV. yy.) temsil edilmiştir. Daha önce gördüğümüz gibi günümüze tek bir Bizans usturlabı kalmıştır, o da 1062'de Pers Sergios için imal edilmiş Brescia usturlabıdır. Muhtemelen başka aletler de vardı, fakat halkalı usturlaba dair sadece tek bir inceleme mevcuttur ve ayrıca oktant üzerine Latin kaynaklarından uyarlanmış bir eser de vardır.

İlaveler: Kronolojik Bakış

425	Halk eğitiminin II. Theodosios tarafından yeniden yapılandırılması
512	Resimli Viyana Dioskorides'inin istinsahı
529	Iustinianos Pagan tedrisatını yasaklar, Atina Yeni-Platonculuk okulunun kapanışı
ykl. 537	Trallesli Anthemios, mekanikçi, mimar (Ayasofya); *Yakıcı Aynalar*, *Garip Düzenekler* üzerine incelemeler
ykl. 537	Miletoslu Isidoros, geometri âlimi, mimar (Ayasofya)
537	Ayasofya'nın açılışı
534-547	Kosmas Indicopleustes'in *Hristiyan Topoğrafyası*
ykl. 617	Stefanos'un astronomi yorumu
641	Arapların İskenderiye'yi almaları
ykl. 670	Suriyeli bir Callinicos tarafından "Rum Ateşi"nin icat edilmesi
VIII. yy.	İkonoklazm buhranı
ykl. 754	Damascuslu Ioannes, ilahiyatçı, *De Fide Orthodoxa*
IX. yy.	"İlk Bizans hümanizmi", birçok el yazmasının yeni yazı sistemiyle istinsahı
ykl. 840	Matematikçi Leon (astroloji, optik telgraf)
X. yy.	VII. Konstantinos Porfiregennetos (913-959), tarım, tıp, atlar veya genel olarak hayvanat, nebatat, simya, coğrafya ile ilgili ansiklopedik derlemeler...
XI. yy.	Bizans astronomisi üzerinde Arap tesiri
1007-1008	Klasik kaynaklara dayalı isimsiz *Quadrivium*
ykl. 1018-1081	Mikhail Psellos, tarihçi, filozof, hezarfen; ansiklopedik yazılar, simya
1032 c.	İbnü'l-A'lam'ın (Âlim) Çizelgeleri
1062	Brescia Usturlabı
1072	Arap-Bizans astronomi el kitabı
ykl. 1080 c.	Simeon Seth, Arapça masal kitabı *Kelile ve Dimne* (*Stephanites kai Ichnelates*) mütercimi, astrolog, hekim
XII. yy.	Ephesoslu Mikhail, zooloji
1200	Nikolaos Mesarites, Konstantinopolis'teki Aziz Havariler okulunun tasviri.
1204	IV. Haçlı Seferi sırasında Konstantinopolis'in Latinlerce işgali. Bizanslı bilginler İznik (Nikaia) Sarayı'nda
1252	Hint hesap usulü üzerine isimsiz bir inceleme
1261	Mikhail Palaiologos Konstantinopolis'i geri alır; "Bizans rönesans"ının başlangıcı
1259	Meraga Rasathanesi'nin (Tebriz yakınlarında) kuruluşu

Paskalya hesaplaması iki astronomik problem içeriyordu: Bahar gün dönümü (ekinoks) ile takip eden dolunayın tarihi. Mesele, 325'teki İznik (Nikaia) Konsili'yle çözüme kavuşturulmuş, fakat konu buna rağmen o dönemde yazılmış olan muhtelif hesap risalelerinin (Günah Çıkaran Maksimus, Heraklius, Keşiş ve Rahip Gregorios) de gösterdiği üzere bilhassa VII. yüzyılda başka sorunlar doğurmuştur. Mesele, XIV. yüzyılda Nikeforos Gregoras'ın açıklamasıyla ve Barlaam'ın incelemesiyle yeniden ortaya çıkmıştır. Her ikisi de astronomi problemleri (güneş yılının uzunluğu, ay çevrimleri vb.) geliştiriyor, fakat Gregoras, Ptolemaios'un güneş yılı değerinin tam olmadığını belirten bir yorum eklese bile, sadece Ptolemaios'un parametrelerine dayanıyorlardı. Gregoras Paskalya kurallarında bir reform önerir ancak İmparator II. Andronikos tarafından kabul edilmiş görünmez. Nikolas Rhabdas ve Isaak Argiros da konuya dair yazmışlardır.

Astrolojiden söz etmeksizin astronomiyi konuşmak mümkün değildir. Astroloji, kilisenin yinelenen mahkûmiyet kararlarına rağmen Konstantinopolis'te her zaman uygulama alanı buldu. Bizanslılar, en azından eğitimli kimseler, astronomi (nazariyat) ile astrolojiyi (tatbikat) birbirine karıştırmıyordu. Bizans'ta kaleme alınmış birçok astroloji el yazması mevcuttur. Bunlar eski yazarları (Ptolemaios, Vettius Valens, İskenderiyeli Paulos, Hefaestion, vb.) veya yenilerini (Ebu Maşer, vb.) esas alıyorlardı. Genel olarak, birçok Bizanslı bilgin, en azından kişileri ilgilendiren tahminler bakımından astrolojiye inanmadığını ileri sürüyor, fakat tutulmalar gibi gök fenomenlerinin fiziki veya siyasi hadiselerin duyuruları olabileceği fikrini kabul ediyordu.

Her ikisi de Euklidies'e dayanan 1007/1008 tarihli isimsiz bir *Quadrivium* ile Georgios Pahimeris'in *Quadrivium*'u bir tarafa bırakılacak olursa, geometri birçok yeni Bizans incelemesinde gelişme göstermedi. Bizans'ta geometri tetkik ve tedrisatı doğrudan, eserlerinin Bizanslılarca okunması ve incelenmesi hiç kesilmemiş olan Euklidies'in metinleriyle yapılıyordu. Yer ölçümü için pratik usullerin açıklandığı jeodezi üzerine bazı risaleler de mevcuttur, fakat bu usuller tam ve dakik olmaktan uzaktır.

Kadim gelenekte müzik *tetrakhordon* (dört telli bir lyra)/dört notadan ibaret yarım oktavlık akorta dayanıyor, sesin tizliği telin gerginliğiyle değiştiriliyordu. Bir tetrakhordun iki sabit notası (haricî teller) ve iki hareketli notası (iki dâhili tel) vardı. Daha geniş bir müzik ıskalası/gamı oluşturmak için birkaç tetrakhord bir araya getiriliyordu. Tellerin gerginliğine göre müzik

ykl. 1290-1300	George (Gregorios) Hioniades İran yolculuğuna çıkar; Farsça ve Arapça kitapların tercümesi
ykl. 1293 c.	Maksimos Planoudes, *Hint Hesap Usulü*, Diofantos ve Ptolemaios'un *Cofrafya*'sının tetkiki
1300 ?	Fars Siamps'ın (usturlab incelemesi) Bizans'a uyarlanması
ykl. 1300	Georgios Pahimeris, *Quadrivium* (aritmetik, astronomi, geometri, müzik)
ykl. 1300	Manuel Moschopoulos, *Sihirli Kareler*
ykl. 1300	Theodore Metokhites, *Stoicheiosis* (*Astronomi'nin Unsurları*)
ykl. 1300	Manuel Bryennius, *Armoni*
1309	Düzmece Maşallah'ın (usturlap) Bizans çevirisi
ykl. 1320	Manuel Files, zooloji üzerine manzume
1330-1340	Nikeforos Gregoras, tutulma hesapları, usturlap, armoni, Paskalya hesaplaması
ykl. 1332 c.	Calabrialı Barlaam (Seminara): Sembolik mantık, 1333 ve 1337 güneş tutulmaları, Paskalya hesaplaması, armoni
1336	Trabzon efemerisi (Trabzonlu Manuel ?)
ykl. 1340	Kıbrıs'ta uyarlanmış Batı astronomisi (usturlab, *Toledo Çizelgeleri*)
ykl. 1341	Nikolas Rhabdas, aritmetik kitapları, Paskalya hesaplaması
ykl. 1347	Georgorios Hrisokokkes, *Pers Derleme*si
ykl. 1350	Neofutos Prodromenos, Botanik sözlüğü
ykl. 1352	Theodore Melitiniotis, *Astronomiye Dair Üç Kitap* (I, usturlap, aritmetik; II, Ptolemiaos astronomisi; III, Pers çizelgeleri).
ykl.1368	Isaak Argirus, yeni *Çizelgeler* (astronomi), karekök, Paskalya hesaplaması, usturlap
ykl. 1380	Dimitrios Hrisoloras, *Alfonsos Çizelgeleri*nin uyarlanması
ykl. 1433	Dimitrios Pepagomenos, av köpekleri, doğancılık üzerine incelemeler
1433	Georgios Gemistos Plethon, filozof, neopaganismin destekleyicisi, Mystra için astronomi çizelgeleri
ykl. 1434	Mikhail Hrisokokkes, Immanuel Bonfils'in *Altı Kanat*'ının uyarlanması
ykl. 1434	Mark Eugenicos, Bonjorn'un *Çevrimler*'inin uyarlanması
1453	II. Mehmed tarafından alınan Konstantinopolis'in düşüşü
ykl. 1460 ?	Matthew Camariotes, Alhadib'in *Taş Döşenmiş Yol*'unun uyarlanışı
1461	Trabzonlu Gregorios'un Sultan II. Mehmed'e ithaf edilmiş *Almagest'e Giriş*'i (aritmetik)

ıskalalarını oluşturan çeşitli enterval/fasıla silsileleri elde edilebiliyordu: diyatonik (½ ton+1 ton+1 ton), kromatik (½ ton+ ½ ton+1 ½ ton) veya enharmonik (¼ ton+ ¼ ton+2 tonlar). Musiki nazariyatının önemli bir bölümü müzikal entervalleri/fasılaları temsil eden matematik orantıları incelemekten ibaretti. Eski musiki nazariyatı XI. yüzyıla ait isimsiz bir *Quadrivium* ve Georgios Pahimeris'in *Quadrivium*'unda beklendiği gibi izah edilir. XIV. yüzyılın başında birçok Bizanslı bilgin musiki nazariyatı ile uğraşıyordu: Manuel Bryennios eski yazarları esas alarak geniş bir inceleme kaleme almıştır; Nikeforos Gregoras ve Barlaam da konu üzerine yazmışlardır.

Coğrafya kısmen astronomiye bağlıydı, çünkü astronomi çizelgeleri enlem boylam koordinatları veren uzun "ünlü şehirler" listeleri ihtiva ediyordu. 1300 civarında Maksimos Planoudes tarafından Ptolemaios'un *Coğrafya*'sı tetkik ve tedrisat konusu yapılıyordu ve XIV ve XV. yüzyıllarda Strabon'a sık sık müracaat ediliyordu.

Botanik yaygın bir ilgi konusuydu; çünkü İlk Çağ'da bitkilere her şeyden evvel tıbbi özellikleri ve sihirli güçleri sebebiyle ilgili duyuluyordu. Bizans botaniğinin temelini oluşturan Dioskorides'in *Materia Medica*'sı günümüze Viyana'da korunmuş olan ünlü bir el yazması içinde ulaşmıştır. El yazması 512'de Iulia Anikia'nın emriyle istinsah edilmiş ve harikulade çizimlerle desteklenmiştir. Viyana Dioskorides nüshasında yer alan bitki çizimleri birçok Bizans çizimli botanik el yazmasının kaynağıdır. Bitki bilim lügati veya sözlüğü Bizans'ta botaniğin intikal ettiği en mutat formdu. Neofutos Prodromenos'unki bir tarafa bırakılacak olursa sözlüklerin çoğu isimsizdir. Keşiş Neofutos Prodromenos (ykl. 1350'ler) bu sözlüğü muhtemelen Sırp Kralı II. Uroş Milutin tarafından Konstantinopolis'te Petra'da Aziz Ioannes Prodromos Manastırı'nda kurulmuş hastanenin ihtiyaçlarını karşılamak için hazırlamış olmalıdır. Daha geç döneme ait bazı sözlükler bitkilerin Grekçe isimlerinin yanı sıra Latince, Arapça, İtalyanca veya Türkçe isimlerini de verirler.

Büyü ile ilgili veya Hermes geleneğine ait metinler de, mesela III. veya IV. yüzyılların bir büyü reçeteleri toplaması olan *Kiranides* gibi, bitkilerle ilgilidir. Hermetik metinlerde bitkiler, hayvan veya maden dünyasına yahut on iki burç ve başka astrolojik unsurlara sempati veya antipati ile irtibatlıdır. Anonim metinler eczacılık reçeteleri ile büyü tatbikatını mecz eder.

XIV. yüzyılda, 1320 civarında Manuel Files (d. 1275-ö. 1345) Claudius Aelianus'u esas alarak hayvanların ayırt edici özelliklerine dair bir manzume kaleme aldı. Daha sonra XV. yüzyılda Dimitrios Pepagomenos av köpekleri ve doğancılık üzerine incelemeler yazdı.

Simya daha önce yukarıda zikredilmiş olan Marcianus gr. 299'daki (X. yy.) kadim simyacıların bir derlemesiyle temsil edilir; Mikhail Psellos ve Nikeforos Blemmides'in bazı yazılarında, fakat Latin-Arap kökenli reçeteler derlemesi sunan daha sonraki tarihe ait isimsiz yazılarda yeniden ortaya çıkar.

KAYNAKLAR

Constantinides, C. N., *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca 1310)*, Nicosie 1982.

Lemerle, P., *Le premier humanisme byzantin*, Paris 1971.

Magdalino, P., *L'orthodoxie des astrologues, la science entre le dogme et la divination à Byzance (VIIe-XIVe siècles)*, Paris 2006.

Mergiali, S., *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues (1261-1453)*, Athens 1996.

Nicolaides, E., *Science and Eastern Orthodoxy*, Baltimore 2011.

Tihon, A., La Matematica Bizantina, dans *Storia della Scienzia (Medioevo e Rinascimento)Enciclopedia Italiana,* IV, Rome 2001, s. 329-334.

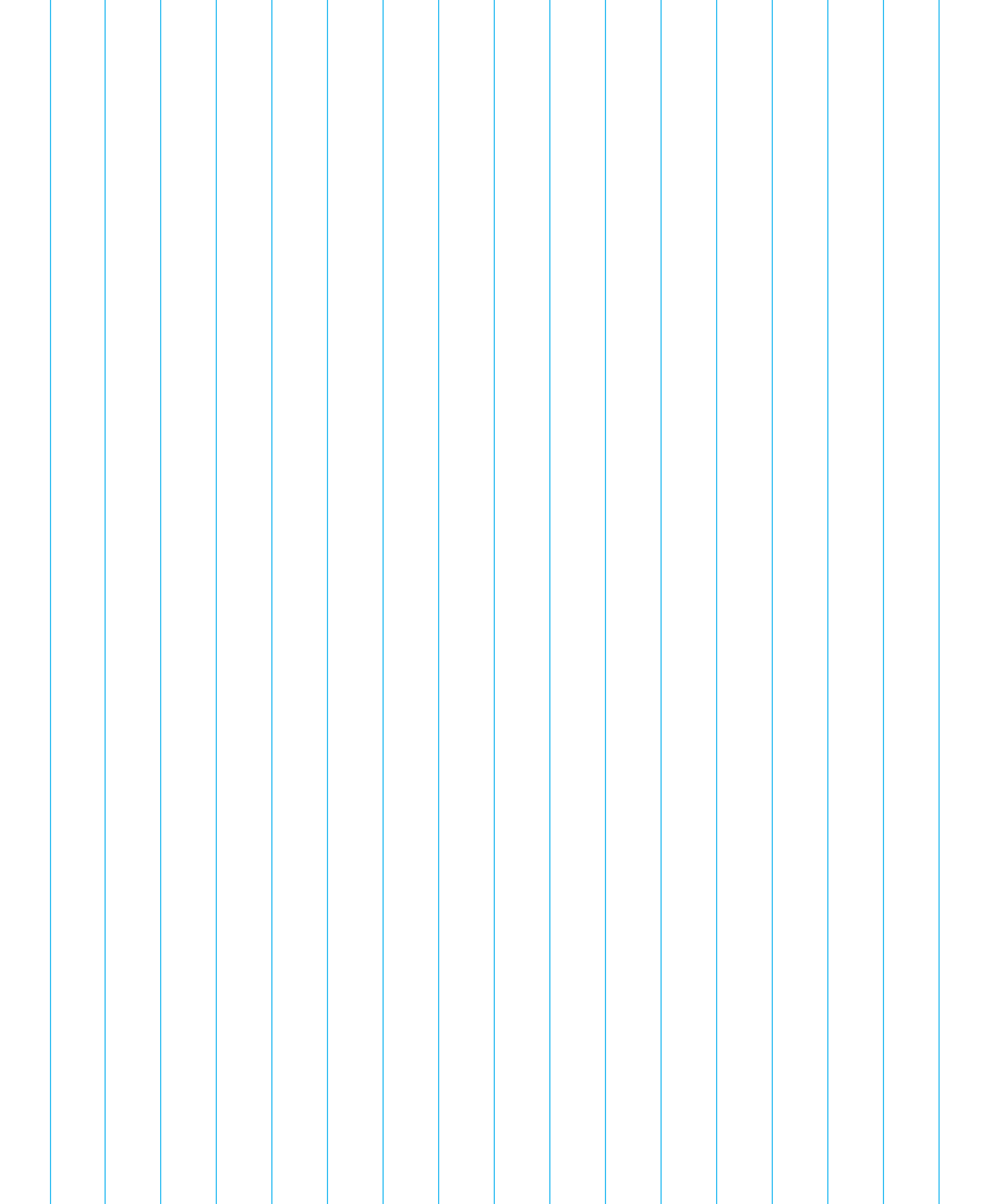
Tihon, A., *L'astronomia matematica a Bizanzio,* dans *Storia della Scienzia (Medioevo e Rinascimento) Enciclopedia Italiana,* IV, Rome 2001, s. 346-352.

Tihon, A., "Numeracy and Science", *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, ed. E. Jeffreys, J. Haldon ve R. Cormack), Oxford, 2008, s. 803-819.

Tihon, A., "Les sciences exactes à Byzance", *Byzantion*, 2009, s. 79, s. 380-434.

Tihon, A., *Etudes d'astronomie byzantine*, Aldershot 1994.

Wilson, N.G., *Scholars of Byzantium,* Londres 1983.

DÜNYAYI ÖLÇMEK: BİZANS İSTANBUL'UNDA BİLİM VE TEKNOLOJİ

DIVNA MANOLOVA*
ÇEV. AHMET AYDOĞAN

BİZANS'TA BİLİMSEL DÜŞÜNCE: GENEL BAKIŞ

Bu makale her şeyden evvel dikkatini, matematik astronomi ve astroloji, bunların Bizans'taki tarihleri ve Konstantinopolisli bilginlerin bu bilimlerin gelişmesine katkıları üzerinde toplamaktadır. Saniyen, matematiğin maksadı dünyanın doğru ve muvafık ölçümü olan coğrafya ve farmakoloji gibi bir dizi ilgili disiplin ve teknolojinin kurulmasına ve genişlemesine nasıl yardımcı olduğunu misallerle anlatmayı hedeflemektedir. Sözgelimi astronomik aygıtlar sadece gökyüzünü gözlemlemek için değil aynı zamanda vakti göstermek dolayısıyla zamanı ölçmek için de kullanılıyordu. Coğrafya ve haritacılık, matematik yöntemlere ve astronomik bilgiye bağlıydı. Simya ve tıp matematik teorisinden çıkarılan bir ölçü ve nispetler sistemi kullanıyor ve bir ölçüde sembolik matematik ve astrolojiye dayanıyordu.

Bizans'ta bilim tarihi bakımından öne çıkarılması gereken dört önemli husus vardır. Bunların ilki matematik bilimlerin nazari değil tecrübi bilimler olarak tahsil ve tatbik edilmesidir. Sonuçlarının kesinliği ve güvenilirliği buradan ileri geliyordu. Tıp, eczacılık ve simya gibi başka bilgi türleri deney, gözlem ve uygulamaya daha fazla bağlıydı.

İkinci olarak, bilimsel inceleme ve üretim klasik Grek mirasından gelişmiş ve onun muhafazasını, tavzihini ve tashihini amaçlıyordu. Bahse konu edilen, temel gayesi konuyla ilgili kadim bilginin hem muhafazası hem yeniden dolaşıma sokulması olan ilmî eserlerin tedvininde kayda değer bir artışla tanınan 1204'ten sonraki dönemdir. Sistematik bir "otoriteler külliyatı"nın hazırlanması derleme ve toplamaların yaygınlaştığı bu dönemde gerçekleşir: İskenderiyeli Diofantos (fl. ykl. 250) ile birlikte Gerasalı Nikomakhos (fl. ykl. 100) aritmetikle ilgilenenler için, Euklides (fl. ykl. MÖ 300) geometri ile uğraşanlar için, İskenderiyeli Heron (MS I. yüzyıl), Ptolemaios (fl. ykl. 130-175) müzik ve astronomi için temel başvuru kaynağı hâline geldi. 1261'den Konstantinopolis'in 1453'te düşmesine dek geçen dönem, Bizans bin yılı içinde bilimsel üretim bakımından en verimli dönemdir.

Üçüncü olarak kurumsallaşmanın eksikliği ve Bizans İmparatorluğu adına yüksek matematik bilimlerin tahsil ve tatbikatına desteğin yokluğu hatırdan çıkarılmamalıdır. Aynı durum, mesela tıp için söz konusu değildi, çünkü Bizans imparatorları tıp mekteplerinin ve hastanelerin ihdas ve idamesi bahis konusu olduğunda gerekli yardım ve teşviki esirgemiyorlardı.

Özel olarak Bizans bilimini, genel olarak Bizanslı geniş bilgi sahibi kimselerin kültürünü tavsif eden dördüncü ana özellik bilginler bakımından ihtisaslaşmanın yokluğudur. Bizans'ta yüksek eğitim üniversite temelli değildi ve yerleşik bir müfredatı takip etmiyordu. Nitekim kendilerini matematiğe adamış eğitimli Bizanslılar, umumiyetle müzik, astronomi hatta felsefe alanlarındaki çalışmalarını bırakmıyor, matematikle birlikte yürütüyorlardı. Dönemin Bizans'ında kullanılan iki tabir, bu ister bilimsel (matematik, armoni bilgisi ve gökbilim) ister sözde bilimsel (astroloji, büyü, rüya yorumu ve benzeri ile ilgili) olsun, Bizanslı bilginlerin eğitim öğrenime karşı tavrını kavramsal olarak ifade eder: *philomatheia* ve *polymatheia*. Her ne kadar anlamları eğitim öğrenim için hakiki azim ve gayretten (*philomatheia*) zaman zaman tatsız ve sağlıksız meraka kadar geniş bir yelpaze içerisinde değişkenlik gösterebiliyorsa da (*polymatheia* genellikle olumlu anlamdadır fakat bazı hâllerde *periergasia* ve *polypragmosyne* ile eş anlamlı olabilir) her ikisi de ihtisaslaşmış bilgiden ziyade genel ve her şeyi kuşatan irfanı işaret eder.

Genellikle muhtelif veya bilumum bilgi dallarında marifet ve maharet sahibi olanlar için kullanılan hezarfen [*polymatheia*] tabirinin Bizans kültürünün ayırt edici

* Koç Üniversitesi

özelliğini oluşturduğu ileri sürülmüştür. Hezarfenlik kavramı aynı zamanda ilmî bilgi ve retoriğin kesişme noktasına da işaret ediyordu. Dolayısıyla ilmî eserler sadece konuları bakımından değil, fakat aynı zamanda edebî tarz ya da üslupları bakımından da ayrılıyorlardı. Genel olarak ifade etmek gerekirse, yazıya geçirildikleri defterler bakımından iki büyük bilimsel metin kümesinde, yani klasik Grekçe olarak kaleme alınmış olanlar ve konuşma dilinde yazılmış olanlardan söz edilebilir. İlk küme genellikle "yüksek" konular denilen, yani matematik bilimlerin ileri teorik seviyeleri üzerine eğilir. İkinci küme botanik listeleri, astrolojik reçeteler ve aritmetik problemlerle ilgili toplamalar gibi okur için kılavuz mahiyetindeki pratik el kitaplarını içerir. Bizans ilmî eserlerinin tarz ya da üsluplarına göre kabaca ayrımı, mesela Arapça veya Farsçadan tercüme eserler kategorisinin ilave edilmesiyle tamamlanmalıdır. Bizans'ta tercüme eserler umumiyetle özgün metni kelime kelime takip eder ve yabancı teknik tabirler Grek dilindeki yaklaşık karşılıklarının verilmesi yerine aslı Grek alfabesiyle yazılarak muhafaza edilirdi.

Bizans matematik bilimlerini ve ilgili disiplin ve teknolojilerin farklı dallarını ele almadan önce sayısal temellerini, yani Bizanslıların kullandıkları sayı sistemini tanıtmak ve ilave olarak Bizans kültürünün metinlerden aritmetik anıtlara kadar değişik ürünlerine yansımış olan sayılara izafe edilen ilave sembolik anlamlara dikkat çekmek gerekir.

Sayısal Temel

Bin yıllık Bizans tarihinin muhtelif dönemlerinde birbirinden farklı üç sayı sistemi kullanıldı: (1) Grek matematiğinin rakamlar sistemi; (2) altmışlık değer sistemi; (3) ve onluk Hint değer sistemi. Bunların ilki, sayıları Grek alfabesinin yirmi dört harfi ve ilave olarak üç eski işaretle (digamma/stigma, koppa ve sampi) gösteriyordu. Neticede yirmi yedi karakter yardımı ve ayırıcı işaretlerin ilavesiyle birler, onlar, yüzler ve hatta binler (alt sola bölme işareti ilave ediliyordu), on binler (M harfinin üzerine küçük sayılar yazılıyordu) ve kesirli sayılar ifade edilebiliyordu. Altmışlık sistem gerek astronomik hesaplarda gerek saat sistemi ve müsellesatta [trigonometri] önemli bir rol oynadı. Sistem birden elli dokuza kadar devam eden rakamlarla işliyordu ve sıfırdan hem büyük hem küçük sayıları yerlerine göre belirleyerek temsil ediyordu. Ayrıca bir sayının veya değerin yokluğunu (yani sıfırı) *ō* sembolüyle gösteriyordu. Bugün genellikle Arap rakamlarına atfedilen ve bu isimle anılan Hint rakamlarına dayalı Hint onluk sistemi XIII. yüzyılın ortasında Bizans biliminde kullanıldı. Ve varlığını Grek matematik rakam sistemiyle birlikte 1453'e kadar sürdürdü.

Retorikçiler, filozoflar, siyasetçiler, yazarlar, sanatkârlar ve mimarlar tarafından yaygın tarzda kullanıldığı için sayı sembolizmi Bizans kültüründe çok çeşitli sahalarda kendisine tatbikat alanı bulan bir disiplindi. Bizans sayı sembolizmi temel ilkelerini Pythagoras'ın öğretilerinden ve Yeni-Platoncu felsefeden, ayrıca aynı şekilde, monadik yani ilahi bir başlangıcı olan bir dünyada çokluğun kökenini izah etmek zorunda olan daha sonraki döneme ait Hristiyan kutsal kitap yorumu ve ilahiyatından miras almıştı. Bazı sayılara, sözgelimi bir, (mesela Tanrı birdir, dolayısıyla imparator da birdir), iki (mesela Mesih'in tabiatı, yani ilahi ve beşerî öz ile ilgili olarak) ve üç (mesela üç âleme göre teşekkül etmiş meratib-i melaike ile ilgili veya Tanrı'nın tek cevheri ve üç uknumunu öngören Teslis akidesi bahsinde) özel anlamlar atfediliyordu. Bundan başka safi retorik veya alegorik bir disiplin olarak sayı sembolizmi *theologoumena arithmetikēs* veya "aritmetik ilahiyat" diye bilinen özel bir edebî türün konusuydu. Kısmen de olsa en azından üç *theologoumena* korunmuştur: 1) Gerasalı Nikomakhos'un, 2) Laodikeialı Anatolios'un (III. yüzyıl), ve 3) Iamblikhos (ö. ykl. 325) çevresinden birine ait olan. Bunlar içine Hristiyanlıktan alınma örnekler ve yorumlar dâhil edildiği için Bizans'ta ziyadesiyle hüsnü kabul görmüş ve istinsah edilerek yeniden kullanımları devam etmiştir. *Theologoumena* on bölümden müteşekkil kısa bir ders kitabı olarak hazırlanıyordu. Her bir bölüm birden ona kadar sayılardan birine tahsis ediliyordu. Belli bir sayının sembolik anlamının yorumu matematik, musiki nazariyatı, astronomi, tıp, dilbilgisi ve benzeri bahislerden malzemeler ihtiva ediyordu.

Matematik Temel

Bizans'ta matematik bilimler, malzeme ve usullerini kadim Grek matematiğinden tevarüs etti ve daha sonra Arap, Pers, Latin ve Yahudi bilimindeki gelişmelerden etkilendi. Matematik bilimi astronomi, astroloji, *computus* (yani Paskalya Yortusu'nun hesaplanması), mali kayıtlar ve mimari inşanın temeliydi. Bizans'ta matematik bilimlerin talim ve tahsilinde en müessir olanlar Euklides, Gerasalı Nikomakhos, İskenderiyeli Diofantos, Pergeli Apollonios (ö. MS ykl. 190), Arkhimedes (ö. MS 212), Ptolemaios, Pappos (fl. ykl. 320), İskenderiyeli Theon (fl. ykl. 360-380) ve Heron'un eserleriydi. Bilindiği üzere Nikomakhos, dört matematik disiplinin veya *tetraktys tōn mathēmatōn*un, yani aritmetik, geometri, müzik ve astronomi dizisinin

sınırlarını çizdi, Euklides'in eserleri ise geometri eğitim ve öğrenimi için temel sağladı ve bu sebepten ötürü Bizans bin yılı boyunca sürekli okundu.

GÖKLERİ ÖLÇMEK: MATEMATİK ASTRONOMİ VE ASTROLOJİ

Bizans'ta Euklides matematiğinin önemi ancak Ptolemaios [Batlamyus] astronomisinin Orta Çağ Grek astronomisi üzerindeki etkisiyle karşılaştırılabilir. Ptolemaios'un *Almagest*'i [Gr. *He magiste syntaksis*; Ar. *el-Mecistî*] ve *Kullanışlı Çizelgeler*'indeki matematik astronomi ilgili sistematik açıklaması ve ayrıca Theon'un yorumları Bizans'ta sürekli olarak okunuyordu ve her ne kadar XIII. yüzyıl boyunca yüksek matematik bilimlerin eğitim ve öğrenimi yaklaşık yüzyıl boyunca inkıtaa uğramışsa da astronomi, bu dönemin sonuna doğru yeniden canlandı ve kaldığı noktadan devam etti.

Palaiologoslar döneminde ilmî gelişmede birbirinden farklı iki ana eğilim ayırt edilebilir: Bir tarafta Ptolemaios astronomisi çoğu Konstantinopolis'teki Khora Manastırı'yla irtibatlı farklı bilginler kuşağı tarafından bilerek yeniden tatbikata sokuldu ve yaygınlaştırıldı. Bu teşebbüsün arkasındaki temel itici güç, her ne kadar eserleri Maksimos Planoudes (ö. ykl. 1305) ve Manuel Bryennios'un (fl. ykl. 1300) çabalarıyla hazırlanmışsa da, Theodoros Metokhites'e (ö. 1332) aitti. Nikeforos Gregoras (ö. ykl. 1360) Metokhites'in girişimlerini devam ettirdi ve daha sonra vazifeyi kendi talebelerine, bilhassa Isaak Argyros'a (ö. ykl. 1375) devretti. Diğer tarafta ise astronomi talim ve tatbikatında öteki eğilim esas itibarıyla Tebriz'den gelen ve Gregorios Khioniades (ö. ykl. 1320) tarafından Bizans'a tanıtılan, daha sonra da Georgios Hrisokokkes (fl. ykl. 1335-1350), Theodoros Meliteniotes (ö. 1393) ve Ioannes Abramios (fl. 1370-1390) gibi bilginlerce tutulması sağlanan Müslüman gökbilimcilerin eserlerinin etkisiyle ortaya çıktı. Bundan başka, Lusignan sülalesinden IV. Hugh (1324-1359) sarayı aracılığıyla Nikeforos Gregoras gibi Kıbrıs ile bağlantısını muhafaza etmiş olanlar Latince astronomi kitaplarına ulaştılar.

Astronomide Kullanılan Aygıtlar

Sabit yıldızların konumlarını, beş gezegenin hareketleri ve kavuşumları [*conjunction*], yeryüzüne ve birbirlerine göre ışık saçan iki cismin, güneş ve ayın konumlarını incelemek için Bizanslılar usturlap kullanıyorlardı. Bu belirli bir coğrafi enlemden görülebilir üç boyutlu gök cismini stereografik yansıtma yardımıyla ekvator düzlemi üzerine yansıtılmış iki boyutlu dinamik gök haritasına çeviren astronomik bir aletti. Her ne kadar günümüze ancak bir tek Bizans usturlabı kalmışsa da aygıtla ilgili çok sayıda Bizans el yazmasında korunmuş tasvirler, çizimler ve ilave olarak kurulumu ve kullanımına ayrılmış kitaplar ve şemalar mevcuttur. Ptolemaios'un kendisi de *Planisphaerum*'unda [*Bir Kürenin Yüzeyinin Düzleştirilmesi*] usturlabın ilkelerini anlatır. Ancak Ptolemaios'un eseri Konstantinopolis'te Erken Bizans döneminde bilinmiyordu. Bununla beraber, Pappos ve Theon'unkiler gibi *Almagest* yorumları usturlabın yapılışı ile ilgili açıklamalar ve *Almagest*'te zikredilmiş olan başka gözlem aletleri, mesela meridyen ve ekinoks çemberleri, bir kaide, bir çemberli küre, bir paralaks aleti, bir diyopter vb. hakkında malumat sunar. Ioannes Filiponos (ö. ykl. 570) tarafından kaleme alınmış olan usturlap incelemesi ve aletle ilgili Sinesios'a (ö. ykl. 413) ait daha eski bir tasvir konuya dair, Nikeforos Gregoras'ın *Usturlabın Yapımı Hakkında* (düzeltilmiş iki basımıyla), keza Isaak Argyros ve Theodoros Meliteniotes'in eserleri gibi, Palaiologoslar döneminde kaleme alınmış metinler için model hizmeti gördü. Usturlaplar sadece yıldızların uzaklıklarını hesaplamakta değil fakat bunun yanında zaman ölçümü ve muhtemelen denizcilikte de kullanılıyordu. Daha da önemlisi bunlar taşınabilir aletlerdi ve gece gündüz kullanılabiliyordu.

Bizans'ta astronomik aletlerin bilfiil gözlem için kullanıldığını doğrulayacak deliller yetersizdir. Böyle bir olay, *Codex Laurentianus* 28, 16'daki fol. 275 üzerine muhtemelen 1389'da Konstantinopolis'te astronom ve astrolog Ioannes Abramios tarafından kaleme alınmış olan uzun bir kenar notuna dercedilmiştir. Abramios, burada bir diyopter yardımıyla sabit yıldızlardan birini, *corona australis*i [cenubi taç takımyıldızı] gözlemlediğinden ve uzaklığını hesapladığından söz eder. Daha sonra usturlabını buna göre ayarlayarak gözleminin kaydedildiği gece vaktini hesapladığını bildirir. Tam saat tahmini bir saatin sesiyle doğrulanmıştır. Aynı yöntemi diğer yıldızların gözleminde de tekrarlamıştır.

Horoskoplar

Bizans'ta matematik astronomi ve onun tamamlayıcısı, sözde bilimsel astroloji, göklerin tam haritasını çıkarmaya çalışıyordu. Usturlap belli bir arz derecesi için gökyüzünü ve gök cisimlerinin konumlarını gösteriyordu, buna mukabil bir horoskop [*zayiçe*], mesela, zaman içerisinde belli bir anda burçlar kuşağındaki gök cisimlerinin konumlarının haritasını çıkarıyordu. Bizans horoskoplarının bazıları basit uzaklıklar listesidir; başka bazıları şemaları ve yorumları da ihtiva eder.

İmparatorların, şehirlerin ve hatta dinlerin (mesela VI. yüzyıl sonu VII. yüzyıl başlarında İskenderiyeli Stefanos tarafından bakılmış olan İslam'ın geleceğiyle ilgili zayiçe) horoskopları gibi siyasi yıldız haritalarına bakmak Bizans'ta bilinmeyen ya da karşılaşılmayan bir durum değildi. Bu türden az miktarda siyasi horoskop günümüze ulaşmıştır; bunlar arasında bir Demofilos (İsim muhtemelen bir takma addır veya bir heyete ismini vermiş olan eski bir astrologun usulünün tatbik edilmiş olduğuna işaret eder.) tarafından ykl. 990'da çıkarılmış (11 Mayıs 330) Konstantinopolis horoskopu da vardır. Çıkarılan yıldız haritası şehre kuruluşunun 696. yılında, yani 1026'da mukadder bir son takdir etmiştir. İsmi bilinmeyen bir XI. yüzyıl astrologu, şehrin meşum sonuna dair kehanetini yüz yıl daha uzatmış ve 796'da karar kılmıştır. XII. yüzyılda çıkarılmış Konstantinopolis horoskopu, iddiaya göre Konstantinopolis'in kuruluş şenliklerinin sekizinci gününde, yıldız haritası çıkarması için bizzat İmparator Konstantinos tarafından tayin edilmiş bir Valens'e izafe edilir.

ZAMANI ÖLÇMEK: SAATLER VE VAKİT TESPİTİ

Zamanı doğru olarak tespit etmek için usturlap kullanan Ioannes Abramios örneğinin de gösterdiği üzere Bizanslı bilginler astronomi aletlerini ve ilgili teknolojiyi zaman ölçme amacıyla kullanıyorlardı. Bizans'ta *horologion* tabiri vakti tespit veya zaman içindeki özel bir anı göstermede istifade edilen her türlü zaman ölçme aleti için kullanılıyordu. Bir *horologion* çoğu zaman bir güneş saati veya su saati anlamına geliyordu. Zamanın ölçülmesi, dolayısıyla vaktin tespiti belli bir toplumun idare ve merasim mevzuatının düzenlenmesi bakımından temel ve elzem bir işti. Mesela Konstantinopolis'teki Ioannes Studios Manastırı'nın nizamnamesi (IX. yüzyıl) "uyandırıcı"yı, kardeşlerini uyandırmakla görevlendirilmiş keşişi kaldırmak için kullanılan alarmlı bir su saatinden söz eder. Buna ilave olarak, Konstantinopolis'te muhtelif yerlerde umumun kullanımına tahsis edilmiş *horologia*nın (hem güneş hem su saatleri) mevcudiyeti, günümüze herhangi bir maddi kanıt kalmamışsa da, yazılı kaynaklarca doğrulanmaktadır. Belki de bunların en bilineni Ayasofya'nın güneybatı köşesinde İmparator Teofilos ve Patrik Ioannes Grammatikos tarafından 838/839'da diktirilmiş olan *horologion*dur. Harun b. Yahya'nın anlatımına göre (ykl. 900) yapının yirmi dört küçük dört köşe kapısı vardı ve her biri gün ve gecenin bir saatine aitti. Her saatin sonunda bir kapı kendiliğinden açılıyordu. Bir başka abidevi saat daha önce Iustinianos tarafından 535'te Milyon'un yakınına diktirilmiştir, VI. yüzyıla kadar Augusteion ile Basilike arasında da bir *horologion* yerleştirilmişti. Bu sonuncusu daha sonra Khalke'ye kaldırıldı ve en azından VII. yüzyıl boyunca ve muhtemelen V. Konstantinos (741-775) tarafından onarımdan geçirildiği VIII. yüzyılda da burada kaldı. II. Iustinos döneminde (565-578) bir başka anıt saat (muhtemelen bir güneş saati) Basilike'nin kuzeydoğu köşesine yerleştirilmişti ve galiba IX. yüzyıla kadar işlevini sürdürdü. Patrik I. Sergios (610-638) da patrikhane bahçesine, Ayasofya ile Augusteion arasına bir su saati diktirmişti. Yazılı kaynaklar bunların dışında üç *horologia*dan daha söz eder: 1) İmparatorluk sarayında Tripeton'un karşısındaki bir salona yerleştirilmiş, muhtemelen, bir güneş saati; 2) Konstantinos Forumu'na konulmuş bir saat; 3) ve Kutsal Havariler Kilisesi'nde, muhtemelen bazilikanın avlusuna dikilmiş bir *horologion*. İmparatorluk sarayında hizmet eden personel arasında bir tür saray kapıcısı veya odabaşısı denilebilecek hadım *papias*ın nezaretinde daha geniş *diaitarioi* zümresine mensup saat bakıcıları vardı.

Makine İlmi ve *Automatos*lar

Konstantinopolis'te muhtelif semtlerde umumi saatler halkın hizmetine sunulmuştu, beri yandan sarayda imparatorluğun gücünü gösterme amacıyla da bununla irtibatlı bir ince teknoloji türü kullanılıyordu. VII. Konstantinos Porfirogennetos (945-959) döneminde bilhassa yabancı ziyaretçilerle resmî görüşmeler esnasında imparatorun huzura çıkışında kullanılan bu türden en az üç gelişkin *automata* veya kendi kendine çalışan makine vardı. 948 ve 966'da Konstantinos'un sarayını ziyaret etmiş olan Cremonalı Liutprand, dallarında öten kuşların bulunduğu bir ağaç, mihaniki aslanlar ve "Süleyman tahtı" denilen, yerden yükselebilen bir imparatorluk tahtından söz eder. Ağaç, tahtın önüne yerleştirilmiş ve yaldızlı bronzdan imal edilmiştir. Dalları aynı malzemeden türlerine göre farklı sesler çıkaran kuşlarla doluydu. Yaldızlı bronzdan mekanik aslanlar imparatorluk tahtını koruyordu ve kuyruklarını yere vurabiliyor, ağızlarını açıp dillerini titreterek gürleyebiliyorlardı. Tahtın kendisi devasa büyüklükteydi ve tavana doğru yükselebiliyordu. Bizans ince teknolojisinin diğer örnekleri arasında kendi kendini idare eden fıskiyeler, farklı sıvıları birbirine karıştırmaksızın bir arada tutabilen hileli kaplar, hep aynı sıvı miktarını muhafaza eden aletler, mekanik tiyatrolar, erganunlar ve astronomik hesaplama aletleri vardı.

YERYÜZÜNÜ ÖLÇMEK: COĞRAFYA VE HARİTACILIK

Bizans'ın devraldığı kadim haritacılık geleneği matematik ve pratik gözleme dayanıyor ve nihai tezahürünü Ptolemiaos'un eserlerinde buluyordu. Harita çizimi hem coğrafya hem astronomi bilgisini gerekli kılıyordu. Dolaysız uygulaması ise denizcilikteydi. XIII. yüzyıl öncesine ait Bizans haritaları günümüze ulaşmamış olmakla beraber yazılı belgeler haritaların mevcut olduğunu ve kimi zaman denizcilere gemicilik talimatları kitaplarıyla birleştirildiğini göstermektedir. *Periploi* denilen kitaplar genellikle limandan limana deniz yolculuğunu anlatır, limanlar arasındaki uzaklıkları verir, kıyılar, rüzgârlar, civardaki kaleler ve hatta mahallî imalat ve âdetler hakkında malumat sunar. Erken Bizans dönemine ait birkaç *periploi* günümüze ulaşmıştır ancak bunların hiçbiri harita ihtiva etmez. Bundan hareketle Bizans'ta pratik amaçlarla harita kullanımının imparatorluğun ilk döneminde gerileme hâlinde olduğu ileri sürülmüştür.

Haritalar sadece pratik amaçlarla değil fakat aynı zamanda imparatorluğun gücünü göstermek için de kullanılıyordu. İmparator II. Theodosios (Doğu Roma imparatoru, 408-450) tarafından sipariş edilen ve kendi adıyla anılan bir Doğu Roma İmparatorluğu haritası buna bir örnektir. Haritanın kendisi günümüze kalmamış olmakla beraber IX. yüzyılda muhtemelen hâlâ mevcuttu. Ayrıca haritaya eklenmiş altı ayaklı mısralarla [*hexametros*] yazılmış Latince şiir muhafaza ediliyordu. Denizcilik veya seyahatte dünya haritaları kullanılmıyordu; bunun yerine bu işi bölge haritaları görüyordu. Ne var ki bir VI. yüzyıl Filistin mozaik haritası bir tarafa bırakılacak olursa XIII. yüzyıldan öncesine ait hiçbir bölgesel Bizans haritası günümüze ulaşmamıştır.

Bizans coğrafya ve haritacılığının gelişmesinde kendine özgü bir özellik XIII. yüzyıl sonlarında Bizans bilimi ve onun yeniden keşfi lehine Ptolemaios'un *Coğrafya Kılavuzu*'nun [*Geografike hyfegesis*] ihmal edilmiş olmasıdır. Palaiologoslar Bizans'ında Ptolemaios coğrafyasının yeniden canlandırılmasının arkasındaki itici güç 1295'te Ptolemaios'un *Coğrafya Kılavuzu*'nu elde edip yeniden baskıya hazırlamış olan Maximos Planoudes'in çabalarıdır. *Geografike*'yi içinde barındıran iki kodeks bilhassa kayda değerdir. Bunlardan: 1) *Vat. gr.* 177, XIII. yüzyılın sonuna tarihlenir, Khora'daki Kurtarıcı Mesih Manastırı'nın başında bulunurken Planoudes'in elinde bulunuyordu; 2) ve *Vat. gr.* 191, XIII veya XIV. yüzyıla ait bir el yazmasıdır, ilave olarak bir dizi astronomik eser ihtiva eder. Her iki el yazmasında da harita bulunmaz; ne var ki her ikisi de kodekslerin sırasıyla yirmi altı veya yirmi yedi harita içermesi gerektiğine işaret eden kayıtlar ihtiva eder. Batlamyus'un *Geografike*'sinin harita ihtiva eden en eski üç el yazması belgesi XIII. yüzyıla tarihlenir ve ayrıca Planoudes'in yayın çabasıyla birleşir. Bunlar yirmi yedi haritalı *Urbinas gr.* 82, *Seragliensis* 57 ve *Fragmentum Fabricianum Graecum* kodeksleridir. Batlamyus el yazma geleneğinin bir başka kolu altmış beş haritalı *Geografike*'yi günümüze ulaştırır. Bunların en eski örneklerinden biri XIV. yüzyıl başlarına ait kodeks *Laurentianus Plut*. 28. 49'dur.

CEVHERLERİ ÖLÇMEK: SİMYA VE MADEN İŞLEME TEKNOLOJİSİ

Simya öncelikle madenlerin altın ve gümüşe dönüşme imkânı hususundaki nazariyata dayanır. Bizans'ta simya metinleri yazılıyordu ve bunlar duruma göre ya pratik reçete veya tarife listeleri veya yüksek nazari ve mecazi mistik eserler olabiliyordu. Her iki metin türünü de ihtiva eden bir toplama, bilinen adıyla, VII. yüzyıl ila XI. yüzyıl arasında bir tarihte bir araya getirilmiş olan "simya külliyatı"dır. Toplamadaki ana el yazması belgeleri sırasıyla X. yüzyılın sonu veya XI. yüzyılın başına (*Marcianus gr.* 299), XIII. yüzyıla (*Parisinus gr.* 2325) ve 1478'e (*Parisinus gr.* 2327) tarihlenir. Bunlar Düzmece Demokritos (II. yüzyıl), Panopolisli Zosimos (fl. 300), Sinesios, Olympiodoros (ö. 564/565 sonrası), İskenderiyeli Stefanos, İsimsiz Filozof (VII-IX. yüzyıllar) ve diğerleri gibi, miladın başlangıcından XV. yüzyıla kadar değişik tarihlere ait olan çok sayıda eser içerir.

"Simya külliyatı" Bizans'ta simya tatbikatının ayırt edici özelliği olan üç büyük eğilim sergiler. Evvela külliyat konuyla ilgili en yetkin isimlerden biri olarak kabul edilen ve daha sonraki yazarlar üzerinde önemli bir tesir icra etmiş olan Zosimos'un eserlerini içinde barındırır. Saniyen, toplamanın muhtevası dolaylı olarak, VII. yüzyıl Bizans'ında imparator Herakleios (610-641) döneminde simya araştırmasına giderek artan ilgiyi gösterir. Külliyat başka metinlerle birlikte bu döneme ait olan simya ile ilgili üç şiiri ihtiva ettiğinden başka, Herakleios'un kendisinin kaleme aldığı ve daha sonra kaybolmuş olan üç simya yazısı da dâhil onun *Marcianus gr.* 299'da korunmuş olan çevirisini de içinde barındırır. Nihayet külliyatta bunlardan başka, Bizans'ın orta ve son dönemlerine ait ilaveler arasında Mikhael Psellos'un patrik I. Mikhael Keroularios'a hitaben (ykl. 1045/1046'da) kaleme almış olduğu *Altın Yapmanın Usulüne Dair*

mektubu gibi bütünüyle nazari eserlerle de, başka şeylerle birlikte, kuyumcu ustalarının madenleri (mesela bakır ve demiri) sertleştirme ve boyama usulleri, cam yapımı, kıymetli taşları işleme ve taklit etme, incileri temizleme ve benzerini yapma, altın ve gümüşü saflaştırma ve lehimleme, kalıba dökme ve şekil verme ve hatta kitapları altın ve gümüşle yaldızlama ile ilgili bilgi veren hayli pratik reçeteler ve teknik incelemelerle de karşılaşmak mümkündür. Bu suretle külliyat, Bizans'ta lüks malların imalatı hakkında faydalı malumat da verir. Fakat asıl önemlisi teknik Bizans reçeteleri veya tarifeleri muhafaza edilmiş olsa bile bunlar muvaffak surette kullanımları için gerekli bilginin tümünü nadiren sunarlar. Ekseriya tarifeler çalışma usulü ve malzemeler hakkında genel bir tasvir içerir fakat en önemli tafsilatı bırakır, ustadan talebeye şifahen aktarılması gereken terkip unsurlarının tam nispetlerini, dolayısıyla simya sanatı ve/veya madenbilimi sanatı sırrının önemli bir bölümünü korur.

Konstantinopolis'teki imparatorluk çalışma atölyesi sarayla birlikte özel olarak anılmayı hak eder. Saray kullanımı için altın eşyaların, belli istinsah edilmiş veya yaldızlanmış kitapların ve hepsinden önemlisi sikkelerin imalatı, saklanması ve tevziatı devlet tekelinde olan bir işti ve bütün imparatorluğa dağılmış özel atölyelerde gerçekleşirdi. Bununla beraber VII. yüzyıldan sonra taşradaki atölyeler söndüğü ve bu ihtisaslaşmış imalatın İstanbul ile sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Orta Çağ kaynaklarında imparatorluk kuyumcusunun faaliyetine dair bol miktarda belge mevcuttur. Mesela imparatorların kendi kullanımları için sipariş verdikleri taçları, ayrıca adak olarak verilen veya diplomatik hediyeleri üretiyordu.

İNSAN BEDENİNİ ÖLÇMEK: TEBABET VE ECZACILIK

Bizans tababeti, hem nazari hem tatbikî bakımdan, Grek-Roma dünyasının Hippokrates ve Galenos geleneğini sürdürmüş ve geliştirmiş, ilave olarak, astroloji, büyü ve halk tababetinin usul ve vasıtalarını kullanmıştır. Bizans tıp yazmaları ve ayrıca azizlerin hayat hikâyeleri sıtma, verem, körlük ve sağırlık, ödem, bağırsak problemleri, ülserler, felç, cüzam, akli dengesizlikler, idrar problemleri ve kan kaybı, kadınlarda âdet bozuklukları ve emzirme sorunları, hatta kanserli doku bozulmaları gibi birçok hastalıkların kaydını ihtiva eder. Bizans eczacılık bilimi, Trallesli Aleksandros (ykl. d. 525-ö. 605) ve Aeginalı Paulos'un (fl. ykl. 640) tıp ansiklopedisiyle doğrulandığı gibi, bu hastalıkları tedavi etmek üzere çeşitli ilaçlar sunuyordu. İlaç listeleri de Galenos'un eserlerinden ve ayrıca Dioskorides'in *De Materia medica*'sından devralınmıştır. Bundan başka XI. yüzyılda Simeon Seth'in (fl. ykl. 1071-1078) eserleri gibi Bizans tıp metinlerinde Arap ve Hint baharatlarının zikredildiği görülür. Bizans eczacılığı yaklaşık olarak 700 bitki, hayvan ve mineral ilacı kullanıyor ve haşhaş, çöpleme, sivilce böceği solüsyonu, yakıcı maden suyu, gül yağından imal edilen hafif yumuşatıcılar, arıkil ve benzeri gibi geleneksel ilaçların terkibini hazırlıyordu.

Hastaneler, yani hastalara gece kalacak yer ve tıbbi hizmet sağlayan yardım kuruluşları sadece Konstantinopolis'te değil eyaletlerde de mevcuttu. Konstantinopolis'in Geç Antikite'den bir Hristiyan şehrine dönüşümü ve buna bağlı olarak 450'den sonra kiliselerin yaygınlaşması ile birlikte başkentte hastaneler ve diğer yardım kuruluşları (mesela, düşkünler evi, yoksullar yurdu vb.) tesis edildi. Sözgelimi Aziz Artemios'un ykl. 660'ta kaleme alınmış isimsiz bir mucizeler derlemesi bu din şehidinin Konstantinopolis'teki Aziz Ioannes Prodromos Kilisesi'nde, başta tenasül uzuvlarındaki tümörlerin iyileştirilmesi olmak üzere, kendine tahsis edilmiş hücrede gösterdiği sağaltım mucizelerini anlatır. Buna ilave olarak kırk beş adet mucize hikâyesi o dönemde başkentte mevcut hastaneler, mesela Aziz Ioannes Prodromos Kilisesi'ne bağlı *xenon* hakkında bazı bilgiler verir. Bunlardan biri Sampson Xenon'unda (Konstantinopolis'te IV. yüzyılın sonuna doğru açılmış en eski tıbbi yardım kuruluşu) gerçekleştirilmiş başarısız bir kasık cerrahisini tasvir eder, bir başkası ise, bir cerrahi müdahaleyi idare eden Aziz Artemios'un hikâyesini anlatır. Konstantinopolis'te belgelerle daha fazla mevsuk tıbbi kurumlardan biri, İmparator II. Ioannes Komnesos tarafından kurulmuş Mesih Pantokrator [Kadir-i Mutlak] Manastırı'ndaki hastaneydi. Pantokrator'un *typikon*una göre manastır, iki yardım kuruluşuna ev sahipliği yapıyor ve bunların bakımını sağlıyordu. Bunlardan biri yaşlı, düşkün veya hastalıklı yirmi dört kişilik bakımevi, diğeri elli yataklı bir hastaneydi. Daha da önemlisi Bizans hastaneleri sadece hastaların tıbbi bakımını üstlenmiyor, fakat aynı zamanda geleceğin hekimlerinin talim ve terbiyesini de deruhte ediyordu.

SONUÇLAR

Bin yıllık Bizans tarihi boyunca Konstantinopolis, bilimsel üretimin, tüketim ve alışverişin en başta gelen merkezi olarak hizmet etti. Yerleşik yüksek eğitim müfredatının ve mukabil kurumların eksikliği, imparatorluğun

güç merkezine yakınlık kadim bilgi ve teknolojilerin muhafazasını ve bazı durumlarda bunların geliştirilerek daha ileri götürülmesini mümkün kıldı. Bunda Latin, Pers, Hint ve Yahudi bilimindeki mukabil gelişmelerin katkısı veya bunlara gösterilen tepkinin de payı vardı. Palaiologoslar dönemindeki Ptolemaios araştırmalarının, bilhassa astronomi ve coğrafya alanında yeniden canlanması buna bariz bir örnektir. Ptolemaios'un ihyası Khora'daki Kurtarıcı Mesih Manastırı'na dayanan Konstantinopolisli bazı bilginlerin çabaları sayesinde gerçekleşti. Bizans'ta gerek matematik, gerek ilgili coğrafya, simya ve tıp disiplinleri de dâhil olmak üzere bilim, mesela astronomi ve zaman tespit etmede veya simya ve metalürjide olduğu gibi, çok çeşitli amaçlarla istifade edilebilen teknolojiler geliştirdi ve bunları kullandı. Bu makale Bizans bilimlerinin bu keyfiyete bağlı olarak yeryüzünü, gökleri ve insan bedenini ölçmede kullandıkları yöntemler bakımından ortak bir temel paylaştıklarını ileri sürmektedir.

KAYNAKLAR

Anderson, Benjamin, "Public Clocks in Late Antique and Early Medieval Constantinople", *Abstracts of Papers - Byzantine Studies Conference*, 2011, c. 37, s. 33-34.

Anderson, Benjamin, "Leo III and the Anemodoulion", *BZ*, 2011, c. 104, sy. 1, s. 41-54.

Laiou, Angeliki E., "The Human Resources", *The Economic History of Byzantium: From the Seventh Through the Fifteenth Century*, eds. Angeliki E. Laiou ve Charalampos Bouras, Washington 2002, s. 47-55.

Brett, Gerard, "The Automata in the Byzantine 'Throne of Solomon'", *Speculum*, 1954, c. 29, sy. 3, s. 477-487.

Dagron, Gilbert, "The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries", *The Economic History of Byzantium: From the Seventh Through the Fifteenth Century*, eds. Angeliki E. Laiou ve Charalampos Bouras, Washington 2002, s. 393-461.

Dilke, Oswald Ashton Wentworth, "Cartography in the Byzantine Empire", *The History of Cartography: Cartography in Prehistoric, Ancient and Medieval Europe and the Mediterranean*, eds. John Brian Harley ve David Woodward, Chicago 1987, c. 1, s. 258-275.

Duffy, John, "Reactions of Two Byzantine Intellectuals to the Theory and Practice of Magic: Michael Psellos and Michael Italikos", *Byzantine Magic*, ed. Henry Maguire, Washington 1995, s. 83-97.

Hill, Donald, *A History of Engineering in Classical and Medieval Times*, London 1996.

Horden, Peregrine, "Health, Hygiene and Healing", *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, eds. Elizabeth Jeffreys, John F. Haldon ve Robin Cormack, Oxford 2008, s. 685-690.

Janin, Raymond, *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*, Paris 1964.

Kalvesmaki, Joel, "Introduction to the Early Christian Theology of Arithmetic", NASGEM ulusal toplantısında sunulmuştur, Philadelphia 2002 [http://www.kalvesmaki.com/Arithmetic/NASGEm.htm].

Kazhdan, Alexander (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York 1991.

Magdalino, Paul, "The Byzantine Reception of Classical Astrology", *Literacy, Education and Manuscript Transmission in Byzantium and Beyond*, eds. Catherine Holmes ve Judith Waring, Leiden 2002, s. 33-57.

Magdalino, Paul ve Maria Mavroudi (eds.), *The Occult Sciences in Byzantium*, Geneva 2006.

Martín, Inmaculada Pérez, "Al calor del Texto Antiguo: La Lectura de Textos Matemáticos en Bizancio", *Relegados al Margen: Marginalidad y Espacios Marginales en la Cultura Medieval*, eds. Inés Monteira Arias, Ana Belén Muñoz Martínez ve Fernando Villaseñor Sebastián, Madrid 2009, s. 55-68.

Miller, Timothy S., *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Baltimore 1997.

Papathanassiou, Maria K., "Metallurgy and Metalworking Techniques", *The Economic History of Byzantium: From the Seventh Through the Fifteenth Century*, eds. Angeliki E. Laiou ve Charalampos Bouras, Washington 2002, s. 121-127.

Pingree, David, "The Astrological School of John Abramius", *Dumbarton Oaks Papers*, 1971, c. 25, s. 189-215.

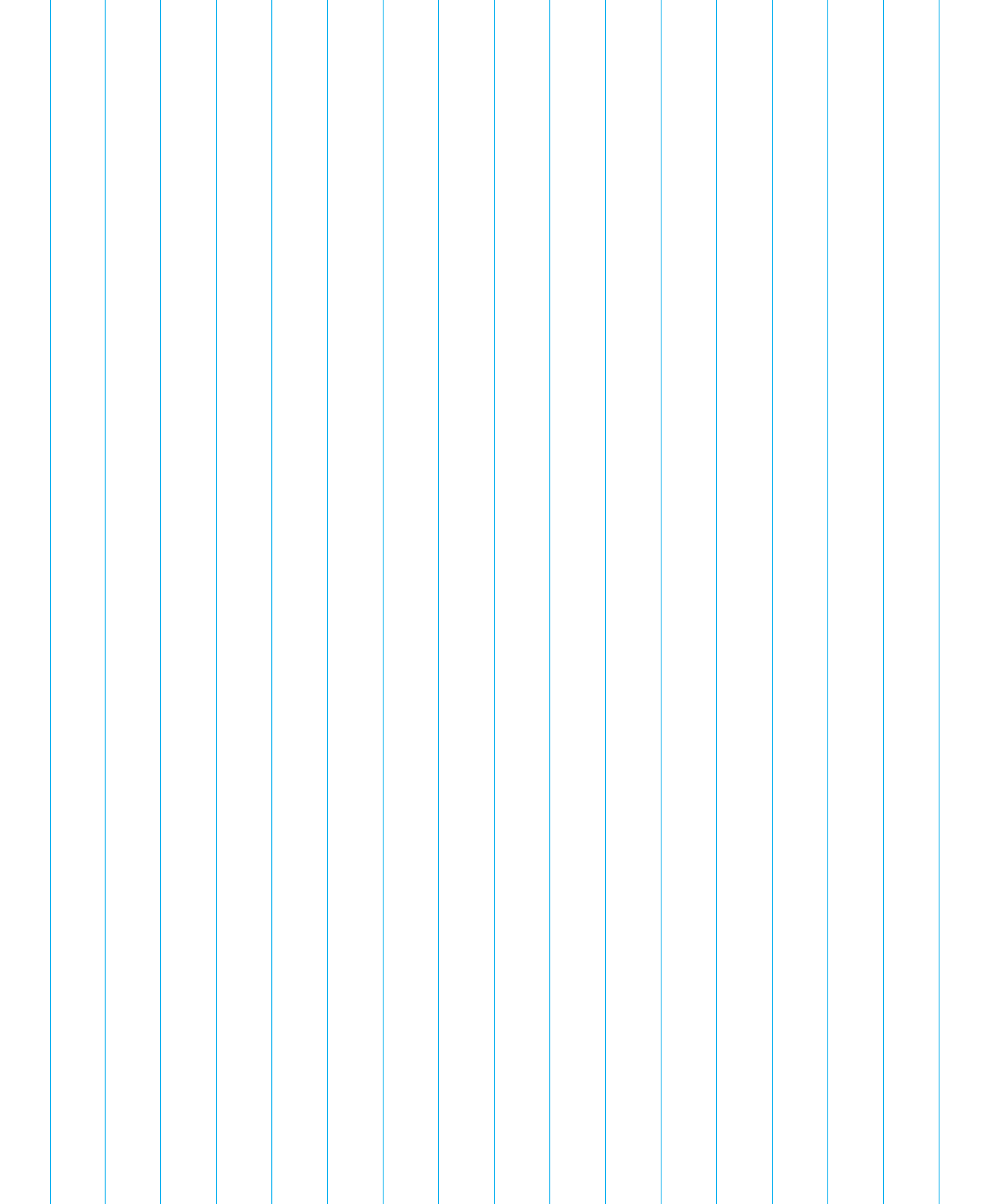
Pingree, David, "The Horoscope of Constantinople", *[Prismata]: Naturwissenschaftsgeschichtl. Studien: Festschrift Für Willy Hartner*, eds. Yasukatsu Maeyama ve Walter G. Saltzer, Wiesbaden 1977, s. 305-315.

Savage-Smith, Emilie, "Maps and Trade", *Byzantine Trade, 4th-12th Centuries: The Archaeology of Local, Regional and International Exchange: Papers of the Thirty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, St John's College, University of Oxford, March 2004*, ed. Marlia Mundell Mango, Farnham 2009, s. 11-29.

Tihon, Anne, "Les Sciences Exactes à Byzance", *Byzantion*, 2009, c. 79, s. 380-434.

Tihon, Anne, "Numeracy and Science", *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, eds. Elizabeth Jeffreys, John F. Haldon ve Robin Cormack, Oxford 2008, s. 803-819.

Trilling, James, "Daedalus and the Nightingale: Art and Technology in the Myth of the Byzantine Court", *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, ed. Henry Maguire, Washington 1997, s. 217-230.

İSTANBUL BARUTHANELERİ

ZAFER GÖLEN*

Osmanlı Devleti ateşli silahların dünyayı değiştirdiği çağlarda kurulmuş ve büyümüştü. Dolayısıyla Osmanlı Devleti için ateşli silahlara sahip olmak ve kullanmak devletin geleceğiyle doğru orantılıydı. 1380'lerden itibaren ateşli silahları kullanan Osmanlı ordusu aynı zamanda ihtiyacı olan silah ve cephaneyi de kendi üretmiştir. Memleketin hemen hemen her bölgesinde bir askerî fabrikaya rastlamak mümkündü. Aynı durum barut üretimi için de geçerliydi; devletin Gelibolu, Selânik, Mısır, Budin gibi daha onlarca yerde barut üretim tesisleri bulunuyordu. Ancak en önemli üretim tesisleri İstanbul'daydı. İstanbul'da fethin hemen ardından kurulan barut üretim fabrikalarından bazıları varlıklarını Cumhuriyet dönemine kadar sürdürmüştür. İstanbul'da küçük üretim tesislerinin yanında Atmeydanı, Okmeydanı, Kâğıthane, Şehremini, Bakırköy ve Azadlu gibi büyük tesisler kurularak devletin barut ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır.

Atmeydanı Baruthanesi

Fethin hemen ardından Bizans'tan devralınan veya İstanbul'da kurulan ilk baruthanedir. Atmeydanı civarında Güngörmez Tekkesi yanında Güngörmez Kilisesi denen eski bir Bizans yapısı baruthane olarak kullanılmıştır. Ancak barut üretilip üretilmediği veya başka yerlerde yapılmış barutun depolanıp depolanmadığı açık değildir. 895 (1489-1490) tarihinde yaşanan çok şiddetli bir kasırgada baruthaneye yıldırım düşmüş, çıkan yangında bina yok olduğu gibi pek çok insan ölmüş, çevredeki dört mahalle de harap olmuştur. Hüseyin Ayvansarayî, *Hadîkatü'l-cevâmi'* adlı eserinin ikinci cildinde, patlama sonucu baruthane parçalarının Kabataş Camii civarına düştüğü için bu camiye Kabataş adının verildiğini yakıştırma olarak nakleder. Daha sonra yeniden inşa edilen baruthanede 1570'lerin başında ayda 150 kantar[1] (8 ton 461 kg) barut üretilmekteydi.[2] Evliya Çelebi kendi zamanında bu baruthaneden Yeniçeri Baruthanesi olarak bahsederek, baruthanenin beş amele ve bir ustası olduğunu yazar.[3] Ancak zamanla şehrin içinde kalması sebebiyle kapatılmıştır.

Okmeydanı Baruthanesi

Okmeydanı Baruthanesi hakkındaki bilgiler oldukça azdır. Mevcut bilgiler değerlendirildiğinde baruthanenin kuruluş emrinin 18 Şubat 1578'de verildiği anlaşılmaktadır. Bu tarihte Yeniçeri ağasına gönderilen bir emirle Topçu Ocağı bölükbaşlarından Mustafa'ya Yeniçeri odalarının bulunduğu Okmeydanı'nda bir baruthane inşa etmesi emredilmiştir. Mustafa ile birlikte 11 nefer de onunla çalışması için görevlendirilmiştir. Baruthane defteri ayrı olarak tutulacak fakat yoklaması yeniçeriler ile birlikte yapılacaktı. Emre göre Mustafa, yılda 1,5 kantar (84,5 kg) barut üretecek ve 400 kumbara dökecekti.[4] Baruthane 17 yıl faaliyette kaldıktan sonra 20 Ocak 1595'te meydana gelen bir kazada harap olmuştur. Baruthanede ikindi vakti yangın çıkmış ve çalışanlardan bazıları hayatını kaybetmiştir. Olay gündüz meydana geldiğinden yangın diğer binalara sıçramadan söndürülmüştür. Ancak kaynaklar, kaza sonrasıyla ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir.[5]

Kâğıthane Baruthanesi

Kâğıthane Baruthanesi, Sultan II. Bayezid tarafından 1490'larda ahşap olarak yaptırılmış, daha sonra Kanunî tarafından kâgir olarak yeniden inşa ettirilerek üzeri kurşun kaplanmıştır. Baruthanenin değirmenleri

* Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

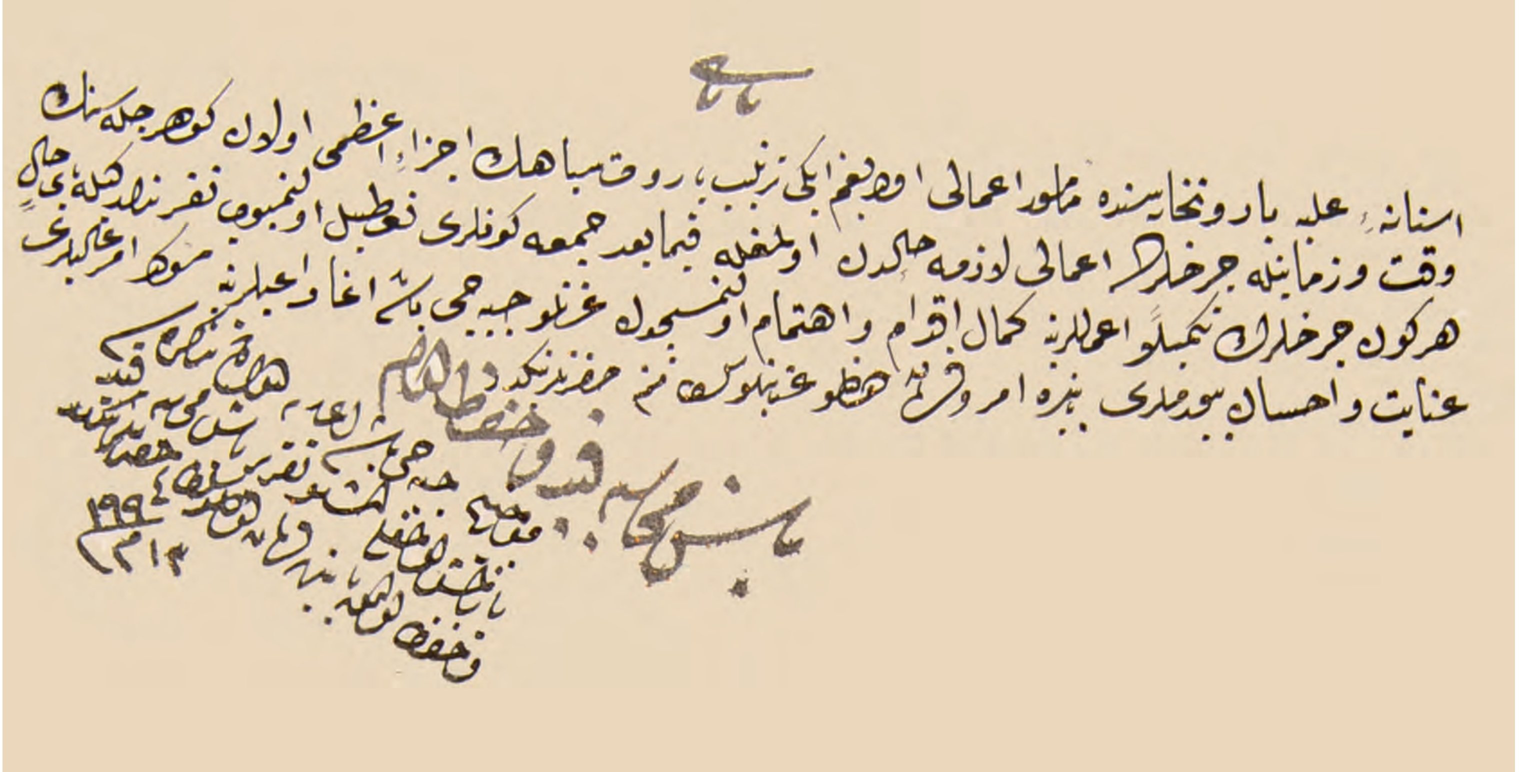
1 1 kantar 56.408 kg'dır.

2 Gábor Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, çev. Tanju Akad, İstanbul 2006, s. 175.

3 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, İstanbul 1341, c. 1, s. 560.

4 Ahmed Refik, *10. Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, Ankara 1987, s. 170-171; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, 3. bs., Ankara 1988, c.1, s. 247, 335-336; a.mlf., *a.g.e.*, c. 2, s. 20, 117.

5 Selânikî Mustafa Efendi, *Târih-i Selânikî*, haz. Mehmet İpşirli¸ Ankara 1999, c. 2, s. 614-615.

1- İstanbul Baruthanesi'nde iki tertip barut imal edileceğinden Cuma günleri tatil yapılmayacağına dair 26 Kasım 1784 tarihli hüküm (BOA, C.AS, nr. 1093/48260)

yakındaki dereden gelen suyla döndürülmüştür. Diğer baruthaneler gibi Kâğıthane'de de sık sık tamir veya yenileme çalışmaları yapılmıştır. Zira 1570'te baruthane binasının yeniden inşa edildiği kayıtlıdır. Yenileme çalışmalarının ardından baruthanede ayda 300 kantar (16 ton 922 kg) barut üretilmeye başlanmıştır.[6] Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye göre, baruthanede Cebehane Ocağı'na bağlı bir barutçubaşı, bir kethüda ve 200 nefer görevliydi. Baruthanede her biri 10'ar kantar (564 kg) ağırlığında 100 adet tunç havan vardı. Bu çarklar Kâğıthane Deresi üzerinde kurulu olan dolaplar aracılığıyla döndürülüyordu. Çelebi barut üretme işinin ne kadar tehlikeli olduğunu eğlenceli üslûbuyla şöyle anlatır:

> Allah göstermesün, demir el havana dokunursa ateş çıkub cümle huddâmları tayr-i ebâbîl gibi havaya berrân itdürür bir muhâtaralı yerdür. Temaşasında hüsn yokdur. Bu çarhların ve destezenlerin darbından ra'd ve berke müşâbih bir sedâ hâsıl olur ki adamın mağzı lerzân olur.[7]

Şubat 1638'de 20 kantar (1 ton 128 kg) barut ateş almış, meydana gelen patlamada baruthanenin çatısı uçmuştur.[8] Bazı kaynaklarda Kâğıthane Baruthanesi'nin Sultan İbrahim devri (1640-1648) sonlarına kadar faaliyetini sürdürdüğü yazılıdır.[9] Ancak son dönemde yapılan araştırmalarda baruthanenin XVII. yüzyılın sonlarında hâlâ üretime devam ettiği görülmektedir.[10] Zira 1683-1685 yılları arasında burada 6.275,27 kantar (353 ton 975,5 kg) barut imal edildiğine dair kayıtlar mevcuttur.[11]

Şehremini Baruthanesi

Sultan IV. Mehmed'in saltanatının son yıllarında Gelibolu, Selânik ve İzmir baruthanelerinin ihtiyacı karşılayamaması üzerine, Şehremaneti Çarşısı yakınında 1099 (1687-1688)[12] tarihinde bir baruthane kurulmuştur.

6 Birol Çetin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi 1700-1900*, Ankara 2001, s. 20-21; Eyice, "Baruthâne", V, s. 95; Refik, *10. Asr-ı Hicrîde İstanbul*, s. 159; Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 175.

7 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, s. 483.

8 Münir Aktepe, "Kâğıdhaneye Dâir Bâzı Bilgiler", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1988, s. 339.

9 Muzaffer Erdoğan, "Arşiv Vesikalarına Göre İstanbul Baruthâneleri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 1956, c. 2, s. 120.

10 İbrahim Sezgin, "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Baruthâneler ve Barut İmalatı", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel v.dğr., Ankara 2002, c. 10, s. 145.

11 Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 177.

12 Kuruluş tarihinin 1089/1678 olduğu yönünde de iddialar vardır. Uzunçarşılı da kuruluş olarak 1089'ı alır. Bkz. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyiat*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995, s. 647, 38 nolu dipnot; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4. bs., Ankara 1988, c. 4/2, s. 579.

2- Eski Baruthane (Mahmud Raif)

Kâğıthane ile birlikte yıllık 3.000 kantar (169 ton 224 kg) barut üretilmekteydi.[13] Eylül 1698'de çarkların aşırı ısınması sonucu 310 kantar (17 ton 386,5 kg) barut ateş alarak yangın çıkmasına sebep olmuş, yangında yedi çalışan hayatını kaybetmiş, 20 çark beygiri ise ölmüştür. Patlamanın etkisiyle Ördek Kasap, Müneccim Sa'dî, Deniz Abdal ve Saraç Doğan mahallelerindeki 425 ev yıkılmıştır. Başta Fatih Camii, Hatice ve Beyhan sultanların sarayları da dâhil bazı yüksek binaların camları kırılmıştır. Bu kaza sonrasında baruthane Bakırköy'e taşınmıştır.[14]

Bakırköy Baruthanesi (İstanbul Baruthanesi)

Bakırköy Baruthanesi, Osmanlı Devleti'nin resmî kaynaklarında "Baruthane-i Âmire" olarak geçen kurumdur. Ancak kayıtlarda sadece *Baruthane-i Âmire* tabirine yer verilmemiş, bu ismin yanında Bakırköy Baruthanesi, İstanbul Baruthanesi, Âsitâne-i Saadet Baruthanesi gibi ifadeler de sıkça zikredilmiştir

13 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* c. 4/2, s. 579.

14 Defterdar, *Zübde-i Vekâyiât*, s. 647-648; Mehmed Raşid Efendi, *Târih*, c. 2, İstanbul 1282, s. 440-442; *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, haz. M. Münir Aktepe, Ankara 1989, c. 11, s. 31; Erdoğan, "Arşiv Vesikalarına Göre İstanbul Baruthâneleri", s. 121; Eyice, "Baruthâne", V, s. 95.

Şehremini Baruthanesi'ndeki patlamanın çevreye çok zarar vermesi sebebiyle baruthane şehir dışında bir yere taşınmıştır. Bu nedenle yeni baruthane çevresinde yerleşim yeri olmayan, Yedikule civarındaki İskender Çelebi Bahçesi denen yerde kurulmuştur. Mayıs 1698'de baruthanenin yapımı için bostancıbaşı, mimarbaşı, barutçubaşı ve konuya vâkıf diğer kişiler çalışmalara başlamıştır. Yapılan keşif sonucu baruthanenin 29.684.100 akçeye mal olacağı hesaplanmıştır. Ancak kış gelmesi münasebetiyle inşaata başlanamamış, sadece gerekli malzeme tedarik edilmiştir. Meblağın fazlalığı karşısında 1700 yılı başlarında Mimarbaşı Hüseyin Ağa yeni bir keşif daha yapmış ve baruthanenin 17.000 esedî kuruşa inşa edilebileceğini tespit etmiştir. Gerekli paranın bir kısmı Maraş hazinesinden, bir kısmı Hazine-i Âmire'den, bir kısmı ise Gümüşhane mukataasından karşılanmıştır.[15] Son keşif üzerinden yapımına başlanan baruthane 1701 senesinde üretime başlamıştır.

Bakırköy Baruthanesi üretime başladıktan kısa süre sonra, 22 Ağustos 1707'de, büyük bir kaza meydana gelmiştir. Baruthanenin bütün binaları yıkılmış, 8 çalışan ise hayatını yitirmiştir.[16] Kısa sürede onarılan baruthane

15 Defterdar, *Zübde-i Vekâyiat*, s. 648.

16 Mehmed Raşid Efendi, *Târih,* c. 3, s. 232.

faaliyetlerine devam ederken, bu kez de 1725'te yangın çıkmıştır. Yangında baruthanenin duvarları yıkılmış, 6 çark ise yanmıştır. Ahşap çarkların sürekli zorluk çıkarması ve en küçük bir yangında dahi hasar görmesi sebebiyle yeni çarklar mermerden yapılmıştır. Yenileme ile birlikte 18 çark ve her çarkta 12'şer havan olmak üzere toplam 216 havanlı bir tesis kurulmuştur. Çalışmalar uzun sürmüş, baruthane çalışmalarına ancak 1727'de başlayabilmiştir.[17] Ancak ilerleyen yıllarda da patlama ve yangınların önüne geçilememiştir. 1765'te 166 kantar (9.363 kg) barutun infilak etmesi[18] sonucu meydana gelen yangında baruthane binası zarar görmüş ve yeniden geniş çaplı bir tamir faaliyeti başlatılmıştır.[19] 1785'te ise kapsamlı bir yenileme ve genişletme çalışması yapılmıştır. Nöbet kuleleri, sundurmalar, kalhane, barut depoları, perdahthane, 18 adet çark ve barutçubaşı dairesi onarılmıştır.[20] 1791'de baruthanede yeniden yangın çıkmış, dönemin nazırı Ahmed Ağa yanan kısımların tamiratını yaptırmıştır.[21] XVIII. yüzyılın sonlarına doğru baruthanedeki düzenin iyice bozulması ve barut kalitesinin düşmesi üzerine yeni düzenlemelere gidilmiştir. 6 Mayıs 1793'te Baruthane Nazırlığı kurularak bütün baruthaneler buraya bağlanmıştır.[22] Mahmud Raif Efendi yenilikleri şöyle anlatır:[23]

> 1768'de çıkan Rus Savaşı'ndan beri adı geçen bu üç baruthaneden (İstanbul, Gelibolu ve Selânik) elde edilen barut, çamur gibi bir şey olup, yalnızca şenliklerde kullanılmakta ve savaşmak için dışarıdan kantarı 60-70 kuruşa barut satın almak zarureti hâsıl olmaktaydı. Satın alınan bu barutun bir kısmı iyi kalite, ekserisi ise işe yaramaz cinsinden çıkar, üstelik gerektiği anda da hemen tedarik edilemezdi. Barut, harbin esas maddesi ve ruhu demektir ve onsuz savaşılmaz! Barut konusundaki bu kayıtsızlık ve ele muhtaç olma hali, III. Selim'e ağır gelen bir husus oldu. Bu konuda ilk yapılan iş, Baruthâneler Nezâreti'ni bir münâvebe mansıbı gibi kullanılır olmaktan kurtarmak, dolayısıyla buralarını, birilerinin birer sene süre ile sebeplenme kapısı olmaktan çıkartmak oldu.

17 Erdoğan, "Arşiv Vesikalarına Göre İstanbul Baruthâneleri", s. 124-125.

18 BOA, D.BŞM.BRİ, nr. 18303.

19 BOA, C.AS, nr. 38144.

20 BOA, C.AS, nr. 47368, 22 Receb 1199/31 Mayıs 1785 tarihli buyruldu.

21 BOA, D.BŞM.BRİ.DES, IV/126-A.

22 BOA, C.AS, nr. 19849; BOA, HH, nr. 13246.

23 *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dâir Eseri*, haz. Kemal Beydilli ve İlhan Şahin, Ankara 2001, s. 47, 68.

3- Baruthane-i Âmire binalarından biri (Ataköy)

4- Baruthane-i Âmire'nin sahildeki kulesi

Baruthânelerin başına devlet ricalinden bir nazır atandı.

Baruthane nazırlarından Mehmed Şerif Efendi, önce harabeye dönmüş olan baruthane binalarını tamir ettirmiş, yeni çarklar yaptırarak barut üretimi ve kalitesinde artış sağlamıştır.[24] Ancak Mehmed Şerif Efendi'nin gerçekleştirdiği yenileme çalışmaları yeterli olmamış, Mehmed Şerif Efendi'den kısa süre sonra göreve getirilen Mehmed Ragıb Efendi de 1806 senesinde baruthanede geniş çaplı bir tamir faaliyeti gerçekleştirmiştir. Baruthaneyi muhafaza etmek için yeni istihkâm, tabya, cebehane ve kışlalar yaptırmıştır.[25]

Baruthane cuma hariç her gün çalışmaktaydı. Ancak kapasitenin üzerinde barut imali istendiğinde, izin alınmak kaydıyla haftanın her günü üretim yapılabilmekteydi. Mesela, 1199 (1784-1785) senesinde cuma günleri de çalışılmıştır.[26] Tartışma konusu olan bir başka husus ise baruthane personelidir. Baruthane kadrosunda 366 işçi bulunmasına ve bu sayıda işçiye maaş ödenmesine rağmen baruthanede hiçbir zaman bu sayıda personel çalışmamıştır. Baruthanede XVIII. yüzyıl boyunca yıllık üretim 1.500-3.000 kantar (yaklaşık 84,5-169 ton) arasında değişmiştir. Ancak barut üretiminden ziyade, üretilen barutun kalitesi daima tartışma konusu olmuş, Bakırköy Baruthanesi'nde istenen kalitede barut bir türlü üretilememiştir. Çarkların döndürülmesinde hayvan gücünün kullanılması hem barut kalitesini düşürmüş hem de üretim maliyetini artırmıştır.[27] Bu yüzden Azadlu Baruthanesi kurulmadan evvel, çarkların su ile çevrileceği bir yerde kurulmasına özellikle dikkat edilmiştir.

24 Eyice, "Baruthâne", V, s. 95.

25 BOA, HH, nr. 15443.

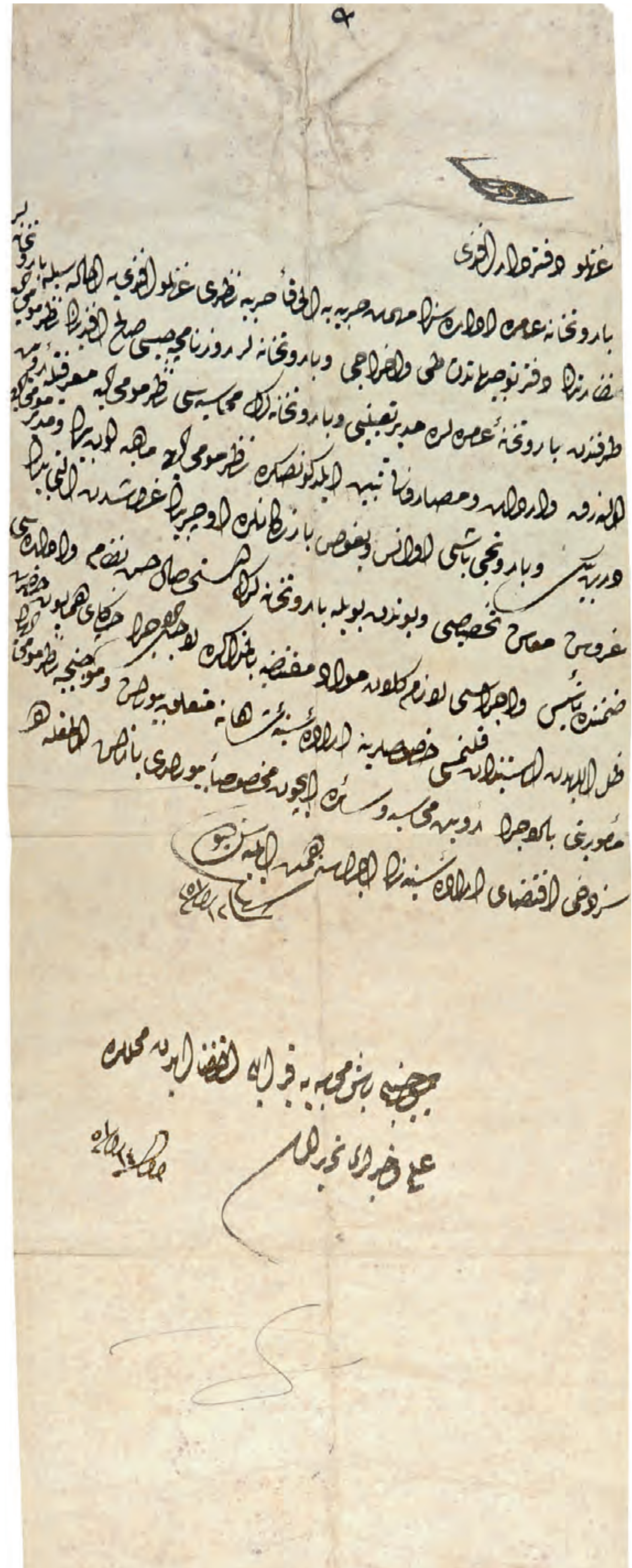
26 BOA, C.AS, nr. 48260, 13 Muharrem 1199/26 Kasım 1783 tarihli takrir.

27 Zafer Gölen, *Osmanlı Devleti'nde Baruthâne-i Âmire (XVIII. Yüzyıl)*, Ankara 2006, s. 220-222, 282.

Baruthaneler 1835'te yeniden düzenlenmiş, baruthaneler nazırlığı lağvedilerek idaresi Harbiye Nezareti'ne bağlanmıştır. Bu tarihte Mühimmat-ı Harbiye nazırı olan Emin Efendi Bâbıâli'ye çağrılmış ve durum kendisine bildirilmiştir.[28] Baruthaneler ruznamçecisi Salih Efendi ise baruthanelere müdür atanmıştır.[29]

Tanzimat'tan sonra bazı yeni bölümler eklenen baruthane Tophane Müşirliği'nin emrine verilmiştir. 1854'te Kırım Savaşı sebebiyle artan barut talebini karşılamak için gece gündüz çalışan baruthanenin ekipmanları yıpranmış, bu sebeple İngiltere'den 5 dibekli yeni tip bir makine getirilmiştir. XIX. yüzyıl boyunca barut teknolojisindeki gelişmeye paralel olarak baruthanede bu yeniliklere uyacak yeni birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Özellikle 1880'lerden sonra Alman teknolojisi kullanılmaya başlanmıştır.[30]

Baruthane Cumhuriyet döneminde Askerî Fabrikalar İdaresi'ne geçmiş, oradan da geniş arazisiyle Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'na devredilmiştir. 1953 yılına kadar askerî kimliğini muhafaza eden baruthane, bu tarihte elektrik kontağından çıkan bir yangın sonucu kullanılamaz hâle gelmiştir.[31] 4.000.000 m^2 olan baruthane arazisi 1955'te 60.000.000 lira karşılığında Türkiye Emlak ve Kredi Bankası'na satılmıştır. 15 Eylül 1957'de ise baruthane arazisi üzerine Ataköy sitelerinin inşasına başlanmıştır.[32] Baruthanenin ana binası ise uzun süre metruk olarak kaldıktan sonra kaba bir yenileme ile 1972'de Ataköy Turistik Tesisleri İşletmesi tarafından *Barut Fıçısı* adı altında bir süre diskotek olarak işletilmiştir.[33] Kısa süren bu maceradan sonra kaderine terk edilen baruthane binası Bakırköy Belediyesi tarafından iki yıllık bir restorasyon faaliyetinin ardından 3 Mart 1993'te Yunus Emre Kültür Merkezi adıyla hizmete açılmıştır.[34] Bunun yanında Ataköy Marina'da yer alan saat kulesi ise baruthane kulelerinden biridir ve hâlen ayaktadır.[35]

5- II. Mahmud'un Baruthane idaresinin Harbiye Nazırı'na bağlandığına dair 8 Temmuz 1835 tarihli hatt-ı hümayunu (BOA, C.AS, nr. 777/32900)

28 BOA, HH, nr. 28887; 28884.

29 BOA, C.AS, nr. 32900, 12 Rebiülevvel 1251/8 Temmuz 1835 tarihli Hatt-ı Hümâyûn.

30 Mübahat S. Kütükoğlu, "Baruthâne-i Âmire", *DİA*, V, s. 97.

31 *Milliyet*, 02.06.1953, s. 3.

32 *Milliyet*, 26.04.1955, s. 7; 16.09.1957, s. 1.

33 *Milliyet*, 28.07.1972, s. 6.

34 *Milliyet*, 28.02.1993, s. 16; Serpil Gülbek, "Bakırköy'ün Baruthanesi", *Antik ve Dekor*, 1993, sy. 19, s. 152-153.

35 Eyice, "Baruthâne", V, s. 95. Ayrıca bkz. Serpil Gülbek, "Bakırköy'ün Baruthanesi", *Antik ve Dekor*, 1993, sy. 19, s. 152-153.

6- Azadlu Baruthanesi (Mahmud Raif)

Azadlu Baruthanesi

III. Selim zamanında gerçekleştirilen yeniliklerden biri de Azadlu Baruthanesi'nin kurulması olmuştur. Avrupa'dan yeni ekipmanlar getirilerek kaliteli barut üretebilecek bir fabrikanın kurulması için 1794 yılında şehirden uzak Azadlu Çayı kenarında çalışmalara başlanmıştır. III. Selim, Azadlu Baruthanesi'ni Nizam-ı Cedid hareketinin en önemli halkalarından biri kabul etmiştir. Bu yüzden gerek inşa aşamasında gerekse inşaat tamamlandıktan sonra sık sık baruthaneyi ziyaret etmiştir.[36] Nizam-ı Cedid hareketinin önemli isimlerinden Mahmud Raif Efendi Azadlu Baruthanesi'nin kuruluşunun çok yerinde bir karar olduğunu savunur ve yeni bir baruthaneye neden ihtiyaç duyulduğunu şu cümlelerle dile getirir:

> İstanbul Baruthânesi'nde akarsu olmadığından, dibekler hayvan gücü ile döndürülürdü. Su ile döndürülen dibeklerden eşit aralıklı vuruşlar elde edildiğinden, ham maddenin daha iyi ezilmesi söz konusu olurdu. Dolayısıyla eşit aralıklı vuruşlar sağlamayan ve bu sebepten ötürü ham maddeyi, su ile döndürülen dibekler gibi daha iyi ve eşit bir şekilde ezemeyen hayvan gücü ile müteharrik dibeklere nazaran, su ile döndürülenlerden çok daha iyi kalitede perdahtlanmış barut elde edilirdi. Bu husus ortaya çıkınca, Küçük Çekmece yakınlarındaki Azadlu Köyü'nde akarsu bulunduğundan, bu köyde yeni bir baruthâne ve kârgir havuzlar inşasına girişildi.[37]

36 Ahmed Efendi, *Rûznâme (III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme)*, haz. V. Sema Arıkan, Ankara 1993, s. 165, 169, 178, 196, 232-233, 386.

37 *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dâir Eseri*, s. 47-48, 68.

Baruthanenin inşaatı Mehmed Şerif Efendi'nin gayretleri ile 1796'da tamamlanmıştır. Böylece su gücü ile çalışan oldukça modern usullere göre yeni bir baruthane kurulmuştur. Azadlu Baruthanesi'nin faaliyete geçmesi üzerine Selânik[38] ve Gelibolu baruthaneleri[39] kapatılarak bu baruthanelerin gelirleri Azadlu Baruthanesi'ne devredilmiştir.

Azadlu Baruthanesi'nin faaliyete geçmesi ile barutun kalitesi İngiliz barutuyla eşit hâle gelmiş ve yıllık 10.000 kantar (564 ton) barut üretilmeye başlanmıştır. Mahmud Raif'in deyimiyle, "Sıkıntı çekmek ihtimali şöyle dursun, imâl edilen barutun, İslam ülkelerine ve diğer ihtiyaç duyanlara, Avrupa devletlerinin yaptıkları gibi ihraç edilip satılmasına dahi başlanmıştır."[40] Ancak belli bir kalite standardına ulaşılmış olsa da Mahmud Raif'in yazdıklarının aksine, burada istenilen ölçüde barut üretilememiş ve ihracı da söz konusu olmamıştır. İngiliz ve Felemenk barutu kalitesinde barut üretilmesinin hedef alındığı bu anlamda sıkça yapılan tenbihattan anlaşılmaktadır.[41] Bakırköy Baruthanesi gibi Azadlu Baruthanesi'nde de devamlı bir tamir faaliyeti söz konusudur. Büyük çaplı ilk tamir faaliyeti 1819'da gerçekleştirilmiştir. Baruthane 1839'da ise İngiltere'den ithal edilen son teknoloji ile donatılmıştır. Londra'dan getirilen tulumbaların açılması için yüz okkalık demir kirişler konulmuş, güherçile şerbetinin havalandırılması için oluklar ve bacalar yapılmıştır.[42]

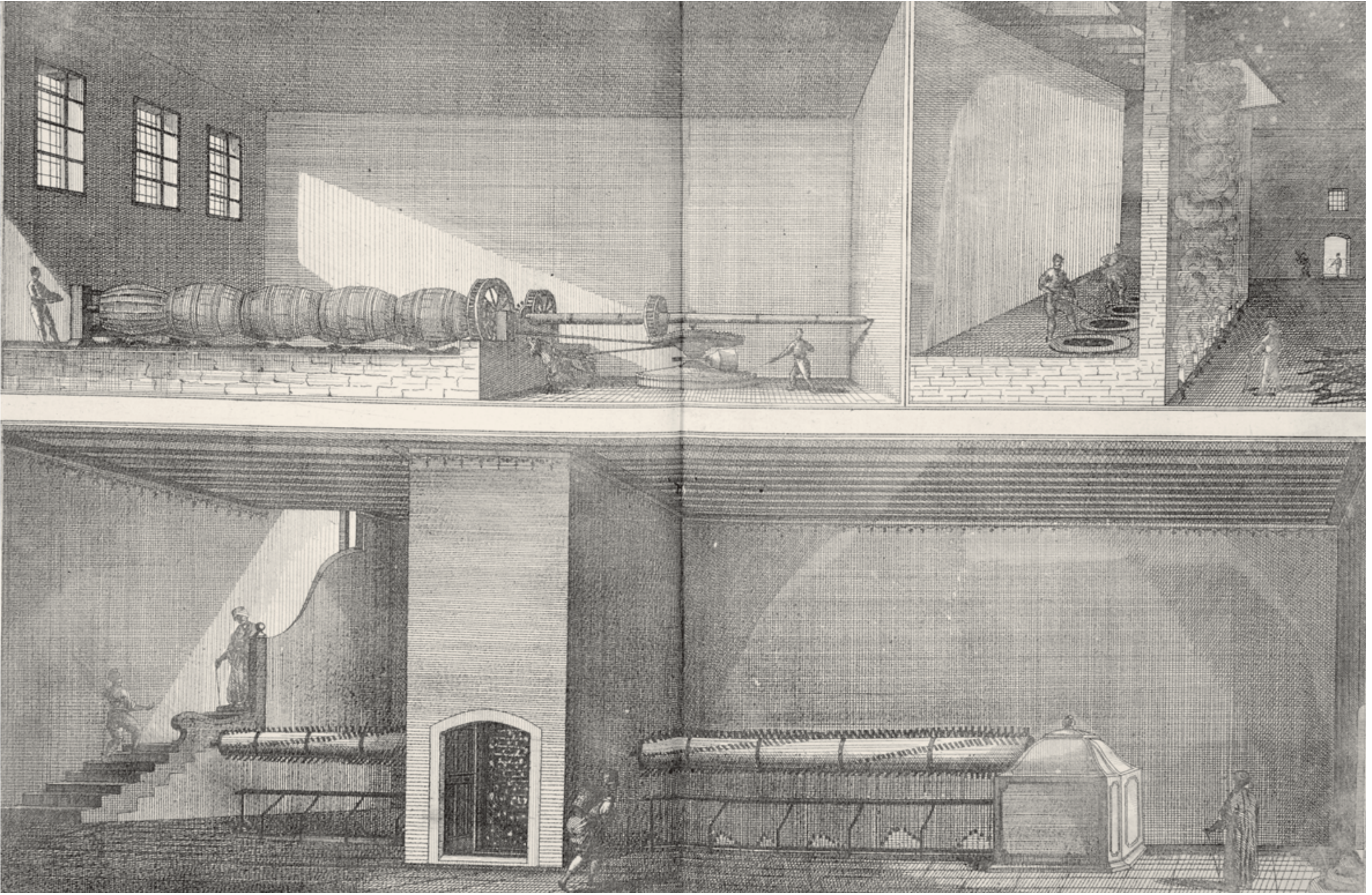
38 BOA, C.AS, nr. 16334.

39 BOA, C.AS, nr. 11555.

40 *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dâir Eseri*, s. 48, 69.

41 BOA, MAD, nr. 18679, s. 1; MAD, nr. 8939, s. 92; MAD, nr. 8941, s. 3, 14.

42 Erdoğan, "Arşiv Vesikalarına Göre İstanbul Baruthâneleri", s. 133-136.

7- Azadlu Baruthanesi'nin içi (Mahmud Raif)

Azadlu Baruthanesi'ne 1804 senesinde bir çuka fabrikası eklenmiştir. Çuka fabrikası üretime geçmek için Çatalca, Silivri, Küçük Çekmece ve Mihaliç kazalarından toplam 700 kantar (39 ton 485,5 kg) yapağı talep etmiştir.[43] Ancak çuka fabrikası işletilememiş, metruk hâlde kalmıştır.[44]

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Ruslar bölgeyi işgal edince baruthane tahrip edilmiş, böylece buradaki üretim faaliyeti sona ermiştir. II. Meşrutiyet yıllarında baruthane binaları ve etrafındaki arazi, hareketin önde gelen simalarından Resneli Niyazi ailesine geçmiş ve 1950'lere kadar Resneliler Çiftliği adıyla anılmıştır. 1952'de çiftlik vârisler arasında parçalanarak dağılmıştır. II. Dünya Savaşı sırasında 20. Topçu Alayı, Azadlu Baruthanesi'ne geçici olarak yerleştirilmiş, bu sebeple baruthane civarına askerlerin ikameti için bazı binalar yapılmıştır.

Baruthaneden günümüze tamamı metruk durumda bulunan havuzlar, istinat duvarları, iki çark ve barut dövmeye mahsus iki büyük mermer taş kalmıştır.[45] Bu kalıntılar da uzun süre amatör definecilerin kaderine terk edilmiş, son zamanlarda çeşitli gazetelerde çıkan haberler sonucu Kültür Bakanlığı'nın dikkatini çekmiş ve korumaya yönelik bazı çalışmalar yapılmıştır.[46]

43 BOA, C.İK, nr. 2188.

44 BOA, C.ML, nr. 11924.

45 Eyice, "Baruthâne", V, s. 96; Erdoğan, "Arşiv Vesikalarına Göre İstanbul Baruthâneleri", s. 138.

46 Salih Sütlan, "Tarihi Baruthane ve Su Bendi İlgi Bekliyor", *Kent Yaşam*, 31.01.2011; Arif Sapmaz - Salih Sütlan, "Bakanlık Su Bendine Sahip Çıktı", *Kent Yaşam*, 12.04.2011.

İSTANBUL'DA DENİZ VE KARA MÜHENDİSHANELERİNİN KURULUŞU VE FAALİYETLERİ

(1775-1839)

KEMAL BEYDİLLİ*

Mühendislik hizmetlerine duyulan ihtiyaç, silah teknolojisi ve savaş taktiklerindeki gelişme ve değişimlerin de bir neticesi olarak, XVII. yüzyıldan itibaren giderek daha artan oranlarda kendisini hissettirmeye başlamış ve nihayet XVIII. yüzyılda birçok ülkede ordu birlikleri içinde müstakil mühendislik birimlerine yer verilmesiyle sonuçlanmıştır. Kara ve deniz kuvvetlerinde deneyimden kaynaklanan, uzun yıllar bilfiil hizmet vererek edinilen beceriye dayanan *eğitimli* olma hâlinin (Osmanlı tanımlamasıyla *alaylı*), teknik birikimin belirli bir öğrenimden geçmiş olarak edinilmesi ve buna uygulamadan gelen tatbikî eğitimin ilave edilmesiyle oluşan şekli, XVIII. yüzyıl ordularının subay kadroları yanında mühendislik dallarıyla ilgili teknik branşlarında da okullaşmayı bir zaruret hâline getirmiştir. Özellikle bu yüzyılın son çeyreği içinde kendini gösteren okullaşma, Topçu Ocağı'nda (*Sürat Topçuları*), Tersane'de (donanmada) ve kara kuvvetlerinde, özellikle bunun humbaracı ve lağımcı gibi teknik sınıflarında kendini gösterdi, deniz coğrafyası ve harita bilimi, gemi inşa mühendis-mimarlığı, istihkâm (*fortification*) ve yeni tarz kale yapımı ile ilgili mühendislik dallarında ağırlık kazandı, bunların neticesi olarak kara ve deniz mühendishanelerinin açılması [*Mühendishane-i Bahrî* (1775), *Mühendishane-i Berrî* (1795)] kaçınılmaz oldu.

XVI. yüzyıldan itibaren dış siyasetin etkili bir silahı olarak ağırlığını giderek kaybetmeye başlayan Osmanlı donanmasının yeniden oluşturulmasına öncelik verilmesi, özellikle Rus filosu tarafından Çeşme'de vurulan ağır darbeden sonra (1770) aciliyet kazandı. Usta-çırak ilişkisi çerçevesinde deneyime dayanan uzmanlaşma, dönemin teknik ihtiyacının karşılanmasında hâlâ en büyük yeri işgal etmekle beraber, Avrupa'da görüldüğü gibi giderek mektepleşme ve yapılacak işin eğitimini alma zarureti de kuvvetle hissedilmeye başlamıştır. 1772'de Reisülküttab İsmail Bey'in, savaş için maddi ve manevi herhangi bir noksanlık içinde bulunulmadığı, ancak sevk ve idarede büyük sıkıntı çekildiğine dair teknik hizmetteki yetersizliğe işaret eden beyanı,[1] Yedi Sene Savaşları'ndan sonra (1763) Avrupa'da mevcut subay kadrolarının zafiyetinin ve mektepleşmenin zorunluluğunun hissedilmesi hâliyle aynı çizgide bir tespittir. Ordunun teknik sınıflarının özellikle topçu ve humbaracıların çağın ihtiyaçlarına uygun hâle getirilmesi daha erken tarihlerdeki, Humbaracı Ahmed Paşa (Bonneval) ve Baron de Tott gibi isimlerin abartılmış etkinliklerinin öne çıkartıldığı birtakım girişimlerle gerçekleştirilmeye çalışılmış,[2] denizcilik alanındaki eğitim ise 1774'te biten Rus Savaşı'nın akabinde açılan küçük bir eğitim kurumunda ele alınmıştır. Bununla beraber bu ilk dönem teknik yenileşmelere dair Osmanlı kaynakları fevkalade yetersiz, içerik itibarıyla muammalı ve verdiği bilgiler açısından da gayet kısıtlıdır, dolayısıyla gelişmelerin açık bir şekilde takip edilmesine elverişli değildir. Bu sebepten

* İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

1 İsveç tercümanı Mouradgea D'Ohsson ile olan söyleşisinden nakleden, Andreas Bode, *Die Flottenpolitik Katharinas und die Konflikte mit Schweden und der Türkei (1768-1792)*, Wiesbaden 1979, s. 162.

2 Bunlar için bk. Mustafa Kaçar, "Osmanlı Devleti'nde Bilim ve Eğitim Anlayışında Değişmeler", doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996, s. 43-59.

1- Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun'un bulunduğu Tersane (TSM, C.Y, nr. 447)

ötürü konu ile ilgili olarak yapılan anlatılar genelde aynı şeyleri tekrar etmekten öteye geçememektedir. Bu konuda, teknik hizmete davet edilen Fransız yabancı uzmanların ve elçilerin, çalışmalarına dair mensup oldukları devlet merkezleriyle yaptıkları yazışmalar, vermiş oldukları raporlar en önemli ve özgün bilgi kaynağını teşkil etmektedir ve bunlar ele alınmadan dönemin Osmanlı dünyasının teknik sahadaki zaruret ve zafiyetinin ve kat ettiği gelişmelerin takip edilmesi mümkün değildir.

DENİZ MÜHENDİSHANESİ (MÜHENDİSHANE-İ BAHRÎ)

Fransızca kaynaklarda *École de Théorie* veya *École de Mathématiques* Türkçe kaynaklarda ise *Hendesehane* veya *Hendese Odası* olarak geçen ve Tersane'de *Darağacı mahallinde* gemilerin çekildiği boş bir hangarda (göz/çeşm) açılan okul, içlerinde ileri yaşlarda olanların da bulundukları az sayıda talebeyle eğitime başlamıştır. Bahrî eğitim, kurum olarak *Hendesehane* veya *Riyaziye Mektebi* adıyla anılmaktaydı ve bu ilk yıllarda *Mühendishane* ismine (böyle anılması 1781'den sonradır) pek layık görülmemekteydi. Okulun açılış tarihiyle ilgili olarak yapılan yeni belirlemenin hâlâ yaygınlık kazanamamış olması, tarihçilerimizin literatür takibindeki zafiyetinden kaynaklanmakta olup doğru tarihlendirmenin 29 Nisan 1775 olduğu artık tartışılmamalıdır.[3] Okulun açılışı ile ilgili olarak Baron de Tott'a atfedilen hizmetin ise abartılı olduğu ve Tott'un çokça zikredilen *Hatırat*'ının güvenle kullanılamayacağı ve hatta bütünüyle kendi kaleminden çıkmış olabileceğine dair ciddi şüphelerin duyulmakta olduğu hususları ayrıca dikkate alınmalıdır. Baron de Tott'un verdiği bilgiler de bu anlamda ihtiyat ile karşılanmalı ve Hendesehane'nin açılışı sırasında kaydedilecek talebelerin imtihanı hakkında anlattığı ve Avrupa'da Türklerin cahilliğine bir örnek olarak kullanılmış ve yaygınlık kazanmış olan kaydın da ("Üçgenin iç açılarının toplamı nedir?" sorusuna verilen "Üçgenine göre değişir." cevabı) sıhhati sorgulanmalıdır. Tott'un hatıratı 1784'te önce Fransızca olarak yayınlanmış ve üç sene sonra bu yayın esas alınarak İngilizce ve Almancaya çevrilmiştir. Ancak üç dildeki metni karşılaştırarak yaptığımız incelemede,

3 Fransız arşiv belgelerine göre okul, Baron de Tott nezaretinde, Kermovan idaresinde ve İngiliz mühtedi (Campbell) Mustafa Ağa yardımcılığında olarak 29 Nisan 1775'te açılmıştır (l'école de Thèorie a été ouvert le 29 Avril 1775 dernier à Arsenal sous le direction du Gilles Jean-Marie Brazzer de Kermovan et d'une renégat anglais nammé Mustapha Aga avec la surveillance de M. de Tott). Kaçar, "Osmanlı Devleti'nde Bilim", s. 61.

Almanca nüshada bu imtihan sahnesi gülmecesine, sorulan soru ve alınan cahillik cevabına yer verilmemiş olduğu görülmüştür. Almanca önsözde bu anlamlı tasarrufa dair bir açıklama yapılmamış olmakla beraber, bu iptalin, nakledilen hikâyenin abesliğine işaret etmek isteyen ve Tott'un güvenilirliğini sorgulayan bir müdahale olduğuna şüphe yoktur.[4]

Tersane'deki okulun durumunu aksettiren belgelerin azlığı ve mevcutlarından da fazla bir şeyler öğrenmenin mümkün olmaması cihetiyle, Küçük Hüseyin Paşa'nın 3 Şubat 1797 tarihli olarak III. Selim'e takdim ettiği ve konuya nispeten açıklık getiren layihası önemini hâlâ korumaktadır. Burada, "donanma gemilerinde hendese ve coğrafya ilmine vâkıf" olanların bulunması gerektiğini, *Hendese Odası* olarak vasıflandırdığı bu okulun açılış gerekçesi olarak göstermesi çarpıcıdır. Okula 10 talebe kaydedilmiş olduğu, bir hoca, bir yardımcı hoca (*halife*) ve bir alet sorumlusu tayin edildiği ve bunlara yapılacak ödemelerin belirlendiği ayrıca ifade edilmektedir. Burada haftada iki gün tatil dışında beş gün eğitim verilecektir. Böylece eğitime başlayan *okul*da dersler hendese ve deniz haritaları üzerinde nazari bilgiler verilerek yapılmaktaydı. Hocalığa ise, okulu *mühendishane* olarak isimlendiren Cezayirli Hasan Hoca getirilmiştir.[5] Daha sonraki tarihlerde kendisiyle çalışan André Joseph de Lafitte-Clavé'nin beyanına göre İtalyanca bilmekte, konuşamamakla beraber Fransızca anlamaktaydı. Cezayir'de kaptanlık yapmış (bu yüzden Cezayirli) ve günün birinde Fransa'ya gitmek hayalini kurmaktadır.[6] Okulu 1781'de ziyaret eden Toderini, talebe sayısının 50 kadar olduğuna işaret etmekle beraber, bu, dinleyici olarak gelenlerle beraber oluşan yaklaşık sayıyı ifade eder, zira okula resmî kayıt ve devam mecburiyeti gibi günümüz ölçeğindeki uygulamaların söz konusu olmadığı ve o dönemlerde Avrupa'daki bu tür okullarda da buna benzer ihtiyari ziyaretlere yer verildiği hatırlanmalıdır. Talebelerin devam zorunluluğu olmadığı gibi sonunda verilecek bir sınavla mezun olma statüsü de taşımadığı anlaşılan *okul*, Halil Hamid Paşa'nın sadareti esnasında (1782-1785) tekrar ele alınmıştır. Önce Tersane Zindanı yanında üç ambarlı kalyonların yapıldığı mahal civarında birkaç odalı müstakil bir bina inşasına girişilmiş ve okul Kasım 1784'te mevcut hoca ve talebeleriyle buraya nakledilmiştir. Bu binanın 1797 senesindeki tamiratı vesilesiyle verilen bilgiler dâhilinde 189 m^2 (9x21m) olmak üzere iki kat hâlinde yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.[7] Ders programında da yeni düzenlemeler yapılmış, eğitim kadrosu ise Fransa'dan

2- Mühendishane-i Berrî-i Hümayun Matbaası'nda basılan Mahmud Raif'in kitabındaki eski tip kalyon

4 Tott ile ilgili son değerlendirme için bk. Virginia Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870. An Empire Besieged*, Harlov 2007, s. 199-201, 211.

5 *Safinat al-Fikar Maşhuna bi'l-Durar* isimli gemi mühendisliği ve inşaatıyla ilgi mütercem eserinde Hasan Hoca kendisini ve okulu şöyle tanıtmaktadır: "*Hasan Hoca Cezayirî umûr-ı derya ve sair ulûm ta'limi hususunda Mühendishane'ye hoca nasb ve tayin buyurulmağın...",* Ekmeleddin İhsanoğlu v.dğr. (haz.), *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi*, İstanbul 2004, I, 39.

6 Lafitte-Clavé, *Journal d'un officier Français à Consantinople en 1784-1788* (Archives du Ministère de la Guerre, Paris, Dépôt du Génie, Art. 14, nr. 118. Burada arşivde mahfuz yazma *Journal*'in D. Anayatis-Pelé tarafından hazırlanan daktiloya çekilmiş ve sayfa numarası verilmiş metni [İSAM Ktp., nr. 179257] kullanılmaktadır.), s. 30. Hasan Hoca'nın dört lisan (İtalyanca, İspanyolca, İngilizce, Fransızca) bildiğini söyleyen Toderini herhâlde yanılmaktadır.

7 Kemal Beydilli, *Türk Bilim Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi*, İstanbul 1995, s. 24.

getirilen Lafitte-Clavé ve Joseph Gabriel Monnier tarafından takviye edilmiştir. 1 Nisan 1784-31 Temmuz 1788 arası Türkiye'de bulunan ve geriye bu yıllar zarfında verdiği hizmeti gözler önüne seren bir *Journal* bırakan Lafitte-Clavé, okuldan genelde *École de Mathématiques* (riyaziye mektebi), *École de Fortification* (istihkâm mektebi) olarak bahsetmekle beraber, genelde demek istediği *École du Génie* karşılığı olarak, özellikle Şubat 1787 tarihli notunda ilk defa Türkçe imlasıyla kaydettiği *Muhendisch-Hané*'dir.[8] Ayrıca bu okulda Monnier'in *İkinci Mühendis* kendisini ise *Başmühendis* sıfatını taşıdığını belirtmektedir.[9] Dersler pazartesi ve perşembe günleri yapılmaktaydı. Lafitte-Clavé burada özellikle istihkâm (*Fortification*) dersleri vermiş, Monnier ise Boğaziçi ve Marmara Denizi'nin haritasının çıkartılması, gerekli yerlere yeni müstahkem mevkiler inşasıyla her iki Boğaz girişlerinin tahkimi ve İstanbul'un özellikle bir Rus saldırısına karşı savunulur hâle getirilmesi amacını taşıyan ve bazıları Tott tarafından başlatılmış veya yapılmış işleri yeniden ele alarak durumlarını güncelleştirmek ve daha iyi hâle getirmek gibi okul dışı hizmetlerde de istihdam edilmiştir. 28 Ekim (Perşembe) 1784'te, "içinde biraz kitap ve bazı hendese aletleri, Türk tarzı dokuz sedir ve sandalye bulunan bir oda" şeklinde tasvir ettiği, içinde 10 talebenin bulunduğu sınıfta ilk dersini vermiştir. Bir istihkâmın cephe görünümü olmak üzere bir altıgen çizmiş, talebeler bunu kopya etmiş ve içlerinden bir tanesi daha sonra bunu Tersane eminine (Çelebi Mustafa) göstermiş ve aferin almıştır.[10] Son dersini de 29 Aralık 1786'da yapmıştır.[11] Fransız hocalar tarafından verilen dersler tatbikî (*amelî*) olarak vasıflandırılmakta, resmî tercüman Ermeni Grégoire Miran tarafından Türkçeye aktarılmakta ve talebeler genelde not tutmaktaydılar. Gerçekten Aynalıkavak Sarayı bahçesinde hazırlanan istihkâm maketi ve bunun üzerinde yapılan çalışmalar tatbikî dersler anlamını taşıyordu. Nazari dersler (*asıl hendese dersleri*) ise Cezayirli Hasan Hoca dışında Gelenbevî İsmail ve Kasapbaşızade (*Journal*'de Bebekli) İbrahim efendiler tarafından verilmekte, 1787'de İsmail Efendi yerini Palabıyık Mehmed Efendi'ye, Hasan Hoca ise Seyyid Osman'a bırakmıştır. Daha sonra da Bahar Efendi Palabıyık'ın yerine geçmiştir. İbrahim Efendi'nin kardeşi Salih de hendese ile ilgilenmektedir. Gelenbevî'nin ise okulun baş riyaziye (*maitre de mathématiques*) hocası idi. Uygulamalı dersler için gereken istihkâm maketinin yapımı 24 Aralık 1784'te tamamlanmıştır.[12] I. Abdülhamid bu maketi görmek için 16 Ocak 1785'te Aynalıkavak Sarayı'na gelmiştir.[13] Okulun durumundan oldukça memnun kalan Lafitte-Clavé, bir matbaanın olmamasını büyük bir eksiklik olarak görmekteydi.[14] Belki bu ihtiyacın da karşılanabilmesi amacıyla Fransız elçiliğindeki matbaanın Türkçe hurufat ile takviyesi ve mevcuda iki basım tezgâhı ilavesi söz konusu olmuş ve

8 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 295.

9 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 40.

10 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 12. 10-12 talebeden oluşan ilk derste bir istihkâmın cephe görünümünün kâğıda aksettirilmesi konusu işlenmiştir, Kaçar, *Tez*, s. 79. *Journal*'e göre ikinci gün talebe sayısı 10-12 olarak gösterilmektedir, s. 13

11 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 279.

12 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 25.

13 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 33-34.

14 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 36.

Fransa'dan sipariş edilen malzemeler ve Türkçe (Arapça) hurufat Nisan 1786'da gelmiştir.[15]

Okulun öğrencileri olarak görünen, genelde eski okuldan kalma ve bu sebepten ötürü de bilgi açısından epey yol almış oldukları anlaşılan Yakub ve oğlu Canib, üçgen hesapları (sinüs, kosinüs, tanjant) ile ilgilenmekte, matematik ve logaritma çalışmaktadırlar. Hasköylü İbrahim, Müftizade Hoca Osman, yine Müftizade Emir Seyyid Burhan talebeler arasında görünmektedirler. 15 Kasım 1785'teki 86. derste ortaya çıkan Abdurrahman Efendi,[16] Ağustos 1786'daki kayda göre iki aydır cebir öğretmektedir[17] ve Aralık 1785'ten beri Étienne Bézout'un riyaziye kitabından (*Cours de Mathèmatiques*), eserin cebir ile ilgili 3. kısmından bir bölümü tercüme etmektedir. Bunun 1795'te açılan Kara Mühendishanesi başhocası müderris Abdurrahman Efendi olduğunu tahmin etmek güç değildir.[18] O sıralarda Fatih Sultan Mehmet Camii kilercisi/imaret kâtibi ve ayrıca *müderris* olduğu belirtilmektedir.[19] Diğer ilgi çekici bir zat olan Cezayirli Hacı Abdullah, 93. derste ortaya çıkar (13 Aralık 1785).[20] Lafitte-Clavé'nin hakkında verdiği bilgilere göre, Marsilya'da dümenci (*Pilotage*) eğitimi almış ve son savaşta bir Fransız gemisinde çalışmış, çatışmalara katılmış ve yaralanmış bir Fransız hayranıdır. Son senelerde Osmanlı gemilerinde kaptanlık yapmıştır. 16 sene İspanya'da esir kalmış, daha sonra ailesini görmek üzere geri dönmüştür. Bilgili bir zattır. Türklere pek hayranlığı yoktur. Hükûmetin makamları para karşılığında dağıttığını söylüyor ve yetenek ve liyakate önem ve öncelik vermediğinden yakınır.

Kasapbaşızade İbrahim, Lafitte-Clavé'nin istihkâm risalesinden (*Castramétation*)[21] bazı kısımları, kardeşi Salih ise dörtgen ve beşgen kalelere dair kısmı tercüme etmiş,[22] bunu denetleyen Fransız elçilik tercümanı Joseph Fonton çeviriyi uygun bulmuştur.[23] Açıkça bir Rus savaşına hazırlanmakta olan devlet, İstanbul'un savunulması açısından önem arz eden Boğazlar yanında Karadeniz'deki müstahkem yerlerin tahkimine de olağanüstü gayret sarf etmekteydi. Okulun hocalarından istifade edildiği gibi yetişmiş talebelerin de bu anlamda katkıda bulunmak istedikleri görülmektedir. Bu münasebetle Lafitte-Clavé'nin hazırladığı Anapa Kalesi planını Sadrazam Koca Yusuf Paşa beğenmiştir. Talebelerden Hasköylü İbrahim'in hazırladığı başka bir Anapa planını Kaptanıderya Cezayirli Hasan Paşa incelemiştir.[24] Salih Efendi'nin çizdiği Anapa planı kabataslak olduğu için Kâhya Bey tarafından beğenilmemiştir. Seyyid Burhan'ın çizdiği plan ise teknik olarak mükemmel olduğundan kabul görmüştür.[25]

Okula talebe temininde Gelenbevî etkin bir rol oynamakta ve şehirdeki en iyi talebeleri onun sağladığını Seyyid Burhan ifade etmektedir.[26] 1786 Mart'ında okula yeni bir talebe olarak Mimar Ağa'nın 15-16 yaşlarındaki oğlu katılır.[27] 2 Mayıs'taki 130. derste Gelenbevî'nin gönderdiği 2 yeni talebe gelir.[28] Okula devam edenlerin sayısı değişken olup yoklama ve devam mecburiyeti olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak çeşitli nedenlerle devamsızlık hâli Türk hocalar için de söz konusudur. Mesela derslere her zaman katılmayan Gelenbevî, 27 Haziran'da (1786) başlayacak ramazan münasebetiyle üstelik bayram sonrasına kadar derslere gelmeyeceğini bildirmekteydi.[29] Tam katılımlı bir ders örneklemesi yapmak gerekirse, 146 ve 148. derslerde (bayram ertesi, Ağustos 1786) olduğu gibi şu manzara göze çarpacaktır: Kasapbaşızade İbrahim ve kardeşi Salih, trigonometri çalışmaktadır. Gelenbevî ve bu arada hacegânlığa yükseltilen Canib Efendi mevcutlar arasındadır. Salih, Osman ve Canib trigonometri, logaritma hesapları üzerindeki çalışmalarına devam etmektedirler.[30] Bir müddetten beri graphométre (mesahada/arazi ölçümünde köşe ölçer) kullanımı için ders almakta olan Salih, artık Nirengi (Triangulation) Metodu[31] ile üçgenin açılarını

15 Lafitte-Clavé, *Journal,* s. 83, 182.

16 Abdul Aman şeklinde yazılıdır, Lafitte-Clavé, *Journal,* s. 117.

17 Lafitte-Clavé, *Journal,* s. 237.

18 Mühendishâne-i Berrî başhocası ve matbaa yöneticisi, bk. Beydilli, *Mühendishane*, s. 34, nr. 3.

19 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 253; Kaçar, "Osmanlı Devleti'nde Bilim", s. 110.

20 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 130.

21 *Elément de Castrométation et de Fortification Passagère*. Bu eser *Usûlü'l-maârif fî tertîbi ordu ve tahsînihi muvakkaten* adıyla Türkçeye çevrilerek 1201/1786-1787de İstanbul'daki Fransız elçilik matbaasında basılmıştır.

22 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 75. Salih Efendi'nin ayrıca portresi yapılmış, bittiğinde talebelerle gelip seyretmiştir. Resim de Fauvel tarafından renklendirilmiştir.

23 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 136.

24 8 Ocak 1786, Lafitte-Clavé, *Journal,* s. 141.

25 18 Aralık 1785, Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 131.

26 3 Şubat1 1786, Lafitte-Clavé, *Journal, s.* 157.

27 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 168.

28 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 187.

29 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 227.

30 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 242.

31 Nirengi (Triangulation) Metodu ilk defa Hollandalı Snellius tatbik etmiştir (1615). Nirengi metodunun gayesi, yeryüzünde ölçülmesi istenen meridyen kavisinin etrafında bazı görünür noktaları birtakım üçgenler hâlinde bağlamak (nirengi teşkil etmek) ve bu üçgenler yardımıyla o kavisin uzunluğunu hesap etmektir (Besim Darkot, *Kartografya Dersleri*, İstanbul 1939, s. 13). Teknik bilgi uyarısı için Prof. Dr. Metin Tuncer'e teşekkür ederim.

3- Mühendishane-i Berrî-i Hümayun Matbaası'nda basılan Mahmud Raif'in kitabındaki Mühendis Mustafa'nın yaptığı kalyon

hesaplayabilmekte ve meridyenle perpendikuler (*şakûlî*) arasındaki uzaklığı (*Meridyen Kavisi*) tespit ederek arazi ölçümleri yapabilmektedir.[32] Canib, graphométre aletini getirip nasıl kullanıldığını gösteriyor.[33] Yakub, Mehmed ve diğer bazıları harita üzerinde eğitime taliptir, bunlardan Hüseyin Ağa'nın gayet zeki biri olduğu belirtilmektedir. Sabık şeyhülislamın oğlu da okula devam etmek istemektedir (6 Mayıs 1787).[34] Lafitte-Clavé, matbaayı görmek isteyen Bekir ve Mehmed ile beraber Fransız elçiliğine gider (10 Ekim 1786).[35]

Derslere başlanması üzerinden iki seneden fazla bir zaman geçmiş olmasına rağmen okulun henüz bir nizamnamesi yoktur. Kasapbaşızade İbrahim, yeni tayin edilen Sadrazam Koca Yusuf Paşa ile tanışıklığı olan bir zattır ve bu ilişkisini okulun hayrına kullanmak üzere harekete geçer. Mora'da mühre nail olan Yusuf Paşa, 23 Şubat 1786'da Davutpaşa'ya gelerek resmen vazifeye başlar. Sadrazam hemen Şubat'ın 27'sinde Tersane'yi ziyaret eder ve kendisini bu makama yükselten hamisi Kaptanıderya Cezayirli Hasan Paşa ile görüşür. 10 Mart'ta İbrahim Efendi, sadrazam ile buluşarak okulun daha iyi bir duruma sokulması ricasını dile getirir ve görüşlerini aktarır. O sıralarda okulun talebe sayısı 12 olarak öngörülmekteydi. Bunların üç kısma bölünerek, ilk dört talebeye ayda 25, ikinci dört talebeye 15 ve üçüncü gruptaki 4 talebeye ise 10 kuruş maaş verilmesi düşünülmekteydi.[36] Tersane emininin ise aklından sırasıyla 20, 15, 10 kuruş verilmesi geçmektedir. Okulun matematik hocası ve nazırı 60'ar kuruş alacaklarından, okul için ayda toplam 300 ve dolayısıyla senede 3.600 kuruş tahsisat ayrılması gerekmektedir. Konu hakkında, Rus Savaşı sebebiyle donanma gemilerine *mirî kaptan* olarak atanan ve kapudaneliğe yükseltilen ve Rus filosu karşısında Kılburun'da yaşanan ağır yenilginin faturasını idam edilerek (12 Kasım 1787) ödemek zorunda kalacak olan[37] okulun başhocalarından Cezayirli Hasan Hoca ile görüşülür ve Kaptanıderya Cezayirli Hasan Paşa'nın

32 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 192.

33 Lafitte-Clavé, *Journal,* s. 241-242.

34 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 279.

35 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 264.

36 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 168.

37 Tersane Zindanı'nda ip ile boğularak idam edilen Cezayirli Hasan Hoca âlim kişiliği ile bir anlamda Pirî Reis'in mukadderatını paylaşmış gibidir. İdamı akabinde mal ve kitaplarına el konulmuştur. *Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi: İstanbul'un Uzun Dört Yılı: 1785-1789*, haz. Feridun Emecen, İstanbul 2003, c. 1, s. 237-239. Geçim sıkıntısı içine düşen eşine III. Selim zamanında maaş bağlanmıştır.

da onayı alınır. Okulun ihmal edilmesi ve okula destek verilmemesi sebebiyle talebelerin morallerinin bozuk olduğunun belirtilmiş olması dikkat çekicidir. Ancak İbrahim Efendi, Sadrazam Yusuf Paşa ile görüşmesinde (9 Haziran 1786), bayram ertesi okulun durumu ile ilgileneceği vaadini almıştır.[38] İbrahim Efendi okulun sağlam temeller üzerine oturtulmak üzere ele alınacağını ve mali açıdan destekleneceğini, talebelerin maaşa bağlanacağını ve bütün bu işler için tahsisat ayrılacağını bildirmesi memnuniyet yaratmıştır. O sıralarda henüz Tersane emini olan Mehmed Ataullah Efendi,[39] Fransız sefareti tercümanı Testa ile okulun nizamnamesine dair bir görüşmede dahi bulunur. Nihayet sonbaharda okuldaki derslere devam etmekte olan kıdemli 6 talebenin maaşa bağlanması işi gerçekleşme aşamasına gelir (5 Eylül 1786) ve bu gelişmede İbrahim Efendi kadar Gelenbevî'nin ve Canib efendilerin de himmetinden söz edilir. Gerçekten bu üç hoca okulun gerekliliği üzerine bir layiha kaleme almış ve yeni Tersane emini Ahmed Nazif Efendi'ye takdim etmişlerdir (8 Eylül 1786). Layihada ayrıca okula talebe bulunması işinin bizzat devlet tarafından üstlenilmesi üzerinde durulmaktaydı. Layihayı inceleyen Tersane emini, okulun bir nizamnameye (*réglement*) kavuşturulacağı sözünü vermiş, ancak konunun sadrazam ile görüşülmesi gerektiğini belirtmiş, bununla ilgili olarak ağırlığını koyacağı vaadinde bulunmuştur. Nihayet 19 Eylül'de sadrazamın, hazırlanan okul nizamnamesini onayladığı ve işin mali cephesini defterdara havale ettiği haberi gelir. 156. ders belki de bu yüzden uzun zamandır olmayacak şekilde kalabalıktır. Hatta derse Tersane emininin iki zenci hadım ağası bile katılmıştır.[40]

15 Eylül 1786 tarihli olarak çıkan nizamname, 26 Eylül'de ilan edilmiş,[41] bir gün evvel, 25 Eylül'de bu münasebetle okulda bir tören yapılmış ve belirlenen 7 talebeye birer *berat* verilerek ayda 10 kuruş maaş alacakları bildirilmiştir (29 Eylül).[42] Müteakip 159. derste bu talebeler Lafitte-Clavé'yi kutlar ve Fransız hoca buna çok memnun olur. Statü itibarıyla Tersane'ye bağlı olarak eğitim verecek olan okulun nizamnamesinin çıkmasında padişah nezdinde babası Selim Ağa sebebiyle hatırlı bir yer işgal eden Ahmed Nazif'in önemli rol oynamış olduğu kabul edilir.[43] Bu gelişme okula olan ilgiyi artırmış gözükmektedir, zira 10 Ekim'de yapılan 168. derse eğitimsiz pek çok hevesli gelmiş ve derslere katılmak istemişlerdir.[44] Bunu diğer günlerde gelenler takip etmiş, mesela 24 Ekim'de Âmedci'nin kaynı gelerek Lafitte-Clavé'nin ders verdiği sınıftan ayrılmaz olmuştur. 17 Ekim'de Lafitte-Clavé, Kasapbaşızade İbrahim Efendi refakatinde bizzat Nazif Efendi'yi ziyarete giderek kendisine teşekkür etmiştir.

III. Selim'in Hasköy'deki mühendishaneyi şahsen ziyaret ederek onurlandırdığı gibi, pek çok defa Tersane'ye gelen I. Abdülhamid'in okulu ziyaret etmesi söz konusu olmamıştır. Nitekim 142. ders esnasında (az bir talebe var ve Gelenbevî yine yok) padişahın tebdilen Tersane'ye geldiği öğrenilir. Atla okulun önünden geçerken, ancak bir bakış atfetmekle yetinmiştir (13 Haziran 1786).[45]

28 Ekim 1784-29 Aralık 1786 arasında ve pazartesi ve perşembe günleri olmak üzere toplam 182 ders yapmış olan Lafitte-Clavé, derslerin içeriğiyle ilgili her zaman fazla bilgi vermez ve genelde "Mutad ders (Leçon de fortification à l'ordinaire) yapıldı." veya "Fortifikasyona devam edildi." gibi tanımlamalarla yetinmiş olarak ayrıntıya girmez. 29 Aralık'taki son dersten itibaren, salı ve cuma günleri arazide yapılmak üzere haftada iki gün tatbikî dersler konulmuştur. Araziye çıkılarak tatbikî ders yapılmasının Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın talebi doğrultusunda gerçekleşmiş olduğu anlaşılmaktadır.[46] Böylece 2 Ocak 1787 Salı günü Okmeydanı'nda tüm talebelerin iştirakiyle ve plançetelerle uygulamalı ilk derse başlanmıştır. 5 Ocak'ta (Cuma) ikinci ders olmak üzere arazide yapılan uygulamalı derslerin sayısı 2 Ocak-23 Nisan 1787 arasında olmak üzere 23'tür. 3 Nisan'da talebelere veda eden Lafitte-Clavé yerini Monnier'e bırakarak Özü Kalesi tahkimi ile ilgili yeni vazifesine yönelmiştir.[47] Arazide yapılan dersler sebebiyle pazartesi-perşembe derslerinin akıbeti hakkında *Journal*'de açıklama getirilmemekle beraber, bu derslerin yapıldığına dair artık kronolojik kayıt düşülmemiş olması, sınıf derslerinin yerini arazi derslerine bırakmış olduğu neticesini vermektedir.

38 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 182.

39 18 Haziran 1786'da 7 ay 13 gün Reisülküttab oldu.

40 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 25.

41 26 Septembre Publication du Réglement d'ecole de fortification et nomination de 7 élèves, enregistré le 22 de la lune de Zilcadé, ce qui revient au 15 Septembre, Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 255.

42 Bunların isimleri için bkz. Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 254-255; Beydilli, *Mühendishane*, s. 25, nr. 1; Kaçar, "Osmanlı Devleti'nde Bilim", s. 110.

43 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 254. Selim Ağa, Cezayirli Hasan Paşa ile birlikte I. Abdülhamid aleyhine kasdı olduğu töhmetiyle Halil Hamid Paşa'nın ifnasının (1785) baş aktörlerinden biridir.

44 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 264.

45 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 224.

46 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 279.

47 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 313.

Rusya ile savaşa hazırlanmakta olan devletin özellikle müstahkem yerlerin tahkimiyle ilgili olarak Fransız mühendislerinden istifade etmekte olduğu ancak yabancı uzmanların yol göstermeleri ve müdahaleleriyle kendi kadrolarıyla da savunma önlemlerini yeterince yerine getirebilecek durumda olduğu, top dökümhanelerinde işin ince noktalarını göstermek kaydıyla imalatın en iyi derecelerde gerçekleşebildiği, kale yapımındaki teknik planların çizimlerinde okuldaki hoca-talebelerin katkılarından istifade edildiği görülmektedir. Savaşa hazırlanan devletin, Kaptanıderya Cezayirli Hasan Paşa'nın emriyle 1786 yılının bahar aylarında hazır olmak üzere 30 gemi inşasına giriştiği[48] ve bunların çizimlerinin Fransız mühendisler kadar yerli mühendisler eliyle de gerçekleşmekte olması, okullaşma girişimlerinin, mevcut bilgi dağarcığının mutlak şekilde yetersiz kaldığı anlamını taşımadığını göstermesi bakımından önemlidir. On, on beş talebesi, üç beş hocasıyla *mühendishane* adıyla ortaya çıkan bir kurumun sağlayacağı teknik bilgiyle bir imparatorluğun savaş mekanizmasının azametli bir düşmana mukabele etmek üzere faaliyet göstermesini beklemek herhâlde gerçekçi bir yaklaşım olamaz. Ayrıca Küçük Hüseyin Paşa'nın layihasında da belirtmiş olduğu gibi Fransız hocalar genelde istihkâm ve kale işlerinden anlayan *kale mühendisleri* idiler ve "Tersane ile münasebetleri yoktur." Bu ifade kara mühendisliği alanında da bir şeyler yapılması zaruretine işaret etmesi bakımından anlamlıdır. Tersane'deki mevcut mühendishane dışında başkaca bir eğitim kurumunun bulunmaması sebebiyle, Bahrî ve Berrî her iki branşın uzun yıllar aynı çatı altında, aynı hoca ve talebelerle yürütülmesi mecburiyeti hâsıl olmuştur. Okuldaki dersleri takip edenler için kullanılmakta olan *müdavim* ve *heveskâr* gibi tanımlamalar, belirli bir kayıt işlemi, devam zorunluluğu ve tahsil hitamında yapılacak imtihan neticesinde verilecek mezuniyet belgesinden oluşan bir sistemin mevcut olmadığını ifade eder. Birtakım hoca ve talebelere belirli maaşlar bağlanması, artık devam mecburiyeti olan kayıtlı bir sistemin başlamış olmasına işaret etmektedir. Okuldaki eğitimi zorunlu olarak takip edecek küçük de olsa maaşa bağlanmış bir talebe nüvesinin teşkil edilmiş olması, bunların daha sonraları mekân ve kadro olarak gelişecek okul bünyesinde hoca namzedi (*halîfe*) olarak vazife alabilecek derecelerde yetişmelerine müncer olacaktır. Bununla beraber, eğitim meselesini, hoca, talebe ve öğrenim temelinde gideremeyen, eğitimi bütün kademeleri ve aşamalarıyla bir bütün hâlinde ele alamayan bu zafiyet hâli, yalnız Bahrî için değil 1795'te yeni olarak açılan Mühendishane-i Berrî için de uzun zamanlar söz konusu olarak kalacak ve bu her iki kurum da Avrupa'daki örneklerinde olduğu gibi istenilen düzeydeki bir gelişmeye nail olamayacaklardır. Bunda her kurumun ait olduğu bütünün -dolayısıyla devletin genel durumunun- bir parçası olduğu ve bütünün zafiyet veya mükemmelliğinin aynası vazifesini gördüğü gerçeğinin büyük payı olduğuna şüphe yoktur. III. Selim zamanında başlayan yenilenme ve yeniden yapılanma girişimlerinin (*Nizam-ı Cedid*), askerî sahalar dışında mülki idare dâhil olmak üzere devletin bütün aksamını yenileştirme amacını taşımakta olması bu anlamda tesadüfi değildir.

48 Lafitte-Clavé, *Journal*, s. 132.

Lafitte Clavé ve Monnier gibi kara mühendisleri yanında, denizcilik ve gemi yapımı konusundaki uzmanların tedariki için Fransa'ya yapılan başvuruya olumlu cevap verilmiş, böylece gemi inşasında önemli hizmetler görecek olan Jean-Jacques Sébastien le Roy, Eylül 1784'te, yardımcısı mühendis Durest ve marangoz, burgucu ve kalafatçı kalfa ve ustalarından oluşan yedi kişiyle İstanbul'a gelmiş ve kendilerine maaş ve tayinat bağlanmış olarak Tersane'de işe başlamışlardır. *Serkalfa-yı Kalyon* sıfatını taşıyan Le Roy ve ekibinin teknik yardımlarıyla 1788 senesine kadar geçen dört yıl içinde, yeni tipte (*on modern lines*)[49] çeşitli sınıflarda (2 fırkateyn, 4 korvet, 1 pereme, 1 galyot, çeşitli boy ve donanımda 53 bombarde, 16 topçeker) 112 kadar gemi inşa etmişlerdir.[50] Bunlardan en önemlisi, mühendisliğini Le Roy'un yaptığı 74 toplu *Mukaddeme-i Nusret* adını taşıyan kalyondur. 1787'de yapılan gemi, 1800'de köhneliği sebebiyle çürüğe çıkartılarak bozdurulmuştur.[51] Le Roy, faaliyet gösterdiği dört sene içinde kendi başlarına gemi inşa edecek derecede ustalaşan Türk mühendislerinin de yetişmesine katkıda bulunmuştur. Nitekim Fransız mühendis ve ustalarının Rus-Avusturya Savaşı sebebiyle memleketlerine dönmeleri (Eylül 1788) üzerine, Tersane'deki mühendishanede *fenn-i derya ve harita-i coğrafya* dersleri vermekte olan Osman Hoca'nın asistanlarından Seyyid Mustafa ve Ahmed Hoca gibi isimlerin özellikle 1793'te hizmete giren Le Brun döneminde artık kendi başlarına kalyon inşa etmekte oldukları bilinmektedir. Bunların Le Brun'dan *nisbet-i hendesiye üzere sefain*

49 Stanford J. Shaw, "Selīm III and the Ottoman Navy", *Turcica*, 1969, c. 1, s. 216.

50 Kaçar, "Osmanlı Devleti'nde Bilim", s. 87-90.

51 Kemal Beydilli, "İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizam-ı Cedid'e Dair Risalesi", *TED*, 1987, sy. 13, s. 401, nr. 36.

inşaası konusunda istifade ettikleri ve edindikleri bilgileri de başkalarına aktardıkları ifade edilmektedir.[52] Seyyid Mustafa'nın, Kalas'ta inşa ettiği *Bülheves* adını taşıyan 275 mürettebatlı firkateyn 40 top taşımaktaydı ve altı bakırla kaplanmıştı. Aynı şekilde Ahmed Hoca'nın Midilli'de yaptığı kalyona *Ziver-i Bahrî* adı verilmişti, 700 mürettebatlı ve 68 topa sahip bulunuyordu. Kalyonun altı yine bakırla kaplanmıştı.[53] 1796'da yapılan bu gemilerin birer resimleri Mahmud Raif'in eserinde yer almaktadır.[54] Yine Mahmud Raif'te resmine yer verilen, Sinop'ta 1797'de *Hediyyetü'l-mülûk* adında 200 mürettebatlı, 46 toplu, altı yine bakır kaplı bir firkateyn inşa eden Çavuşoğlu Mustafa[55] da Le Brun'un talebelerindendi.

1795'te Hasköy'de Kara Mühendishanesi'nin açılmasından sonra kara ve deniz bilimlerinin Tersane mühendishanesindeki öğrenimi önemli değişikliğe uğradı ve iki mühendishane nihayet her biri yalnızca kendi konularında eğitim vermek üzere birbirinden ayrıldı. *Kalyon inşası* ve *derya fennleri* Bahrî'ye, *nisbet-i hendese üzere kıla inşası* ve kara harbine dair olan bilimlerin öğrenilmesi Berrî'ye tahsis kılındı. Bahrî'deki dersler ise iki ana şubeye ayrılmış bulunuyordu: 1) gemi yapım mühendisliği 2) harita ve coğrafya bilimi (*derya fennleri*). Gemi yapım mühendisliği dersleri (*inşâ-yı sefâin*) Le Brun'un uhdesinde kalmış ve kendisine Ahmed Hoca başasistan, Seyyid Mustafa da ikinci asistan (*halîfe*) olarak verilmiştir (1797). Deniz mühendishanesinde *harita ve coğrafya* dersleri ise 1794'te, ertesi sene derslere başlayan yeni açılacak kara mühendishanesindeki hoca kadrosuna atanan ve şimdi (1797) Bahrî'ye tekrar geri dönen Seyyid Osman Efendi tarafından verilmektedir. Le Brun, Fransa'nın Temmuz 1798'de Mısır'a saldırmasıyla başlayan savaş sebebiyle memleketine dönmek zorunda kaldı (1799). Onun ayrılmasıyla oluşan boşluk, mühendis Jean-Baptiste Benoît ile doldurulmaya çalışıldı. Nazari dersler için Ahmed ve Mustafa hocalardan istifade edilmeye devam edilmiş, denizcilikle ilgili uygulamalı (*amelî*) dersler Fransız mühendis Parale tarafından verilmiş, bu arada hoca, reis ve hizmetlilerin çocuklarından oluşan 20 kişilik bir talebe kitlesi eğitime dâhil edilmiştir. Parale'nin de savaş sebebiyle işten ayrılması üzerine uygulamalı dersler talebelerin sefere çıkan gemilerde çalıştırılmaları suretiyle yapılmıştır.

4- Mühendishane-i Berrî-i Hümayun Matbaası'nda basılan Mahmud Raif'in kitabındaki Mühendis Ahmed'in yaptığı kalyon

Le Brun'un III. Selim zamanında oluşturulan yeni filonun gerçek mimarı ve başmühendisi olduğuna ve çok büyük hizmetlerde bulunduğuna şüphe yoktur. Nitekim 1796-1799 arasında 19 kalyon, 15 fırkateyn, 13 korvet olmak üzere 47 parça gemi inşa edilmiştir. Bunların içinde 1.200 kişilik mürettebatı 62 top taşıyan üç ambarlı *Selimiye* kalyonu; 900 mürettebatlı 82 toplu *Tavus-ı Bahrî* isimli kapudane kalyonu; 850'şer mürettebatlı ve 76'şar toplu *Heybet-endâz* ve *Beşâret-nümâ* isimleri verilen Patrone ve Riyale kalyonları; 900 mürettebatlı 82 toplu *Bâdî-i Nusret* ve 850 mürettebatlı 76 toplu *Aslan-ı Bahrî* isimli kalyonlar dâhil olmak üzere 9 büyük kalyon

52 Beydilli, "Seyyid Mustafa", s. 401.

53 Enver Ziya Karal, "Selim III. Devrinde Osmanlı Bahriyesi Hakkında Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, 1941, c. 1, sy. 3, s. 206-208; Beydilli, "Seyyid Mustafa", s. 402.

54 Kemal Beydilli ve İlhan Şahin (haz.), *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dair Eseri,* Ankara 2001

55 Karal, "Osmanlı Bahriyesi Hakkında", s. 208.

Tersane'de bizzat Le Brun tarafından inşa edilmiştir. İstanbul dışındaki tersane mahallerinde (Bodrum, Gemlik, Kal'a-i Sultaniye, Midilli, Sinop, Rodos, Ereğli, Limni, Korfu, Rodos, Kalas, Sohum) çeşitli mühendisler tarafından yapılan gemilerin büyük kısmının yine Le Brun'un onayladığı planlar dâhilinde (*endazesiyle*) inşa edilmiş olduğu belirtilmektedir. Mühendis-mimarlar içinde Fransız Benoît, Venedikli Joseph, İsveçli Klintberg, mimar Philip ve Antuan gibi yabancılar dışında, I. Abdülhamid zamanında Tersane'de başmimar olan İsmail Kalfa ile mimar Papaço Kalfa, ayrıca mimar Dimitri Kalfa, Nikola Kalfa, Nevsim Kalfa, Kara Yorgi Kalfa, Çakır Ali, Fidanoğlu ve Mehmet kalfalar ile Mühendishane'den Ahmed ve Mustafa hocaların isimleri zikredilmektedir.[56] Bu listeye yukarıda adı geçen Çavuşoğlu Mustafa da ilave edilmelidir. Oluşturulan filonun subay ve eratı 20.495, top sayısı ise 2.329 olarak hesaplanmaktadır.[57]

Böylece Anadolu sahilleri bir yana, Çanakkale Boğazı'nı dahi savunmaktan âciz bir duruma düşmüş olduğu vurgulanan Osmanlı deniz gücü, III. Selim zamanında ciddi şekilde güçlenmiş ve yenilenmiş oluyordu. Oysa, deniz gücünün durumu hakkında daha önceki tarihlerde yapılan tespitler pek de parlak bir görüntü vermemekteydi. 1784'te çıktığı araştırma seyahati vesilesiyle İstanbul'a da gelen Fransız subaylarından Bonneval,[58] Osmanlı bahriyesine dair kaleme aldığı raporunda oldukça karanlık bir tablo çizmiştir. Denizciliğe dair biraz bilgisi olan herkesin para ile kaptanlıkları bir borsa eshamı gibi satın aldığı, kaptanların devlet tahsisatını çeşitli yollarla (en çok uygulanan yöntem: gemi, İstanbul Limanı'ndan çıkınca efradın yarısını karaya çıkartıp bütün sefer boyunca devletin bunlar için verdiği maaş ve tahsisatı cebe indirmek) zimmetine geçirdikleri, gemi seyrinden habersiz oldukları, genelde Rumlardan oluşan kılavuzların tecrübeye dayalı birikimleri dışında bir şey bilmedikleri, dolayısıyla karayı gözden kaybetmeleri hâlinde yollarını bulamadıkları, pusula kullanılmasının bilinmediği, bu zafiyetten ötürü mesela bir harp gemisinin önce İzmir veya Rodos'a uğradığı, oradan da memur olduğu mahallere gitmek üzere peşine takılacağı bir Frenk gemisi aradıkları gibi abartı payı olsa da, Ömer Faik Efendi'nin, o dönemlerde, "gemisini Tophane'den kaldırıp Sarıyer'e götüren bir kaptanın, usta kaptan sayıldığı"[59] yolundaki beyanı karşısında doğruluk payının yüksek olduğu açıktır. Gemilerin güvertesindeki kargaşaya dikkat çeken Bonneval, burasının bir baştan bir başa tahtadan yapılmış barakalarla ve kıç küpeştenin ise subaylara mahsus pek çok kulübeyle dolu olduğuna, dolaşacak yer kalmadığına, geminin her tarafında ateş yakıldığına, deniz savaşına dair talim ve top atışı alıştırmaları yapılmadığına, gemilerin savaş düzeyine geçmelerinin fevkalade zor olduğuna, top ve top

56 Karal, "Osmanlı Bahriyesi Hakkında", s. 203-211; Buradan, Shaw, "Ottoman Navy", s. 223.

57 Karal, "Osmanlı Bahriyesi Hakkında", s. 204.

58 Bu zat 23 Mart 1747'de ölen Humbaracı Ahmed Paşa (Kont de Bonneval) ile karıştırılmamalıdır.

59 Ömer Faik, *Nizâmü'l-atîk*, İÜ Ktp., nr. 5836, v. 19a/s. 37, mail ters derkenar notu. Ayrıca bk. Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a İslâhât Düşünceleri", *İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1999, sy. 8, s. 40.

güllesi uyuşmazlık ve kargaşasına işaret etmektedir.[60] Bunların, Tersane ve Donanma ile ilgili olarak çıkartılan kanunnamelerde ve bunlara yer veren Nuri, Vasıf ve Cevdet tarihlerinde,[61] ayrıca Mahmud Raif Efendi'nin 1798 basımlı eserinde[62] de tekrarlanmakta olması, Bonneval'in 22 Nisan 1784 tarihli bu rapordaki tespitlerin sıhhatini teyit etmektedir.

Bonneval'in verilerine göre, 2 adeti 74, 12 tanesi 64, 10 tanesi 54 toplu olan eldeki 24 kalyondan ancak 16'sının durumu iyidir, bunların 9 tanesi teçhiz edilmiş durumdadır, dolayısıyla diğerleri kullanıma hazır değildir. 15 firkateynden 12'sinin durumu iyi olmakla beraber ancak 9 tanesi kullanıma hazırdır. Küçük gemilerin hâli de bunlardan daha iyi değildir.[63] Gemilerin bakımının yeterince yapılmadığı ve iyi kalafatlanmadıklarından ötürü ömürlerinin kısa oldukları ve az zaman içinde çürüğe çıkarıldığının ifade edilmiş olması da önemlidir. Bu zafiyetin giderilmesi için III. Selim zamanında büyük bir kuru havuz yapılmasına (1797-1800) girişilecektir.[64] XVIII. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla yaşanan nispi barış dönemi, yalnızca kara ordusunun ehil kumandanların da artık hayatta olmamalarının etkisiyle derin bir zafiyet içine düşmesine yol açmamış, aynı zamanda donanmanın da zamanla işe yaramaz bir hâle gelmesi sonucunu vermiştir. Her sene baharda Akdeniz'e açılan donanma yalnızca adalar ahalisini soymaktan başka bir işe yaramamış olarak ("Adalar reâyâsı derd-mendlerini soymaktan başka bir işe yaramaz.")[65] geri gelmekteydi. Kaptanpaşalar ise ekseriye "*umûr-ı bahriyyeden bî-haber*" olup, Bahrî mansıpların tevcihinde de ehliyet ve liyakat asla aranmamakta ve hatta deniz seferlerinin birçok "*ulûm ve maarife*" ihtiyaç duyduğu bilinmemekteydi. Bu yüzden Avrupa devletlerinin donanmalarına mukabele etmek şöyle dursun, Akdeniz'de dolaşan korsanları tepelemeye dahi muktedir olamamaktaydı. Bu nedenle Mısır tarafına gidip gelen hacılar ve tüccarlar korsan korkusundan müste'men gemilerinden medet umar bir hâle gelmişlerdi.[66] Gemi yapımı ekonomik olmayıp üç-beş misli pahalıya getirilmekteydi ve kereste tedarik etmekle vazifeli kazalar da zaman içinde bu yükümlülüklerini yerine getiremeyecek hâle düşürülmüş bulunuyordu. Kalyonların kıç tarafları müteaddit kulübelerle dolu olarak muharebeye uygun olmayan bir durumdaydılar. Güvertelerdeki yığıntılar sebebiyle savaşmak şöyle dursun dolaşmak bile müşkülat arz etmekteydi. Keresteleri yaş iken mıhlandıklarından gemiler birkaç sene içinde suyu çekilip açılırdı. Kalyoncu adıyla anılan deniz askerleri ise disiplinsiz ve edepsiz davranışlarıyla ahaliye yük olurlar ve bir işe de yaramazlardı. Ekseri etraftan zorla toplanmış ırgat ve çiftçi makûlesi mürettebat, gemi kullanmak ve savaşta muharebe etmekten âciz olup biraz dalga görseler ayakta durmaya mecalleri kalmazdı. Kaptanlıklar rüşvetle deniz işlerinden anlamayanlara verilir ve satılırdı. Bunlar kalyoncu ulufesi adıyla devletin ödediği paraları aralarında paylaşırlardı. Çeşme yenilgisi, bu durumun bir neticesinden başka bir şey değildir.[67] Görüldüğü gibi Cevdet Paşa'nın bu notları Bonneval'den daha olumsuz bir tablo çizmektedir.

14 Ocak 1793 tarihli olarak Başmuhasebe'ye kaydedilen *Bahriye Kanunnâmesi* ile bir önceki sene 11 Temmuz 1792 tarihli olarak Tersane'ye verilmiş olan nizama[68] ilave olmak üzere donanmayla ilgili ek düzenlemelere gidildi.[69] Burada donanmada hizmet veren deniz subaylarının (*zabitan-ı bahriye*) sayısı 3.000 olarak gösterilmektedir. Bunların içinde yer alan başreis, yelkenci, ikinci ve üçüncü reisler, gemi ağası ve topçubaşıların maaş ve tayinatlarında iyileştirmeler yapılmış ve ne kadar maaş alacakları belirtilmiş; bunların ve kaptanların "*fenninde mâhir ve ehliyeti zâhir*" olmaları ve atamaların yapılacak bir imtihan neticesinde olması şartı getirilmiştir.[70] Kaptanlıkların boşalması hâlinde, kaptanlığın kapudane başreislerine tevcih olunması, böylece silsile yürütülerek, patrone başreisi patroneye, karavele reislerinden müstaid olanı riyaleye başreis olması öngörülmüştür. Ancak başreislik yeterli bilgi sahibi olmayı icap ettiren bir iş olduğundan, sair gemilerde daha mütefennin ve mahir başreisler bulunması söz konusu olabileceğinden, otomatik olarak silsile yürütmek yerine dışarıdan dahi olsa daha ehil olanın tercih edilmesi uygun görülerek, evvelki sene çıkan *Tersane Kanunu*'nun buna

60 Enver Ziya Karal, "Osmanlı Tarihine Dair Vesikalar", *TTK Belleten*, 1940, c. 4, sy. 14-15, s. 175-189 (bkz. "Bonneval'in Osmanlı Bahriyesine Dair Raporu", s. 175-181).

61 *Nuri Tarihi*, İÜ Ktp., nr. 5996, vr. 96a-b; *Vâsıf Tarihi*, İÜ Ktp., nr. 5981, vr. 68a-69b; Cevdet, *Tarih*, İstanbul 1309, c. 1, s. 158-159, 161; c. 6, s. 57-58.

62 Beydilli-Şahin, *Mahmud Raif Efendi*, s. 54-58.

63 Karal, "Osmanlı Bahriyesi Hakkında", s. 181. Benzer bir tespit için bk. Shaw, "Ottoman Navy", s. 226, nr. 1.

64 İdris Bostan, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, İstanbul 2006, s. 221-246.

65 Cevdet, *Tarih*, c. 1, s. 158.

66 Cevdet, *Tarih*, c. 1, s. 159.

67 Cevdet, *Tarih*, c. 1, s. 159.

68 Cevdet, *Tarih*, c. 5, s. 286-288; Shaw, "Ottoman Navy", s. 218.

69 Cevdet, *Tarih*, c. 6, s. 57-58; Shaw, "Ottoman Navy", s. 220.

70 Cevdet, *Tarih*, c. 5, s. 286-287.

5- Tersanenin gelişimine büyük önem veren ve Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'un kurucusu III. Selim'in başucu kitapları: Sol kısımda, üstten: *Mushaf-ı Şerîf, Şifâ-i Şerîf, Fetâvâ, Kanunnâme, Montecuccoli* (*Sanâyi'-i Harb*), Vauban: Sağ kısımda, üstten: *Siyer-i Veysî, Dîvân-ı Nâbî, Cihannümâ, Târîh-i Na'îmâ, Târîh-i Râşid, Atlas-ı Kebîr* (Konstantin Kapıdağlı'nın III. Selim portresinden ayrıntı, TSM, nr. 17/30).

dair olan hükmü bu yönde değiştirilmiştir. Dolayısıyla bundan böyle kaptanlıklar boşaldığında en ehil olanın tespiti sancak kaptanları tarafından yapılacak bir imtihan neticesinde belirlenecek ve atamaları yapılacaktır, keza diğer atamalarda da liyakat ve beceri aranması nizamı getirilmiştir. Böylece tersane ve derya işlerinde liyakati olmayanların iltimas ile işe alınmasına son verilmekteydi.[71]

Mahmud Raif Efendi'nin *Nizam-ı Cedid* döneminde yapılan reformları tanıtan eserinde yer alan "Tersane Nizâmı" kısmında,[72] 1798 tarihi itibarıyla denizcilik sahasında varılan son nokta genel bir değerlendirmeye tâbi tutulmakta ve 1792'den beri yapılanların bir özeti verilmektedir: Ehil olmayanların kaptanlıkları satın almalarının önlenmiş olması ve bununla bağlantılı olan suistimallerine bir son verildiği burada öncelikle

71 Cevdet, *Tarih*, c. 5, s. 288; c. 6, s. 58.

72 Beydilli ve Şahin (haz.), *Mahmud Râif*, s. 54-58.

vurgulanmaktadır. Her kaptan, bilgi ve becerisine uygun düşecek şekilde kalyon, firkateyn ve şehtiye türü gemilere atanıp işi ve kimlikleri zabt ile bu gemilere *süvari* (kaptan) olarak tayin edilmiştir. Bunların azillerini icap eden suçlar işlemedikleri sürece aynı gemide uzun zaman çalışmaları temin edilerek, atamalarda rüşvet olgusuna bir son verilmek istendi. Maaşlarında iyileştirme yapıldı ve gemilere tahsis edilen mühimmatın belirli denetim usullerine bağlanarak, zimmete geçirilmesine engel olundu. Gemi mürettebatının sefer esnasındaki yemek ve iaşe sorunlarına da bir düzen getirildi. Eskiden geminin birçok yerlerinde maltız ocakları yakılarak herkes kendi yemeğini kendi pişirirdi, şimdi bu usule son verildi ve geminin güvertesinde uygun bir yerde bir mutfak kurularak, mürettebat için yemek pişirilmesi cihetine gidildi. Etraftaki su varilleri ve kumanya sandıkları kaldırılarak, güvertelerdeki kargaşaya son verildi. Tersane işçilerinin maaşları da dışarıda iş tutmalarına hacet kalmayacak derecelerde yükseltilmiştir. Gemilerin kalafatlanması özellikle kuru havuzun inşasıyla beraber, bakımları çok daha iyi yapılmaya başlanmış, kalafat işçi açığı Mısır'dan 200 Arap kalafatçı getirtilmek suretiyle giderilmeye çalışılmıştır. *Mukaddeme-i Nusret* gemisinin çürüğe çıkartılması örneğinde olduğu gibi, bakımının gereğince yapılamaması sebebiyle hizmet yılları kısıtlı olan gemilerin 60 seneye varan ömürleriyle İngiltere'de olduğu gibi uzun yıllar kullanımda kalmaları temin edilmek istenmiştir. Gemilerin altlarının bakır ile kaplanmaya başlanması yine bu anlamdadır. Savaş gemilerinin Topkapı, Beşiktaş veya Aynalıkavak Sarayı önlerinde ikişer adet hâlinde sıralanarak harp oyunları sergilemeleri ve deniz savaşındaki becerilerini göstermeleri, rüzgâra karşı gemi çevirmek ve düşman rüzgârı dışına çıkmak (*orsaya çıkmak*), birbirlerini rüzgâr altına almak gibi çeşitli marifetlerde bulunurlar, padişahın taltifine mazhar ve ödüllerine nail olurlardı. İstanbul'a getirilen zahireleri ve diğer ihtiyaç mallarını nakleden tüccar gemileri sayıca çok olduklarından gereken malların yaz-kış temini hususunda herhangi bir zorluk çekilmemekle beraber, yabancı tüccarlara bağımlı olma hâline son vermek amacıyla yerli taşımacılığın teşvik edilmesi bazı devlet ricalinin ve zengin kişilerin gemi satın alarak veya inşa ettirerek deniz taşımacılığının güçlendirilmesi söz konusu olmuştur. Nitekim 1795 senesine gelindiğinde bu şekilde oluşturulan ticaret filosundaki gemi sayısı 82'yi bulmuştur.[73] Tersane mühendishanesinin de -yukarıda belirtildiği üzere- iki şube hâlinde eğitim vermek üzere yeniden yapılandığı ayrıca belirtilmektedir.[74]

İnşa edilen yeni stil gemilerin özellikleri ayrıca dile getirilir. Eski tarz gemiler oran itibarıyla boylarına kıyasen daha geniş olduklarından orsaya çıkamamakta, dolayısıyla yandan esen rüzgârı arkalarına alamadıklarından ve rüzgâra karşı gemiyi çeviremediklerinden, düşman rüzgârı altında kalmaktaydılar. Ayrıca eski tarz gemilerin alet ve edevatı ağır olduğundan kullanılması zor ve hareket kabiliyeti zayıftır. Dolayısıyla eski stilde ağır ve hantal gemilerin yerine, Fransız stilinde hafif ve süratli gemiler yapılmaya başlandı. İstanbul'daki Fransa temsilcisi Pierre Ruffin, Ocak 1806 tarihli raporunda Osmanlı donanmasını 20 kalyon, 20 firkateyn ve 14 korvet olarak rapor etmekte ve bu sırada İstanbul, Rodos, Bodrum, Sinop ve Gemlik'te beş adet kalyonun inşa hâlinde olduğunu bildirmekteydi. Ocak 1807'de İngiltere'nin İstanbul elçisi James Arbuthnot, Osmanlı donanmasının mevcudunu 9 kalyon, 14 fırkateyn, 10 korvet ve birtakım küçük gemilerden ibaret olarak göstermekteydi. *Cevdet Tarihi*'nde de 20 kalyon, 22 fırkateyn ve 15 korvet olarak belirtilmekteydi.[75]

Bu sayısal tespitler yanında özellikle donanmanın niteliğiyle ilgili olarak yapılan değerlendirmeler önemlidir. İngiliz elçisinin Haziran 1803 tarihli olarak hükûmetine yolladığı raporundaki beyanıyla, Fransız stilindeki asri mimari ölçüleri ve teknik donanımlarıyla yeni inşa edilen Osmanlı donanması, daha önceleri hiç olmadığı kadar ve zamanının en iyilerinden ("*finest fleets*") biri durumundadır.[76]

Denizcilik işlerindeki gelişmeler büyük harcamalara yol açmakta olduğundan, 1804'te yeni bir teşkilatlanmaya gidildi ve özellikle mali konularda yeni düzenlemeler yapıldı. *Tersane Eminliği* ilga edilerek yerine *Umur-ı Bahriye Nezareti* ihdas edildi. Harcamalar için müstakil bir fon (*Tersane Hazinesi*) oluşturuldu ve çeşitli vergiler bu fona tahsis edildi. Tersane Defterdarlığı adı altında kurulan mali büro, nezaret idaresiyle birleştirildi ve başına Paris'te ilk daimî elçi olarak vazife görmüş olan es-Seyyid Ali Efendi getirildi.[77]

73 Saadet Öner, "İsveç Devlet Arşivi'nde Mahfuz İ. M. D'Ohsson Evrakı Tasnif ve Tahlili", yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 1999, s. 152; Kemal Beydilli, "Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve Mîrî Ticaret Teşebbüsü", *TTK Belleten,* 1991, c. 55, sy. 214, s. 687-755.

74 Beydilli ve Şahin (haz.), *Mahmud Râif*, s. 54-58.

75 Cevdet, *Tarih*, c. 7, s. 292-294.

76 Shaw, "Ottoman Navy", s. 226, nr. 1.

77 Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan İslahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu (1789-1867),* 2. bs. Ankara 2001, s. 66 vd.; Shaw, "Ottoman Navy", s. 229 vd.

6- Hasköy'deki Mühendishane-i Berrî-i Hümayun (Mahmud Raif)

Bahriye nezareti ile kaptanpaşa arasında iş bölümü ve salahiyet dairelerinin tespiti ile yeni teşkilatlanma tekemmül etti. Ancak nezaretin faaliyet seneleri fazla uzun sürmedi ve III. Selim'in tahttan indirilmesiyle (29 Mayıs 1807) gelişen olaylar sırasında ilga edildi. Umur-ı Bahriye Nezareti eskisine benzer vazife yükümlülükleri altında 17 Mart 1867'de tekrar kurulmuştur.[78] Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra askerî kurumlardaki yeniden yapılanma aşamasında Mühendishane-i Bahrî 1830'da Heybeliada'ya nakledilmiştir. 1838'de Tersane'de Paşa Konağı'nın bulunduğu tepe üzerine inşa edilen bir binaya taşındı. Bu dönemde de kayıtlı 40 talebesine rağmen bunların ancak yarısı derslere devam etmekte olduğundan ve eğitimin yetersizliğinden şikâyet edilmekte olan okul, 1846'da bugüne (2013) kadar kalmak üzere tekrar Heybeliada'ya taşınmıştır.

KARA MÜHENDİSHANESİ (MÜHENDİSHANE-İ BERRÎ-İ HÜMAYUN)

III. Selim devri yenilenmesi ve yeniden yapılanmasının (*Nizam-ı Cedid*) en önemli kurumlarından biri olarak Hasköy'de kurulan Mühendishane-i Berrî, hemen yanında açılan Humbaracı ve Lağımcı Ocakları'nın (Topçu ve İstihkâm Okulu) eğitim kurumu olarak Kara Harp Okulu'nun (*Harbiye*) da ilk nüvesini teşkil eder. 1775'te açılan Mühendishane-i Bahrî'den sonra imparatorluğun ikinci mühendishanesidir. Örneklerini Fransa'da Mouradge d'Ohsson'un ve özellikle Viyana'da Ebubekir Ratib Efendi'nin gözlemlediği (1792) askerî ve mühendislik akademilerinden (Akademie Militär ve Akademie Enginieur) almış olup Nizam-ı Cedid ordusunun kurulması böyle bir eğitim kurumunun oluşturulmasını kaçınılmaz kılmıştır. Kuruluş dönemi vesikalarında *Fünun-i Harbiye Talimhanesi, Mekteb-i Fünûn-i Harbiye* veya *Mühendishane-i Sultanî* (Academie

78 Gencer, *Bahriye'de Yapılan İslahat Hareketleri*, s. 322 vd.

7- Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'un Şeyh Galib tarafından kaleme alınan kitabesi (İTÜ)

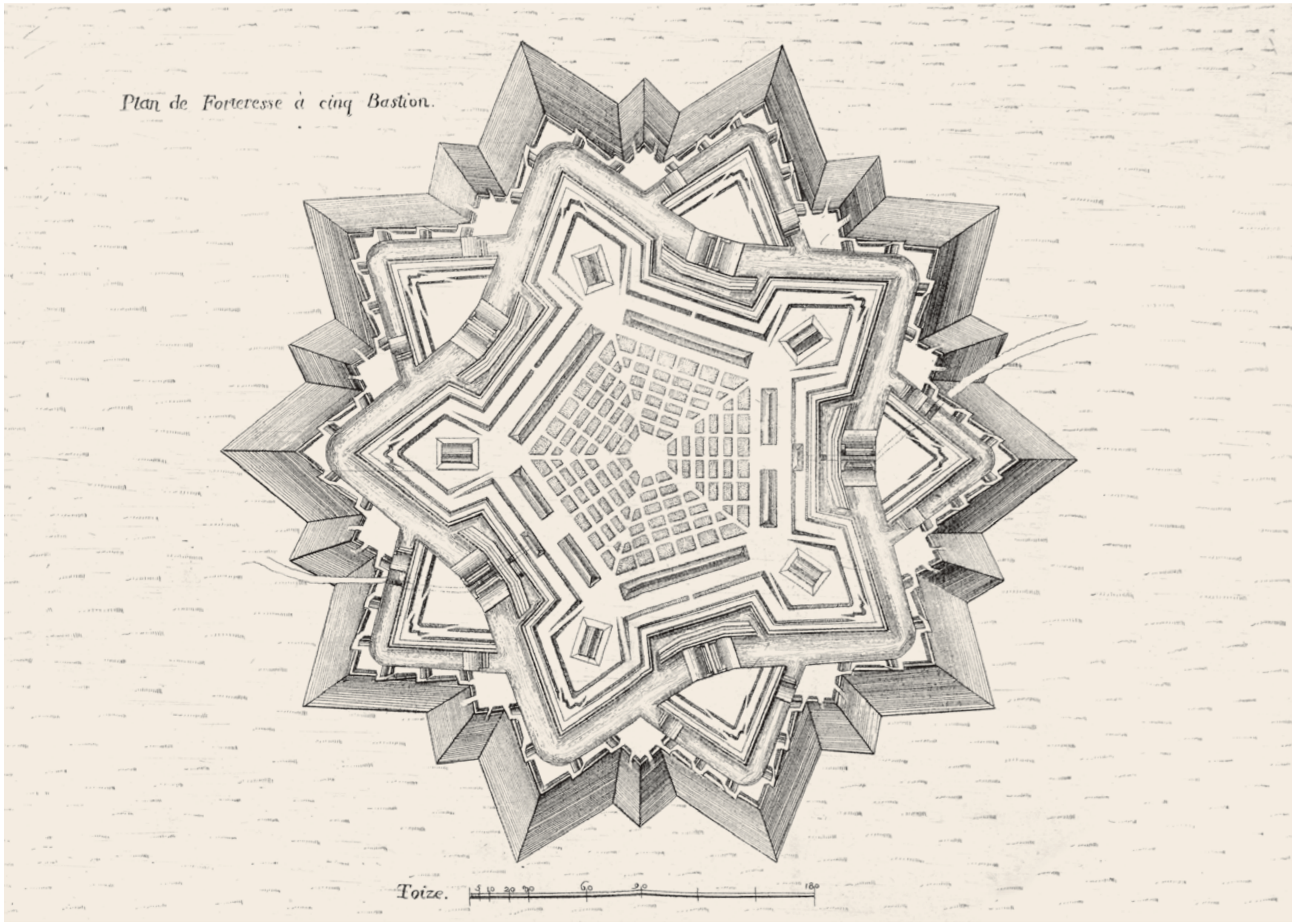

8- Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'un II. Abdülhamid devri tamir kitabesi

Royale des Sciences) gibi isimlerle tarif edilmiş ve *Mühendishane-i Berrî[-i Hümayun]* olarak anılmaya başlanmıştır.

Kuruluş yeri olarak Haliç'te, Eyüp karşısında yer alan Hasköy'ün, "sapa ve ücra" olması sebebiyle özellikle tercih edildiği ve böylece yeni okulun ve yanındaki Humbaracı ve Lağımcı Ocağı mensuplarının şehirdeki yeniçerilerle ihtilat etmelerinin önlenmek istendiği Mühendishane-i Berrî'de, Bahrî'de olduğu gibi yabancı hocalar istihdam edilmemiştir. Riyaziye ve hendese ağırlıklı olarak verilen dersler okulun idareciliğini ve başhocalığını uzun yıllar üstlenen geometri ve cebir hocası mühendis Abdurrahman Efendi riyasetinde münhasıran Türk hocaları (Hüseyin Rıfkı, İbrahim Kâmi, Hafız Seyyid İbrahim Edhem, el-Hac Hafız Abdullah) tarafından yürütülmüştür. Öğretim, dört mühendis hoca (*halîfe*) tarafından sürdürülmüş, 1801'de İngiliz mühtedisi mühendis Selim'in[79] kadroya alınmasıyla hoca sayısı beşe yükseltilmiştir. Okulda kullanılan ders kitaplarının çeşitli çizelgeler (logaritma cetvelleri) ve geometrik şekiller içermesinden ötürü, bunların hatasız ve standart bir şekilde çoğaltılmalarının en iyi basılması hâlinde gerçekleşebileceği ve derslerle ilgili olarak hazırlanacak telif ve tercüme eserlerin de ayrıca daha ucuz olarak talebelerin istifadesine sunulacağı düşüncesinden hareketle, Mühendishane binasının zemin katında bir matbaa açılması cihetine gidilmiş olması (1797), o sıralarda faaliyet gösteren başka bir Türk matbaası olmaması sebebiyle Türk matbaacılığı açısından da önemli bir gelişmedir.

79 Önceki ismi Bailey olan bu zat hakkında arşiv taraması sonucu elde ettiğimiz bilgiler için bk. Beydilli, *Mühendishane*, s. 53-54. Mühendis Selim'in işine 1807 İsyanı akabindeki yaşanan olumsuzluklar döneminde "Mühendis lâzım değildir" denilerek son verilmiştir. Kendisinin daha sonraları Tepedelenli Ali Paşa hizmetine girdiği, köprü gibi çeşitli inşaat işlerinde istihdam edildiği ve 1820'de öldüğü bilinmektedir.

9- Mühendishane-i Berrî-i Hümayun Matbaası'nda basılan Mahmud Raif'in kitabındaki beş burçlu kale planı

Matbaanın idaresi de Abdurrahman Efendi'ye bırakılmıştır.

Yanındaki Humbaracı ve Lağımcı Ocakları'na bağlı bir kurum olması öngörülmüş olduğundan Mühendishane-i Berrî'nin başlangıçta müstakil bir kanunnamesi yoktur ve nizamı ile ilgili düzenlemeler bu ocaklar için hazırlanan kanunnamede tanzim edilmiştir (1792). Buna göre hocalar, "humbaracı ve lağımcı neferatına humbara atmak ve lağım bağlamak dersleri, fenn-i hendese üzere metris kazmak, tabya inşa etmek, kale tabyası yapmak, ordu mahallini tespit etmek, top kundağı ve gülle ve humbara kundağı, tombaz köprü yaptırmak, lağımcılara hendese dersleri vermek ve bu konularla ilgili telif ve tercüme risaleler hazırlamak" gibi vazifelerle yükümlüdürler. 1. sınıftaki talebelere öncelikle hat, imla, matematik (*hesab*) ve geometri (*hendese*), teknik resim dersleri verilmekteydi. 1. ve 2. sınıflarda ayrıca Arapça ve Fransızca dersleri yer almaktaydı. 2., 3. ve 4. sınıf talebeleri coğrafya, arazi ölçümleri (*mesâha*), harita çıkartma, lağımcılık ve müstahkem binalar inşası, çağdaş askerlik tertibi, isabetli ve seri top atıcılığı, yüksek matematik bilgisine dayanan koni kesitleri (*fenn-i mahrutiyat*), difarensiyel hesap (*hesab-ı tefâzulî*), integral hesap (*hesab-ı tamamî*), mekanik (*ilm-i cerr-i eskâl*) ve astronomi (*ilm-i hey'et*) gibi derslerde öğretim görürlerdi.[80] Bu dersler, Avrupa'daki benzeri okulların ders programlarıyla örtüşmektedir.

Hoca ve talebelerin istifadelerine sunulmak üzere mühendishanede ayrıca bir kütüphane oluşturulmuştur. İlk kitaplar ve gerekli aletler Enderun-ı Hümayun Hazinesi'nden tahsis edilmiş, bir kısmı diğer kütüphanelerden sağlanmış, terekelerden satın alınmış veya hediye olarak verilmiştir. Kütüphane özellikle Ebubekir Ratib Efendi'nin terekesinden alınan çok sayıdaki kitap, harita ve çeşitli teknik alet ve edevat ile zenginleşmiştir. Mühendishane kütüphanesinde, 1751'de

80 Beydilili, *Mühendishâne*, s. 59-60.

10- Humbaracı ve Lağımcı Ocağı ile yanında yer alan Mühendishane-i Berrî-i Hümayun (Pertusier)

Paris'te neşredilmeye başlanarak 1780'de tamamlanan 35 ciltlik meşhur Fransız ansiklopedisine (*Encyclopédie ou dictionnaire raissoné des sciences, des arts et des métiers)* de yer verilmiş olması dikkat çekicidir.[81]

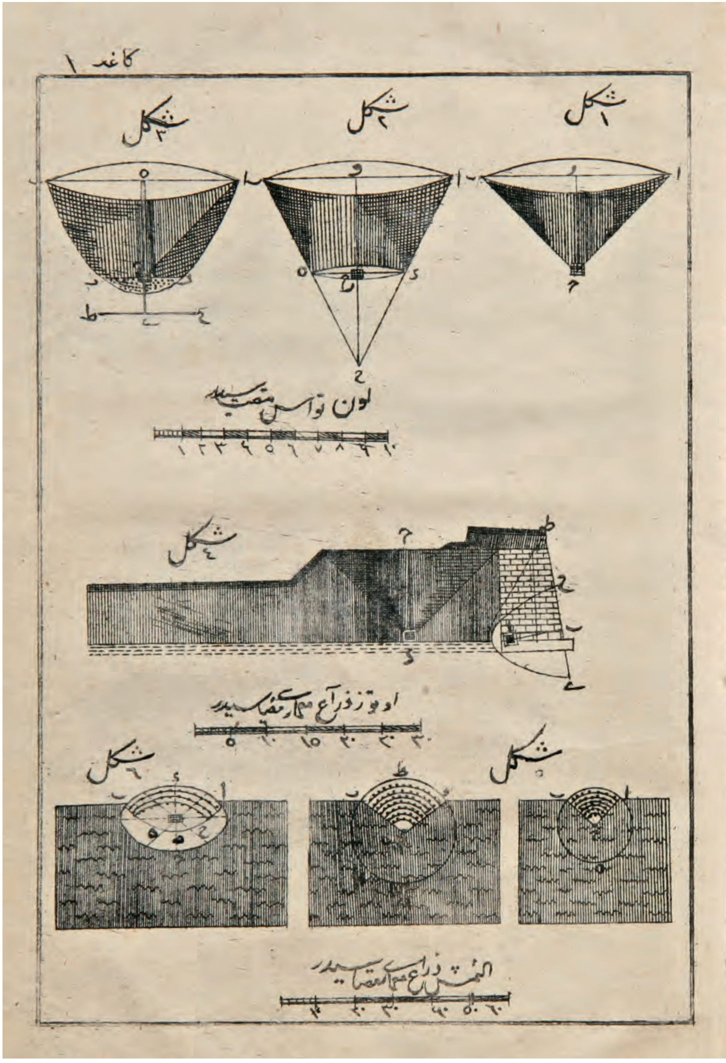
Humbaracı ve Lağımcı Kışlası:

Kara Mühendishanesi hemen yanında yer alan Humbaracı ve Lağımcı Kışlası'nın tamamlayıcı bir parçası olarak düşünülmüştür. 14 Temmuz 1793'te temelleri atılan kışla, mühendishaneyle bahçe duvarı ile ayrılmak kaydıyla bitişiktir. Dört köşe bir plan üzerine yükselen binanın sahile bakan orta kısmında Hünkâr Kasrı ve bunun hemen arkasında ve binanın orta havlusu içinde III. Selim'in annesi Mihrişah Sultan (ö. 1802) tarafından yaptırılan cami yer almaktadır. Cami 26 Eylül 1793'te ibadete açılmıştır. Galata Mevlevîhanesi Şeyhi Şeyh Galib tarafından yazılmış ana kitabesi giriş kapısı üzerinde bulunur. Caminin içindeki, yine Şeyh Galib'in dizeleriyle süslü ve Valide Sultan'ın adını anmakta olan küçük kitabe her nasılsa yerindedir. Bugün mimari özelliği büyük ölçüde tahrip edilmiş, zaman içinde ilave edildiği ikinci minaresiyle, özgün hâlini gösteren gravürde gözlenen tek minareli olma hâlini kaybetmiş ve hiçbir mimari kavrama sığmayan bir hâle sokulmuş olan bu cami, yine de devrinin yapısal özelliklerini aksettirebilmektedir. Kışlanın, caminin mühendishane duvarına doğru uzanan kısmı üzerindeki yarısı tamamen ortadan kalkmış bulunmaktadır. Kışlanın arka mekânları ve diğer yarısı da üzerinden geçen köprünün ayakları altında kalarak ağır tahribata uğramış ve âdeta yok olmuştur. Bütün bunlar olurken, binanın tarihî önemine uygun olarak mimari özelliklerinin tespiti ve özgün planlarının zabtı herhâlde akla gelmemiştir. Hülasa Mahmud Raif Efendi'nin Nizam-ı Cedid dönemi icraatını ve eserlerini resmeden maruf eserinde[82] yer alan gravürde gözlendiği üzere Humbaracı ve Lağımcı Kışlası'ndan geriye özgün hemen hiçbir şey kalmamıştır. 1793'te inşa edildiği mahallin "ücra ve sapa" olarak nitelendirilmiş olmasına rağmen son zamanlara kadar ayakta kalan bu binalar, bugün İstanbul'un göbeğinde ve herkesin gözleri önünde yok olup gitmişlerdir.

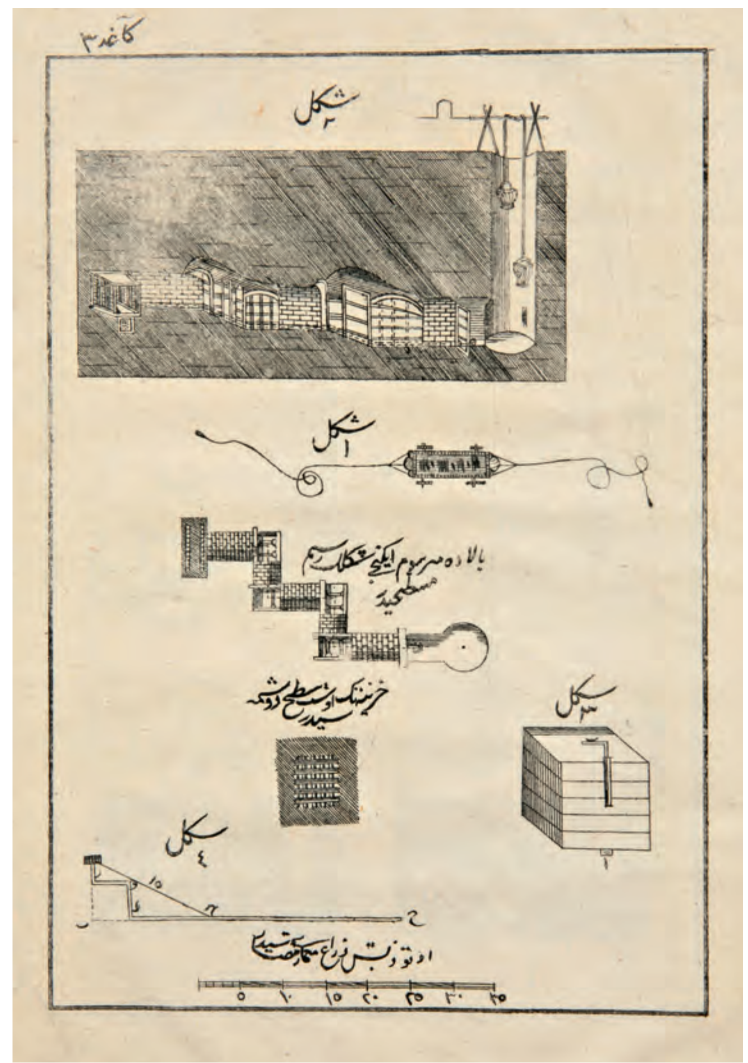
1806'da mühendishane, daha iyi bir işleve kavuşturulmak amacıyla Humbaracı ve Lağımcı Ocakları bünyesinden ayrılarak müstakil bir kurum hâline getirilmek istenmiş ve bu maksatla Eyüp'te Hançerli Sultan yalısına taşınmış ve eski bina depo olarak

81 Beydilli, *Mühendishâne*, s. 279.

82 Beydilli ve Şahin, *Mahmud Râif*.

11- Mühendishane İkinci Halifesi Hüseyin Rıfkı Efendi tarafından kaleme alınıp Mühendishane-i Berrî-i Hümayun Matbaası'nda basılan, lağım fenni ve endahtı ile ilgili *Telhîsü'l-eşkâl*

12- Mühendishane-i Berrî-i Hümayun Matbaası'nda basılan *Usûl-i Hendese*'den bir sayfa

kullanılmaya başlanmıştır. Aynı tarihte mühendishane için ayrı bir kanunname hazırlanmıştır. Daha uygun bir bina yapılması düşünülmüş olmakla beraber III. Selim'in tahttan indirilmesi hadisesi meydana geldiğinden bu gerçekleşmemiş ve mühendishane 1808 senesi başlarında eski binasına tekrar geri dönmüştür.[83] Matbaa ise önce geçici bir süre için Sultanahmet civarındaki Kapalı Fırın semtinde bir mahalle nakledilmiş, ancak burada faaliyete geçmeden Üsküdar'da Selimiye Kışlası yakınında yapılan müstakil bir binaya taşınmış (1802) ve Haziran 1824'e kadar faaliyetini burada sürdürmüştür. Mühendishane ve matbaasındaki çalışmaların ise III. Selim'in son dönemlerinde önemli derecelerde zaafa uğramış olduğu gözlenmektedir.

III. Selim'in tahttan indirilmesi ve Nizam-ı Cedid faaliyetlerine son verilmesi zaten zafiyet içinde olan mühendishaneye daha ağır bir darbe indirmiştir. 1808'de IV. Mustafa'nın kısa süren saltanatında yeni bir kanunname hazırlanmış ve mühendishane Hasköy'deki eski yerine taşınmış olmakla beraber, dönemin kargaşası içinde "Mühendis lazım değildir." diyerek hocaların işlerine son verilmesi; İrad-ı Cedid hazinesinden tertip edilen maaşların, bu hazinenin ilgasından ötürü ödenememesi gibi gelişmeler yaşanmıştır. Maaş ödemelerinin hazineden karşılanmasına dair alınan karar ise, kaynak yetersizliğinden tam olarak tatbik edilememiş, dolayısıyla hocalar uzun zaman maaşsız kalmış, ödemelerle ilgili sıkıntılar uzun yıllar çözülememiştir. 1828'lerde yapılan şikâyetlerden anlaşıldığı üzere, ilk maaş takdiri üzerinden 20 yıl gibi uzun bir zaman geçmiş olmasına rağmen, ödenen miktar hep aynı kalmış ve maaşların günün şartlarına cevap verecek

83 Beydilli, *Mühendishâne*, s. 76-77.

13- Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'un topçu talebeleri (Yıldız Albümleri)

şekilde artırılması sağlanamamıştır.[84] Mühendishane binası 1809'da elden geçirilerek tamir edilmiştir. Ancak Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışına kadar (1826) geçen zaman içinde mühendislik eğitimi ağır bir ihmale uğramış olarak kalmıştır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışı akabinde çağdaş düzeyde eğitilmek üzere kurulan yeni ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla mühendislik eğitimi tekrar önem kazanmıştır. Semeresiz geçen uzun seneler, yeni ordunun özellikle ihtiyaç duyduğu mühendislik hizmetlerinin karşılanmasında büyük sıkıntılarla yaşanmasına yol açmıştır. Nizam-ı Cedid'in sona ermesiyle başlayan dönemde "mühendislik ilminin terk ve ihmal edilmesi", okulun kanunlarına riayet edilmemiş olmasından ötürü "mühendishaneyi cehalet sardığı", "gelişme kaydetmemiş olarak âdeta yerinde saydığı" ve sarf edilen büyük meblağların *"telef ve heba"* edilmiş olduğu, durumu II. Mahmud'a arz eden Serasker Koca Hüsrev ve Sadrazam Selim Sırrî paşaların ve Seretibba Abdülhak Molla'nın takrirlerinde dile getirilmektedir.[85] Bu durumda Mühendishane'nin, 1826'dan sonra başlayan II. Mahmud devri reformları çerçevesinde ve yeni kurulan ordunun ihtiyacını karşılamak üzere ciddi bir şekilde ele alınması kaçınılmaz olmuştur. Yeni orduda *Mansure Mühendisi* ismiyle binbaşı rütbesinde sermühendis ve kolağası ve yüzbaşı rütbelerinde mühendis halifesi istihdamı ve her tabura iki mühendis tahsisi öngörülmüş ve bunlara *Ayyıldızlı Pergel* işaretli alamet takılmıştır. 1841'de Damad Mehmed Ali Paşa'nın Tophane ferikliğinde Humbaracı ve Lağımcı askeri alaylar hâlinde tertip olunarak, bunlara *Mühendis Alayı* ismi verilmiştir.

Dönemin mühendisleri çok değişik işlerde kullanılmışlardır: Mesela, 1821 Rum İsyanı esnasında Rum tercümanlarının işten atılmaları ve yerine Müslümanlardan adam bulunamaması sebebiyle, resmî tercüme hizmetlerindeki aksamalar Fransızca bilmelerinden ötürü ancak mühendishane hocalarının

84 Beydilli, *Mühendishâne*, s. 56-57.

85 Beydilli, *Mühendishâne*, s. 74.

14- Mühendishane-i Berrî-i Hümâyun (Yıldız Albümleri)

devreye sokulmalarıyla giderilebilmiştir. Telif ve tercüme olarak hazırlanan ve matbaada basılan çeşitli kitaplar çağdaş bir mühendislik bilimi literatürünün oluşmasına önemli katkı sağlamıştır. Siyasi istikrarsızlıkların yeni ve eski düzen taraftarları arasındaki mücadelelerden hâliyle etkilenmiş olarak sarsıntılar geçiren kurum, yine de ilk mühendislerin yetişmelerini ve ilerideki dönemlerde mühendislik hizmetlerinin daha önceki dönemlerde olduğu gibi artık yabancı mühendislerin hizmete alınmasına ihtiyaç kalmadan karşılanmasını büyük ölçüde temin edebilmiştir. Böylece, ordunun mühendis ihtiyacının karşılanması, serhat kalelerinin çağdaş harp bilimi doğrultusunda inşa ve tahkimleri, çeşitli yerlerin haritalarının çıkartılması, yeni yerleşim semtleri oluşturularak genişleyen başşehrin kadastrosunun hazırlanması, suyollarının ve yeni açılan şoselerin yapımı, çeşitli bina ve mabetlerin inşa ve tamiri, hudutların tespiti, Sakarya-Sapanca Gölü-İzmit Körfezi kanalı projesi gibi sahalarda önemli hizmetler ifa edebilecek mühendisler yetiştirebilmiştir.

1845'te Mühendishane nazırı olarak atanan Bekir Paşa zamanında, okul genişletilmek üzere tamir ve yeniden tanzim edilmiştir. Mühendislik eğitimi 1864 yılına kadar Hasköy'deki eski binasında devam etmiş, aynı sene topçu kısmı idadî talebeleri Galatasaray'a nakledilerek, burada Harbiye, Bahriye ve Tıbbiye mekteplerinin idadî kısımlarının katılımıyla *Mekâtib-i İdadî-i Umumî* adı altında birleştirilmiştir. 1867'de Galatasaray'daki mektep kapatılarak talebeleri eski binalarına iade edilmiş olduğundan, mühendislik eğitimine tekrar Hasköy'de devam edilmiştir. 1871'de Mühendishane talebelerinin harbiye sınıfları Harbiye'ye, topçu idadîsi sınıfları ise Maçka'daki kışlaya nakledilmişler ve bu suretle Mühendishane topçu ve istihkâm subayı yetiştirecek hazırlık okulu hâline getirilmiştir. Hasköy'de boşalan bina ise 1877-1878 Osmanlı-Rus (93 Harbi) Savaşı'nda hastane olarak kullanılmıştır. Savaş sonunda bina tamir edilerek genişletildi ve nazırlığına Vidinli Tevfik Paşa atandı. Harbiye mektebindeki topçu ve istihkâm kısımları idadî sınıfı talebeleri getirilerek, eğitime burada

devam edildi. 1884'de kurulan *Hendese-i Mülkiye Mektebi* Mühendishane-i Berrî'ye bağlı olarak kuruldu. 1908'de de sivil bir kurum olmak üzere *Mühendis Mektebi* açıldı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında (1928) Nafia Bakanlığı'na bağlı olarak *Yüksek Mühendislik Mektebi* kurulması kararlaştırıldı. 1933'te Darülfünun'un lağvedilmesi üzerine yeni kurulan İstanbul Üniversitesi'ne *Yüksek Mühendis Mektebi,* bir fakülte olarak ilave edildi, 1941'de Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanarak, adı *Yüksek Mühendis Okulu* olarak değiştirildi. Nihayet 1944'te de *Teknik Üniversite* kuruldu. Mühendishane-i Berrî, İstanbul Teknik Üniversitesi'nin de ilk nüvesini oluşturmuş olarak tarihî bir hizmet görmüştür.[86]

86 Hasköy'deki binanın ana caddeye bakan sol bahçe köşesine atılmış olarak kendi hâline terk edilen, Mühendishane'nin III. Selim tarafından konulan ilk kitabesi, tarafımızdan bulunarak zayi olmaktan kurtarılmıştır (1995). Mühendishane cümle kapısı üzerinde yer alan resminin gravür hâlindeki görüntüsü Mahmud Raif'in eserinde yer almaktadır. Metni Şeyh Galib tarafından kaleme alınmış olan bu kitabe bugün İstanbul Teknik Üniversitesi (İstanbul/Maçka) giriş avlusunda korunmakta ve teşhir edilmektedir (Kitabenin tam metni için bk. Beydilli, *Mühendishâne*, s. 40-41).

OSMANLI İSTANBUL'UNDA DENİZ TEKNOLOJİSİ (XVIII-XIX. YÜZYILLAR)

TUNCAY ZORLU*

Tarih boyunca farklı isimlerle ve farklı kimliklerle karşımıza çıkan İstanbul'un değişmeyen en büyük özelliği, coğrafi konumu sayesinde denizlerle olan ilişkisiydi. Bu özelliği onu, tarihin her döneminde ticaretin, taşımacılığın, edebiyatın, sanatın ve tabii olarak donanmanın ve deniz teknolojisinin merkezi hâline getirecekti.

XVII. yüzyıl sonlarında sistematik olarak yelkenli[1] gemilere geçen ve bunu uzun süre devam ettiren Osmanlı donanması, atalet dönemine girdiği bir zaman diliminde, 1770 yılında yaşadığı Çeşme bozgunuyla derin uykusundan uyanmıştı. Kaptanıderyalığa getirilen Cezayirli Gazi Hasan Paşa tarafından başlatılan modernleşme programı doğrultusunda denizcileri eğitmek ve disiplin altına almak için Kasımpaşa'da Kalyoncular Kışlası inşa edildi ve kalyonculuk yeni bir ocak olarak ortaya çıktı, Levent Çiftliği olarak bilinen saha, deniz erleri için I. Abdülhamid tarafından tahsis edildi. Osmanlı hizmetine girmiş bazı yabancı gemi inşa mühendislerinin rehberliğinde, Avrupa tarzında yeni gemiler yapıldı. 29 Nisan 1775'te Tersane-i Âmire'de Hendesehane kurularak, deniz subayı adaylarına teknik eğitim vermenin yolu açıldı.[2]

Deniz teknolojisinde yaşanan son gelişmeleri takip etmek ve bunları İstanbul'da uygulamak isteyen III. Selim, Avrupa'ya gönderdiği gözlemcilerden aldığı raporlar yardımıyla denizcilik alanında yapılması gerekenlerin bir nevi envanterini çıkarttı. İşe yasal, idari ve eğitimle ilgili çalışmalarla başlayarak denizcilik işlerinin başına, güvendiği Küçük Hüseyin Paşa'yı getirdi. Gemilerin boyutlarına göre tasnif edilmesi, personelin disiplin, iş bölümü ve özlük işlemlerinin yasal bir çerçeveye oturtulması, denizcilik reformlarının finansmanını sağlayacak olan Tersane Hazinesi'nin[3] ve Tersane Emaneti'nin yerine Umur-ı Bahriye Nezareti'nin kurulması, denizcilik için yeni personel ve asker toplama stratejilerinin oluşturulması, kılavuzluğun düzenlenmesi, gemi inşa, harita ve coğrafya şubelerinden oluşan Bahriye Mektebi'ndeki eğitim ve öğretimin düzenlenmesi, denizci ve karacıların hendese kurallarına göre humbara atma, lağım kazma, kale, tabya, köprü yapma ve metris alma gibi konularda öğretimine yardımcı olacak ders kitaplarının basılması ve çoğaltılması amacıyla Hasköy'deki Kara Mühendishanesi'nde bir matbaa oluşturulması[4] bu nizamnamenin getirdiği yeniliklerdendi.[5]

Şubat 1805 tarihli *Bahriye Kanunnâmesi* uyarınca Tersane-i Âmire içerisinde bir hastane kuruldu. Bahriye Nezareti gerektiğinde donanmaya ait gemilere hekim ya da cerrah sağlamayı da taahhüt ediyordu. Bu hastaneye 1806 senesinin ilk ayları içinde uzun zaman faaliyet gösteremeyen bir tıp okulu eklendi. Bu tarihten sonra cerrah ya da hekim olmak isteyen adaylar sadece Tersane-i Âmire'ye değil, ülkedeki tüm diğer kuruluşlara da hizmet sağlayabilecekti.[6]

Denizciliğin yasal, idari ve eğitimle ilgili altyapısını belirli bir nizama kavuşturan III. Selim, donanmanın teknik modernizasyonuna girişti. Bilhassa ocaklık ya da avarız yöntemleriyle temin edilen, gemi inşa ve kalafatlama malzemelerinin iyi bir iş bölümüyle

* İstanbul Teknik Üniversitesi

1 Kalyonların XVIII. yüzyılın başından Çeşme bozgununa kadar olan serancamı için bkz. Yusuf Alperen Aydın, *Sultanın Kalyonları: Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)*, İstanbul 2011.

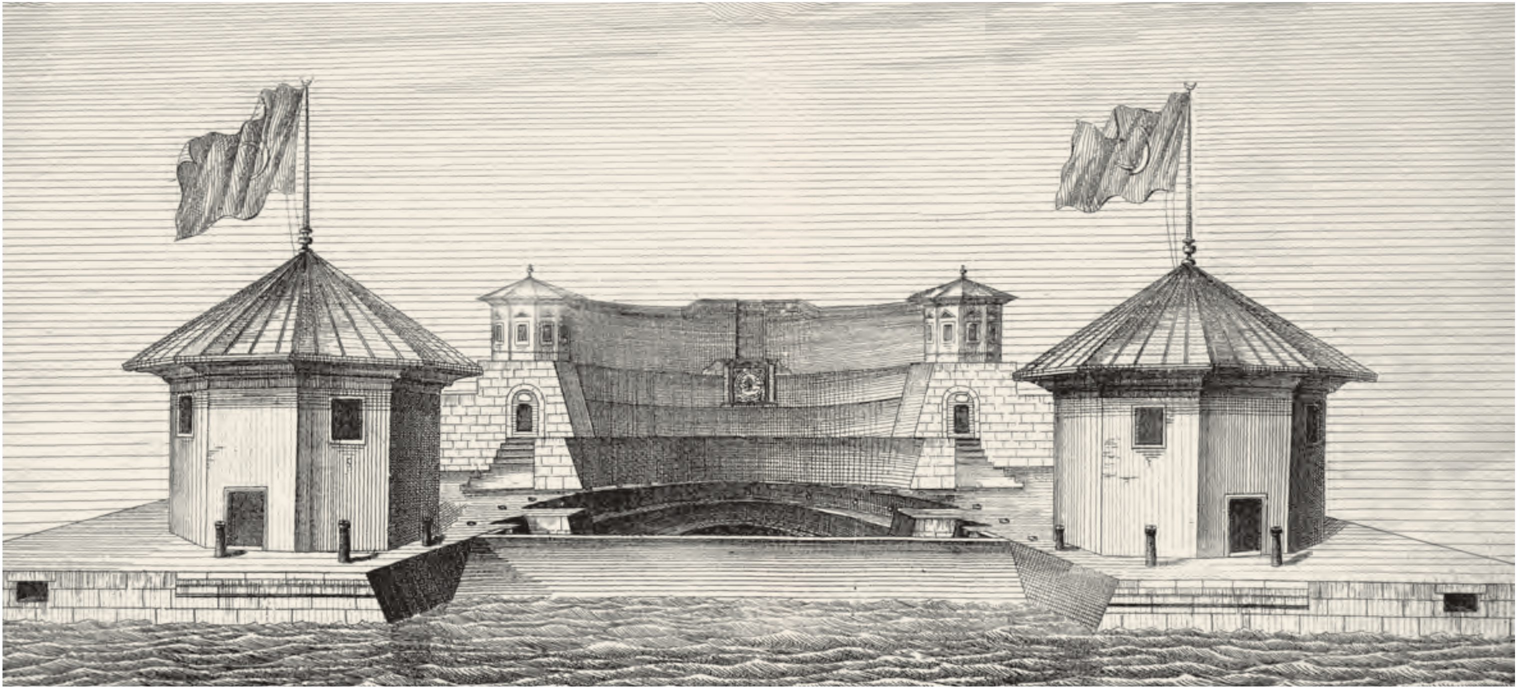
2 Mustafa Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları,* 1998, c. 2, s. 82-93.

3 Yavuz Cezar, "Osmanlı Devleti'nin Mali Kurumlarından Tersâne-i Amire Hazinesi ve Defterdarlığı'nın 1805 Tarihli Kuruluş Yasası ve Eki", *İFM*, 1985, c. 41, sy. 1-4, s. 361-388.

4 Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi 1776-1826,* İstanbul 1995, s. 99 vd.

5 Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu (1789-1867),* Ankara 2001.

6 Ali İhsan Gencer, *Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları,* İstanbul 1986, s. 54.

1- 1802'de tamamlanan, Tersane'deki büyük havuzun 1798 tarihli resmi (Mahmud Raif)

Tersane'deki mahzenlerde depolanması ve yeri geldiğinde kullanılması için çalışmalar yapıldı.[7]

XVIII. yüzyıl sonunda gemi yapımı için en önemli madde olan kereste, başta İzmit olmak üzere İstanbul çevresindeki illerden ve adalardan temin ediliyordu.[8] Osmanlılar bu dönemde gemi kerestesi sıkıntısı yaşayan Fransa, İngiltere ve Rusya gibi bazı Avrupa ülkelerinin taleplerine de maruz kalıyordu.[9]

III. Selim döneminde üç ambarlı kalyon, kapak, fırkateyn, korvet, şalope, şehtiye, ateş gemisi, uskuna, kırlangıç, trabago ve şebek gibi yelkenli gemilerin inşası hızlanmıştı.[10] Bu hareketlilik atıl vaziyetteki eski tersaneleri canlandırdığı gibi yeni tersanelerin de inşasına zemin hazırlamıştır. Başta Tersane-i Âmire (İstanbul) olmak üzere Midilli, Sinop, Karadeniz Ereğlisi, Bartın, Amasra, Misivri, Kalas, Rodos, Kemer, Kıbrıs, Limni, Bodrum, Gemlik, Kal'a-i Sultânî (Çanakkale), Silistire, Sohum ve Çingâne İskelesi (Varna'nın kuzeyinde) gibi tersaneler bunlar arasında sayılabilir.[11]

Denizin ahşap savaş gemilerine verdiği zararı ortadan kaldırmak, tamir masraflarını azaltmak, geminin seyir hızını ve ömrünü artırmak üzere, XVIII. yüzyıl ortalarında İngiltere'de gelişen, gemilerin bakırla kaplanması teknolojisi otuz yıllık bir fasıla ile 1792-1793 yılları arasında Osmanlılarca benimsendi. Mayıs 1796'da söz konusu bakır levhaların işlenmesi amacıyla Temürhane'de bir nühashane kurulmuştu.[12]

Hasköy'de ve Ayvansaray'da ikişer adet yeni gemi inşa tezgâhı yapılmıştı. Bu sayede dokuz büyük gemi aynı anda inşa ya da tamir edilebilecekti. Ayrıca aktif durumda olmayan ateş gemileriyle diğer küçük gemileri olumsuz hava şartlarından korumak için Kâğıthane'de korunaklı binalar yapıldı. 1798 yılında, önceki ahşap kalafatlama platformlarının yerine kârgir platformlar yapılarak uzun ömürlü olmaları sağlandı.

Bu dönemde benimsenen teknolojilerden biri de Fransızların kullandığı kuru havuz sistemiydi. Bu sistem uyarınca, gemiler sudan arındırılmış kuru bir

7 Tuncay Zorlu, "Tracing Technology through Terminology: Ottoman Nautical Terminology as Attested in the 18th Century Archival Sourses", *Almagest: International Journal for the History of Scientific Ideas*, 2010, c. 1, sy. 2, s. 50-83.

8 Tuncay Zorlu, *Innovation and Empire in Turkey: Sultan Selim III and the Modernization of the Ottoman Navy,* London 2011, s. 15-30.

9 R. G. Albion, *Forests and Sea Power: The Timber Problem of the Royal Navy 1652-1862*, Connecticut 1965, s. 332-333. İngilizlerin Arnavutluk'tan meşe ağacı temin çabaları için bkz. P. K. Crimmin, "A Great Object with Us to Procure This Timber: The Royal Navy's Search for Ship Timber in the Eastern Mediterranean and Southern Russia, 1803-1815", *International Journal of Maritime History*, 1992, c. 4, sy. 2, s. 83-115.

10 Zorlu, *Innovation and Empire in Turkey*, s. 111.

11 Enver Ziya Karal, "Osmanlı Tarihine Dair Vesikalar", *TTK Belleten*, 1940, c. 4, sy. 14-15, s. 175-189.

12 Tuncay Zorlu, "Ottoman Experience with Copper-Sheathing of the Warships", *Archives Internationales d'Histoire des Sciences*, 2008, c. 55, s. 459-466.

2- Tersane-i Âmire (Melling)

3- Tersane-i Amire'de denize gemi indirilmesi (Mahmud Raif)

havuz içerisinde tamir ya da inşa ediliyor, daha sonra deniz yönündeki havuz kapakları açılıp içeriye su alınıyordu. Böylece kuru ortamdaki gemi, denize doğru yüzdürülebiliyordu.[13] İlk kuru havuz 1797-1800 yıllarında Haliç'te İsveçli mühendislerce inşa edilmişti.[14] Ayrıca bu kuru havuzun sularını boşaltmak üzere, buharlı makineyle çalışan pompa kiralanması ya da satın alınması için İngiltere ile 1803-1805 yıllarında önemli yazışmalar yapılmıştı.[15]

Fransız mühendis Le Brun'un 1794-1795'te geliştirdiği yeni gemi indirme sistemi sayesinde, gemiler eskiden olduğu gibi tamamen karada inşa edilmeyecekti. Bunun yerine, lumboz seviyelerine kadar karada, diğer üst yapılar ise denize indirildikten sonra tamamlanacaktı. Yaklaşık kırk yıl kadar sürdüğü anlaşılan bu yeni yöntem, gemi indirme sırasında keresteler üzerine binen basıncı azaltmakla kalmıyor, işçi sayısında da tasarruf sağlayarak ekonomik fayda oluşturuyordu.[16]

Küçük Hüseyin Paşa'nın girişimleriyle 1802-1803'te Tersane-i Âmire'yi çevreleyen eski duvarlar yıkılarak Aynalıkavak Kasrı yönünde bir genişleme sağlandı. Ayrıca gemi çıpalarının üretimi için bir lengerhane, gemi modellerinin ve planlarının çizildiği bir endazehane inşa edildi. 1795-1796'da yelkenli gemilerin artan yelkenbezi ihtiyacını karşılamak üzere Darağacı mevkiinde bir kirpashane/yelkenhane kuruldu. Tophane-i Âmire'de ve Hasköy Tophanesi'nde dökülen topların Humbaracı Ocağı'na nakledilmesinde, büyük humbara havanlarının iskeleden kaldırılarak top kundakları üzerine yerleştirilmesinde

13 R. J. Winklareth, *Naval Shipbuilders of the World: From the Age of Sail to the Present Day,* London 2000, s. 362.

14 İdris Bostan, "Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri I: Tersanede Büyük Havuz İnşası (1794-1800)", *150. Yılında Tanzimat,* haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, s. 69-90.

15 Tuncay Zorlu, *Innovation and Empire in Turkey: Sultan Selim III and the Modernization of the Ottoman Navy*, London ve New York 2011, s. 42-46.

16 Zorlu, "Osmanlı Teknoloji Tarihinden Bir Kesit: Gemi İndirme Yöntemleri', *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 2009, c. 9, sy. 1-2, s. 89-99.

kullanılmak üzere mekanik bir vinç yapıldı.[17] Gemilerde *seyir defteri* ya da *seyir jurnali* (*logbook*) adı verilen kayıtlar bu dönemde tutulmaya başlandı. Bu defterler yanında, seyir talimatlarını ve düzenlemelerini içeren ve *kavâid-i bahriyye* adı verilen belgelerin gemilerde bulundurulması kuralı getirildi.[18] Ayrıca tüm kaptanlardan Pîrî Reis'in *Kitâb-ı Bahriye* isimli eserini yanlarında taşımaları ve bu esere yeni gözlem ve tecrübeleriyle katkıda bulunmaları istendi.[19] Gemilerde yemeğin pişirilmesi, dağıtılması ve yenmesini düzenleyen merkezî bir mutfak ve iaşe sistemi yine bu dönemde ihdas edildi.[20] İlk defa 1794'te *Bahr-i Zafer*[21] ve *Humâ-yi Zafer*[22] gemilerine uygulandığı belirtilen bu yeni sistem, gemilerdeki beslenme ve pişirme alışkanlıklarını bir düzene koyduğu gibi, boş mekân miktarını artırarak, daha fazla top yüklenebilmesine ve gemilerin ateş gücünün artmasına yardımcı oldu. Bu anlamda güvertenin yeniden düzenlenmesi ve mevcut alet ve edevatın, silah ve benzer gereçlerin uygun bir şekilde yerleştirilmesi bir nizama bağlandı.

Teknolojik atılımların yapılmasında III. Selim'in yabancı mühendisleri istihdam etmedeki yaklaşımı da etkin oldu. İhtiyaç duyulan alanlarda vasıflı olduğu anlaşılan yabancı mühendislere iyi ücretler verilerek

17 Zorlu, *Innovation and Empire in Turkey*, s. 38-56.

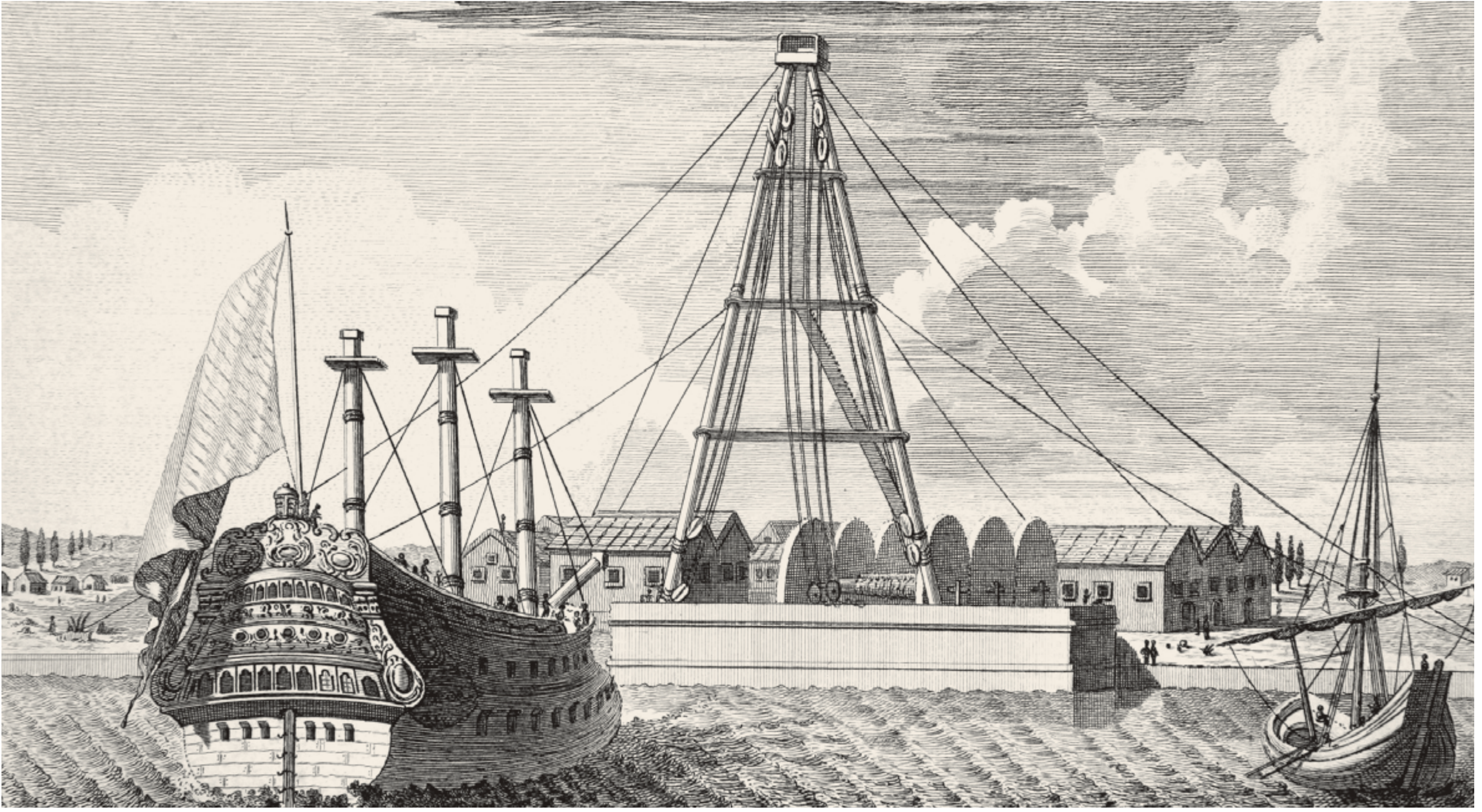
18 İdris Bostan, "Kalyonun Yükselişi ve Akdeniz'de Osmanlı Donanması", *Türk Denizcilik Tarihi*, ed. Zeki Arıkan ve Lütfü Sancar, Ankara 2009, c. 2, s. 22.

19 Ali Haydar Alpagut, Fevzi Kurtoğlu, *Türkler'in Deniz Harp Sanatına Hizmetleri,* İstanbul 1936, s. 48; İ. Bülent Işın, *Osmanlı Bahriyesi Kronolojisi 1299-1922*, Ankara 2004, s. 152.

20 Kemal Beydilli, İlhan Şahin (haz.), *Mahmud Râif Efendi ve Nızâm-ı Cedîd'e Dâir Eseri*, Ankara 2001, s. 57.

21 S. J. Shaw, "Selim III and the Ottoman Navy", *Turcica: Revu d'Etudes Turques*, 1969, c. 1, s. 220.

22 Alpagut ve Kurtoğlu, *Türkler'in Deniz Harp Sanatına Hizmetleri,* s. 48; Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri,* s. 44.

4- Tersane-i Âmire'deki büyük vinç (Moreno)

hizmete alındı. Yerli mühendislerin ya da mimarların eğitiminde onlardan yararlanma yoluna gidildi. Yabancı mühendisler arasında muhakkak ki en önemli isim, İstanbul'da inşa ettiği gemilerle, yetiştirdiği kalfalarla, geliştirdiği yöntemlerle ve Hendesehane'de verdiği derslerle ön plana çıkan Fransız Jacques-Balthasard Le Brun'du.[23] Diğer önemli bir isim ise ekibiyle beraber kuru havuzu inşa eden, ayrıca birçok gemi yapan ve alet-edevatı imal eden İsveçli mühendis Rhode'ydi.[24]

III. Selim sonrası dönemde de önemli adımlar atılmaya devam edildi. Bu arada ikinci kuru havuz 1821-1825 yılları arasında yerli mimarlar tarafından inşa edilecekti. Bu mimarlar ilk kuru havuzun yapımında yabancılarla birlikte çalışarak tecrübe kazanmışlar ve bu birikimi ikinci havuzun yapımında kullanmışlardı. Yapıldığı 1829 yılı itibarıyla dünyanın en büyük ahşap savaş gemisi olduğu belirtilen 128 toplu meşhur Mahmudiye Kalyonu tamamen yerli mühendislerin eseri olarak ortaya çıktı.[25]

Tüm bu atılımların merkezinde yine İstanbul vardı. II. Mahmud döneminde ilk defa 1834'te buharlı makine kullanılmaya başlandı. Bu makine, gemilerden önce Tersane'deki Haddehane'de kullanılmıştı. Haddehane-i Cedid adı verilen bu tesisi meydana getirmekle görevli memur Raşid Ağa'ya Tersane-i Âmire hazinesinden 3.000 kuruş maaş ödenmişti.[26]

Osmanlıların ilk buharlı gemilerle tanışmaları bilinenin aksine, İngiltere'den Swift vapurunun alınmasıyla başlamadı. Henüz 1825 yılında Osmanlı Devleti'nin Mısır valisi olan Mehmed Ali Paşa'nın donanmasında Avrupa'dan satın alınan iki adet buharlı gemi bulunmaktaydı. Osmanlı sultanı, Mora ve çevresindeki isyan sırasında kendisinden yardım isteyince, Mehmed Ali Paşa bu buharlı gemilerin de içinde olduğu bir donanma göndermişti. Öte taraftan, Osmanlı donanmasının 1827'de Navarin'de yakılmasının ardından 1828'de bir İngiliz tüccarı olan Black'ten aldığı *Swift* ("Sürat" ya da halkın deyimiyle "Buğu Gemisi") ve ardından *Hilton Joliffe* vapurları bu teknolojinin Osmanlı İstanbul'undaki ilk örneklerini oluşturdu.[27]

23 Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları", s. 69-137.

24 Bostan, "Tersanede Büyük Havuz İnşası", s. 69-90; İdris Bostan, "Osmanlı Bahriyesi'nin Modernleşmesinde Yabancı Uzmanların Rolü (1785-1819)", *TD,* 1994, s. 183.

25 Hacer Bulgurcuoğlu, *Efsane Gemi Mahmudiye Kalyonu*, İstanbul 2009.

26 Nurcan Bal, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Bahriyesinde Gemi İnşa Teknolojisinde Değişim: Buharlı Gemiler Dönemi", yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2010, s. 137.

27 Levent Düzcü, "Osmanlıların Sanayi Çağına Adım Atışına Denizcilikten Bir

Navarin baskınında uğranılan kayıplar Osmanlı Devleti'ni Amerika ile yakınlaşmaya itti. 7 Mayıs 1830'da imzalanan Türk-Amerka Dostluk Ticaret ve Seyr-i Sefain Muahedesi'nin gizli maddesi uyarınca Amerika, Osmanlı Devleti'ne kâr almadan savaş gemileri inşa edip satacaktı. Ancak bu maddeyi kendi senatolarından geçiremeyen Amerikan Hükûmeti, elçilerini İstanbul'a getirmekte olan iki savaş gemisini Osmanlılara satmaya karar verdi. Ayrıca gönderdikleri Henry Ecford ve Foster Rhodes isimli gemi inşa mühendislerinin katkılarıyla *Eser-i Hayır* adı verilen ilk yerli yapımı buharlı (yandan çarklı) gemi 26 Kasım 1837'de, *Mesiri-i Bahrî* 1838'de ve *Tair-i Bahrî* ise 1839'da Aynalıkavak Tersanesi'nde denize indirildi.

1837 yılı gemi teknolojisinde dünyada önemli bir gelişmeye şahitlik edecekti. Zira bu tarihte yelkenli gemilere; makine, kazan, şaft, kazan bacası, uskur/pervane gibi donanımın monte edilmesi süreci başlayacaktı. 1851 yılından itibaren bu teknolojiden haberdar olan Osmanlılar, Bahriye Meclisi'nin olumlu raporu üzerine çalışmalara başladılarsa da, yelkenli gemilerin fiziksel özellikleri ve ebatlarıyla ilgili olarak ortaya çıkan problemler ve maddi sorunlar bu girişimleri akim bıraktı. İlk başarılı uygulamalar ise 1854 yılında İstanbul'da bu işlemle dönüştürülen *Peyk-i Zafer* ve *Şadiye* kalyonları ile Londra'da makine donanımı eklenen *Geyvan-ı Bahri* fırkateyninde görüldü.[28]

1857-1870'te Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz devirlerinde üçüncü kuru havuz inşa edildi. Bu havuzda yerli mühendislerin katkısı büyüktü. 18 Kasım 1848'de İstanbul Baruthanesi Küçük Demir Fabrikası'nda ilk yerli demir vapur olan *Eser-i Hadid* inşa edilerek denize indirildi. Geminin teknesi ve makineleri yerli demirden imal edilmişti ve bu yönüyle bir ilke imza atılıyordu.[29]

Haliç'te yolcu taşımaya yönelik bazı sivil denizcilik kuruluşları da boy göstermeye başlamıştı. Bu, İstanbul'un ulaşımı açısından son derece önemliydi. Vapurlar Fevaid-i Osmaniye ve Şirket-i Hayriyye gibi kurumların idareleri altında faaliyet gösteriyorlardı.[30] Diğer taraftan Haliç'te ilk zırhlıların görülmesi bilhassa Abdülaziz'in özel gayretleri sayesinde gerçekleşmişti. 1864'te İngiltere'nin Glasgow tezgâhlarında inşa edilen *Osmaniye, Orhaniye, Mahmudiye ve Aziziye* zırhlıları bu dönemde İngiltere'den satın alındı. Sultan Abdülaziz, teknolojik olanlara ilaveten, idari bir reform olarak 1867'de kaptanıderyalık makamını kaldırarak Bahriye Nezareti'ni kurdu. Bahriye Mektebi'ni yeni bir eğitim programı çerçevesinde modernize etti.

Sultan Abdülaziz dönemi, deniz teknolojisi bakımından oldukça hareketli bir dönemdi. Gemi toplarına şişhaneli namlu yapımı için gereken torna makinelerinin satın alınması, Tersane'nin demir ihtiyacının yurt içinden sağlanmaya başlanması, Bahriye'de çelik halat kullanımına başlanması ve bu maksatla İngiltere'den çelik halat satın alınması, büyük harp gemileri için makineli sandal-stimbot yapılması, gemilerde ispirtolu pusula, İngiliz haritaları, portolonlar, oktant, sekstant ve paraketelerin demirbaş olarak bulundurulmaya başlanması, şifreli haberleşme usulünün kabul edilmesi, gemilerdeki tüm olayların kaydedildiği *jurnal* defterleri tutulmasına başlanması, çekmeli su dubaları yerine Tersane'de dört adet su gemisinin yapılması, İngiltere'den gemi zincir ve demirlerinin dayanıklılıklarını ölçmeye yarayan alet ve makinelerin satın alınması, Bahriye'de kullanılmak üzere Avusturya'dan 30 adet makineli, Amerika'dan da 2.000 adet Whinchester marka tüfeğin satın alınması, Girit ve Ege'deki diğer Osmanlı adalarına deniz altından telgraf döşenerek, daha önce bitirilen kara telgraf hatlarına bağlanması, Fransa'dan parçalar hâlinde getirilen tarak dubasının Tersane'de birleştirilerek kullanıma hazır hâle getirilmesi, Tersane'de Fransızların nezaretinde yapılan ilk demir dubalı köprünün Unkapanı-Azapkapı arasına yerleştirilmesi, Tersane tezgâhlarında deniz mayınları yapımına başlanması, deniz ve kıyı yangınlarında kullanılmak üzere iki adet yangın dubasının hizmete girmesi, gemilerin ölçümlerinde Morison mikyasının kullanılmaya başlanması, eski sistem ağızdan dolma gemi topları yerine, yeni sistem arkadan dolma kamalı toplara geçilmesi, Osmanlı limanlarına giren ve çıkan tüm gemilere ait istatistik cetvellerinin tutulmaya başlanması bu döneme ait teknolojik gelişmelerin sadece küçük bir kısmıdır. Bu dönemde Osmanlı donanmasında hizmet veren önemli yabancı uzmanlar arasında İngiliz deniz subayı Sir Adoplhus Slade (Müşâvir Paşa), İngiliz Hobart Paşa gibi isimler bulunuyordu.[31]

II. Abdülhamid iktidara geldiğinde kendisini 1877-1878 Osmanlı-Rus (93 Harbi) Harbi'nin tam da içerisinde bulmuştu. Mali iflasın eşiğine gelmiş bir ülkenin yöneticisi

Örnek: Buharlı Gemiye Geçişte Başlıca Parametreler (1828-1856)", *History Studies: International Journal of History*, 2013, c. 5, sy. 1, s. 115-116.

28 Düzcü, "Buharlı Gemiye Geçişte Başlıca Parametreler", s. 121-122.

29 Bal, "Buharlı Gemiler Dönemi", s. 48-49.

30 Ahmet Güleryüz, *Yandan Çarklıdan Günümüze İstanbul Vapurları*, İstanbul 2005, s. 14-15.

31 Tuncay Zorlu, "Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu ve Abdülaziz Döneminde Osmanlı Denizciliği", *Türk Denizcilik Tarihi*, ed. Zeki Arıkan ve Lütfü Sancar, İstanbul 2009, c. 2, s. 147-157.

5- Tersane-i Âmire'de bir kalyonun denize indirilme merasimi. Büyük vincin yanında kalyonu denize indirme merasimine iştirak eden ulema ve devlet ricali dua ederken kurban kesilmektedir.

olarak hem deniz hem de kara gücünü aynı anda modernize etmesinin mümkün olmadığını görmüştü. Bu itibarla II. Abdülhamid, donanmada Sultan Abdülaziz'in izlediği hücuma dayalı İngiliz tarzı siyasetin aksine savunmayı ön plana çıkaran Fransız yeni ekolünü tercih etmişti. Âlî ve Fuad paşaların vasiyetnamelerinde de bu anlamda sahil savunmasına cevap verebilecek bir deniz gücüne öncelik verdikleri ve bunu askerî olduğu kadar ekonomik olarak da isabetli buldukları bilinmektedir. Çoğu zırhlı korvet ve fırkateynlerden oluşan yaklaşık elli parça gemiyi 1890 yılına kadar Haliç'te bekletmeyi yeğledi. Ancak, bu gemilerin olağanüstü dönemlerde iş görebilmeleri için sürekli bakımlarının yaptırılmasına ve kazanlarının değiştirilmesine özen gösterdi. Ayrıca bu zırhlıların yeni tarz Krupp ve Nordenfelt toplarıyla teçhizlerini de ihmal etmemişti. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda zırhlıların istenilen neticeyi verememesi kendisini kruvazör gemileri alımına yöneltti. Diğer taraftan 1883-1906 yılları arasında, yine Fransız deniz gücünün uyguladığı maliyetleri düşük, küçük ama manevra ve ateş kabiliyeti yüksek torpidobotlardan oluşan bir filo kurarak bu filoyu Osmanlı sahillerinin savunulmasında kullanma yoluna gitti. Ancak tüm bu uğraşlar, altyapı ve teknik eleman yetersizliği yanı sıra büyük borçlanmaların sebep olduğu Düyun-ı Umumiye koşullarının zor şartları altında istenilen sonucu vermedi.

Dönemin tüm olumsuz şartlarına rağmen, Bahriye Nezareti ve Bahriye Mektebi çağın şartlarına uyma ve gerekli teknolojik gelişmeleri takip etme konusunda başarılı adımlar attılar. Bahriye Mektebi'nde önceki yıllarda olmayan elektrik, fotogrametri ve uluslararası hukuk gibi yeni dersler okutulmaya başladı. İlk defa bir torpido sınıfı tesis edildi.[32]

İlk denizaltılar da II. Abdülhamid döneminde Osmanlı sularında boy gösterdi. İskoç mühendis George William Garret ve silah fabrikatörü Thorn Nordenfelt'in işbirliği ile yapılan ilk denizaltılardan ikisi bu dönemde tanesi 11.000 sterlin karşılığında satın alındı. Kopenhag'da düzenlenecek olan denizaltı dalış denemelerine davet edilen Osmanlı Devleti, Berlin'deki askerî ataşesini gözlemci olarak gönderdi. Ancak rapor pek de olumlu değildi. Bu hâliyle pek işe yaramayacağı, ancak geliştirilir ve torpido donanımı artırılırsa satın alınabileceği belirtilmişti. Raporla aynı zamanda çıkan gazete haberlerinde ilk denizaltının Yunan Hükûmeti'nce satın alındığı ve Salamis Körfezi'nde deneme dalışlarına başladığı yönünde yazılar bulunuyordu. Osmanlı Hükûmeti hem bu hamleye karşılık olarak hem de genel savunma stratejileri çerçevesinde ikinci ve üçüncü denizaltıların siparişini verdi. Gemilerin masrafı Hazine-i Hassa tarafından karşılandı. Anlaşmaya göre denizaltılar, iki buçuk ay zarfında parçalar hâlinde vapurlarla İstanbul'a getirilecek ve Haliç'te Taşkızak Tersanesi'nde monte edilecekti. Denizaltıların montajında ve seyir denemelerinde birçok problemle karşılaşıldı. İstenen sonuç alınamadı. Ancak *Abdülhamid* ismi verilen denizaltının Dolmabahçe önlerinden Sarayburnu tarafına yerleştirilen eski bir vapura torpido atarak batırması tarihte bir ilkti. Bir başka deyişle, bir denizaltı gemisi ilk defa bir su üstü gemisini batırıyordu. Boğaz'ın her iki tarafında olayı izleyen halk, yabancı gazeteciler, elçiler, askerî ataşeler ve ülke temsilcileri açısından heyecanla karşılanmıştı. Ancak gemiler, dönemin şartları ve mali durumun da kötü oluşu yüzünde geliştirilememiş ve önce Haliç'teki Valide Kızağı'na ardından da Sütlüce'deki barakalara çekilerek, kendi hâllerine terk edilmişlerdir.[33]

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihatçıların Bahriye Nazırı Cemal Paşa, I. Dünya Savaşı'na giden süreçte denizaltıların ciddiyetini anlamış ve önemli girişimlerde bulunmuştu. Fransız ve İngiliz şirketlerine projeler hazırlatmış, ancak savaşın patlak vermesi bu çalışmaları akamete uğratmıştı. Çanakkale savaşları sırasında denizaltıların oynadığı rol, onu bu sefer Almanlarla anlaşmalar yapmaya sevk etmiş, birçok deniz subayı, denizaltılar konusunda tahsil yapmak üzere Almanya'ya gönderilmiştir. Savaş şartlarından dolayı bu süre içerisinde sadece, Fransızlardan esir alınıp ismi *Müstecip Onbaşı* olarak değiştirilen *Turquoiese* denizaltısına sahip olunmuş, ancak geleceğe dönük olarak müstakbel kadroların yetişmesi sağlanarak, bu konuda kitaplar ve talimatnameler hazırlatarak, Türk denizaltıcılığının temellerini atmıştır.[34]

32 Şakir Batmaz, "II. Abdülhamid Devri Osmanlı Bahriyesi", *Türk Denizcilik Tarihi*, ed. Zeki Arıkan ve Lütfü Sancar, Ankara 2009, c. 2, s. 159-173.

33 Evren Mercan, "Osmanlı Bahriyesinde İlk Denizaltılar: Abdülhamid ve Abdülmecid", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 2012, c. 8, sy. 15, s. 163-184; Raşit Metel, *Türk Denizaltıcılık Tarihi,* II c., İstanbul 1960; Konstantin Zhukov, Alexandr Vitol, "The Origins of the Ottoman Submarine Fleet", *The Ottomans and the Sea*, ed. Kate Fleet, Roma 2001, s. 221-232.

34 Nevzat Artuç, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Denizaltı Gücünü Artırma ve Denizaltı Subay-Er Yetiştirme Çabaları", *TİD*, 2008, c. 23, sy. 2, s. 57-74; Evren Mercan, "Birinci Dünya Savaşı'nın Stratejik Silahı Denizaltı ve Çanakkale Cephesi'ndeki Rolü", *Türkiye Günlüğü*, 2013, sy. 113, s. 39-44; Kemal Koç, "I. Dünya Savaşı'nda Çanakkale Boğazı'nda ve Marmara'da Denizaltı Muharebeleri", yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2012.

BİLİMSEL VE MESLEKİ CEMİYETLER

EMRE DÖLEN*

Osmanlıların özellikle son döneminde Türklerin tıp ve eczacılık gibi alanları ihmal etmiş olmalarından ötürü, hekim ve eczacıların çok büyük bir kısmı Osmanlı gayrimüslimleri ve yabancılar tarafından temsil edilmiştir. Bunun bir sonucu olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ilk mesleki cemiyetlerin bu zümreye mensup hekim ve eczacılar tarafından kurulmuş olduğu görülür. Bununla birlikte aynı yüzyılın sonlarından itibaren bu alanlarda faaliyet gösteren Türklerin sayısı da giderek artmıştır. II. Meşrutiyet'in ardından çeşitli cemiyetlerin kurulmasında büyük bir atılım yaşanmış olmakla beraber, bunların büyük bir çoğunluğu kalıcı olamamıştır.

BİLİMSEL CEMİYETLER

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye

Encümen-i Daniş'in kendisinden bekleneni veremeden dağılmasının ardından Mehmed Tahir Münif Efendi'nin (Paşa) (ö. 1910) öncülüğünde "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye" kurulmuştur. Cemiyetin kurulmasıyla ilgili başvuru Petersburg Sefiri Halil Bey tarafından yapılmış ve 25 Mayıs 1861 tarihli olarak faaliyet göstermelerine izin verilmiştir.

Cemiyetin amaçları kitap telif ve tercümesi, umuma açık dersler verilmesi ve *Mecmûa-i Fünûn* adlı derginin neşri yoluyla bilim ve fenlerin yayılmasına hizmet etmek olarak özetlenebilir. Cemiyetin devletten yardım almadan üyelerin aidatları ve mecmuanın abone ve satış gelirleri ile sürdürülmesi hedeflenmiştir. Cemiyetin sürekli, geçici ve muhabir olmak üzere üç tür üyesi bulunmaktaydı. Sürekli üye olabilmek için Türkçe dışında Arapça veya Farsça veya en az bir Avrupa dili bilmek şart koşulmaktaydı. Sürekli üyelerin Osmanlı uyruklu olması zorunludur. Bunlar *Mecmûa-i Fünûn*'a yazı vermeye ve ders okutmaya mecbur oldukları gibi kitap telif ve tercümesi ile de yükümlüdürler.

Cemiyetin 41 kurucu üyesi vardır. Bunlardan 33 kişi sürekli ve sekiz kişi sürekli olmayan üye olup muhabir üye yoktur. Üyelerin yapısına bakıldığında bunlar arasında ilmiye sınıfından kimse bulunmadığı gibi Encümen-i Daniş üyelerinden yalnız Hayrullah Efendi ile Kemal Efendi sürekli olmayan üyeler arasında yer almıştır. Sürekli üyelerden 16'sı Tercüme Kalemi'nde görevli, 11'i çeşitli görevlerde memur, üçü Mühendishane hocası ve üçü de subaydır.[1] Kendilerine Eminönü Çiçek Pazarı'ndaki Taşmektep binası tahsis edilen cemiyette, genele açık olarak Fransızca, İngilizce ve Rumca ile hukuk ve ekonomi politik konularında dersler verilmiştir. Cemiyet merkezindeki derslere çok sayıda öğrenci devam etmeye başlamış ve özellikle Fransızca dersine gösterilen büyük ilgi nedeniyle dört sınıf açılmıştır. Dersler haftanın belirli gün ve saatlerinde düzenli olarak verilmiştir.

1864 yılı başında cemiyet merkezinde bir kütüphane ve kıraathane yani okuma salonu hizmete açılmıştır. Bağışlanan kitaplarla 1.000 ciltlik bir kütüphane oluşmuştur. Kitapların yanında haritalar, coğrafya ve çeşitli bilim dallarına ilişkin levhalar, fizik ve mekaniğe ilişkin çeşitli aletler de bulunmaktadır. Bu levha, alet ve modeller, anlatılan derslerde de kullanılmaktadır. Bağış yapanlar ve bağışladıkları kitaplar *Mecmûa-i Fünûn*'da ilan edilmiştir.[2] Kütüphane için bir nizamname hazırlanmıştır. Buna göre kütüphaneden yararlanmak için ayda 5 kuruş olmak üzere altı aylık peşin 30 kuruş ödemek ve cemiyet veya kütüphane üyelerinden biri tarafından önerilmek gereklidir. Resmî okulların öğrencilerinden ücret alınmayacaktır. Kütüphane için hazırlanan nizamname Türkiye'deki ilk modern kütüphane nizamnamesidir. Bu kütüphane İstanbul'da bilim ve fen alanında yabancı dilde kitapların bulunduğu umuma açık tek kütüphanedir. Cemiyet merkezindeki okuma salonunda 7 Türkçe, 10 Fransızca, 5 İngilizce, 4 Ermenice ve 3 Rumca gazete de okuyucuların hizmetine sunulmuştur.[3]

* (E.) Marmara Üniversitesi

1 İhsanoğlu, s. 202-204.

2 Işıl [Ülman], "Bir Aydınlanma Hareketi", s. 149-160.

3 Işıl [Ülman], "Bir Aydınlanma Hareketi", s. 161-162.

Cemiyet merkezinde başta *Mecmûa-i Fünûn*'u basmak üzere bir matbaa kurulmuştur. Bu matbaada Latin, Yunan ve Ermeni alfabelerine ilişkin harfler de bulunduğundan Fransızca, Rumca ve Ermenice kitaplar da basılabilmektedir. Bu matbaa, cemiyetin faaliyeti sona erdikten sonra da çalışmasına uzun süre devam etmiş, bazı kitaplar ve *Mecmûa-i Maârif* burada basılmıştır.[4]

Cemiyetin en önemli ürünü 1862-1867 yılları arasında aylık olarak yayınlanmış olan *Mecmûa-i Fünûn* adlı dergidir.[5] Cemiyetin kuruluşundan yaklaşık bir yıl sonra derginin ilk sayısı Haziran 1862'de yayınlanmış ve Ocak 1865'te yayınlanan 33. sayıya kadar yayınını düzenli olarak sürdürmüştür. Cemiyet, içine düştüğü mali sıkıntı nedeniyle çalışmalarını ve derginin yayınını durdurmak zorunda kalmıştır. Kısa bir süre sonra 18 Şubat 1865'te devlet tarafından cemiyete 50.000 kuruşluk yardım yapılması üzerine çalışmalar yeniden başlamış ve yaklaşık bir yıl sonra Mayıs 1866'da derginin 34. sayısı çıkmıştır. Dergi, Şubat 1867'de çıkan 43. sayısına kadar düzenli olarak yayınlanmış ve Haziran 1867 tarihli 45. sayısı ile yayın hayatına son vermiş, cemiyet de dağılmıştır.

Mecmûa-i Fünûn başlangıçta 300 tane basılırken daha sonra bu sayının ikiye katlandığı anlaşılmaktadır. Dergiyi desteklemek için 20 kişi ve kuruluş birden fazla dergiye abone olup bunların toplam sayısı 84 tanedir.[6] Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye başarılı çalışmalarını özellikle Sadrazam Keçecizade Fuad Paşa'nın himayesinde ve Münif Paşa'nın yönetiminde sürdürmüştür.

Cemiyet-i İlmiye

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin kapanmasından bir süre sonra 1879'da "Cemiyet-i İlmiye" kurulmuştur. Bu cemiyetin tam ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu konusunda bilgi bulunmamakla birlikte, cemiyet tarafından 29 Aralık 1879-12 Şubat 1880 tarihleri arasında yedi sayı olarak *Mecmûa-i Ulûm* adlı bir dergi yayınlanmıştır. Cemiyetin amaçları sadece bilim ve kültürü yaymak olmayıp bunların yanında bazı zanaat ve mesleklerin teşvik edilerek yaygınlaştırılması, bazı okullara destek verilmesi, fenlerin, tekniğin, ziraat ve sanayinin yayılması gibi çok geniş kapsamlı amaçları vardır. *Mecmûa-i Ulûm*'un yazarları arasında Namık Kemal ve II. Darülfünun'un müdürü olan Hoca Hasan Tahsin Efendi gibi kişiler de bulunmaktadır.[7]

TIP CEMİYETLERİ

Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne/Türk Tıp Derneği

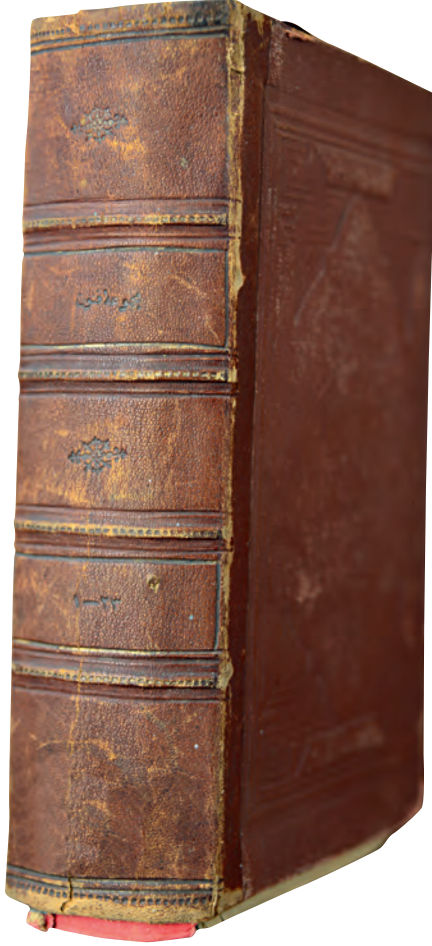
Kırım Savaşı nedeniyle İstanbul'da bulunan çok sayıda İngiliz, Fransız ve İtalyan hekim bir araya gelerek karşılaştıkları tıbbi sorunları tartışma ve kendi aralarında dayanışma ihtiyacı duymuşlardır. İngiliz ordusu hekimlerinden Dr. Pincoffs'un öncülüğünde altı ay süren bir ön hazırlığın ardından 15 Şubat 1856'da cemiyetin ilk toplantısı yapılmıştır. Cemiyetin kuruluşundaki adı "Dersaadet Cemiyet-i Tıbbiyesi/Société Médicale de Constantinople" (İstanbul Tıp Cemiyeti)'dir. Cemiyetin 40 kurucu üyesi arasında bazı Osmanlı vatandaşları olmakla birlikte hiçbiri Türk değildir. Kendi de tıp tahsil etmiş bulunan Sadrazam Fuad Paşa'nın girişimi sonucunda 24 Mayıs 1856 tarihli irade ile cemiyetin kuruluşuna resmen izin verilmesine, ismine "Şâhâne" unvanının eklenmesine ve cemiyete ayda elli altın tahsis edilmesine karar verilmiştir. Bunun ardından cemiyetin adı "Société Impériale de Médecine/Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne" (İmparatorluk Tıp Cemiyeti) olarak değiştirilmiş ve 22 Ocak 1858'de nizamnamesi yayınlanmıştır. Üyelerin çok büyük çoğunluğunu yabancı hekimler ile Osmanlı uyruğunda olan Hristiyan hekimlerin oluşturduğu bu cemiyetin resmî dili Fransızcadır. Ancak bu dönemde Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin öğretim dili de Fransızca olduğundan bu durumu çok yadırgamamak gerekir. Daha sonra XIX. yüzyıl sonlarında cemiyetin yıllık 600 lira olan ödeneği, Sultan II. Abdülhamid tarafından yılda 280 liraya indirilmiştir. Cemiyetin toplantıları genellikle haftada bir yapılmış ve bu toplantılarda, savaş cephelerinde ortaya çıkan hastalıklar, ülkenin sağlık sorunları ile ilgili tartışmalar yapılarak tavsiyelerde bulunulmuş, ilginç vakalar takdim edilmiş ve yabancı profesörlere konferanslar verdirilmiştir. Cemiyet II. Meşrutiyet öncesi dönemde Türk toplumuna yabancı kalmış, üyeleri arasında Türklüğü aşağı görenler olduğu gibi tıp dilinin Türkçeleştirilmesi tartışmalarında karşı duruşun bir odağı olmuştur. Cemiyetin 1856-1922 arasındaki 63 başkanından sadece beşi Türktür. II. Meşrutiyet döneminde bir yandan Türk üyelerin sayı ve ağırlığı artarken öte yandan da cemiyet üzerinde İttihat ve Terakki iktidarının etkisi artmaya başlamıştır. Bunun sonucunda 1918'de cemiyetin

4 Eren, "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye", s. 11.

5 *Mecmûa-i Fünûn*'da yayınlanmış olan yazıların ayrıntılı bir dökümü ve değerlendirilmesi Yeşim Işıl [Ülman] tarafından yapılmıştır.

6 Işıl [Ülman], "Bir Aydınlanma Hareketi", s. 148.

7 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Cemiyet-i İlmiye ve *Mecmua-yı Ulûm*", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1987, s. 222- 245.

1a- Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin çıkardığı *Mecmûa-i Fünûn*

resmî dili Türkçeye dönmüştür. Saltanatın kaldırılmasının ardından adı "Şark Tıp Cemiyeti" olarak değiştirilmiş ve cemiyet 1923'te "Türk Tıp Cemiyeti" adını almıştır. 1973'te adı "Türk Tıp Derneği" olarak değişen bu kuruluş günümüzde de varlığını sürdürmektedir.[8]

Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin en önemli katkısı, yayın organı olarak çıkarttığı *Gazete Médicale d'Orient* (Doğu Tıp Gazetesi) olmuştur. Bu derginin yayınlanmasına 15 Şubat 1857'de karar verilmiş ve ilk sayısı Nisan 1857'de yayınlanmıştır. Fransızca olarak yayınlanan bu dergide cemiyetin toplantı tutanaklarına, çeşitli konulardaki inceleme raporlarına, tıbbi haberlere ve Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez sağlık istatistiklerine yer verilmiştir. Bu dergi 1925 yılına kadar 70 cilt olarak yayınlanmış ve aynı yıl yayınına son vermiştir.[9]

Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye/Türkiye Tıp Akademisi

Tıp öğretiminin Türkçe yapılmasından yana olan Mehmed Cemaleddin Efendi, 26 Haziran 1853'te Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Nazırı olarak atanmıştır. 1856'da Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin kurulduğu sırada Cemaleddin Efendi öğrencilerin yetenekli olanlarından bir "mümtaz sınıf" oluşturmuştur. Bu sınıfın açılışının hedefi ilerde tıp dilini Türkçeleştirecek olan çekirdek kadronun yetiştirilmesidir. Cemaleddin Efendi bu sınıfa muallim olarak daha sonra vakanüvis olan Ahmed Lutfi Efendi'yi ve müzakereci olarak da Arif ve Şevki efendileri atamıştır. Bu sınıfı oluşturan Kırımlı Aziz İdris, Vahdeddin, Hüseyin Remzi, Servet, Nedim, İbrahim Lutfi ve Bekir Sıdkı efendilere Arapça, Farsça ve Türkçe dersleri verilmiştir.[10]

1859'da Cemaleddin Efendi'nin azli ve mümtaz sınıfın kapatılmasından sonra öğrenciler çalışmalarını sürdürmüşler, daha önce yapılmış çevirileri incelemişler ve tıbbın Türkçe olarak da ifade edilebileceğine inanmışlardır. Tıp kitaplarını çevirmek, halkın yararı için tıbbi konuları Türkçe olarak yazmak ve düşünce alışverişinde bulunmak üzere bir bilimsel cemiyet kurarak bilimsel bir dergi çıkarmak gerektiği sonucuna varmışlardır. Böylece 1862'de "Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye" (Osmanlı Tıp Cemiyeti)'nin nizamnamesi hazırlanmış ve ancak yine de cemiyet resmî bir kimlik edinememiştir. Salih Efendi'nin ikinci nezareti esnasında cemiyetin resmen kurulması yönünde gerekli girişimlerde bulunmuş ve 1867'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Nezareti'nin sorumluluğunda kalmak ve ayda 1.000 kuruş kırtasiye bedeli verilmek üzere "Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye"nin kurulmasına irade çıkmıştır. Cemiyetin üyelerinin Kırımlı Aziz Bey'in öncülüğünde yaptıkları girişimler sonucu Türkçe öğretim yapmak üzere Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıp Okulu) kurulmuştur.[11] Bu mektep, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'deki tıp öğretiminin de 1870'ten itibaren Türkçeye dönmesinde önemli rol oynadı. Cemiyet 1870'te bir program çerçevesinde tıp kitaplarının Fransızcadan Türkçeye çevrilmesine girişmiş ve 1892'den itibaren de "Tıbbi Müzakereler" adı altında

8 Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı Devletinde Tıp Cemiyetleri", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1987, s. 86-88; Hüsrev Hatemi, "Türk Tıp Derneği (Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne) Türk Tıp Cemiyeti: 1856-986", *Türk Tıp Derneği (Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne)*, İstanbul 1997, s. 16-24.

9 Hüsrev Hatemi ve Aykut Kazancıgil, "Türk Tıp Cemiyeti (Derneği) Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane ve Tıbbın Gelişmesine Katkıları", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1987, s. 111-119.

10 Nil Sarı, "Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye ve Tıp Dilinin Türkçeleşmesi Akımı", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1987, s. 121-122; Unat, "Osmanlı Devletinde Tıp Cemiyetleri", s. 88.

11 Sarı, "Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye", s. 121-125; Unat, "Osmanlı Devletinde Tıp Cemiyetleri", s. 88- 89.

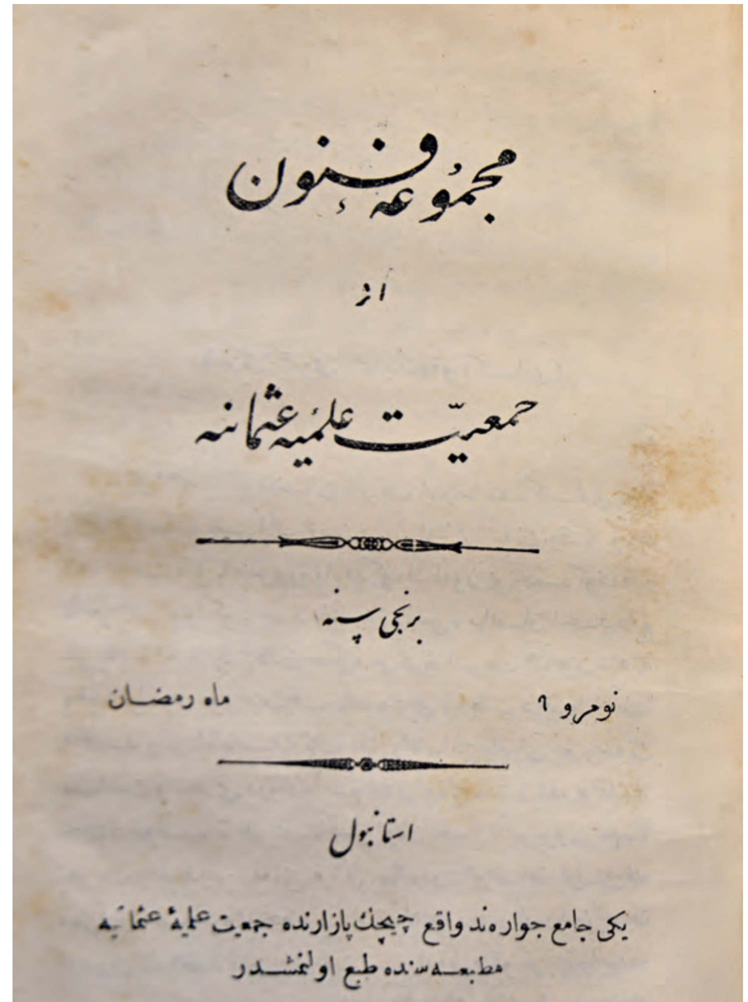
bilimsel toplantılar düzenlemeye başlamıştır. Cemiyetin faaliyetleri II. Abdülhamid tarafından 29 Mayıs 1897'de durdurulmuştur. Bunun ardından cemiyet "Tedkik-i Müellefat Komisyonu" adı altında çeviri çalışmalarını sürdürmüştür. Çeviri çalışmaları sonucunda 1870-1880 döneminde 46, 1881-1892 döneminde 77 ve 1893-1904 döneminde 45 olmak üzere toplam 168 tıp kitabı Türkçeye çevrilerek yayınlanmıştır.

Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin önemli eserlerinden biri de 1873'te yayınlanan *Lugat-ı Tıbbiye'dir*.[12] Bu sözlük, Fransızcadan Türkçeye bir sözlük olup tıp terimleri kadar temel bilimlere ilişkin terimleri de içermektedir. Bu sözlüğün genişletilmiş ikinci baskısı *Lugat-ı Tıb* adı altında 1900'de yapılmıştır.

II. Meşrutiyet'in ardından 25 Aralık 1910'da yapılan toplantı ile cemiyet yeniden açılmıştır. Balkan ve I. Dünya savaşları dönemindeki koşullar nedeniyle önemli bir varlık gösterememiş ve 1921'de yeni bir tüzük hazırlanmıştır. 1923'te Cumhuriyet'in ardından yeniden organize olan cemiyet "Türkiye Tıp Encümeni" adını almıştır. Türkiye Tıp Encümeni tarafından ilki 1925'te olmak üzere 1925-1968 döneminde yirmi tane Millî Tıp Kongresi düzenlenmiş ve bunların bildiri kitapları basılmıştır. Bu kongreler Türkiye'nin sağlık politikalarına yön veren kongreler olmuştur. Cemiyet, 10 Aralık 1966'da "Türkiye Tıp Akademisi" adını almıştır. 1946'da *Türkiye Tıp Encümeni Arşivi* adı altında altı aylık bir dergi yayınlanmaya başlanmış ve kurumun adının değişmesinin ardından bu dergi *Türkiye Tıp Akademisi Mecmuası* adı altında üç aylık olarak yayınına devam etmiştir. Türkiye Tıp Akademisi günümüzde de çalışmalarını sürdürmektedir.[13]

Üsküdar Hekimleri Cemiyeti

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne muallimlerinden Eczacı Antoine Calleja'nın (d. 1806-ö. 1893) girişimi ile 1869'da İstanbul'un Anadolu yakasındaki hekimler arasında mesleki ve bilimsel dayanışmayı sağlamak ve halka daha iyi sağlık hizmeti verebilmek için "Association des Médecins de Scutari" (Üsküdar Hekimleri Cemiyeti) adı altında bir cemiyet kurulmuştur. Cemiyet, eczanelerin durumu üzerinde çalışmaya karar vermiş, bir dispanser ve aşılama merkezi açmayı hedeflemiştir. Bu cemiyetin varlığını ne kadar sürdürdüğü konusunda bir bilgi yoktur.[14]

مجموعهٔ فنون

از

جمعیت علمیهٔ عثمانیه

برنجی سنه

نومرو ٩ ماه رمضان

استانبول

ینی جامع جوارنده واقع چیچک بازارنده جمعیت علمیهٔ عثمانیه
مطبعه‌سنده طبع اولنمشدر

1b- Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin çıkardığı *Mecmûa-i Fünûn*

İstanbul Tıp Kulübü

Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin üyeleri arasında Türklerin sayısının artmaya başlamasından rahatsızlık duyan yabancılar tarafından hekimlikteki yenilikleri aktarmak, hekimler arasında dayanışmayı sağlamak ve hekimlerin menfaatlerini korumak amacıyla 1903'te "Club Médicale de Constantinople" (İstanbul Tıp Kulübü) adı altında bir cemiyet kurulmuştur. Cemiyet 30 Kasım 1903 tarihinden itibaren Eylül 1907'ye kadar *Comptes Rendus de Club Médicale de Constantinople* adlı dergiyi yayınlamaya başlamıştır. Bu cemiyetin sonu ve ne zaman kapandığı konusunda bir bilgi yoktur.[15]

II. Meşrutiyet Döneminde Kurulan Cemiyetler

II. Meşrutiyet'in ardından her alandaki cemiyetlerde olduğu gibi tıp cemiyetlerinin sayısında da bir gelişme yaşanmıştır. Bu dönemde genel amaçlı cemiyetlerin yanında tıbbın özel alanlarına yönelik cemiyetler de

12 *Lugat-ı Tıbbiye*, İstanbul 1290 [1873].

13 *Dünden Bugüne Türkiye Tıp Akademisi*, İstanbul 2010.

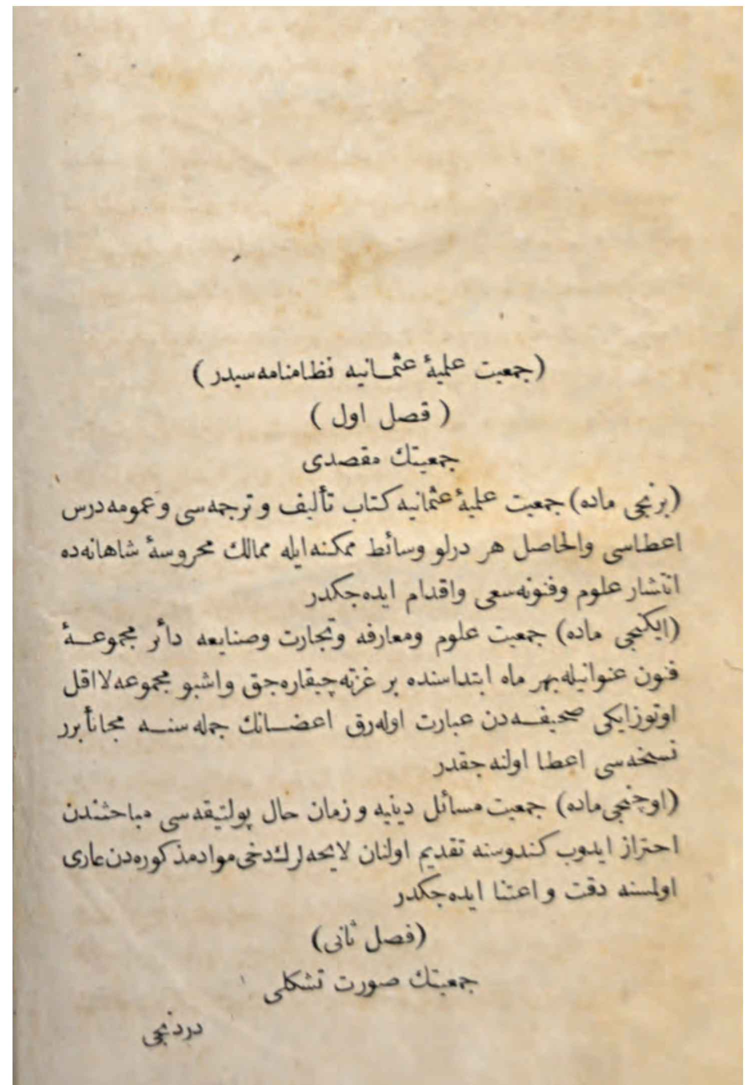
14 Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı Devletinde Tıp Cemiyetleri", s. 96-97.

15 Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı Devletinde Tıp Cemiyetleri", s. 98.

kurulmaya başlanmıştır. Hekimlerin mesleki çıkarlarını korumak ve savunmak amacıyla 30 Temmuz 1908'de merkezi İstanbul'da olmak üzere "Etıbba-yi Mülkiye-i Osmaniye Cemiyet-i İttihadiyesi /Association des Médicine Civils Ottomans" (Osmanlı Sivil Hekimleri Birliği) adı altında bir cemiyet kurulmuş olmakla birlikte faaliyetlerini sürdüremeyerek iki yıl sonra kapanmıştır. Bunun ardından 14 Aralık 1911'de "Etıbba-yi Mülkiye Cemiyet-i" (Sivil Hekimler Cemiyeti) kurulmuştur. Cemiyetin amaçları; bilimsel ve sosyal olup üyeler arasında dostluk ve yardımlaşmayı sağlamak, sivil hekimlerin haklarını korumak ve savunmak, genel sağlığı tehdit eden hastalıklarla mücadele etmek, mesleğin ilerlemesine katkıda bulunmak olarak özetlenebilir. Cemiyet bir dergi çıkarmayı ve taşrada şubeler açmayı hedeflemiştir. Bu cemiyetin ne kadar yaşadığı bilinmemektedir. 1909'da İstanbul Darülfünun Tıp Fakültesi oluşturulurken muallim muavinliği kaldırılmış ve bu kadroda bulunanlara şeflik unvanı verilmiştir. Bununla birlikte şeflere muallim muavinlerinin yapmaları gereken görevlerin verilmesi üzerine şefler haklarını korumak ve muallim muavinliği unvanını yeniden kazanabilmek için mücadele etmek üzere 1910 yılı sonlarında "Osmanlı Tıp Fakültesi Şefler Cemiyeti" adı altında bir cemiyet kurmuşlardır. Şefler 1911'de yalnız şeflik görevini yapacaklarını bildirmişler ve Balkan Savaşı dolayısıyla bir süre durulan mücadele 1914 yılı başında şiddetlenmiştir. Bütün bunların sonucunda 20 Şubat 1331 (4 Mart 1916) tarihli *Darülfünun Tıp Fakültesi ve Şuubatı Nizamnâmesi* ile şefliğin kaldırılması sonucunda sorun çözüme ulaşmıştır. Bu cemiyetin de ne zaman kapandığı bilinmemektedir.[16]

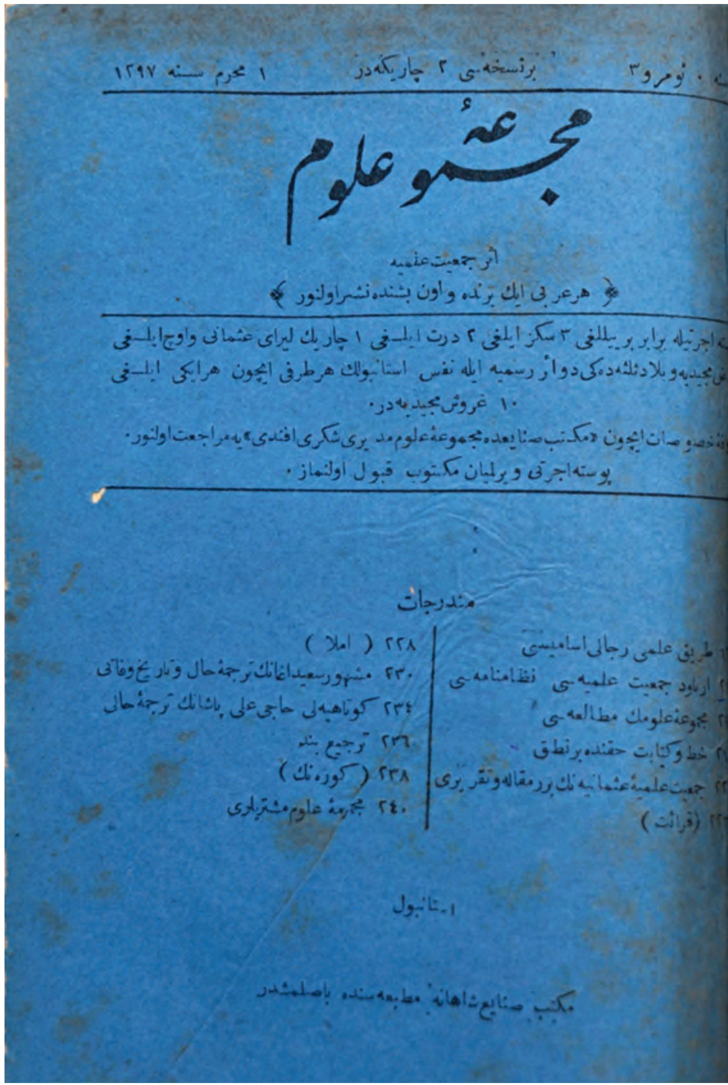
Dr. Mazhar Osman (Uzman; ö. 1952) tarafından 1914'te "Osmanlı Tababet-i Akliye ve Asabiye Cemiyeti" (Osmanlı Ruh ve Sinir Hekimliği Cemiyeti) adı altında kurulmuş olan bu cemiyetin tüzüğünün tamamlanması üzerine, ilk kez Ekim 1918'de toplantılarında bilimsel bildirilerin sunulmasına ve tartışılmasına başlanmıştır. Bu cemiyet Cumhuriyet döneminde de adındaki Osmanlı kelimesini kaldırarak faaliyetine devam etmiştir. Darülfünun Tıp Fakültesi'nden Müderris Dr. Raşit Tahsin (Tuğsavul; ö. 1936) Bey tarafından Aralık 1918'de "Tababet-i Ruhiye Cemiyeti" (Ruh Hekimliği Cemiyeti) adı altında bir cemiyet kurulmuş ve toplantılarını Tıp Fakültesi'nde yapmıştır. Bu cemiyet 1926 yılında faaliyetlerine son vermiştir. Savaşın getirdiği koşullar altında veremden ölenlerin sayısının artması üzerine

16 Unat, "Osmanlı Devletinde Tıp Cemiyetleri", s. 98-101.

(جمعیت علمیهٔ عثمانیه نظامنامه‌سیدر)
(فصل اول)
جمعیتك مقصدی
(برنجی ماده) جمعیت علمیهٔ عثمانیه کتاب تألیف و ترجمه‌سی و عمومه درس
اعطاسی والحاصل هر درلو وسائط ممکنه ایله ممالك محروسهٔ شاهانه‌ده
انتشار علوم وفنونه سعی واقدام ایده‌جکدر
(ایکنجی ماده) جمعیت علوم ومعارفه وتجارت وصنایعه دائر مجموعهٔ
فنون عنوانیله بهر ماه ابتداسنده بر غزته چیقاره‌جق واشبو مجموعه لااقل
اوتوزایکی صحیفه‌دن عبارت اوله‌رق اعضانك جمله‌سنه مجاناً بر
نسخه‌سی اعطا اولنه‌جقدر
(اوچنجی ماده) جمعیت مسائل دینیه و زمان حال پولتیقه‌سی مباحثندن
احتراز ایدوب کندوسنه تقدیم اولنان لایحه‌لرك دخی مواد مذکوره‌دن عاری
اولمسنه دقت و اعتنا ایده‌جکدر
(فصل ثانی)
جمعیتك صورت تشکلی
دردنجی

2- Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin çıkardığı *Mecmûa-i Fünûn*'da yayımlanan nizamnâmesi

veremle savaş amacıyla Bahriye Nazırı Ahmet Cemal Paşa'nın (ö. 1922) öncülüğünde 8 Haziran 1918'de "Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti" kurulmuştur. Cemiyetin başkanlığına Dr. Besim Ömer Paşa (ö. 1940) seçilmiş ve cemiyet Haydarpaşa'daki Tıp Fakültesi'nin yakınında iki baraka kurarak burayı dispanser olarak kullanmıştır. 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgali üzerine cemiyet faaliyetini durdurmak zorunda kalmıştır. Bu cemiyet Cumhuriyet döneminde "Veremle Savaş Cemiyeti/Derneği" olarak yeni bir çatı altında faaliyetini sürdürmüştür. 1919'da "Emraz-ı Cildiye ve Efrenciye Cemiyeti" (Cilt Hastalıkları ve Frengi Cemiyeti) kurulmuştur. Cemiyetin toplantılarında cilt hastalıkları ve frengi ile ilgili sorunlar tartışılmış ve bu konularda vaka takdimleri yapılmıştır. Cemiyet 1921'den itibaren yarısı Türkçe ve yarısı Fransızca olmak üzere *İstanbul Emraz-ı Cildiye ve Efrenciye Cemiyeti Mecmûası/ Bulletin de la Société de Dermatologie et de Syphilographie de Constantinople* adında bir dergi yayınlamaya

نومرو ٣ برنسخه‌سی ٢ چاریکه‌در ١ محرم سنه ١٢٩٧

مجموعهٔ علوم

اثر جمعیت علمیه

هرعربی ایك برنده واون بشنده نشراولنور

اجرتیله برابر بریللغی ٣ سکز ایلغی ٢ درت ایلغی ١ چاریك لیرای عثمانی واوچ ایلغی
مجیدیه وبلاد ثلثه‌ده‌کی دوائر رسمیه ایله نفس استانبولك هرطرفی ایچون هرایکی ایلغی
١٠ غروش مجیدیه‌در.
خصوصات ایچون «مکتب صنایع»ده مجموعهٔ علوم مدیری شکری افندی‌یه مراجعت اولنور.
پوسته اجرتی ویرلمیان مکتوب قبول اولنماز.

مندرجات

طریق علمی رجالی اسامیسی
ارناود جمعیت علمیه‌سی نظامنامه‌سی
مجموعهٔ علومك مطالعه‌سی
خط وکتابت حقنده بر نطق
جمعیت علمیهٔ عثمانیه‌نك بر مقاله وتقریری
(قرائت)

٢٢٨ (املا)
٢٣٠ مشهور سعید اغانك ترجمهٔ حال وتاریخ وفاتی
٢٣٤ کوتاهیه‌لی حاجی علی پاشانك ترجمهٔ حالی
٢٣٦ ترجیع بند
٢٣٨ (کوره‌نك)
٢٤٠ مجموعهٔ علوم مشترکلری

استانبول

مکتب صنایع شاهانه مطبعه‌سنده باصلمشدر

3- Cemiyet-i İlmiye'nin çıkardığı *Mecmûa-i Ulûm*

başlamıştır. Bu cemiyet Cumhuriyet'in başlangıç döneminde kapanmıştır. Mondros Mütarekesi'nin ardından oluşan olumsuz ortam içinde hekimler arasında dayanışmayı sağlamak ve sorunları ortaklaşa çözmek amacıyla Tıp Fakültesi müderrislerinden Dr. Asaf Derviş Paşa'nın öncülüğünde 14 Mart 1919'da Türk Ocağı'nda yapılan bir toplantıda "Etıbba Muhadenet Cemiyeti" (Hekimler Dostluk Cemiyeti) kurulmuştur. Cemiyet, ölen hekimlerle de ilgilenerek bir yardım sandığı da kurmuştur. Buna paralel olarak Kadıköy'de benzer amaçlarla "Etıbba Teavün Cemiyeti" (Hekimler Yardımlaşma Cemiyeti) kurulmuştur. Bu iki cemiyet 1923'te "İstanbul Etıbba Muhadenet ve Teavün Cemiyeti" (İstanbul Hekimler Dostluk ve Yardımlaşma Cemiyeti) adı altında birleşmiş ve 1935'te "Türk Hekimleri Dostluk ve Yardım Cemiyeti" adını almıştır.[17]

17 Unat, "Osmanlı Devletinde Tıp Cemiyetleri", s. 102-105.

ECZACILIK CEMİYETLERİ

Société de Pharmacie de Constantinople

İstanbul'da bulunan eczane sahipleri tarafından İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer şehirlerindeki eczacılığın düzeyini yükseltmek, alanına giren bilimsel konularda yönetime yardımcı olmak ve eczacıların çıkarlarını korumak amacıyla 9 Haziran 1879'da "Société de Pharmacie de Constantinople/ Cemiyet-i Eczacıyân der Âsitane-i Aliyye" adı altında bir cemiyet kurulmuştur.[18] Cemiyetin ilk başkanı olarak Charles Bonkowski seçilmiş ve kuruluşta 185 olan üye sayısı kısa sürede 210 olmuştur. Cemiyet 1881'de "Şâhâne" unvanını alabilmek için başvurmuş ise de 16-18 Ocak 1881 tarihli irade ile cemiyetin "Cemiyet-i Osmaniye-i Eczacıyân" (Osmanlı Eczacıları Cemiyeti) adını kullanmasına izin verilmiştir. 18 Eylül 1882 tarihinde yapılan toplantının ardından bilinmeyen bir nedenle cemiyet kapatılmıştır. Cemiyet 1879-1880 döneminde *Journal de Société de Pharmacie de Constantinople* adında bir dergi yayınlamıştır. Bundan on yıl sonra eczane sahipleri 23 Haziran 1892'de yaptıkları toplantıda cemiyetin çalışmalarına yeniden başlamasına karar verilerek yönetim kurulu seçimi yapılmıştır. Cemiyetin toplantıları 15 günde bir yapılmış, bu toplantılarda önce cemiyete gelen yazı, kitap ve dergiler konusunda bilgi verildikten sonra mesleki ve bilimsel bildiriler sunularak tartışılmıştır. Bu bildirilerin özetleri *Revue Médico-Pharmaceutique* adlı dergide yayınlanmıştır. Bu cemiyetin en önemli mücadele konusu Müslüman halkın alışveriş ettiği aktarların satacağı maddelerin eczacılar lehine sınırlandırılmasıdır ve bu konuda da başarılı olmuşlardır.

Cemiyetin çalışmaları 1908'de polis tarafından durdurulmuş, II. Meşrutiyet'in ardından üyelerin bir bölümü tarafından cemiyetin yeniden canlandırılmasına çalışılmış ise de başarılı olunamamıştır. Üyelerin bir bölümü de Türk eczacılar ile birleşerek "Osmanlı Eczacı İttihad Cemiyeti"ni kurmuşlardır. İstanbul'daki yabancı uyruklu eczacılar tarafından 1907'de "Association des Pharmeciens Entrangers" (Yabancı Eczacılar Birliği) adlı bir cemiyet kurulmuş ise de hakkında fazla bir bilgi yoktur.

18 Turhan Baytop, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Eczacılık Cemiyetleri", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1987, s. 144-147; 1863'te "Société de Pharmacie de Constantinople" adı altında bir cemiyetin kurulmuş olduğu fakat bunun sürdürülemediği anlaşılmaktadır.

٦٠ نجی سنه
نومرو ۱۱-۱۲
کانون ثانی - شباط ۱۹۱٦

شرق طب غزته سی
جمعیت طبیهٔ شاهانه‌نك واسطهٔ نشر افكاری
[آیده بر نشر اولنور]
هیئت تحریریه
دوقتور آپری، قونوس، کیلایدیتی، نافلیان، فوتیادی، سارانتی پاپادوپولو
اداره‌خانه‌سی : بك اوغلی جادهٔ کبیر - سقا چیقماز سوقاغی

60me ANNÉE. — Nos 11-12 — Janvier-Février 1916

Gazette Médicale d'Orient

BULLETIN
DE LA
Société Impériale de Médecine

Paraissant chaque mois

COMITÉ DE RÉDACTION
MM. Apéry, Conos, Chilaïditis, Nafilyan, Photiadis, Sarantis Pappadopoulos

BUREAU de la Rédaction: Grand'Rue de Péra, Impasse Saka.

CONSTANTINOPLE

Imp. F. LŒFFLER, Péra, Tél 6 Djadessi, No. 585-587

1916

4- Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin çıkardığı *Gazete Médicale d'Orient* (Doğu Tıp Gazetesi)

Osmanlı Eczacı İttihad Cemiyeti

II. Meşrutiyet'in ardından İstanbul'daki önde gelen Türk eczacıların girişimi sonucunda 250 eczacının katılımı ile 20 Ağustos 1908 tarihinde yapılan toplantıda "Osmanlı Eczacı İttihad (Birlik) Cemiyeti" adı altında bir cemiyet kurulmasına karar verilerek başkanlığa Hamdi Bey seçilmiştir. Eczacıların başlıca sorunlarının çözümü için yeni bir eczaneler ve eczacılar kanunu ile bir ilaç tarifesi hazırlanmış olmakla birlikte bunların hayata geçirilmesi mümkün olmamıştır. Bunu bir başarısızlık sayan Türk olmayan eczacılar, 1909'da cemiyetten ayrılarak "Devlet-i Osmaniye Eczacıları Cemiyeti" adı altında yeni bir cemiyet kurmuşlardır.[19]

19 Baytop, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Eczacılık Cemiyetleri", s. 148-149.

Société des Pharmaciens de l'Empire Ottoman

İstanbul'daki Türk olmayan eczane sahipleri tarafından 19 Kasım 1909'da "Société des Pharmaciens de l'Empire Ottoman" (Devlet-i Osmaniye Eczacıları Cemiyeti) adı altında bir cemiyet kurulmuştur.[20] Cemiyet başlangıçta Türk olmayan eczacılar tarafından kurulmuş olmakla birlikte Türk eczacıların sayıca artması ve bu cemiyete üye olmaları sonucunda cemiyet içindeki ağırlıkları giderek artmaya başlamıştır. Bu gelişimin sonucunda 24 Mart 1911 tarihli toplantıda cemiyetin resmî dilinin Türkçe olması kabul edilmiş, 7 Nisan 1911 tarihli toplantıda cemiyet başkanlığına Ahmet Vefik (Uluçay) Bey ve 1914'te Nail Halit (Tipi) Bey seçilmiştir. Güçlü olabilmek için eczacıların hak ve çıkarlarını korumak için kurulmuş olan cemiyetlerin bir program üzerinde anlaşarak birleşmeleri istenilmiş ise de bu sonuca ancak 13 Haziran 1924'te "Türkiye Eczacıları Cemiyeti"nin kurulması ile ulaşılabilmiştir.

Cemiyetin adı 29 Mayıs 1928 tarihindeki toplantıda "İstanbul Eczacıları Cemiyeti" ve 19 Mart 1929 tarihindeki toplantıda da yeniden "Türkiye Eczacıları Cemiyeti" olarak değiştirilmiştir. Bu cemiyetin üye olarak eczane sahiplerini kapsaması karşısında tüm diplomalı eczacıları çatısı altında toplamak üzere 28 Mayıs 1929'da "Türk Farmakolog Birliği" adı altında bir cemiyet kurulmuştur. 26 Mayıs 1935 tarihindeki toplantıda cemiyetin adı "Türkiye Emgen Kurumu" olarak değiştirilmekle birlikte 10 Nisan 1939'da yeniden "Türkiye Eczacıları Cemiyeti" adına dönülmüştür.[21]

MÜHENDİS VE MİMAR CEMİYETLERİ

Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti[22]

II. Meşrutiyet'in ardından Mimar Kemaleddin Bey'in öncülüğü ve çağrısı ile 28 Ağustos 1908'de Sirkeci'de istasyon bahçesinde toplanan Osmanlı mimar ve mühendisler "Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti" adı altında bir cemiyet kurulmasına karar vererek cemiyetin nizamnamesini hazırlamak üzere yedi kişilik bir geçici kurul oluşturmuşlardır. Geçici kurul bu görevi kısa sürede yerine getirmiş ve 18 Eylül 1908'de yapılan toplantıda nizamname kabul edilerek ilk yönetim kurulu seçilmiştir.

20 Baytop, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Eczacılık Cemiyetleri", s. 149-151.

21 Naşid Baylav, *Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1968, s. 413-423.

22 Feza Günergun, "Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1987, s. 156-179; Cüneyd Okay, *Eski Harfli Mühendislik Dergileri*, İstanbul 2004, s. 44-47.

Cemiyetin kuruluş amacı; mühendis ve mimarların haklarını korumak, Osmanlı ülkesinde bayındırlık ve mimarlığın gelişmesine çalışmak, Osmanlı mühendis ve mimarları arasında dostluk ve bağlılığı artırmak ve yardıma muhtaç olanları korumak ve mühendislik ve mimarlığa inceleme ve bilimsel araştırmalar yapmak olarak belirlenmiştir. Cemiyet İstanbul dışında bulunan mimar ve mühendisleri de bünyesinde toplamıştır. Cemiyet, kuruluşundan bir yıl kadar sonra Ekim 1909'dan itibaren *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası* adı altında bir dergi yayınlamaya başlamış olmakla birlikte bu dergi uzun ömürlü olmamış, 12. ve son sayısı Eylül 1326 (Eylül 1909)'da çıkmıştır.[23] Cemiyet resmen kapanmamış olmakla birlikte 1912-1919 döneminde birbirini izleyen savaş ortamı içinde dağılmıştır. Mütareke döneminde cemiyeti yeniden canlandırmak isteyen Mimar Kemaleddin Bey'in girişimi sonucunda 28 Temmuz 1919'da yapılan toplantıda yeni bir yönetim kurulu seçilmiştir. Bu dönemde dergi çıkartılmamakla birlikte çeşitli kitapların yayınlandığı görülmektedir.

Association des Architectes et Ingénieurs en Turquie

Bu cemiyet Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti'nin faaliyetine ara verdiği 1912'den sonra çoğunluğu Türk olmayan mühendis ve mimarlar tarafından kurulmuş olup Türkçe resmî adı bilinmemektedir. Cemiyetin kuruluşu 31 Ekim 1913'te onaylanmış olup cemiyetin dili Türkçe ve Fransızcadır. Bu cemiyetin ne kadar varlığını sürdürmüş olduğu konusunda bir bilgi yoktur.[24]

Osmanlı Mühendis İktisat Cemiyeti

Mühendis Mektebi öğrenci ve mezunları arasında para toplayıp bunu uygun biçimde işleterek ilerde birikecek sermaye ile bir şirket kurmayı amaçlayan "Osmanlı Mühendis ve İktisat Cemiyeti" 1912'de kurulmuştur. Bu cemiyetin İttihat ve Terakki tarafından oluşturulan "millî iktisat" politikasının ürünü olduğu görülmektedir. Cemiyetin amacını gerçekleştirip gerçekleştiremediği ve ne zaman kapandığı bilinmemektedir.[25]

Mesleki cemiyet ve kuruluşlar bakımından Osmanlı'dan 1960'lara kadarki dönemi göz önüne aldığımızda bunların etkin ve sözü dinlenir örgütler olduğu görülmektedir. Bunun başlıca nedeni bu kuruluşlar ile bürokrasi arasındaki organik ilişkilerdir. Türkiye'de bir tıp fakültesi, bir eczacı mektebi, bir dişçi mektebi ve bir mühendis mektebi vardır. Az sayıda mezun veren bu okullardan mezun olanlar, birbirlerini tanıdıkları gibi bunlardan bürokraside görev almış olanlar da mesleki kuruluşların üyesi ve hatta yöneticisi konumundadırlar. Cumhuriyet döneminde de bu durum sürdüğü gibi meslek mensuplarının önemli bir bölümü de dönemin tek partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi içinde çeşitli görevler üstlenmişlerdir. Mesela "Eczacılar Cemiyeti"nin altı ayda bir yapılan genel kurul toplantısı 4 Haziran 1926 günü "Beyoğlu Halk Fırkası Merkezi"nde yapılmıştır. Toplantıda öncelikle "Bursa'da Gazi Paşa Hazretleri tarafından gösterilen teveccüh (yakınlık) Heyet-i Umumiye'ye (Genel Kurul) arz olunmuş ve ayrıca Sıhhiye Vekâleti'nce meslek hakkında gösterilen müzaheretten (korumacı tutumdan) lisan-ı şükranla bahsedilmiştir". Bunun ardından vergilendirme konusundaki talepler görüşülmüştür. Bu gazete haberi aradaki organik ilişkileri açıkça ortaya koymaktadır.

23 Hasan Duman, *Başlangıcından harf devrimine kadar Osmanlı-Türk süreli yayınlar ve gazeteler bibliyografyası ve toplu kataloğu, 1828-1928*, 2. cilt, Ankara 2000, s. 663.

24 Günergun, "Osmanlı Mühendis ve Mimarları", s. 179-182.

25 Okay, *Eski Harfli Mühendislik Dergileri*, s. 33-37.

İSTANBUL'DA SİVİL MÜHENDİSLİK ÖĞRETİMİ

EMRE DÖLEN*

Mühendis ve Turuk ve Maabir Mektebleri

Tanzimat'ın ardından bayındırlık hizmetlerini yürütmek üzere 1839'da Nafıa Nezareti kuruldu. Bu nezaretin devletin bayındırlık işleri ile ilgilenmeye başlamasıyla sivil mühendis ihtiyacı da ortaya çıktı. Mühendislik hizmetleri başlangıçta Mühendishane-i Berrî-i Hümayun mezunu subaylar, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden gelmiş yabancı mühendisler, Avrupa'da mühendislik öğrenimi görmüş azınlıklar ve mühendislik konusunda biraz bilgi sahibi olup kendini mühendis olarak tanıtanlar tarafından yürütülmüştür. Artan mühendis ihtiyacını karşılamak üzere 1867'de Mülkiye Mühendisi ve Islah-ı Sanayi Mektebi adıyla yılda otuz mühendis yetiştirecek bir okul açıldı. Divanyolu'nda Darülfünun için yapılan bina bu okula verildi. Bu okulun kaç yıl öğretim yaptığı ve mezun verip vermediği bilinmemektedir.

Artan mühendis ihtiyacı karşısında bu girişimden yedi yıl sonra 1874 yılı başlarında sivil mühendis yetiştirmek üzere dört yıllık bir okul kurulması konusunda 2 Rebiülevvel 1291 (20 Nisan 1874) tarihli irade uyarınca Maarif Nazırı Ahmed Cevdet Paşa (d. 1822-ö. 1895) başkanlığında bir komisyon kurulmuştur.[1] Komisyonda yapılan görüşmeler sonunda, başlangıçta Mühendisîn-i Mülkiye Mektebi (Sivil Mühendis Okulu) olarak adlandırılan bir eğitim kurumunun 1868'de Galatasaray'da açılmış olan Mekteb-i Sultanî içinde ve iki yıllık olarak kurulabileceği sonucuna varılmıştır. Okulun talebelerinin Mekteb-i Sultanî'den karşılanması hâlinde iki senelik eğitim süresinin yeterli olacağı hesaplanmakta ve eğitim masraflarının da başlangıçta öngörülen dört senelik eğitim süresine nazaran çok daha ucuza mal olacağı düşünülmekteydi. 95.000 kuruş olarak tahmin edilen giderlerin ise Mekteb-i Sultanî gelirlerinden karşılanması öngörülüyordu. Böylece Mülkiye Mühendis Mektebi hazineye ek bir masraf doğurmadan kurulmuş olacaktı. Komisyon tarafından okulun nizamnamesi de hazırlanmıştır. Altı maddelik bu nizamnameye göre okulun kontenjanı 12-15 kişi olarak sınırlandırılmış olup giriş sınavı Nafıa Nezareti mühendisleri tarafından yapılacak ve adaylardan en az Mekteb-i Sultanî mezunları seviyesinde bilgili olmaları şartı aranacaktır. Okul Maarif Nezareti'ne bağlı olmakla birlikte üç ayda bir Nafıa Nezareti tarafından denetlenecek ve mezunlar Nafıa Nezareti'nde önce mühendis muavini ve daha sonra mühendis olarak çalıştırılacaklardı.

Okulun adı birinci yılın sonunda Turuk ve Maabir Mektebi (Yollar ve Köprüler Okulu) olarak değiştirilmiş ve öğrenim süresi dört yıla çıkartılmıştır. Mekteb-i Sultanî'nin 1875 yılına ilişkin ödül dağıtım töreninde konuşma yapan Okul Müdürü Sava Paşa, Mekteb-i Sultanî'deki gelişmeleri ve yeni konulan dersleri anlattıktan sonra, burada açılmış olan Mühendis Mektebi'nin birinci yılını tamamlamış ve yapılan sınavlar sonucunda öğrencilerin kendilerini ispatlamış olduklarından bahisle, bu okulun ihtiyaçlar da göz önüne alınmış ve genişletilmiş olarak "Turuk ve Maabir Mühendisliği" adı altında müstakil bir eğitim kurumu hâline getirildiğini ilan etmiştir.[2]

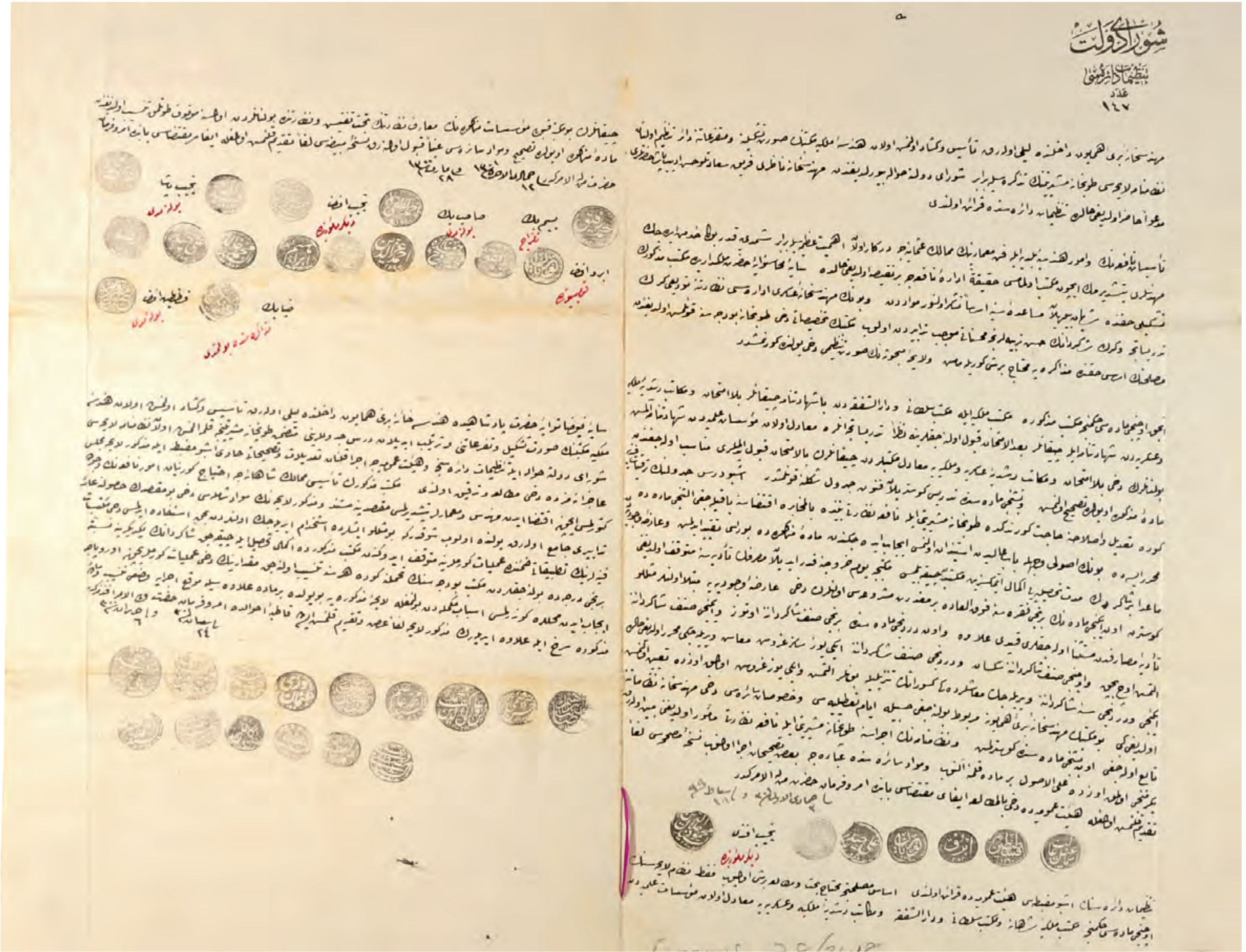
Mekteb-i Sultanî bünyesinde faaliyet gösteren *Hukuk Mektebi Nizâmât-ı Dâhiliyesi*'ne 25 Ocak 1876'da Turuk ve Maâbir Mektebi'nin nizamat-ı dâhiliyesi de eklenmiştir.[3] Burada okulun nizamnamesinin Hukuk Mektebi ile aynı olduğu belirtildikten sonra bu okuldan çıkacak mühendislerin "doktora" yapmaları (*doktora unvanını ihraz etmeleri*) hâlinde Nafıa Nezareti tarafından istihdam edilecekleri ve böylece daha

* (E.) Marmara Üniversitesi

1 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünûn Tarihçesine Giriş (II)-Üçüncü Teşebbüs: Dârülfünûn-ı Sultanî", *TTK Belleten*, 1993, c. 57, sy. 218, s. 216.

2 Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkîlât ve İcrââtı*, haz. Taceddin Kayaoğlu, Ankara 2001, s. 138-141.

3 *Düstûr,* Birinci tertib, İstanbul 1293 (1877), c. 3, s. 442-443.

1- Şûrâ-yı Devlet'in, Hendese-i Mülkiye Mektebi'nin inşası, ders cetvelleri ve diğer hususlara dair 1891 tarihli kararı (BOA, İ.MMS, nr. 78/3418)

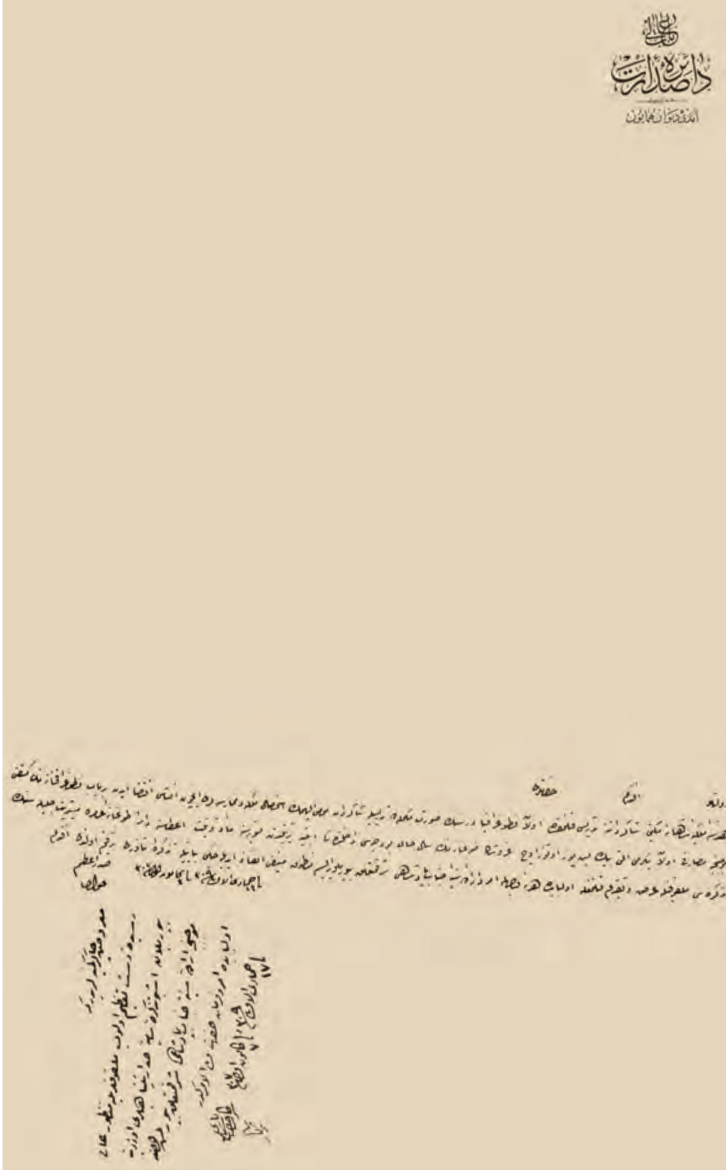
fazla yükselme imkânlarına sahip olacakları özellikle vurgulanmaktaydı. Bu unvanı elde edemeyenlerin ise pek zorluk arz etmeyecek bir imtihan neticesinde "kondüktör" unvanını almış olarak istihdam edilmeleri hedeflenmekteydi. Bu unvan, Hukuk Mektebi'nde doktora sınavında ve tez yazmada başarısız olanlara verilen "lisansiye" unvanına karşılıktır. Hukuk Mektebi'nde doktorlar ve lisansiyeler için öğrenim süresi dört yıl olup bu ayrım bitirme sınavları sonucunda ortaya çıkmaktadır.

Sava Paşa okulun önemini vurgulamak amacıyla, Osmanlı topraklarında inşa edilmekte olan demiryollarına ve maden aramalarına dikkati çekerek, bu sahalarda her gün kurulan şirketlere ve mühendis ihtiyacının büyük ölçüde yabancıların hizmete alınmasıyla karşılandığına işaret etmiş ve dolayısıyla mühendisliğin iş garantisi olan bir meslek dalı olduğunu özellikle dile getirmiştir.[4]

Mühendis mektebinin ilköğretim yılında (1874-1875) muallim sayısı beş ve yıl sonunda sınava giren öğrenci sayısı 26 kişidir. Bunlardan ikisi *mükâfata* ve dördü de *zikr-i cemil*e layık görülmüştür. İkinci öğretim yılında (1875-1876) muallim sayısı ona ve üçüncü öğretim yılında (1876-1877) da on beşe yükselmiştir ve bu yıl öğrenci sayısı 43 kişi olmuştur. Mühendislik diplomalarının da en az hukuk diplomaları kadar geçerli ve iş görür olduğuna yapılan vurgulamalara rağmen, Hukuk Mektebi'nin daha fazla rağbet gördüğü, aynı dönemlerde buradaki öğrenci sayısının 21'den 61'e çıkmış olmasından anlaşılmaktadır.[5]

4 Sava Paşa, *Mekâtib-i Âliye-i Fenniye Yani Dârülfünûn-ı Sultanî Nizamnâme-i Dâhiliyesiyle Dürûs Cedveli*, İstanbul 1876, s. 10; İhsanoğlu, "Darülfünûn Tarihçesine Giriş", s. 217.

5 İhsanoğlu, "Darülfünûn Tarihçesine Giriş", s. 220-221.

2- Sultan II. Abdülhamid'in, Hendese-i Mülkiye Mektebi'nde fotoğrafhane inşasına dair 1891 tarihli iradesi (BOA, İ.DH, nr. 1257/98714)

Sözü edilen okullarda bütün derslerin Türkçe olarak verilebilmesi için yeterli hoca bulunmadığından, bunlar yetişinceye ve gerekli Türkçe ders kitapları hazırlanıncaya kadar bazı dersler Türkçe ve bazıları da geçici olarak Fransızca anlatılacaktır.[6] Fransızca anlatılan dersler muallim muavinleri tarafından Türkçe olarak tekrarlanacaktır. Buna göre, Turuk ve Maabir Mektebi'nde Fizik, Topoğrafya, Uygulamalı ve Genel Mekanik, Hidrolik, Malzeme Hazırlama ve Sınai Kimya dersleri Fransızca ve diğer dersler Türkçe olacaktır.

1877-1878 (93 Harbi) Osmanlı-Rus Savaşı ve devletin içine düştüğü mali sıkıntı sonucunda bu mektebin tatil edildiği anlaşılmaktadır. Aradan bir süre geçtikten sonra öğretimin yeniden başlamasına karar verilerek gazetelere bu konuda ilanlar verilmiştir. Maarif Nezareti tarafından 19 Zilkade 1295 (14 Kasım 1878) tarihinde verilen bir ilanda da Turuk ve Maabir Mektebi'nin Maarif Nezareti tarafından genişletilip yeniden düzenlenerek 13 Kasım 1878 tarihinden itibaren yeniden açıldığı ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıfların derslerine 18 Kasım 1878 ve birinci sınıfın derslerine de 25 Kasım 1878 tarihinden itibaren öğrenci kaydına başlanacağı belirtilmiş, bu nedenle eski öğrenciler ile yeniden kayıt olmak isteyenlerin mektebin kalemine başvurmaları istenmiştir.[7] Buna göre, Turuk ve Maabir Mektebi'nin Kasım 1878 ortalarında birinci sınıfına yeni öğrenciler alınarak öğretime başladığı görülmektedir. Turuk ve Maabir Mektebi 1878 güzünde yeniden öğretime başlamakla birlikte mali sıkıntılar nedeniyle bu öğretimin düzgün bir biçimde yürümediği anlaşılmaktadır. İstanbul'da yayınlanan *Moniteur de Commerce* gazetesinin 4 Kasım 1879 günlü sayısında Maarif Nazırı Münif Efendi'nin (Paşa) emri üzerine Mekteb-i Sultanî içinde bulunan Hukuk ve Turuk ve Maabir mekteplerinin lağv edildiğine ilişkin bir haber çıkmıştır. Bu habere karşılık Maarif Nezareti tarafından 11 Kasım 1879 günü verilen resmî ilanda bütçe kısıntıları nedeniyle bu mekteplerde bazı sıkıntılar yaşanmış ise de bunların çaresinin bulunmuş olduğu belirtilmektedir. Fakat Turuk ve Maabir Mektebi'nin ikinci ve üçüncü sınıflarında öğrenci bulunmaması nedeniyle bu sınıflar kaldırılarak yalnız birinci sınıf bırakılmış olmakla birlikte ilerde bunun eski durumuna geleceğinin beklendiği bildirilmektedir.[8] Derslere ara verilmeden önce 1876 yılında Turuk ve Maabir Mektebi'nde 43 öğrenci bulunmaktadır.[9] Öğretime ara verildikten sonra bu öğrencilere ne olduğu, Turuk ve Maabir Mektebi'nin ikinci ve üçüncü sınıflarında neden dolayı öğrenci kalmamış olduğu belirsizdir. Bu ara vermenin ilgiyi azaltmış olduğu söylenebilir.

Öğretimdeki aksamalar nedeniyle 1878'de verilmesi gereken ilk mezunlar 1880'de verilebilmiştir. Turuk ve Maabir Mektebi'nden mezun olan Karakoç ve Hındabyan efendiler de Sivas vilayetine mühendis olarak

6 Sava Paşa, *Nizamnâme*, s. 16-18; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, c. 1-2, s. 700; İhsanoğlu, "Darülfünûn Tarihçesine Giriş", s. 227-228.

7 Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye*, s. 165-167. 1878-1879 ders yılı sonunda yapılan Mekteb-i Sultanî ödül dağıtım töreninde konuşan okul müdürü Halil Bey daha önce "Mekteb-i Sultanî dâhilinde Hukuk ve Turuk ve Maâbir fenlerine mahsus tesîs buyurulmuş olan iki mekteb her nasılsa muahharan [sonradan] tatil kılınmışdı. Bu defa bunlar yeniden tanzim ve tevsî kılındı [düzenlenip genişletildi]." diyerek kapanma nedenlerine hiç değinmeyip bunu "her nasılsa" sözleriyle geçiştirmiştir (Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye*, s. 163).

8 Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye*, s. 171-172.

9 İhsanoğlu, "Darülfünûn Tarihçesine Giriş", s. 224.

3- Mühendis Mektebi'ne hoca temin eden Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'da ders yapılırken (Yıldız Albümleri)

tayin edilmişlerdir. Turuk ve Maabir Mektebi'nin sonu konusunda başkaca bir bilgi mevcut değildir. Bu sonuç göz önüne alındığında mühendislik eğitiminden istenilen neticenin alınamadığı görülmektedir.

Hendese-i Mülkiye Mektebi[10]

Mülkiye mühendisi yetiştirmek üzere yeni bir denemeye girişilmiş, tekrar bir okul açılması konusu Meclis-i Vükela'da görüşülmüş ve 14 Zilkade 1300/4 Eylül 1299 (16 Eylül 1883) tarihli bir mazbata ile iradesi arz edilmiştir. Bu mazbatada mühendis yetiştirecek bir mektep olmadığından vilayetlerde ehliyetsiz ve yabancı mühendisleri istihdam etmek zorunda kalındığı ve bu durum karşısında bir okulun açılması gerektiği, ancak bağımsız bir okulun kurulmasının da büyük bir masraf gerektireceği belirtilmektedir. Okulun daha az masrafla kurulup yürütülebilmesi için Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'a bağlı olarak ve aynı öğretim kadrosu ile yürütülmesi, Mühendishane yakınındaki arsaların istimlak edilerek buraya müstakil bir Mülkiye Mühendis Mektebi binası inşası uygun görülmüştür.[11] Bu konuda çıkan iradeye ilişkin resmî tebliğ 26 Eylül 1299 (8 Ekim 1883) tarihli *Cerîde-i Havâdis* gazetesinde yayınlanmıştır.

Bir yandan okul binasının yapımına girişilirken öte yandan da Fransa'daki École des Ponts et Chaussées

10 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, c. 3-4, s. 1151-1161; Çağatay Uluçay ve Enver Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, İstanbul 1958, s. 130-165; Kâzım Çeçen, *İstanbul Teknik Üniversitesi'nin Kısa Tarihçesi*, İstanbul 1990; Ergün Toğrol, *İ.T.Ü. İnşaat Fakültesi Cumhuriyetin Ellinci Yılı Kitabı*, İstanbul 1976.

11 Ergin, *Maarif Tarihi*, s. 1154-1155.

4- Mühendis Mektebi'nin 1911 yılı mezunları ve hocalarından bazıları (*Şehbâl*): Ön sıra. Sağdan sola, önden arkaya: "1- Belçikalı Profesör Mösyö Dikman, 2-Mektep Müdürü Refik Bey, Elektrik Mühendisi Belçikalı Profesör Mihi?, 4-Galip, 5- Vahid, 6- Mehmed, 7-Kemal, 8- Abdullah, 9- Cemal, 10-Hasan, 11-Haydar, 12-Hacı Mehmed, 13 Mustafa Şevket Efendiler"

(Köprüler ve Yollar Okulu) esas alınarak okulun nizamnamesinin hazırlanmasına başlanmıştır. Başlangıçta Fransız sistemine göre kurulan okul daha sonra getirilen Alman hocaların da etkisiyle Alman sistemine yönelmiştir. Nizamnamenin Şûrâ-yı Devlet'te görüşülmesi sırasında Meclis-i Vükela tarafından bir madde eklenmesi konusunda 6 Haziran 1300 (18 Haziran 1884) tarihli mazbata düzenlenmiştir.[12] Bu mazbatada okuldan çıkacak mühendislerden tam olarak yararlanabilmenin bunların uygulama görmelerine bağlı olması nedeniyle her yıl bütçe olanakları içinde kalmak koşuluyla uygun görülecek sayıda mezunun seçilerek uygulama görmeleri amacıyla Avrupa'ya gönderilmeleri için nizamnameye bir madde eklenmesi istenilmiş ve bu madde eklenmiştir.[13] Şûrâ-yı Devlet tarafından görüşülerek kabul edilen *Hendesehâne-i Mülkiye Nizamnâmesi* 25 Şaban 1301/7 Haziran 1300 (20 Haziran 1884) tarihinde onaylanmıştır.[14]

12 Ergin, *Maarif Tarihi*, s. 1155-1156.

13 Bu konu nizamnamenin 20. maddesi ile düzenlenmiştir: "İkmâl-i tahsil ile mektebden çıkacak şakirdânın numeroları itibari ile mekteb büdcesinin tahammülüne göre tensib olunacak mikdarı ameliyat görmek üzere Avrupa'da icab eden mahallere izâm kılınacakdır."

14 BOA, İ.MMS, nr. 3418 (25 Şaban 1301 [20 Haziran 1884]); *Düstûr,* Birinci tertib, İstanbul 1302 (1886), Zeyl 4, s. 134-139. Bu nizamnamenin tam metni Kâzım Çeçen tarafından verilmiştir (Çeçen, *İstanbul Teknik Üniversitesi*, s. 59-62).

Nizamnameye göre Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'a bağlı olmak üzere yatılı bir Hendese-i Mülkiye Mektebi kurulmuştur. Okul dört yıllık olup her yıl yüz öğrenci alınarak dört yıl içinde sınıflar tamamlanacaktır. Okula Mekteb-i Sultanî, Darüşşafaka ve bu düzeyde olduğu kabul edilmiş okulların mezunları sınavsız olarak ve askerî veya sivil rüşdiye (ortaokul) mezunları da sınavla alınacaktır. Öğrenciler Mühendishane öğrencilerinin bağlı olduğu disiplin kurallarına uyacaklardır. Öğrencilerin dâhilî ve haricî üniformaları okul tarafından karşılanacak ve kendilerine aylık maaş ödenecektir.

Hendese-i Mülkiye için öğrenci bulunmasında güçlük çekilmiştir. Öğrenci çekebilmek için İstanbul sokaklarında münadiler (tellallar) dolaştırılarak "Yeni açılan Hendese-i Mülkiye Mektebi'nde çocuklar parasız okuyacak, yemek, yatmak, elbise her şey bedava verilecek!" diye bağırtılmasına rağmen gene de öğrenci bulunamayınca Mekteb-i Mülkiye'de devlet hesabına okuyan 25 öğrenci buraya kaydırılmıştır.[15] Bu yüzden derslere biraz gecikmeli olarak ve 100 öğrenci yerine 25 öğrenci ile Mühendishane'deki eski kılıçhanelerden biri boşaltılarak hazırlanan bir sınıfta 13 Kasım 1883 Cumartesi günü başlanmıştır. Okul için yapılan binanın tamamlanması üzerine 29 Ekim 1884 Çarşamba günü yeni binaya taşınılmış ve açılış töreni yapılmıştır. Bu bina başlangıçta beş koğuş, dört dershane ve bir teneffüshaneden oluşmakta iken beş yıl sonra üç koğuş, üç dershane ve bir cami eklenerek genişletilmiştir.[16]

Tophane Müşirliği'nden Bâbıâli'ye yazılan 12 Ağustos 1300 (24 Ağustos 1884) tarihli yazıda Hendese-i Mülkiye Mektebi'nin gelişmesini sağlamak için alınacak önlemlerin Nafıa Nezareti temsilcilerinin de katılımıyla Mühendishane-i Berrî-i Hümayun Maarif Meclisi'nde görüşüldüğü ve aşağıdaki kararların alındığı belirtilmektedir. Bu konudaki irade 19 Muharrem 1307 (15 Eylül 1889)'de çıkmıştır.[17]

1. Beş sınıf üzerine düzenlenmiş olan öğretimin bu yıldan itibaren yedi sınıf üzerine yeniden düzenlenmesi ve ders programının buna uygun hâle getirilmesi.

2. Alınacak öğrenci sayısının 100'den 105'e çıkarılması, ilk üç sınıftaki öğrencilere 30, dördüncü sınıf öğrencilerine 45, beşinci sınıf öğrencilerine 60; altıncı sınıf öğrencilerine 75 ve yedinci sınıf öğrencilerine de 90 kuruş aylık ödenmesi.

5- Osmanlı mühendislerinden bir grup (*Mâlûmât*)

3. Birinci sınıfa alınacak öğrencilerin 15 yaşından küçük ve 20 yaşından büyük olmaması.

4. İdadî olarak sayılan ilk üç yıl içinde iki kez sınıfta kalanlara "kondüktörlük şahadetnamesi" verilerek Nafıa Nezareti'ne gönderilmesi.

5. Gerekli olan 10 yeni hocanın acilen tayini.

Öğrenim süresi daha ilk mezunlar verilmeden beş yıla çıkartılmış ve bu nedenle ilk mezunlar 1888'de verilmiştir.[18] Daha sonra öğrenim süresi altı yıla çıkarıldığından 1890'da ve yedi yıla çıkarıldığından 1893'te mezun verilmemiştir. İlk mezunlar 13 kişi olup 1888-1908 döneminde 230 mezun verilmiştir. Hendese-i Mülkiye'nin gelişimi konusunda gerekli çabaların harcandığı görülmektedir. 1891'de bir fotoğrafhane inşa edilmesine karar verilmiştir.[19]

Parasız yatılı olan okulda öğrenciler özel üniforma giydiği gibi sıkı bir disipline de tâbi tutulmuştur. Okulu özendirmek amacıyla çeşitli önlemler alınmış, öğrencilere günün koşullarına göre iyi sayılabilecek miktarda maaş verilmiştir. Mezunlara önceleri binbaşılığa denk sayılan *Rütbe-i Sabire*, 1889 yılından sonra da kıdemle yüzbaşılığa denk sayılan *Rütbe-i Rabia* verilmiş ve öteki yüksekokullardan mezun olup devlet hizmetine girenlere verilenin çok üzerinde maaşlar

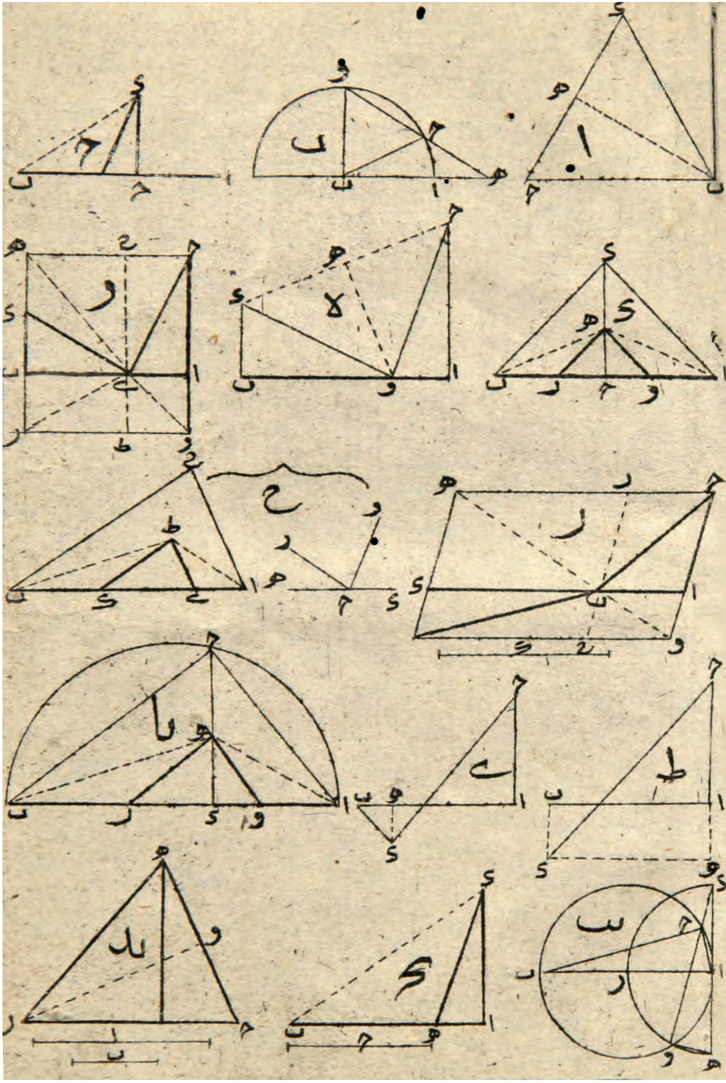
15 Güngör Evren, "İ.T.Ü. nün Tarihinden: Hendese-i Mülkiye", *İTÜ'den Haberler*, 1978, sy. 1, s. 25.

16 Uluçay ve Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, s. 134-136.

17 BOA, İ.MMS, nr. 4575 (19 Muharrem 1307 [15 Eylül 1889]); Ergin, *Maarif Tarihi*, s. 1156-1157.

18 Hendese-i Mülkiye'den mezun olan on üç efendiye rütbe-i rabia tevcihi için irade çıkmıştır. BOA, İ.DH, nr. 85394 (2 Zilkade 1305 [11 Temmuz 1888]).

19 BOA, İ.DH, nr. 98714 (17 Cemaziyelevvel 1309 [19 Aralık 1891]).

6- Mühendis okullarında ders kitabı olarak okutulan *İmtihânü'l-mühendisîn* adlı eserden bir sayfa

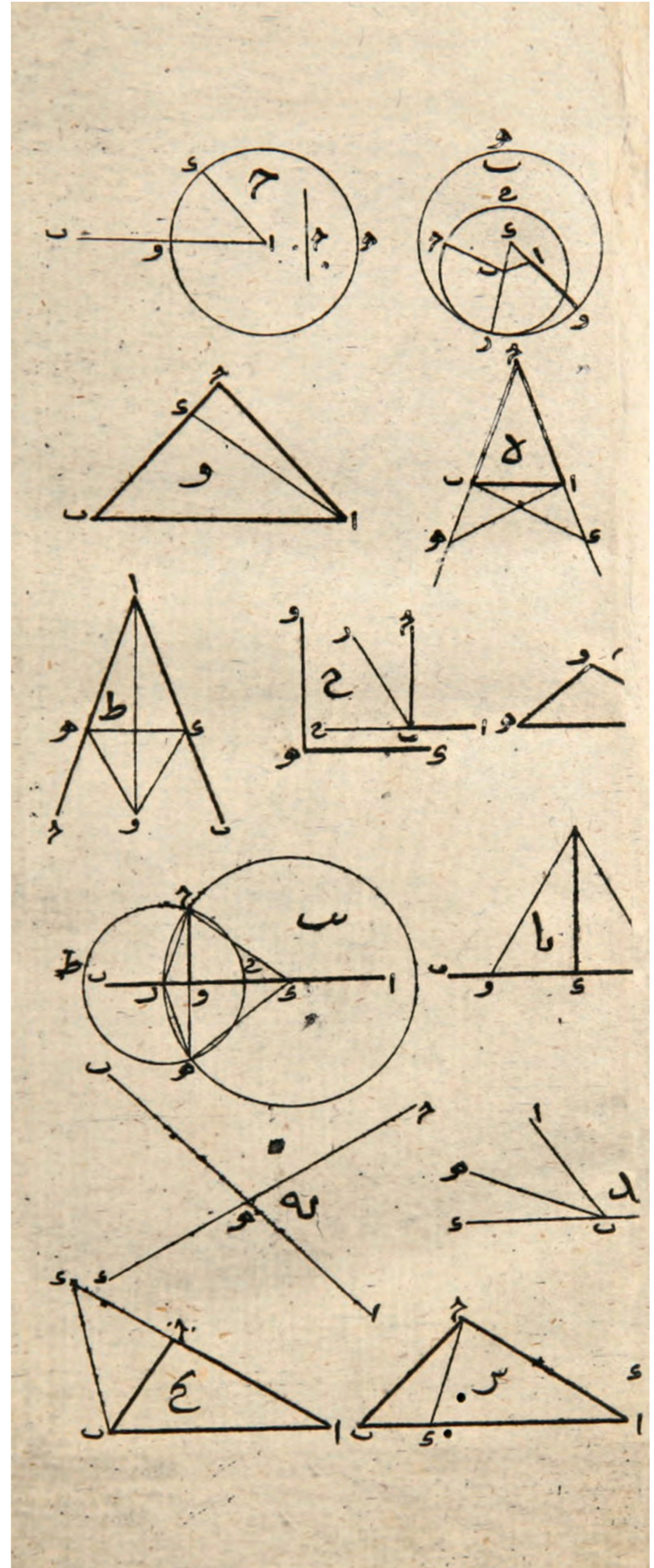
ödenmiştir. Hendese-i Mülkiye mezunlarının özellikle demiryolu yapımında ve işletilmesinde, yol yapımında ve sulama işlerinde büyük emekleri geçmiştir. Osmanlı Devleti'nin kendi olanaklarıyla gerçekleştirdiği Hicaz Demiryolu'na bu okuldan yetişen mühendislerin de katkısı olmuştur.[20]

Mühendis Mekteb-i Âlîsi[21]

II. Meşrutiyet'in ardından sivil bir okul olan Hendese-i Mülkiye Mektebi'nin askerî yönetimden ayrılması görüşünün ağır basması sonucunda 29 Kasım 1908 tarihinde "Hendese-i Mülkiye Mektebi'nin Tophane Nezareti'nden" ayrılmasına ve Nafia Nezareti'ne ilhakına

20 14 Kanunıevvel 1319 (27 Kasım 1903) tarihinde mezunların geçici olarak Hicaz Demiryolu yapımında görevlendirilmeleri hakkında bir kararname çıkartılmıştır (*Düstûr*, Birinci tertib, Ankara 1941, c. 7, s. 1098).

21 Uluçay ve Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, s. 159-164.

7- Mühendis okullarında ders kitabı olarak okutulan *Usûl-i Hendese* adlı eserden bir sayfa

karar verilmiştir.[22] Bu değişimle birlikte okulun adı da Mühendis Mekteb-i Âlîsi olmuştur. Okulun kuruluş nizamnamesi 26 Receb 1333/28 Mayıs 1331 (10 Haziran 1915) tarihinde çıkartılmıştır.[23]

Tophane'deki Askerî Sanayi Mektebi binasına yerleşen okulun ilk sivil müdürlüğüne öğrenimini Belçika'da yapmış ve Hendese-i Mülkiye'de elektrik muallimi olan Mehmet Refik (Fenmen; d. 1882-ö. 1951) Bey 20 Mart 1910 tarihinde atanmıştır. Mehmet Refik Bey döneminde uygulamaya önem verilerek fizik, kimya ve inşaat malzemeleri laboratuvarlarıyla teknik resim için bir resimhane kuruldu. Bu laboratuvarlara Fransa ve İtalya'dan malzeme mukavemeti ölçümü için aletler getirtildi. Topoğrafya aletleri çoğaltılarak her öğrencinin arazide uygulama yapması sağlandı. Kitaplığı zenginleştirmek için büyük çaba harcayan Mehmet Refik Bey, ders notlarının basılmasına özen gösterdi, hocaları ders notu yazmaya zorladı, öğrencilere birer pergel takımı ile resim tahtası verdi. Öğrencilerle çok iyi ilişkiler kuran Mehmet Refik Bey Mühendis Mektebi Talebe Cemiyeti'nin kurulmasına izin ve destek verdi.

Okulda istihdam edilmek üzere Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan hocalar getirtildi. Hendese-i Mülkiye döneminde gelmiş olanlardan mimarlık hocası Jachmund ve cisimlerin mukavemeti ile köprü hesabı derslerini vermiş olan Lund, daha sonra Almanya'dan gelip inşaat ve köprü gibi genel mühendislik derslerini vermiş olan Kos ile Avusturya'dan gelip köprü ve su işlerine ilişkin dersleri vermiş olan Profesör Philipp Forchheimer bu hocalar arasında sayılabilir. Bunlar arasında en önemli kişi Prof. Forchheimer'in öğrencisi olan ve onun tarafından İstanbul'a gelmesi sağlanan Karl Terzaghi'dir. Karl Terzaghi (d. 1883-ö. 1963) 1916-1918 döneminde Mühendis Mekteb-i Âlîsi'nde çalışması sırasında oluşturduğu çok basit bir laboratuvarda zemin mekaniğinin temellerini kurmuştur.[24] Birbirini izleyen Trablus, Balkan ve Birinci Dünya savaşları ile Mütareke Dönemi okulun gelişimini engelledi. Savaşlar nedeniyle 1909'dan 1923 yılına kadar geçen 14 yıl içinde yedi kez yer değiştiren okuldan 1916 yılında sadece dört kişi mezun oldu. 1921 senesine kadar ise okuldan hiç mezun verilmedi.

Cumhuriyet döneminde, 1928'de Nafıa Vekili Behiç (Erkin) Bey'in girişimiyle çıkarılan bir yasayla okula tüzel kişilik verildi ve adı Yüksek Mühendis Mektebi olarak değiştirildi.[25] Bunun ardından Yol-Demiryol, Su ve İnşaat (Mimarlık) bölümleri açıldı. Elektrik ve makine mühendisi yetiştirmek üzere 1926'da İstanbul Darülfünunu Fen Fakültesi bünyesinde açılmış olan Elektromekanik Enstitüsü 1934'te öğrencileri, hocaları ve bütün malzemesi ile birlikte Yüksek Mühendis Mektebi'ne bağlandı. Tüzel kişiliği 1936'da kaldırılan Yüksek Mühendis Mektebi 1941'de Yüksek Mühendis Okulu adıyla Maarif Vekâleti'ne devredildi.[26] Okul kısa bir süre sonra 12 Temmuz 1944'te kabul edilen 4619 sayılı kanun ile İnşaat, Mimarlık, Makine ve Elektrik fakültelerinden oluşan İstanbul Teknik Üniversitesi'ne dönüştü.[27]

Okulun öğretim süresi koşullara ve alınan öğrencilerin niteliğine göre sürekli değişim göstermiştir. Başlangıçta öğrenim süresi beş yıl iken daha sonra altı ve ardından yedi yıla çıkartılmış, 1909'da yeniden altı yıla indirilmiştir. Öğrenim süresi 1930'da beş buçuk yıla indirilmiş, 1932'de yeniden altı yıla çıkartılıp 1938'de beş yıla indirilip bir yıl sonra, 1939'da yeniden altı yıla çıkartılmış ve 1944'te üniversiteye dönüşme sırasında beş yıl olarak saptanmıştır.

Kondüktör Mekteb-i Âlîsi'nden Yıldız Teknik Üniversitesi'ne

Vilayet nafıa idarelerinin eski adıyla "kondüktör" ve günümüzdeki adıyla "tekniker" olan "fen memuru" ihtiyacını karşılamak üzere 1911'de Kondüktör Mekteb-i Âlîsi adıyla bir okul kuruldu.[28] Okula öğrenci kaydına 22 Ağustos 1911'de başlandı ve aynı yılın Eylül'ünde Sultanahmet'te günümüzde Sağlık Müzesi olarak kullanılan binada öğretime açıldı. Bayındırlık konusunda genel bilgi vermeyi hedefleyen öğretim programı için Paris'teki École de Conducteur (Kondüktör Okulu)'nun programları örnek alındı ve dersler Nafia Nezareti Fen Heyeti üyeleri tarafından verilmekteydi. Balkan Savaşı nedeniyle hastane olarak kullanılmak için binası boşaltılan okul önce Şehremini'nde kiralanan bir konağa taşındı, Dünya Savaşı başlangıcında, Ağustos 1914'te, Çemberlitaş'taki bir konağa taşındı ve savaş sonuna kadar burada kaldıktan sonra da Mütareke Dönemi'nde Cağaloğlu'ndaki Donanma Cemiyeti'nin eski binasına

22 *Düstûr,* İkinci tertib, İstanbul 1329 (1913), c. 1, s. 104-105; *Takvîm-i Vekâyi',* 14 Cemaziyelevvel 1329/30 Nisan 1327 (13 Mayıs 1911), sy. 821.

23 *Düstûr,* İkinci tertib, İstanbul 1336 (1920), c. 7, s. 624-626; *Takvîm-i Vekâyi',* 6 Şaban 1333/6 Haziran 1331 (19 Haziran 1915), sy. 2207.

24 Kemal Özüdoğru, *Yaşadıkça Öğrenmek-Karl Terzaghi'nin Hayatı*, İstanbul 2000.

25 28 Mayıs 1928 tarih ve 1275 sayılı *Yüksek Mühendis Mektebi hakkında kanun.*

26 22 Eylül 1941 tarih ve 4121 sayılı *İstanbul Yüksek Mühendis Okulu ile Teknik Okulun Maarif Vekilliğine Devri hakkında kanun.*

27 12 Temmuz 1944 tarih ve 4619 sayılı *İstanbul Teknik Üniversitesi hakkında kanun.*

28 Bedi Ilgım, *İstanbul Mühendislik ve Mimarlık Akademisi*, İstanbul 1973; Emre Dölen, "Mühendislik Eğitimi", *TCTA*, II, 511-516.

8- Türkiye Cumhuriyeti Yüksek Mühendis Mektebi (İBB, Kültür A.Ş.)

taşındı. İşgal kuvvetlerinin bu binayı boşaltarak okulun eşyalarını dışarı atmaları üzerine eşyalar önce Kadırga'daki Dişçi Mektebi'ne yerleştirilmek istendi, ancak burada yer bulunamayınca Cağaloğlu'ndaki Nafia Nezareti binasının bodrum katındaki iki odada öğretim sürdürülmeye çalışıldı. Bütün bu olumsuz olaylara rağmen 1922 yılına kadar 66 fen memuru yetiştirilmiştir.

Okulun adı 1922'de Nafıa Fen Mektebi'ne dönüştürüldü ve Mühendis Mekteb-i Âlîsi'nin bulunduğu Gümüşsuyu Kışlası'nın bir köşesine taşındı. Okul 1924'te parasız yatılıya çevrildi ve öğrenci sayısı önemli oranda arttı. Öğrenim süresi 1926'da iki buçuk yıla ve 1931'de de üç yıla çıkartıldı. Okul 1923-1933 döneminde 401 mezun verdi. Yüksek Mühendis Mektebi'nin genişletilmesi nedeniyle 1935'te Gümüşsuyu Kışlası'ndan çıkartılarak Kuruçeşme'de kiralanan Memduh Paşa Köşkü'ne taşındı.

Türkiye'de imar işlerinin ve teknik hizmetlerin giderek artması fen memurları ile yüksek mühendisler arasında bir boşluk yarattı. Ali Çetinkaya'nın Nafıa Vekilliği döneminde bu boşluğu dolduracak mühendislerin yetiştirilmesi için 19 Aralık 1936 günü yayınlanarak 1 Haziran 1937 günü yürürlüğe giren 3074 sayılı yasa ile Nafıa Fen Mektebi lağvedilerek bunun yerine Teknik Okulu kuruldu. Yeni kurulan bu okula Yıldız Sarayı'nın müştemilatından olan ve günümüzde de kullanılan binalar tahsis edildi ve uzun bir göçebelik döneminin ardından okul buraya kalıcı olarak taşındı. Okulun iki yıllık fen memuru kısmı ve dört yıllık mühendislik kısmı vardı ve her iki kısım da inşaat ve makine dallarını içeriyordu. 1942-1943 ders yılından itibaren mühendislik kısmında elektrik ve mimarlık bölümleri açıldı ve 12 Ekim 1943'te fen memuru kısmının adı teknikerlik kısmı olarak değiştirildi. Okul 26 Eylül 1941'de Yüksek Mühendis Okulu ile birlikte Nafıa Vekâleti'nden alınarak Maarif Vekâleti'ne bağlandı. Okulun Mühendislik kısmına yapı ve sanat enstitülerinin dört yıllık özel sınıflarından mezun olanlar alınıyordu. Yapı enstitüsü mezunlarını alan Mimarlık Bölümü yeterli öğrenci bulunamadığından 1945 sonunda kapatıldı ve daha sonra değişik kaynaklardan öğrenci almak üzere 1951-1952 ders yılında yeniden açıldı. Millî Eğitim Bakanlığı'nın 7 Haziran 1949 tarihli kararı ile Türkiye'de bu dalda mühendis yetiştiren ilk bölüm olarak Harita ve Kadastro Mühendisliği Bölümü açıldı. Erkek Sanat Enstitüsü mezunlarını alan teknikerlik kısmı 1951-1952 ders yılından itibaren kapatıldı. 1959'da gündüz öğrenimine eşdeğer olup öğrenim süresi beş yıl olan Akşam Teknik Okulu açıldı. 1959-1960 döneminden itibaren bir ihtisas bölümü açılarak bir yıllık öğrenim sonucunda yüksek mühendis ve yüksek mimar diploması verilmeye başlandı. Üç yıllık Nafıa Fen Mektebi mezunlarının mühendis diploması alabilmeleri için 1938-1950 arasında altı kez bir yıllık mühendislik tamamlama kursları açıldı ve bu kurslardan 362 kişiye mühendis diploması verildi. Yıldız Teknik Okulu'ndan 1969 yılına kadar toplam 1083 tekniker, 4782 mühendis ve mimar ve 655 yüksek mühendis ve mimar yetişmiştir.

Yıldız Teknik Okulu 3 Haziran 1969'da yayınlanan 1184 sayılı *Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademileri Yasası* uyarınca İstanbul Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi'ne dönüşmüştür. 1971'de özel yüksekokulların kapatılmasının ardından Galatasaray Mühendislik Yüksekokulu, Işık Mühendislik Yüksekokulu, Kadıköy Mühendislik Yüksekokulu ve Vatan Mühendislik Yüksekokulu, İstanbul Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi'ne bağlandı. 20 Temmuz 1982 tarih ve *41 sayılı Kanun Hükmünde Kararname* ile yükseköğretim kurumları yeniden düzenlenmesi sırasında İstanbul Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi ile buna bağlanmış

olan mühendislik yüksekokulları, Kocaeli Mühendislik ve Mimarlık Akademisi ve Kocaeli Meslek Yüksekokulu birleştirilerek Yıldız Üniversitesi kuruldu. 3 Temmuz 1992'de Kocaeli Mühendislik Fakültesi ile Kocaeli Meslek Yüksekokulu ayrılarak Kocaeli Üniversitesi kurulmuş ve Yıldız Üniversitesi'nin adı da Yıldız Teknik Üniversitesi olarak değiştirilmiştir.

İSTANBUL'UN AYDINLATILMASINDA ELEKTRİK DÖNEMİ

VAHDETTİN ENGİN* - UFUK GÜLSOY**

Tarihsel süreç içerisinde insanlar, bulundukları ortamı aydınlatma gibi bir temel soruna çözüm arayışları içinde olmuşlardır. Genel anlamda bakıldığında aydınlatma sorununun tarih öncesi çağlarda başladığı ve zamanın sunduğu imkânlar doğrultusunda çözümlendiği görülmektedir. Nitekim tarih öncesi çağlarda ocak alevi ışığından, sacayaklar üzerine yerleştirilen korlardan, elde taşınan meşalelerden ve yağ kandillerinden yararlanılmıştır. Sonraki dönemlerde bunlara mumlar ve taşınabilir fenerler de eklenmiştir.

Aydınlatma tarihinin önemli dönüm noktalarından biri, havagazının keşfi sayesinde gerçekleşmiştir. Havagazı maden kömürünün yakılmasıyla elde edilen bir gaz türüdür. Havagazı özellikle aydınlanma ve ısınma amaçlı olarak kullanılmıştır. 1807'de Londra'da bir caddenin aydınlatılması ile havagazı, gündelik hayatın bir parçası olmaya başlamıştır. 1817'de Amerika'nın Baltimore şehrinde, 1820 sonrasında ise Paris'te sokaklar havagazı ile aydınlatılmış, böylece yağ lambalarının kullanımı da gerilemiştir.

İstanbul'daki aydınlanma süreci ise dünyadaki gelişmelere paralel bir seyir izlemiştir. Bu bağlamda İstanbul'da temel aydınlatma aracı olarak, uzun yıllar mumdan faydalanılmıştır. Evler ve kamuya ait mekânların aydınlatılmasında zeytinyağı, yağ mumu, ispermeçet mumu, bal mumu gibi çeşitli cinslerdeki mumlar ile yağ kandillerinden yararlanılmıştır.[1] Mumun genel kabul gören bir aydınlatma aracı olması, zamanla mum döküp satan bir esnaf grubunun da ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Sokakların henüz modern usullerle aydınlatılmadığı dönemlerde geceleri, şehirde her taraf karanlık olurdu. Bu sebeple gece sokakta fenersiz gezmek yasaklanmış, herkes fener taşımaya mecbur tutulmuştur. Bu kurala uymayanlar ya cezaevine gönderilir ya da hamam külhanlarına atılarak sabaha kadar külhanları yakmaya mecbur tutulurdu. Böylece odun taşımak, külhan ocaklarını temizlemek gibi işleri yaparak sabahleyin üstleri pislik içinde salıverilirlerdi. İstanbul'da havagazı kullanımı ise Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminde 1853 yılında Dolmabahçe Sarayı'nın aydınlatılmasıyla başladı. Saray ahırlarının arka tarafına inşa edilen Dolmabahçe Gazhanesi bu amaçla kurulmuştu. Gazhane öncelikle sarayın aydınlatılması işlevini yerine getiriyordu. Daha sonra, 1856 yılından itibaren, buradaki üretim fazlalığı ile o dönemdeki adıyla Cadde-i Kebir (bugünkü İstiklal Caddesi) de aydınlatıldı. Giderek Beyoğlu ve Galata'nın diğer bazı sokakları da aydınlatıldı. Hatta bazı Beyoğlu sakinleri evlerine havagazı tesisatı yaptırmak içi izin dahi almışlardı.[2] Dolmabahçe Gazhanesi daha sonra, Tophane-i Amire Caddesi, Talimhane, Ortaköy, Pangaltı, Bahçekapı, Beşiktaş Karakolu ve civarı, Yıldız Sarayı ve civarı, Gümüşsuyu Hastanesi, Hamidiye Etfal Hastanesi gibi yer ve mekânların aydınlatılmasında da kullanılmıştır.

Sonraki dönemde suriçi İstanbul'unun aydınlatılması da gündeme geldi. Bu amaçla Yedikule Gazhanesi, 1880 yılında inşa edildi ve hizmete girdi. Gazhane suriçinin yanı sıra, Eyüp, Bakırköy ve Yeşilköy'ün aydınlatılmasında da kullanılacaktı.[3] İstanbul'un Anadolu yakasında havagazı kullanılması Beylerbeyi Sarayı'nın aydınlatılması için Kuzguncuk'ta kurulan Kuzguncuk Gazhanesi ile başlamıştır. 1865 yılında inşa edilen bu gazhane çevreye de hizmet vermiştir. Zamanla yeterli olmamaya başlamış, bunun üzerine 1891 yılında Kadıköy taraflarının aydınlatılması amacıyla Hasanpaşa Gazhanesi

* Marmara Üniversitesi

** Marmara Üniversitesi

1 Doğan Kuban, "Aydınlatma", *DBİst.A*, I, 475.

2 Mehmet Mazak, "Dersaadet Sokak Aydınlatmasında Havagazı", *İstanbullu,* İstanbul 1999, sy. 5, s. 75.

3 *Dünya Başkenti İstanbul'da Doğalgaz,* ed. Hüseyin Aykut, İstanbul 2007, s. 144.

yapılmıştır.[4] Hasanpaşa Gazhanesi; Kadıköy, Üsküdar ve Anadoluhisarı için gereken havagazını sağlıyordu. Görüldüğü üzere İstanbul'da elektrik kullanılmasının söz konusu olduğu dönemlerde havagazı şehre girmiş ve belirli semtlerin aydınlatılması işlevini yerine getirmeye başlamıştı.

İstanbul'da sokakların elektriklendirilmesine yönelik olarak tespit edilebilen ilk girişim 1878 yılına aittir. Bu yıl bir Fransız firması İstanbul sokaklarının aydınlatılmasını talep etti. Paris Umumi Elektrik Şirketi (Société Générale d'Electricité de Paris) adına Mösyö Charles Toucas, 17 Aralık 1878 tarihinde Şehremaneti'ne yaptığı başvuruda İstanbul sokaklarının elektrikle aydınlatılmasına talip olduklarını beyan etmişti.[5] Taleple ilgili Şûrâ-yı Devlet'in olumlu kararı üzerine konu, Osmanlı Hükûmeti'nce de görüşülüp benimsenmiş ve onaylanması amacıyla saraya iletilmişti. II. Abdülhamid, 3 Eylül 1879 tarihli iradesi ile İstanbul ve diğer Osmanlı şehirlerinin elektriklendirilmesine yönelik kararı onayladı.[6] Dört gün sonra ise, yani 7 Eylül 1879 tarihinde, Paris Umumi Elektrik Şirketi'ne imtiyaz veren ferman-ı âli çıktı. Bundan sonra şirket temsilcisi Charles Toucas, 13 Kasım 1879 tarihli bir dilekçe ile Hariciye Nezareti'ne başvurdu. Başvuruda, yurt dışından gelecek mühendislerin ve aletlerin İstanbul'a ulaşmasından evvel, Yıldız Sarayı'nda bir deneme yapılması için hükûmetten izin isteniyordu. Padişahın huzurunda yapılacak böyle bir deneme "Jablochkoffe" usulünün mucitleri ve uygulayıcısı olan Paris'teki sanayicileri son derece memnun edecek ve bundan dolayı gurur duyacaklardı.[7]

Osmanlı Devleti'nin konuya olan sıcak yaklaşımına ve bir mukavele örneği hazırlanmasına rağmen, 1879 yılındaki bu girişimlerden bir sonuç alınamadı. Fakat elektrik bu şekilde Osmanlı Devleti'nin gündemine gelmiş ve medeni olmanın bir gereği kabul edilen yeni bir icat olan elektrik gücünden faydalanmanın muhakkak lüzumlu olduğuna kanaat getirilmişti. Nitekim bundan sonra yaşanacak gelişmeler buna yönelik olacaktır. Bu bağlamda çeşitli elektrik kongrelerine delegeler ve elektrikle ilgili bilgiler tahsil etmeleri amacıyla yurt dışına öğrenciler gönderildi. Bir sonraki adım ise ülkede bir elektrik fabrikası kurma girişimi oldu. Dönemin arşiv belgelerine yansıyan cümleler ile ifade edildiği şekliyle elektrik şöyle vasıflandırılıyordu: "Âlem-i medeniyete fevaid-i amme ve

4 M. Rıfat Akbulut, Cem Sorguç, "Gazhaneler", *DBİst.A*, III, 378.

5 BOA, ŞD, nr. 688-35.

6 BOA, İ.MMS, nr. 64-3006.

7 BOA, Y.PRK.ŞH, nr. 1-21.

1- Elektrikten önce aydınlatma için kullanılan kandil (İBBŞM)

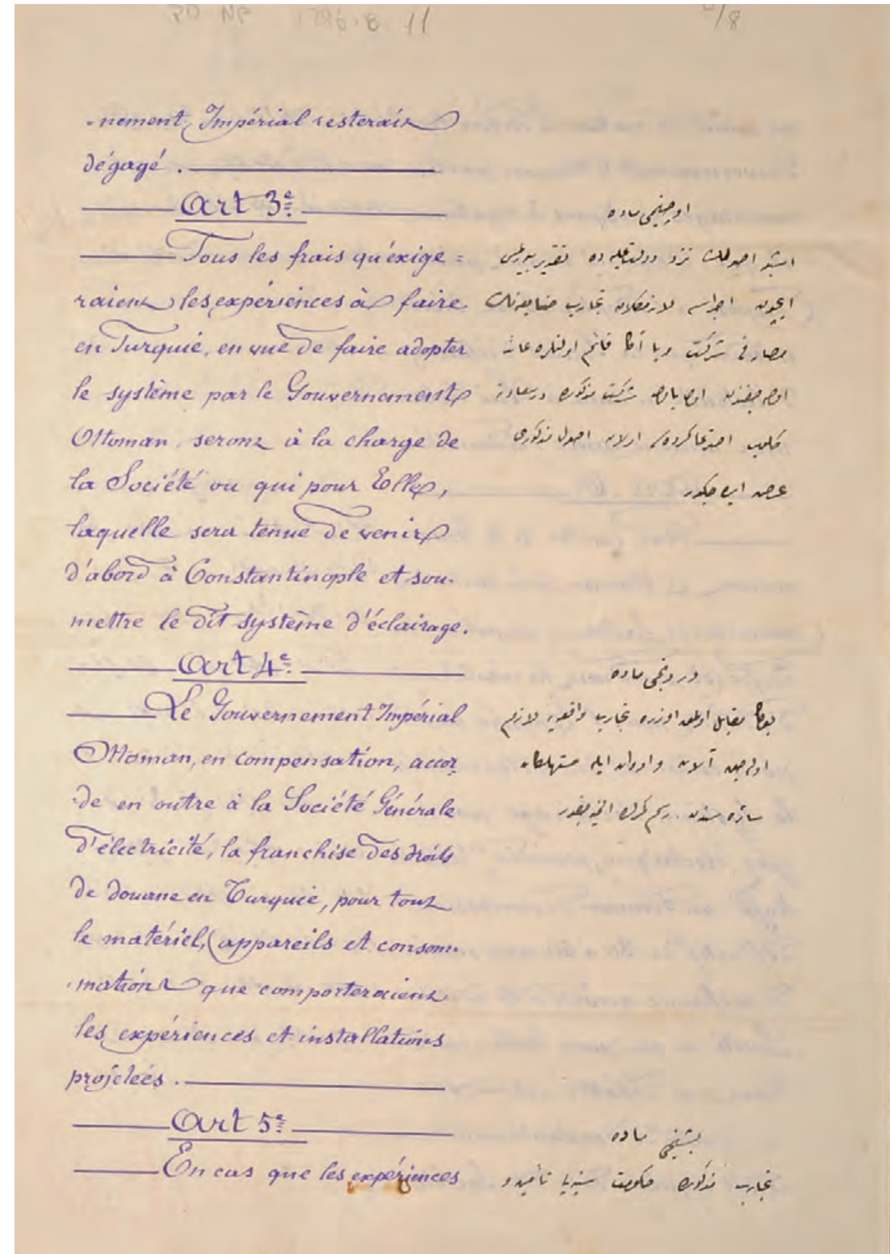
teshilat-ı mühimme bahşeden elektrik fenni bir taraftan terakkiyatını tezyid, diğer taraftan mehasinat ve fevaidini her veçhile tamim eylemekte." yani, medeniyet âlemine geniş yararlar ve önemli kolaylıklar sağlayan elektrik; hem gitgide ilerliyor hem de sağladığı güzellik ve faydaları her yönden genişletiyordu. Bu ise teknolojik gelişmelerin ve bunlardan temin edilen faydaların giderek yayılmasını sağlamaktaydı.

Paris'te tahsil yapıp pratik bilgiler temin eden Ramiz, Hüsnü ve Faik beyler eğitimlerini tamamlayınca İstanbul'a döndüler. Bu sayede öteden beri kurulması düşünülen elektrik fabrikasının yapımına geçildi. Fabrika Haliç'teki Tersane bünyesinde inşa edilecekti. Çalışmaların sürmesi ve makinelerin yerleştirilmesiyle 1888 yılı Aralık ayında fabrika inşaatı tamamlanmıştı.12 Aralık 1888 tarihinde elektrik fabrikasının açılışı yapıldı.[8]

Tersane'de kurulan bu fabrika ile ülkemizde yapılan ilk elektrik fabrikası faaliyete geçmiş oluyordu. Fabrikada fenerler ve gemiler için ihtiyaç duyulan her türlü alet ve edevatın imalatı yapılacaktı. Bu arada ülkede elektrik eğitiminin de önemsendiği o yıllarda hazırlanan *Elektrik Risalesi* başlıklı bir kitaptan anlaşılmaktadır. Kitabın yazarı Mekteb-i Harbiye öğretmenlerinden Hayri Bey idi. Basım yılı 1888 olan elektrik kitabının basılmasını Maarif Nezareti uygun bulmuştu.

Elektriğin Şehirde Kullanılmaya Başlanması

1888 yılında İstanbul'da elektrik fabrikasının kurulmuş olması şehirdeki bazı binaların elektriklendirilmesini de akla getirmişti. Buna dair bir gelişme 1889 Şubat'ında yaşandı. Mekteb-i Sanayi öğrencilerinin iaşesini temin etmek amacına yönelik, mektebe ait Galata'da bir mağaza bulunuyordu. Galata'daki bu mağaza, hazır giyim ticareti yapan Mösyö Esteban tarafından senelik 825 lira gibi o döneme kadar görülmemiş yüksek bir ücretle kiralanmıştı. Mösyö Esteban, mağazaya yerleşmeden önce burada tadilat yaptırdı ve o aşamada bir öneri ile Mekteb-i Sanayi Müdürlüğü'ne başvurdu. Mağazada tadilat yapılırken binanın elektriklendirilmesi de sağlanamaz mıydı? Bu konuda değerlendirmede bulunan Mekteb-i Sanayi müdürü Süleyman Bey, Avrupa'da örnekleri görülen elektrik ile aydınlatmanın uygulandığı yerlerin ne kadar şenlikli olduğuna değinmişti. İstanbul'da henüz bir binanın elektrik ile aydınlatılması örneğine rastlanmamıştı ama yapılması hâlinde çok uygun olacaktı.[9] Bu talep aynı zamanda elektriğin ilk defa binalarda kullanılmasını da gündeme getirmiş oluyordu. Bu bağlamda başta Osmanlı Bankası olmak üzere imkânları olan bazı müesseselerin, binalarını elektriklendirdikleri görülmektedir.[10]

-nement Impérial restera dégagé.

Art 3e

Tous les frais qu'exigeraient les expériences à faire en Turquie, en vue de faire adopter le système par le Gouvernement Ottoman, seront à la charge de la Société ou qui pour Elle, laquelle sera tenue de venir d'abord à Constantinople et soumettre le dit système d'éclairage.

Art 4e

Le Gouvernement Impérial Ottoman, en compensation, accorde en outre à la Société Générale d'Electricité, la franchise des droits de douane en Turquie, pour tout le matériel, appareils et consommation que comporteraient les expériences et installations projetées.

Art 5e

En cas que les expériences

2- İstanbul sokaklarının elektrikle aydınlatılmasına talip olan Société Générale d'Electricité de Paris adına 17 Aralık 1878 tarihinde Şehremaneti'ne başvuran Mösyö Charles Toucas'ın hazırladığı şartnameden bir bölüm (BOA, ŞD, nr. 688/35)

Elektriğin giderek az da olsa kullanılmaya başlanması, II. Abdülhamid'i de konu ile ilgilenmeye sevketmişti. Mesela padişah, Berlin'de yayınlanan bir Alman gazetesinde bazı elektrik aletlerinin resmini görmüş ve bunlar hakkında kendisine bilgi verilmesini istemişti.[11] Padişah bunun da ötesinde bazı elektrikli

8 BOA, Y.PRK.ASK, 52/40; BOA, Y.PRK.TKM, 25/8.

9 BOA, Y.MTV, 37/1.

10 *Mâlûmât*, 13 Şevval 1320.

11 BOA, İ.DH, nr. 82541.

aletleri kullanma arzusunu da ortaya koymuştu. Nitekim padişah o dönemde Avrupa'da kullanılan bir elektrikli araba siparişi vermiş ve söz konusu araba 1889 Mayıs'ında gemi ile İstanbul'a getirilmişti. Bilahare yine padişah için bir de elektrikli sandal sipariş edildi. Bu sandal da imal edildiği fabrikada tecrübe edildikten sonra 1889 Haziran'ında İstanbul'a ulaştı.[12]

II. Abdülhamid ayrıca Paris sefiri Münir Paşa aracılığıyla da saray için birtakım elektrikli aletler satın alıyordu. Mesela, 1889 yılında Münir Paşa'nın ifadesi ile "en zarif ve kullanışlılarından olmak üzere" biri büyük diğeri küçük, elektrikle hareket eden iki araba ısmarlanmıştı. Arabaların yapılması sırasında Münir Paşa bizzat hazır bulunarak imalatı takip ediyordu. Münir Paşa, padişah için bir de elektrikli fotoğraf makinesi satın aldı. Makine gayet eğlenceli ve kullanımı kolay olarak nitelendiriliyordu. Münir Paşa, makineyle çekilmiş birçok fotoğrafı da göndermişti. Bir de elektrikli şamdan ısmarlanmıştı ve bittiğinde İstanbul'a yollanacaktı.[13]

II. Abdülhamid bir taraftan da İstanbul şehrinin genel aydınlatılmasını temin edecek bir çaba içindeydi. Padişah bu amaçla, İzmir şehrinin elektriklendirilmesi için imtiyaz talep eden Alman uyruklu Ferdinand'la, İstanbul'un da elektriklendirilmesi için müzakereler yapılmasını istedi (Mayıs 1889).[14]

1892 yılında bir Amerikan gazetesinde elektriğin tehlikelerinden ve kazalara sebebiyet verdiğinden bahseden bir yazı çıkmış olması, II. Abdülhamid'in dikkatini çekmiş ve bu konuda araştırma yapılmasını emretmişti. Çünkü o sırada Yıldız Sarayı'nda genel anlamda olmamakla birlikte, bazı daireler elektrikle aydınlatılıyor ve bazı elektrikli aletler kullanılıyordu. Avrupa ve Amerikan gazetelerinde zaman zaman elektriğin tehlikelerinden bahseden yazılar çıkması padişahı tedirgin etmişti. Gazetelerin değindiği, özellikle 10.000 voltluk alternatif akım kullanan bazı Avrupa şehirlerinde meydana gelen kazalardı. Yıldız Sarayı'nın elektrik müdürü, gazeteleri inceledi. Bunun yanında fen müşaviri Emil Efendi ile Mekteb-i Sultanî ve Mekteb-i Sanayi fizik öğretmenlerinden bilgi aldı. Ayrıca Edison'un, bu tarz elektrik kazalarına dair bir makalesini tespit edip inceledi. Sonuçta padişaha verdiği raporda meseleye açıklık getiriyordu. Kazaların sebebi yüksek akımlı "alternatif usulünün" kullanılması idi. Hâlbuki son dönemlerdeki gelişmeler neticesi "kuran kontünü" adı verilen usulde az tazyikli 110 voltluk elektrik enerjisi kullanılıyordu ve bunun herhangi bir sakıncası veya tehlike arz eden yönü yoktu. Yıldız Sarayı'nda kullanılan elektrik de yine "kuran kontünü" usulünde ve 110 volt idi. Dolayısı ile çekinilecek bir durum söz konusu değildi.[15]

Bununla beraber, bu dönemde Yıldız Sarayı'nda kullanılan elektrikli piyanodan çıkan kıvılcımlar yüzünden bir yangın tehlikesi meydana gelmiş ve zorlukla önüne geçilebilmişti. Söz konusu yangın ile elektriğin o

12 BOA, Y.PRK.HH, 21/40; BOA, Y.PRK.EŞA, 11/5.

13 BOA, Y.PRK.EŞA, 32/20.

14 BOA, İ.DH, nr. 88560.

15 BOA, Y.PRK.TKM, 25/38.

3- Tenvir-i Şehr-i İstanbul Şirket-i Osmaniyesi'nin açılışı

dönemdeki fayda ve sakıncası hakkında II. Abdülhamid, Selânik'te sürgünde bulunduğu yıllarda özel doktorluğunu yapan Atıf Bey'e şu değerlendirmede bulunmaktadır.

> Yıldız'da elektrikle aydınlatma yapılıyordu. Pek rahat, temizliktir. Fakat bazen bir tarafı bozuluyor. Birdenbire karanlıkta kalma var. Bu sebeple mum bulunmalı. Hatta bir gece Rusya imparatoru sarayında ziyafet vermiş. Ne kadar kübera varsa gelmiş. Salon çok süslü. Elektrikle aydınlatılmış. Tam bu esnada birdenbire lambalar sönmüş. Karanlıkta kalmışlar. Evvelce ihtiyaten mum da bulundurmamışlar. Epeyce telaş olmuş. Bazen de kazalar, yangınlar olur. Tellerde bozukluk olur. Kıvılcımlar saçılır. Tekmil daire alev içinde kalır. Bir kere bizde küçük hanımefendinin odasında piyano vardı. Elektrikle işlerdi. Bir parçayı mükemmel, en büyük piyanist kadar ahenkli çalar. Bir alet vardır. O alet muhtelif parçalar için ayrı ayrıdır. Hangisi istenirse, mesela bir operet istendi, konur, düğmesine basılır, kendi kendine çalar. Bundan dört tane piyano getirtmiş idim. Almanya'dan getirttim. Bir tanesi hanımın odasında, ikisi de şehzadelerin dairesinde idi. Sonra bir tane daha sipariş ettim. Bana 200 liraya mal oldu. Bir gün hanım, birini çalarken bir kıvılcım çıkmış. Bereket versin ipek perdeler yangına mani oldu. Zaten evvelce öğretmiş idim. Hemen telleri de kesmişler. Duvarda ufak bir yer yakmış idi. Bazen kazalı ve tehlikelidir. Vakit ister.[16]

Görüldüğü üzere padişah, elektriğe karşı olmaktan öte, yararlarının farkındadır. Fakat teknolojik anlamda taşıdığı bazı sakıncaların giderilmesini beklemenin doğru olacağı kanaatindedir. Hâl böyle olunca padişah, elektriğin, özellikle de konunun uzmanı olmayanlar tarafından henüz tam güvenli bir şekilde kullanılamayacağı kanaatine sahip olmuştu. Dolayısıyla şehirde elektrik kullanımına kontrollü bir kullanma usulü getirildi. Bunun anlamı şu idi: Dışarıdan elektrik aletleri ithal edenler, bunları nerelerde kullanacaklarını beyan edecekler, sorumlulukları da üstleneceklerdi. Dolayısı ile 1892 yılından sonra da İstanbul'da elektrik varolmaya devam etti. Ama yukarıda sözü edilen denetim mekanizması uygulanmaya başlamıştı. Denetim daha çok kişisel elektrik kullanımları aşamasında daha sıkı gerçekleşiyordu. Ama özellikle hastanelere tedavi amaçlı olarak getirilen elektrikli tıbbi aletlerin İstanbul'a girişinde herhangi bir engel çıkartılmıyordu.

16 M. Metin Hülagü, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıratı,* İstanbul 2003, s. 173-174.

Giderek tıbbi alanın dışındaki elektrikli aletler de daha geniş anlamda kullanım alanı bulmaya başladı. 1905 yılında Beyoğlu'ndaki bazı oteller ve dükkânlarda elektrik kullanılıyordu.[17] 1906 yılında Serkl Doryan (Cercle D'Orient) Kulübü yurt dışından getirilen elektrikli makine ile aydınlatılmıştı. Aynı yıl padişahın doğum gününde Ertuğrul gemisinde elektrikli aydınlatma suretiyle şenlikler yapılması da söz konusu oldu.[18]

1907 yılında, imkânı olan müesseseler için elektrikli aydınlatma daha kolay hâle gelmişti. Beyoğlu'nda Büyük Kulüp elektrik kullanmaya başlamış, aynı yıl Almanya'dan Mösyö Rayzır adına gelen 19 sandık elektrik aletine, tıbbi alet olup olmadığına bakılmaksızın geçiş izni verilmişti.[19] 1907 Ağustos'unda tiyatro binalarında serbestçe elektrik kullanılıyordu.[20] Aynı yılın Ekim ayında İngiliz uyruklu iki müteşebbis, sinema gösterileri yapmak üzere, biri dört diğer sekiz beygir gücünde iki elektrikli makine getirmek üzere izin aldı. Fakat oynatacakları filmlerin zararlı şeyler olmaması padişah tarafından özellikle vurgulanmıştı.[21]

17 BOA, ZB, 370/8; BOA, ZB, 372/117.

18 BOA, Y.PRK.ASK, 226/121.

19 BOA, İ.HUS, nr. 18, C. 1325.

20 BOA, ZB, 390/38.

21 BOA, ZB, 22/100.

Bu dönemde II. Abdülhamid, İstanbul şehrinin elektrikle aydınlatılması imtiyazını 1907 Aralık ayında, bir devlet müessesesi olan Tophane-i Âmire'ye verdi.[22] Bu durum Tramvay Şirketi'ni harekete geçirmişti. Şirket müdürü Mösyö Perdikaris birtakım öneriler getirdi. Ancak bunlar sakıncalı bulundu.

Aynı şekilde İstanbul Havagazı Şirketi'nin önerileri de kabul görmemişti. Bu durumda elektrik işlerinin Tophane-i Âmire tarafından ve ciddi bir surette yürütülmesinin en uygun çözüm olacağı kanaatine varılmıştı.[23]

Tophane-i Âmire, kendi imkânlarıyla bu işi yürütemeyeceği için bu defa Avrupa'daki elektrik şirketleri ile temasa geçilerek onların şartlarının neler olduğu araştırıldı. Yapılan incelemeler sonunda devletin menfaatine en uygun şartların Fransa'da faaliyet gösteren elektrik şirketi adına Mösyö Gaston dö Lamat tarafından önerildiği gözlenmişti. Şirket, İstanbul'a bir temsilci de gönderdi. Yapılan müzakereler sonucu birçok konuda 22 Haziran 1908 tarihi itibarıyla mutabakata varıldı.

Taraflar arasında sağlanan mutabakat doğrultusunda bir de mukavele metni hazırlanmıştı. On maddelik bu metinde, yukarıda sözü edilen, üzerinde anlaşma sağlanan hükümler maddeler hâlinde sıralanmıştı.[24] Fransız şirketi ile yapılan anlaşma, Tramvay Şirketi ile Havagazı Şirketi'nin önerilerine göre çok daha uygun ve kabul edilebilir şartları ihtiva ediyordu. Fakat kısa bir süre içinde meydana gelen siyasi gelişmeler bu tür yatırımların bir süre için ertelenmesine yol açacaktı.

II. Meşrutiyet'in İlanı ile Başlayan Yeni Dönemde Elektrik

Bu esnada meydana gelen birtakım siyasi olaylar, elektrik işlerini geri plana itti. XX. yüzyılın hemen başında Osmanlı Devleti içte ve dışta çeşitli siyasi sıkıntılar yaşıyor, mali yapının bozukluğu ise öteden beri devam ediyordu. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında İstanbul'a elektrik getirilmesi ile ilgili gelişmeler iktidardaki İttihat ve Terakki Partisi'nin temayülleri doğrultusunda yürüdü.

Bu süreçte birtakım imtiyaz talepleri ortaya çıkmaya başladı. 1909 yılında İstanbul'un elektriklendirilmesi amacıyla Mehmet Ali Bey ile Paşazade Fazlı Bey bir imtiyaz talebinde bulundukları gibi, aynı amaca yönelik olarak Mösyö Morgée de imtiyaz istemişti. Benzer imtiyaz

22 BOA, Y.PRK.ASK, 252/63.

23 BOA, Y.PRK.ASK, 252/63.

24 BOA, Y.MTV, 311/174.

4- Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa'nın üç zabit tarafından Tersane-i Âmire içinde yapımına başlanan elektrik fabrikasının tamamlandığı hakkında 11 Aralık 1888 tarihli yazısı (BOA, Y.PRK.ASK, nr. 52/40)

5- Alman Veliahtı Prens Wilhelm Eitel Friedrich'in 1903'te Haydarpaşa rıhtımındaki elektrik fabrikasını ziyaretleri

talepleri çerçevesinde Mister Gaston Vreimann'ın girişimi olduğu gibi, İstanbul'un Elektriklendirilmesi Şirketi adıyla kurulan bir müessese de elektrik imtiyazı için başvuruda bulunmuştu. Bunların yanında, İstanbul Kanal Şirketi adlı bir şirket ile Anadolu Demiryolları Şirketi ve Mister Brown ve Bavarie benzer bir taleple, İstanbul'a elektrikli çekici araçların teminini sağlamak için başvuru yapmışlardı. Cemal Bey, İstanbul'un aydınlatılması ve elektrikli çekiciler için imtiyaz istemişti. Mister Wolt Marriss, İstanbul ve İzmir'in elektriklendirilmesi için, Mister Kreig Thompson ise İstanbul ve çevresinin elektriklendirilmesi için imtiyaz isteğiyle Nafıa Nezareti'ne başvuruda bulunmuşlardı.[25]

Bu tür talepler yanında, yeni dönemde Şehremaneti, İstanbul'da elektrikli aydınlatma ve elektriğin tramvay tarzı taşıtlarda kullanma imtiyazının kendisinde olması gerektiği kanaatinde idi. Hatta Belediye Meclisi bu yönde bir karar da almıştı. Fakat Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa başkanlığında, 2 Eylül 1909 tarihinde toplanan Osmanlı Hükûmeti buna izin vermedi. Hükûmete göre, bu gibi şehrin imarına hizmet edecek yatırımlardan belediyenin faydalanması doğal olmakla beraber, prosedür olarak imtiyaza talip olanların Nafıa Nezareti'ne müracaat etmeleri gerekmekteydi. Nezaret de usulü dairesinde işlemleri yürütürdü.[26] Burada dikkat edilecek husus da, devletin menfaatlerini gözeterek en uygun şartları öneren müesseseye imtiyazın verilmesiydi. Düşünülen, başkentte İstanbul (suriçi), Galata, Beyoğlu ve Boğaziçi'nin Rumeli yakasını kapsayacak bir elektrik imtiyazı vermekti.

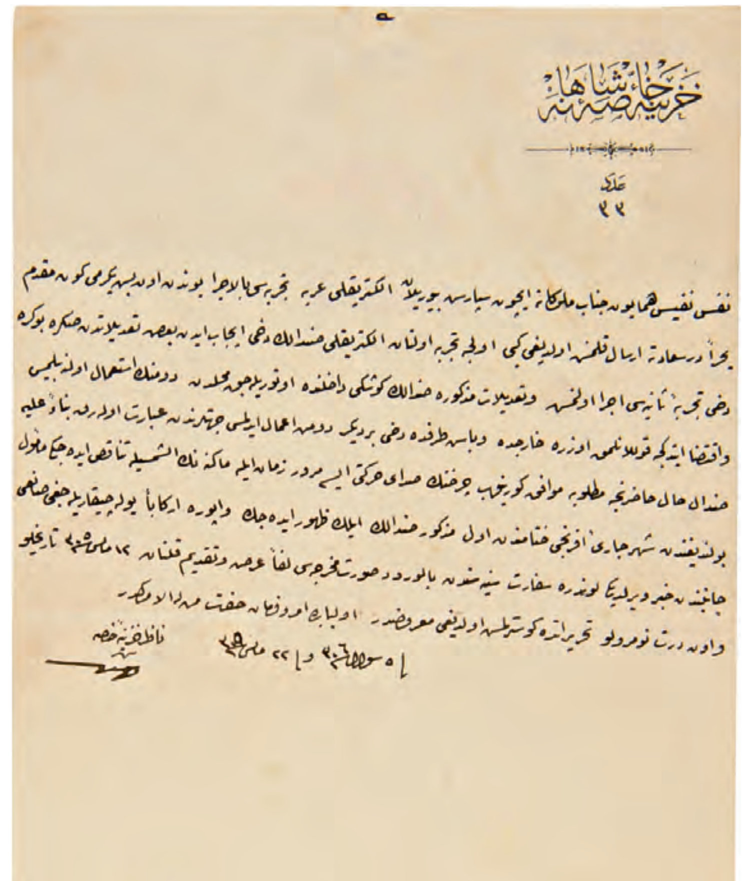
İstanbul'un elektriklendirilme çabalarının yoğunlaştığı bu dönemde, özellikle Beyoğlu cihetinde bazı ev sahiplerinin kendi imkânlarıyla konutlarında elektrik kullandıkları gözlenmekteydi. Hükûmete göre, şehirde elektrik üretimi ve dağıtımı kamuya ait bir uygulama idi. Hâlbuki herkesin kendi evini elektriklendirmesi kamu menfaatini zedeleyen bir durumdu. Şehirde yakın zamanda genel aydınlatma yapılmasına yönelik olarak harekete geçilecekti. Dolayısı ile elektriğin devlet tarafından üretilip dağıtılacağı tarihe kadar konutlarda elektrik kullanılması yasaklandı. Bu işi takip etmek üzere de Şehremaneti görevlendirildi.[27]

25 *La Gazette Financière,* 30 Novembre 1909.

26 BOA, MV, 132/9.

27 BOA, DH.MUİ, nr. 77-1/17.

خزینهٔ خاصهٔ شاهانه

6- Sultan II. Abdülhamid için ısmarlanan elektrikli araba ile elektrikli sandalın İstanbul'a ulaştığına dair Hazine-i Hassa Nazırı Agop Kazasyan Paşa'nın 4 Haziran 1889 tarihli yazısı (BOA, Y.PRK.HH, nr. 21/40)

Bu arada elektrik kullanımının yasaklanmasının şahsi hürriyeti engelleyici bir uygulama olduğu şeklinde şikâyetler belirmeye başladı. Genellikle yabancı uyruklulardan oluşan şikâyetçilere göre, hükûmet şahısların elektrik kullanmasına karşı çıkmamalıydı. Ancak ileride imtiyaz verilip elektrik üretimi kamuya geçtiği zaman şahısların kullanması yasaklanabilirdi. Bu taleplerin ortaya çıkmasına sebep, Pera Palas Oteli'nin elektrikle aydınlatılması için gereken benzinin otele getirilmesinin engellenmesiydi. Bu durum da hürriyetleri kısıtlayıcı bir uygulama olarak değerlendirilmişti. Osmanlı Hükûmeti meseleyi ele alırken şu değerlendirmeyi yaptı: Pera Palas Oteli, zaten uzun yıllardır elektrik kullanmaktadır; dolayısı ile otelin elektriklendirilmesini kısıtlamak söz konusu değildir. Yapılmak istenen; elektrik üretimi için getirtilen ve otelde depolanan çok miktarda benzinin yaratacağı tehlikeleri engellemektir. Benzin kolay ateş alan bir madde olduğundan her an yangın çıkmasına sebep olabilirdi. Üstelik son zamanlarda birçok başka müessese de aydınlatma için kendi benzinlerini binalarında saklamaya başlamışlardı. Bu vaziyetin yaratacağı tehlike görmezlikten gelinemezdi. Hükûmet bunun için bir çözüm geliştirmiş, Çubuklu'da bir benzin deposu hazırlanmıştı. Dolayısı ile öteden beri elektrik kullanılmakta olan binalar için gereken benzin, bu depodan temin edilecek, hiç kimse benzinini kendi binasında özel olarak depolayamayacaktı. Ayrıca özel konutlar için elektrik kullanma yasağı devam ediyordu.[28]

Bir taraftan da İstanbul şehrinin elektriklendirilmesinin sağlayacağı faydalar göz önünde bulundurulduğundan Osmanlı Hükûmeti, ilk planda şehrin Avrupa yakasına elektrik getirtmenin yollarını aramaya başlamıştı. Bu sağlandığında binalar elektriklendirilebileceği gibi, söz konusu elektrik, sanayi ve tramvaylar için de kullanılacaktı. Hükûmetin yapmış olduğu toplantılarda mesele müzakere edildi ve elektriğin şehir için faydalı olacağı konusunda kesin kanaate varıldı.[29]

Bu gelişmelerden sonra Nafıa Nezareti, 1910 Şubat'ında, İstanbul'un elektrikle aydınlatılması ve tramvayların elektriklendirilmesi hususunda ihale açılacağını ilgili firmalara basın aracılığıyla

28 BOA, DH.MUİ, nr. 77-1/17.

29 BOA, MV, nr. 137-107; BOA, MV, nr. 140-11.

7- Bilgi Üniversitesi tarafından Santral İstanbul/ Enerji Müzesi'ne dönüştürülen Silahtarağa Elektrik Fabrikası

duyurmuş, tekliflerin dosya hâlinde nezarete iletilmesini istemişti.[30] Bu süreçte ihaleyi kazanmak isteyen firmalar arasında uluslararası bir rekabet de yaşanmaya başlamıştı. Özellikle Alman, İngiliz ve Fransız firmaları konu ile ilgileniyor, sadece elektrik işiyle kalmayıp İstanbul'un ulaşım işlerine el atmayı da planlıyorlardı. Bu bağlamda Alman ortaklardan oluşan "Union Ottoman" ve İngiliz "Westinghouse" firmaları arsında önemli bir rekabet yaşanacağı gazete sütunlarına kadar yansıyor, dolayısı ile kamuoyu da gelişmelerden haberdar oluyordu.[31]

Nafıa Nezareti'nce yapılan çağrı üzerine İstanbul'un elektriklendirilmesi için açılan ihaleye dünyanın önde gelen firmaları arasında yer alan sekiz yabancı şirket ve ortaklık başvurdu.[32] Firmaların teklifleri arasında farklılıklar mevcuttu. Mesela, ücretsiz olarak kullanılacak lamba sayısı 100'den 600'e kadar değişiyordu. Fabrikanın sahip olacağı güç için ise 2.500 ile 27.000 kilovat arasında değişen teklifler vardı.[33]

Teklifler Nafıa Nezareti'nde görüşüldükten sonra en elverişli şartların sekiz şirket arasında yer alan Macaristan'ın Ganz şirketi tarafından verildiği görüldü ve ilan edildi.[34] Bu arada ihaleye yapılan birtakım itirazlar, Şûrâ-yı Devlet'çe ele alınıp geçersiz oldukları hükmüne varıldı. Şûrâ-yı Devlet kararları, hükûmetin 23 Ekim 1910 tarihli toplantısında görüşüldü ve uygun bulunduktan sonra aynı tarihli irade ile Sultan V. Mehmed Reşad tarafından onaylandı.[35] Böylece İstanbul'un Rumeli yakasının elektriklendirilmesi ve tramvayların elektrik gücü ile çekilmesi imtiyazının, merkezi Budapeşte'de bulunan "Société Anonyme d'Electricite Ganz" Şirketi'ne verilmesi kesinleşmiş oluyordu. İmtiyazın süresi 50 yıldı. Müddet sona erdiğinde imalat hükûmete ait olacaktı. Bundan

30 *Le Moniteur Oriental,* 24 Février 1910.

31 *Le Moniteur Oriental,* 7 Mai 1910.

32 *Le Moniteur Oriental,* 3 Juin 1910; *La Gazette Financière,* 31 Mai 1910.

33 *La Gazette Financière,* 14 Juin 1910.

34 *La Gazette Financière,* 27 Septembre 1910.

35 BOA, DUİT, 19/5-4*; La Gazette Financière,* 8 Octobre 1910.

sonra taraflarca hazırlanmış ve üzerinde mutabakata varılmış mukavele ve şartname metinleri 24 Ekim 1910 tarihinde imzalandı.

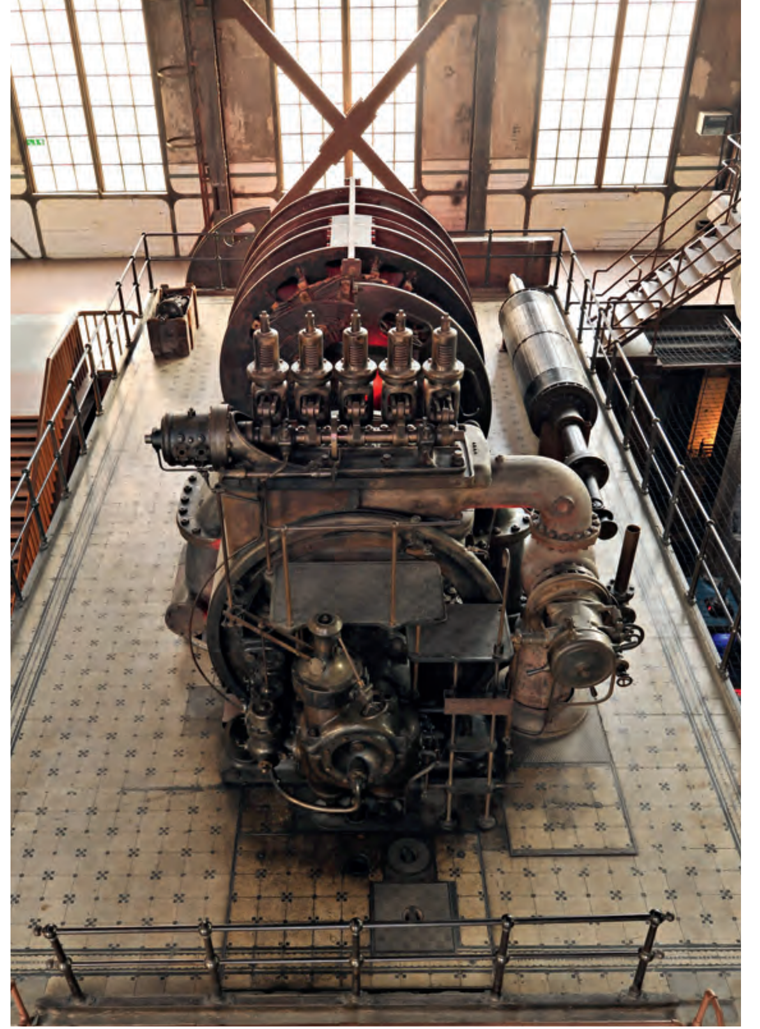
Elektrik Şirketi'nin Kurulması ve Elektriklendirme Faaliyetleri

Yapılan mukavele gereği, imtiyaz sahibi olan Ganz Şirketi'nin, imtiyazın verilmesinden itibaren altı ay içinde kendi yerine kaim olacak bir Osmanlı anonim şirketi oluşturması gerekiyordu. Dolayısı ile bunun hazırlıklarına girişildi. Şirket; La Société Anonyme d'Elecricité Ganz, La Société Anonyme de pour Entreprise d'Elecricité et de communications, La Banque de Bruxelles, La Banque Generale de Credit de Hongrois, La Maison Giros et Loucheur gibi kuruluşların iştiraklarıyla 1911 Nisan'ında oluşturulmuştu. Kurulan müesseseye "Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi" adı verilmişti.[36] Şirket imtiyazı İstanbul'un Rumeli yakasında bulunan 1'den 12'ye kadar olan Belediye daireleriyle Yeniköy'de bulunan XX. Belediye Dairesi'ni kapsamaktadır.

Bundan sonra 1911 yılı Eylül ayında Tünel, Tramvay ve Osmanlı Anonim Elektrik şirketlerini bünyesinde barındırmak üzere Union Ottoman Société d'Intreprises Electriques à Constantinople (İstanbul Konsorsiyumu) ismi altında bir konsorsiyum oluşturuldu. Konsorsiyum 6 Alman, 7 Fransız, 6 Belçikalı, 6 Belçika-Macaristan ortaklığı ve bir İsviçreli gruptan meydana gelmekteydi. Konsorsiyum amaç olarak, İstanbul'da ulaşım ve elektriklendirme ile ilgili çeşitli girişimleri yapmaya ve bu sektörleri kontrol altında bulundurmayı hedeflemekteydi. Bu çerçeve içinde; Tramvay Şirketi, Tünel Şirketi ve Elektrik Şirketi konsorsiyumun bünyesi altına alınmıştı. Tünel ve Tramvay şirketlerinin satın alınması için ayrılan fon 36.000.000 franktı. Elektrik Şirketi için ise 18.000.000 frank ayrılmıştı. Konsorsiyum ayrıca, 36.000.000 franka mal olması öngörülen Beyazıt-Şişli metrosunu yapmayı da hedeflemekteydi.[37] İstanbul konsorsiyumu aynı zamanda Gaz Şirketi'nin de sahibi idi.

Tramvay ve Tünel'in işletilmesi ile İstanbul'un elektriklendirilmesi işini üstlenen İstanbul konsorsiyumu esas itibarıyla, Belçika uyruklu ve çok uluslu büyük bir şirket olup dünyanın birçok ülkesinde faaliyet gösteren "Société Fenencière de Transport et de l'Entreprise Industrielles" (SOFINA)'nın bir kanadını oluşturmaktadır.[38] Arjantin'den Rusya'ya kadar birçok ülkenin elektriklendirme ve ulaştırma hizmetlerinde faal rol oynayan SOFINA, İstanbul konsorsiyumunu da bünyesinde barındırması hasebiyle söz konusu sektörlerle de yakından alakalı bir hâle gelmiştir.[39] Grubun başkanlığını, aynı zamanda İstanbul grubunun da başkanı olan Mösyö Fris gerçekleştirmektedir. SOFINA grubu Cumhuriyet dönemindeki millîleştirme sürecine kadar İstanbul'un elektrik ve ulaşım işlerinde faaliyet gösterecektir.

1911 Eylül'ünde elektrik fabrikasının kurulma çalışmaları başlatıldı. Bunun için Haliç kıyısında Silahtarağa'da şirkete bir yer tahsis edilmişti.[40]

8- Silahtarağa Elektrik Fabrikası'nın türbinlerinden birisi

36 *La gazette Financière,* 18 Avril 1911; *Convention et Cahier des Charges Relative à la Distribution Publique dans la Partie Europeèenne de Constantinople et sa Banlieu,* Constantinople 1917. Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi bilahare Tünel ve Tramvay şirketleri gibi uluslararası konsorsiyumun bünyesine katılacaktır.

37 *La Gazette Financière,* 12 Septembre 1911.

38 *La Gazette Financière,* 5 Mars 1912.

39 *La Gazette Financière,* 28 Mai 1912.

40 *Ameli Elektrik,* 1925, sy. 1, s. 3.

Fabrikanın kuruluş yeri olarak Alibeyköy ve Kâğıthane derelerinin Haliç'e döküldüğü Silahtarağa bölgesi seçilmişti. Bu dönemde sanayi yapılarının ve özellikle buharla çalışan makinelere sahip sanayi yapılarının Unkapanı Köprüsü'nün daha doğusuna (Boğaziçi ve çevresi) yapılmasına, çevre kirliliği yaratacağı endişesiyle izin verilmiyordu. Bu nedenle mevcut sanayi tesisleri de Silahtarağa ve Unkapanı bölgeleri arasında yoğunlaşmıştı. Haliç kıyıları, tersanelerin yanında irili ufaklı birçok sanayi tesisini barındırıyordu. Bu tercihin yapılmasındaki sebepler arasında; Haliç'in geniş ve derin bir su alanına sahip korunaklı bir liman olması, su ulaşımına ve ticaretine imkân sağlaması, Boğazlara açılması ve iki kıyısında verimli topraklar bulunması gibi hususlar sayılabilir. Dolayısı ile yapılacak elektrik santralinin de sanayi bölgesinde olması düşünülmüştü. Dönemin teknolojisi gereği, elektriğin iletiminde önemli enerji kayıpları meydana geldiğinden santralin sanayi tesislerine yakın olması, söz konusu kayıpları aza indirgeyecekti. Bunların yanında, ham madde olarak kullanılacak kömürün deniz ve kara yoluyla taşınmasının kolaylığı, elektrik üretiminin çeşitli aşamalarında kullanılacak suyun hemen bitişikteki dereden temin edilebilmesi, bölgenin şehrin ne tam içinde ne de tam dışında olması yanında merkezî bir konumu da bulunması sebebiyle şebekenin dağıtımında kolaylıklar arz etmesi de Silahtarağa'nın seçiminde rol oynayan faktörlerdi.[41]

Fabrika, kömürü yakarak elektrik enerjisine dönüştürecekti. Elde edilen elektrik enerjisi; tramvaylarda kullanılacak, sanayi tesislerine verilecek, bunun yanında yeraltı ve havai hatlarla şehre dağıtılacaktı. Fabrika kurma çalışmaları önce mühendis Leopolds Stark denetiminde başladı. Bilahare mühendis Auguste Berker onun yerini aldı.[42]

1912 yılında İstanbul'un cadde ve meydanları havagazı ile aydınlatılıyordu. Bu bağlamda Beyoğlu tarafında 1.988 fener, İstanbul (suriçi) tarafında 3.238 fener, Üsküdar-Kadıköy tarafında 2.644 fener olmak üzere şehrin tamamının cadde ve meydanları 8.460 fener tarafından aydınlatılıyordu.[43] 1913 Aralık ayında Silahtarağa Elektrik Fabrikası'nda çalışmalar ilerlemişti. Fakat bu sırada meydana gelen sel felaketi Haliç kıyısında bulunan Silahtarağa Elektrik Fabrikası'na da zarar verdi. Esas itibarıyla fabrika, işletmeye henüz açılmamıştı yaşanan sel felaketi yüzünden çalışmalar aksayacaktı.[44]

1914 Ocak ayının sonlarına doğru Silahtarağa Elektrik Fabrikası'nın faaliyete geçme hazırlıkları hızlanmıştı.[45] O günlerde yayınlanan gazeteler takip edildiğinde gelişmeleri gözlemlemek mümkün olmaktadır.

İkdam gazetesi 24 Ocak 1914 tarihli haberinde elektrikle ilgili şu bilgileri vermekteydi:

> Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi'nin Silahtarağa'da bilcümle kavaidi fenniyeye tevfiken inşa ettirdiği merkezi elektrik fabrikası ocak ayı nihayetine doğru işlemeye başlayacaktır. İstanbul'un başlıca caddeleri, hâlen elektrik ile mükemmelen tenvir edilmekte olan Karaköy Köprüsü'nden daha parlak bir surette aydınlatılacaktır. Tabii hususi ikametgâhlarda da çok vakit geçmeden bu tarz aydınlatma yapılacaktır. Elektrik ışığı hakikaten kullanıma çok faydalıdır. İstenilen odayı ışıklara boğmak veyahut bu bol ışığı veren lambaları söndürmek için bir düğme çevirmek kâfidir. Elektriği kullananlar is veren petrol lambalarından, noksan tazyik yüzünden iyi aydınlatmayan havagazı memelerinden kurtuluyorlar.
>
> Halkın bir kısmında elektrik ışığının pahalı olduğuna dair bir kanaat mevcuttur. Bazı zevat yalnız zenginlerin elektrikten istifade edeceğini zannediyorlar. Hâlbuki bu fikir katiyen yanlıştır. Elektrikle aydınlatma havagazı veya petrol ile yapılan aydınlatmadan daha pahalı değildir. Aşağıdaki rakamlar bu iddiamızı ispata kâfidir.
>
> Fabrikaların beyannamesine nazaran, elli mum kuvvetinde bulunması lazım gelen fakat hakiki aydınlatma gücü yirmi beş mumdan ibaret bulunan bir petrol lambası saatte takriben 150 gr petrol yakar. Yani petrolün şimdiki fiyatıyla 7.5 para istihlak eder. Petrol fiyatı ise daima artmaktadır.

İkdam gazetesinde yer alan bir haber ise Silahtarağa Elektrik Fabrikası'nın faaliyete geçişi konusunda bilgi vermekteydi. Buna göre 6 Şubat 1914 tarihi itibarıyla fabrikada elektrik üretimini geçilmiş ve Hallaçyan Efendi tarafından ilk lamba yakılmıştı. Bu konuya değinen gazete haberi şöyleydi:

Silahtarağa'da Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi'nce

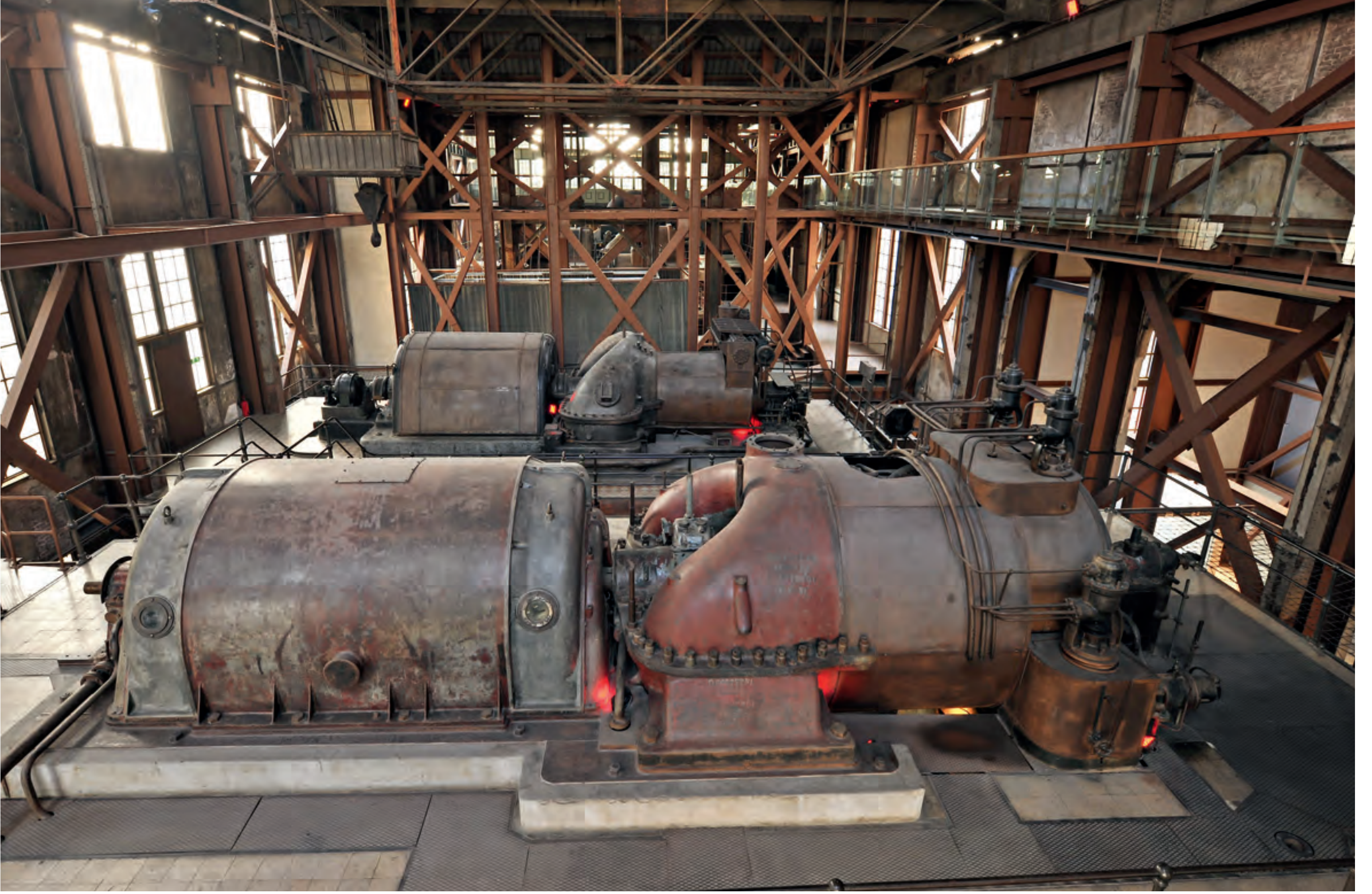
41 Asu Aksoy (der.), *Silahtarağa Elektrik Fabrikası 1910-2004,* İstanbul 2007, s. 10.

42 *La Gazette Financière,* 11 Septembre 1911.

43 *İstanbul Şehremaneti İstatistik Mecmuası,* 1329, s. 416.

44 Binnur Kıraç, Mevlude Kaptı, "Monografik Bir Çalışma: Silahtarağa Elektrik Fabrikası", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VIII: Tebliğler,* İstanbul 2004, s. 30.

45 *La Gazette Financière,* 2 Aralık 1913.

9- Silahtarağa Elektrik Fabrikası türbin merkezi

vücuda getirilen elektrik fabrikasında kurulu makineler yekdiğerini müteakip tecrübe ve muayene edilerek hâli fiiliyata konulmaktadır. Nafia Nazırı Cemal Paşa, daha önce fabrikayı ziyaret etmişti. Şehremini muavini Salim Paşa geçen hafta bu müesseseyi gezmiş ve eski Nafia Nazırı Hallaçyan Efendi de evvelki gün fabrikayı görmek üzere Silahtarağa'ya gitmiştir. Şirket genel müdürü Mösyö Ogüst, Şehremini'ne binanın çeşitli kısımlarını gezdirmiş ve makinelerin çalışmasını göstermiştir. 6 Şubat 1914 tarihinde Hallaçyan Efendi'nin ziyareti sırasında ise fabrika gezildikten sonra, fabrikada üretilen elektrik ile ilk lamba yakılmıştır.[46]

Sonraki günlerde diğer eksiklerin tamamlanmasıyla fabrika, tam manasıyla faaliyete geçmiş ve 11 Şubat 1914 tarihinde tramvaylara elektrik verilmiştir.[47] 14 Şubat 1914 tarihinde ise şehre ilk elektrik verilmiştir.[48]

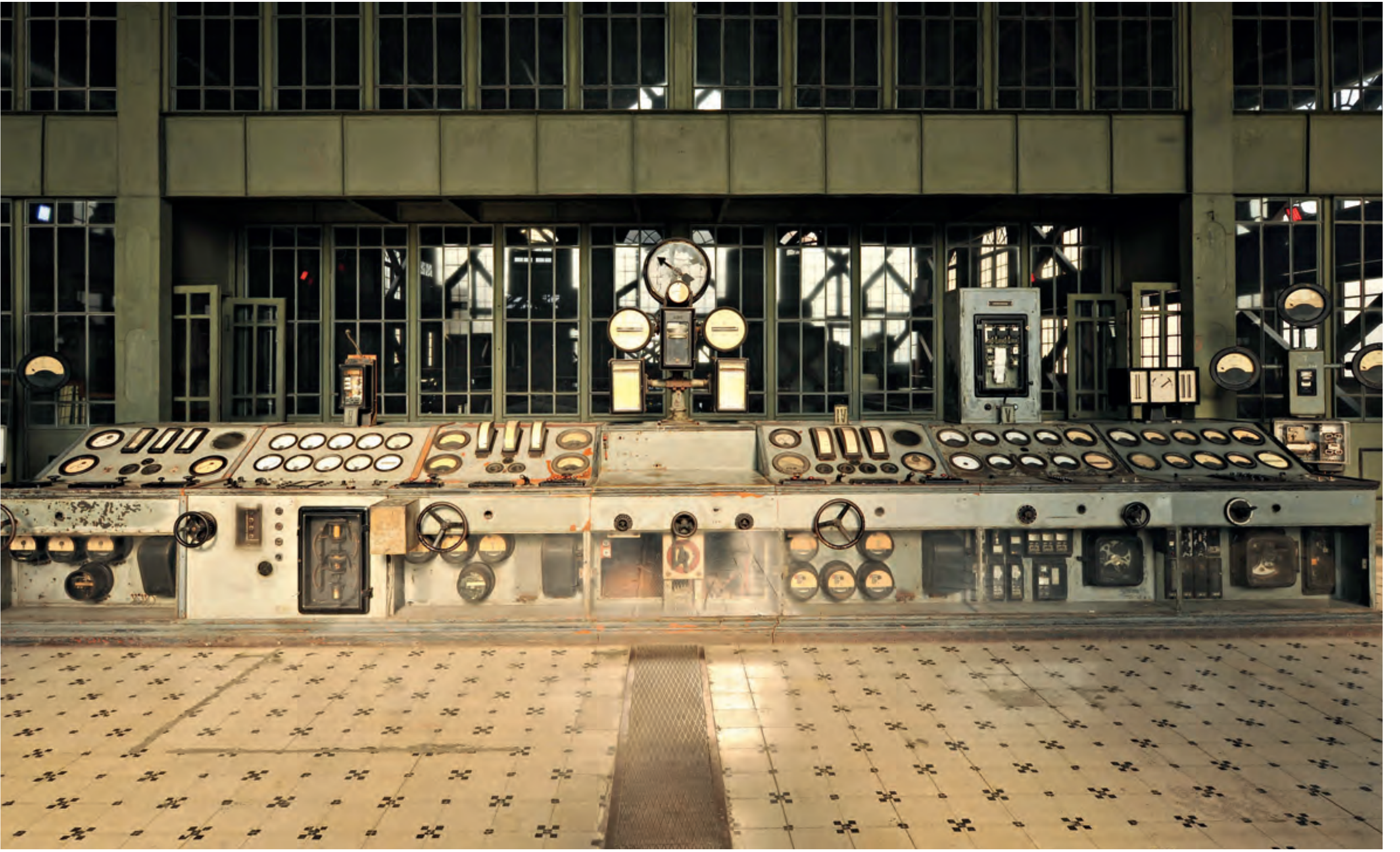
Hizmete giren Silahtarağa Elektrik Fabrikası'ndan çıkan elektrik, kablolarla tüketiciye ulaşıyordu. Bu arada 10.000 voltluk cereyan da 110 volta dönüştürülüyordu. Fabrikadan dağıtım amaçlı olarak çıkan yedi ana kablonun üçü suriçi İstanbul'unda dağıtım merkezi olan Beyazıt'a gidiyordu. Beyoğlu tarafına giden diğer üçü Perapalas ve Ayaspaşa dağıtım merkezlerine, Boğaziçi'ne ait olan son ana kablo da dağıtım merkezi olarak İstinye'ye ulaşıyordu. Bu üç ana merkez arasında ayrıca tadiye kablolarıyla birbirleriyle irtibat tesis edilmişti. Bu şekilde bir hattın bozulması hâlinde diğerinden takviye alınabilecek şekilde büyük bir manevra kabiliyetine sahip bir şebeke oluşturulmuştu. Bu irtibat kablolarının en önemlisi Beyazıt ve Perapalas istasyonlarını birbirine bağlayan kablo idi. Bu durum, kabloların Haliç'ten deniz altından geçirilmesini gerektirmişti.

Yüksek gerilimli tali kablolar Beyazıt, Perapalas, Ayaspaşa ve İstinye gibi önemli dağıtım merkezlerinden çıkarak, birçok istikamete dağılmaktaydı. Bu bağlamda İstanbul tarafında Yeşilköy'e, Beyoğlu tarafında Yenimahalle'ye kadar ulaşmıştı. Bu şebekenin uzunluğu,

46 *İkdam,* 7 Şubat 1914.

47 *İkdam,* 25 Şubat 1914.

48 "İETT Tarihi: Elektrik", *İETT Dergisi,* 1956, sy. 1, s. 18.

10- Silahtarağa Elektrik Fabrikası'nın kontrol odasındaki bazı cihazlar

şehrin genelinde 144.515 m yüksek gerilimli kablo ve 117.230 m alçak gerilimli kablo, 55.220 m havai hat ve genel aydınlatma için kullanılan kablolar dâhil olmak üzere toplam 317.000 m idi.[49]

1914 yılı sonunda şebeke uzunluğu 258.320 m'ye ulaşmış, muhavvile merkezlerinin sayısı ise 60 olmuştu. İstanbul şehrinde 1914 yılında elektrik kullanan abonelerin sayısı ise 2.055 idi.[50] Tesisler işlemeye başladıktan sonra, hisse senetleri bütünüyle Belçika uyruklu SOFINA Şirketi'ne devredildi. Böylece GANZ adı ortadan kalkarak yerine SOFINA kaim oldu.

Fabrikada beheri beşer bin kilovatlık 13 turbo jeneratör grubu ile saatte 12.000-13.500 kg buhar verecek 6 kazan tesis edilmişti. Bu üç türbin grubuna ilaveten 1921 senesinde yeni inşa edilen makine dairesine 12.000 kilovatlık bir turbo alternatör ile mevcutları gibi beheri saatte 12.000 kg buhar verecek iki kazan daha ilave edilmiştir. Aynı sene içinde 60 muhavvile merkezi, 258.320 m'lik elektrik şebekesi ve 2.055 müşteri raptedildi. 1914 senesi zarfında üretim 816.355 kilovatsaat olmak üzere abonelere, 4.694.073 kilovatsaatlik enerji satılmış ve bunun takriben 4/3'ü tramvaylar tarafından kullanılmıştır. Azami yük, 3.000 kilovatsaatten ibaretti.

Her ne kadar abonelerle bu tür sözleşmeler yapılmış olsa da İstanbul şehrinin genel aydınlatması açısından ortaya çıkan engeller bu genel aydınlatmayı olumsuz etkilemişti. Bu olumsuzlukların en önemli nedeni Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu I. Dünya Savaşı'nın çıkmış olmasıydı. Savaş yüzünden özellikle Avrupa'dan ithal edilen malzemelerin İstanbul'a ulaşması mümkün olmuyordu. Bu arada İngiltere ve Fransa'ya karşı cephede savaşılıyor olması sebebiyle bu ülkelerden malzeme alımı gerçekleştirilemiyor, ihtiyaç duyulan her malzemenin, müttefik Almanya'dan temini gerekiyordu. Bu durumda dahi ulaşım zorlukları devreye giriyor, malzeme sıkıntısı kendini hissettiriyordu. 1915 Şubat'ında Almanya'ya sipariş edilmiş birtakım elektrik

49 *Ameli Elektrik,* 1926, sy. 5.

50 Rakım Ziyaoğlu, *İstanbul Kadıları-Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi 1451-1971,* İstanbul 1971, s. 663. Her ne kadar bu sayıda abone mevcutsa da, 1914 yılının Kasım ayında I. Dünya Savaşı'nın çıkışı ve akabinde meydana gelen kömür kıtlığı yüzünden elektrik üretiminin en aza indirgenmesi özel abonelere bir süre elektrik verilmesini engelleyecektir. Bu süre içinde bazı resmî daireler yanında, aralıklı olarak, tramvaylara elektrik verilebilmiştir.

11- Silahtarağa Elektrik Fabrikası'nın kontrol odası

malzemesi henüz getirilememişti. Bunun için Alman Harbiye Nezareti'nin izni bekleniyordu. Şehremini İsmet Bey, bu konuda çaba harcıyor ama sonuç alamıyordu. Nitekim bu konudaki sıkıntısını Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı bir yazıda belirtti. Harp sebebiyle elektrikli aydınlatma için çok önemli olan petrol ve emsali ürünlerin temini mümkün olmuyordu. Bu durumda gazhanenin devreye girmesi beklenebilirdi. Ama kömür kıtlığı da kendini yoğun bir şekilde hissettiriyordu. Birçok müessese yerli kömür kullanıyordu. Ama kömür üretimi 1915 yılında, bir önceki yıla göre yarı yarıya düşmüştü. Özellikle Rus donanmasının kömür havzasını bombardımanı, üretimi olumsuz etkilemiş, Almanların çabalarına rağmen üretimi artırmak mümkün olmamıştı.[51]

I. Dünya Savaşı süresince aynı sıkıntılar yaşanmaya devam edecekti. Esas itibarıyla sokakların aydınlatılmasına yönelik tesisat da henüz tamamlanmamıştı. Bütün çabalar devlet dairelerinde aydınlatmanın sağlanabilmesine yönelikti. Bu arada bütçenin büyük oranda savaş harcamalarında kullanılıyor olması yüzünden devlet dairelerinin Elektrik Şirketi'ne olan borcu da bir türlü kapatılamıyordu. Mesela, 1915 senesi elektrik borcunun ödenemeyen 1.825 kuruşu ertesi yıla kalmıştı.[52] Bütün zorluklara rağmen önemli müesseseler için ödenek bulunmaya çalışılıyordu. Bu bağlamda düzenli çalışması gereken devlet matbaasının elektrik masrafı için ödenek ayrılabilmişti.[53]

1916 ve 1917 yılı bu ortamda geçti. Savaş ortamında Zonguldak'tan kömür taşıma işi için nakliye gemisi bulunamayınca Şirket-i Hayriye'ye ait yolcu gemilerinden yararlanma yoluna gidilmişti. Fakat bu gemilerden birinin 24 Mart 1916 tarihinde Zonguldak açıklarında Ruslar tarafından batırılması bu yöntemin de sağlıklı olmadığını göstermişti. Sonrasında birkaç Şirket-i Hayriye vapuru daha Rus savaş gemileri tarafından batırılınca bu yöntemden vazgeçildi.[54]

51 Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi,* Ankara 1994, s. 75-76.

52 BOA, DH.EUM.MH, 110/101.

53 BOA, MV, 199/100.

54 *Türk Deniz Ticareti ve Türkiye Denizcilik İşletmeleri Tarihçesi,* İstanbul 1994, s. 194-195; Eser Tutel, *Şirket-i Hayriye,* İstanbul 1994, s. 171-172.

12- Elektriğin evlerde ve araçlarda kullanılması faydalı olacağından dolayı, Avrupa yakasının elektrikle aydınlatılmasına dair şartnamenin ülke için genelleştirilmesi hakkında

Bütün aksaklıklara rağmen 1914 yılında 2.055 olan elektrik abonesi sayısı 1918'de 12.894'e yükselmişti. 1920 yılında ise 17.207 olmuştu.[55] Her ne kadar abone sayısında artış olmuşsa da, bu abonelere kısıntılı olarak elektrik verildiği bir vakıadır. Savaşın bitiminden (1918 sonu) itibaren, kömür tedarikinin mümkün olduğu oranda abonelere elektrik verme imkânları da genişleyecektir. Bu dönemde Elektrik Şirketi'nin istihdam ettiği yabancı memurların sayısı 21'i buluyordu: 9 Avusturyalı, 5 Alman, 3 İtalyan, 2 Yunan ve birer Romanyalı, Macar ve Norveçli. Sayıları 450'yi bulan müstahdemler ise Osmanlı uyruklu idi.[56]

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İstanbul'da Elektrik Kullanımı

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte, savaş ve işgal yıllarının olağanüstü şartları nedeniyle ihmale uğrayan İstanbul'da elektrik kullanımı ve yaygınlaştırılması faaliyetlerine yeniden başlandı. Hükûmet, yapılacak ilave tesislerle, ilk etapta elektriğin şehirde üretimini artırıp aydınlatma, ulaşım ve sanayide bu yeni enerjiden daha geniş ölçüde istifade edilmesini amaçlıyordu. Bu konuda, Cumhuriyet öncesinde olduğu gibi, yine imtiyazlı yabancı şirketlerle birlikte hareket ediliyor, elektriğin üretimi, kullanımı ve yaygınlaştırılması çalışmaları yine bu şirketler vasıtasıyla yürütülüyordu. Nafıa Vekâleti ise, hükûmet adına, elektrik işlerine nezaret eden, birinci derecede sorumlu bakanlıktı. Vekâletin, İstanbul'daki elektrik şirketlerinin takibi ve çalışmalarının denetlenmesi hususunda Şehremaneti, Nafıa Komiserliği ve diğer birimlerle iş birliği söz konusuydu.[57]

1923-1933 döneminde İstanbul'un elektrik ihtiyacı, eskiden olduğu gibi, yine Silahtarağa Elektrik Fabrikası'ndan sağlandı. Bu süreçte, fabrikanın kapasitesini artırıcı, eksikliklerini giderici çalışmalar yapıldı. 1923'te fabrikada bir muhafaza duvarı ve yeni makine dairesi inşası ile hareketsiz bir köprü ve bir vincin monte edilmesi için hazırlıklara başlandı. Muhafaza duvarı, fabrikanın asıl kısmı ile amele barınaklarını birbirinden ayırmak amacıyla inşa edilecekti. Makineler dairesine mahsus vinç ise 40 ton kotunda olacaktı.[58] Aynı yıl, Silahtarağa'da 10.000 kilovatlık yeni bir elektrik üretim ünitesi kurma girişimlerine başlandı.[59] Elektrik Şirketi, fabrikada planladığı yeni inşaat çalışmaları ve güç artırımına ilişkin plan ve projelerini, 7 Haziran 1923 tarihli bir yazıyla, İstanbul'daki Nafıa Komiserliği kanalıyla Nafıa Vekâleti'ne göndererek onay istedi. Şirket, izin verildiği takdirde, savaş sırasında ciddi hasar gören 6.000 kilovat gücündeki mevcut elektrik ünitesinin yerine, 10.000 kilovat gücünde yenisini ikame edecekti. Yapılan inceleme sonucunda eski tesislerin mühim surette hasara uğradıkları anlaşılarak, yerine yenilerinin kurulması uygun bulundu.[60] 1923 yılı ortalarında Silahtarağa merkez fabrikasında başlatılan genişletme çalışmaları ile 10.000 kilovatlık makine ve teferruatı ve genel şebekeye ilave olunan dönüştürme merkezinin tesisi gibi işler yıl

55 *İETT, 1940 Senesi Bilançosu ve İşletme Neticeleri,* İstanbul 1940, s. 6-7.

56 *1335 Senesi İstanbul Beldesi İhsaiyat Mecmuası,* İstanbul 1337, s. 222-223.

57 BCA, nr. 23/49.76.6

58 BCA, nr. 230/49.76.2

59 BCA, nr. 230/49.76.2

60 BCA, nr. 230/49.76.5.

sonuna doğru bitirilerek, resmî kabul işlemleri 15 Kasım 1923'te yapıldı.[61] 1928'de ise, fabrikanın elektrik üretim kapasitesini artırmak ve cereyan akışını daha güvenli kılmak için bir proje hazırlandı. Toplam 2.000.000 liraya mal olacak bu projeyle, fabrikada yüksek basınçlı yeni bir kazan dairesi kurulacak ve mevcut santralin gücü iki misline çıkarılacaktı. Yeni kazan devreye sokulduğunda, 30.000 kilovatlık (takriben 40.000 buhar beygiri) bir talebin rahatlıkla karşılanması bekleniyordu.[62] 1929'da yeni tesisler kurulduğu gibi, 1930'da fabrikadaki genişletme çalışmalarının tamamı bitirildi.[63]

Silahtarağa Fabrikası, kömürle çalışan bir termik santral olduğundan, elektrik üretiminin aksamaması için kömür ihtiyacının düzenli şekilde sağlanması; bu arada, belli miktarda bir kömürün de ihtiyaten depolanması gerekiyordu. Kömürün istikrarlı biçimde temini kadar, ucuza mal edilmesi de önemliydi. Çünkü kömür fiyatları doğrudan elektrik ücretlerine yansıtılıyordu. Elektrik tüketim fiyatları ve tarifelerin belirlenmesi sırasında, fabrikanın kullandığı kömür giderlerinin birinci derecede belirleyici olması, hükûmetin, kömür konusuyla yakından ilgilenmesini zorunlu kılmaktaydı.[64] 1926 ve 1927 senelerindeki kömür buhranı sırasında ham petrol için vekâletten ithal izni isteyen şirkete, ancak ciddi bir ön incelemeden sonra izin verildi.[65]

Belgelerden, Silahtarağa Fabrikası'nda yakıt olarak kömürün yanı sıra, mazotun da belli oranlarda kullanıldığını öğreniyoruz. 1923-1933 döneminde kömüre göre oldukça sınırlı tüketildiği görülen mazot veya ham petrol, kömürde olduğu gibi, Bakanlar Kurulu kararıyla ithal edilebilmekteydi.[66]

Türk Anonim Elektrik Şirketi'nin 1923 Mart ayı işletme verilerine göre, Silahtarağa Fabrikası'nda, azami sarfiyat zamanındaki elektrik enerjisi 8.600 kilovat oldu. Günlük ortalama elde edilen elektrik miktarı ise 96.003 kilovatsaati buldu. Bir ay zarfında istihsal edilen elektrik miktarı 3.007.100 kilovatsaat, şebekede tevzi edilen elektrik miktarı da 2.885.150 kilovatsaatti. Aynı ay içinde fabrikada kullanılan kömür miktarı 3.483.700 kg olurken, ham petrol miktarı 11.000 kg idi. Bir ayda teksif edilen su miktarı 22.199.800 kg, sarf edilen su miktarı ise 41.852 metreküptü. Çıkartılan kül miktarı da 406.180 kg, yani %11,65 idi.[67] 1925 yılı Mayıs ayı işletme verileri, geçen süre zarfında Silahtarağa Fabrikası'ndaki elektrik üretiminin nispi bir gelişme kaydettiğini gösteriyordu. Buna göre, 1925 Mayıs'ı itibarıyla, fabrikada azami sarfiyat zamanındaki elektrik enerjisi 9.500 kilovata ulaştı. Günlük ortalama elde edilen elektrik miktarı ise 111.671 kilovata çıktı. İstihsal edilen aylık elektrik miktarı 3.461.800 kilovatsaat, şebekede tevzi edilen elektrik miktarı ise 3.389.860 kilovatsaat olarak gerçekleşti.[66]

Savaş yıllarında askıya alınan İstanbul'da elektriği yaygınlaştırma çalışmaları, sağlanan barış ortamıyla birlikte, 1922'den itibaren yeniden canlanmaya başladı. Elektrik Şirketi, ocak ayı içerisinde Nafıa Nezareti'ne başvurup I. Dünya Savaşı öncesinde yapımı planlandığı hâlde, araya savaşın girmesiyle başlanamayan, Kapalıçarşı'nın elektriklendirilme projesi için izin istedi. Plan ve projelerini nezarete sunan şirket, ilk etapta çarşıya elektrik verilebilmesi için altyapıyı hazırlamayı ve bu bağlamda öncelikli olarak mahalleye havadan elektrik hatları tesis etmeyi düşünüyordu. İleride müşterilerin çoğalması durumunda, çarşının başlıca caddelerine yeraltından da kablolar döşenecekti. Şirket, ayrıca, çarşı içinde bir de elektrik şebekesi kurma niyetindeydi.[68] Elimizdeki belgeler, 1925'te, Kapalıçarşı'da elektrik kullanıldığını ve bu elektriğin bir kısmının çarşı esnafının kendi imkânlarıyla üretildiğini gösteriyor.[69] Elektrik Şirketi'nin 1922'de başlayıp 1923'te tamamladığı diğer önemli bir elektriklendirme projesi de, Şehzade Ömer Faruk Efendi'nin Rumelihisarı'nda bulunan sarayları ile bunların ötesindeki bazı konaklara cereyan verilmesi oldu. Bu amaçla, bölgeye çekilecek hatların plan ve projeleri hazırlandı. Yerinde keşifler yapılarak, inşaata aykırı bir durum olmadığı belirlendi. Nafıa Vekâleti ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin onayından geçen bu proje ile önce Ömer Faruk Efendi'nin sarayları, bir süre sonra da civarındaki konaklara cereyan verildi.[70]

1923 yılında hükûmet, Elektrik Şirketi'nin İstanbul elektrik tevziatı için yüksek gerilimli hatlar inşa talebi üzerine, 1921'de eski Nafıa Nezareti ile kararlaştırılan usule uygun olarak, şehre elektrik taşıyacak havai hatların yapımına izin verdi.[71] İstanbul'un uzak yerlerine elektriğin ulaştırılmasında kullanılacak olan yüksek gerilimli bu hatlar, şehrin dışından, gayrimeskûn mahallerden

61 BCA, nr. 230/88.16.3, s. 1.

62 *Ameli Elektrik*, 1929, sy. 32, s. 3.

63 BCA, nr. 230/49.78.1, s. 1-2; BCA, nr. 300/31.33.4; BCA, nr.

64 BCA, nr. 030.18.01.01.07.20.14.

65 BCA, nr. 230/29.27.3, s. 1.; nr. 030. 18.01.01.021.69.9.

66 BCA, nr. 030.18.01.01.021.69.9.

67 BCA, nr. 230/27.19.6.

68 BCA, nr. 230/38.52.4, s. 1; nr. 230/38.52.6, s. 1.

69 BCA, nr. 030.10.157.102.2.

70 BCA, nr. 230/26.18.10; nr. 230/27.20.7, s. 1; nr. 230/27.20.7, s. 2.

71 BCA, nr. 230/38.52.10, s. 1-2; nr. 230/27.20.3, s. 1; nr. 230/27.20.7.

13- Silahtarağa Elektrik Fabrikası'nın türbinlerinin üstten görünümü

geçirilecek[72] ve azami 50.000 volta kadar çıkacaktı.[73] Ayrıca, şehirde elektrik dağıtımı için şirket tarafından yapılacak kazıların halkın gidiş gelişlerini engellememesi, telgraf, su, gaz ve tramvay hizmetlerini aksatmaması konusunda, Şehremaneti ve Nafıa Komiserliği vasıtasıyla gerekli tedbirlerin alınması istendi. Şirket, sözleşme hükümleri gereği, şehirde gerçekleştireceği elektrik inşaatlarını kamu düzenini bozmayacak şekilde tanzim edecek ve bu hususta Şehremaneti ve Nafıa Komiserliği ile irtibatlı çalışacaktı. Toprak kazım çalışmaları başlamadan en az dört gün önce, komiserlik ve ilgili resmî daireleri inşaattan haberdar edecek olan şirket, herhangi bir iş kazası veya elektrik hatlarında tamirat gerektirecek bir durumda, hemen harekete geçecek ve yirmi dört saat zarfında arızanın durumu hakkında komiserlik ve ilgili daireleri bilgilendirecekti. İlgili kurum ve birimler Elektrik Şirketi'ne, şehirdeki inşaat ve tamirat çalışmalarını düzenli şekilde yürütebilmesi konusunda engelleyici değil, bilakis işlerini kolaylaştırarak, yardımcı olacaklardı.[74]

1923'te inşa faaliyetlerini yoğunlaştıran Elektrik Şirketi, aynı yıl içinde, Beyoğlu Cihangir Mahallesi ile Boyacıköy'e elektrik götürülmesine yönelik bir proje hazırladı. Nafıa Vekâleti ve hükûmet tarafından uygun bulunan bu projeye göre, Cihangir ve Boyacıköy'deki bazı hanelere cereyan verilebilmesi için havadan elektrik hatları çekilecekti. Gelecekte semtler genişleyip aboneler çoğaldığında, direkli hatların yanında, yeraltından da kablolar döşenecekti.[75] Şirketin, havadan elektrik hattı çekmek istemesinin en önemli sebebi, bazı sokakların elektrik kablosu döşemeye uygun olmamasıydı. Söz gelimi, Boyacıköy'deki sokakların çoğu tesviye veya tahdit edilmediğinden, buralara kablo yerleştirmek hem zor hem de çok maliyetliydi. Şirket, işletme politikası gereği, müşterisi az olan mahaller ile altyapı masraflarını kısa vadede karşılaması şüpheli yerlere elektrik kablosu döşemek, direkli hat çekmek veya aktarma santralleri kurmak istemiyordu.[76] Bu gibi hâllerde, Nafıa Vekâleti'nin araya girip şirketi bir şekilde yatırım yapmaya ikna etmesi gerekiyordu.[77]

72 BCA, nr. 230/27.20.5, s. 1-2.

73 BCA, nr. 30.18.1.1.7.38.6.

74 BCA, nr. 230/27.20.11, s. 1.

75 BCA, nr. 230/27.20.6, s. 1; nr. 230/27.20.6, s. 2.

76 BCA, nr. 230/28.24.12, s. 2.

77 BCA, nr. 230/28.24.1, s. 1-2.

1923 yılından itibaren elektrik dağıtım çalışmaları genişlemeye başladı. Savaş ve Mütareke yıllarında ara verilmiş veya başlanamamış projeler yeniden gündeme alındı. Yedikule ile Bakırköy arasına 4.500 m, 2.725 mm ölçeğinde yüksek kotra kablosu döşenmesine karar verilerek, şirketçe hazırlanan projeler tasdik için Nafıa Vekâleti'ne gönderildi. Harp esnasında ülke dışından elektrik kablosu ithal edilemediğinden dolayı yarım kalan Bakırköy ve Büyükdere'deki çalışmalar, yeniden başlatıldı. Bu amaçla, şirket tarafından hazırlanan projeler incelenmek üzere yetkililere teslim edildi.[78] Şehremaneti'nin uygun bulduğu Bakırköy'ü aydınlatma projesi, bölge halkı tarafından da hararetle arzu ediliyordu.[79] Bu arada şirket, şehrin elektriklendirilmesinde kullanılmak üzere ithal edeceği kabloların gümrük resminden muaf tutulmasını; Bakırköy taraflarında Mütareke Dönemi'nde bazı şahıslar tarafından, imtiyaz sözleşmesine aykırı olarak, aydınlatma için yapılmış olan elektrik tesislerinin iptalini istedi.[80] Ardından şirket, Bakırköy taraflarının aydınlatılması için her biri 28 kilovat amperlik iki merkezin inşasına izin verilmesini istedi.[81] 1923'ten sonra yapılan sözleşme ile İstanbul'da elektrik götürülecek yerlerin sayısı artırıldı.[82] Bu, yakın gelecekte, İstanbul'da daha çok semt ve mahallede elektrik kullanılacağı anlamına geliyordu.

1924'te, İstanbul'un Rumeli yakasındaki elektriklendirme çalışmaları sürdü. Şehrin bazı sokak, rıhtım ve pazar yerlerine aydınlatma amaçlı lambalar (direkler) yerleştirildiği gibi, mevcut hatlara eklemeler yapılarak, daha çok insanın elektrikten faydalanması sağlandı. 1918'den itibaren bazı sokak ve meydanları ile çarşısına cereyan verilen Eyüp'te, 1922'de, büyük pazar güzergâhında 13 genel aydınlatma lambası vardı. 1924'te hükûmet, Eyüp'te daha çok sayıda insanın elektrikten yararlanabilmesi için, bölgeye yeni hatlar çektirilmesine karar verdi. Yeni elektrik hatları, çoğunlukla bahçe içindeki küçük evler ve birbirinden ayrı hanelerden oluşan semtte, halkın, elektrik müşterisi olmak için yapacakları masrafları önemli ölçüde azaltacaktı.[83] Aynı yıl, Sirkeci Sokağı ile Büyükdere ve Sarıyer rıhtımlarında da genel aydınlatma lambaları dikilmesi kararlaştırıldı.[84]

78 BCA, nr. 230/27.19.7, s. 1-2.

79 BCA, nr. 230/27.19.7, s. 1.

80 BCA, nr. 230/27.19.4.

81 BCA, nr. 230/27.19.4.

82 BCA, nr. 230/55.6.1, s. 1; nr. 230/27.21.9. 1.

83 BCA, nr. 230/27.21.6.

84 BCA, nr. 230/27.20.19, s. 1.

Sirkeci Sokağı'na l.500 mumluk bir, Büyükdere ve Sarıyer rıhtım boyuna 1.500 mumluk yedi ve 250'şer mumluk altı adet olmak üzere, toplam 14 aydınlatma lambası yapılacaktı. Büyükdere ve Sarıyer'deki çalışmalar, muhtemelen direklerin konulacağı yerlerin yeniden belirlenmesi için bir süreliğine ertelenirken,[85] aynı yıl Cerrahpaşa Hastanesi kapısı karşısına 1.500 mumluk bir aydınlatma lambası (direk) konuldu.[86] Şehrin genel aydınlatmasında kullanılacak direklerin, havai hatların ve elektrik lambalarının yerleri Şehremaneti ve Nafıa Komiserliği tarafından oluşturulan bir fen komisyonu tarafından belirleniyordu. Ankara'nın onayı alındıktan sonra karar, Elektrik Şirketi'ne tebliğ ediliyordu. Elektrik şirketlerinin, Nafıa Vekâlet'inin izni ve onayı olmaksızın bir iş yapmaları veya anlaşma hükümlerine aykırı hareket etmeleri mümkün değildi.[87]

1925'te elektrikle ilgili önemli ve ilginç bir gelişme yaşandı: İstanbul, Samatya'da İkiyüzlüçeşme denilen yerde kurulan modern bir ipekli mensucat fabrikası sahibi, Elektrik Şirketi'ne müracaat ederek, üretime başlayabilmeleri için fabrikaya en kısa zamanda cereyan verilmesini istedi. Ancak şirket, altı ay boyunca çeşitli bahaneler ileri sürerek, son sistem dokuma tezgâhlarına sahip mensucat fabrikasına elektrik hatları çekmediğinden, üretime geçilemedi. Bunun üzerine fabrika sahibi Hattatzade Ali İhsan Bey, Nafıa Vekâleti'ne şirketi şikâyet eden bir mektup yazarak, bu konuda kendisine yardım edilmesini rica etti. Hattatzade, 21 Ekim 1925 tarihli mektubunda, İstanbul'da tesis ettiği mensucat fabrikası için talep ettiği elektriğin, şirket tarafından kârlı bulunmadığından dolayı verilmek istenmediğini söylüyor, bu konuda şirketin ileri sürdüğü bahanelerin ise gerçek olmadığını, belirtiyordu. Hattatzade, şirketin ayak diretmesinin ardındaki maksadın, fabrikaya havadan çekilecek elektrik hatları ile kurulması gereken aktarma santralinin bütün masraflarını kendisine ödetmek olduğunu savunuyordu.[88]

Cumhuriyet Hükûmeti'nin, sanayiyi teşvik hususunda her an tecellisine şahit olunan hizmetlerinin bir benzerini kendileri için de gerçekleştireceğine dair kuvvetli beklenti, Hattatzade'nin mektubundaki son cümlelerdi.[89]

85 BCA, nr. 230/27.20.19, s. 1.

86 BCA, nr. 230/27.21.12.

87 BCA, nr. 230/27.21.12.

88 BCA, nr. 230/28.24.12, s. 1.

89 BCA, nr. 230/28.24.12, s. 1.

14- Silahtarağa Elektrik Fabrikası'nın Cumhuriyet döneminde yeni yapılan santral binasının açılışı (*Cumhuriyet Devrinde İstanbul*)

1925'te Elektrik Şirketi'ne, Bakırköy ve Yeşilköy'de 220 voltluk elektrik hatları çekmesi için Nafıa Vekâleti'nce izin verildi. 1926'da Rumelihisarı'nda elektrik hatları tesisi amacıyla çalışmalar başlatıldıysa da, Ağustos 1927'de konuyla ilgili yazışmalar hâlâ sürüyordu.[90] Aynı günlerde şirket, Büyükdere Ortaköy Sokağı'nda havadan çekeceği hat ile Fatih ve Cibali arasındaki Haydar Caddesi'nde havadan çekilecek hattın bürokratik işlemlerini tamamlamaya çalışıyordu.[91] Aynı yıl, Silahtarağa ile Yedikule arasında tesis edilen yüksek gerilim hattının geçici kabulü yapıldı.[92] Kâğıthane'de ise başka bir şirket tarafından teşrih havuzları inşa ediliyordu. 1927'de elektrik, esnaf arasında daha çok kullanılmaya başlandı. Gedikpaşa, Balat, Galata, Beyoğlu, Hasköy'deki kahveci esnafı, kahve değirmenlerini elektrik enerjisiyle çalıştırıyordu. Tünel Meydanı'nda bulunan bir mobilya fabrikasında yine elektrik vardı.[93] Ancak esnaf, muamele vergisinin ağırlığından şikâyetçiydi.[94] İstanbul Ticaret ve Zahire Borsası, şehirde elektrikle aydınlatılan ticari nitelikteki kuruluşların başında geliyordu. 1928'de hükûmet, resmî daireler ve kurumlar için uygulanmakta olan tenzilatlı elektrik tarifesinden borsayı da yararlandırdı.[95]

İstanbul'un Rumeli yakasında elektrik kullanımı yavaş yavaş yaygınlaşırken, Üsküdar ve Kadıköy'de ise, 1925 yılına kadar ciddi bir çalışma yapılmadı. Oysaki Osmanlı Hükûmeti, 1920'de, İstanbul'un Anadolu yakasına elektrik dağıtımına ilişkin Üsküdar-Kadıköy

90 BCA, nr. 230/43.64.5.

91 BCA, nr. 230/43.64.3; nr. 230/1/29.28.9, s. 1.

92 BCA, nr. 230/30.29.8.

93 BCA, nr. 230/30.29.12.

94 BCA, nr. 230/30.29.12.

95 BCA, nr. 230/30.35.3.

15- Açılışı yapılan santral binası

Gaz Şirketi'ne imtiyaz verdiği hâlde şirket, elektrik konusunda hiçbir iş yapmamıştı. Cumhuriyet öncesinde, Kadıköy ve Üsküdarlılar, geceleri sahilden karşı yakayı seyrediyorlar, pırıl pırıl parlayan İstanbul'un ışıklarını gördükçe imreniyorlardı.[96] Anadolu yakasının gaz ve elektrik imtiyazını üzerinde bulunduran Havagazı Şirketi ise, halka gaz satabilmek için, Üsküdar veya Kadıköy'de elektrik fabrikası tesis etmeye yanaşmıyordu. Cumhuriyet'in ilanından sonra Ankara Hükûmeti, İstanbul'da bulunan ecnebi şirket yöneticilerini birer birer Ankara'ya çağırarak, yeniden şirketleri tescile başladı. Bir süre sonra, Kadıköy ve Üsküdar Havagazı Şirketi direktörü de Ankara'ya çağrılacaktı. Bunu öğrenen Hilal-i Ahmer (Kızılay) Kadıköy Şube reisi Süreyya İlmen, Kadıköy ve Üsküdar yakasının elektriklendirilmesi için, Cumhuriyet Hükûmeti nezdinde talep ve girişimde bulunmaya karar verdi. Süreyya Bey, Ankara'dan,

96 Süreyya İlmen, *Teşebbüslerim ve Reisliklerim*, İstanbul 1949, s. 35-36.

16- Silahtarağa Elektrik Fabrikası'nın transformatörleri

Anadolu yakasında elektrik tesisatı kurmak istemeyen Gaz Şirketi'nin imtiyazının feshedilip ya kendilerine elektrik şirketi kurma izni verilmesini ya da şirketin elektrik fabrikası kurmaya icbar edilmesini isteyecekti. Bu konuda, Hilal-i Ahmer Cemiyeti üyeleri de açıkça destek veriyordu. Toplam 600 kişinin imza koyduğu mazbatalar, hemen Ankara'ya gönderildi. Bir süre sonra, Üsküdar ve Kadıköy Havagazı Şirketi direktörü de Ankara'ya davet edildi. Görüşmeler sonunda direktör, yetkililerce ikna edildi. Şirket, iki seneye kadar Üsküdar ve Kadıköy ve havalisini elektrikle tenvir edecekti.[97] Ancak sözünde durmadı. 1925'te şirket, hükûmetle yeniden görüşerek, yeniden bir elektrik fabrikası tesis etmek yerine, elektriği Silahtarağa Fabrikası'ndan alıp Anadolu yakasında dağıtmayı önerdi.[98] Aralık 1925'te şirketle hükûmet arasında mutabakat sağlandı. Buna göre, Üsküdar, Kadıköy ve civarı ile Boğaziçi, Anadolu sahilinden Kandilli'ye kadar elektriklendirilecekti. Daha sonra, Kanlıca'daki tüccarlardan Derviş Bey ve arkadaşları ile Kanlıca, Beykoz, Paşabahçe ve Anadoluhisarı sakinlerinin ortak talebi üzerine, elektrik tevziatının Beykoz'a kadar götürülmesi kararlaştırıldı.[99]

Üsküdar-Kadıköy Havagazı ve Elektrik Şirketi, Anadolu yakasında dağıtacağı elektrik enerjisini, İstanbul Elektrik Şirketi'nin Silahtarağa Fabrikası'ndan, deniz altından yerleştirilecek kablolar vasıtasıyla alacaktı. 1925 yılı içinde, Boğaziçi'ne iki muhtelif noktadan döşenecek bu kablolarının denize gireceği ve çıkacağı yerlerin tespiti ve buralarda alınacak teknik tedbirler değerlendirildi. Şirket tarafından hazırlanan Anadolu yakası elektrik dağıtım projeleri ve inşaat planları Nafıa Vekâleti'nde ayrıntılı olarak incelendi.[100] Şirketin mukavele gereği, bir kilometrede 150 hanesi bulunan mevcut sokaklara yeraltından elektrik kabloları döşemesi, muhtelif yerlere "aktarma merkezleri", yani santraller inşa etmesi ve bu aktarma merkezlerinin dış görünüşleri itibarıyla göze hoş gelecek şekilde tasarlanması, ayrıca, Boğaz'dan geçirilecek kabloların denize giriş ve çıkış yerlerinde gerekli fennî önlemleri eksiksiz alması gerekiyordu. Vekâlet, Anadolu yakasının bir an önce elektriğe kavuşması amacıyla, projedeki bazı eksikliklerin giderilmesi şartıyla, şirkete çalışma müsaadesi verdi. Eksik ve uygun görmediği plan ve projeleri ise, yeniden hazırlanmak üzere şirkete iade etti. Söz gelimi vekâlet, havadan çekilecek elektrik hatları için ahşap direk kullanmayı planlayan şirketin teklifini uygun bulmayıp demir direk kullanılmasını istedi.[101]

Anadolu yakasına deniz altından döşenecek kabloların inşaatı, Silahtarağa Elektrik Fabrikası'nı da işletmekte olan, İstanbul Elektrik Şirketi tarafından gerçekleştirilecekti. İstanbul Elektrik Şirketi, Üsküdar ve Kadıköy yakasındaki elektrik şebekelerine bağlanacak kabloların irtibat noktalarını gösteren yeni planlar hazırlayarak, Haziran 1926'da Nafıa Vekâleti'ne sundu ve vekâlet de, kısa sürede incelemesini tamamlayıp planları onayladı.[102] Aynı yıl, Anadolu tarafında tesis edilen elektrik aktarma merkezlerinin yapımları büyük ölçüde bitirildi.[103] Yapılan çalışmalar sonucu, Kadıköy'de, yakın

97 İlmen, *Teşebbüslerim,* s. 36.

98 İlmen, *Teşebbüslerim,* s. 36.

99 BCA nr. 230/55.7.1, s. 1.

100 BCA, nr. 230/28.22.9.

101 BCA, nr. 230/28.22.9.

102 BCA, nr. 230/35.44.3, s. 1-2.

103 BCA, nr. 230/29.27.5.

zamanda elektrik kullanılmaya başlanabilecekti.[104] Ancak bunun için öncelikle, binalara dâhilî tesisat kurulması ve bu işin de mutlaka işin uzmanları tarafından yapılması gerekiyordu. Bu amaçla, daha önce İstanbul yakası için imtihanla elektrik uzmanlık belgesi almış olanlara Kadıköy'de çalışma izni verildi. Uzmanlık belgesi almak isteyenlerin ise, yetkili mercilere müracaat etmeleri istendi. Bir fen heyeti karşısında imtihandan geçirilecek olan elektrikçi adayları, başarılı olduklarında, diplomalı elektrikçi olarak İstanbul'un genelinde tesisat kurmaya yetkili olacaklardı.[105]

1927'de Üsküdar-Kadıköy Elektrik Şirketi tenvirata başladı.[106] Aynı sene, Anadolu Demiryolu'nun Haydarpaşa'daki tesisatına elektrik verilmesi için görüşmeler yapıldı. 1928 yılı başında Kadıköy Elektrik Şirketi müdürü, hükûmetle görüşmek üzere Ankara'ya çağrıldı.[107] Bu arada, Üsküdar-Kısıklı arasında elektrikli tramvay seferleri başladı.[108] 1929'da ise Fatih-Edirnekapı ve Üsküdar-Haydarpaşa tramvay hatları açıldı.[109] 24 Nisan 1930'da, Anadolu yakası havagazı ve elektrik imtiyazı eski şirketin uhdesinden alınarak, İstanbul Elektrik Türk Anonim Şirketi'ne devredildi ve imtiyaz sınırı genişletildi.

Bir süre sonra, Anadolu yakasını elektriklendirme çalışmaları Üsküdar ve Kadıköy dışına, Adalar'a doğru genişlemeye başladı. 15 Ekim 1928'de hükûmet, Adalar'da elektrik istihsali, dağıtımı ve satış imtiyazını İstanbul Şehremaneti'ne verdi.[110] Bununla ilgili tanzim edilen mukavelename 5 Aralık 1928'de hükûmet tarafından onaylanıp[111] 23 Ocak 1929 tarihinde Nafıa Vekâleti ile Şehremaneti arasında akdedildi. Mukavelenin ikinci maddesi, imtiyaz sahibinin bir sene zarfında bir Türk Anonim Şirketi kurmasını zorunlu kılıyordu.[112] "Adalar Elektrik Tenviratı Türk Anonim Şirketi" isminde kurulacak olan şirketin merkezi, Büyükada olacak ve Adalar kazasının elektrikle aydınlatılması işiyle uğraşacaktı. Şirket, 75 sene müddet ve beheri 75 lira kıymetinde 4.000 hisseye bölünmüş 100.000 lira sermayeye sahip olacaktı.[113] Ancak bazı iktisadi sebepler yüzünden şirketin bir yıl içinde kurulamayacağının anlaşılması üzerine, 12 Şubat 1930'da bir yıllık süre iki seneye çıkarıldı.[114] 24 Nisan 1930'da ise, Şehremaneti uhdesinde bulunan Adalar elektrik imtiyazından Heybeli ve Büyükada'ya ait kısım, İstanbul Elektrik Şirketi'ne devredildi. Ayrıca Maltepe, Kartal ve Pendik de mezkûr şirketin imtiyaz alanına sokuldu.[115] Elektrik Şirketi ilk etapta, Kartal ve Adalar'a kadar elektrik hatlarını uzatacak, Kartal Çimento Fabrikası'na elektrik satacak, Kadıköy ile Adalar'da da yeni tesisatlar inşa edecekti. Bu tesisatlar için gerekli olan bir türbin ile teferruatı ise, 3 Eylül 1939 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla, şirket tarafından yurt dışından getirtilecekti.[116]

İstanbul Elektrik Şirketi, elektriği şehrin en uzak mahallerine kadar götürecek şekilde yatırımlarını sürdürüyordu. Mevcut inşaat ve tesislere ilave olarak, 1928'de, Edirnekapısı ile Haliç arasında surlar boyunca Ramiz köyünde, Piyalepaşa, Kasımpaşa ve Hasköy'de elektrik mecraları yapıldı. Şişli, Boğaziçi ve Anadolu sahili havalisinin enerjisini takviye ve artırmak üzere Silahtarağa Fabrikası ile Arnavutköy arasında yüksek gerilimli hat çekildi. Toplam 12,5 km hat ve yüksek gerilimli kablo, 17 km alçak gerilimli kablo ve 20 km havai hat konuldu. Aynı sene zarfında, şehrin elektrik şebekesine 6.433 yeni müşteri raptedilerek, bunlar için 2.400 şube inşa edildi. Bu suretle İstanbul genelinde cereyan verilen müşteri sayısı 50.000'i geçti.[117] Müteakip günlerde, elektrik verilen resmî kurumlarda da artış kaydedildi. İstanbul'daki Askerî Tıbbiye Mektebi, Askerî Baytar Mektebi, Tıbbiye Mektebi[118] ve Fen Tatbikat Mektebi gibi önemli okullar şehir şebekesine bağlanarak, elektrik kullanmaya başladı.[119] Aynı şekilde, sanayi kesiminde de elektrik kullanımı sürekli artıyordu. 1928 yılı sonu itibarıyla şehirde toplam 1.850 sanayi kuruluşu elektrik şirketinin abonesiydi.[120]

Cumhuriyet'in ilanından sonra hızlandırılan İstanbul'da elektriğin yaygınlaştırılması yolundaki çalışmalar, zaman içersinde olumlu sonuçlar vermeye başladı. 1923-1933 döneminde elektrik tüketiminin tedrici olarak artış göstermesi, şehirde elektriğin daha çok üretildiği

104 BCA, nr. 230/30.29.3.

105 BCA, nr. 230/29.27.1.

106 BCA, nr. 030.10.157.102.8.

107 BCA, nr. 230/30.30.1; nr. 230/30.30.7.

108 BCA, nr. 030.10.157.102.8.

109 BCA, nr. 030.10.157.102.8.

110 BCA, nr. 030.18.01.02.1.6.2.

111 BCA, nr. 030.18.01.02.1.6.2.

112 BCA, nr. 030.18.01.02.8.8.4.

113 BCA, nr. 030.18.01.02.1.12.40.

114 BCA, nr. 030.18.01.02.8.8.4.

115 BCA, nr. 030/18.01.02.9.17.5.

116 BCA, nr. 030.18.01.02.13.57.2.

117 *Ameli Elektrik*, 1929, sy. 32, s. 3.

118 BCA, nr. 230/31.33.5.

119 BCA, nr. 030/10.142.16.14.

120 *Ameli Elekrik,* 1929, sy. 32, s. 40.

17- Silahtarağa Elektrik Fabrikası'ndaki senkronizasyon cihazlarından birisi

ve tüketildiği anlamına geliyordu. Elektrik, aydınlatma amaçlı olarak, resmî daireler, kamu kurumları, mesken ve binalar, bazı meydanlar, büyük çarşı ve caddeler ile sokaklarda, geçmişe oranla daha yaygın şekilde kullanılmaya başlandı. İstanbul'da, öncelikle Avrupa yakasındaki nüfus kesafeti ve ekonomik potansiyeli yüksek mahallerinde yürütülen elektriklendirme çalışmaları; 1925'ten itibaren, Anadolu yakasında, Üsküdar, Kadıköy, Adalar, Maltepe, Kartal ve Pendik taraflarını içine alacak biçimde genişletildi. Silahtarağa Fabrikası'ndan temin edilen cereyan, kablolarla deniz altından geçirilerek, Üsküdar ve Kadıköy'ün aydınlatılmasında kullanıldı. Elektrik müşterisi sayısı 1930 öncesinde 50.000'i geçti. Buna bağlı olarak, 1923, 1924 ve 1925'te kişi başına tüketilen elektrik 3,3 kilovatsaat (kWh) iken; bu miktar, 1926'da 4,6 kWh;

18- Silahtarağa Elektrik Fabrikası'ndaki 25.000 kVA'lık bir transformatör

19- Silahtarağa Elektrik Fabrikası'nda elektriği bölgelere dağıtan transformatörlerden 18 no'lu Zeytinburnu çıkışı

1927'de 4,7 kWh; 1928'de 5,9 kWh; 1929'da 6,3 kWh; 1930'da 6,7 kWh; 1931'de 7,2 kWh; 1932'de 7,8 kWh; 1933'te ise 8,8 kWh oldu.[121] İstanbul'da elektrik, 1923-1933 döneminde, şehrin aydınlatılmasının yanı sıra, sanayi ve ulaşım sektöründe de geniş şekilde kullanıldı. 1928'de Elektrik Şirketi'nin sanayi kesiminden toplam 1.850 abonesi vardı. Bu rakam o tarihte, İstanbul'da iş yapan sanayici ve esnafın neredeyse toplamını ifade ediyordu. Elektrik, İstanbul'da atlı tramvayların saltanatına son verirken, onların yerine çok daha hızlı ve modern şehir içi ulaşım vasıtaları olan elektrikli tramvayların gelişmesini sağladı. İstanbul, modern bir şehir görünümü almaya, klasik ile moderni aynı anda yaşamaya başladı. Elektrik kullanımının çoğalması, yeni bir tüketim piyasasının oluşmasına yol açtı. İlk zamanlar, daha çok belli ekonomik seviyenin üstündeki ailelere hitap eden bu yeni piyasada, ithal ürünü mutfak eşyaları, elektrikli alet ve makineler ile modern aydınlatma araç ve gereçleri dikkat çekiyordu. Dönemin gazete ve dergilerinde reklamı yapılan bu eşyalar,[122] zamanla İstanbul'un bir kısım ailelerinin mutfak kültürleri ve klasik yaşam biçimlerinde önemli dönüşümlere sebep olacaktı. Elektrikle çalışan ve daha ziyade İstanbul'un zengin hanımlarına hitap eden elektrikli ev ve mutfak eşyaları arasında; zayıflama aletleri, dikiş makineleri, mini ve büyük fırınlar, ocaklar, su ısıtıcılar, termosifonlar, mutfak sobaları, ızgaralar vardı. Mutfak eşyaları, "asri mutfak ürünleri" olarak takdim ediliyor ve daha geniş kesimlerce kullanılmaları için, İstanbul mağazalarında, 12 ila 24 ay vadelerle satılıyordu.[123] 1934'te Taksim'de, Satie Şirketi, halkın elektrikli eşyalar konusunda ihtiyaçlarını temin etmek ve bu aletlerin kullanımını özendirmek amacıyla büyük bir elektrik sergisi tesis etti. İstanbullular tarafından her gün ücretsiz ziyaret edilebilen bu binada, modern elektrikli eşyalar sergileniyor, tanıtımları yapılıyor ve taliplilerine satılıyordu. Şirketin satış mümessilleri, sergide bulunan eşyaların nasıl kullanılacağı hususunda meraklılarına

121 *TEAŞ, Türkiye Elektrik Üretim-İletim İstatistikleri*, Ankara 1998, s. 75-76.

122 Reklam örnekleri için bkz. *Ameli Elektrik*, 1934, sy. 65.

123 *Ameli Elektrik*, 1934, sy. 65, s. 12.

bilgiler aktarıyordu.[124] Sergide ayrıca, çarşamba günleri hanımlara elektrikli mutfak aletleriyle yemek pişirme dersleri verilmekteydi.[125]

Elektrikli aletlerle pişirilecek modern yemek tarifleri, İstanbul Elektrik Şirketi'nin çıkardığı *Ameli Elektrik* mecmuasında muntazaman yayınlanıyor ve bu yemeklerin kaç kuruşluk bir elektrikle hazırlanacağı belirtiliyordu. Elektrikli mutfak için cereyanın kilovatsaatinin 5 kuruş olduğunu belirten şirket, elektrik ve elektrikli ev aletleri kullanımını teşvik ve yaygınlaştırmak için, 4 veya 6 kişilik bir ailenin elektrikle pişireceği yemeklerin ortalama sarfiyatını halka açıklıyordu.[126]

Elektrik, 1930'lu yıllarda, bazı semtlerdeki mağazalar ile şehrin eğlence merkezlerinde de kullanılmaktaydı. Büyük alışveriş mağazalarının içi, teşhir vitrinleri ve camekânlar ile bar ve gece kulüplerinin levhaları elektrikle aydınlatılıyordu. Elektrik, İstanbul'un ekonomik ve sosyal hayatıyla birlikte, eğlence yaşamına da girmeye başlamış, evler ve binalar gibi eğlence merkezlerinin veya gece kulüplerinin yoğun olduğu semtlerde geceler daha aydınlık olmuştu. Elektrikle birlikte şehrin eğlence hayatı ve eğlence anlayışında da bir değişim süreci yaşanıyordu.[127] Elektriğin İstanbul'da yaygınlaşmaya başlaması, elektrikle çalışan yeni teknolojilerin ve icatların şehre ve ülkeye girişini kolaylaştırdığı gibi, bu alanda bir yan sanayinin de oluşmasını sağladı. Elektrik saatleri, asansörler, yürüyen merdivenler, telefon santralleri, ampuller, vitalüks lambaları İstanbul'da alıcılarını bekliyordu. Yeni iş alanları ve meslekler ortaya çıktı: Elektrikçilik, elektrik tesisatçılığı, elektrik müteahhitliği, elektrikli ev ve iş aletleri ithalatçılığı ve satıcılığı, elektrikli eşya tamirciliği, elektrik yedek parçacılığı gibi. Bu yan sektör, giderek gelişecekti. İstanbul, tarihinde ilk defa elektrik sayesinde asansörle tanıştı. 1934'te şehirde, elektrikle çalışan üç adet asansör vardı. Bunlardan biri Ayaspaşa'daki Elektrik Şirketi'nde, diğerleri ise Ayaspaşa'da bir apartman ile Maçka'da Dr. İbrahim Bey'in kliniğinde bulunuyordu. İthalatçı firma, yürüyen merdiven ve asansör kullanımını yaygınlaştırmak amacıyla reklamlar veriyordu.[128]

20- Silahtarağa Elektrik Fabrikası çalışanlarının acil durum sığınaklarından birisi

1923-1933 döneminde İstanbul, elektrikle birlikte modernleşme sürecinin altyapısını ve dinamiklerini oluşturmaya başlamış ve bu süreç zamanla şehrin ekonomik ve sosyal hayatında önemli bir değişimin zeminini hazırlamıştı. Şehrin 1923 öncesi ve sonrasının ağır sosyal, ekonomik ve siyasi şartları göz önüne alındığında, elektrik üretimi ve yaygınlaştırılması konusunda yapılanlar açısından 1930'larda gelinen nokta oldukça önemlidir. Elektrik bu dönemde, şehrin tarihsel dönüşümünde ve modernleşmesinde fonksiyonel ve öncü bir rol oynamış, en azından bu dönüşümü hızlandıran etkin bir araç olmuştur.

124 *Ameli Elektrik*, 1934, sy. 65, s. 14.

125 *Ameli Elektrik*, 1934, sy. 65, s. 7.

126 *Ameli Elektrik*, 1934, sy. 65, s. 9, 13.

127 *Ameli Elektrik*, 1934, sy. 65, s. 28.

128 *Ameli Elektrik*, 1934, sy. 65, s. 30.

İSTANBUL GAZHANELERİ

MEHMET MAZAK*

Gaz kelimesi Latince kökenli "chaos", Yunanca ise "khaos" kelimesinden gelmektedir. Ancak bu kelimeyi herkesin anladığı "gaz" manasında ilk defa Flemenk Jan Baptista van Helmont (d. 1577-ö. 1644) kullanmıştır. Gaz, başlangıçta ısınmadan çok aydınlanma için kullanılmaktaydı. Bu yüzden ona çeşitli Avrupa dillerinde "aydınlanma gazı" anlamına gelen isimler verilmiştir: Mesela İngilizcede "şehir gazı" manasında "town gas"; Fransızcada yine aynı anlamda "gaz de ville"; Almancada da "Leuchtgas" kelimeleri kullanılmaktadır.

Osmanlı Devleti, transfer ettiği bu yeniliğin ismini de aynen tercüme ederek almıştır. Türkçede de gaz kelimesi kullanılarak, gazla yapılan aydınlatma için "gazla tenvir" terimi kullanılmıştır. Gaz üretim mahallerine ise "gazhane" veya "gaz fabrikası" adı verilmiştir. Ancak kısa bir süre sonra gaz kelimesi "havagazı" şeklinde Osmanlı literatürüne girmiştir. Avrupa'da şehirlerin gaz ile aydınlatılmasından bir süre sonra İstanbul'da da gaz kullanımına başlanmış ve gazhaneler kurulmuştur.

Gaz kullanımı İstanbul'un gündelik hayatına 1850'lere doğru girmiş, Dolmabahçe Sarayı ile birlikte, Dolmabahçe Gazhanesi'nin inşasıyla yaygınlaşmaya başlamış ve yeni gazhanelerin kurulmasıyla da gelişmiştir.

Dolmabahçe Gazhanesi

Yaklaşık 110.000 m²lik gayet geniş bir arazi üzerine kurulmuş olan Dolmabahçe Sarayı, ana mekân haricinde Cami, Harem ve Veliaht daireleri, Mabeyin, Tiyatro, Istabl-ı Âmire yani Has Ahır, Serasker Dairesi, mutfaklar ve Hazine-i Hassa ile mefruşat dairelerinden meydana geliyordu. Bu da neredeyse kendi kendine yeten küçük bir şehir demekti. Padişahın yaz kış oturması planlanan bu devasa boyutlardaki sarayın aydınlatılması ve ısıtılması gerekiyordu. Sorunun çözümü için sarayın inşaatıyla birlikte, sarayın yapıldığı yerin hemen arkasında Nişantaşı'na doğru uzanan vadinin ağzına ve has ahırlarının bitişiğine bir havagazı fabrikası Hazine-i Hassa-i Hümayun tarafından inşa ettirildi. Saraya yakın olduğu için de Dolmabahçe Gazhanesi adıyla tanındı.

Dolmabahçe Gazhanesi'nin inşası sarayla birlikte 1855 yılında tamamlandı ve sarayın aydınlatılması için gerekli havagazı, Osmanlı Devleti sınırları içinde ilk defa burada üretildi. Dolmabahçe Gazhanesi, Hazine-i Hassa'ya bağlı olarak idare ediliyordu. Yapılan ilk üretim denemeleri olumlu netice verdi ve hatta üç yıl içinde üretim fazlası sağlandı. Kırım Savaşı'nın sona ermesi ve Paris Antlaşması'nın imzalanmasının hemen akabinde üç yıl önce tamamlanmış olan saray ve müştemilatı, 10 Haziran 1856 tarihinde resmî bir törenle kullanıma açıldı. Ancak sarayın açılmasından bir süre önce yeni kurulan Şehremaneti, Dolmabahçe Gazhanesi'nden şehrin aydınlatılması için girişimde bulundu Beyoğlu ile sair mahallerin aydınlatılmasına dair irade-i seniyye çıkınca, gazhane idaresi Tophane'ye bağlandı. İdaresi, İmalat Reisi Ferik Halil Paşa'ya havale edildi; Ali Efendi, Gazhane Müdürü tayin edildi. 1856 yılında Beyoğlu bölgesine havagazı verilmeye başlandı. Havagazı ile İstanbul'da ilk defa cadde-sokak aydınlatması İstiklal Caddesi'nin (Cadde-i Kebir) aydınlatılmasıyla gerçekleştirilmiştir.

Önce Taksim'den Galatasaray'a, ikinci aşama olarak da Galatasaray'dan Tünel Meydanı'na oradan da Yüksek Kaldırım güzergâhı ile Karaköy'e kadar, caddenin tek tarafındaki kaldırımlara 80 adım aralıklarla sıralanan direklere lambalar yerleştirildi ve Dolmabahçe Gazhanesi'nden çekilen şebeke boru hatları ile temin edilen gaz vasıtasıyla da cadde aydınlatıldı. İstiklal Caddesi'nin havagazıyla aydınlatılmasının ardından, Pera'nın varlıklı ailelerinin konutlarına havagazı dağıtımına başlanmıştır. Pera'da başlayan bu aydınlanma imkânı bir müddet sonra Galata Kulesi'nin etrafının da aydınlatılması için genişletildi.

1859 yılında Galata ve Tophane civarları da aydınlatıldı. 1861 yılında Tophane-i Âmire güzergâhından Talimhane ve Saraçhane'ye de havagazı ulaştırıldı. 1864 yılına gelindiğinde gazhaneden çekilen bir boru hattı Maçka Silahhanesi önünden Teşvikiye ve Nişantaşı'na kadar getirilmiştir. Bugün Askerî Müze olarak kullanılan bir zamanların Harbiye Mektebi'nin kapılarını aydınlatan büyük boyutlu fenerlerin, havagazı ile yandığı bilinir. Aynı yıl Elmadağı ile Harbiye arasında uzanan Pangaltı Caddesi

* Üsküdar Belediyesi. Resim ve altyazılar yazar tarafından hazırlanmıştır.

1- 1940'ta Dolmabahçe Gazhanesi

ve çevresi de gazhaneden aydınlatılmıştır. Aynı yıllarda Beşiktaş Caddesi de havagazı ile aydınlatılan mekânlar arasına katılmıştı.

Yaklaşık on yıl içinde Beyoğlu, Beşiktaş, Harbiye ve çevresinde havagazıyla aydınlatma gerçekleştirilmiştir. Her geçen gün daha farklı mahallelere havagazı sevk edilmek üzere döşenen boru hattının ve yapılan diğer çalışmaların masrafları Dolmabahçe Gazhane İdaresi ve Tophane-i Âmire tarafından karşılanmaktaydı.

İstanbul'da havagazı ile aydınlanma artık günlük hayatın bir parçası hâline gelmişti. Öyle ki mübarek gün ve gecelerde önemli mabetlerin de artık havagazı ile aydınlatıldığına şahit oluyoruz. Sultan Abdülmecid, Dolmabahçe Gazhanesi'nde üretilen havagazı ile Naum Tiyatrosu'nun da aydınlatılması için emir vermişti.

Dolmabahçe Gazhanesi, tesisinden 1874 yılına kadar Hazine-i Hassa malı olarak çalıştı. 1874 yılına gelindiğinde artık Beyoğlu'nda birçok cadde, sokak ve ev havagazı konforundan istifade eder olmuştu. Ancak bu olumlu gelişmelerle beraber, gazhane inşa edildikten bir süre sonra gaz üretimi teknolojisindeki bazı yenilikler takip edilemediği gibi fabrikanın eskiyen kısımları da gerektiği gibi onarılamıyordu. Bu da önemli derecede havagazı kaybına sebep oluyor ve hâliyle yakıt daha ucuza mal edilecekken pahalıya mal ediliyordu. Yine kazanlar eski usulle yapıldığından bir arıza anında büyük felaketlere sebebiyet verebilirdi. Bütün bunlar göz önüne alındığında Avrupa'da gaz ucuza mal edildiği hâlde İstanbul'da pahalıya gelmekteydi ve ahali de daha ucuz olduğu için sulu gaz denen petrol gazıyla idare etmeye başlamıştı.

Yukarıda saymış olduğumuz nedenlerden dolayı ve gazhanenin şehre hizmet ettiğini ileri sürerek Şehremaneti, saraya müracaat ederek gazhanenin Hazine-i Hassa eliyle değil de, Şehremaneti tarafından yönetilmesinin daha uygun olacağını belirtip kurumun yerel yönetime devredilmesini istedi. Bu talep 8 Temmuz 1874 tarihinde kabul edildi. Şehremaneti'ne devrinden sonra gazhanenin modernizasyonu kapsamında birçok yeni makine ve ekipman alınmış, eskisiyle değiştirilme yoluna gidilmiştir. Hatta gazhanenin ekipmanları ve ihtiyaçlarının giderilme çalışmaları kapsamında, yerli

2- Dolmabahçe Gazhanesi gazometresi

sanayinin geliştirilmesi düşünülerek, gazhaneye lazım olacak gaz borularının Tophane-i Âmire bünyesinde döküm olarak imali düşünülmüş ve gerçekleştirilmiştir.

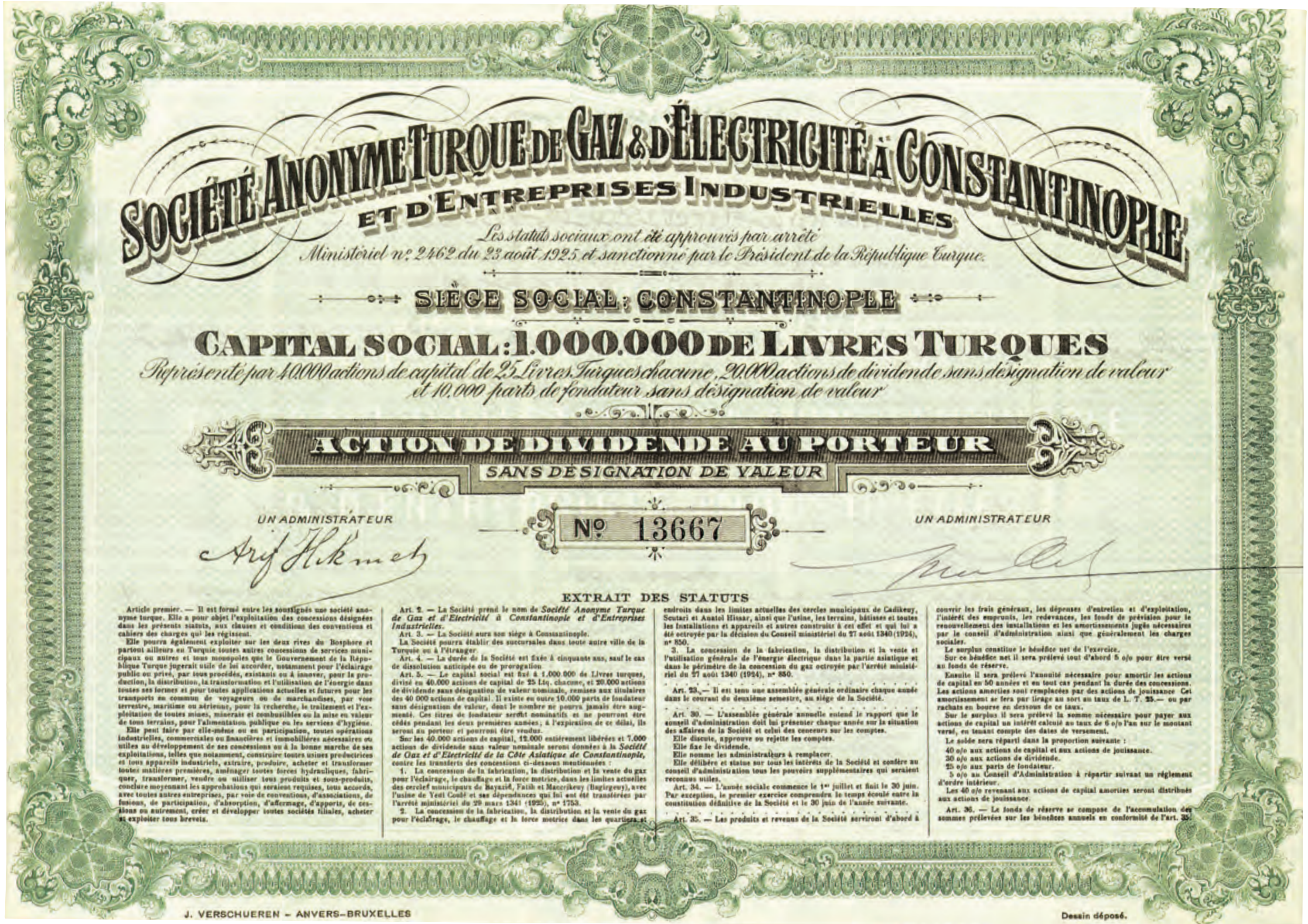
Dolmabahçe Gazhanesi'ni Şehremaneti, yaklaşık 16 yıl işlettikten sonra 7 Mayıs 1889 tarihinde Tophane-i Âmire idaresine devretmiştir. Bu tarihten sonra havagazı şebeke hattının bakım-onarımı, gerekli yeniliklerin yapılması ve her türlü müşteri hizmetlerinin sağlanması çalışmalarının Tophane-i Âmire tarafından yürütülmesine dair hükûmet kararı, Mart 1890'dan itibaren II. Abdülhamid'in onayı ile yürürlüğe girdi.

Gazhanenin idaresi yaklaşık 20 yıl boyunca Tophane Müşirliği tarafından yürütülmüştür. Bu zaman zarfında gaz fiyatlarının hayli yükselmesi ve gazhanenin iyi yönetilmediği söylentileri neticesinde Şehremaneti, durumu saraya taşımış ve neticede sarayın da onayı ile gazhanenin idaresinin tekrar 12 Kasım 1909 tarihinde Şehremaneti'ne devredilmesi kararı alınmıştır. Ancak müzakereler uzun zaman almış ve neticede gazhane 23 Haziran 1913 tarihinde kesin olarak Şehremaneti'ne devredilmiştir.

Gazhanenin bu ikinci Şehremaneti dönemi kısa sürdü. Benzeri kurumların yabancı ortaklıklara devri o tarihlerde sıklıkla rastlanan durumlardı. Belediye de Dolmabahçe Gazhanesi için Maliye ve Dahiliye nezaretleri ve Sadaret makamıyla uzun uzadıya yazıştıktan sonra gazhaneyi özelleştirme kararı aldı. Gazhanenin yönetimi 17 Şubat 1914 günü 50 sene süreyle Parisli banker Octav Bezanson ve Louis Boer'in kurucu ortağı olduğu Beyoğlu-Yeniköy Türk Anonim Gaz Şirketi'ne devredildi.

Şirket, gazhaneyi devraldıktan sonra modernizasyona giderek makine parkurunu ve binaları yenilemiştir. Beyoğlu bölgesindeki ana caddelerin bedelsiz aydınlatılmasına ve sokak lambalarının bakımının bedelsiz yapılmasına başlanmıştır. Elektriğin yaygınlaşması ile bazı sıkıntılar yaşanmışsa da, zamanla havagazının kullanım alanları genişletilmiş; mutfakta, banyoda ve hatta buzdolaplarının çalıştırılmasında kullanılır olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin son bulup Cumhuriyet'in kurulması ile birlikte, sözleşme aynen geçerliliğini korumuştur. 1955 yılında İnönü Stadyumu'nun genişletilmesi düşüncesiyle Belediye Meclisi'nce alınan karar neticesinde gazhane, Kâğıthane'de Poligon mevkine peyderpey taşınmaya çalışılmıştır. Stadın vadiye bakan gazhane tarafına, açık tribünler inşa edilirken gazhaneye

3- Dolmabahçe Gazhanesi hisse senedi

ait bazı tesisler ve idare binası yıktırıldı. 1955 ile 1962 yılları arasında Dolmabahçe Gazhanesi tamamen sökülerek Poligon'a taşındı. Dolmabahçe Gazhanesi'nde üretim 15 Ağustos 1960 günü son bulmuştur.

1964 yılında imtiyaz müddeti dolan Beyoğlu-Yeniköy Türk Anonim Gaz Şirketi ile imtiyaz yenilenmemiştir. Gazhane idaresi 16 Mart 1964 tarihinde Türk- Fransız ortaklığı adı altında Beyoğlu Muvakkat Gaz İşletmesi olarak faaliyetlerini sürdürdü. Gazhane, yerel yönetimlerde yapılan düzenlemeler doğrultusunda 1 Temmuz 1984 tarihinde İETT'ye bağlandı. Üretimine son verildiği 13 Haziran 1993 tarihine kadar İETT tarafından yönetilmiştir.

Kuzguncuk Gazhanesi

Modern belediyeciliğin önceliklerinden olan cadde, sokak ve tarihî mekânların geceleri aydınlatılması girişimi, Anadolu yakasında ilk defa Üsküdar Kuzguncuk Gazhanesi'nin tesis edilmesi ile gerçekleşmiştir. Anadolu yakasının ilk sanayi tesislerinden biri olan Kuzguncuk Gazhanesi, 1862'de bir Fransız Gaz Şirketi tarafından Kuzguncuk Baba Nakkaş Sokak'ta inşa edilmeye başlanıp 1865 yılında tamamlandı. Beylerbeyi Sarayı'nın modern ölçülerde aydınlatılabilmesi amacıyla kurulan bu gazhane için Kuzguncuk mevkii, Beylerbeyi Sarayı'na çok uzak olmaması ve gazhanede kullanılacak olan maden kömürünün küçük gemi ve mavnalarla Boğaz kıyısına getirilecek olması sebebiyle tercih edilmiştir.

Kuzguncuk Gazhanesi, makine ve ekipmanların bulunduğu ve fabrikanın aslını teşkil eden bir ana bina, idari birimlerin ve yönetim merkezinin bulunduğu yardımcı bina ve gazın depolanması ve ayrıştırılmasını sağlayan orta ölçekli iki adet gazometre tesisinden oluşmaktaydı. Gazhane fabrikası, gaz elde etmeye yarayan maden kömürü işlendikten sonraki kömür tozları ve küllerinin ve katranın depolandığı geniş bir depo alanından oluşan 10 dönümlük bir arazide kurulmuştur.

Kuzguncuk Gazhanesi'nde Beylerbeyi Sarayı'nın

aydınlatılması ve ısıtılmasından arta kalan üretim fazlası havagazı ile sokak aydınlatmasının, gazhaneye yakınlığından dolayı ilk olarak Kuzguncuk semtinde yapılmış olması muhtemeldir. Daha sonra Beylerbeyi semti ve tüneli, İcadiye, Üsküdar Meydanı, Abdullah Ağa, Küplüce, Burhaniye ve Fıstıklı semtlerinin sokakları aydınlatılmıştır. Bu aydınlatma diğer yerlerde olduğu gibi, sokakların muhtelif yerlerine yerleştirilmiş fenerler vasıtası ile yapılmaktaydı.

1892 yılında fiilen hizmete giren Kadıköy Gazhanesi, 6 Ocak 1892 tarihinde kurulan Üsküdar-Kadıköy Gaz Şirket-i Tenviriyesi adıyla Üsküdar'a havagazı sağlamaya başlamıştır. Kuzguncuk Gazhanesi, bu gelişmenin yanı sıra teknolojisinin de eskimesi ve 1920'li yıllarda Anadolu yakasında elektriğin yaygınlaşması neticesinde işlevini yavaş yavaş kaybetmiş bulunmaktaydı. 76 yıl kesintisiz hizmet veren gazhanenin üretimi 1940 yılında durduruldu. Endüstri tarihimizin ilk sanayi tesislerinden biri olan Kuzguncuk Gazhanesi'nin kullanıma elverişli makine ve metal bölümleri yerinden sökülerek, Kadıköy Gazhanesi'nde kullanılmak üzere oraya taşındı. Bu tarihte 10 dönüm arazide kurulu Kuzguncuk Gazhanesi'nin ana ve yardımcı binalarının zamana direnebilen taş duvarları ile gazometre havuzları, Anıtlar Yüksek Kurulu tarafından, Beylerbeyi Sarayı'nın müştemilatı olarak değerlendirilerek, birinci sınıf tarihî eser statüsünde kayda alındı.

Gazhanenin 1940 ile 1992 yılları arasındaki akıbeti tam olarak bilinmemekle birlikte, Kuzguncuk halkından edinilen bilgiye göre, gazhane kapatıldıktan bir müddet sonra burada mantar çiftliği kurulmuş ve uzun süre mantar üretilmiştir.

TBMM Millî Saraylar Daire Başkanlığı bünyesinde yer alan Beylerbeyi Sarayı, Kuzguncuk Gazhanesi'nin bulunduğu Nakkaştepe/Kuzguncuk'taki 10 dönümlük arazi, 1992 yılında Mülkiyeliler Birliği İstanbul Şubesi tarafından 49 yıllığına Millî Emlak Genel Müdürlüğü'nden kiralanmıştır. 1992 yılında Mülkiyeliler, üzerindeki 29 gecekondu ile birlikte araziyi Millî Emlak Genel Müdürlüğü'nden devraldı. Üst tarafında askeriyenin de bir parseli olan arazideki 29 gecekondu boşaltılarak teker teker yıkıldı. Sonra gazhanenin rölöveleri çıkartılarak projelendirilmesine geçildi. Toplamı 2.500 m^2'ye varan üç blok kapalı alandan oluşan tesisin restorasyon projesini de Mimar Gökhan Avcıoğlu gerçekleştirdi.

Boğaziçi İmar Müdürlüğü, 3 No'lu Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu ve Üsküdar Belediyesi bünyesinde takip edilen ve dört yıl süren izin

4- Havagazı faturaları

işlemlerinin ardından proje için onay verildi ve inşaata başlandı.

Kuzguncuk Gazhanesi'nin restorasyon projesi gerçekleştirilirken, Avusturya'daki Viyana Gazhanesi'nin yeniden kullanıma kazandırılmasında hâkim anlayıştan etkilenilerek proje geliştirilmiştir.

Türk sanayi tarihinin önemli bir aşamasını oluşturan Nakkaştepe'deki metruk gazhane, bundan böyle "gaz" yerine "kültür" üretecek şekilde planlanmaktadır. Mülkiyeliler Birliği İstanbul Şubesi'nin kültür merkezi olarak restore edeceği tesisin gazometre kuleleri ise kafeterya ve restoran olarak hizmet verecektir.

Millî Emlak İdaresi'nden içinde Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 1. derecede tarihî eser olarak tescil ettiği gazhanenin kalıntılarının bulunduğu arazi hem Beylerbeyi Sarayı'nın bir parçası hem de Türk endüstri tarihi için önemli bir mekândır.

Yedikule Gazhanesi

Dolmabahçe Gazhanesi'nin cadde, sokak ve mekân aydınlatılmasında faydalı olması neticesinde İstanbul cihetinin de havagazı ile aydınlatılması fikri gelişmiştir. Suriçinin modern bir şekilde aydınlatılması o dönemde ancak havagazı ile mümkün olabilirdi.

Şehremaneti tarafından yapılan ön fizibilite çalışmaları neticesinde "suriçi" olarak anılan, bugün Fatih ilçesinin sınırlarını içerisine alan mekânların modern şehir aydınlatmasından faydalanabilmesi için Yedikule semti gazhaneyi yapmaya en uygun yer olarak belirlenmiştir.

Asırlarca Osmanlı Devleti'nin yönetim ve idare merkezi olan suriçi semtlerinin cadde ve sokaklarının ve burada ikamet eden halkın, gündelik yaşamlarında aydınlatma gereksinimlerini sağlamaları için, sosyal yaşantının akşamları canlandırılabilmesi gayesi de göz önüne alınarak, Yedikule semtine gazhane inşa etme fikri ön raporlar neticesinde gelişti.

Gazhanenin Yedikule'de inşa edilmiş olmasının en önemli sebebi; semtin deniz kenarında olmasıdır muhtemelen. Fabrika inşaatı ve makine ekipmanlarının gemiler ile naklinin buraya ulaşmasının kolaylığı, gazhane açıldıktan sonra ihtiyaç olan kömürün yine gemiler ile naklinin kolaylığı ve bu semtte kalabalık bir nüfusun yaşamıyor olması da önemli gerekçeler olarak karşımıza çıkıyor. Gazhanenin çevreyi kirletme nedenleri göz önüne alındığında bu bölge, suriçi için en ideal bölge olarak görülmektedir.

Yedikule'de Şehremaneti'nce bir gazhane fabrikası yapım çalışmaları 1873 yılında başlamıştır. Çalışmalar ancak 1880'de tamamlanarak tesis hizmete açılmıştır. Şehremaneti'nce Fransızlara yaptırılan Yedikule Gazhanesi, sosyal amaçlı olarak (cadde, sokak ve iç mekân aydınlatması) İstanbul'da kurulan ilk gaz fabrikasıdır. Bu tesisten elde edilen gaz, öncelikle İstanbul halkının aydınlatma ihtiyacında kullanılmıştır.

5- Havagazı lambası

1873 yılında inşaat çalışmaları başlamış olup uzun süre sürüncemede kalan ve bir türlü tamamlanamayan bu proje Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında tekrar gündeme gelmiştir. Konuyu inceleyen hükûmet, gazhanenin Şehremaneti tarafından yapılabileceğine karar verdi. Zira bütün medeni memleketlerde caddelerin havagazı ile aydınlatılması, belediyelerin başlıca görevleri arasına girmişti. Maalesef İstanbul'da sadece Dolmabahçe ve çevresi ile İstiklal Caddesi, Galata, Kuzguncuk ve civarı dışında kalan yerlerde bu yeniliğe henüz geçilmemişti. Oysaki II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin modern hayat ile tanışmasını istiyordu. Bu yüzden Şehremaneti'ne suriçinde kalan yerlerin de havagazı ile aydınlatılması yönünde emir verdi. Burada üretilecek gaz, ara borularla

6- Yedikule Gazhanesi'nin 1881'de açılışı

Langa'ya, aynı ebattaki borularla bir diğer güzergâh olan Bahçekapısı'ndan tramvay yoluyla Beyazıt'a, yine bir üçüncüsü de Aksaray ve Beyazıt üzerinden Şehzadebaşı'na uzanacaktı. Böyle bir gazhanenin kurulması için 350.000-400.000 frank tutarında bir harcama gerekecekti. Ücret, havagazıyla aydınlatılacak caddeler, İstanbul'un en önemli yerleri olduğu için fazla yüksek bulunmadı. Ayrıca üretilen fazla gazla devlet daireleri, özel ikametgâhlar ve şimendifer durakları aydınlatılacağı için onlardan tüketimleri karşısında alınacak ücretle bu masraf kolaylıkla karşılanacaktı.

Dolmabahçe Gazhanesi için ilk teklifte bulunan Fransızlar, buraya da talip oldular. O dönemde İzmit Demiryolu'nda aylık 1.000 franka maaşla çalışan bir Fransız mühendis, daha önce Fransa'nın birçok kasabasında gazhane kurmuştu. Ondan alınan bilgiye göre, buradan üretilecek gaz sayesinde suriçine yerleştirilecek 6.000 fenerle şehir aydınlatılacaktı. İlk başta sadece 2.000 fenere yetecek gaz aydınlanma için kullanılacak, kalanı üretim fazlası olarak devlet daireleri, büyük ikametgâhlar, dükkânlar ve şimendifer istasyonlarına satılarak gelir elde edilecekti. Yine ilk planda iki fırınla üretime başlayacak, gazhaneye sonraları üç fırın daha ilave edilecek, havagazı üretimi esnasında elde edilen yan ürünler olan katran ve kok kömüründen de ayrıca gelir elde edilecekti. Yapılan planlama neticesinde daha önceki imtiyazlar ile yapılamayan Yedikule Gazhanesi, 1880 yılında II. Abdülhamid'in kesin emri sonucunda ihale usulüyle inşa ettirildi. İlk etapta 400 feneri besleyecek, akabinde de genişletilerek Eyüp, Bakırköy ve Yeşilköy'e havagazı temin edecek olan Yedikule Gazhanesi, 1880 yılında hizmete girdi ve Şehremaneti tarafından işletmeye açıldı.

Şehremaneti, 1887 yılına kadar işlettiği Yedikule Gazhanesi'nin işletme imtiyazını 25 Ağustos 1887'de 40 yıllığına Sirkeci İskelesi tüccarlarından Hasan Tahsin Efendi'ye vermiştir. Hasan Tahsin Efendi ile yapılan sözleşmede, yukarıda bahsi geçen semtlere gaz dağıtımı, ayrıca 200 feneri de ücretsiz olarak yakması şart koşuldu. Buna karşılık, belediye de ücret karşılığı 500 fenerin yakılabileceğini taahhüt etmiştir. Şehremaneti ile Hasan Tahsin Efendi arasında 20 maddelik bir mukavele ve 19 maddelik şartname ihdas edilmiştir. Bu akit ile Eyüp dâhil olmak üzere, İstanbul'un dâhil ve haricinde bulunan bütün yerlerine; Makriköy (Bakırköy) ve Ayestefanos'a (Yeşilköy) gaz verilmesi, şarta bağlanmıştır. Hasan Tahsin Efendi, 19 Haziran 1888 günü imtiyaz hakkını, kendisinin de içinde bulunduğu İstanbul Şirket-i Tenviriye-i Osmaniye şirketine devretmiştir.

1926 yılında Kadıköy Gazhanesi'ni işleten Üsküdar-Kadıköy Gaz Şirketi'nin Yedikule Gazhanesi'ni satın almasıyla işletme imtiyazı son buldu. Gazhane, 1945'te İETT'ye bağlanarak varlığını sürdürdü. Diğer gazhanelerle birlikte, 1993 yılında işletmesine son verildi.
Bu çok ortaklı gaz şirketinde birçok değişik Avrupa devletlerinden çalışan da mevcuttu. Bunlardan biri de Eugène Autrique adlı bir Belçikalıdır. Bugün günümüzde Belçikalı ünlü mimar Victor Horta'nın *Maison Autrique* isimli bir eseri, Brüksel'in "Türk Mahallesi" olarak adlandırılan Schaerbeek'te bulunmaktadır. Bu evin ilk sahibi Eugène Autrique olup 1910-1912 yılları arasında, birçok yabancı yatırımcının faaliyet gösterdiği İstanbul Gaz Şirketi'nde (Société du Gaz de Constantinople) sekreterlik yaptığını da Belçika arşivlerinden öğrenmekteyiz. Yedikule Gazhanesi tamamen İstanbul halkının aydınlatma gereksinimini yerine getirmek amacıyla tesis edilmiştir.

7- Yedikule Gazhanesi'nin gazometresi

8- Yedikule Gazhanesi

Kadıköy (Hasanpaşa) Gazhanesi

Anadolu yakasında, Kuzguncuk Gazhanesi'nin yetersiz kalmasıyla birlikte yeni bir gazhane tesis etme çalışmaları başlatılmış, Kadıköy Hasanpaşa semtinde yeni bir gazhane tesis edilmesi fikri geliştirilmiştir. Kadıköy'de 1891 yılında inşa edilen yeni gazhanenin kurulma çalışmaları, en azından fikirsel anlamda inşa tarihinden çok önce gündeme gelmişti.

Anadolu yakasında sosyal amaçlı olarak yapılan ilk gazhane 1891 yılında inşası tamamlanan Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesi olmuştur. Bu gazhaneden elde edilen gaz ile Anadolu yakasının aydınlatma çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Kadıköy'de gazhane inşası ve Anadolu yakasında gaz imtiyazıyla ilgili ilk tekliflerin, 1891 imtiyazının verilmesinden iki yıl önce verildiğini görüyoruz.

28 Temmuz 1891 tarihli mukavelename ile Anadolu yakasının havagazı ile tenviri (aydınlatılması) Parisli demir fabrikatörü Mösyö Şarl Jorji adına, mühendis Anatoli Barcil'i ve Osmanlı Devleti adına Şehremini Rıdvan Paşa arasında imzalanarak hayata geçirilmiştir. Bu anlaşma ile Kadıköy ve Üsküdar ile Anadolu sahilinden Sekizinci Daire-i Belediye (Beykoz) hududuna kadar olan bölgenin maden kömüründen elde edilen gaz ile aydınlatma ve ısıtma konusunda istifade etmesi sağlanacaktı. İmtiyaz müddeti 50 yıl olarak belirtilmişti.

1892 yılında fiilen hizmete giren Kadıköy Gazhanesi, 6 Ocak 1892 tarihinde kurulan Üsküdar-Kadıköy Gaz Şirket-i Tenviriyesi adıyla faaliyetini sürdürdü. Üsküdar-Kadıköy Gaz Şirketi I. Dünya Savaşı'na kadar devamlı çalışmış ise de, savaşın devamı ve bitiminde kısa müddetlerle faaliyetini tatil etmekle beraber, gaz üretiminde esas madde olan taş kömürü yerine zaman zaman zeytin çekirdeğinden de gaz üretilmiş ve tesisin üretime ara vermesi önlenmeye çalışılmıştır.

Gazhanede üretilen yakıt, sokak ve iç mekân aydınlatılmasında kullanılıyordu. Cadde ve sokakların aydınlatılması için yerleştirilen gaz fenerleri, 60 m aralıklarla döşeniyordu. Şehremaneti, 2.170 sokak feneri

9- Gaz depoları

için Üsküdar-Kadıköy Gaz Şirketi'ne 733.333 kuruş aydınlatma ücreti ödemekteydi. 1900 ile 1914 yılları arasında Üsküdar'ın cadde, sokak, saray, konak, yalı ve camilerinin aydınlatma işlemleri gerçekleştirilmiştir. İlk defa 1914'te İstanbul'da elektrik üretilmişse de sokakların elektrikle aydınlatılması 1920'lerde başlamıştır. Üsküdar-Kadıköy Gaz Şirketi, cadde ve sokakların aydınlatılması için 2.989 adet havagazı feneri yerleştirmişti. Bunların 70 adedi parasız, diğerleri ücretli olarak yakılmaktaydı. Fitillerin değişimi ve bakımı dâhil fenerlerin yakılmasının Şehremaneti'ne ayda 85.000 ila 90.000 kuruş dolayında maliyeti vardı. 1910-1914 tarihlerinde İstanbul genelinde 8.742 adet gaz feneri, geceleri aydınlatmaktaydı. Aynı dönemde belediye daireleri dâhilinde 2.316 gazyağı lambası ve 277 lüks yakılmakta idi. Bütün bu gaz fenerleri, Şehremaneti'nin belirlediği yerlere konuluyordu.

Fenerler belediyenin belirlediği vakitten 20 dakika evvel yakılıyor, 20 dakika sonra da söndürülüyordu. Fenerleri yakma ve söndürme işlemini yapan görevliye "fenerci" denirdi. Fenerciler yakalarında gazhane numarası bulunan yazlık ve kışlık üniformalar ile dolaşırlardı. Fenerci elindeki uzun bir çubukla fenerin kapağını açar, sonra da gaz musluğunu çevirirdi. Yine aşağıdan uzanarak ucu çakmaktaşlı sobasıyla gazı yakar, sonra cam kapağı kapatırdı. Fenerci gerektiği zaman fenerlerin camlarını siler ve gerektiğinde yanıcı kısımdaki havagazı gömleğini değiştirirdi.

Osmanlı Devleti'nin son bulup Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile birlikte 1924 senesinde hükûmetle yapılan ek mukavele çerçevesinde anlaşma 50 sene daha uzatılmıştı. Türkiye Cumhuriyeti Devleti adına Şehremini Emin Bey ve Üsküdar-Kadıköy Gaz Şirketi adına şirket idare meclis azasından Arif Hikmet Bey arasında Ekim 1924 yılında bir anlaşma imzalandı. Eski anlaşma tadil edilerek yeni bir mukavele hazırlanmıştı. Yeni hazırlanan mukaveleye göre, imtiyaz hudutları Kadıköy, Üsküdar ve Anadoluhisarı belediye sınırları içerisinde bulunan her yeri kapsamaktadır. Kadıköy tarafından Bostancıbaşı İskelesi, Bostancıbaşı Deresi'ni takip ederek İçerenköy, Merdivenköy, Libadiye, Muhacirköy, Çakalköy ve Göksu Deresi'nden geçerek Akbaba arkasından ve Kabakoz köyleri önünden Şehitlik'ten inerek Anadolu Kavağı'na giden hudut dâhilindeki yerlere imtiyaz verilmişti.

1926 yılında Yedikule Gazhanesi'ni işleten firma, Üsküdar-Kadıköy Gaz Şirketi'ni satın alarak "İstanbul Havagazı ve Elektrik Teşebbüsatı Sanaiye Türk Anonim Şirketi" adıyla faaliyetine devam etti. Zaten 1920'lerden

10- İstiklal Caddesi Gaz Şirketi (İBB, Kültür A.Ş)

sonra elektriğin faaliyete geçmesiyle havagazı önemini yitirmeye başladı. 1938-1944 yılları arasında Kadıköy Gazhanesi, müstakil olarak varlığını devam ettirdi. 1945 yılında da İETT'ye devredildi ve 1993 yılında kapatılıncaya kadar geçen dönemde İETT çatısı altında hizmet verdi.

KAYNAKLAR

Akın, Nur, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*, İstanbul 1998.

Batur, Afife, "Beylerbeyi Sarayı", *DBİst.A*, II, 206-210.

Çetintaş, M. Burak, *Dolmabahçe'den Nişantaşı'na*, İstanbul 2005.

Kaplan, Pervin, "Gazhane Kültür Üretecek", http://www.radikal.com.tr/1999/03/30/turkiye/02gaz.html.

Karakuş, Rahmi, "Doğalgaz ve Medeni Hayat", *Dünya Başkenti İstanbul'da Doğalgaz*, İstanbul 2006.

Kayserilioğlu, Sertaç, Mehmet Mazak, Kadir Kon, *Osmanlı'dan Günümüze Havagazının Tarihçesi*, III c., İstanbul 1999.

Kurşun, Zekeriya, Ahmet Kavaslı, "Bir Aydınlatma Aracı Olarak Havagazı", *Dünya Başkenti İstanbul'da Doğalgaz*, İstanbul 2006.

Mazak, Mehmet, "İstanbul'da İlk Modern Aydınlatılan Mekan: Dolmabahçe Sarayı ve Dolmabahçe Gazhanesi", *I. Uluslararası Dolmabahçe Sarayı Sempozyumu, 03-05 Kasım 2006,* İstanbul 2006.

Mazak, Mehmet, "Anadolu Yakasının İlk Sanai Tesislerinden Biri Kurguncuk Gazhanesi ve Üsküdar", *Üsküdar Sempozyumu IV: 03-05 Kasım 2006: Bildiriler*, II c., ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2007.

Tanış, Tolga, "Beylerbeyi Gazhanesi", http://arsiv.hurriyetim.com.tr/istanbul/turk/99/08/06/isthab/29ist.htm.

KÜLTÜR A.Ş.

İSAM

TÜRKİYE DİYANET VAKFI

İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ